

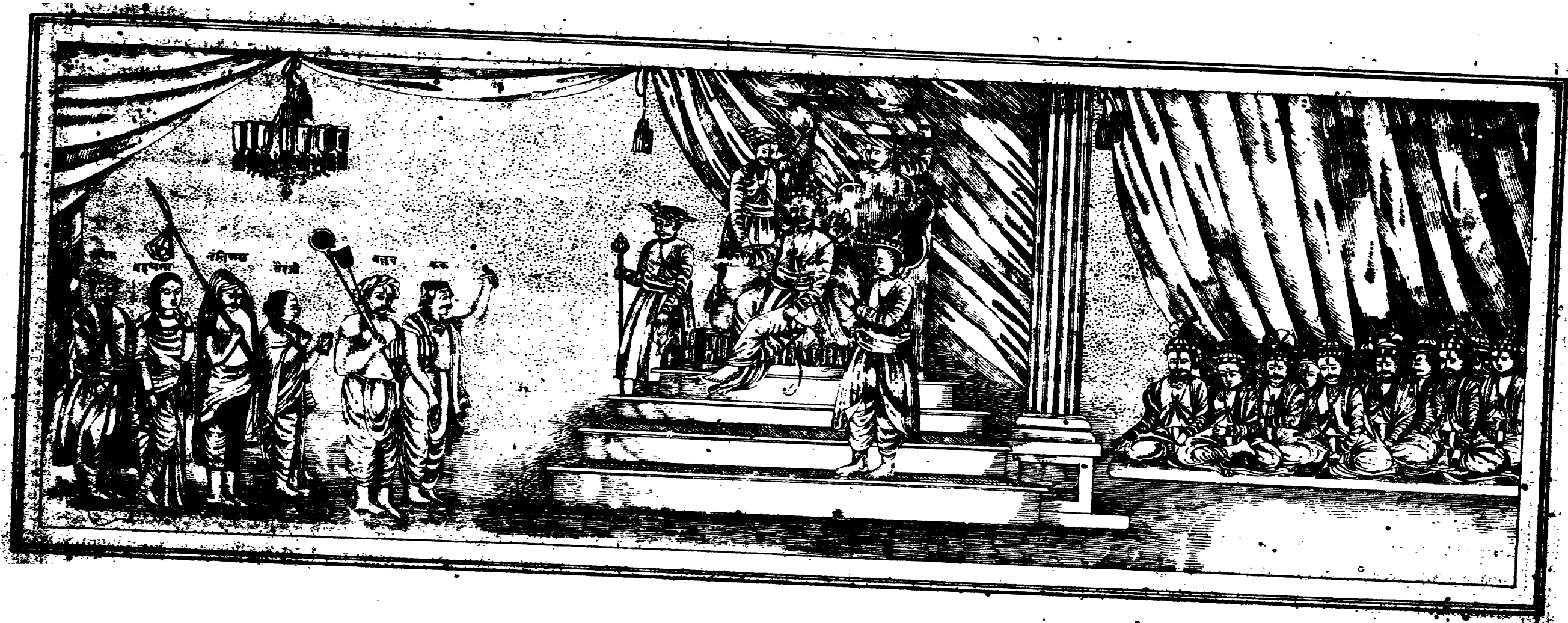
॥ अथ श्रीमहाभारतविराटपर्व प्रारभ्यते ॥

॥ ५४

3778

3778

S/O
89/2103
M. 217
V. 3

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमहारायेनमः ॥ ॥ श्रीमद्रोपालमानस्यप्राचीनाचार्यवर्त्मना ॥ विराटपर्वप्रयोतीभावदीपोवितन्यते ॥ १ ॥ तत्रपूर्वस्मिन्पर्वणिदिष्ट्यामंचसुरकोऽसिदिष्ट्यातेषट्पदीजिता द्वेपूर्वमंभवे
चद्वेचांत्वेसांपरायिकेइतिशांतोदांतउपरतस्तिष्ठुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीतिश्रुतिप्रसिद्धेष्वात्मदर्शनसाधनेषुशामादिषुरक्तः षडूर्मिलक्षणांषट्पदीजातमात्रस्याशनापिप्रसेकद्वयशोकमोहौद्व
स्यजराभूत्पूइतिलोकेयोशनायापिपासेशोकमोहंजराभूत्युमत्येतीतिवेदेचप्रसिद्धांजयतीत्युक्तंतांजितवतात्वव्यक्तलिगेनस्येयंआत्यंतिक्यांकृतकृत्यतायांतुव्यक्तलिगेनापिभावंइत्येतत्पांडवाचरणप्रदर्शनेन
दर्शयितुंविराटपर्वारभते तत्र वर्षत्रयोदशमिदंमत्सादात्कुरुद्वहा विराटनगरेगूढाअविज्ञाताश्चरिष्यथेतिप्राक्कथितधर्मवाक्यार्थमनुवदन् जनमेजयउवाच ॥ कथमिति ॥ पूर्वःपितापरीक्षितस्तस्यपितामहाःअ

श्रीगणेशायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवंतोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ जनमेजयउवाच ॥ कथंविराटनगरेममपूर्वपितामहाः—
अज्ञातवासमुषितादुर्योधनभयार्दिताः ॥ २ ॥ पतिव्रतामहाभागासततंब्रह्मवादिनी ॥ द्रौपदीचकथंब्रह्मज्ञातांदुःखिताऽवसत् ॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच यथा
विराटनगरेतवपूर्वपितामहाः ॥ अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्वनराधिप ॥ ४ ॥ तथासतुवरानूलब्ध्वाधर्मोधर्मभृतांवरः ॥ गत्वाश्रमंब्राह्मणेभ्यआचख्यौसर्व
मेवतन् ॥ ५ ॥ कथयित्वातुतत्सर्वंब्राह्मणेभ्योयुधिष्ठिरः ॥ अरणीसहितंतस्मैब्राह्मणायन्यवेदयत् ॥ ६ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाधर्मपुत्रोमहामनाः ॥ संनिवर्त्या
नुजान्सर्वानितिहोवाचभारत ॥ ७ ॥ द्वादशेमानिवर्षाणिराज्यविप्रोपितावयं ॥ त्रयोदशोऽयंसंप्राप्तःकृच्छ्रात्परमदुर्वसः ॥ ८ ॥ ससाधुर्कौतियइतोवास
मर्जुनरोचय ॥ संवत्सरमिमंयत्रवसेमाविदिताःपरैः ॥ ९ ॥ अर्जुनउवाच तस्यैववरदानेनधर्मस्यमनुजाधिप ॥ अज्ञाताविचरिष्यामोनराणांनात्रसंशयः ॥
॥ १० ॥ तत्रवासायराष्ट्राणिकीर्त्तयिष्यामिकानिचित् ॥ रमणीयानिगुप्तानितेषांकिंचित्स्मरोचय ॥ ११ ॥ संतिरम्याजनपदाबद्धन्नाःपरितःकुरुन् ॥ पांचाला
श्चेदिमत्स्याश्चशूरसेनाःपटच्चराः ॥ १२ ॥ दशाणानिवराष्ट्राश्चमल्लाःशाल्वायुगंधराः ॥ कुंतिराष्ट्रंचविपुलंसुराष्ट्रावंतयस्तथा ॥ १३ ॥ एतेषांकतमोराजन्निवास
स्तवरोचते ॥ यत्रवत्स्यामहेराजन्संवत्सरमिमंवयं ॥ १४ ॥

मितिमुलंतं ॥ २ ॥ ब्रह्मवादिनीश्रीकृष्णकीर्त्तनशीला ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अरणीसहितंअरण्योर्मियुनं अरणीसहितंमथमितिपाठेमथोऽग्निनिर्मथनदंडस्तंअरणीभ्यांसहितंब्राह्मणायन्यवेदयदित्यर्थः
॥ ६ ॥ संनिवर्त्यैकप्रआनीय अत्रवर्त्ततिर्त्यर्थः नचपुनरावर्त्ततइत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ संनिकृष्येतिपाठेपिसएवार्थः ॥ ७ ॥ अयंसंवत्सरः संवत्सरमिममितिवाक्यशेषात् ॥ ८ ॥ वत्स्यामइतिपाठेअ
विदिताइतिश्लेषः ॥ ९ ॥ नराणावज्ञाताइतिसंबंधः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रभुर्धर्मः प्रद्योतस्त्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमां नवो विज्ञायते कश्चिन्निषुलोकेषु कश्चनेति अब्रवीत् ॥ १५ ॥ यद्यप्येवं तथापि क्वचित्पुच्छन्तयावस्तव्यमेवेत्याह अवश्यं त्वेवेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वक्ष्या
महे निर्वोदुं शक्यामहे इति बहेस्तिरूपं प्रब्रूतप्रत्येकमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सभास्तारः सभ्यः सभासदः सभास्तारा इत्यमरः कंकोनामतः कंकश्छद्मद्विजेत्यातो लोहपृष्ठकृतांतयोरि
ति विश्वकोशात् स्वस्य कृतांतस्य नुत्वेन आत्मा वैपुत्रनामासीति श्रुतेस्तदनन्त्यत्वात् तन्नाम्नो धारणे मिथ्यावादि त्वं न भविष्यतीति भावः मताक्षः बृहदंश्वात् ज्ञाताक्षतत्त्वः प्रियदेवनः क्रीडाप्रियः ॥ २४ ॥ दांताग्रजदंत
मयान् दंतः पर्वतसानुतत्सदृशान्वाशारीन् निर्वर्त्स्यामि चालयिष्यामि दंतः सानुनिकथ्यत इति विश्वः तानेव चतुर्वर्णानाह वैदूर्यान् हरितमणिमयान् नीलान् कांचनान् सौवर्णान् पीतान् ज्योतीषि चरसाश्च ज्योतीरसा

युधिष्ठिर उवाच श्रुतमेतन्महाबाहो यथा स भगवान्प्रभुः ॥ अब्रवीत् सर्वभूतेशस्तत्तथानतदन्यथा ॥ १५ ॥ अवश्यं त्वेव वा सार्थं रमणीयं शिवं सुखं ॥ संमन्त्र्य सहितैः
सर्वैर्वस्तव्यमकुतोभयैः ॥ १६ ॥ मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्तोऽथ पांडवान् ॥ धर्मशीलो वदान्प्रश्रवद्भ्यश्च सततं प्रियः ॥ १७ ॥ विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयं ॥
कुर्वतस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १८ ॥ यानि यानि च कर्माणि तस्य वक्ष्यामहे वयं ॥ आसाद्य मत्स्यं तत्कर्म प्रब्रूत कुरुनंदनाः ॥ १९ ॥ अर्जुन उवाच नरदे
व कथं तस्य राष्ट्रे कर्म करिष्यसि ॥ विराटनगरे साधोरंस्थ सेकेन कर्मणा ॥ २० ॥ मृदुर्वदान्यो ह्यमीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ॥ राजंस्त्वमापदाकृष्टः किं करिष्यसि
पांडव ॥ २१ ॥ नदुःखमुचितं किंचिद्राजा वेदयथा जनः ॥ स इमामापदं प्राप्य कथं घोरांतरिष्यसि ॥ २२ ॥ युधिष्ठिर उवाच शृणु ध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुतं
दनाः ॥ विराटमनुसंप्राप्य राजानं पुरुषर्षभाः ॥ २३ ॥ सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ कंकोनामद्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ॥ २४ ॥ वैदूर्या
न्कांचनान् दांतान् फलैर्ज्योतीरसैः सह ॥ कृष्णाक्षान् लोहिताक्षांश्च निर्वर्त्स्यामि मनोरमान् ॥ २५ ॥ विराटराजं रमयन्सामात्यं सह ब्रान्धवं ॥ न च मां वेत्स्यते कश्चित्तो
यथा ॥ २६ ॥ आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ॥ इति वक्ष्यामि राजानं यदि मांसोऽनुयोक्ष्यते ॥ २७ ॥ इत्येतद्वो मया ख्यातं विहरिष्याम्यहं
यथा ॥ वक्रोदरविराटे त्वं रंस्थ सेकेन हेतुना ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमंत्रणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥

सैः सह ज्योतिःशब्देनात्र लोहितं लक्ष्यते यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपमिति श्रुतेः ज्योतीरूपाः लोहिताः रसः पारदः तद्रूपाः श्वेताः तैरुभयैः सह चतुर्वर्णसंपत्तिः तथा फलैः शारीस्थापनार्थानि कोष्ठयुक्तानि काष्ठादि
मयानि फलकानि तैः सह तेषां निर्वर्तने करणमाह कृष्णाक्षान् कृष्णाः अक्षाः पाशाः येषां चालनार्थमिति कृष्णाक्षस्तान्वाशारीनेव तथा लोहिताक्षानित्यपि ॥ २५ ॥ २६ ॥ युधिष्ठिराख्यस्य शरीरस्य यथा प्राण
उत्थापकस्तद्वच्चिदात्मा पीति प्राणसाम्येन युधिष्ठिरालैव विवक्षित इति भावः अनुयोक्ष्यते प्रश्नं करिष्यति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति विराटपर्वणः नैलकंठीये ० भारतमावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

पौरोगवः पुरःपुरस्तात् गावोरश्मयोयस्य सपुरोगे वायुः पिडोत्पत्तौ हि प्रथमं रजोरेतसोः कल्के वायुरदिभूतः प्राण आ विर्भवति पश्चाद्विद्रियांतराणीति शास्त्रप्रसिद्धं तस्य पुत्रः पौरोगवः लोके तु पौरोगवो महान्सा
 ध्यक्षः बल्लवः सूर्यकारः एतदेव ममान्वर्थ्य नाम ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ईश्वरः यथेष्टं विनियोगकर्त्ताऽतएव नृपो यथा तथा प्रियो हं लोकानां भविष्यामि इत्युक्तं ॥ ५ ॥ ६ ॥ नियोत्स्यामि निहीनं यथा स्यात्त
 शमारणवर्जं योत्स्यामि ॥ ७ ॥ तदेवाह नत्विति ॥ ८ ॥ आरालिको गोविकर्त्ता सूपकर्त्तानियोधक इति अरालः मत्तगजाः तैः सह क्रीडति तान् जयति वा आरालिकः अरालः कुटिले सर्जरसे वै मत्तदंतिनीति वि

भीमसेन उवाच ॥ पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम भारत ॥ उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १ ॥ सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ॥
 कृतपूर्वाणि यान्यस्य व्यंजनानि सुशिक्षितैः ॥ २ ॥ तान्यप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहं ॥ आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च ॥ ३ ॥ यत्प्रेक्ष्य विपु
 लं कर्म राजा संयोक्ष्यते समां ॥ अमानुषाणि कुर्वाणस्तानि कर्माणि भारत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तस्य परे प्रेप्यामं स्यंते मां यथानृपं ॥ भक्ष्यान्न रसपानानां भविष्यामि तथैश्व
 रः ॥ ५ ॥ द्विपावा वलिनो राजन् वृषभा वामहा वलाः ॥ विनिग्राह्याय दिमया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ६ ॥ ये च केचिन्नि योत्स्यंति समाजेषु नियोधकाः ॥ तानहं
 हि नियोत्स्यामि रतितस्य विचर्द्धयन् ॥ ७ ॥ नृत्वेतान्युद्धयमानान् वै हि निष्यामि कथंचन ॥ तथैतान्पातयिष्यामि यथायास्यंति नक्षयं ॥ ८ ॥ आरालिको गोविक
 र्त्ता सूपकर्त्तानियोधकः ॥ आसंयुधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ९ ॥ आत्मानमात्मनारक्षंश्चरिष्यामि विशांपते ॥ इत्येतत्प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं
 यथा ॥ १० ॥ युधिष्ठिर उवाच यमग्निर्ब्राह्मणो भूत्वा समागच्छन् नृणां वरं ॥ दिधक्षुः स्वांडवदावंदा शार्हसहितं पुरा ॥ ११ ॥ महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनंदनं ॥
 सोऽयं किंकर्मको ते यः करिष्यति धनं जयः ॥ १२ ॥ योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकं ॥ विजित्यैकरथेनैद्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥ १३ ॥ वासुकेः सर्पराज
 स्य स्वसारं हतवांश्च यः ॥ श्रेष्ठो यः प्रतियोधानां सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ १४ ॥

निग्रहीष्यामीत्युपक्रमात् सूपकर्त्ता मुद्रादिविकारकर्त्ता पक्षे सुतरां उपकर्त्ता नियोधकः मारणवर्जं मल्लयुद्धकर्त्ता पक्षे नितरां योधकः विषमश्लोकीकृतस्तु आरालिकः प्रकृतीनां गुणदोषसूचकः हस्तिदम्भको वा
 तथा च विक्रमादित्यः आरालिकः सूचनको हस्तिनां दम्भकस्तथेति गोविकर्त्ता गवां वाचां विकर्त्ता गधपद्यादिभेदानां प्रयोक्तेन केचित्तु आरालिको नृपाकी स्यात्सूपकर्त्ता तु शाकवृक्षं तैलान्नं पचयेत्तु गोविकर्त्ता
 सुउप्यतं ज्यप्युदाहरति तत्र मूलं द्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वासुकेः स्वसारं उलूपीं हतवान् सौंदर्येणेति शेषः ॥ १४ ॥

सर्पाणां सरीसृपाणां आशीविषोदंष्ट्राविषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मानुषेषु अद्भुतं मानुषाद्भुतं ॥ २० ॥ २१ गणां दृषभाणां स्कंधे इव बहः युगघर्षणजः किणः कृतः एतस्यैव गोपनं कठिनमिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ पततां पक्षिणां ॥ २४ ॥ षंडकोऽस्मीति षंडो गोपतिः श्रीगोपालः तस्य प्रतिकृतिरवतारांतरं षंडकः कृष्णसखास्मीत्यर्थः पक्षेच्छीवः षंडो वर्षधरेच्छीवे गोपतौ वंध्यपूरुषे इति विश्वः संवर्तुं पिधातुं ॥ २५ ॥ २६ ॥ पिनद्धाः कंबवः

सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ॥ आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १५ ॥ आयुधानां वरं वज्रं ककुद्भीचगवां वरः ॥ हृदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्जन्या वर्षतां वरः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावणो वरः ॥ पुत्रः प्रियाणामधिको भार्याचसुहृदां वरः ॥ १७ ॥ यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां त्वकोदर ॥ एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां ॥ १८ ॥ सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवान्महाद्युतिः ॥ गांडीवधन्वा वीभत्सुः श्वेताश्वः किं करिष्यति ॥ १९ ॥ उपित्वा पंचवर्षा णिसहस्राक्षस्य वेदमनि ॥ अस्त्रयोगं समासाद्य स्ववीर्यान्मानुषाद्भुतं ॥ दिव्यान् यस्त्राणि चात्मानि देवरूपेण भास्वता ॥ २० ॥ यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशं वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ॥ २१ ॥ यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ॥ दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव बहः कृतः ॥ २२ ॥ हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ॥ त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ २३ ॥ मृगाणामिषशार्दूलो गरुडः पततामिव ॥ वरः सन्नत्यमानानां सोऽर्जुनः किं करिष्यति २४ ॥ अर्जुन उवाच प्रतिज्ञां षंडकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ॥ ज्याघातौ हिमहांतौ मे संवर्तुं नृपदुष्करौ ॥ २५ ॥ वलयैश्छादयिष्यामि बाहू किणकृताविमौ ॥ कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुंडले ज्वलनप्रभे ॥ २६ ॥ पिनद्धकंबुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः ॥ वेणीकृतशिराराजन्नाम्ना चैव बृहन्नला ॥ २७ ॥ पठन्नाख्यायिकाश्चैव स्त्रीभावेन पुनः पुनः ॥ रमयिष्ये महीपालमन्यां श्रान्तः पुरे जनान् ॥ २८ ॥ गीतं नृत्यं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ॥ शिक्षयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः ॥ २९ ॥ प्रजानां समुदाचारं बहुकर्मकृतं वदन् ॥ छादयिष्यामि कौंतेय मायया त्मानमात्मना ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरस्य गोहे वैद्रौ पद्याः परिचारिका ॥ उपिताऽस्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च पांडव ॥ ३१ ॥ एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथानलः ॥ विहरिष्यामि राजेंद्र विराट् भवने सुखं ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहा० विराटप० पांडवप्रवेशपर्वणियुधिष्ठिरादिमंत्रणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

शंखबलयानियेन सः पिनद्धकंबुः तृतीयां प्रकृतिं स्त्रीपुंसापेक्षया स्त्रीत्वं तृतीयंगतः प्राप्तः नरइति रलयोर्बलयोश्चाभेदान्नरः बृहन्नाम्ना सौनरश्चेति नारायणसखआद्यो नरइत्यर्थः स्त्रीत्वं स्वरूपगोपनार्थं ॥ २७ ॥ आख्यायिकाः पूर्वराजचरितानि ॥ २८ ॥ २९ ॥ समुदाचारं समीचीनं उत्कृष्टतरं महावदान्यत्वादिरूपं तानिः कृतं बहुकर्मचवदन् मायया कपटस्त्रीवेषेण आत्मानं शरीरं आत्मना बुद्ध्या ॥ ३० ॥ परितः चारयितुं शीलं यस्याः सा परिचारिणी सैव परिचारिका द्वौ पद्याः भर्तृतिगूढो भिसंधिः पक्षे परिचारिका सेवाकर्त्री ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति वि० नैल० भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इत्येवेति ॥ १॥२॥परिरक्षणे अश्वानामिति शेषः ॥ ३॥ पञ्चान् आयुर्बेदं आध्वर्यवं च वेत्तीति ग्रन्थिकोऽश्विनीसुतत्वात् अश्विर्नैवेदेवानां भिषजावश्विनावध्वर्युर्इति श्रुतः ॥ ४॥ ५॥ अश्वेषु नास्ति श्वोयेषां तेशूराः समरे
 तृणीकृतप्राणास्तेषु अधिकतो मुख्य इति गुडाशयः पक्षे स्पष्टार्थः ॥ ६॥ ७॥ संस्थाने परीक्षया ॥ ८॥ तंतिपालः तंतिर्बलीवर्दमस्यां दीर्घस्थूलरज्ज्वां वणिग्भिरस्यैर्दामिर्बध्यते सा प्रकृतोपयोगिनी गुडाभिसंघी
 तुतंतिर्वाक् तस्य वाक्कंतिर्नामानि दामानीति श्रुतेर्वाक्पालः युष्मद्वचनार्थानुष्ठातेत्यर्थः ॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ इयं हीति माताकुलवृत्तिः ॥ आदिभूमिः गौर्वा मातागौर्यादिजननी गोब्रह्मण्यादि

वैशंपायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथार्जुनो धर्मभृतांवरिष्ठः ॥ वाक्यं तथा सौविररामभूयो नृपोऽपरं भ्रातरमावभाषे ॥ १॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं त्वं
 कुलकुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ॥ कर्मतत्त्वं समाचक्ष्वराज्येतस्य महीपते ॥ सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ २॥ नकुल उवाच ॥ अश्वबंधो भविष्या
 मि विराटनृपतेरहं ॥ सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ॥ ३॥ ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ॥ कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सने ॥ प्रियाश्च
 सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ४॥ ये मामामंत्रयिष्यंति विराटनगरे जनाः ॥ तेभ्य एवंप्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ५॥ पांडवेन पुरा तात अश्वेष्वधिकृतः
 पुरा ॥ विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ ६॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ॥ किं वा त्वं कर्मकुर्वाणः प्रच्छन्नो विहरिष्यसि ॥ ७॥
 सहदेव उवाच ॥ गोसंस्थानां भविष्यामि विराटस्य महीपते ॥ प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संस्थाने कुशलो गवां ॥ ८॥ तंतिपाल इति स्थातो नाम्नाहं विदितस्त्वथ ॥ निपुणं
 च चरिष्यामि व्येतुते मानसो ज्वरः ॥ ९॥ अहं हि सततं गोषु भवता प्रहितः पुरा ॥ तत्र मे कौशलं सर्वमवबुद्धं विशांपते ॥ १०॥ लक्षणं चरितं चापि गवां यच्चापि
 मंगलं ॥ तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते ॥ ११॥ दृषभानपि जानामि राजन् पूजितलक्षणान् ॥ येषां मूत्रमुपाधाय अपि वंध्या प्रसूयते ॥ १२॥ सोहमेवं
 चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ॥ न च मां वत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च पार्थिव ॥ १३॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इयं हि नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ मातेव परिपा
 ल्यात्तपूज्य ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १४॥ केनैस्मद्रौपदीकृणा कर्मणा विचरिष्यति ॥ न हि किंचिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथास्त्रियः ॥ १५॥ सुकुमारी च बाला च राज
 पुत्री यशस्विनी ॥ पतिव्रता महाभागा कथं नु विचरिष्यति ॥ १६॥ माल्यगंधानलंकरान्वस्त्राणि विविधानि च ॥ एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ १७॥

भूमिषु इति मेदिनी स्वसा अंबिका पार्वती वत्पूज्येत्यर्थः एष ते रुद्रभागः सहस्वसां बिक्रयात्तं जुषस्व शरद्वा अस्यां बिकास्वसेति मंत्रब्राह्मणदर्शनात् जायागार्हपत्यः पुत्रोन्वाहार्यपचन इति तस्या अपि देवतात्वेन संस्तवान्
 मातासंस्तवती भूमिर्धेनुर्ज्येष्ठा स्वसा भवेदित्यप्युदाहरति ॥ १४॥ १५॥ बाला नित्यनूतना ॥ १६॥ यतो यस्मिन् दिने जाता तत आरभ्य माल्यादीन् भोगानेव वेत्ति न ह्येकानित्यर्थः ॥ १७॥

सैरंधीति सैरंधीप्रतिसीरांतःपटःध्रियतेनयाऽस्थैवेतिसैरंधीसैवसैरंधी स्वार्थेनद्धितः अंतःपुरपरिचारिका राजभार्यावा सैरंधीपरवेदमस्थाशिल्पकृत्स्ववशास्त्रियां वर्णसंकरसंभूतस्त्रीमहिलिकयोरपीतिविश्वः मत
ल्लिकयोरितिमेदिनीपाठः आद्येमहिलिकाराजदाराःद्वितीयेमतल्लिकाः प्रशस्तस्त्रियइति दासीपक्षेअरक्षिताइतिछेदः स्ववशाइत्युक्तेः पक्षेरक्षिताइत्येव भुजिष्यापालनीयापालयित्राच भुजपालनाभ्यवहारयो
रित्यस्यरूपं नैवमन्यास्त्रियोरूपवतीर्यातिप्रामुवंतिपश्यंतीतिरेइत्यर्थः दासीइतिभावः पक्षेनैवंप्रकाशेयांतिसंचरंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ द्रौपद्याःपरिचारिकेतिराहोःशिरइतिवदभेदेपिभेदोपचारः द्रौपदीरूपायुधिष्ठिर
स्यपरिचारिकेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिविराट् ० नैलकंठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ कर्माणीति ॥ १ ॥ अग्निहोत्राणि अग्निहोत्रपात्राण्यरणीसहितानि होमसाधनभूताधेनून्वा ॥ २ ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच ॥ सैरंध्योरक्षितालोकेभुजिष्याःसंतिभारत ॥ नैवमन्यास्त्रियोयांतिइतिलोकस्यनिश्चयः ॥ साहंभुवाणासैरंधीकुशलाकेशकर्मणि ॥ १८ ॥ युधिष्ठिर
स्यगेहवैद्रौपद्याःपरिचारिका ॥ उषितास्मीतिवक्ष्यामिपृष्टाराज्ञाचभारत ॥ १९ ॥ आत्मगुप्ताचरिष्यामियन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ २० ॥ सुदेष्णांप्रत्युपस्थास्येराजभा
र्यायशस्विनी ॥ सारक्षिष्यतिमांप्राप्तांमाभूत्तेदुःखमीदृशं ॥ २१ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कल्याणंभाषसेकृष्णकुलेजातासिभामिनि ॥ नपापमभिजानासिसाध्वी
साधुव्रतेस्थिता ॥ २२ ॥ यथानदुर्हृदःपापाभवंतिसुखिनःपुनः ॥ कुर्यास्तत्त्वंहिकल्याणिलक्षयेयुर्नतेतथा ॥ २३ ॥ ॥ इतिविराट्पर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि युधि
ष्ठिरादिमंत्रणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कर्माण्युक्तानियुष्माभिर्यानियानिकरिष्यथ ॥ ममचापियथाबुद्धिरुचिताविधिनिश्चयात् ॥ १ ॥ पुरोहि
तोयमस्माकमग्निहोत्राणिरक्षतु ॥ सूदपौरोगवैःसार्द्धद्रुपदस्यनिवेशने ॥ २ ॥ इंद्रसेनमुखाश्वमेरयानादायकेवलान् ॥ चांतुद्धारवतींशीघ्रमितिमेवर्त्ततेमतिः ॥ ३
इमाश्वनार्योद्रौपद्याःसर्वाश्वपरिचारिकाः ॥ पांचालानेवगच्छंतुसूदपौरोगवैःसह ॥ ४ ॥ सर्वैरपिचवक्तव्यंनप्राज्ञायंतपांडवाः ॥ गतंत्यस्मानपाहायसर्वेद्वे
तवनादिति ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंप्रत्येन्योन्यमामंत्र्यकर्माण्युक्तापृथक्पृथक् ॥ धौम्यमामंत्रयामासुःसचतान्मंत्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥ धौम्यउवाच ॥ विहितंपां
डवाःसर्वब्राह्मणेषुसुहृत्सुच ॥ यानेप्रहरणेचैवतथैवाग्निषुभारत ॥ ७ ॥ त्वयारक्षाविधातव्याकृष्णायाःफाल्गुनेनच ॥ विदितंवोयथासर्वलोकवृत्तमिदंतव ॥ ८ ॥
विदितेचापिवक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ॥ एषधर्मश्चकामश्चअर्थश्चैवसनातनः ॥ ९ ॥

तंशास्त्रोक्तं ब्राह्मणारिषु उपस्थितेषु परिचर्यादिकं पांडवाः सर्वजानंतीति शेषः याने विजययात्रायां प्रहरणे युद्धे यद्यप्येवं तथापि किंचिद्ब्रह्मामीति भावः ॥ ७ ॥ न देवाह त्वयेति त्वया युधिष्ठिरेण इदं लोकवृत्तं प्राकृतं ज
नशीलं अरक्ष्यमाणं सुखीषु साध्वीष्वपि अन्याय्यकल्पनं अंतःकृष्णारक्ष्यैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ विदितं सोऽपि सुहृद्भिः प्रीत्या वर्यं बोधनीया एवेत्याह विदितेचापीति एवं सौहार्दप्रदर्शनेन धर्मादयोऽनुसृता भवन्तीति भावः ॥ ९ ॥

हन्तेत्यनुकंपायां राजवसतिराजकुलेवासं तद्विधिमित्यर्थः ॥ १० ॥ दुर्वसंदुःखेन वस्तुं राक्यं ॥ ११ ॥ १२ ॥ दृष्टद्वारः प्रतोहारद्वारानिवेद्यैव राजानं द्रष्टुमिच्छेन्न त्वननुज्ञात इत्यर्थः दिष्टेत्यपि पाठः पाठांतरेरह
 स्थेषु मंत्रकार्येषु विश्वसेत् संमतोस्मीति बुद्ध्या तत्र न गच्छेत् पुत्रादिष्वपि अविश्वस्ताराजानो मंत्रविष्णुभयात्सोमारयेयुरिति भावः तदेवेति परेण सह वैरं भावूदिति परासनं नान्विच्छेत् ॥ १३ ॥ यानं परकीयमिति
 शेषः ॥ १४ ॥ दुष्टचारिणो दुष्टाश्चाराः यत्र यत्र द्यूतमयवेश्यादिस्थानेषु स्वनगरस्थपरकीयचारमंडले वा आसीनमेनं यूतादिप्रियोयं परैर्मैदितोयमिति शंकेरन् तन्नोपविशेत् राजमाभिपैशुन्यभयादित्यर्थः ॥ १५ ॥
 नानुशिष्यात् इदमित्यं कुर्विति नाज्ञापयेत् तूष्णींमौनेन काले पराक्रमसमये समभिपूजयेत् स्तुवीत् ॥ १६ ॥ स्तुतिरप्यभूतार्थानकर्तव्येत्याह असूयंतीति दूषयंतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ यैः पुरचराः यांश्च राजा द्वे

अतोहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निबोधत ॥ हन्ते मां राजवसतिराजपुत्रा ब्रवींस्त्यहं ॥ १० ॥ यथाराजकुलं प्राप्य सर्वान्दोषान् स्तरिष्यथ ॥ दुर्वसंचैव कौरव्यं जानता राज
 वेदमनि ॥ ११ ॥ अमानितैर्मानितैर्वा अज्ञातैः परिवत्सरं ॥ ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथा सुखं ॥ १२ ॥ दृष्टद्वारोलभेद्रष्टुं राजस्वेषु न विश्वसेत् ॥ तदेवासनं नान्वि
 च्छेद्यत्र नाभिपतेत्परः ॥ १३ ॥ योनयानं न पर्यंकं न पीठं न गजं रथं ॥ आरोहेत्संमतोस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ १४ ॥ यत्र यत्रैनमासीनं शंकेरन् दुष्टचारिणः ॥
 न तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥ १५ ॥ न चानुशिष्याद्राजानं मृच्छंतं कदाचन ॥ तूष्णींत्वेन मुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥ १६ ॥ असूयंति हिराजामो
 जनान नृत्तवादिनः ॥ तथैव चावमन्यंते मंत्रिणं वादिनं मृषा ॥ १७ ॥ नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कदाचन ॥ अंतःपुरचराये च द्वेष्टियानहिताश्च ये ॥ १८ ॥ विदिते
 चास्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ॥ एवं विचरतो राज्ञि न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ १९ ॥ गच्छन्नपि परां भूमिं पृष्टोऽन्योन्यो जितः ॥ जात्यंध इव मन्येत मर्यादामनु
 चिंतयन् ॥ २० ॥ न हि पुत्रं न नभारं न भ्रातरं मरिदं मां ॥ समतिक्रान्तमर्यादं पूजयंति न सधिपाः ॥ २१ ॥ यत्नाच्चोपचरेदेन मग्निवद्देववत्त्विह ॥ अमृतेनोपचीर्णो
 हि हन्यादेव न संशयः ॥ २२ ॥ यद्यद्रतानुयुंजीत तत्तदेवानुवर्त्तयेत् ॥ प्रमादमवलेपंचकोपंचपरिवर्जयेत् ॥ २३ ॥

सह मैत्रीं न कुर्यात् ॥ १८ ॥ राज्ञिराजसन्निधौ विचरतो विचारपूर्वकं वसतो न क्षतिर्मानहान्यादिर्जायते ॥ १९ ॥ गच्छन्निति परां उल्लुष्टां भूमिं नित्यं गच्छन् आसनार्थं प्रामुख्यं राज्ञा अपृष्टोऽसंज्ञा
 षितोऽनियोजितः स्वस्थाने उपविशेत्यनाज्ञमो जात्यंध इव तत्स्थानमपश्यंतमिवात्मानं मन्येत यावद्वाजानं संभाषते नाप्यासनं दिशति तावत्पक्षे नैवेत्यर्थः ॥ २० ॥ अन्यथा दोषमाह नहीति ॥ २१ ॥
 त्वदेवा प्रमादं अनवधानतां अवलेपं शौर्यादिगर्वं ॥ २२ ॥ अमृतेन कूटकार्पापणादिना उपचीर्ण आराधितः हन्यादेव ॥ २३ ॥ अमृतेनोपचीर्णो अनुयुंजीत आज्ञापयेत् पृच्छेद्वा अनुवर्त्तयेत् कुर्यात्

ष्टि ये च राज्ञोऽहिताः द्वेष्टारस्तैः सर्वैः

समर्थनासुकार्याकार्यपरीक्षासु हितं परिणामसुखं प्रियं श्रुति सुखं च वेत्त उभयोः समुच्चया संभवे प्रियादपि हितं भवेत् प्रियं त्यक्त्वापि यद्विहितं भवेत्तदेव वेदन्तु हितविरोधि प्रियं वेददित्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्य सर्वार्थेषु स
र्वेष्वर्थसाधनेषु अनुकूलोयलवान् भवेत् ननु प्रातिकूल्यमालस्यं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ पंडितः परिहासकः ॥ पंडितः सिल्हके कं वाविति विश्वः खंडित इति पाठे विच्छिन्नं न सेवेत कित्वा विच्छेदेनैव सेवेत इत्यर्थः अप्रम
त्तोऽवहितः ॥ २६ ॥ स्वस्थानात् राजदत्तान् विकपेत् न चलेत् ॥ २७ ॥ पंडितो विद्यावान् राजानं कथाभीरमयन् पार्श्वे तिष्ठेत् रक्षिणां राजगोमृणां तु स्थानं पृष्ठतः ॥ २८ ॥ शूरेण पंडितेन वा पुरस्तात् आसनं उप
वेशनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः राज्ञां संदर्शने समक्षं प्रवृत्तमपि भक्तवेतनादिदानं अहंपूर्विकयानाकारितः सन्न संजयेत स्वीकुर्यात् ॥ २९ ॥ एतत्तु धार्ष्ट्यदरिद्राणामपि व्यलीकस्थानं अप्रियपदं किमुतराज्ञामिति भावः

समर्थनासु सर्वासु हितं च प्रियमेव च ॥ संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं भवेत् ॥ २४ ॥ अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु च ॥ अप्रियं चाहितं यत्स्यात्तदस्मै ना
नुवर्णयेत् ॥ २५ ॥ नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पंडितः ॥ अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्यात्प्रियं च यत् ॥ २६ ॥ नास्यानिष्ठानि सेवेत नाहितैः सह संवेदत् ॥ स्वस्थानान्
विकपेत् सराजवसतिं वसेत् ॥ २७ ॥ दक्षिणं वाथ वामं वा पार्श्वमासीत् पंडितः ॥ रक्षिणां त्याज्यं शस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ॥ २८ ॥ नित्यं हि प्रतिपिडंतु पुरस्तादा
सनं महत् ॥ न च संदर्शने किंचित् प्रवृत्तमपि संजयेत् ॥ २९ ॥ अपित्येतदरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमं ॥ नमृषाभिहितं राज्ञां मनुष्येषु प्रकाशयेत् ॥ ३० ॥ असूयं
भोगवान् ॥ ३१ ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः ॥ अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ ३२ ॥ यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः ॥ कस्तस्य
मानेषु केषुचित् ॥ नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्भवेत् ॥ ३३ ॥ न चाति धैर्येण चरेद्दुरुतां हि व्रजेत्ततः ॥ स्मितं तु मृदु पूर्वेण दर्शयेत् प्रसादजं ॥ ३४ ॥

उत्तमं परमं नेति राज्ञोऽस्मिन् नृत्तं बहिर्न प्रकाशयेत् ॥ ३० ॥ हियस्मात् अनृतवादिनो नृपान् हियतो न्ये राजानोऽसूयंति दोषवत्त्वेन कीर्त्तयन्ति तस्मात्स्वामिनोऽकीर्त्तिकरं न वेदित्यर्थः अवमन्यते राजान इति शेषः ॥ ३१
प्रियो भोगवांश्च भवतीति संबंधः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नचेति क्रोधचापलयोः सूचकं ओष्ठादीनां समाक्षेपं प्रचालनं कुर्यादित्यर्थः वातं मुखजं अधस्तनं वाशनै रितरेणाज्ञातं यथा भवेत्तथा कुर्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥
हास्येति अन्यस्य राजसेवकस्य हास्यवस्तुषु हास्यास्पदेषु अयथास्थितेषु उष्णीषादिषु वर्त्तमानेषु निमित्तेषु तदीयवैकल्येनातिगाढं प्रहृष्येत् नापि हसेत् तावत्तैव राजान एनं क्षुद्रं मन्यत इति भावः नचैवं मूते निमित्ते
सति धैर्येण काष्ठकस्थेयमित्याह नातीति ॥ ३६ ॥ गुत्तां जडतां किमप्ययं न जानातीति बदेयुरिति भावः अतएव स्मितं मृदु पूर्वेण किंचिद्दर्शयेद्देव ॥ ३७ ॥

नहर्षयेत्तद्व्येत् असंमूढःसेवायांएकाग्रः ॥ ३८ ॥ राज्ञतदाश्रिताश्चस्तोतव्याएवेत्याह राजानमिति संवर्तयतीतिपाठेऽनुसरति तिष्ठतेप्रकाशते ॥ ३९ ॥ ननिर्वदतिननिदति दंडितोप्यमात्यःपुनरभ्युदयका
मोराजानंननिदेदित्यर्थः ॥ ४० ॥ योराज्ञोविषयेभवेत्तेशेवसेत् योवाराज्ञउपजीवीसराज्ञोगुणवादीस्यादितिसंबंधः ॥ ४१ ॥ बलाद्धठात्भोक्तुंकुटिलीकर्तुंयेनकेनचिद्व्याजेनलोकान्दंडयेतिशिक्षयन्यः
प्रार्थयेत्सराज्ञःप्रियोपिबहुजनविरोधान्चिरंस्थानंपदंनतिष्ठेत्नाधितिष्ठेत् अवश्यंपदच्युतोभवेदित्यर्थः भोक्तुमितिभुजकौटिल्येइत्यस्यरूपं ॥ ४२ ॥ श्रेयइति राज्ञःसकाशादात्मनःस्वस्यश्रेयोधनमानादि
लाभंदृष्ट्वापरंअन्यंसदासर्वदाराज्ञासार्द्धंनसंवदेन्नसंवादयेत् किंतुमहाराजोनभवादृशान्त्रेलक्षयतीत्येवलोकेपरंदर्शयेत् योग्यभूमिपुयुद्धेपरराष्ट्रिकैःसहसंलापेवाराजानंविशेषयेत्सराज्ञोपेक्षयास्वीयंशौर्ययौ

लाभेनहर्षयेद्यस्तुनव्यथेद्योऽवमानितः ॥ असंमूढश्चयोनित्यंसराजवसतिंवसेत् ॥ ३८ ॥ राजानंराजपुत्रंवासंवर्णयतियःसदा ॥ अमात्यःपंडितोभूत्वासचिरं
तिष्ठतेप्रियः ॥ ३९ ॥ प्रगृहीतश्चयोऽमात्योनिगृहीतस्त्वकारणैः ॥ ननिर्वदतिराजानंलभतेसंपदंपुनः ॥ ४० ॥ प्रत्यक्षंचपरोक्षंचगुणंवादीविचक्षणः ॥ उपजीवी
भवेद्राज्ञोविषयेयोपिवाभवेत् ॥ ४१ ॥ अमात्योहिबलाद्धोक्तुंराजानंप्रार्थयेतयः ॥ नसतिष्ठेच्चिरंस्थानंगच्छेच्चप्राणसंशयं ॥ ४२ ॥ श्रेयःसदात्मनोदृष्ट्वापरंराज्ञा
नसंवदेत् ॥ विशेषयेच्चराजानंयोग्यभूमिषुसर्वदा ॥ ४३ ॥ अम्लानोबलवामशूरश्चायेवानुगतःसदा ॥ सत्यवादीमृदुर्दातःसराजवसतिंवसेत् ॥ ४४ ॥ अन्य
स्मिन्प्रेष्यमाणेतुपुरस्ताद्यःसंमुत्पतेत् ॥ अहंकिंकरवाणीतिसराजवसतिंवसेत् ॥ ४५ ॥ आंतरेचैववात्येचराज्ञायश्चाथसर्वदा ॥ आदिष्टोनैवकंपेतसराजवसतिं
वसेत् ॥ ४६ ॥ योवैगृहेभ्यःप्रवसन्प्रियाणानानुसंस्मरेत् ॥ दुःखेनसुखमन्विच्छेत्सराजवसतिंवसेत् ॥ ४७ ॥ समवेषंनकुर्वीतनोच्चैःसन्निहितोवसेत् ॥ नमंत्रं
बहुधाकुर्यादिवंराज्ञःप्रियोभवेत् ॥ ४८ ॥ नकर्मणिनियुक्तःसन्धनंकिंचिदपिस्पृशेत् ॥ प्राप्नोतिहिहरन्द्रव्यंबंधनंयदिवावधं ॥ ४९ ॥ यानंवस्त्रमलंकारंयच्चान्य
त्संप्रयच्छति ॥ तदेवधारयेन्नित्यमेवंप्रियतरोभवेत् ॥ ५० ॥

नित्यः दान्तेजितेन्द्रियःसुशिक्षितोवा ॥ ४४ ॥ अन्यस्मिन्पुंसिकस्यचित्कार्यस्यार्थेप्रेष्यमाणेएहिइदंकुर्वित्युच्यमानेसतियस्तदागमनात्पूर्वसमुत्पतेत्तत्कार्यकर्तुंसशीघ्रकारीराजवसतिंवसेत् ॥ ४५ ॥ आंतरे
ना ॥ ४६ ॥ समवेषंवलालंकारादिकंराज्ञासमानंनकुर्यात् उच्चैःअतिशयेन बहुधाबहुप्रकारंनकुर्यात्तन्निष्ठादित्यर्थः ॥ ४८ ॥ धनंउत्कोचादिनाप्राप्तंकिंचिदपिअत्यल्पमर्षिनस्पृशेत् ॥ ४९ ॥ यत्संबन्ध
च्छतिराज्ञातदेवराजदत्तयानादिकंधारयेत्तनुतदन्यस्मैदद्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

संयम्यनिर्गृह्य इमं त्रयोदशं संवत्सरं हेतातयुधिष्ठिरयुयं सर्वे तथा शीलाः यथोक्तसदृताः संतो बुभूषन्त एष्वर्थं प्राप्नुमिच्छन्त अथ अनंतरं मयि विषयं मयि देशं प्राप्य यथा कामं यथेष्टं करिष्यथ क्रीडामिति शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 अनंतरं अनुपदं कार्यं शांतिकं पौष्टिकं च अस्य अज्ञातवासदुःखस्य तारणाय प्रस्थानाय शत्रून् प्रति योद्धुं गमनाय जयाय च यत्कर्म प्रभवति तत्कर्तुं मर्हसि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ समिध्य उर्ध्वं स मृद्धिर्जनाभिसंपत्तिः
 वृद्धिर्युद्धे विशेषः लाभो राजस्य लब्धाया अपि पृथिव्या विजयाय वशीकरणाय ॥ ५५ ॥ षट्द्रौपद्यां संहिताः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैल० भारतभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 एवं संयम्य चित्तानियत्नतः पांडुनंदनाः ॥ संवत्सरमिमं तात तथा शीला बुभूषत ॥ अथ स्वविषयं प्राप्य यथा कामं करिष्यथ ॥ ५१ ॥ युधिष्ठिर उवाच अनुशिष्टाः स्म
 भद्रं ते नैतद्वक्तव्यं कश्चन ॥ कुंती मृते मातरं नो विदुरं वामहामतिं ॥ ५२ ॥ यदेवानंतरं कार्यं तद्भवान्कर्तुं मर्हति ॥ तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ५३ ॥
 वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः ॥ अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ५४ ॥ तेषां समिध्य तान ग्रीन्मंत्रवच्च जुहावसः ॥ स मृद्धि
 वृद्धिलाभाय पृथिवीं विजयाय च ॥ ५५ ॥ अग्नीं च दक्षिणीं कृत्य ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ॥ याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य पडे वाथ प्रवव्रजुः ॥ ५६ ॥ गतेषु ते पुर्वीरेषु धौम्योऽथ
 जपतां वरः ॥ अग्निहोत्राण्युपादाय पंचालान् भ्यगच्छत ॥ ५७ ॥ इंद्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य यादवान् ॥ रथानश्वांश्च रक्षंतः सुखमूषुः सुसंवृताः ॥ ५८ ॥
 इति विराटपर्वणि पांड० धौम्योपदेशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशस्तथा बद्धकलापिनः ॥ बद्धगोधांगुलित्राणाः कालिंदीमभि
 तोययुः ॥ १ ॥ ततस्ते दक्षिणं तीरमन्व गच्छन्पदातयः ॥ निवृत्तवनवासा हि स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तदा ॥ वसंतो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २ ॥ विध्यंतो मृमजानि
 महेष्वासा महावलाः ॥ उत्तरेण दशार्णीस्ते पंचालान् दक्षिणेन च ॥ ३ ॥ अंतरेण यकल्लोमान् शूरसेनांश्च पांडवाः ॥ लुब्धा ब्रुवाणामस्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥
 ४ ॥ धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ॥ ततो जनपदं प्राप्य कृष्णाराजानमब्रवीत् ॥ ५ ॥ पश्यैकपद्योदृश्यं ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ व्यक्तं दूरे विरा
 टस्य राजधानी भविष्यति ॥ वसामेहा परां रात्रिं वलवान्मे परिश्रमः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच धनं जयसमुद्यम्य पांचालीं बह्विभारत ॥ राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ता
 श्ववनादितः ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच तामादायार्जुनस्तूर्णद्रौपदीं गजराडिव ॥ संप्राप्य नगराभ्यासमवतारय दर्जुनः ॥ ८ ॥ ततायुधेति पाठे सज्जीकृतधनुषः ततायुधाश्च ते कलापिनश्चेति विग्रहः बद्धगोधातलं ज्याघातवारणाख्यं अंगुलित्राणं च यैस्ते बद्धगोधांगुलित्राणाः गोधातलनिहाक्योरिति मेदिनी ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अंतरेण मध्यतः
 मत्स्यस्यैव राज्ञो लुब्धा व्याधाः स्म इति ब्रुवाणाः पक्षे राज्याकांक्षिणः लुब्धआकांक्षिणिव्याधे इति मेदिनी विषयं मत्स्यस्यैव देशं लुब्धत्वाभिनयार्थं विवर्णाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ एकपद्यः क्षेत्रगामिनः क्षुद्रमार्गाः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कूटेइवकूटेउच्चप्रदेशे मायाद्रिशृंगयोःकूटमितिमेदिनी दुरारोहाश्मशानस्थत्वात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ उत्पथेमार्गाद्विहिर्भूते ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ संपन्नबलानां देवा
राघनप्राप्तबलानामसुरादीनामपिसूदनं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सैधवंजयद्रथं ॥ २३ ॥ २४ ॥ संक्रंदनःशत्रूणामाक्रंदनकरः ॥ २५ ॥ अपज्यंज्यारहितं ॥ २६ ॥ विपाठान्बाणविशेषान्तादृ
सराजधानींसंप्राप्यकौंतेयोर्युनमव्रवीत् ॥ कायुधानिसमासज्यप्रवेक्ष्यामःपुरंवयं ॥ १ ॥ सायुधाश्चप्रवेक्ष्यामोवयंतातपुरंयदि ॥ समुद्देगंजनस्यास्यकरिष्या
मोनसंशयः ॥ १० ॥ गांडीवंचमहद्गाढंलोकेचविदितंनृणां ॥ तच्चेदायुधमादायगच्छामोनगरंवयं ॥ क्षिप्रमस्मान्विजानीयुर्मनुप्यानात्रसंशयः ॥ ११ ॥ ततो
द्वादशवर्षाणिप्रवेष्टव्यंवनेपुनः ॥ एकस्मिन्नपिविज्ञातेप्रतिज्ञातंहिनस्तथा ॥ १२ ॥ अर्जुनउवाच इयंकूटेमनुप्येद्रंगहनामहतीशमी ॥ भीमशाखादुरारोहाश्म
शानस्यसमीपतः ॥ १३ ॥ नचापिविद्यतेकश्चिन्मनुप्यइतिमेमतिः ॥ योस्मान्निदधतोद्रष्टाभवेच्छस्त्राणिपांडवाः ॥ १४ ॥ उत्पथेहिवनेजातामृगव्यालनिषेवि
ते ॥ समीपेचश्मशानस्यगहनस्यविशेषतः ॥ १५ ॥ समाधायायुधंशम्यांगच्छामोनगरंप्रति ॥ एवमत्रयथायोगंविहरिष्यामभारत ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच
एवमुक्त्वासराजानंधर्मराजंयुधिष्ठिरं ॥ प्रचक्रमेनिधानायशस्त्राणांभरतर्षभ ॥ १७ ॥ येनदेवान्मनुप्यांश्चसर्वाश्चैकरथोऽजयत् ॥ स्फीतान्जनपदांश्चान्यानज
यत्कुरुपुंगवः ॥ १८ ॥ तदुदारंमहाघोषंसंपन्नवलसूदनं ॥ अपज्यमकरोत्पार्थोगांडीवंसुभयंकरं ॥ १९ ॥ येनवीरःकुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्यरंतपः ॥ अमुंचद्वनुपस्त
त्यरे ॥ पर्वतस्येवदीर्णस्यविस्फोटमशनेरिव ॥ २० ॥ पांचालान्येनसंग्रामेभीमसेनोजयत्यभुः ॥ प्रत्यपेयद्दहूनेकःसपत्नांश्चैवदिग्जये ॥ २१ ॥ निशम्ययस्यविस्फारंव्यद्रबंतरणा
शांधनुषायेनपांडवः ॥ माद्रीपुत्रोमहाबाहुस्ताम्रास्योमितभाषिता ॥ २२ ॥ तस्यमौर्वीमपाकर्षच्छूरःसंक्रंदनोयुधि ॥ कुलेनास्तिसमोरूपेयस्येतिनकुलःस्मृतः ॥
२३ ॥ दक्षिणांदक्षिणाचारोदिशंयेनाजयत्यभुः ॥ अपज्यमकरोद्दीरःसहदेवस्तदायुधं ॥ २४ ॥ खड्गांश्चदीप्तान्दीर्घांश्चकलापांश्चमहाधनान् ॥ विपाठान्क्षुर
कुलोधनूंपिनिदधेस्वयं ॥ यानितस्यावकाशानिदिव्यरूपाण्यमन्यत ॥ २५ ॥

वक्रैर्शान्निभागुरिमतेनअल्लोपः अवकाशाख्यानिमुषिरस्थानानि ॥ २६ ॥

शान्क्षुरधारांश्च ॥ २७ ॥ अन्वशासत्आज्ञापितवान् ॥ २८ ॥ तस्याःशम्याः

यपेतिमेषः तिरोवर्षाणि असंमुखा निवर्षाणि दृष्टीः यत्रापश्यत तत्र पर्यवधत पर्यवधत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पूतिकं अमंगलं अशीत्यधिकशतवर्षानोऽस्माकं इयमिति शवनिर्देशः पक्षेशमी आयुधरक्षकत्वात्मातेवा
स्माकमित्यभिसंधिः ॥ ३२ ॥ कुलधर्मोयं क्षत्रधर्मोयं यदायुधसंगोपनमिति गूढाशयः पक्षे अयं मातुर्वक्षेबंधनाख्यः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वत्स्यंतो वस्तुमिच्छंतः ॥ ३६ ॥ विराट् नैलकं ० भारतभावादी
पेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ गच्छमानः गच्छन् दुर्गा दुर्गमसंकटतारिणी ॥ १ ॥ नारायणेन दत्तादेवराः उमेति भद्रकालीति देवास्त्वां पूजयिष्यंतीत्येवमादयो विष्णुपुराणादौ श्रुतास्तस्मिन् मंगल्यां मंगलप्रदां ॥ २ ॥

यत्र चापश्यत स वै तिरोवर्षाणि वर्पति ॥ तत्र तानि दृष्टैः पार्श्वैः सुगाढं पर्यवधत ॥ ३० ॥ शरीरं च मृतस्यैकं समवधत् पांडवाः ॥ विवर्जयिष्यंति नरा दूरादेव शमीमि
मां ॥ ३१ ॥ आवद्धं शवमत्रेति गंधमाघ्राय पूतिकं ॥ अशीतिशतवर्षेयं मातान इति वादिनः ॥ ३२ ॥ कुलधर्मोयमस्माकं पूर्वैराचरितोपि वा ॥ समासज्ज्याय दृ
क्षेस्मिन्निति वै व्याहरंतिते ॥ ३३ ॥ आगोपाला विपालेभ्य आचक्षाणाः परंतपाः ॥ आजग्मुर्नगराभ्याशं पार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३४ ॥ जयोजयंतो विजयोजय
त्सेनोजयद्वलः ॥ इति गुह्यानि नामानि चक्रेते पांयुधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥ ततो यथा प्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ॥ अज्ञातचर्या वत्स्यंतो राष्ट्रे वर्षत्रयोदशं ॥ ३६ ॥
इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि पुरं प्रवेशे अस्त्रसंस्थापने पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विराटनगरं रम्यं गच्छमानो यु
धिष्ठिरः ॥ अस्तु वन्मनसा देवी दुर्गा त्रिभुवनेश्वरी ॥ १ ॥ यशोदा गर्भसंभूतां नारायणवरप्रियां ॥ नंदगोपकुले जातां मंगल्यां कुलवर्धिनीं ॥ २ ॥ कंसविद्राव
णकरीमसुराणां क्षयं करीं ॥ शिलातटविनिक्षिप्ता माकाशं प्रति गामिनीं ॥ ३ ॥ वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषितां ॥ दिव्यां वरधरां देवीं खड्गखेटकधारि
णीं ॥ ४ ॥ भारवतरणे पुण्ये ये स्मरंतिसदा शिवां ॥ तान्वै तारयते पापात्पंके गामिव दुर्बलां ॥ ५ ॥ स्तोतुं प्रचक्रमेभूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ॥ आमं च्यदर्शनाकां
क्षीराजा देवीं सहानुजः ॥ ६ ॥ नमोस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि ॥ बालार्कसदृशाकारे पूर्णचंद्रनिभानने ॥ ७ ॥ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ॥ मयूरपि
च्छवलये केयूरांगधारिणि ॥ भासि देवि यथापद्या नारायणपरिग्रहः ॥ ८ ॥ स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विशदंत वखेचरि ॥ कृष्णच्छविसमा कृष्णासंकर्षणसमानना ॥ ९ ॥

शिलातटे कंसेनैव विनिक्षिप्ता सती आकाशंगतातां ॥ ३ ॥ खेटकंचर्म ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्तोत्रार्थे वसंभव उद्भवो येषां नाम्नां वरदे इत्यादीनां तैः आमं च्य संबोध्य स्तोतुं प्रचक्रमे इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥ कृष्णे कृष्णस्वरूपे
॥ ७ ॥ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे इति विष्णुब्रह्मरूपत्वमुक्तं मयूरपिच्छाभा निद्रनीलादिमणिस्वचितानि वलयानि यस्यास्तथाविधे पद्मालक्ष्मीः अतएव नारायणपरिग्रहो विष्णुकांता ॥ ८ ॥ ब्रह्मचर्यमित्यनन्यगा
मिन्वं दर्शितं तेन लौकिकलक्ष्मीतो व्यावृत्तिः कृष्णच्छदिनीलमेघस्तेन समा कृष्णा कृष्णवर्णा ॥ ९ ॥

अष्टभुजामाह विभ्रतीति विपुलौवराभयप्रदत्वेन ऊर्जितौ द्वौ बाहू तत एकः पात्री पात्रवान् पंकजी पंकजवान् घंटी घंटावान् पंचमः ॥ १० ॥ पाशं धनुर्महाचक्रं च विभ्रतीति पूर्वेष्वन्यः एतान्येव विविधान्यायुधानि कुंडलपूर्णौ यौ द्वौ कर्णौ ताभ्यां विराजिता ॥ ११ ॥ केशबंधेन कबरीरूपेण ॥ १२ ॥ वेणीवर्णयति भुजंगेति भुजंगाभोगवासेन सर्पशरीराकारेण वासोवासनातेन तदाकार उपलक्ष्यते कटिसूत्रेण सह राज विभ्रतीविपुलौ बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ ॥ पात्री च पंकजी घंटी स्त्री विशुद्धा च या भुवि ॥ १० ॥ पाशं धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ॥ कुंडलाभ्यां सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्यां च विभूषिता ॥ ११ ॥ चंद्रविस्पर्दिना देवि मुखेन त्वं विराजसे ॥ मुकुटेन विचित्रेण केशबंधेन शोभिना ॥ १२ ॥ भुजंगाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता ॥ विभ्राजसे चावज्ञेन भोगेनेवेह मंदरः ॥ १३ ॥ ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ॥ १४ ॥ तेन त्वं सूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ॥ त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि ॥ प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवाभव ॥ १५ ॥ जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा ॥ म मापि विजयं देहि वरदा त्वं च सांप्रतं ॥ १६ ॥ विंध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतं ॥ कालिं कालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये ॥ १७ ॥ कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनैः ॥ कांतारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे ॥ २० ॥ दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमानृणां ॥ जलप्रतरणे चैव कांतारेष्वटवीषु च ॥ २१ ॥ ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः ॥ त्वं कीर्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्ही विद्या संततिर्मतिः ॥ २२ ॥ संध्या रात्रिः प्रभानि द्राज्योत्स्ना कांतिः क्षमा दया ॥ नृणां च बंधनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयं ॥ २३ ॥ व्याधिं मृत्युं भयं चैव पूजितानां शयिष्यसि ॥ सोऽहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ॥ २४ ॥ प्रणतश्च यथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ॥ त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्याभवस्वनः ॥ २५ ॥ शरणं भव मे दुर्गेशरण्ये भक्तवत्सले ॥ एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पांडवं ॥ २६ ॥ उपगम्य तुराजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ देव्युवाच शृणु राजन् महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ॥ २७ ॥ भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ॥ मम प्रसादान्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीं ॥ २८ ॥ राज्यं निष्कटंकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनी पुनः ॥ आत्तभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलां ॥ २९ ॥

राऽप्येत्यर्थः भोगेन भुजंगफणया तद्वता भुजंगेनेत्यर्थः भोगिनेवेति युक्तपाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ शिवा कल्याणरूपा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृतानुयात्रा नित्यमनुष्ठता भूतैर्ब्रह्माद्यैः प्राचीनैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कांतारे महारण्ये ॥ २० ॥ कांतारे दुर्गममार्गे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

संकीर्तयिष्यन्तिमामितिशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिविराटपर्वणि नैल० आरतभावदीपे दुर्गास्तवःषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ वैदूर्यरूपान्कांचनांश्वशारीन् इदंश्वेतरक्तशारी
णांशारिकलकस्थचोपलक्षणं अक्षान्पाशांश्ववाससाप्रतिमुच्यवध्वाकक्षेपरिगृह्यआव्रजदितिसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नचिरेणशीघ्रमेव ॥ ४ ॥ विशोवैश्यान् ॥ ५ ॥ ननुद्विजोयं द्विजवेषोपिराजैवमवि
मत्प्रसादाच्चतेसौख्यमारोग्यंचभविष्यति ॥ येचसंकीर्तयिष्यन्तिलोकेविगतकल्मषाः ॥ ३० ॥ तेषांतुष्टाप्रदास्यामिराज्यमायुर्वपुःसुतं ॥ प्रवासेनगरेचापिसंग्रा
मेशत्रुसंकटे ॥ ३१ ॥ अटव्यांदुर्गकांतारेसागरेगहनेगिरौ ॥ येस्मरिष्यन्तिमांराजन्यथाहंभवतास्मृता ॥ ३२ ॥ नतेपांदुर्लभंकिंचिदस्मिह्लोकेभविष्यति ॥ इदंस्तो
त्रवरंभक्तयश्रुणुयाद्वापठेतवा ॥ ३३ ॥ तस्यसर्वाणिकार्याणिसिद्धियास्यन्तिपांडवाः ॥ मत्प्रसादाच्चवःसर्वांविराटनगरेस्थितान् ॥ ३४ ॥ नप्रज्ञास्यंतिकुरवो
नरावातन्निवासिनः ॥ इत्युक्त्वावरदादेवीयुधिष्ठिरमरिंदमं ॥ रक्षांकृत्वाचपांडूनांतत्रैवांतरधीयत ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिपांडवप्रवेशपर्वणि
दुर्गास्तवेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच ततोविराटप्रथमंयुधिष्ठिरोराजासभायामुपविष्टमाव्रजत् ॥ वैदूर्यरूपान्प्रतिमुच्यकांचनानक्षान्सकक्षेपरिगृ
ह्यवाससा ॥ १ ॥ नराधिपोराष्ट्रपतियशस्विनंमहायशः कौरववंशवर्द्धनः ॥ महानुभावोनरराजसत्कृतोदुरासदस्तीक्ष्णविषोयथोरगः ॥ २ ॥ बलेनरूपेणनर
तं ॥ समागतंपूर्णशशिप्रभाननंमहानुभावंनचिरेणदृष्टवान् ॥ ४ ॥ मंत्रिद्विजान्सूतमुखान्विशस्तथायेचापिकेचित्परितःसमासते ॥ पप्रच्छकोयंप्रथमंसमे
यिवान्नृपोपमोयंसमवेक्षतेसभां ॥ ५ ॥ ननुद्विजोयंभवितानरोत्तमःपतिःपृथिव्याइतिमेमनोगतं ॥ नचास्यदासोनरयोःनकुंजरःसमीपतोभ्राजतिचायमि
द्रवत् ॥ ६ ॥ शरीरलिङ्गैरुपसूचितोत्थयंमूर्द्धाभिषिक्तइतिमेमनोगतं ॥ समीपमायातिचमेगतव्यथोयथागजस्तामरसीमदोल्कटः ॥ ७ ॥ वितर्कयंतंतुनरर्षभ
स्तथायुधिष्ठिरोभ्येत्यविराटमब्रवीत् ॥ सघ्राद्विजानात्विहजीवनार्थिनंविनष्टसर्वस्वमुपागतंद्विजं ॥ ८ ॥ इहाहमिच्छामितवानघांतिकेवस्तुंयथाकामचरस्तथा
विभो ॥ तमब्रवीत्स्वागतमित्यनंतरंराजाप्रहृष्टःप्रतिसंगृहाणच ॥ ९ ॥ तंराजसिंहंप्रतिगृह्यराजाप्रीत्यात्मनाचैवमिदंवभाषे ॥ कामेनताताभिददाम्यहंत्वांक
स्यासिराज्ञोविषयादिहागतः ॥ १० ॥

प्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ शरीरलिङ्गैःआजानुबाहुत्वादिभिः तामरसीपद्मिनी ॥ एतेनस्वाभिभवशंकादर्शिता ॥ ७ ॥ द्विजत्रैवर्णिकत्वात् ॥ ८ ॥
कामचरःत्वदिच्छानुवर्ती ॥ ९ ॥ प्रीत्यात्मनाप्रीतिमतीमनसा कामेनरामेण तातेतिश्रेष्ठत्वात्संबोधयति ॥ १० ॥

शिल्पकौशलं किं विषयं तव त्वया कृतं संपादितं ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरस्स्येतिलोके पक्षे युधिष्ठिरो हंतवसखास्यासंभूयासमितिसंबंधः अस्तेराशीलिङ्गिच्छांस आर्द्धधातुकत्वाभावः तेन भूभावः शसोरित्युल्लेखोपाभा
वश्च न भवतः सलोपाभावोऽपिच्छांसः युधिष्ठिरस्याहमहंसखेति पाठेऽपि युधिष्ठिरो हंमसखास्याः भवइतिसंबंधः हमितितुपादपूरणार्थो निपातः पक्षे अहमहमिति द्विरुक्तिः सार्वभौमोऽपरसेवां चिकीर्षामीति
चितया वैचित्यसूचिका वैयाघ्रपद्यः व्याघ्रपादोन्नेभवः व्याघ्रइव पततीति व्याघ्रपाद्यमः तस्य कुले जातः वैयाघ्रपद्यः गर्गादित्वाद्यञ् यद्वा वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मतेन परिवृतोरथोऽपि वैयाघ्रः स एव पद्यं पादक्रमणीयं वाहनम
स्येति वैयाघ्रपद्यः परिवृतोरथइत्यधिकृत्य द्वैपवैयाघ्रादित्यञ् विप्रः विशेषेण प्रातिपूरयति ब्राह्मणादीन् धनादिभिरिति विप्रः धर्मसूनुत्वाद्वा विप्रो हं ब्राह्मणइति पाठे तु ब्राह्मविदिति मुख्य एवार्थो गृहीतुं शक्यः कंकइति
कृतांतनामेति प्रागेवोक्तं अक्षान्मयोक्तुं कुशलः बृहदश्वशिष्यत्वात् ॥ १२ ॥ देविनः देवनशीलाः ॥ १३ ॥ प्राप्तो विवादइति श्रूतिनां मध्ये इति शेषः श्रूतकृतां मध्ये हीनतः हीनात् पराजितात् त्यंकं च कमपि प्र

गोत्रं च नामापि च शंसतस्त्वतः किंचापि शिल्पं तव विद्यते कृतं ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच युधिष्ठिरस्स्यासमहंपुरांसखा वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः ॥ अक्षान्मयोक्तुं
कुशलोस्मिं देविनां कंकेति नामास्मि विराटविश्रुतः ॥ १२ ॥ विराट उवाच ददामिते हंतवरं यमिच्छसि प्रशाधि मत्स्यान्वशा गोत्वं हंतव ॥ प्रियाश्च धूर्ता मम देवि
नः सदा भवांश्च देवोपमराज्यमर्हति ॥ १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच प्राप्तो विवादः प्रथमं विशांपतेन विद्यते कंचन मत्स्यहीनतः ॥ न मे जितः कश्चन धारयेद्दन्तं वरो ममैषो
स्तुतव प्रसादजः ॥ १४ ॥ विराट उवाच हन्यामवश्यं यदितेऽप्रियं चरेत्स ब्राजयेयं विषया द्विजांस्तथा ॥ शृण्वंतु मे जानपदाः समागताः कंको यथा हं विषये प्रभु
स्तथा ॥ १५ ॥ समानयानो भविता सिमे सखा प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ॥ पश्येत्स्वमंतश्च बहिश्च सर्वदा कृतं च ते द्वारमपावृतं मया ॥ १६ ॥ ये त्वानुवादेऽयुरवृत्ति
कर्षिता ब्रूयाश्च ते पां वचनेन मांसदा ॥ दास्यामि सर्वतदहं न संशयो न ते भयं विद्यतिसन्निधौ मम ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच एवं सलब्ध्वा तु वरं समागमं विराटराजे
न नरर्षभस्तदा ॥ उवासर्धीरः परमार्चितः सुखी न चापि कश्चिच्चरितं बुबोधत ॥ १८ ॥ इ० म० भा० वि० पांडवप्रवेशं पर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७

थमं राजानं राजपुत्रं वामुख्यं जयवंतं प्रथमशब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची तं प्रति विवादः प्राप्तो न विद्यते इति न सत्यगंधरहितेऽप्युते पराजिता जयवद्भिः सह नित्यं कलहं कुर्वत्येवेत्यर्थः हे विशांपते हे मत्स्येति आदरार्थं द्विः संबोधयति
यस्मादेवं तस्मात् कश्चन कोऽपि मया जितो मे मदीयं धनं न धारयेत् अहं कलहाद्भीतिः त्वमेव सत्यं ज्ञात्वा मदीयं धनं दापयेत्यर्थः ॥ १४ ॥ तेन तव अप्रियमिति छेदः यथा हं विषये देशे प्रभुस्तथा कंकोपी नित्यो जना ॥ १५ ॥
अंतर्धनदारादीन् बहिः सैन्यारामादीन् पश्येः पर्यालोचय अपावृतं अनाकृतं ॥ १६ ॥ अनुवादेऽयुः पूर्वदेहीत्युक्त्या दत्तस्यैव क्षेत्रारामादेः प्रतिवर्षं पुनर्देहीति राजवचनं यदधिकारिणं प्रति तदनुवादस्तन्निमित्तं यत्वां प्र
ति अयुः प्राप्तयुं स्तेषां वचनेन सदा न वसरेपि मां ब्रूयाः क्षणमपि ब्राह्मणदत्तेः प्रतिबंधो मा भूदित्याशयः ॥ १७ ॥ वरं श्रेष्ठं समागमं प्रीति ॥ १८ ॥ इति विराटपर्वणि नैल० भारतभावेदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

स्वजामंधेनदंढं अंगारावक्षेपणं वा हस्ताकारं पिष्टविकारप्रमथनार्थं वा दंढं स्वजामंधप्रहस्तयोरिति विश्वः दर्वीशाकादिपरिवेषणार्थं असिमांसाद्यवकर्तनार्थं खड्गं कालांगं रुष्णाग्रसमयं तीक्ष्णमित्यर्थः अकोशं पिधानहीनं ॥ १ ॥ गिरिराजसारः महामेरुवत्कठिनदेहः यद्वा गिरिराजसारोलोहं तेन तद्विकाररूपं पात्रजातं लक्ष्यते भक्ष्यद्रव्यपाकार्यं मेहपाकार्यं वा तद्वान् ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्त्वतः तत्त्वं न्यामिनप्राप्नोति ॥ ४ ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वलन्नुप्रापयौ सिंहविलासविक्रमः ॥ स्वजांचदवीचकरेण धारयन्नसिंचकालांगमकोशमव्रणं ॥ १ ॥ ससूदरुपः परमेण वर्चसारविर्यथालोकमिमं प्रकाशयन् ॥ सरुष्णावासा गिरिराजसारवांस्तं मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजारमयन्नुपागतं ततो ब्रवीत्तत्पिसंवितर्कयन्नरर्षभस्यास्य नयामितत्त्वतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैव चैनं तु विचारयाम्यहं गंधर्वराजो यदि वा पुरंदरः ॥ जानीत कोयं मम दर्शने स्थितो यदि प्सितं तल्लभतां च माचिरं ॥ ५ ॥ विराट्वाक्येन च तेन चोदितानरा विराट्स्य सुशीघ्रगामिनः ॥ उपेत्य कौंतेय मथाब्रुवंस्तदा यथासराजावदताच्युतानुजं ॥ ६ ॥ ततो विराटं समुपेत्य पांडवस्त्वदीनरूपं वचनं महामनाः ॥ उवाच सूदोस्मि नरेन्द्र बलवो भजस्व मां व्यंजनकारमुत्तमं ॥ ७ ॥ विराट् उवाच न सूदतां बलवश्च दधामि ते सहस्रनेत्रं प्रति मो विराजसे ॥ श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च प्रभाससे त्वं नृवरो नरेष्विव ॥ ८ ॥ भीम उवाच नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते जानामि सूपान्प्रथमं च केवलान् ॥ आस्वादिता येनृपते पुरा भवन् युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ९ ॥ बलेन तुल्यश्च न विद्यते मयानियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ॥ गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं सदा करिष्यामि तवानघ प्रियं ॥ १० ॥ विराट् उवाच ददामि ते हंतवरा न्महानसे तथा च कुर्याः कुशलं प्रभाषसे ॥ न चैव मन्येतव कर्म यत्समं समुद्रनेमि पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ११ ॥ यथा हि कामो भवतस्तथा कृतं महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ॥ नराश्च ये तत्र समाहिताः पुरा भवांश्च तेषां मधिपो मया कृतः ॥ १२ ॥ वैशंपायन उवाच तथा स भीमो विहितामृमो ध्यायः ॥ ८ ॥ ९ ॥ वैशंपायन उवाच ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेष्टिताग्रान्निदितान् ॥ रुष्णान्सूक्ष्मान्मृदून्दीर्घान्समुद्रथ्य शुचिस्मिता ॥ १॥ ॥ ९ ॥

अवदत्त उक्तवान् अच्युतो घर्मः फलमदत्तवान् च्यवत इति योगात्तस्यानुजं ॥ ६ ॥ सूदः पाककर्ता बलवो नामतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तव कर्म न चैव समं मन्ये इतरकर्मणोति शेषः अतिमानुषं कर्म बद्धसीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति विराट्पर्वणि नैल० आरतभावदीपेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ९ वेष्टितापां आकुंचितापां समुत्क्षिप्य वेणीकृत्या ॥ १ ॥

जुगूहेगोपितवती ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ युयुक्षतियोजयितुमिच्छति पुष्पतीतिपाठेपोषयितुमिच्छति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नैवंरूपात्वमसि किनुदासान्दासीश्वप्रेषयंतीव बहूनांस्वामिनीअसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ नोच्चैनबहिर्चिर्गतौ
गूढैइत्यर्थः नोच्चौगुल्फौपादपंथीयस्याः सा तथात्रिगंभीरात्रिषुशब्दबुद्धिनाभीषुगहना षडुन्नताषट्सुनासिकाक्षिद्वयश्रोत्रनखस्तनकृकाटिकासुउत्ताना पंचसुस्थानेषुपादपाणितलनेत्रांतोष्ठजिह्वानखेषुएता

जुगूहेदक्षिणेपार्श्वेदूतसितलोचना ॥ वासश्चपरिधायैकंरुष्णासुमलिनंमहत् ॥ २ ॥ कृत्वावेषंचसैरंध्यास्ततोव्यचरदार्त्तवत् ॥ तांनराःपरिधावन्तींस्त्रियश्चस
मुपाद्रवन् ॥ ३ ॥ अपृच्छंश्चैवतांदृष्ट्वाकात्वंकिंचचिकीर्षसि ॥ सातानुवाचराजेंद्रसैरंध्यहमिहागता ॥ ४ ॥ कर्मचेच्छामिवैकर्त्तुंतस्ययोमांयुयुक्षति ॥ तस्यारू
पेणवेषेणश्लक्ष्णयाचतथागिरा ॥ नश्रद्धंततांदासीमन्नहेतोरुपस्थितां ॥ ५ ॥ विराटस्यतुकेकेयीभार्यापरमसंमता ॥ आलोकयंतीददृशेप्रासांदाहुपदात्म
जां ॥ ६ ॥ सासमीक्ष्यतथारूपामनाथामेकवाससं ॥ समाहूयाब्रवीद्भद्रेकात्वंकिंचचिकीर्षसि ॥ ७ ॥ सातामुवाचराजेंद्रसैरंध्वहमुपागता ॥ कर्मचेच्छाम्यहंक
र्त्तुंतस्ययोमांयुयुक्षति ॥ ८ ॥ सुदेष्णोवाच नैवंरूपाभवंत्येवयथावदसिभामिनि ॥ प्रेषयंतीववैदासीर्दासांश्चविविधान्वहून् ॥ ९ ॥ नोच्चगुल्फासंहतोरुस्त्रि
गंभीरांषडुन्नता ॥ रक्तापंचसुरक्तेषुहंसगद्गदभाषिणी ॥ १० ॥ सुकेशीसुस्तनीश्यामापीनश्रोणिपयोधरा ॥ तेनतेनैवसंपन्नाकाश्मीरीवतुरंगमी ॥ ११ ॥ अरा
लपक्ष्मनयनाविवोष्ठीतनुमध्यमा ॥ कंबुग्रीवागूढशिरापूर्णचंद्रनिभानना ॥ १२ ॥ शारदोत्पलपत्राक्ष्यांशारदोत्पलगंधया ॥ शारदोत्पलसेविन्यारूपेणसदृशी
श्रिया ॥ १३ ॥ कात्वंब्रूहियथाभद्रेनासिदासीकथंचनं ॥ यक्षीवायदिवादेवीगंधर्वीयदिवाप्सराः ॥ १४ ॥ देवकन्याभुजंगीवानगरस्याथदेवता ॥ विद्याधरी
किन्नरीवायदिवारोहिणीस्वयं ॥ १५ ॥ अलंबुषामिश्रकेशीपुंडरीकाथमालिनी ॥ इंद्राणीवारुणीवात्वंत्वष्टुर्धातुःप्रजापतेः ॥ देव्योदेवेषुविख्यातास्तासांत्वंकत
माशुभे ॥ १६ ॥ द्रौपद्युवाच नास्मिदेवीनगंधर्वीनासुरीनचराक्षसी ॥ सैरंधीतुभुजिष्यास्मिसत्यमेतद्रवीमिते ॥ १७ ॥ केशान्जानाम्यहंकर्तुंपिपेसाधुविलेप
नं ॥ मल्लिकोत्पलपद्मानांचंपकानांतथाशुभे ॥ १८ ॥ ग्रथयिष्येविचित्राश्चसंजःपरमशोभनाः ॥ आराधयंसत्यभामांरुष्णस्यमहिषींप्रियां ॥ १९ ॥ रुष्णांच
भार्यांपांडूनांकुरुणामेकसुंदरीं ॥ तत्रतत्रचराम्येवंलभमानासुभोजनं ॥ २० ॥

णी ॥ १० ॥ तेनतेनलक्षणेनमंदगतित्वादिना ॥ ११ ॥ अरालेवकेकृष्णेवापक्ष्मणीययोस्तादृशेनयनेयस्याः सा तथाकंबुग्रीवाशंखवत्तरेखात्रयांकिनयीवा गूढशिरागुमनार्द्धिका ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ सैरंधीभुजिष्यापदेप्राक्द्वयैव्याख्याते ॥ १७ ॥ कर्त्तुंसंस्कर्त्तुं ॥ १८ ॥ १९ ॥ रुष्णांचभार्यांपांडूनामितिस्वात्मनास्वस्याराधनंसंभवतीतिनेयंमृषोक्तिः ॥ २० ॥

॥ २३ ॥ राजात्वांचेन इच्छति दात्वां मूर्ध्नि वासये परंतु राजात्वां सर्वेण चेतसा गच्छेत्सृहये देवेति शंके ॥ २२ ॥ त्वं स्त्रीणामपि मोहकरी किमु तपुंसामित्याह स्त्रिय इति ॥ २३ ॥ वक्षानिति वक्षा अपित्वां दृष्ट्वा स्त्र्याः संतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रसक्तं आसक्तियुक्तं यथा स्यात्तथा ॥ २६ ॥ एवमनेनैव स्त्री वक्षादिस्तब्धीभावचिह्नेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ कर्कटीषट्पादवान्जंतुः ॥ २९ ॥ मह्यं मम गंधर्वा इति देवतां शजत्वादमानुषत्वमात्रं विवक्षितं अतिमानुषकर्माण इत्यर्थः ॥ ३० ॥ गंधर्वतुल्यो राजा गंधर्वराजः पांडुस्तस्येति गूढोऽभिसंधिः दुःखादुःखवतीति दुःखदाचाहं परपत्नीत्वात् आरासि ही वसि ही परैरनाक्रमणीया आवासां सियावंतिलभेतावत्तावद्रमे तथा ॥ मालिनीत्येव मेनामस्वयं देवी चकार सा ॥ साहमद्यागता देवि सुदेष्णो त्वन्न विवेशनं ॥ २१ ॥ सुदेष्णो वाच मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ॥ न चेदिच्छति राजात्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २२ ॥ स्त्रियो राजकुले या श्रया श्रेमाममवेशमनि ॥ प्रसक्तास्त्वां निरीक्षंते पुमांसं कंन वरारोहे गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २५ ॥ यं हित्व मनवंधां गितरलायतलोचने ॥ प्रसक्तमभिवीक्षेयाः सकामवशा गोभवेत् ॥ २६ ॥ यश्च त्वांसततं पश्येत्पुरुषश्चारुहा कर्कटीगर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ॥ तथा विधमहं मन्ये वा संतव शुचिस्मिते ॥ २९ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन ॥ गंधर्वाः पतयो पादौ प्रधावयेत् ॥ प्रीणे रंस्तेन वासेन गंधर्वाः पतयो मम ॥ ३२ ॥ यो हि मां पुरुषो गृह्येद्यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः ॥ तामेव निवसेद्वा त्रिं प्रविश्य च परांतनुं ॥ ३३ ॥ त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नंदिनी च्छसि ॥ ३५ ॥ न च पादौ न चोच्छिष्टं स्पृक्ष्य सित्वं कथंचन ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवंप्रवृत्त्या विराटस्य भार्यया परिसां त्विता ॥ ३६ ॥ उवासनगरे तस्मिन्पतिधर्मवती सती ॥ न चैनं विदत्तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटप० पा० द्रौपदी प्रवेशेन वमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

रः पुंसितरो भेदित्वा कर्कटदंष्ट्रिणोरिति मेदिनी आरशब्दाददंतत्वात् स्त्रियां टाप् स्वयमेव नदी क्षणव्रतास्मीति भावः दुःखाचरेति क्लेशकालोऽयं कियान्ममास्तीति दर्शयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ परांतनुं प्रविश्येत्यनेन परलो कं गच्छेदेवेत्युक्तं ॥ ३३ ॥ तेपि दुःखशीलाः केनचिन्निमित्तेन दुःखं सहंतीत्यर्थः बलवंतश्च ते प्रियाश्च ॥ ३४ ॥ हेनंदिनि सुखदे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ इति वि० नैल० भारतभावदीपेन वमो० ॥ ९ ॥

उपयात्उपायात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वैशोऽरुपांतरप्रकाशनं कर्मयस्यसर्वैश्वर्यः अरिष्टनेमिः अप्रतिहतचक्रोऽस्मीति गूढो भिसंधिः कुरुपुंगवानां पाण्डवानां मध्ये गोसंख्यः गोइति इन्द्रियवाचित्वात्पंचानां संख्या
 गोसंख्यः पंचसंख्यः पंचमइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तान् राजसिंहान् वर्तमानकाले राजमूर्धस्थान् न वेद्यिनोपलभे स्वर्गोऽध्वस्तइति वद्विशेषणादर्शनाद्विशिष्टादर्शनमुक्तमित्यदोषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गोसंख्योगवां
 वैशंपायन उवाच सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेपमनुत्तमं ॥ भाषां चैषां समास्थाय विराटमुपयादथ ॥ १ ॥ गोष्ठमासाद्य तिष्ठंतं भवनस्य समीपतः ॥ राजा यदृष्ट्वा
 पुरुषान् प्राहिणो ज्ञातविस्मयः ॥ २ ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं न र्षभं ॥ समुपस्थाय वै राजापप्रच्छ कुरुनंदनं ॥ ३ ॥ कस्य वा त्वंकुतो वा त्वं किं वा त्वंतु चिकीर्ष
 सि ॥ न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वंतत्त्वं ब्रूहि न र्षभ ॥ ४ ॥ संप्राप्य राजानमभिप्रतापनंतो ब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ॥ वैश्वोऽस्मिन्नाहमरिष्टनेमिर्गोसंख्य आसंकुरुपुंगवा
 नां ॥ ५ ॥ वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठतान् राजसिंहान् न हि वेद्यिपार्थान् ॥ न शक्यते जीवितुमप्यकर्मणान् च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥ विराट उवाच त्वं ब्रा
 ह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्रनेमी श्वररूपवानसि ॥ आचक्ष्व मे तत्त्वमभिप्रकर्शनं न वै श्वकर्म त्वयि विद्यते क्षमं ॥ ७ ॥ कस्यासिराज्ञो विषयादिहागतः किं वापि
 शिल्पंतव विद्यते कृतं ॥ कथं त्वमस्मात्सु निवस्यसे सदा वदस्व किंचापि त्वेह वेतनं ॥ ८ ॥ सहदेव उवाच पंचानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ॥ तस्याष्ट
 शतसाहस्रागवां वर्गाः शतं शतं ॥ ९ ॥ अपरेशतसाहस्राद्विस्तावंतस्तथा परे ॥ तेषां गोसंख्य आसवै तंति पालेति मां विदुः ॥ १० ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च यच्च संख्या
 गतं गवां ॥ न मेऽस्य विदितं किंचित्समं तादृशं योजनं ॥ ११ ॥ गुणाः सुविदिता त्व्या संन्ममतस्य महात्मनः ॥ आसीच्च समयादृष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ क्षिप्रं च
 न् ॥ येषां मूत्रमुपाधाय अपि वंध्या प्रसूयते ॥ १४ ॥ विराट उवाच शतं सहस्राणि समाहितानि सवर्णवर्णस्य विमिश्रितान् गुणैः ॥ पशून् सपालान् भवते ददा
 म्यहं त्वदाश्रयामे पशवो भवं त्विह ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच तथा सराज्ञो विदितो विशांपते रुवा सतत्रैव सुखं नरोत्तमः ॥ न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचनं प्रादा
 च तस्मै भरणं यथेप्सितं ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशोदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

परीक्षकः तंतिपालः वचनकरः ॥ १० ॥ संख्यागतं परीक्षायामवगतं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ समानो वर्णो येषां ते सवर्णाः वर्णस्य वर्णेन विमिश्रिताश्च पाटलादयः विभक्त्यलोप आर्षः सवर्णाश्च वर्ण
 विमिश्रिताश्च तान् तत्तद्गुणैः उपलक्षितान् ॥ १५ ॥ राज्ञो राज्यकर्तुः विशांपतेः प्रजापालकस्य भरणं वेतनं ॥ १६ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

॥ २३ ॥ राज्ञां च न इच्छति दात्वां मूर्ध्नि वा सये परं तुराजात्वां सर्वेण चेतसा गच्छेत्सुहृदे देवेति शंके ॥ २२ ॥ त्वं त्रीणामपि मोहकरी किमु तपुंसामित्याह स्त्रिय इति ॥ २३ ॥ दक्षानिति दक्षा अपित्वां दृष्ट्वा स्त
 व्याः संतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रसक्तं आसक्तियुक्तं यथा स्यात्तथा ॥ २६ ॥ एवमनेनैव स्त्री दक्षादिस्तब्धीभावचिन्हेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ कर्कटीषट्पादवान्जंतुः ॥ २९ ॥ मर्दमम गंधर्वा इति देवतां भज
 त्वादमानुषत्वमात्रं विवक्षितं अतिमानुषकर्माण इत्यर्थः ॥ ३० ॥ गंधर्वतुल्यो राजा गंधर्वराजः पांडुस्तस्येति गूढोऽभिसंधिः दुःखादुःखवतीति दुःखदाचाहं परपत्नीत्वात् आरासि हीवसि हीपरैरनाक्रमणीया आ
 वासां सियावंतिलभेतावत्तावद्रमेतथा ॥ मालिनीत्येवमेनामस्वयंदेवी चकारसा ॥ साहमद्यागतादेविसुदेष्णो त्वन्निवेशनं ॥ २१ ॥ सुदेष्णो वाच मूर्ध्नि त्वां वा
 सयेयं वै संशयो मेन विद्यते ॥ न चेदिच्छति राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २२ ॥ स्त्रियो राजकुले याश्च याश्चेमाममवेश्मनि ॥ प्रसक्तास्त्वां निरीक्षंते पुमांसं कंन
 मोहयेः ॥ २३ ॥ दक्षांश्चावस्थितान्पश्यं इमे ममवेश्मनि ॥ तेपित्वांसन्नमंतीव पुमांसं कंनमोहयेः ॥ २४ ॥ राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषं ॥ विहाय मां
 वरारोहे गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २५ ॥ यंहित्वमनवद्यांगितरलायतलोचने ॥ प्रसक्तमभिवीक्षेयाः सकामवशगो भवेत् ॥ २६ ॥ यश्च त्वांसततं पश्येत्पुरुषश्चारुहा
 सिनि ॥ एवं सर्वानवद्यांगिसचानंगवशो भवेत् ॥ २७ ॥ आध्यारोहे यथा दक्षान्वधायैवात्मनो नरः ॥ राजवेश्मनिते सुगृभ्रुहेतु स्यात्तथामम ॥ २८ ॥ यथाच
 कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ॥ तथाविधमहं मन्ये वा संतवशुचिस्मिते ॥ २९ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ नां स्मिलभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन ॥ गंधर्वाः पतयो
 मर्त्ययुं वानः पंचभामिनि ॥ ३० ॥ पुत्रा गंधर्वराजस्य महासत्वस्य कस्यचित् ॥ रक्षंतिते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा त्वहं ॥ ३१ ॥ यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च
 पादौ प्रधावयेत् ॥ प्रीणे रंस्तेन वासेन गंधर्वाः पतयो मम ॥ ३२ ॥ यो हि मां पुरुषो गृह्येद्यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः ॥ तामेव निवसेद्वा त्रिप्रविश्य च परांतनुं ॥ ३३ ॥
 न चाप्यहं चालयितुं शक्या केन चिदंगने ॥ दुःखशीला हि गंधर्वास्ते च मे बलवत्प्रियाः ॥ ३४ ॥ प्रच्छन्नाश्चापिरक्षंतिते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥ सुदेष्णो वाच एवं
 त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नंदिनी च्छसि ॥ ३५ ॥ न च पादौ न चोच्छिष्टं प्रक्ष्यसि त्वंकथंचन ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवंप्रवृत्ता विराटस्य भार्यया परिसंखिता ॥ ३६ ॥
 उवासनगरे तस्मिन्पतिधर्मवती सती ॥ न चैनं विदत्तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटप० पा० द्रौपदी प्रवेशेन वमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
 रः पुंसितरो भेदित्वा कर्कटदंष्ट्रिणोरिति मेदिनी आरशब्दादंतत्वात् स्त्रियां टाप् स्वयमेव तीक्ष्णव्रतास्मीति भावः दुःखाचारेति क्लेशकालोऽयं कियान्ममास्तीति दर्शयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ परांबनुं प्रविश्येत्यनेन परलो
 कं गच्छेदेवेत्युक्तं ॥ ३३ ॥ तेपि दुःखशीलाः केन चिन्मिस्मितेन दुःखसंहंतीत्यर्थः बलवंतश्चेते प्रियाश्च ॥ ३४ ॥ हेनंदिनि सुखदे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ इति वि० नैल० भारतभावदीपेन वमो ॥ ९ ॥

उपयात्उपायात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वैशोऽरूपांतरप्रकाशनं कर्मयस्यसवैश्यः अरिष्टनेमिः अप्रतिहतचक्रौस्मीतिगूढोभिसंधिः कुरुपुंगवानां पांडवानां मध्ये गोसंख्यः गोइति इंद्रियवाचित्वात्पंचानां संख्या
गोसंख्यः पंचसंख्यः पंचमइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तान् राजसिंहान् वर्तमानकाले राजमूर्धस्थान् वेद्यिनोपलभे स्वर्गोऽध्वस्तइति वद्विशेषणादर्शनाद्विशिष्टादर्शनमुक्तमित्यदोषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गोसंख्योगवां
वैशंपायन उवाच सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेपमनुत्तमं ॥ भाषां चैषां समास्थाय विराटमुपयादथ ॥ १ ॥ गोष्ठमासाद्य तिष्ठंतं भवनस्य समीपतः ॥ राजा यदृष्ट्वा
पुरुषान् प्राहिणो ज्ञातविस्मयः ॥ २ ॥ तमायां तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभं ॥ समुपस्थाय वैराजापप्रच्छ कुरुनंदनं ॥ ३ ॥ कस्य वा त्वंकुतो वा त्वं किं वा त्वंतु चिकीर्ष
सि ॥ नहि मे दृष्टपूर्वस्त्वंतत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ४ ॥ संप्राप्य राजानमभिप्रतापनं ततो ब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ॥ वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमिर्गोसंख्य आसंकुरुपुंगवा
नां ॥ ५ ॥ वस्तुं त्वया च्छामि विशां वरिष्ठतान् राजसिंहान् नहिवेद्यि पार्थान् ॥ न शक्यते जीवितुमप्यकर्मणान च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥ विराट उवाच त्वं ब्रा
ह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्रनेमी श्वररूपवानसि ॥ आचक्ष्व मे तत्त्वमभिप्रकर्शनं न वैश्यं कर्म त्वयि विद्यते क्षमं ॥ ७ ॥ कस्यासिराज्ञो विषयादिहागतः किं वापि
शिल्पंतव विद्यते कृतं ॥ कथं त्वमस्मात्सुनिवत्स्यसे सदा वदस्व किंचापि त्वेह वेतनं ॥ ८ ॥ सहदेव उवाच पंचानां पांडुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ॥ तस्याष्ट
शतसाहस्रागवां वर्गाः शतं शतं ॥ ९ ॥ अपरेशतसाहस्राद्विस्तावंतस्तथापरे ॥ तेषां गोसंख्य आसवैतं तिपालेति मां विदुः ॥ १० ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च यच्च संख्या
गतं गवां ॥ न मेऽस्य विदितं किंचित्समं तादृशं योजनं ॥ ११ ॥ गुणाः सुविदिता त्व्या संन्ममतस्य महात्मनः ॥ आसीच्च समयादृष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ क्षिप्रं च
न् ॥ येषां मूत्रमुपाधाय अपि वंध्या प्रसूयते ॥ १४ ॥ विराट उवाच शतं सहस्राणि समाहितानि सवर्णवर्णस्य विमिश्रितान् गुणैः ॥ पशून् सपालान् भवते ददा
म्यहं त्वदाश्रयामे पशवो भवन्ति ह ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच तथा सराज्ञो विदितो विशांपतेरुवासतत्रैव सुखं नरोत्तमः ॥ न चैनमन्येऽपि विदुः कथं च न प्रादा
च्च तस्मै भरणं यथेप्सितं ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशोदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

परीक्षकः तं तिपालः वचनकरः ॥ १० ॥ संख्यागतं परीक्षायामवगतं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ समानो वर्णो येषां ते सवर्णाः वर्णस्य वर्णेन विमिश्रिताश्च पाटलादयः विभक्त्यलोप आर्षः सवर्णाश्च वर्ण
विमिश्रिताश्च तान् तत्तद्गुणैः उपलक्षितान् ॥ १५ ॥ राज्ञो राज्यकर्तुः विशांपतेः प्रजापालकस्य भरणवेत्तनं ॥ १६ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

अदृश्यतदृष्टः रूपसंपदाउपलक्षितः प्राकारवप्रेस्थितैः तत्समीपेवास्थितोऽदृश्यतदृष्टः प्रतिमुच्यपरिधाय दीर्घेकुण्डलेताटंके कंबूनांशंखानामुपरिकंबूपरिहाटकेकनकमयेवलंयेचपरिमुच्य ॥ १ ॥ दीर्घान् मूर्धजान्बाहूचप्रविकीर्यप्रसार्य ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ परिहारकामः अमात्येषुराज्यभारंन्यस्तुकामः ॥ ७ ॥ देव्याउत्तरायाः ॥ ८ ॥ येनहेतुनाइदंरूपंममजातंतत्कीर्तनंतव निकटेव्यर्थंशोककरंचेत्यर्थः

वैशंपायनउवाच अथापरोदृश्यतरूपसंपदास्त्रीणामलंकारधरोबृहत्पुमान् ॥ प्राकारवप्रेप्रतिमुच्यकुण्डलेदीर्घेचकंबूपरीहाटकेशुभे ॥ १ ॥ बाहूचदीर्घान्प्रवि कीर्यमूर्धजान्महाभुजोवारणतुल्यविक्रमः ॥ गतेनभूमिंप्रतिकंपयंस्तदाविराटमासाद्यसभासमीपतः ॥ २ ॥ तंप्रेक्ष्यराजोपगतंसभातलेव्याजात्यतिच्छन्नमरि प्रमाथिनं ॥ विराजमानंपरमेणवर्चसासुतंमहेंद्रस्यगजेंद्रविक्रमं ॥ ३ ॥ सर्वानपृच्छच्चसभानुचारिणःकुतोयमायातिपुरानमेश्रुतः ॥ नचैनमूचुर्विदितंतदा नराःसंविस्मयंवाक्यमिदंनृपोब्रवीत् ॥ ४ ॥ सत्वोपपन्नःपुरुषोमरोपमःश्यामोयुवावारणयूथप्रोपमः ॥ आमुच्यकंबूपरिहाटकेशुभेविमुच्यवेणीमपिनत्यकुण्ड ले ॥ ५ ॥ सग्वीसुकेशःपरिधायचान्यथाशुशोभधन्वीकवचीशरीयथा ॥ आरुह्ययानंपरिधावतांभवान्सुतैःसमोमेभववामयासमः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वात्यहंवैपरिहा रकामःसर्वान्मत्स्यांस्तरसापालयस्व ॥ नैवंविधाःक्लीबरूपाभवंतिकथंचनेतिप्रतिभातिमेमनः ॥ ७ ॥ अर्जुनउवाच गायामिन्तुत्याम्यथवादयामिभद्रोस्मि नृत्येकुशलोस्मिगीते ॥ त्वमुत्तरायैप्रदिशस्वमांस्वयंभवामिदेव्यानरदेवनर्तकः ॥ ८ ॥ इदंतुरूपंममयेनकिंतवप्रकीर्तयित्वाभृशशोकवर्द्धनं ॥ बृहन्नलांतांमानरदे वविद्धिसुतंसुतांवापितृमातृवर्जितां ॥ ९ ॥ विराटुवाच ददामितेहंतवरंबृहन्नलेसुतांचमेनर्तयथाश्रुतादृशीः ॥ इदंतुतेकर्मसमंनमेमतंसमुद्रनेमिंपृथि वींत्वमर्हसि ॥ १० ॥ वैशंपायनउवाच बृहन्नलांतामभिवीक्ष्यमत्स्यराट्कलासुनृत्येषुतथैववादिते ॥ संमंच्यराजाविविधैःस्वमंत्रिभिःपरीक्ष्यचैनंप्रमदा भिराशुवै ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वमप्यस्यनिशम्यचस्थिरंततःकुमारीपुरमुत्ससर्जतं ॥ सशिक्षयामासचगीतवादितंसुतांविराटस्यधनंजयःप्रभुः ॥ १२ ॥ सखीश्च तस्याःपरिचारिकास्तथाप्रियश्चतासांसबभूवपांडवः ॥ १३ ॥ तथाससत्रेणधनंजयोवसन्प्रियाणिकुर्वन्सहताभिरात्मवान् ॥ तथाचतंतत्रनजज्ञिरेजनाबहि श्वरावाप्यथचांतरेचराः ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिपांडवप्रवेशपर्वणिअर्जुनप्रवेशोनामएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ९ ॥ तेसमंतदाकृत्यायुक्तंनइतिमेमममतं ॥ १० ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वंक्लीबत्वं निशम्यआलोच्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ सत्रेणकैतवेन ॥ सत्रमाच्छादनेयज्ञेसदादानेचकैतवेइतिविश्वः नजज्ञिरेनज्ञातवतः ॥ १४ ॥ इतिविराटपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रकृतिजाति विनयं शिक्षां प्रतिपत्तिदोषनिराकरणप्रकारं चिक्लिस्तितं व्याध्युपशमोपायं ॥ ७ ॥ कातरं भीरु वडवा अश्वा अतएव यं थिकं अश्वशास्त्रज्ञं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच अथापरो दृश्यत पांडवः प्रभुर्विराटराजं तरसा समेयिवान् ॥ तमापतंतं ददृशे पृथग्जनो विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमंडलं ॥ १ ॥ सविहयानैक्षत तांस्ततस्ततः समीक्षमाणं सददर्शमत्स्यराट् ॥ ततो ब्रवीत्ताननुगान्नरेश्वरः कुतो यमायाति नरोऽमरोपमः ॥ २ ॥ अयं हयानीक्षति मामकान् दृढं ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः ॥ प्रवेश्यतामेव समीपमाशु मे विभाति वीरो हियथाऽमरस्तथा ॥ ३ ॥ अभ्येत्य राजानमभिब्रूहा ब्रवीज्जयोस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु वः ॥ हयेषु युक्तो नृप संमतः सदा तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहं ॥ ४ ॥ विराट उवाच ददामि यामानि धनं निवेशनं ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि ॥ कुतोसि कस्यासि कथं त्वमागतः प्र ब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ५ ॥ नकुल उवाच पंचानां पांडुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ॥ तेनाहमश्वेषु पुरा नियुक्तः शत्रुकर्शनः ॥ ६ ॥ अश्वानां प्रकृतिं वेद्यि विनयं चापि सर्वशः ॥ दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितं ॥ ७ ॥ नकातरं स्यान्मम जातु वाहनं न मे स्ति दुष्टा वडवा कुतो हयाः ॥ जनस्तु मामाह स चापि पांडवो युधिष्ठिरो ग्रंथिकमेव नामतः ॥ ८ ॥ विराट उवाच यदस्ति किंचिन्मम वाजिवाहनं तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै ॥ ये चापि केचिन्मम वाजियोजकास्त्वदाश्रयाः सारथयश्च संतु मे ॥ ९ ॥ इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम ब्रवी हियुक्ते प्रसमीक्षितं वसु ॥ न तेन रूपं हयकर्म विद्यते प्रभांसिराजे वहि संमतो मम ॥ १० ॥ युधिष्ठिरस्येव हि दृशनेन मे समंतवेदं प्रियमत्र दर्शनं ॥ कथं तु भृत्यैः सविनाकृतो वने वसत्यनिघोरमते च पांडवः ॥ ११ ॥ वैशंपायन उवाच तथा स गंधर्व वरोपमो युवा विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ॥ न चैनमन्येपि विदुः कथं च न प्रियाभिरामं विचरंतमंतरा ॥ १२ ॥ एवं हि मत्स्येन्यवसंत पांडवा यथा प्रतिज्ञाभिरमो यदर्शनाः ॥ अज्ञात चर्या व्यचरन्समाहिताः समुद्रनेमी पतयो तिदुःखिताः ॥ १३ ॥ इति श्रीम० विराटप० पा० नकुलप्रवेशोद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं चेदं प्रवेशपर्व ॥ १३ ॥ अथ समयपालनपर्व ॥ जनमेजय उवाच एवमेतस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरुनंदनाः ॥ अत ऊर्ध्वमहावीर्याः किमकुर्वत वै द्विज ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच एवमत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरुनंदनाः ॥ आराधयंतो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु ॥ २ ॥ तृणविंदुप्रसादाच्च धर्मस्य च महत्मानसः ॥ अज्ञातवासमेवं तु विराटनगरेऽवसन् ॥ ३ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति श्री विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे नकुलप्रवेशो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ संपादयंतोऽन्योन्यमाराधयंतः गर्भधृता इव मच्छन्तश्चैव श्रमेण च दुःखिता इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्रह्मण उत्सवः शरदिनवधः न्योत्पत्तौ सर्वैः क्रियते स च देशविशेषप्रसिद्धः ॥ १४ ॥ यथा ब्रह्मणः समाजे ब्रह्मलोके कैलासे वा पशुपतेः समाजे इव मत्स्येषु समापेतुरिति संबन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्ववदाताः अत्यंतनिर्मलाः मनस्विनः प्रीतमनसः ॥ लब्धलक्षाः प्राप्तवि
युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यानामभवत्प्रियः ॥ तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशांपते ॥ ४ ॥ सत्यक्षहृदयज्ञस्तान् क्रीडयामास पांडवः ॥ अक्षवत्यां यथा कामं सूत्रं
ज्ञानिवद्विजान् ॥ ५ ॥ अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसुधर्मराट् ॥ भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथार्हं संप्रयच्छति ॥ ६ ॥ भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ॥
अतिस्त्रष्टानि मत्स्येन विक्रीणीते युधिष्ठिरे ॥ ७ ॥ वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यंतः पुरेर्जुनः ॥ विक्रीणानश्न सर्वेभ्यः पांडवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ सहदेवोऽपि गोपा
नां वेपमास्थाय पांडवः ॥ दधिक्षीरं घृतं चैव पांडवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९ ॥ नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनां ॥ तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पांडवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १०
धृता इव ॥ १२ ॥ साशंका धार्तराष्ट्रस्य भयात् पांडुसुतास्तदा ॥ प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूषुश्छन्नानराधिप ॥ १३ ॥ अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ॥ आसी
त्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १४ ॥ तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः ॥ समाजे ब्रह्मणो राजन् यथा पशुपतेरिव ॥ १५ ॥ महाकायामहावीर्याः का
॥ १७ ॥ तेषामेको महानासीत् सर्वमल्लानथा द्रव्यत् ॥ आवल्गमानं तं रंगेनोपतिष्ठति कश्चन ॥ १८ ॥ यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः ॥ अथ सूदेन तं मल्लं यो ध
यामास मत्स्यराट् ॥ १९ ॥ नोद्यमानस्तदा भीमो दुःखे चैवाकरोन्मतिं ॥ न हि शक्नोति विद्वते प्रत्याख्यातुं नराधिपं ॥ २० ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिल
श्वरन् ॥ प्रविवेश महारंगं विराटमभिपूजयन् ॥ २१ ॥ ववंध कक्षां कौतियस्ततः संहर्षयन् जनं ॥ ततस्तु द्रव्यसंकाशं भीमो मल्लं समाद्रव्यत् ॥ २२ ॥ जीमूतं नाम तं
तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमं ॥ तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ भीमपराक्रमौ ॥ २३ ॥ मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीयतुः ॥ २४ ॥
वीरौ परमसंहृष्टाव न्योन्यजयकांक्षिणौ ॥ आसीत् सुभीमः संपातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २५ ॥

दुःखं न तु भंगभयात् विद्वते प्रकाशे ॥ २० ॥ २१ ॥ कक्षां परिकरं कच्छामिति पाठेऽपि स एवार्थः यद्वा कक्षां रज्जुं रज्जापाटनज्यान्मल्लैर्गुल्यो बध्यंत इति प्रसिद्धे रंगुलीर्बन्ध्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

जयाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ सूदेनभीमेन ॥ १९ ॥ दुःखेनैव पारतंत्र्यात् प्राकट्य भयाद्वा

॥ २६ ॥ कृतंकचिद्देशेनिपीडनं प्रतिकृतंतस्यमोचनं सुसंकटैःमुष्टिपहणेनकरीकृतैः सकंटकैरितिपाठेसकवचैःसकिणैर्वा कंटकोबाहुचरणकवचैकठिनेकिणेइतिविश्वः संनिपातोऽगसंघटनं अवधूततेनैवंदूरीकरणं प्रमाथादयउक्तामल्लशास्त्रे निपात्यपेषणंभूमौप्रमाथइतिकथ्यते यत्तूत्थायांगमथनंतदुन्मथनमुच्यते ॥ २७ ॥ क्षेपणंकथ्यतेयत्तुस्थानात्प्रच्यावनंहठात् उभयोर्भुजयोर्मुष्टिरुमध्येचिपात्यते मुष्टिरित्युच्यतेतज्ज्ञैर्मल्लविद्याविशारदैः अवाङ्मुखंस्वकंधगतंभ्रामयित्वातथैवयः क्षिप्तस्यशब्दःसम्भवेद्वराहोद्धूतनिःस्वनः तलैर्वज्रनिपातैःवज्रवदृढपातैश्चपेटैः अंगुल्यःप्रसृतायास्तुताःप्रसृष्टाउदीरिताः ॥ २८ ॥ ऋज्वाद् उभौपरमसंहृष्टौबलेनातिबलावुभौ ॥ अन्योन्यस्यांतरंप्रेप्सूपरस्परजयैषिणौ ॥ २६ ॥ उभौपरमसंहृष्टौमत्ताविवमहागजौ ॥ कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्चसुसंकटैः ॥ सन्निपातावधूतैश्चप्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥ २७ ॥ क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैववराहोद्धूतनिःस्वनैः ॥ तलैर्वज्रनिपातैश्चप्रसृष्टाभिस्तथैवच ॥ २८ ॥ शल्लकानखधौ ॥ ३० ॥ अरज्यतजनःसर्वःसोत्कुष्टनिनदोत्थितः ॥ बलिनोःसंयुगेराजन्वृत्रवासवयोरिव ॥ ३१ ॥ प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ॥ आकर्षतुरथा ॥ ३२ ॥ ततःशब्देनमहताभर्त्सयंतौपरस्परं ॥ व्यूढोरस्कौदीर्घभुजौनियुद्धकुशलावुभौ ॥ बाहुभिःसमसज्जेतामायसैःपरिघैरिव ॥ ३३ ॥ चकर्षदोभ्यामुत्पात्यभीमोमल्लममित्रहा ॥ निनदंतमभिक्रोशनशार्दूलइववारणं ॥ ३४ ॥ समुद्यम्यमहाबाहुर्भ्रामयामसवीर्यवान् ॥ ततोमल्लाश्रमत्स्याश्रविस्मयंचक्रिरेपरं ॥ ३५ ॥ भ्रामयित्वाशतगुणंगतसत्वमचेतनं ॥ प्रत्यपिषन्महाबाहुर्मल्लंभुविटकोदरः ॥ ३६ ॥ तस्मिन्विनिहतेवीरेजीमूतेलोकविश्रुते ॥ विराटःपरमंहर्षमगच्छद्वांधवैःसह ॥ ३७ ॥ प्रहर्ष्यत्यदौवित्तंवदुराजामहामनाः ॥ बलमयमहारंगेयथावैश्रवणस्तथा ॥ ३८ ॥ एवंसमुबहून्मल्लान्पुरुषांश्चमहाबलान् ॥ विनिघ्नन्मत्स्यराजस्यप्रीतिमाहरदुत्तमां ॥ ३९ ॥ यदास्यतुल्यःपुरुषोनकश्चित्तत्रविद्यते ॥ ततोव्याघ्रैश्चसिंहैश्चद्विरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ ४० ॥ पुनरंतःपुरगतःस्त्रीणांमध्येटकोदरः ॥ योध्यतेसविराटेनसिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ ४१ ॥

भ्रामिःशिरोभिश्चकृतैरवघटनैरास्फालनैः अश्मनिर्घोषैरित्युभयविशेषणं ॥ २९ ॥ अशस्त्रंनिधं यथोक्तंतत्रैवं बाहुयुद्धंहिमल्लानामशस्त्रमृषिभिःसृष्टं सृष्टस्यतस्यनस्वर्गोयशोनेहापिविद्यतइति बलप्राणेनबलेनशार्दूलबलेनप्राणेनमानसबलेन ॥ ३० ॥ सोत्कुष्टनिनदःहीहीशब्दोच्चारणेनयजितस्यसमुत्थापनंतत्सहितः ॥ ३१ ॥ आकर्ष्यक्रोडीकरणंप्रकर्षणमुदाहृतं आकर्षणंलीलयैवसंभ्रवीकरणंसृष्टं पुरःपश्चात्पार्श्वयोश्चाभ्याकर्षोभ्रमणंतथा पश्चात्प्रातनंवेगाद्विकर्षणमुदाहृतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ यतस्तत्त्वंनष्टं बुद्धिंअतएवअचेतनंशवभूतं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीविराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्यद्वैषधं एतां विना ॥ ८ ॥ प्रत्यग्रह
 बीभत्सुरपिगीतेन स्वनृत्येन च पाण्डवः ॥ विराटोऽप्यामांसं सर्वाश्वांतः पुरस्त्रियः ॥ ४२ ॥ अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ॥ तोषयामांसं राजानं न कुलो
 नृपसत्तमं ॥ ४३ ॥ तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत् प्रीतो राजा धनं बहु ॥ विनीतान् दृषभान् दृष्ट्वा सह देवस्य चाभितः ॥ धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥ द्रौपदी
 प्रेक्ष्य तान्सर्वान् क्लिश्यमानान् महारथान् ॥ नातिप्रीतमनराजन्निःश्वासपरमाभवत् ॥ ४५ ॥ एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः ॥ कर्माणि तस्य कुर्वाणा विरा
 टनृपतेस्तदा ॥ ४६ ॥ इ० म० भा० विराटः समयपालनप० जीमूतवधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ समाप्तं चेदं समयपालनपर्व ॥ ७ ॥ अथ कीचकवधपर्व ॥ वैशंपा
 यन उवाच वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ॥ महारथेषु च नृपुमासादशसमाययुः ॥ १ ॥ याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषंती विशांपते ॥ आवसत्परिचाराहं सु
 दुःखं जनमेजय ॥ २ ॥ तथा चरंती पांचाली सुदेष्णाया निवेशने ॥ तां देवीं तोषयामास तथा चांतःपुरस्त्रियः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ॥ सेना
 पतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजां ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरंती देवतामिव ॥ कीचकः कामयामास कामवाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥ स तु कामान्निसंतप्तः सुदेष्णाम्
 व्रभामिनी ॥ ७ ॥ का देवरूपा हृदयंगमा शुभेत्या च क्ष्वमेकस्य कुतोऽत्र शोभने ॥ चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशेन चान्यदत्रौषधमस्ति मे मतं ॥ ८ ॥ अहो तवेयं परि
 चारिका शुभाप्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियं ॥ अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किंचन ॥ ९ ॥ प्रभूतनागाश्वरथं महाजनं समृद्धियुक्तं बहुपा
 नभोजनं ॥ मनोहरं कांचनचित्रभूषणं गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ १० ॥ ततः सुदेष्णामनुमंत्र्य कीचकस्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजां ॥ उवाच कृष्णामभिसां
 त्वयं स्तदा मृगेंद्रकन्यामिव जंबुकोवने ॥ ११ ॥ कात्वं कस्यासि कल्याणिकुतो वा त्वं वरानने ॥ प्राप्ता विराटनगरं त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १२ ॥ रूपमग्र्यं तथा कांतिः
 सौकुमार्यमनुत्तमं ॥ कांत्या विभाति वक्रं तेशां कडुवनिर्मलं ॥ १३ ॥ न त्रे सुविपुले सुभ्रुपद्मपत्रनिभे शुभे ॥ वाक्यं ते चारुसर्वांगि परपुष्टरूपमं ॥ १४ ॥ एवं
 रूपामयानासीकाचिदन्यामहीतले ॥ न दृष्टपूर्वा सुश्रोण्यादृशी त्वमनिदिते ॥ १५ ॥

पादिव्यरूपा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ परपुष्टः कोकिलः ॥ १४ ॥ १५ ॥

भूतिः ईश्वरी ऐश्वर्याभिमानिनी देवता ॥ १६ ॥ अनंगांगविहारिणी स्मरदेहेन क्रीडन्ती रतिरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ईक्षणपक्ष्मणानेत्रपक्ष्मणां स्मितं ईषदुन्मीलनं तदेव ज्योत्स्नोपमं मनसाल्हादकरं लक्ष्मणमिति यादेव
क्रचंद्रविशेषणं ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुजातौ उन्नतौ ॥ निरंतरौ पृथुत्वात्संश्लिष्टौ ॥ २० ॥ कुड्मलेति मुकुलीभूतपद्माकारौ ॥ २१ ॥ करापंगुष्ठादिमध्यमांतो वितस्तिः तेन संमितं कशमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

लक्ष्मीः पद्मालयाकात्वमयभूतिः सुमध्यमे ॥ क्रीः श्रीः कीर्त्तिरथोकांतिरासांकात्वं वरानने ॥ १६ ॥ अतीवरूपिणी किंत्वमनंगांगविहारिणी ॥ अतीव भ्राजसे सु
भ्रुप्रभेवेंदोरनुत्तमा ॥ १७ ॥ अपि चेक्ष्णपक्ष्मणां स्मितज्योत्स्नोपमं भ्रुभं ॥ दिव्यांशुरश्मिभिर्वर्त्तं दिव्यकांतिमनोरमं ॥ १८ ॥ निरीक्ष्य वक्रचंद्रं तेलं क्ष्म्यानुपम
यायुतं ॥ कृत्स्नजगतिकोनेह कामस्य वशगोभवेत् ॥ १९ ॥ हारालंकारयोग्यौ तुस्तनौ चोभौ सुशोभनौ ॥ सुजातौ सहितौ लक्ष्म्यापीनौ वृत्तौ निरंतरौ ॥ २० ॥ कुड्म
लांबुरुहाकारौ तव सुभ्रुपयोधरौ ॥ कामप्रतोदाविवमांतुदतश्चारुहासिनि ॥ २१ ॥ वलीविभंगचतुरंस्तनभारविनामितं ॥ कराग्रसंमितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे
॥ २२ ॥ दृष्ट्वैव चारुजघनं सरित्पुलिनसंनिभं ॥ कामव्याधिरसाध्यो मामप्याक्रामति भामिनि ॥ २३ ॥ ज्वालाचाग्निमदनोदावाग्निरिव निर्दयः ॥ त्वत्संगमा
भिसंकल्पविट्क्षोमांदहत्ययं ॥ २४ ॥ आत्मप्रदानवर्षेण संगमांभोधरेण च ॥ शमयस्व वरारोहे ज्वलंतं मन्मथानलं ॥ २५ ॥ मच्चित्तोन्मादनकरामन्मथस्य शरो
कराः ॥ त्वत्संगमाशानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ॥ मत्तं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ॥ २६ ॥ प्रविष्टास्त्यसितापांगिप्रचंडाश्चंडदारुणाः ॥ अत्युन्मादस
मारंभाः प्रीत्युन्मादकरामम ॥ आत्मप्रदानसंभोगैर्मांमुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ २७ ॥ चित्रमाल्यांबरधरा सर्वाभरणभूषिता ॥ कामप्रकामं सेवत्वं मया सह विलासिनि
॥ २८ ॥ नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखार्हासुखवर्जिता ॥ प्राप्नुत्यनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ॥ २९ ॥ स्वादून्यमृतकल्पानि पेयानि विविधानि च ॥ पिवमानाम
नो ज्ञानिरममाणायथासुखं ॥ ३० ॥ भोगोपचारान्विविधान्सौभाग्यं चाप्यनुत्तमं ॥ पानं पिव महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ३१ ॥ इदं हिरूपं प्रथमं तवानघेनि
अहंचंते सुंदरिदासवत्स्थितः सदा भविष्ये वशगोवरानने ॥ ३२ ॥ द्रौपद्युवाच अप्रार्थनीयामिह मांसूतपुत्राभिमन्यसे ॥ निहीनव्रणीसैरंध्रीवीभत्सां केशकारि
णी ॥ ३६ ॥ परदारास्मि भद्रतेन युक्तं तव सांप्रतं ॥ दयिताः प्राणिनां दाराधर्मसमनुचितय ॥ ३७ ॥

हंसनिपातं समाश्रितं ते अत्युन्मादसमारंभाः त्वदलाभे मरिष्याम्येवेति भावः ॥ २७ ॥ कामं स्मरं प्रकाममतिशयितं ॥ २८ ॥ प्रामुहिलभत्वा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अभिमन्यसे कामयसे ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अग्निमदनोदनाग्निः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अत्युन्मादं मरणकाली

॥ ३६ ॥ मिथ्याभिगृह्यः वितथाभिनिवेशी महद्भयं मृत्युं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ मन्यसे लिप्ससे शिशोश्चंद्रवदहंतवदुर्लभास्मी
तिभावः ॥ ५३ ॥ तेषां प्रियामिति तेषां प्रसिद्धानां गंधर्वाणां प्रियां प्रार्थयतस्तेन वभुविगत्वा दिवं वागत्वा शरणं त्राता कश्चिन्न भविष्यति अतएव हे कीचक तेन वकामां धस्य सा दृशा दृष्टिर्बुद्धिरित्यावत् याशुभं स्वी
परदारेन ते बुद्धिर्जातु कार्या कथंचन ॥ विवर्जनं त्यकार्याणामेतत्सु पुरुषव्रतं ॥ ३८ ॥ मिथ्याभिगृह्यो हिनरः पापात्मा मोहमास्थितः ॥ अयशः प्राप्नुयाद्दोरं महद्वा
प्राप्नुयाद्भयं ॥ ३९ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्तस्तु सैरंध्या कीचकः काममोहितः ॥ जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिर्मर्शने ॥ ४० ॥ दोषान्बहून्प्राणहरान्सर्व
त्याख्याय च मां भीरुवशं प्रियवादिनं ॥ नूनं त्वमसितापांगिपश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४३ ॥ अहं हि सुभ्रुराज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे ॥ प्रभुर्वासयिता चैव वी
र्ये चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ४४ ॥ पृथिव्यां मत्समानास्तिकश्चिदन्यः पुमानिह ॥ रूपयौवनसौभाग्यैर्भागैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ४५ ॥ सर्वकामसमृद्धेषु भोगेषु नृपमेष्वि
ह ॥ भोक्तव्येषु च कल्याणिकस्मादास्ये रतात्यसि ॥ ४६ ॥ मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ॥ भजस्व मां वरारोहे भुंक्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ४७ ॥ एवमु
क्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः ॥ कीचकं प्रत्युवाचे दं गहं यंत्यस्य तद्वचः ॥ ४८ ॥ सैरंध्र्युवाच मासूतपुत्रमुत्पद्यस्व माघत्यक्ष्यस्व जीवितं ॥ जानीहि पंचभिर्घो
सि ॥ यथानिश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरं ॥ तर्तुमिच्छति मंदात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ ५१ ॥ अंतर्महीं वायदिवोर्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ॥
तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः ॥ ५२ ॥ त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसे घकीचक ॥ किं मातुरं केशयितो यथा शिशु
श्चंद्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि मां ॥ ५३ ॥ तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति ॥ न वर्तते कीचकते दृशा शुभं यातेन संजीवनमर्थयेत सा ॥ ५४ ॥
॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणिकीचकवधपर्वणिकीचकरुष्णासंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ५३ ॥

दारनिवृत्तिरूपेण कामितेन संजीवनं भवतीति शेषः अन्यथामरिष्यसीत्यर्थः न मे भुवीति पाठे तेषां प्रियां प्रार्थयतो मे मम कोपि त्रातान भविष्यतीति दृशा बुद्धिस्तव नास्तीति संबन्धः याते च संजीवनमर्थयेत्तमिति पाठे तु
यादृष्टिस्तव संजीवनं च भवति कीदृशं संजीवनं अर्थयत्तं वस्त्वधो न तस्माद्वितथाभिनिवेशिनस्ते जीवनं नास्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ इति विराटपर्वणे नैल ० भारतभा ० चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥

॥ १ ॥ समेयात्मां उपगच्छेत् माऊहादितिच्छेदः ऊहात् वितर्कात्तं उपायं युक्त्या परीक्षस्वेति योज्यं . प्राणान्माप्रहासिषमिति च ॥ २ ॥ ३ ॥ कृष्णायाः प्राप्स्यर्थे उद्योगं उद्यमं चानुचित्येति योज्यं ॥ ४ ॥ पर्वणि
 मध्यपायिनां उत्सवकाले चतुर्दश्यादौ समुद्दिश्य अद्याहं सुदेष्णार्थं मन्नादिकं कारयामीति कीर्तयित्वा ख्यापयित्वा ॥ ५ ॥ विजने एकांते निरवग्रहे निश्चिंत्येति योज्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ उपमंत्रिता प्रार्थिता ॥ ९ ॥
 वैशंपायन उवाच . प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचको ब्रवीत् ॥ अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥ यथा कैकेयि सैरंध्रा समेयात्तद्विधीयतां ॥
 येनोपायेन सैरंध्रां भजेन्मांगजगामिनी ॥ तं सुदेष्णोपरीप्सु स्वप्राणान्मोहात्प्रहासिषं ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच . तस्य सावदुःशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ॥
 विराटमहिषी देवी कृपां चक्रे मनस्विनी ॥ ३ ॥ स्वमंत्रमभिसंधाय तस्यार्थं मनुचिंत्य च ॥ उद्योगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णासूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥ पर्वणित्वं समुद्दिश्य
 सुरामन्त्रं चकार यः ॥ तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवांतिकं ॥ ५ ॥ तत्र संप्रेषिता मेनां विजने निरवग्रहे ॥ सांत्वयेथायथा कामं सांत्वमानारमेद्यदि ॥ ६ ॥ वैशं
 पायन उवाच . इत्युक्तः स विनिक्रम्य भगिन्या वचनात्तदा ॥ सुरामाहारं यामास राजा हार्हा सुपरिष्कृतां ॥ ७ ॥ भक्ष्यांश्च विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा ॥ कार
 यामासं कुशलैरन्नं पानं सुशोभनं ॥ ८ ॥ तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमंत्रिता ॥ सुदेष्णा प्रेषयामास सैरंध्रां कीचकालयं ॥ ९ ॥ सुदेष्णोवाच . उत्तिष्ठ ग
 थास निरपत्रपः ॥ १० ॥ नचाहमनवद्यांगितववेश्मनि भामिनि ॥ कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ ११ ॥ त्वंचैव देवि जानासि यथासमं यः
 कृतः ॥ प्रविशंत्यामया पूर्वतव वेश्मनि भामिनि ॥ १२ ॥ कीचकस्तु सुकेशातिमूढो मदनदर्पितः ॥ सो वमं स्यति मां दृष्ट्वा नयास्ये तत्र शोभने ॥ १३ ॥ संतिबद्ध्य
 स्तव प्रेष्य राजपुत्रिवशानुगाः ॥ अन्यां प्रेषय भद्रं ते सहि मामवमं स्यते ॥ १४ ॥ सुदेष्णोवाच . नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितामया ॥ इत्युक्त्वा प्रद
 दौ पात्रं सपिधानं हिरण्मयं ॥ १५ ॥ सा शंकमाना रुदती देवं शरणमीयुषी ॥ प्रातिष्ठ तसुराहारी कीचकस्य निवेशनं ॥ १६ ॥ सैरंध्र्युवाच . यथाहमन्यं
 भर्तृभ्यो नाभिजानामि कंचन ॥ तेन सन्धेन मां प्राप्तां मां कुर्यात्कीचको वशे ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच . उपातिष्ठ तसा सूर्यमुहूर्तमबलाततः ॥ स तस्यास्तनु
 मध्यायाः सर्वसूर्यावबुद्धवान् ॥ १८ ॥ अंतर्हितं ततस्तस्यारक्षोरक्षार्थं मां दिशत् ॥ तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थास्वनिदितां ॥ १९ ॥
 पर्वणित्वं सुरामन्त्रं चेत्युपक्रमात् तस्यैव पिपासा पातुमिच्छा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ इति विराटप० नैल० भारतभा० पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कोमां पिपासामेति मेममति पिपासा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विधुन्वानाकंपमाना ॥ ९ ॥ १० ॥ अपोवाहदूरीचकार ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ धूमच्छायाः कर्म नेत्रे कर्तुणी अभजतां छाग्रामि
तां मृगीमिव संतस्तां दृष्ट्वा रुष्णां समीपगां ॥ उदतिष्ठन्मुदासूतो नावलब्ध्वेव पारगः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणिकीचकवधपर्वणि द्रौपदीसुराहरणे पं
चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ कीचक उवाच स्वागतं ते सुकेशांते सुव्युष्टारजनीमम ॥ स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियं ॥ १ ॥ सुवर्णमालाः कंबूश्च कुण्डले परिहाट
के ॥ नानापत्तनजेशु भ्रेमणिरत्नचशोभनं ॥ २ ॥ आहरंतु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ॥ अस्ति मेशयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितं ॥ एहितत्र मया साद्विपिब
स्वमधुमाधवी ॥ ३ ॥ द्रौपद्युवाच अत्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहरीं तवांतिकं ॥ पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासामेति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ कीचक उवाच अन्याभद्रे
न यिष्यंति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतं ॥ इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् ॥ ५ ॥ द्रौपद्युवाच यथैवाहं नाभिचरे कदाचित्पतीन्मदाद्वैमनसापि जातु ॥ तेनैव स
त्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पापं परिरुष्यमाणं ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच सतामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयंतीं ॥ जग्राहतामुत्तरवस्त्रदेशे स
कीचकस्तां सहसा क्षिपंतीं ॥ ७ ॥ प्रगृह्यमाणानुमहाजवेन मुहुर्विनिश्चस्य च राजपुत्री ॥ तया समाक्षिप्तं तनुः सपापः पपात शाखीव निरुत्तमूलः ॥ ८ ॥ सा गृहीता
वर्धीत् ॥ १० ॥ तस्यायोसौ तदार्केण राक्षसः संनियोजितः ॥ सकीचकमपोवाहवातवेगेन भारत ॥ ११ ॥ स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमाहतः ॥ विघूर्णमानो नि
श्रेष्ठश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १२ ॥ तां चासीनौ ददृशतुर्भीमसेन युधिष्ठिरौ ॥ अमृष्यमाणौ रुष्णायाः कीचकेन पराभवं ॥ १३ ॥ तस्य भीमो वधं प्रेप्सुः कीचकस्य
दुरात्मनः ॥ दत्तैर्दत्तांस्तदारोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ १४ ॥ धूमच्छाया त्वभजतां नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ॥ सस्वेदाश्रुकुटी चोग्राललाटे समवर्त्तत ॥ १५ ॥ हस्ते
॥ १७ ॥ तं मत्तमिव मातंगं वीक्षमाणं वनस्पतिं ॥ सतमावारयामास भीमसेन युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥

गुष्ठेन हस्तांगुष्ठेन आचारादेवं ज्ञेयं ॥ १७ ॥ १८ ॥

त्येकवचनांतः पाठः स्वच्छः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अंगुष्ठपादांगुष्ठं अं

॥ १९ ॥ २० ॥ अभिरक्षंतीगूहमाना ॥ धर्मसंहिताधर्मवद्धा ॥ २१ ॥ षष्ठेविषयेदेशपंचकव्यवधानेपिनस्वपितितेषांसार्वभौमत्वात् यद्वा बाह्येन्द्रियग्रहपंचविषयापेक्षयाषष्ठेमनोमात्रग्राह्यत्वमनोरथा
 आलोकयसि किं वृक्षं सूददारु कृतेन वै ॥ यदितेदारुभिः कृत्यं वहिर्वृक्षान्निगृह्यतां ॥ १९ ॥ सासभाद्वारमासाद्य रुदतीमत्स्यमब्रवीत् ॥ अवेक्षमाणा सुश्रोणीप
 तीस्तान्दीनचेतसः ॥ २० ॥ आकारमभिरक्षंतीप्रतिज्ञाधर्मसंहिता ॥ दत्तमानेवरौद्रेण चक्षुषाद्रुपदात्मजा ॥ २१ ॥ द्रौपद्युवाच येषां वैरीनस्वपिति षष्ठेपि
 विषये कसन् ॥ तेषां मां मानिनी भार्यासूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २२ ॥ ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ तेषां मां मानिनी भार्यासूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २३ ॥
 येषां दुंदुभिर्निर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशं ॥ तेषां मां मानिनी भार्यासूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २४ ॥ ये च ते जस्विनो दांतावलंबतोऽतिमानिनः ॥ तेषां मां मानिनी
 भार्यासूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २५ ॥ सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये ॥ तेषां मां मानिनी भार्यासूतपुत्रः पदावधीत् ॥ २६ ॥ शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणा
 र्थिनां ॥ चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्वनुते धमहारथाः ॥ २७ ॥ कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियांसतीं ॥ मर्पयंतियथा क्लीवावलंबतोऽमितौ जसः ॥ २८ ॥ क्वनुतेषां मम
 पश्वरीयं ते जश्रवर्तते ॥ न परीप्संति ये भार्यावध्यमानां दुरात्मना ॥ २९ ॥ मया त्रशक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषके ॥ यः पश्यन्मां मर्पयति वध्यमाना मनागसं ॥ ३० ॥
 नराजाराजवल्किंचित्समाचरति कीचके ॥ दस्यूनामिव धर्मस्तेन हि संसदि शोभते ॥ ३१ ॥ नाहमेतेन युक्तं वै हंतुं मत्स्यतवांतिके ॥ सभासदीत्रपश्यंतु कीचकस्य
 व्यतिक्रमं ॥ ३२ ॥ कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथंचन ॥ सभासदोप्यधर्मज्ञाय एनं पर्युपासते ॥ ३३ ॥ वैशंपायन उवाच एवं विधैर्वचोभिः सातदा
 लंमम ॥ ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ततस्तु सभ्या विज्ञाय रुष्णां भूयो भ्यपूजयन् ॥ साधुसाध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ ३५ ॥ सभ्या उचुः यस्ये
 यंचारुसर्वांगी भार्या स्यादाय ते क्षणा ॥ परोलाभस्तु तस्य स्यान्न च शोचेत्कथंचन ॥ ३६ ॥ नहीदृशी मनुष्यं पुंसु लभावरवर्णिनी ॥ नारी सर्वानवद्यांगी देवीं मन्या
 महेवयं ॥ ३७ ॥ वैशंपायन उवाच एवं संपूजयंतस्ते रुष्णां प्रेक्ष्य सभासदः ॥ युधिष्ठिरस्य कोपात्तुललाटे स्वेद आगमत् ॥ ३८ ॥
 विरूपेपि विषयेन स्वपिति भयार्दितः स नृकिमुत लोकेन स्वपितीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सिताः बद्धाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

गात्रस्थाः अत्रास्थाः मातिष्ठ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शैलूषीवर्नटीवनिलजा ॥ ४३ ॥ दुःखं दुःखं दितारं व्यपनेप्यंति जीवितादिति शेषः ॥ ४४ ॥ घृणिनां दयावतां तेषामर्थं तस्य तस्य सर्वस्यैव तेव ध्याः
 स्तुः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पश्य तोराज्ञ इत्यनादरेषु राजानं लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति विराटपर्वणि नैलः भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ सेनावाह
 अथाब्रवीद्राजपुत्री कौरव्यो महिषी प्रियं ॥ गच्छ सैरंधिमाऽत्र स्याः सुदेष्णाया निवेशनं ॥ ४० ॥ भर्तारमनुरुंधं त्यक्त्वा स्थिते वीरपत्नयः ॥ शुश्रूषया क्लिश्यमानाः
 पतिलोकं जयंत्युत ॥ ४१ ॥ मन्येन कालं क्रोधस्य पश्यंति पतयस्तव ॥ तेन त्वां नाभिधावंति गंधर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ४२ ॥ अकालज्ञासि सैरंधि शैलूषीव विरोदिषि ॥
 विघ्नं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजससदि ॥ ४३ ॥ गच्छ सैरंधि गंधर्वाः करिष्यंति तव प्रियं ॥ व्यपनेप्यंति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतं ॥ ४४ ॥ सैरंध्युवाच अती
 वतेषां घृणिनामर्थं हंधर्मचारिणी ॥ तस्यंतस्यैव तेव ध्यायेषां ज्येष्ठोक्षदेविता ॥ ४५ ॥ वैशंपायन उवाच इत्युक्त्वा प्राद्रवत् रुष्णा सुदेष्णाया निवेशनं ॥ केशान्मु
 क्त्वा च सुश्रोणी संरंभा लोहितेक्षणा ॥ ४६ ॥ शुशुभे वदनं तस्या रुदंत्याः सुचिरं तदा ॥ मेघलेखा विनिर्मुक्तं दिवा वशशि मंडलं ॥ ४७ ॥ सुदेष्णोवाच कस्त्वाव
 धीद्वरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने ॥ कस्याद्यनसुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतं ॥ ४८ ॥ द्रौपद्युवाच कीचकोमावधी तत्र सुराहारी गतां तव ॥ सभायां पश्य तोराज्ञो
 यथैव विजनेवने ॥ ४९ ॥ सुदेष्णोवाच घातयामि सुकेशांति कीचकं यदि मन्यसे ॥ यो सौ त्वां कामसंमतो दुर्लभामवमन्यते ॥ ५० ॥ सैरंध्युवाच अन्ये चैनं
 वधिष्यंति येषामागः करोतिसः ॥ मन्ये चैवाद्य सुव्यक्तं यमलोकं गमिष्यति ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधप० द्रौपदीपरिभवे षोडशो
 ध्यायः ॥ १६ ॥ वैशंपायन उवाच साहतासूतपुत्रेण राजपत्नी यशस्विनी ॥ वधं रुष्णा परीप्संती सेनावाहस्य भामिनी ॥ १ ॥ जगामावासमेवाथ सा तदा ह्रु
 पदात्मजा ॥ कृत्वा शौचं यथान्यायं रुष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २ ॥ गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ चितयामास रुदंती तस्य दुःखस्य निर्णयं ॥ ३ ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ॥ इत्येवं चिंतयित्वा सा भीमं वै मनसा गमत् ॥ ४ ॥ नान्यः कर्त्ता क्रते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियं ॥ तत उत्थाय रात्रौ सा
 विहाय शयनं स्वकं ॥ ५ ॥ प्राद्रवन्नाथमिच्छंती रुष्णानाथवती सती ॥ भवनं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलां चना ॥ ६ ॥ दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ सै
 रंध्युवाच तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ॥ ७ ॥ तत्कर्म कृतवानद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्त्वा यतांशालां प्रविवेश मन
 स्विनी ॥ ८ ॥

स्य सेनापतेः कीचकस्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यः तत्कर्म पदाहतिरूपं कृतवान् तस्मिन् जीवति ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ समूर्छितेवद्विशोभात्पापमेवप्रज्ज्वालअशोभत ॥ १० ॥ सर्वश्वेतेवेति पांचालीद्रौपदीवरर्षभंवरणीयंपतिश्रेष्ठंभीमसेनंउपलक्ष्यवासितेवपुष्पिणीत्वेनकामानुरेवउपातिष्ठतसमीपेस्थितवती ॥ वस्तुतो नकामानुरर्षिकितुद्वेषातुरैवेतिभावः ॥ तत्रदृष्टांतद्वयं ॥ इवशब्दःकाकाक्षिवहुभयत्रसंबध्यतेसर्वश्वेतेवमाहेयीवचेति ॥ सर्वश्वेनावकीयथाकामानुरावरर्षभंपतिमिति एकः ॥ तस्याःकामानुरत्वेहेतुः ॥ वनेजातेति जलेजाता तेनजलसामीप्येनलब्धाहारत्वेनउन्मत्तत्वंसूच्यते तथामाहेयीगौःसापिवासितासनीवरर्षभंसांडवलीवर्द्धतस्याअपिवासितात्वेविशेषणं त्रिहायणीति त्रिवर्षाहिगौर्यौवनारूढाकामानुराचभवति अन्येतु श्वेतःसितेरंजहंसैकैलासेद्वीपभूपयोरितिकोशमुदाहृत्यसर्वश्वेताहंसीतिव्याचक्षते तत्रसर्वपदंव्यर्थहंसस्यलोहितलोचनास्यचरणत्वात्तिकूलंच यद्यपित्रिहायणीत्रिवर्षागौरितिचकोशात्त्रिहा

यस्यांभीमस्तथाशेतेमृगराजइवश्वसन् ॥ तस्यारूपेणसाशालाभीमस्यचमहात्मनः ॥ ९ ॥ समूर्छितेवकौरव्यप्रज्ज्वालचतेजसा ॥ सावैमहानसंप्राप्यभीमसेनंशुचिंस्मिता ॥ १० ॥ सर्वश्वेतेवमाहेयीवनेजातात्रिहायणी ॥ उपातिष्ठतपांचालीवासितेववरर्षभं ॥ ११ ॥ सालतेवमहाशालंफुल्लंगोमतितोरजं ॥ परिष्वजतपांचालीमध्यमपांडुनंदनं ॥ १२ ॥ बाहुभ्यांपरिरभ्यनंप्राबोधयदनिंदिता ॥ सिंहंसुतं वनेदुर्गेमृगराजवधूरिव ॥ १३ ॥ भीमसेनमुपाश्लिष्यद्वस्तिनीवमहागजं ॥ वीणेवमधुरालापागांधारंसाधुमूर्छती ॥ अभ्यभाषतपांचालीभीमसेनमनिंदिता ॥ १४ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिंशेषेभीमसेनयथामृतः ॥ नामृतस्यहिपापीयान्भार्यामालभ्यजीवति ॥ १५ ॥ ससंप्रहायशयनंराजपुत्र्याप्रबोधितः ॥ उपातिष्ठतमेघाभःपर्यंकेसीपसंग्रहे ॥ १६ ॥ अथब्रवीद्राजपुत्रींकौरव्योमहिषींप्रियां ॥ केनास्यर्थेनसंप्राप्तात्वरितेवममांतिकं ॥ १७ ॥ नतेप्रकृतिमान्वर्णः कृशापांडुश्चलक्ष्यसे ॥ आचक्ष्वपरिशेषेणसर्वविद्यामहंयथा ॥ १८ ॥ सुखंवांयदिवाहुःखंद्वयंवायदिवाऽप्रियं ॥ यथावत्सर्वमाचक्ष्वंश्रुत्वाज्ञास्यामियत्क्षमं ॥ १९ ॥ अहमेवहितेरुणोविश्वास्यःसर्वकर्मसु ॥ अहमापत्सुचापित्वांमोक्षयामिपुनःपुनः ॥ २० ॥ शीघ्रमुक्त्वायथाकामंयत्तेकार्यंविवक्षितं ॥ गच्छवैशयनायैवपुराणान्येनबुध्यते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिकीचकवधप०द्रौपदीभीमसंवादेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७३ ॥

यणीपदेनैवगौर्लभ्यतेतथापितत्कामानुरत्वज्ञापनार्थमुपक्षीणंसद्विशेष्यसमर्पकंपदांतरमपेक्षतएवेतिनव्यर्थविशेषणत्वं अन्येव्यारव्यांनप्रकाराःसर्वेऽनेनैवदोषेणपस्ताइत्युपेक्षिताः ॥ ११ ॥ मध्यमपांडुनंदनं भीमसेनं समधोःसहजातत्वेनपौर्वापर्याभावात्तौकनिष्ठावेवयुधिष्ठिरोज्येष्ठएव मध्यमत्वंभीमार्जुनयोरेवविश्रांतंतत्रापिअत्रप्रकरणान्अर्जुनस्यसंप्रतिपुंस्वाभावाच्चमध्यमत्वंभीमसेनेवमुख्यमित्याशयेनैवैतदुक्तं परिष्वजतपर्यष्वजतआलिङ्गितवती ॥ १२ ॥ १३ ॥ गांधारंस्वरविशेषंमूर्च्छनीमूर्च्छयती ॥ १४ ॥ १५ ॥ सौपसंग्रहेसतूलिके ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिविराटपर्वणिनैल० भारतभावदीपेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

म.भा.टी.

॥ १६॥

॥ १॥ सत्ताशालातस्यां परिषत्जनसमाजः तस्य मध्ये तदा द्यूतकाले ॥ २ ॥ ३ ॥ सैंधवेन जयद्रथेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रव्रज्यं प्रव्रजनं व्रजयजोर्भावेक्यं तस्मै प्रव्रज्याय ॥ ११ ॥ निष्कः सुवर्णपलं तेषां सहस्रेण ॥ १२ ॥ रुक्मं स्वर्णरूपं हिरण्यं तस्माद्रजतः हिरण्यमश्रुजमिति श्रुतौ हिरण्यशब्दस्य रजतेऽपि दर्शनात् यानंगजादि युग्यं युगोपेतं रथशकटादि अश्वावह्वा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ द्रौपद्युवाच अशोच्यत्वं कुतस्तस्यायं स्याभर्ता युधिष्ठिरः ॥ जानन् सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥ यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामीतदानयत् ॥ स रात्मना ॥ परामर्शो द्वितीयो वै सोऽदुमुत्सहते तु का ॥ ४ ॥ मत्स्यराज्ञः समक्षं तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः ॥ कीचकेन परामृष्टा कानुजीवति मादृशी ॥ ५ ॥ एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिप्तमानां च भारत ॥ न मां जानासि कौंतेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥ यो यं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत ॥ सेनानीः पुरुषव्याघ्रश्चालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥ ते ॥ ९ ॥ भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्धृतदेविनं ॥ यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनंतकं ॥ १० ॥ काहिराज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ॥ प्रव्रज्यायै वदीव्ये तविश्वतरसंघाश्च न जातु क्षयमावहेत् ॥ १३ ॥ सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रियः प्रत्यवरोपितः ॥ तूष्णीमास्ते यथामूढः स्वानिकर्माणि चिंतयन् ॥ १४ ॥ दशनांगसहस्रा शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे ॥ पात्रीहस्तादिवारात्रमतिथीन् भोजयंत्युत ॥ १७ ॥ एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतांवरः ॥ द्यूतजेन त्वनर्थेन महता संपंपन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ २० ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ त्रिंशद्दासीकएकैकोयान्विभर्तियुधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अप्रतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसां ॥ दशचापिसहस्राणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशंसं विभागस्तथैव च ॥ यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ॥ २३ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यतीनां दशसहस्राणि विभर्तीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यं अनेष्टुर्न अनुक्रोशंदयां ॥ २३ ॥

विराः पर्व

४

॥ १६॥

॥ २४ ॥ निरयंपारतंन्यं कंकोहमितियुधिष्ठिरोब्रूते कंकव्रतयुधिष्ठिरइतिपाठेकंकव्रतश्चासौयुधिष्ठिरश्चेतिसमासः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सदस्यंसजासदं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
इतिविराटपर्वणिनैल० भारतभावदीपेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ १ ॥ हीनेनीचेअसमेविषमे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रियसंवासात्प्रियस्यभीमसेनस्यसंवासःसंहवासः

अंधान्दृष्टांस्तथाऽनाथान्बालान्प्रेषुदुर्गतान् ॥ विभर्त्तिविविधान् राजाधृतिमान्सत्यविक्रमः ॥ संविभागमनानित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ सएषनिर
यंप्राप्तोमत्स्यस्यपरिचारकः ॥ सभायांदेविताराज्ञःकंकोब्रूतेयुधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ इंद्रप्रस्थेनिवसतःसमयेयस्यपार्थिवाः ॥ आसन्बलिभृतःसर्वेसोद्यान्यैर्भृतिमि
च्छति ॥ २६ ॥ पार्थिवाःपृथिवीपालायस्यासन्वशवर्त्तिनः ॥ सवशेविवशोराजापरेषामद्यवर्त्तते ॥ २७ ॥ प्रताप्यपृथिवींसर्वारश्मिमानिवतेजसा ॥ सोयंराज्ञो
विराटस्यसभास्तारोयुधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ यमुप्रासंतराजानःसभायामृषिभिःसह ॥ तमुपासीनमद्यान्यंपश्यपांडवपांडवं ॥ २९ ॥ सदस्यंसमुपासीनंपरस्यप्रि
यवादिनं ॥ दृष्ट्वायुधिष्ठिरंकोपोवर्द्धतेमामसंशयं ॥ ३० ॥ अतदर्हमहाप्राज्ञंजीवितार्थेभिसंस्थितं ॥ दृष्ट्वाकस्यनदुःखंस्याद्धर्मात्मानंयुधिष्ठिरं ॥ ३१ ॥ उपा
मनपश्यसि ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिकीचकवधपर्वणिद्रौपदीभीमसंवादेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ द्रौपद्युवाच
इदंतुतेमहदुःखंयत्प्रवक्ष्यामिभारत ॥ नमेभ्यसूयाकर्त्तव्यादुःखादेतद्ब्रवीम्यहं ॥ १ ॥ सूदकर्मणिहीनेत्वमसमेभरतर्षभ ॥ ब्रुवन्बलवजातीयःकस्यशोकंनवर्द्धयेः
॥ २ ॥ सूपकारंविराटस्यबलवत्त्वांविदुर्जनाः ॥ प्रेष्यत्वंसमनुप्राप्तंततोदुःखतरंनुकिं ॥ ३ ॥ यदामहानसेसिद्धेविराटमुपतिष्ठसि ॥ ब्रुवाणोबलवःसूदस्तदा
सीदतिमेमनः ॥ ४ ॥ यदाप्रहृष्टःसघ्राट्त्वांसंयोधयतिकुंजरैः ॥ हसंत्यंतःपुरेनार्योममतूद्विजतेमनः ॥ ५ ॥ शार्दूलैर्महिषैःसिंहैरागारेयोध्यसेयदा ॥ कैके
य्याःप्रेक्षमाणायास्तदामेकश्मलंभवेत् ॥ ६ ॥ ततउत्थायकैकेयीसर्वास्ताःप्रत्यभाषत ॥ प्रेष्याःसमुत्थिताश्चापिकैकेयीताःस्त्रियोऽब्रुवन् ॥ ७ ॥ प्रेक्ष्यमामंनव
रः ॥ ९ ॥ स्त्रीणांचित्तंचदुर्ज्ञेयंयुक्तरूपौचमेमतौ ॥ सैरंध्रांप्रियसंवासान्नित्यंकरुणवादिनी ॥ १० ॥ अस्मिनुराजकुलेचेमौतुल्यकालनिन्नासिनौ ॥ इतिब्रुवाणा
वाक्शानिसामानित्यमतर्जयत् ॥ ११ ॥

संबंधस्तस्मात् तस्मिन्हस्त्यादिभिःसहयोध्यमानेस्त्रतिकरुणवादिनीदीनवादिनीभवति ॥ १० ॥ संवासमेवाह अस्मिन्निति ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ निरयंदुःखं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ लोकेपरिभूतेननिदिनेन ॥ १६ ॥ शंखपरिपूर्णाभ्यांबाहुभ्यां ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्पष्टंआकलयितुंयमितिशेषः यस्येत्यपिपठन्ति अप
 कुर्ध्वंतीमांचसंप्रेक्ष्यसमशंकतमांत्वयि ॥ तस्यांतथाब्रुवत्यांतुदुःखंमांमहदाविशत् ॥ १२ ॥ त्वय्येवंनिरयंप्राप्तेभीमेभीमपराक्रमे ॥ शोकैर्यौधिष्ठिरेमग्रानाहंजी
 वितुमुत्सहे ॥ १३ ॥ यःसदेवान्मनुष्यांश्चसर्वाश्चैकरथोजयत् ॥ सोयंराज्ञोविराटस्यकन्यानांनर्तकोयुवा ॥ १४ ॥ योतर्पयदमेयात्माखांडवेजातवेदसं ॥
 सौतःपुरगतःपार्थकूपेग्निरिवसंवृतः ॥ १५ ॥ यस्माद्भयममित्राणांसदेवपुरुषर्षभात् ॥ सलोकपरिभूतेनवेपेणास्तेधनंजयः ॥ १६ ॥ यस्यज्याक्षेपकठिनौघाद्
 परिघसन्निभौ ॥ सशंखपरिपूर्णाभ्यांशोचन्नास्तेधनंजयः ॥ १७ ॥ यस्यज्यातलनिर्घोषात्समकंपंतशत्रवः ॥ स्त्रियोगीतस्वनंतस्यमुदिताःपर्युपासते ॥ १८ ॥
 किरीटसूर्यसंकाशंस्यमूर्द्धन्यशोभत ॥ वेणीविकृतकेशांतःसोयमद्यधनंजयः ॥ १९ ॥ तंवेणीकृतकेशांतंभीमधन्वानमर्जुनं ॥ कन्यापरिवृतंदृष्ट्वाभीमसीद
 तिमेमनः ॥ २० ॥ यस्मिन्नस्त्राणिदिव्यानिसमस्तानिमहात्मनि ॥ आधारःसर्वविद्यानांसधारयतिकुंडले ॥ २१ ॥ स्पष्टंराजसहस्राणितेजसाऽप्रतिमानिवै ॥
 समरेनाभ्यवर्ततवेलामिवमहार्णवः ॥ २२ ॥ सोयंराज्ञोविराटस्यकन्यानांनर्तकोयुवा ॥ आस्तेवेषप्रतिच्छन्नःकन्यानांपरिचारकः ॥ २३ ॥ यस्यस्मरथघोषे
 णसमकंपतमेदिनी ॥ सपर्वतवनाभीमसहस्थावरजंगमा ॥ २४ ॥ यस्मिन्जातेमहाभागेकुंत्याःशोकोव्यनश्यत ॥ सशोचयतिमामद्यभीमसेनतवानुजः ॥ २५ ॥
 भूषितंतमलंकारैःकुंडलैःपरिहाटकैः ॥ कंबुपाणिनमायांतंदृष्ट्वासीदतिमेमनः ॥ २६ ॥ यस्यनास्तिसमोवीर्येकश्चिदुर्व्याधनुर्धरः ॥ सोद्यकन्यापरिवृतोगायन्ना
 स्तेधनंजयः ॥ २७ ॥ धर्मशौर्येचसत्येचजीवलोकस्यसंमतं ॥ स्त्रीवेषविकृतंपार्थंदृष्ट्वासीदतिमेमनः ॥ २८ ॥ यदात्येनंपरिवृतंकन्याभिर्देवरूपिणं ॥ प्रभिन्नमिव
 मातंगंपरिकीर्णकरेणुभिः ॥ २९ ॥ मत्स्यमर्थपतिंपार्थंविराटंसमुपस्थितं ॥ पश्यामितूर्यमध्यस्थंदिशोनश्यंतिमेतदा ॥ ३० ॥ नूनमार्यानिजानातिकृच्छ्रंप्राप्तंधनं
 जयं ॥ अजातशत्रुंकौरव्यमग्रंदुर्घूतदेविनं ॥ ३१ ॥ तथादृष्ट्वायवीयांसंसहदेवंगवांपतिं ॥ गोषुगोवेषमायांतंपांडुभूतास्मिभारत ॥ ३२ ॥ सहदेवस्यवृत्तानि
 चिंतयंतीपुनःपुनः ॥ ननिद्रामभिगच्छामिभीमसेनकुतोरिति ॥ ३३ ॥ नविंदामिमहाबाहोसहदेवस्यदुष्कृतं ॥ यस्मिन्नेवंविधंदुःखंप्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥
 दूयामिभरतश्रेष्ठदृष्ट्वातेभ्रातरंप्रियं ॥ गोषुगोवेषसंकाशंमत्स्येनाभिनिवेशितं ॥ ३५ ॥

॥ २९ ॥ दिशोनश्यंति शोकेनआंध्यमायातीत्यर्थः ॥ ३० ॥ आर्याश्वशूः ॥ ३१ ॥ गोवेषमहोक्षसदृशं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दूयामिस्वेदंप्राप्नोमि ॥ ३५ ॥

रक्तनेपथ्यं रक्तगैरिकादिधातुमयनेपथ्यमलंकारोयस्यतं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ज्येष्ठापचायिनंज्येष्ठपूजकं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वंत्सचर्मणिक्षपायांशेतेइतितं वत्सचर्मक्षपाशयं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अभ्य
कीर्यतव्यशीर्यत दंडानि शत्रूणामितिशेषः ॥ दामयंथियंथिकं ॥ ४३ ॥ एनंनकुलं वाजिनोऽश्वान्दर्शयंतं विराटं विराटाय ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ प्रियमाणेषुजीवत्सु ॥ ४७ ॥ इतिविराटपर्वणिनैलकं

संरब्धंरक्तनेपथ्यंगोपालानांपुरोगमं ॥ विराटमभिनंदंतमथमेभवतिज्वरः ॥ ३६ ॥ सहदेवंहिमेवीरंनित्यमार्याप्रशंसति ॥ महाभिजनसंपन्नःशीलवान्वृत्त
वानिति ॥ ३७ ॥ द्नीनिषेवोमधुरवाक्धासिकश्चप्रियश्चमे ॥ सतेरण्येपुवोढव्योयाज्ञसेनिक्षपास्वपि ॥ ३८ ॥ सुकुमारश्चशूरश्चराजानंचाप्यनुव्रतः ॥ ज्येष्ठाप
चायिनंवीरंस्वयंपांचालिभोजयेः ॥ ३९ ॥ इत्युवाचहिमांकुंतीरुदतीपुत्रगृद्धिनी ॥ प्रव्रजंतंमहारण्यंतंपरिष्वज्यतिष्ठती ॥ ४० ॥ तंद्दृष्ट्वाव्यापृतंगोपुवत्सचर्मक्षपा
शयं ॥ सहदेवंयुधांश्रेष्ठंकिन्नुजीवामिपांडव ॥ ४१ ॥ यस्मिभिर्नित्यसंपन्नोरूपेणास्त्रेणमेधया ॥ सोश्वबंधोविराटस्यपश्यकालस्यंपर्ययं ॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्यतदंडा
निदामग्रंथिमुदीक्ष्यतं ॥ विमयंतंजवेनाश्वान्महाराजस्यपश्यतः ॥ ४३ ॥ अपश्यमेनंश्रीमंतंमत्स्यंभ्राजिणमुत्तमं ॥ विराटमुपतिष्ठंतंदर्शयंतंचवार्जिनः ॥ ४४ ॥
किंनुमांमन्यसेपार्थसुखिनीतिपरंतप ॥ एवंदुःखशताविष्टायुधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ अतःप्रतिविशिष्टानिदुःखान्यन्यानिभारत ॥ वर्ततेमयिकौतेयवक्ष्या
मिशृणुतान्यपि ॥ ४६ ॥ युष्मासुप्रियमाणेषुदुःखानिविविधान्युत ॥ शोषयंतिशरीरमेकिंनुदुःखमतःपरं ॥ ४७ ॥ इ० म० भा० विराटप० कीचकवधप० द्रौप
दीभीमसंवादेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ द्रौपद्युवाच अहंसैरंध्रिवेषेणचरंतींराजवेश्मनि ॥ शौचदास्मिसुदेष्णायाअक्षधूर्तस्यकारणात् ॥ १ ॥ विक्रियांप
श्यमेतीवाराजपुत्र्याःपरंतप ॥ आत्मकालमुदीक्षंतिसर्वेदुःखंकिलांतवत् ॥ २ ॥ अनित्याकिलमर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ॥ इतिरुत्वाप्रतीक्षामिभर्तृणामु
दयंपुनः ॥ ३ ॥ चक्रवत्परिवर्ततेत्यर्थाश्चव्यसनानिच ॥ इतिरुत्वाप्रतीक्षामिभर्तृणामुदयंपुनः ॥ ४ ॥ यएवहेतुर्भवतिपुरुषस्यजयावहः ॥ पराजयेचहेतुश्चसइ
तिप्रतिपालये ॥ किमांनप्रतिजानीषेभीमसेनमृतामिव ॥ ५ ॥ दत्वायाचंतिपुरुषाहत्वावध्यंतिचापरे ॥ प्रातयित्वाचपात्यंतंपरैरितिचमेश्रुतं ॥ ६ ॥

टीयेभारतभावदीपेएकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥ १९ ॥ सैरंध्र्यावेषेणसैरंध्रिवेषेण शौचदामृज्जलादिशौचसाधनप्रदा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरुषस्यदुर्योधनादेः यःकालः सएवकालएवं प्रति
पालये कालमितिशेषः ॥ ५ ॥ कालएवसर्वविपरीतंकरोतीत्याह दत्वेति येस्वयंदातारस्तएवकालेनदरिद्राः संतोयाचकाभवन्तीत्यर्थः तंथाअन्यान्हत्वापरैरपिवध्यंतिवध्यंति फलतयित्वाअन्यान्तएवांन्यैः
पात्यंतइति ॥ ६ ॥

अतिभारोदुष्करदैवस्य किमपि नास्ति ॥ अस्य दैवस्य अतिवर्त्तनं अतिक्रमणं च नास्ति केन चित्कृतमिति शेषः दैवस्य श्रान्त्या प्रतिपादकमागमं प्रतिपालये मानये दैवाधीनास्मीति मत्त्वानशोचामीत्यर्थः ॥ ७ ॥
स्थितमिति यथारिक्तं सरः पुनः कालेन पूर्यत एवं अहमपि पुनः श्रियं प्राप्स्याम्येवेति निश्चयेन पर्यायं कालवैपरीत्यं इच्छन्ती ॥ ८ ॥ यस्य पुंसो यो दैवेन विपद्यते न श्यति तेन दैवस्यैव आगमे आनुकूल्ये यत्नः कार्यः दै-
वान्नष्टोर्थः पुनर्जपहोमादिना आहर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कुरु निति मम मत्संबन्धी मन्त्रिमित्तकः कचपहादिः अयं क्लेशः पाण्डवेयान्पाण्डोः स्त्रीपाण्डवीकुंतीतस्याः पुत्रान्युष्मान्प्राप्तः स न कुरु न भीष्मादी-

न दैवस्यातिभारोस्ति न चैवास्यातिवर्त्तनं ॥ इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ७ ॥ स्थितं पूर्वं जलयत्र पुनस्तत्रैव गच्छति ॥ इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे-
उदयं पुनः ॥ ८ ॥ दैवेन क्लियस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ॥ दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ९ ॥ यत्तु मेव च न स्यास्य कथितस्य प्रयोजनं ॥ पृच्छ माण्डुः-
खितां तत्त्वं पृष्ट्वा चात्र ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ॥ इमामवस्थां संप्राप्तमदभ्याकाजिजीविषेत् ॥ ११ ॥ कुरु न्य रिभवेत्सर्वान्यांचाला-
नपि भारत ॥ पाण्डवेयांश्च संप्राप्तो मम क्लेशोऽत्यरिंदम ॥ १२ ॥ भातभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परिवारिता ॥ एवं समुदितानारीका त्वन्यादुःखिता भवेत् ॥ १३ ॥ नू-
नं हि बालयाधातुर्मया वै विप्रियं कृतं ॥ यस्य प्रसादादुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ ॥ १४ ॥ वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डवयादृशं ॥ तादृशो मे न तत्रासीदुःखे परम-
केतदा ॥ १५ ॥ त्वमेव भीमजानीषेयन्मे पार्थ सुखं पुरा ॥ साहं दासी त्वमाप्रन्ना नशांतिमवशालभे ॥ १६ ॥ नादैविकमहं मन्येयत्र पार्थो धनं जयः ॥ भीमधन्वाम-
हाबाहुरास्तेऽच्छन्न इवानलः ॥ १७ ॥ अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ॥ विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं त्यविचिंतितं ॥ १८ ॥ यस्यामममुखप्रेक्षायूयमि-
स्याः सागरपर्यं ता पृथिवी वशवर्तिनी ॥ आसीत्साद्यसुदेष्णाया भीता हं वशवर्तिनी ॥ १९ ॥ यस्याः पुरः सरा आसन् पृष्ठतश्चानुगामिनः ॥ साहमद्यसुदेष्णायाः-
पुरः पश्चाच्च गामिनी ॥ २० ॥ इदं तु दुःखं कौतियममास त्वं निबोधत ॥ यान जातु स्वयं पिषेगा त्रोद्वर्त्तनमात्मनः ॥ अन्यत्र कुंत्या भद्रं ते सापि न ष्यद्य चंदनं ॥ २१ ॥

नृपांचालान्द्रुपदादींश्च परिभवेत्नाशयेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ समुदिता सम्यगुदयवत्यपि एवं कान्यादुःखिता भवेन्नकापि श्रीमतामापदो न दृष्टा एवममनुदृष्टा इति महदाश्चर्यमिति भावः ॥ १३ ॥ बालयानतु प्रौढ-
या तंबाल्येकतमप्रारधनं स्मरामि यस्य प्रसादादिदं दुर्नीतं दुरवस्थां प्राप्तास्मि ॥ १४ ॥ वर्णावकाशो दीप्तिसंकोचः बन्धान् वल्कलधारणयुक्तात्स्वातंत्र्याद्विव्यान् वस्त्रसंयुक्तं पारतंत्र्यमतिदुःखमिति भावः तत्र वने
इदानीं यथादीप्तिसंकोचोऽस्ति न तथा वने आसीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ अवशापराधीना ॥ १६ ॥ अदैविकं किंतु दैविकमेव ॥ १७ ॥ विनिपातं पराभवं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

पुराकिणवंतौनैवाभूतां किं त्विदानीमेवजातावित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ वर्णकोविलेपनं वर्णकश्चरणेस्त्रीतुचंदनेचविलेपनेइतिमेदिनी वर्णकोस्त्रीविलेपनमित्यमरः ॥ २६ ॥ २७ ॥ वाष्पकलयावाष्पेणगद्गदयामंजुलयावा घट्टयंतीकंपयंतीव ॥ २८ ॥ कर्तव्येकर्तव्ये कृत्तिसायामित्यस्यरूपं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इतिविराटपर्वणिनैल० भारतभावादीपविशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ६३ ॥ १ ॥ सभाया

पश्यकौंतेयपाणीमेनैवाभूतांहियौपुरा ॥ इत्यस्यदर्शयामासकिणवंतौकरावुभौ ॥ २४ ॥ विभेमिकुंत्यायानाहंयुष्माकंवाकदाचन ॥ साद्याग्रतोविराटस्यभीतातिष्ठामिकिंकरो ॥ २५ ॥ किंनुवक्ष्यतिसघाण्मांवर्णकःसुरुतो नवा ॥ नान्यपिष्टंहिमत्स्यस्यचंदनंकिलरोचते ॥ २६ ॥ वैशंपायनउवाच साकीर्तयंतीदुःखानिभीमसेनस्यभामिनी ॥ रुरोदशनकैःरुष्णाभीमसेनमुदीक्षती ॥ २७ ॥ सावाष्पकलयावाचानिःश्वसंतीपुनःपुनः ॥ हृदयंभीमसेनस्यघट्टयंतीदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ नाल्पंकृतंमयाभीमदेवानां कित्विपंपुरा ॥ अभाग्यायत्रजीवामिकर्तव्येसतिपांडव ॥ २९ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तस्याःकरौसूक्ष्मौकिणवद्वौटकोदरः ॥ मुखमानीयवैपल्यारुरोदपरवीरहा ॥ ३० ॥ तौगृहीत्वाचकौंतेयोवाष्पमुत्सृज्यवीर्यवान् ॥ ततःप्रमदुःखार्तइदंवचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिकीचकवधपर्वणिद्रौपदीभीमसंवादेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ६३ ॥ ॥ भीमसेनउवाच धिगस्तुमेवाद्बुवलंगां डीवंफाल्गुनस्यच ॥ यत्तेरक्तौपुराभूत्वापाणीकृतकिणाविमौ ॥ १ ॥ सभायांतुविराटस्यकरोमिकदनंमहत् ॥ तत्रमेकारणंभातिकौंतेयोयत्पतीक्षते ॥ २ ॥ अथवाकीचकस्याहंपोथयामिपदाशिरः ॥ ऐश्वर्यमदमत्तंस्यक्रीडन्निवमहाद्विपः ॥ ३ ॥ अपश्यंत्वांयदारुण्येकीचकैःनपदाहतां ॥ तदैवाहंचिकीर्षामिमत्स्यानांकदनंमहत् ॥ ४ ॥ तत्रमांधर्मराजस्तुकटाक्षेणन्यवारयत् ॥ तदहंतस्यविज्ञायस्थितएवास्मिभामिनि ॥ ५ ॥ यच्चराष्ट्रात्प्रच्यवनंकुरुणामवधश्रयः ॥ सुयोधनस्यकर्णस्यशकुनेःसौवलस्यच ॥ ६ ॥ दुःशासनस्यपापस्ययन्मयानाहतंशिरः ॥ तन्मेदहतिगात्राणिहृदिशल्यमिवापितं ॥ माधर्मजहिसुश्रोणिक्रोधंजहितरगतैष्वेषुनाहंशक्ष्यामिजीवितुं ॥ ७ ॥ इमंतुसमुपालंभंत्यत्तौराजायुधिष्ठिरः ॥ शृणुयाद्वापिकल्याणिकृत्स्नंजत्यात्सजीवितं ॥ ८ ॥ धनंजयोवासुश्रोणियमौवातनुमध्यमे ॥ लोकांदिदेश्रुता ॥ पतिमन्वचरदृढंपुरावर्षसंहसिणं ॥ ९ ॥ पुरासुकन्याभार्याचभार्गवंच्यवनंवने ॥ वल्मीकभूतंशाम्यंतमन्वपद्यतभामिनी ॥ १० ॥ नारायणीचंद्रसेनारूपेणय

पौथयामिचूर्णीकरोमि ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नाहंतंछित्वानानीतं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अन्वपद्यतानुसृतवती ॥ १० ॥ ११ ॥ मिति कारणंप्राकट्यंमांभूदितिहेतुः प्रतीक्षतेतदेवसूचयन्मामवेक्षतेअन्यथातदानीमेवकदमंकरेमिकृतंस्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

आगच्छस्त्वत्तत्रान् सृक्किणीगल्लयोरभ्यन्तरेपरिसंलिहन् जिह्वया परामृशन् ॥ ५१ ॥ इति विराट्पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ७३ ॥ १ ॥ प्रदोषेरजनीमुखे संगतं संभाषणं निर्धूय

प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिना श्रुसमाकुलं ॥ कीचकं मनसा गच्छत् सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ उवाच चैनांदुःखार्ता भीमः क्रोधसमन्वितः ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीमहा
भारते विराट्पर्वणिकीचकवधप० द्रौपदीसांत्वने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ७३ ॥ भीमसेन उवाच तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरुभापसे ॥ अद्य तं सूदयि
ष्यामि कीचकं सहबांधवं ॥ १ ॥ अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन संगतं ॥ दुःखं शोकं च निर्धूय याज्ञसे निश्चिस्मिते ॥ २ ॥ यैषानर्तनशालेहमत्स्यराजेन कारि
ता ॥ दिवात्र कन्या नृत्यंति रात्रौ यांतियथा गृहं ॥ ३ ॥ तत्रास्ति शयनं दिव्यं दृढांगं सुप्रतिष्ठितं ॥ तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् ॥ ४ ॥ यथा च त्वां न प
श्येयुः कुर्वाणा तेन संविदं ॥ कुर्यात्तथा त्वं कल्याणियथा सन्निहितो भवेत् ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच तथा तौ कथयित्वा तु बाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ॥ रात्रि शेषं तम
त्युग्रं धारयामास तु हृदि ॥ ६ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः ॥ गत्वा राजकुलं यैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽ
हनं ॥ न चैवालभसे त्राणमभिपन्नावलीयसा ॥ ८ ॥ प्रवादेनेह मत्स्यानां राजानां घ्रायमुच्यते ॥ अहमेव हि मत्स्यानां राजा वैवाहिनीषतिः ॥ ९ ॥ मां सुखं प्रतिपद्य
स्वदासो भीरुभवामिते ॥ अन्हाय तव सुश्रोणि शतं निष्कान् ददाम्यहं ॥ १० ॥ दासी शतं च ते दद्यां दासानामपि चापरं ॥ रथं चाश्वतरीयुक्तमस्तु नौ भीरुसंगमः ॥
॥ ११ ॥ द्रौपद्युवाच एवं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक ॥ न त्वां सखावाभ्राता वा जानीयात् संगतं मया ॥ १२ ॥ अनुप्रवादाद्भीतास्मि गंधर्वाणां यशस्वि
नां ॥ एवं मे प्रतिजानीहिततो हं वशगातव ॥ १३ ॥ कीचक उवाच एवमेतत् करिष्यामि यथा सुश्रोणिभाषसे ॥ एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४ ॥ समा
गमार्थं रंभोरुत्वयामदनमोहितः ॥ यथा त्वां नैव पश्येयुर्गंधर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ १५ ॥ द्रौपद्युवाच यदेतन्नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितं ॥ दिवात्र कन्या
नृत्यंति रात्रौ यांतियथा गृहं ॥ १६ ॥ तमिसेतत्र गच्छेथा गंधर्वास्तन्न जानते ॥ तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच तमर्थमपि
जल्पन्त्याः रुष्णायाः कीचकेन ह ॥ दिवसार्द्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८ ॥ कीचको यथा गृहं गत्वा भृशं हर्षं परिप्लुतः ॥ सैरंध्रीरूपिणं मूढो मृत्युं तन्नावबुद्धवान् ॥ १९ ॥

अप्रकाश्य ॥ २ ॥ ३ ॥ दृढांगं काष्ठफलकमयं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अहनं हतवान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नौ आवयोः ॥ ११ ॥ समयं संकेतं प्रतिपद्यस्व स्वीकुरु ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ दिवसार्द्धं अहोरात्रार्द्धं दिनं एकमपि मासेन समं औत्कण्ठ्यादभूत् ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥२०॥२१॥२२॥ कृतसंप्रत्ययः कृतविश्वासः नाजानात्नज्ञातवान् ॥२३॥ २४ ॥२५॥ २६ ॥२७॥ इदात्तमुनाइदात् नागंकालियंकृष्णोयथाउद्धृतवान् तद्वचमेनमिहलोकादूरेपातयेतिभावः ॥२८॥२९॥

गंधाभरणमाल्येषु व्यासक्तः सविशेषतः ॥ अलंचक्रेतदात्मानं सत्वरः काममोहितः ॥२०॥ तस्य तत्कुर्वतः कर्मकालो दीर्घ इवाभवत् ॥ अनुचितयतश्चापितामेवा
यतलोचनां ॥ २१ ॥ आसीदभ्यधिकाचापिश्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ॥ निर्वाणकाले दीपस्य वर्तीमिव दिधक्षतः ॥ २२ ॥ कृतसंप्रत्ययस्तस्याः कीचकः काममोहि
तः ॥ नाजानाद्विवसंयातंचितयानः समागमं ॥ २३ ॥ ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ॥ उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमंतिकं ॥ २४ ॥ तमुवाच सुके
शांता कीचकस्य मया कृतः ॥ संगमो नर्तनागारे यथावोचः परंतप ॥ २५ ॥ शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ॥ एको निशि महाबाहो कीचकं तं निषूदय ॥
॥ २६ ॥ तं सूतपुत्रं कौंतेय कीचकं मददर्पितं ॥ गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पांडव ॥ २७ ॥ दर्पाच्च सूतपुत्रो सौगंधर्वानवमन्यते ॥ तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ इदं भाग
मिवोद्धर ॥ २८ ॥ अश्रुदुःखाभिभूतायामममार्जस्वभारत ॥ आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरुमानं कुलस्य च ॥ २९ ॥ भीमसेन उवाच स्वागतं ते वरारोहेयन्मवि
दयसे प्रियं ॥ न त्वन्यं कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ३० ॥ यामे प्रीतिस्त्वया ख्याता कीचकस्य समागमे ॥ हत्वा हि डिं वंसा प्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि ॥ ३१ ॥
सत्यं भ्रातृश्वधर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ॥ कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ३२ ॥ तं गङ्गरे प्रकाशे वापोथयिष्यामि कीचकं ॥ अथ चेदपियोत्स्यंति हिंसेम
त्स्यानपि ध्रुवं ॥ ३३ ॥ ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्येव सुंधरां ॥ कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥ द्रौपद्युवाच यथानसंत्यजेथास्त्वं सत्यं वैम
ल्लुते विभो ॥ निगूढस्त्वं तथापार्थ कीचकं तं निषूदय ॥ ३५ ॥ भीमसेन उवाच एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं भीरुभापसे ॥ अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहवां
घवैः ॥ ३६ ॥ अदृश्यमानस्तस्याथ तमस्विन्यामनिंदिते ॥ नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ॥ अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७ ॥
वैशंपायन उवाच भीमोथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् ॥ मृगं हरि रिव दृश्यः प्रत्याकांक्षत कीचकं ॥ ३८ ॥ कीचकश्चाप्यलंकृत्य यथा काममुपागमत् ॥
तां विलां नर्तनागारं पांचालीसंगमाशया ॥ ३९ ॥ मन्यमानः स संकेतमागारं प्राविश च तत् ॥ प्रविश्य च स तद्दृष्टम तमसा संवृतं महत् ॥ ४० ॥ पूर्वागतं तत्तत्तत्र भी
ममप्रतिमौजसं ॥ एकांतावस्थितं चैनमास सादसदुर्मतिः ॥ ४१ ॥ शयानं शयने तत्र सूतपुत्रः परामृशत् ॥ जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णार्धर्षणजेन ह ॥ ४२ ॥

३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ तस्य तेनादृश्यमानः नागो हस्ती अलभ्यात्वां ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ यत्कृतं यदजितं यनादितत्सर्वं ते तुभ्यं प्रापितं दत्तमिति संबन्धः ॥ ४४ ॥ अतः परं त्वांसमुद्दिश्याह अत्रागतोस्मि ॥ ४५ ॥ प्रशंसन्ति त्वया हृदयं इति हेतोरित्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 उपसंभ्रम्य चैवैनं कीचकः काममोहितः ॥ हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानो भ्यभाषत ॥ ४३ ॥ प्रापितं ते मया वित्तं बहु रूपमनंतकं ॥ यत्कृतं धनं रत्नाढ्यं दासीशत
 परिच्छदं ॥ ४४ ॥ रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलंकृतं ॥ गृहं चांतःपुरं सुभ्रुक्रीडारतिविराजितं ॥ तत्सर्वं त्वांसमुद्दिश्य सहसा हमुपागतः ॥ ४५ ॥ अकस्मान्मां
 प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः ॥ सुवासादर्शनीयश्च नान्योस्तित्वा दशः पुमान् ॥ ४६ ॥ भीमसेन उवाच दिष्ट्या त्वं दर्शनीयो थदिष्ट्यात्मानं प्रशंससि ॥ ईदृश
 स्तुत्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हि चित् ॥ ४७ ॥ स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः ॥ स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्वह ॥ ४८ ॥ वैशंपायन उवाच
 इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ सहसोत्पत्य कौंतेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४९ ॥ अद्य त्वां भगिनीपापं कृष्यमाणं मया भुवि ॥ द्रक्ष्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहे
 नेव महागजं ॥ ५० ॥ निराबाधा त्वयि हते सैरंध्रो विचरिष्यति ॥ सुखमेव चरिष्यन्ति सैरंध्याः पतयः सदा ॥ ५१ ॥ ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबलः ॥ सकेशेषु प
 रामृष्टो बलेन बलिनां वरः ॥ ५२ ॥ आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवं ॥ बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥ वसन्ते वासिता हेतोर्बलवद्गजयो
 रिव ॥ कीचकानां तु मुखस्य नराणां मुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ अन्योन्यमपि संरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ५५ ॥ ततः स
 मुद्यम्य भुजौ पंचशीर्षा विवोरगौ ॥ नखदंष्ट्राभिरन्योन्यं घ्नतः क्रोधविषोद्धतौ ॥ ५६ ॥ वेगेनाभिहतो भीमः कीचकेन बलीयसा ॥ स्थिरप्रतिज्ञः सरणे पदान्न चलि
 तः पदं ॥ ५७ ॥ तावन्न्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षतौ परस्परं ॥ उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभा विव ॥ ५८ ॥ तयोर्द्व्यासीत्सु तुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ॥ नखदं
 त्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव हृत्तयोः ॥ ५९ ॥ अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ॥ मातंग इव मातंगं प्रभिन्नकरटामुखं ॥ ६० ॥ सचाप्येनंतदा भीमः प्रतिज
 ग्राह वीर्यवान् ॥ तमाक्षिपत्कीचको थबलेन बलिनां वरः ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ॥ शब्दः समभवद्दोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥ अ
 थैनमाक्षिप्य बलाद्गृहमध्ये वृकोदरः ॥ धूनयामास वेगेन वायुश्चंड इव द्रुमं ॥ ६३ ॥ भीमेन च परामृष्टो दुर्बलो बलिनारणे ॥ प्रास्पंदत यथा प्राणं विचकर्ष च पाण्ड
 वं ॥ ६४ ॥ ईषदा कलितं चापि क्रोधाद्भुतपदं स्थितं ॥ कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६५ ॥

५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ करटामुखं गंडस्थलस्थं मदनं निर्गमस्थानं करटो गजगंडे स्यादिति मेदिनी ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ आकलितं आक्रांतं द्रुतपदं चलितस्थानं यथा स्यात्तथा स्थितं ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ सहित्वासोढुबलादहोयतबलहीनोभूत् ॥ ७० ॥ वक्षसिआनीयानतंभुगंरुत्वा तन्नाभिनातच्छिरःसंयोज्येत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ गृहीत्वाचेतिपाठेइवार्थेचः ॥ ७३ ॥
योक्रयामासबबंध रशनयारज्जा ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ दोर्भ्यापाणिभ्यां ॥ ७६ ॥ व्याविद्धेअतिपीडनात्अधःक्षिमेनयनेनयनगोलकेअंबरवस्त्रंचयस्य नयनाकाशोवा पशुमारंपशुमारयिद्धेवेति यज्ञियपशु

पातितोभुविभीमस्तुकीचकेनबलीयसा ॥ उत्पताताथवेगेनदंडपाणिरिवांतकः ॥ ६६ ॥ स्पर्द्धयाचबलोन्मत्तौतावुभौसूतपांडवौ ॥ निशीथेपर्यकर्षेत्तांबलिनौ
निर्जनेस्थले ॥ ६७ ॥ ततस्तद्भवनंश्रेष्ठंप्राकंपतमुहुर्मुहुः ॥ बलवच्चापिसंकुद्धावन्योन्यंप्रतिगर्जतः ॥ ६८ ॥ तलाभ्यांसतुभीमेनवक्षस्यभिहतोबली ॥ कीचको
शेषसंतप्तःपदान्चलितःपदं ॥ ६९ ॥ मुहूर्तंतुसतंवेगंसहित्वाभुविदुःसहं ॥ बलादहोयततदासूतोभीमबलार्दितः ॥ ७० ॥ तंहीयमानंविज्ञायभीमसेनोमहाब
लः ॥ वक्षस्यानीयवेगेनममर्देनंविचेतसं ॥ ७१ ॥ क्रोधाविष्टोविनिश्चस्यपुनश्चैनंरुकोदरः ॥ जग्राहजयतांश्रेष्ठःकेशेष्वेवतदाभ्रशं ॥ ७२ ॥ गृहीत्वाकीचकंभी
मोविरराजमहाबलः ॥ शार्दूलःपिशिताकांक्षीगृहीत्वेवमहामृगं ॥ ७३ ॥ ततएनंपरिश्रांतमुपलभ्यरुकोदरः ॥ योक्रयामासबाहुभ्यांपशुमारममारयत् ॥ ७४ ॥
नदंतंचमहानादंभिन्नभेरीसमस्वनं ॥ भ्रामयामाससुचिरंविस्फुरंतमचेतसं ॥ ७५ ॥ प्रगृह्यतरसादोर्भ्यांकंठंतस्यरुकोदरः ॥ अपीडयतरुणायास्तदाकोपोप
शांतये ॥ ७६ ॥ अथतंभग्नसर्वांगंव्याविद्धनयनांबरं ॥ आक्रम्यचकटीदेशेजानुनाकीचकाधमं ॥ अपीडयतबाहुभ्यांपशुमारममारयत् ॥ ७७ ॥ तंविपीडंत
माज्ञायकीचकंपांडुनंदनः ॥ भूतलेभ्रामयामासवाक्यंचेदमुवाचह ॥ ७८ ॥ अद्याहमनृणोभूत्वाभ्रातुर्भार्यापहारिणं ॥ शांतिलब्धास्मिपरमांहत्वासैरंधिकंठ
कं ॥ ७९ ॥ इत्येवमुक्त्वापुरुषप्रवीरस्तंकीचकंक्रोधसरागनेत्रः ॥ अस्रस्तवस्त्राभरणंस्फुरंतमुद्भ्रांतनेत्रंयसुमुत्ससर्ज ॥ ८० ॥ निष्पिष्यपाणिनापाणिंसंदष्टौष्ठपुटंव
ली ॥ समाक्रम्यचसंकुद्धोबलेनवलिनांवरः ॥ ८१ ॥ तस्यपादौचपाणीचशिरोग्रीवांचसर्वशः ॥ कायेप्रवेशयामासपशोरिवपिनाकधृक् ॥ ८२ ॥ तंसंमथितस
र्वांगमांसपिंडोपमंरुतं ॥ रुणायादर्शयामासभीमसेनोमहाबलः ॥ ८३ ॥ उवाचचमहातेजाद्रौपदीयोषितांवरं ॥ पश्यैनमेहिपांचालिकामुकोयंयथाकृतः ॥ ८४
एवमुक्त्वांमहाराजभीमोभीमपराक्रमः ॥ पादेनपीडयामासतस्यकायंदुरात्मनः ॥ ८५ ॥ ततोघ्नितत्रप्रज्वाल्यदर्शयित्वातुकीचकं ॥ पांचालींसतदावीरइदं
चनमध्वीत् ॥ ८६ ॥

वदित्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ सैरंधिकंठकं इत्येवंसमासनिमित्तं ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ तस्यपादौचेति कायेदेहमध्यभागे तत्तन्निर्गमिमाण्णैवांगान्यंतःप्रवेश्य यो
अस्मैरेवान्धुनोतिसोमंनिररत्नौमधवातंदधातीतिश्रुतमरत्नौनिर्धानमेतदेवज्ञेयं रेवान्धनवान् निर्धानंनिष्कृष्यस्थापनं ॥ ८२ ॥ रुणायाःद्रौपद्यै ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

सुक्लेशांतेसुषुकोटिल्येनविराजमानाःकेशांतायस्याः शोभतइत्युपहासः एवमेवधार्तराष्ट्रान्मारयिष्यामीतिभावः ॥ ८७ ॥ रोषस्यशमंअंतं फलस्यजातत्वात् ॥ ८८ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥
 प्रार्थयंतिसुकेशांतेयेत्वांशीलगुणान्वितां ॥ एवमेतेभीरुवध्यंतेकीचकःशोभतेयथा ॥ ८७ ॥ तल्लत्वादुष्करंकर्मकृष्णायाःप्रियमुत्तमं ॥ तथासकीचकंहत्वागत्वा
 रोषस्यवैशमं ॥ ८८ ॥ आमंत्रयद्रौपदींरुष्णांक्षिप्रमायान्महांसं ॥ कीचकंघातयित्वातुद्रौपदीयोषितांवरा ॥ प्रहृष्टागतसंतापासभापालानुवाचह ॥ ८९ ॥ की
 चकोयंहतःशेतेगंधर्वैःपतिभिर्मम ॥ परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्रागच्छतपश्यत ॥ ९० ॥ तच्छ्रुत्वाभाषितंतस्यानर्तनागाररक्षिणः ॥ सहसैवसमाजग्मुरादायोल्काः
 सहस्रशः ॥ ९१ ॥ ततो गत्वाथतद्देशमकीचकंविनिपातितं ॥ गतासुंददृशुर्भूमौरुधिरेणसमुक्षितं ॥ ९२ ॥ पाणिपादविहीनंतुदृष्ट्वाचव्यथिताभवन् ॥ निरीक्षंति
 ततःसर्वेपरंविस्मयन्नागताः ॥ ९३ ॥ अमानुषंरुतंकर्मतंदृष्ट्वाविनिपातितं ॥ कास्यग्रीवाक्चरणौक्पाणीक्शिरस्तथा ॥ इतिस्मृतंपरीक्षंतेगंधर्वेणहतंतदा ॥
 ॥ ९४ ॥ ॥ इ०म०भा०विराटप०कीचकवधप०कीचकवधेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच तस्मिन्कालेसमागम्यसर्वेतत्रास्यबांध
 वाः ॥ रुरुदुःकीचकंहृष्ट्वापरिवार्यसमततः ॥ १ ॥ सर्वेसंहृष्टरोमाणःसंत्रस्ताःप्रेक्ष्यकीचकं ॥ तथासंभिन्नसर्वांगंकूर्मस्थलइवोद्धतं ॥ २ ॥ पोथितंभीमसेनेनत
 मिद्रेणेवदानवं ॥ संस्कारयितुमिच्छंतोबहिर्नेतुंप्रचक्रमुः ॥ ३ ॥ ददृशुस्तेततःरुष्णांसूतपुत्राःसमागताः ॥ अदूराच्चानवद्यांगींस्तंभमालिङ्ग्यतिष्ठतीं ॥ ४ ॥ समवे
 तेषुसर्वेषुतामूचुरुपकीचकाः ॥ हन्यतांशीघ्रमसतीयत्कृतेकीचकोहतः ॥ ५ ॥ अथवानैवहतव्यादत्यतांकामिनासह ॥ मृतस्यापिप्रियंकार्यंसूतपुत्रस्यसर्वथा ॥
 ॥ ६ ॥ ततोविराटमूचुस्तेकीचकोस्याःकृतेहतः ॥ सहानेनाद्यदत्येतदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७ ॥ पराक्रमंतुसूतानांमत्वारजान्वमोदत ॥ सैरंध्याःसूतपुत्रेणसहदाहं
 विशांपतिः ॥ ८ ॥ तांसमासाद्यवित्रस्तांरुष्णांकमललोचनां ॥ मोमुत्यमानतितत्रजगृहुःकीचकाभृशं ॥ ९ ॥ ततस्तुतांसमारोप्यनिबध्यचसुमध्यमां ॥ जग्मुरु
 यम्यतेसर्वेऽमशानाभिमुखास्तदा ॥ १० ॥ क्रियमाणातुसाराजनसूतपुत्रैरनिदिता ॥ प्राक्रोशन्नाथमिच्छंतीरुष्णानाथवतीसती ॥ ११ ॥ द्रौपद्युवाच ज
 योजयंतोविजयोजयत्सेनोजयद्वलः ॥ तेमेवाचंविजानंतुसूतपुत्रानयंतिमां ॥ १२ ॥ येषांज्यातलनिर्घोषोविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ व्यश्रूयतमहायुद्धेभीम
 घोषस्तरस्विनां ॥ १३ ॥ रथघोषश्चबलवान्गंधर्वाणांतरस्विनां ॥ तेमेवाचंविजानंतुसूतपुत्रानयंतिमां ॥ १४ ॥

इतिविराटप०त्रैलोक्येभारतभावदीपेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ ७३ ॥ ७३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ व्यायतं व्यापारं यत्नं कृत्वा वैषं च विपरिवर्त्य भगवन्वेषसदृशं कृत्वा ॥ १७ ॥ अभ्यवस्कंधं निपत्या ॥ दुर्मं आरुह्य ततश्च द्रौपदीनयनप्रदेशं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ मूर्ध्नि शुष्कमिति शोषणोन्मुखत्वेन अतिपक्वं सूच्यते ॥ २० ॥ परिरभ्य उपक्रम्य उत्पाटनार्थं यत्नं कृत्वा उत्पाटितं च तं स्कंधे आरोपयामास व्यामं प्रसारितयोर्बाह्वोरंतरं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ विमुच्य मोचयि वैशंपायन उवाच ॥ तस्यास्ताः रूपणावाचः कृष्णायाः परिदेवितं ॥ श्रुत्वैवाभ्यापतद्भीमः शयनादविचारयन् ॥ १५ ॥ भीमसेन उवाच ॥ अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरंधिभाषितां ॥ तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भयं भीरुन विद्यते ॥ १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा समहाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया ॥ ततः स व्यायतं कृत्वा वैषं विपरिवर्त्य च ॥ १७ ॥ अद्वारेणाभ्यवस्कंधं निर्जगाम बहिस्तदा ॥ स भीमसेनः प्राकारादारुह्य तरसाद्रुमं ॥ १८ ॥ श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ॥ सलंघयित्वा प्राकारं निस्तृत्य च पुरोत्तमात् ॥ जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ॥ १९ ॥ चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिं ॥ तालमात्रं महास्कंधं मूर्धं शुष्कं विशांपते ॥ २० ॥ तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ स्कंधमारोपयामास दशव्यामं परंतपः ॥ २१ ॥ स तं दक्षं दशव्यामं स स्कंधविटपंबली ॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत् सूतान् दंडपाणिरिवांतकः ॥ २२ ॥ ऊरुव्रेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्च त्थ किंशुकाः ॥ भूमौ निपतिता वृक्षाः संघशस्तत्र शेरते ॥ २३ ॥ तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गंधर्वमागतं ॥ विघ्ने सुः सर्वशः सूता विषादभयकं पिता ॥ २४ ॥ गंधर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपं ॥ सैरंधीमुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतं ॥ २५ ॥ ते तु दृष्ट्वा तदा विद्वं भीमसेनेन पादपं ॥ विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन् नगरं प्रति ॥ २६ ॥ द्रवत्स्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वजीदानवानिव ॥ शतं पंचाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनं ॥ २७ ॥ दृक्षेणैतेन राजेन्द्र प्रभंजन सुतो बली ॥ तत आश्वासयत् कृष्णां स विमुच्य विशांपते ॥ २८ ॥ उवाच च महाबाहुः पांचालीं तत्र द्रौपदीं ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीनां दुर्धर्षः स वक्रोदरः ॥ २९ ॥ एवमेते भीरुवध्यंते येत्वां क्लिश्यंत्य नागसं ॥ प्रैहिवन् नगरं कृष्णेन भयं विद्यते तव ॥ ३० ॥ अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसं ॥ ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पंचाधिकं शतं तच्च निहतं तेन भारत ॥ महावनमिव च्छिन्नं शिष्ये विगलितद्रुमं ॥ ३२ ॥ एवमेते निहताराजन् शतं पंचचकीचकाः ॥ स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतषट्शतं ॥ ३३ ॥ तदृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरात्तार्यश्च संगताः ॥ विस्मयं परमं गत्वानोचुः किंच न भारत ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकबंधपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७३ ॥

द्विपित्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७३ ॥

त्वा ॥ २९ ॥ ३० ॥ अन्येन मार्गेण ॥ ३१ ॥ शिष्ये शयितं ॥ ३२ ॥ षट्शतं षडधिकं शतं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति विराटपर्वणि नै ० भारते भाव

॥ ११ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नहित्वामिति हित्वांहातुंयोग्यां कृत्यार्थेनैकेनैक्यत्वनइतित्वन् जहातेत्येतिहित्वंअत्कायामपिछांदसं पित्वोभिज्ञेतेत्यादिवत्त्वांसैरंध्रीहित्वांत्य
कुंयोग्यामपिअहंराजागच्छेतिवक्तुंनोत्सहेस्त्रियास्तुसुदेष्णायास्तवतांप्रतिएतद्वक्तुंअदोषइतिराजवाक्यानुवाधःयस्मादेवंराजामांआज्ञापितवान्तस्मादेतदेवंत्वांप्रतिप्रब्रवीम्यहमितिमुदेष्णावचनं ॥ १० ॥

वैशंपायनउवाच तेदृष्ट्वानिहतान्सूतान्नराज्ञेगत्वान्यवेदयन् ॥ गंधर्वैर्निहताराजन्सूतपुत्रामहावलाः ॥ १ ॥ यथावज्रेणवैदीर्णपर्वतस्यमहच्छिरः ॥ व्यतिकी
र्णाःप्रदृश्यंतेतथासूतामहीतले ॥ २ ॥ सैरंध्रीचविमुक्तासौपुनरायातितेगृहं ॥ सर्वसंशयितंराजन्नगरंतेभविष्यति ॥ ३ ॥ यथारूपाचसैरंध्रीगंधर्वाश्चमहावलाः ॥
पुंसामिष्टश्रविषयोमैथुनायनसंशयः ॥ ४ ॥ यथासैरंध्रीदोषेणनतेराजन्निदंपुरं ॥ विनाशमेतिवैक्षिप्रंतयानीतिविधीयतां ॥ ५ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाविराटोवा
हिनीपतिः ॥ अब्रवीत्क्रियतामेषांसूतानांपरमक्रिया ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नेवतेसर्वसुसमिद्धेद्रुताशने ॥ दह्यंतांकीचकाःशीघ्रंरत्नैर्गंधैश्चसर्वशः ॥ ७ ॥ सुदेष्णाम
ब्रवीद्राजामहिणींजातसाध्वसः ॥ सैरंध्रीमागतांब्रूयाममैववचनादिदं ॥ ८ ॥ गच्छसैरंध्रीभद्रंतेयथाकामंवरानने ॥ विभेतिराजासुश्रोणिगंधर्वेभ्यःपराभवा
त् ॥ ९ ॥ नहित्वामुत्सहेवक्तुंस्वयंगंधर्वरक्षितां ॥ स्त्रियास्त्वदोषस्तांवक्तुमतस्त्वांप्रब्रवीम्यहं ॥ १० ॥ वैशंपायनउवाच अथमुक्ताभयात्कृष्णासूतपुत्रान्निरस्यचा
मोक्षिताभीमसेनेनजगामनगरंप्रति ॥ ११ ॥ त्रासितेवमृगीवांलाशार्दूलेनमनस्विनी ॥ गात्राणिवाससीचैवंप्रक्षाल्यसलिलेनसा ॥ १२ ॥ तांदृष्ट्वापुरुषाराज
न्प्राद्रवंतदिशोदश ॥ गंधर्वाणांभयत्रस्ताःकेचिदृष्ट्वान्यमीलयन् ॥ १३ ॥ ततोमहानसद्वारिभीमसेनमवस्थितं ॥ ददर्शराजन्यांचालीयथामत्तंमहाद्विपं ॥
॥ १४ ॥ तंविस्मयंतीशनकैःसंज्ञाभिरिदमब्रवीत् ॥ गंधर्वराजायनमोयेनास्मिपरिमोचिता ॥ १५ ॥ भीमसेनउवाच येपुराविचरंतीहपुरुषावशवर्तिनः ॥
तस्यास्तेवचनंश्रुत्वात्यनृणाविहरंत्वतः ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच ततःसानर्त्तनागारेधनंजयमपश्यत् ॥ राज्ञःकन्याविराटस्यनर्त्तयानंमहाभुजं ॥ १७ ॥
ततस्तानर्त्तनागाराद्विनिष्क्रम्यसहार्जुनाः ॥ कन्याददृशुरायांतींक्लिष्टांकृष्णामनागसं ॥ १८ ॥ कन्याउचुः दिष्ट्यासैरंध्रीमुक्तासिदिष्ट्यासिपुनरागता ॥ दिष्ट्या
विनिहताःसूतायेत्वांक्लिश्यंत्यनागसं ॥ १९ ॥ बृहन्नलोवाच कथंसैरंध्रीमुक्तासिकथंपापाश्वतेहताः ॥ इच्छामिवैतवश्रोतुंसर्वमेवयथातथं ॥ २० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पुरुषायस्याःवशवर्तिनआज्ञाकारिणःइहविराटपुरेपुरावर्षमात्रं विहरंतितेतस्याःवचनंगंधर्वराजायनमइत्यादिरूपंश्रुत्वाऽतःपरंअनृणास्तदाज्ञासंपादनेनअज्ञातवास
समाप्तावाकृतकृत्याःसंतोविहरंतु ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥२१॥ प्रहसन्निवेतिपूर्वसंस्कारास्तुष्टिगप्रयोगः प्रहसन्तीवेत्यर्थः ॥२२॥ तिर्यक्नीचंछीबत्वंतन्मयीयोनिःशरीरंतत्रगता ॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ तेत्वत्संबन्धिभ्यःगंधर्वेभ्यः ॥२८॥२९॥३०॥इति वि
राटप० नैलकंठीयेभारतभावादीपेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ७ ॥ अत्याहितमहाभीतिःकर्मजीवानपेक्षितेत्यमरः ॥१॥२॥३॥४॥ ५ ॥ कृतकृत्याःकीचकवधज्ञानेनात्रैवपांडवानांवीसंस्वयमेवधार्तराष्ट्राः
सैरंध्रुवाच बृहन्नलेकिंनुतवसैरंध्राकार्यमद्यवै ॥ यात्वंवससिकल्याणिंसदाकन्यापुरेसुखं ॥ २१ ॥ नहिदुःखंसमाप्नोषिसैरंध्रीयदुपाश्रुते ॥ तेनमांदुःखिता
मेवंपृच्छसेप्रहसन्निव ॥ २२ ॥ बृहन्नलोवाच बृहन्नलापिकल्याणिदुःखमाप्नोत्यनुत्तमं ॥ तिर्यग्योनिगताबालेनचैनामवबुध्यसे ॥ २३ ॥ त्वयासहोषिता
चास्मित्वंचसर्वैःसहोषिता ॥ क्लिश्यंत्यात्वयिसुश्रोणिकोनुदुःखंनचिंतयेत् ॥ २४ ॥ नतुकेनचिदत्यंतंकस्यचिद्दुःखंनचिद्वदंक्वचित् ॥ वेदितुंशक्यतेनूनंतेनमांनाव
बुध्यसे ॥ २५ ॥ वैशंपायनउवाच ततःसहैवकन्याभिर्द्रौपदीराजवेदमतत् ॥ प्रविवेशसुदेष्णायाःसमीपमुपगामिनी ॥ २६ ॥ तामब्रवीद्राजपुत्रीविराटव
चनादिदं ॥ सैरंध्रिगम्यतांशीघ्रंयत्रकामयसेगतिं ॥ २७ ॥ राजाविभेतितेभद्रेगंधर्वेभ्यःपराभवात् ॥ त्वंचापितरुणीसुभ्रुरूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ पुंसामिष्टश्च
विषयोगंधर्वाश्चातिकोपनाः ॥ २८ ॥ सैरंध्रुवाच त्रयोदशाहमांत्रमेराजाक्षम्यतुभामिनी ॥ कृतकृत्याभविष्यतिगंधर्वास्तेनसंशयः ॥ २९ ॥ ततोमामु
पनेष्यंतिकरिष्यंतिचतेप्रियं ॥ ध्रुवंचश्रेयसाराजायोक्ष्यतेसहबांधवैः ॥ ३० ॥ इ०म०भा०विराटप० कीचकवधपर्वणिकीचकंदहेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
समाप्तंचेदंकीचकवधपर्व ॥ ७ ॥ अथगोहरणपर्व ॥ वैशंपायनउवाच कीचकस्यतुघातेनसानुजस्यविशांपते ॥ अत्याहितंचिंतयित्वाव्यस्मयंतपृथक्
जनाः ॥ १ ॥ तस्मिन्पुरेजनपदेसंजल्योभूच्चसंघशः ॥ शौर्याद्विवल्लभोराज्ञोमहासत्वःसकीचकः ॥ २ ॥ आसीत्प्रहर्तासैन्यानांदारामपीचदुर्मतिः ॥ सहतःखलुपा
पात्मागंधर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३ ॥ इत्यजल्पन्महाराजपरानीकविनाशनं ॥ देशेदेशेमनुष्याश्चकीचकंदुष्प्रधर्षणं ॥ ४ ॥ अथवैधार्तराष्ट्रेणप्रयुक्तायेवहिश्वराः ॥ मृग
यित्वाब्रह्मनूग्रामान्राष्ट्राणिनगराणिच ॥ ५ ॥ संविधाययथादृष्टंयथादेशप्रदर्शनं ॥ कृतकृत्यान्यवर्त्ततेचरानगरंप्रति ॥ ६ ॥ तत्रदृष्ट्वातुराजानंकौरव्यंधृतराष्ट्र
जं ॥ द्रोणकर्णकृपैःसार्द्धभीष्मेणचमहात्मना ॥ ७ ॥ संगतंभ्रातृभिश्चापित्रिगर्तैश्चमहारथैः ॥ दुर्योधनंसभामध्येआसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८ ॥ चराऊचुः कृतो
स्माभिःपरोयत्नस्तेषामन्वेषणेसदा ॥ पांडवानांमनुष्येद्रुतस्मिन्महतिकानने ॥ ९ ॥ निर्जनेमृगसंकीर्णेंनानाद्रुमलताकुलो ॥ लताप्रतानबद्धुलेनानागुल्मसमावृ
ते ॥ १० ॥ नचविद्मोगतायेनपार्थाःसुदृढविक्रमाः ॥ मार्गमाणाःपदन्यासंतेषुतेषुतथातथा ॥ ११ ॥ अनुमानतोज्ञास्यंतीत्याशयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ येनमार्गेण ॥ ११ ॥

म.भा.टी.

॥ २४ ॥

गिरिकूटेषुगिरिशिखरेषु ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सूतानां पाण्डवीयानामिद्रसेनादीनां ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इति विराटप० नैल० भारतभावदीपे पंचविंशो

गिरिकूटेषुतुंगेषुनानाजनपदेषुच ॥ जनाकीर्णेषुदेशेषुखर्वटेषुपुरेषुच ॥ १२ ॥ नरेन्द्रबहुशोन्विष्टानैवविग्रश्वपाण्डवान् ॥ अत्यंतंवाविनष्टास्तेभद्रंतुभ्यंनरर्षभ ॥ १३ ॥ वर्त्मन्यन्वेष्ट्यमाणवैरथिनारथिसत्तम ॥ नहिर्विद्रोगतिंतेषांवासंहिनरसत्तम ॥ १४ ॥ किंचित्कालंमनुष्येन्द्रसूतानामनुगावयं ॥ मृगयित्वायथान्यायं वेदितार्थाःस्मत्तत्त्वतः ॥ १५ ॥ प्राप्ताद्वारवतींसूताविनापार्थैःपरंतप ॥ नतत्ररुष्णाराजेंद्रपाण्डवाश्चमहाव्रताः ॥ १६ ॥ सर्वथाविप्रनष्टास्तेनमस्तेभरतर्षभ ॥ नहि विद्रोगतिंतेषांवासंवापिमहात्मनां ॥ १७ ॥ पाण्डवानांप्रवृत्तिंचविद्यःकर्मापिवाकृतं ॥ सनःशाधिमनुष्येन्द्रअतःपूर्वविशांपते ॥ १८ ॥ अन्वेष्ट्यपाण्डवानांभू यःकिंकरवामहे ॥ इमांचनःप्रियांवीरवाचंभद्रवतींशृणु ॥ १९ ॥ येनत्रिगर्तानिहताबलेनमहतानृप ॥ सूतेनराज्ञोमत्स्यस्यकीचकेनबलीयसा ॥ २० ॥ सह तःपतितःशेतेगंधर्वैर्निशिभारत ॥ अदृश्यमानैर्दुष्टात्माभ्रातृभिःसहसोदरैः ॥ २१ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्यशत्रूणांचपराभवं ॥ कृतकृत्यश्चकौरव्यविधत्स्वयदनंतरं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभा० विराटपर्वणिगोहरणपर्वणिचारप्रत्यागमनेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ वैशंपायनउवाच ततोदुर्योधनोराजाज्ञात्वातेषांवचस्तदा ॥ चिरमंतर्मनाभूत्वाप्रत्युवाचसभासदः ॥ १ ॥ सुदुःखाखलुकार्याणांगतिर्विज्ञातुमंततः ॥ तस्मात्सर्वेनिरीक्षध्वंक्नुतेपाण्डवागताः ॥ २ ॥ अल्पावशिष्टंकालस्य गतंभूयिष्ठमंततः ॥ तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षेत्रयोदशे ॥ ३ ॥ अस्यवर्षस्यशेषंचेद्वीर्युरिहपाण्डवाः ॥ निवृत्तसमयास्तेहिसत्यव्रतपरायणाः ॥ ४ ॥ क्षरं तद्वनागेंद्राःसर्वेत्याशीविषोपमाः ॥ दुःखाभवेयुःसंख्याःकौरवान्प्रतितेध्रुवं ॥ ५ ॥ सर्वकालस्यवेत्तारःरुच्छरूपधराःस्थिताः ॥ प्रविशेयुर्जितक्रोधास्त्रावदेव पुनर्वनं ॥ ६ ॥ तस्मात्क्षिप्रंबुभूषध्वंयथातेऽत्यंतमव्ययं ॥ राज्यंनिर्द्धमव्यग्रंनिःसपत्नंचिरंभवेत् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्ततःकर्णःक्षिप्रंगच्छंतुभारत ॥ अन्येघृत्ता नरादक्षानिमृताःसाधुकारिणः ॥ ८ ॥ चरंतुदेशान्संवीताःस्फीतान्जनपदाकुलान् ॥ तत्रगोष्ठीपुर्म्यासुसिद्धप्रव्रजितेषुच ॥ ९ ॥ परिचारेषुतीर्थेषुविविधेष्वकारेषुच ॥ विज्ञातव्यामनुष्यैस्तैस्तर्कयासुविनीतया ॥ १० ॥

ध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

विशेषस्तथाबुभूषध्वंताम्रापुंइच्छतेत्यर्थःतत्फलंचाह अत्यंतमित्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

विरा.पर्व

४

॥ २४ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ अयजानंतरजः द्वितीयो भ्राता ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ऊर्मिमतः सिधोः ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपेषु द्विशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ॐ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ विधेयानां किकराणां निभृतानां अत्यन्तावहितानां ॥ ५ ॥ ६ ॥ अकालिकं विलंबासहं ॥ ७ ॥ ८ ॥ गृहीयादपि चक्षुषा प्रत्यक्षदृष्टोऽपि मोहयेदेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ इति विराटपर्वणि नैल०

विविधैस्तत्परैः सम्यक् तज्ज्ञौ निपुणसंवृतैः ॥ अन्वेष्टव्याः सुनिपुणैः पांडवाश्च न्नवासिनः ॥ ११ ॥ नदीकुंजेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ॥ आश्रमेषु चरम्येषु पर्वतेषु गुहा
सुच ॥ १२ ॥ अथाग्रजानंतरजः पापभावानुरागवान् ॥ ज्येष्ठदुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ येषु नः प्रत्ययो राजंश्चारेषु मनुजाधिप ॥ तेषां तु द
त्तदेया वै भूयस्तान्परिमार्गितुं ॥ १४ ॥ एतच्च कर्णो यत्साहसर्वमीहामहे तथा ॥ यथोद्दिष्टं चराः सर्वं मृगयंतु यतस्ततः ॥ १५ ॥ एते चान्ये च भूयांसो देशादेशं यथा
विधि ॥ न तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोपलभ्यते ॥ १६ ॥ अत्यंतं वानि गूढास्ते पारं चोर्मिमतो गताः ॥ व्यालैश्चापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ॥ १७ ॥ अथवा
विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वंकुरु नंदन ॥ कुरु कार्यं महोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १८ ॥ ॥ इति श्री महाभा० वि० पर्व
णि गोहरणपर्वणि कर्णदुःशासनवाक्ये पट्टिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ॐ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ॥ न तादृशा विनश्यन्ति न
प्रयांति पराभवं ॥ १ ॥ शूराश्चरुतविद्याश्च बुद्धिर्मनोजितेन्द्रियाः ॥ धर्मज्ञाश्चरुतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ २ ॥ नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवृत्तसमाहितं ॥ धर्मे
स्थितं सत्यधृतिज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः ॥ ३ ॥ अनुव्रता महात्मानं भ्रातरो भ्रातरं नृप ॥ अजातशत्रुं श्रीमंतं सर्वभ्रातृननुव्रतं ॥ ४ ॥ तेषां तथा विधेयानां निभृतानां
महात्मनां ॥ किमर्थं नीतिमान्पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५ ॥ तस्माद्यत्नात्पतीक्षंते कालस्योदयमागतं ॥ न हितेनाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ॥ ६ ॥ सांप्रतंचै
व यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकं ॥ क्रियतां साधुसंचिंत्य वासश्चैषां प्रचिंत्यतां ॥ ७ ॥ यथावत्पांडुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनां ॥ दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते दुरापास्तपसा
वृताः ॥ ८ ॥ शुद्धात्मा गुणवान्पार्थः सत्यवान्नीतिमान् शुचिः ॥ तेजोराशिरसंख्येयो गृहीयादपि चक्षुषा ॥ ९ ॥ विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे ॥ ब्राह्म
णैश्चारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विदो जनाः ॥ १० ॥ ॥ इति श्री महाभा० वि० प० गोहरणपर्वणि द्रोणवाक्ये चारप्रत्याचारे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच
ततः शांतनवो भीष्मो भरतानां पितामहः ॥ श्रुतवान्देशकालं ह्यस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १ ॥ आचार्यवाक्योपरमेतद्वाक्यमभिसंदधत् ॥ हितार्थं समुवाचैनां भारतीं
भारताम्रति ॥ २ ॥ भारतभा० सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ १ ॥ अभिसंदधत्तद्वाक्यानुगुणमेव वदन् भारतीं भरतवंशीयपांडवविषयां गिरंवाचं भारतान् कौरवान् उवाचे तिसंबंधः ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ समंवदत्समंपक्षपातशून्यंवदत्तवदन् नुमभावआर्षः ॥ ४ ॥ श्रुतंशास्त्रं नानाश्रुतिरनेकांआख्यायिका ॥ ५ ॥ ६ ॥ महात्मानउदारचित्ताः सतांधुरंधर्म ॥ ७ ॥ ८ ॥ परैःअनीतिपरैः अन्वेषितुंअनु
गंतुं ॥ ९ ॥ यत्तुप्रयुक्तंप्रयोगःशक्यंज्ञातुंयोग्यःतदेववक्ष्यामिनतुभवतांद्रोहात् ॥ १० ॥ नत्विति तस्यदुर्जनस्यत्वादशस्येतिगूढेभिसंधिः सानु तुशब्दोहेत्वर्थे साहित्यतःनीतिभियंसांधुवाच्यासाधुष्वेववक्तव्या
ऽतोऽसाधौत्वयिनैवैषावक्तव्येत्यर्थः अनीतिस्तु कथंचनसाधुष्वसाधुषुवानैववक्तव्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ तिष्ठतावक्तव्यमितिसंबंधः ॥ १२ ॥ तत्रवक्तव्येसतियथाइतरोजनःपांडवानांनिवासंलोकसाधारणंमन्य

युधिष्ठिरेसमासक्तांधर्मज्ञेधर्मसंवृतां ॥ असत्सुदुर्लभांनित्यंसतांचाभिमतांसदा ॥ ३ ॥ भीष्मःसमंवदत्तत्रगिरंसाधुभिरर्चितां ॥ यश्चैषब्राह्मणःप्राहद्रोणःस
वार्थतत्त्ववित् ॥ ४ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नाःसाधुव्रतसमन्विताः ॥ श्रुतव्रतोपपन्नाश्चनानाश्रुतिसमन्विताः ॥ ५ ॥ दृढानुशासनेयुक्ताःसत्यव्रतपरायणाः ॥ समयं
समयज्ञास्तेपालयंतःशुचिव्रताः ॥ ६ ॥ क्षत्रधर्मरतानित्यंकेशवानुगताःसदा ॥ प्रवीरपुरुषास्तेवैमहात्मानोमहाबलाः ॥ नावसीदितुमर्हतिउद्धतःसतांधुरं ॥ ७ ॥
धर्मतश्चैवगुणास्तेसुवीर्येणचपांडवाः ॥ ननाशमधिगच्छेयुरितिमेधीयतेमतिः ॥ ८ ॥ तत्रबुद्धिप्रवक्ष्यामिपांडवान्प्रतिभारत ॥ नतुनीतिःसुनीतस्यशक्यतेऽन्वे
षितुंपरैः ॥ ९ ॥ यत्तुशक्यमिहास्माभिस्तान्वैसंचिंत्यपांडवान् ॥ बुद्ध्याप्रयुक्तंनद्रोहात्प्रवक्ष्यामिनिबोधत ॥ १० ॥ नत्वियंभादृशैर्नीतिस्तस्यवाच्याकथंचन ॥
सात्वियंसाधुवक्तव्यानत्वनीतिःकथंचन ॥ ११ ॥ दृढानुशासनेताततिष्ठतासत्यशीलिना ॥ अवश्यंत्विहर्षीरेणसतांमध्येविवक्षता ॥ १२ ॥ यथार्हमिहवक्त
व्यंसर्वथाधर्मलिप्सया ॥ तत्रनाहंतथामन्येयथायमितरोजनः ॥ १३ ॥ निवासंधर्मराजस्यवर्षेस्मिन्वैत्रयोदशे ॥ तत्रतातनतेषांहिराज्ञांभाव्यमसांप्रतं ॥
॥ १४ ॥ पुरेजनपदेचापियत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ दानशीलोवदान्यश्चनिष्ठतोद्गीनिषेवकः ॥ जनोजनपदेभाव्योयत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ प्रियवादीसदा
दांतोभव्यःसत्यपरोजनः ॥ हृष्टःपुष्टःशुचिर्दक्षोयत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ नासूयकोनचापीर्षुर्नाभिमानीनमत्सरी ॥ भविष्यतिजनस्तत्रस्वयंधर्ममनुव्रतः ॥ १७ ॥
ब्रह्मघोषाश्चभूयांसःपूर्णाहुत्यस्तथैवच ॥ क्रतवश्चभविष्यंतिभूयांसोभूरिदक्षिणाः ॥ १८ ॥ सदाचतत्रपर्जन्यःसम्यग्वर्षीनसंशयः ॥ संपन्नसस्यांचमहीनि
रातंकाभविष्यति ॥ १९ ॥

तेतथाहंनमन्येइतियोजना ॥ १३ ॥ असाधारण्यमेवाह तत्रेति तत्रपुरादौ असांप्रतंअकल्याणं ॥ १४ ॥ वदान्यःप्रियवादी वदान्योदानशीलेचचारुवादिनि
वाच्यवदितिमेदिनी निष्ठुतःनियतेन्द्रियः भाव्यःअवश्यंभावी ओरावश्यकेइतिण्यत् ॥ १५ ॥ मव्योभविता ॥ १६ ॥ असूयकः परगुणेषुदोषारोपकः ईर्षुःपरोत्कर्षासहिष्णुः अभिमानीआत्मसंभावितः मत्स
रीपरद्रोहकर्ता तत्र यत्रयुधिष्ठिरइत्यनुकृष्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ दर्शनं धर्मं ब्रह्मस्वरूपवेक्षणं निष्प्रतीपं पारखंडमावर्जितं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दृश्यानि रूपाणि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सर्वभावेन सर्वात्मनाऽनुरागवान् ॥ २७ ॥ अशुभात् अशुभं त्यक्त्वा ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ इष्ट्याणादिप्रियं परस्वदं च व्रतं पालनीयं यस्य एवं भूतस्य दुर्ज्ञेयत्वमप्याह धर्मात्मेति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्मादिति धीमतः पांडवस्य वासंच्छन्नं तत्र विद्धीति शेषः परमांगतिं गमनं च तत्रैव स्वकीयं कुरु
 गुणवंति च धान्या निरसवंति फलानि च ॥ गंधवंति च माल्यानि शुभशब्दाच्च भारती ॥ २० ॥ वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपं च दर्शनं ॥ न भयं त्वाविशेत्तत्र यत्र
 राजायुधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ गावश्च बहुलास्तत्र न रुशान च दुर्वलाः ॥ पयांसि दधिसर्पौ पिरसवंति हितानि च ॥ २२ ॥ गुणवंति च पेयानि भोज्यानि रसवंति च ॥ तत्र
 देशे भविष्यंति यत्र राजायुधिष्ठिरः ॥ २३ ॥ रसाः स्पर्शाश्च गंधाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ॥ दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजायुधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ धर्माश्च तत्र सर्वे
 स्तु सेविताश्च द्विजातिभिः ॥ स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्ता अस्मिन् वर्षे त्रयोदशे ॥ २५ ॥ देशे तस्मिन् भविष्यंति तात पांडव संयुते ॥ संप्रति मानुज नस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः
 ॥ २६ ॥ देवता तिथि पूजा सुसर्वभावानुरागवान् ॥ इष्टदानो महोत्साहः स्वस्वधर्मपरायणः ॥ २७ ॥ अशुभाद्दिशुभप्रेप्सुरिष्टयज्ञः शुभव्रतः ॥ भविष्यति जनस्त
 त्रयत्र राजायुधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ त्यक्तवाक्या नृत्तस्ततश्शुभकल्याणमंगलः ॥ शुभार्थेषु शुभमतिर्यत्र राजायुधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टप्रि
 यव्रतः ॥ धर्मात्मा शक्यते ज्ञातुं नापिता तद्विजातिभिः ॥ ३० ॥ किंपुनः प्राकृतैस्ततः पार्थो विज्ञायते क्वचित् ॥ यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं पराशांतिर्धुवाक्षमा ॥ ३१ ॥
 द्वीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवं ॥ तस्मात्तत्र निवासं तुच्छन्नं यत्नेन धीमतः ॥ गतिं च परमां तत्र नोत्सहेव कुमन्यथा ॥ ३२ ॥ एवमेतत्तु संचित्य यत्कृते म
 न्यसेहितं ॥ तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्धया सिमे ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभा० वि० प० गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
 वैशंपायन उवाच ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच रूपस्तदा ॥ युक्तं प्राप्तं च दृढेन पांडवान् प्रतिभाषितं ॥ १ ॥ धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुकं ॥ तत्रानुरूपं
 भीष्मेण ममाप्यत्र गिरंशृणु ॥ २ ॥ तेषां चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रचिंत्यतां ॥ नीतिर्विधीयतां चापि सांप्रतं याहिता भवेत् ॥ ३ ॥ नावज्ञेयोरिपुस्तात प्राकृतो
 पिबुभूषता ॥ किंपुनः पांडवास्तात सर्वास्त्रकुशलारणे ॥ ४ ॥ तस्मात्सत्रं प्रविष्टेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ गूढभावे पुच्छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥

एतच्चाहं अन्यथा विपरीतं वचोवक्तुं नोत्सहे दृढत्वात् पांडवेषु द्वेषस्याधर्मरूपत्वाच्चेति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ युक्तं युक्तिमत् प्राप्तं प्राप्तकालं ॥
 ॥ १ ॥ तत्त्वतश्च सहेतुकं युक्त्या भासहीनं ॥ २ ॥ तीर्थैः चारैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सत्रं कैतवं वेदांतररूपं छन्नेषु गुणेषु उदयं उद्गमनं प्रतिज्ञाते काले उक्तांते सति सामीप्ये सप्तमी काले लपावशिष्टे सतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

म.भा.टी.

॥ २६ ॥

परराष्ट्रेषु मित्रराष्ट्रेषु स्वराष्ट्रेषु च स्वस्य बलं सैन्यं सामर्थ्यं च यत्तज्ज्ञातव्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ नीतिर्भक्तवेतनदानचारप्रवृत्त्यादिका तथा विधीयतां यथा येन प्रकारेण तैः सहसंदधामहेशरादिसंधानं कुर्महे यद्वा बलकोशयो रल्पत्वं स्वस्य परस्य बहुत्वं नीतिर्यथा प्रतिज्ञां सामरूपा विधीयतां यथा तैः सहसंदधामहेशख्यं कुर्महे इति कालोदये मृत्युदयरूपे युद्धे प्राप्ते सति तेषां विधीयत इति पाठे तेषां कालतः उदये प्राप्ते सति यथा सम्यग्विधीयते जायते तथानीति विधीयतां ॥ ८ ॥ नियतमचंचलं नियमेन बुद्ध्यस्व ॥ ९ ॥ बोधफलमाह उच्चेति उच्चादिभेदेन त्रिविधमपि प्रहृष्टं वा अप्रहृष्टं वा ज्ञातव्यं उच्चं समं वा स्वबलं अप्रहृष्टं चेत्प्रहृष्टबलैः शत्रुभिः सहसंदधामसंधिकरवाम विपरीतं चेदपि संदधामशरानिति शेषः संधनीयमिति पाठे पितृदेवार्थद्वयं ज्ञेयं आतोधातो रित्यालोपः अनीयः प्रत्यये परे भवति संधानीयमिति युक्तः पाठः ॥ १० ॥ साम्ये सामभेदौ अप

स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः ॥ उदयः पांडवानां च प्राप्ते कालेन संशयः ॥ ६ ॥ निवृत्तसमयाः पार्थाः महात्मानो महाबलाः ॥ महोत्साहा भविष्यंति पांडवास्त्यमितौजसाः ॥ ७ ॥ तस्माद्दलं च कोशश्च नीतिश्चापि विधीयतां ॥ यथा कालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः संदधामहे ॥ ८ ॥ तात बुद्ध्या पितृत्वं बुद्ध्यस्व बलमात्मनः ॥ नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ९ ॥ उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ॥ प्रहृष्टमप्रहृष्टं च संदधाम तथा परैः ॥ १० ॥ साम्राभेदेन दानेन दंडेन बलिकर्मणा ॥ न्यायेनाक्रम्य च परान्बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११ ॥ सांत्वयित्वा तु मित्राणि बलं चाभाष्यतां सुखं ॥ सुकोशबलसंवृद्धः सम्यक् सिद्धिं मवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्यसे चापि बलिभिरिति प्रत्युपस्थितैः ॥ अन्यैस्त्वं पांडवैर्वापि हीनैः स्वबलवाहनैः ॥ १३ ॥ एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः ॥ यथा कालं मनुष्येन्द्रचिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभा० वि० प० गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे रूपवाक्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ वैशंपायन उवाच अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्म रथयूथपः ॥ प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली ॥ १ ॥ असकृन्निकृताः पूर्वमत्स्यशाल्वेयकैः प्रभो ॥ सूतेनैव च मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २ ॥ बाधितो बंधुभिः सार्द्धं बलाद्दलवतां विभौ ॥ सकर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञामेराष्ट्रं बाधितमौजसा ॥ प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभ वत्पुरा ॥ ४ ॥ क्रूरो मर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः ॥ निहतः स तु गंधर्वैः पापकर्मानृशंसवान् ॥ ५ ॥

रस्याधिक्ये दानं स्वस्याधिक्ये दंडः युद्धे निपातनं वा बलि कर्म वा करादानाख्यं इति बलज्ञानफलं ॥ ११ ॥ बलं स्वसैन्यं सुखं यथा स्यात्तथा आभाष्यतां प्रीतिवादेन भक्तवेतनमानदानेन संमंत्रणीयमित्यर्थः सिद्धिजयं ॥ १२ ॥ अन्यैः शत्रुभिः पांडवैश्चापि सहयोत्स्यसे कीदृशैः स्वबलादिना हीनैः ॥ १३ ॥ व्यवसायं स्वकर्तव्यं ॥ १४ ॥ इति विराटपर्वणि नैल० भारतभावदीपे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ १ ॥ वाक्यमुवाचेत्यत्र हेतुमाह असकृदिति निकृताः बंधितास्त्रिगर्ता इति शेषः प्रभो हे जनमेजय ॥ २ ॥ बाधितः सुशर्मा बलवतां कौरवाणां विभौ स्वामिनि भीष्मे समीपे सति कर्णं च उदीक्ष्य दुर्योधनं अभाषत ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

विरा.पर्व

४

॥ २६ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निबन्नीमःनिगृह्णीमः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ विनिर्यामःनिगृह्णीमः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यथोद्देशंयथानिर्दिष्टांदक्षिणामुत्तरांवादिशं

तस्मिन्निहतेराजाहतदर्पोनिराश्रयः ॥ भविष्यतिनिरुत्साहोविराट्इतिमेमतिः ॥ ६ ॥ तत्रयात्रामममतायदितेरोचतेनघ ॥ कौरवाणांचसर्वेषांकर्णस्यच
महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत्प्राप्तमहंमन्येकार्यमात्ययिकंहिनः ॥ राष्ट्रंतस्याभियांस्यामोवहुधान्यसमाकुलं ॥ ८ ॥ आददामोस्यरत्नानिविविधानिवसूनिच ॥ ग्रामा
नूराष्ट्राणिवातस्यहरिष्यामोविभागशः ॥ ९ ॥ अथवागोसहस्राणिशुभानिचबहूनिच ॥ विविधानिहरिष्यामःप्रतिपीड्यपुरंबलात् ॥ १० ॥ कौरवैःसहसंगत्य
त्रिगर्तैश्चविशांपते ॥ गास्तस्यापहरामोघसर्वैश्चैवंसुसंहताः ॥ ११ ॥ संविभागेनरुत्वातुनिबन्नीमोस्यपौरुषं ॥ हत्वाचास्यचमूंकृत्स्नांशमेवानयामहे ॥ १२ ॥
तंवशोन्यायतःरुत्वासुखंवत्स्यामहेवयं ॥ भवतांबलवृद्धिश्चभविष्यतिनसंशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकर्णोराजानमब्रवीत् ॥ सूक्तंसुशर्मणावांक्ष्यंप्रा
प्तकैलंहितंचनः ॥ १४ ॥ तस्मात्क्षिप्रंविनिर्यामोयोजयित्वावरूथिनीं ॥ विभज्यचाप्यनीकानियथावामन्यसेनघ ॥ १५ ॥ प्राज्ञोवाकुरुवृद्धोयंसर्वेषांनःपिता
महः ॥ आचार्यश्चयथाद्रोणःरूपःशारद्वतस्तथा ॥ मन्यंतेतेयथासर्वेतथायात्राविधीयतां ॥ १६ ॥ संमंथ्यचाशुगच्छामःसाधनार्थमहीपते ॥ किंचनःपांडवैःका
र्यहीनार्थबलपौरुषैः ॥ १७ ॥ अत्यंतंवाप्रनष्टास्तेप्राप्तावापियमक्षयं ॥ यामोराजन्निरुद्धिग्राविराटनगरंवयं ॥ आदास्यामोहिगास्तस्यविविधानिवसूनिच ॥
॥ १८ ॥ वैशंपायनउवाच ततोदुर्योधनोराजावांक्ष्यमादायतस्यतत् ॥ वैकर्त्तनस्यकर्णस्यक्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयं ॥ १९ ॥ शासनेनित्यसंयुक्तंदुःशासनम
नंतरं ॥ सहवृद्धैस्तुसंमंथ्यक्षिप्रंयोजयवाहिनीं ॥ २० ॥ यथोद्देशंचगच्छामःसहितास्तत्रकौरवैः ॥ सुशर्मचयथोद्दिष्टंदेशंयातुमहारथः ॥ त्रिगर्तैःसहितोराजा
समग्रबलवांहनः ॥ २१ ॥ प्रागेवहिसुसंवीतोमत्स्यस्यविषयंप्रति ॥ जघन्यतोवयंतत्रयास्यामोदिवसांतरे ॥ विषयंमत्स्यराजस्यसुसमृद्धंसुसंहताः ॥ २२ ॥
तेयांतुसहितास्तत्रविराट्नगरंप्रति ॥ क्षिप्रंगोपान्समासाद्यगृह्णंतुविपुलंधनं ॥ २३ ॥ गवांशतसहस्राणिश्रीमंतिगुणवंतिच ॥ वयमप्यनुगृह्णीमोद्विधाकृत्वा
वरूथिनीं ॥ २४ ॥ वैशंपायनउवाच तेस्मगत्वायथोद्दिष्टांदिशंवद्भेमहीपते ॥ सन्नद्धारथिनःसर्वेसपदातावलोकटाः ॥ २५ ॥ प्रतिवैरंचिकीर्षंतोगोषुगृह्णा
महाबलाः ॥ आदातुंगाःसुशर्मार्थरुष्णपक्षस्यसप्तमीं ॥ २६ ॥

यथायोग्यंबलविभागंवाउद्दिश्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ गृह्णाःलुब्धाः ॥ २६ ॥

न्यगृह्णेतकालयामासुः ॥ २७ ॥

इतिविराटपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७३ ॥

समयःसंवत्सरः ॥ २ ॥ संभावनांकीचकवत् अयमपिममजयकर्त्ताभविष्यतीत्येवंरूपां ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मानेशुःनाशंअदर्शनंदूरेइतियावत् मागच्छेयुः ॥ ९ ॥ तनुत्राणिकवचानि ॥ १० ॥ भानुमंतिदीप्यमानानिवज्जायसंअशनिलोहं यद्वाविज्जवदच्छेद्यमभेद्यंचयदयःभाषायांपोलादइतिसंहितंतद्वज्जायसंतन्मयोगर्भोतःकवचंतेनसहितंसवज्जायसगर्भं पाठांतरेसंनाहायसज्जीभावायसगर्भंसंकटकं

अपरंदिवसेसर्वेराजन्संभूयकौरवाः ॥ अष्टम्यांतेन्यगृह्णंतगोकुलानिसहस्रशः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिदक्षिणगोत्रहेसुशर्मा
दियानेत्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तेषांमहाराजतत्रैवामिततेजसां ॥ छद्मलिंगप्रविष्टानांपांडवानांमहात्मनां ॥ १ ॥ व्यती
तःसमयःसम्यग्वसतांवैपुरोत्तमे ॥ कुर्वतांतस्यकर्माणिविराटस्यमहीपतेः ॥ २ ॥ कीचकेतुहतेराजाविराटःपरवीरहा ॥ परांसंभावनांचक्रेकुंतीपुत्रेयुधिष्ठिरे ॥
॥ ३ ॥ ततस्त्रयोदशस्यातितस्यवर्षस्यभारत ॥ सुशर्मणागृहीतंतद्रोधनंतरसाबहु ॥ ४ ॥ ततो जवेनमहतागोपःपुरमथाव्रजत् ॥ सदृष्ट्वा मत्स्यराजंचरथात्प्रस्कं
द्यकुंडली ॥ ५ ॥ शूरैःपरिवृतंयोधैःकुंडलांगदधारिभिः ॥ संवृतंमंत्रिभिःसार्द्धंपांडवैश्चमहात्मभिः ॥ ६ ॥ तंसभायांमहाराजमासीनंराष्ट्रवर्द्धनं ॥ सोब्रवीदुपसं
गम्यविराटंप्रणतस्तदा ॥ ७ ॥ अस्मान्युधिविनिर्जित्यपरिभूयसबांधवान् ॥ गवांशतसहस्राणित्रिगर्त्ताःकालयंतिते ॥ ८ ॥ तान्परीप्सस्वराजेंद्रमानेशुःपशव
स्तव ॥ तच्छ्रुत्वानृपतिःसेनांमत्स्यानांसमयोजयत् ॥ ९ ॥ रथनागाश्वकलिलांपत्तिध्वजसमाकुलां ॥ राजानोराजपुत्राश्चतनुत्राण्यथभोजिरे ॥ १० ॥ भानु
मंतिविचित्राणिशूरसेव्यानिभागशः ॥ सवज्जायसगर्भंतुकवचंतत्रकांचनं ॥ ११ ॥ विराटस्यप्रियोभ्राताशतानीकोभ्यहारयत् ॥ सर्वपारसवंवर्मकल्याणप
टलंहटं ॥ १२ ॥ शतानीकादवरजोमदिराक्षोभ्यहारयत् ॥ शतसूर्यशतावर्त्तंशतविंदुशताक्षिमत् ॥ १३ ॥ अभेद्यकल्पंमत्स्यानांराजाकवचमाहरत् ॥ उत्से
धेयस्यपद्मानिशतंसौगंधिकानिच ॥ १४ ॥ सुवर्णपृष्ठंसूर्याभंसूर्यदत्तोभ्यहारयत् ॥ दृढमायसगर्भंचश्वेतंवर्मशताक्षिमत् ॥ १५ ॥

गर्भोभूणेऽर्भकेकुक्षौसंधौपनसंकटकेइतिनानार्थः वज्रंस्याद्धीरकेपवावितिच ॥ ११ ॥ अभ्यहारयत्बबंध पारसवंपरान्सुनोतिपीडयतिसुवतिक्षिपतिवापरसवं ऋदोरप् स्वार्थेतद्धितः पारसवंशस्त्रंसर्वपारसवं
सर्वशस्त्रसहमित्यर्थः कल्याणपटलंसुवर्णपत्राच्छादितं कल्याणमक्षयेस्वर्णेइतिविश्वः ॥ १२ ॥ आवर्त्ततेपुनःपुनर्मर्त्यायतिविलसतीतियोगात्चंद्रःपद्मंवा विंदुःसूक्ष्मचक्रं अक्षिनेत्राकारंचक्रं ॥ १३ ॥ उ
त्सेधेउच्छ्रायेसंपूर्णेविस्तारेकल्हारजातीयानिशतंपद्मानिपंत्यानिविष्टानि एवंविशालमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ अभ्यनर्हतेतिपाठेसंधिरार्थः ॥ सूपस्करेषु शोभनरथांगेषु ॥ १७ ॥ १८ ॥ उच्छिष्ट्रियेउच्छिष्टोभूत् ॥ १९ ॥ २० ॥ गोपालस्तंतिपालाख्यः दामग्रंथिर्हस्वपालः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 विराटस्यसुतो ज्येष्ठो वीरः शखाभ्यहारयत् ॥ शतशश्चतनुत्राणियथास्वन्तेमहारथाः ॥ १६ ॥ योत्स्यमाना अनर्हन्त देवरूपाः प्रहारिणः ॥ सूपस्करेषु शुभ्रेषु महत्सु
 चमहारथाः ॥ १७ ॥ पृथक्कांचनसन्नाहानुरथेष्वश्वानयोजयन् ॥ सूर्यचंद्रप्रतीकाशोरथेदिव्ये हिरण्मये ॥ १८ ॥ महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिष्ट्रियेतदा ॥ अ
 थान्यान्विविधाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वं क्षत्रियाः शूरारथेषु समयोजयन् ॥ अथ मत्स्यो ब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यकं ॥ २० ॥ कंकबलुव
 च ॥ २२ ॥ प्रतिमुंचंतु गात्रेषु दीयंतां मायुधानि च ॥ वीरांगरूपाः पुरुषानागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नेमेजातुन युद्धेरन्निति मेधीयते मतिः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु नृपते
 र्वाष्यं त्वरितमानसः ॥ शतानीकस्तु पार्थेभ्योरथान् राजन्समादिशत् ॥ २४ ॥ सहदेवा यराज्ञे च भीमा यनकुलाय च ॥ तान् ब्रह्मंस्ततः सूताराज भक्तिपुरंस्तुताः ॥
 २५ ॥ निर्दिष्टान् रदेवेन रथान् शीघ्रमयोजयन् ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ॥ २६ ॥ विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणां ॥ तान्यामुच्य श
 रीरेषु दंशितास्ते परंतपाः ॥ २७ ॥ रथान् हयैः सुसंपन्नान् आस्थाय च नरोत्तमाः ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसंघावमर्दिनः ॥ २८ ॥ तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धवि
 शारदाः ॥ रथान् हेमपरिच्छन्नान् आस्थाय च महारथाः ॥ २९ ॥ विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः कुरुपुंगवाः ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पांडवाः सत्यविक्रमाः ॥ ३० ॥
 भीमाश्च मत्तमातंगाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ क्षरंतश्चैव नागैर्द्राः सुदंताः षष्ठिहायनाः ॥ ३१ ॥ स्वारूढा युद्धकुशलैः शिक्षिता हस्तिसादिभिः ॥ राजानमन्वयुः पश्चा
 च्चलंत इव पर्वताः ॥ ३२ ॥ विशारदानां मुख्यानां दृष्टानां चारुजीविनां ॥ अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च ॥ ३३ ॥ षष्ठिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनि
 र्ययुः ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ संप्रयातंत दाराजन्निरीक्षंतं गवांपदं ॥ तद्वलाग्र्यं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ॥ दृढायुधजनाकीर्णगजाश्च
 रथसंकुलं ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वाहरणपदक्षिणगोत्रहं मत्स्यराजरणोद्योगे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ वैशंपायन उवाच निर्या
 यनगराच्छूराव्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ त्रिगर्तान् स्पृशन्मत्स्याः सूर्यपरिणते सति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ निरीक्षं
 तं निरीक्षमाणं पुष्टिगमार्षं ॥ ३५ ॥ इति विराटपदं नैऋतमा ० एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ निर्याय निर्गत्य अस्पृशन्प्राप्तवतः परिणते पंचधा विभक्तस्याङ्गश्चतुर्थभागं प्राप्ते ॥ १ ॥

॥ २ ॥ पामणीयैः राजकीयैः पामणीर्नापितेपुंसि त्रिष्वध्यक्षेधिपेपिचेतिनानार्थः ॥ ३ ॥ समागमः संपामः ॥ ४ ॥ अवलंबति अवरोहति ॥ ५ ॥ ६ ॥ सैन्येन सेनोत्थेन ॥ ७ ॥ व्यतिषिक्तानि हस्तात् हस्तांतरंग
तानि ॥ ८ ॥ अस्यतां क्षिपतां ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नागभोगनिकाशैः सर्पदेहोपमैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कश्मलं मूर्च्छां आविशत् शूरानिति शेषः येषां गरुत्मतां पक्षिणां अंतरिक्षे गतिर्दर्शनं च ते

ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संख्यायुद्धदुर्मदाः ॥ अन्योन्यमभिगर्जंतो गोषु गृह्णामहाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमांतंगास्तोमरांकुशनोदिताः ॥ ग्रामणीयैः समारूढाः
कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥ तेषां समागमो घोरस्तुमुलोलोमहर्षणः ॥ घृतां परस्परं राजन्यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्यः ॥ ५ ॥ देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्यः ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतन्भूमौ सै
न्येन रजसावृताः ॥ इषुभिर्यति सर्पद्विरादित्योऽंतरधीयत ॥ ७ ॥ खद्योतैरिव संयुक्तमंतरिक्षं व्यराजत ॥ रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषिक्तानि धन्विनां ॥ ८ ॥
पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यतां ॥ रथारथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः ॥ ९ ॥ सादिनः सादिभिश्चैव गजैश्चापिमहागजाः ॥ असिभिः पट्टिशैः प्रासैः
शक्तिभिस्तोमरैरपि ॥ १० ॥ संख्याः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरं ॥ निघ्नतः समरे न्योन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ ११ ॥ नशेकुरभिसंख्याः शूरान्कर्तुं पराङ्मुखान् ॥
कृतोत्तरोष्ठं सुनसंरुक्तकेशमलंकृतं ॥ १२ ॥ अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजो ध्वस्तं सकुण्डलं ॥ अदृश्यं स्तत्र गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ॥ १३ ॥ शालस्कंधनि
कशानि क्षत्रियाणां महामुधे ॥ नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥ १४ ॥ आस्तीर्णावसुधाभाति शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ रथिनां रथिभिश्चात्र संप्रहारो
भ्यवर्तत ॥ १५ ॥ सादिभिः सादिनां चापि पदातीनां पदातिभिः ॥ उपाशान्यद्रजोभौमं रुधिरं प्रसर्पता ॥ १६ ॥ कश्मलं चाविशद्द्वोरं निर्मर्यादमवर्तत ॥ उपावि
शनं गरुत्मतः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ॥ अंतरिक्षे गतिर्येषां दर्शनं चाप्यरुध्यत ॥ १७ ॥ ते घ्नतः समरे न्योन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ नशेकुरभिसंख्याः शूरान्कर्तुं पराङ्मुखान् ॥
१८ ॥ शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतं ॥ प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथौ ॥ १९ ॥ तौ प्रविष्टौ महासेनां बलवंतौ मनस्विनौ ॥ आच्छेतां
बाहुसंख्याकेशाकेशिरथारथि ॥ २० ॥ लक्षयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजं ॥ अग्रतः सूर्यदत्तश्च मंदिराक्षश्च पृष्ठतः ॥ २१ ॥

पिशरैः प्रवेजिताः उद्देगं प्रापिताः संतः उपाविशन् ध्वजायादौ बाणपटलेन तेषां गतिर्दर्शनं च न्यरुध्यत निरुद्धं ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्रिगर्तानां सेनां प्रविष्टावित्यन्वयः ॥ १९ ॥ प्रविश्य च तामाच्छेतां मोहितवंतौ केशाकेशिकेशे
पुके शेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि एव रथारथि पादंतरं खानखिनस्वैर्नस्वैश्च प्रवृत्तं युद्धं प्रवृत्तं खानखि केशेषु गृहीत्वा योधान् रथेषु गृहीत्वा रथांश्च प्रक्षिपत इति भावः ॥ २० ॥ सूर्यदत्तः शतानीकः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ तौ विराटसुशर्माणौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ततः सैन्यमिति श्लोकः प्राचीनपुस्तकेष्वन्यथा पठ्यते ततः सेनाः समाहृत्य मत्स्यराजसुशर्मणौ न जानीतां तदंन्योन्यं सैन्येन रजसावताविति तत्र सुशर्मणाविति द्वयत्वं मार्षं सेनाः सेनास्थान् शूरान् समाहृत्य अन्योन्यसंघट्टकारयित्वा सैन्येन सेनोत्थेन ॥ ३० ॥ इति विराटप० नैल० भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्चशतान् रथान् ॥ हयानां च शतान्यष्टौ हत्वा पञ्चमहारथान् ॥ २२ ॥ चरन्सविविधान् मार्गान् न्रथेन रथसत्तमः ॥ त्रिगर्तानां सुशर्माणं माच्छद्ब्रुवमरथं रणे ॥ २३ ॥ तौ व्यवाहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ॥ अन्योन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठेषु वृषभा विव ॥ २४ ॥ ततो राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ मत्स्यं समीयाद्राजानं द्वैरथेन नरर्षभः ॥ २५ ॥ ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीतु रमर्षणौ ॥ शरान्व्यस्तृजतां शीघ्रं तोयधारा घना इव ॥ २६ ॥ अन्योन्यं चापिसंरब्धौ विचेरतु रमर्षणौ ॥ कृतास्त्रौ निशितैर्बाणै रसि शक्तिगदाभृतौ ॥ २७ ॥ ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ॥ पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् ॥ २८ ॥ तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ पञ्चाशद्भिः शितैर्बाणै र्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ २९ ॥ ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजसुशर्मणोः ॥ नाभ्यजानत्त दान्योन्यं सैन्येन रजसावतं ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोग्रहणप० दक्षिणगोग्रहे विराटसुशर्मयुद्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशं पायन उवाच तमसाभिपुते लोके रजसा चैव भारत ॥ अतिष्ठन्वै मुहूर्त्तं तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥ ततोऽंधकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चंद्रमाः ॥ कुर्वीणो विमलां रात्रिं नंदयन् क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्तत ॥ घोररूपं तं तस्मै स्मनावै क्षंत परस्परं ॥ ३ ॥ ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सहभ्रात्राय वीयसा ॥ अभ्यद्रवन् मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ४ ॥ ततो रथाभ्यां प्रस्कंद्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ॥ गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां रथान् ॥ ५ ॥ तथैव ते पांतु बलानिता नि क्रुद्धान्यथा न्योन्यमभिद्रवन्ति ॥ गदासिखद्भैश्च परश्वधैश्च प्रासैश्च तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६ ॥ बलं तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ॥ प्रमथ्य जित्वा च प्रसत्तमत्स्यं विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तौ निहत्य पृथक् धुर्यावुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ॥ विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णतां ॥ ८ ॥ तमुन्मथ्य सुशर्मथियुवतीमिव कामुकः ॥ स्यंदनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रगहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे ॥ प्राद्रवंत भयान्मत्स्यास्त्रिगर्तै रर्दिताभृशं ॥ १० ॥

तमसानैशेनांधकारेण मुहूर्त्तं आचंद्रोदयकालं ननु घटी द्वयमात्रं कृष्णपक्षस्य सममीमिति समम्यांगो ग्रहणस्योक्तत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रस्कंद्य अवस्थ ॥ ५ ॥ तीक्ष्णाग्रि अग्राणि सुपीताः सुतरां पीताः शोषिताः कृशीकृताः अनायासेन शीघ्रं परशरीरप्रवेशक्षमाः धाराश्रयेषां ते तीक्ष्णाग्रसुपीतधारस्तैः तीक्ष्णाग्रसुपीतेति पाठेऽपि पीतशब्दस्योक्त एवार्थः ॥ ६ ॥ बलं जित्वा चेति संबंधः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपारुज्यउत्पाद्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विराटंसमवीक्ष्यैनं हेसमहेसाधोइतिविराटवीक्ष्यवाचादृशाचसंजाव्य एनमुशर्माणं
 तिष्ठतिष्ठेतिचावददितिसंबंधः सर्वसाधुसमानेषुसमस्यादभिधेयवदितिमेदिनी ॥ २४ ॥ रथपुंगवःतिष्ठतिष्ठेतिभाषमाणःमहत्कर्मन्योन्ययुद्धं पश्यतां कर्मव्यतिहारेतद् अयंगंमहत्कर्मकुर्वाणंपश्यतुअहंचैनं
 तेषुसंत्रस्यमानेषुकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ प्रत्यभाषन्महाबाहुंभीमसेनमरिंदमं ॥ ११ ॥ मत्स्यराजःपरामृष्टस्त्रिगर्तेनसुशर्मणा ॥ तमोचयमहाबाहोनगच्छेद्विप
 तांवंशं ॥ १२ ॥ उषिताःस्मसुखंसर्वेसर्वकामैःसुपूजिताः ॥ भीमसेनत्वयाकार्यातस्यवासस्यनिष्कृतिः ॥ १३ ॥ भीमसेनउवाच अहमेनंपरित्रास्येशास
 नात्तवपार्थिव ॥ पश्यमेसुमहत्कर्मयुध्यतःसहशत्रुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुवलमाश्रित्यतिष्ठत्वंभ्रातृभिःसह ॥ एकांतमाश्रितोराजन्पश्यमेद्यपराक्रमं ॥ १५ ॥
 सुस्कंधोयंमहावृक्षोगदारूपइवस्थितः ॥ अहमेनमपारुज्यद्रावयिष्यामिशात्रवान् ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच तंमत्तमिवमातंगंवीक्षमाणंवनस्पतिं ॥
 अत्रवीद्भातरंवीरंधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ माभीमसाहसंकाशींस्तिष्ठत्वेववनस्पतिः ॥ मात्वांवक्ष्येणकर्माणिकुर्वाणमतिमानुषं ॥ १८ ॥ जनाःसमवबुध्येर
 न्भीमोयमितिभारत ॥ अन्यदेवायुधंकिंचित्प्रतिपद्यस्वमानुषं ॥ १९ ॥ चापंवायदिवाशक्तिंनिखिंशंवापरस्वधं ॥ यदेवमानुषंभीमभवेदन्यैरलक्षितं ॥ २० ॥
 तदेवायुधमादायमोक्षयाशुमहीपतिं ॥ यमौचचक्ररक्षौतेभवितारौमहावलौ ॥ २१ ॥ सहिताःसमरेतत्रमत्स्यराजंपरीप्सत ॥ वैशंपायनउवाच एवमु
 क्तस्तुवेगेनभीमसेनोमहाबलः ॥ २२ ॥ गृहीत्वातुधनुःश्रेष्ठंजवेनसुमहाजवः ॥ व्यमुंचच्छरवर्षाणिसतोयइवतोयदः ॥ २३ ॥ तंभीमोभीमकर्माणंसुशर्माण
 मथाद्रवत् ॥ विराटंसमवीक्ष्यैनंतिष्ठतिष्ठेतिचावदत् ॥ २४ ॥ सुशर्माचितयामासकालांतकंयमोपमं ॥ तिष्ठतिष्ठेतिभाषंतंपृष्ठतो रथपुंगवः ॥ पश्यतांसुमहत्कर्म
 महद्युद्धमुपस्थितं ॥ २५ ॥ परावृत्तोयनुर्गृह्यसुशर्माभ्रातृभिःसह ॥ निमेषांतरमात्रेणभीमसेनेनतेरथाः ॥ २६ ॥ रथानांचगजानांचवाजिनांचससादिनां ॥
 सहस्रशतसंघाताःशूराणामुग्रधन्विनां ॥ २७ ॥ पातिताभीमसेनेनविराटस्यसमीपतः ॥ पत्तयोनिहतास्तेपांगदांगृह्यमहात्मना ॥ २८ ॥ तदृष्ट्वातादृशंयुद्धंसुश
 र्मायुद्धदुर्मदः ॥ चितयामासमनसाकिंशेषंहिवलस्यमे ॥ अपरोदृश्यतेसैन्येपुरामग्नौमहाबले ॥ २९ ॥

॥ २८ ॥ चितयामासेति सुशर्माबलस्यसैन्यस्यकिंशेषंकुत्सितंवधंचितयामास शेषःसंकर्षणेबधेइतिमेदिनी तत्रहेतुःहियस्मात्मेममअपरोभातामहाबलेसैन्येपुरामग्नौदृश्यते भ्रातुःसंकटंदृष्ट्वासैन्यनाशंचि
 तयामासेत्यर्थः ॥ २९ ॥

द्रक्ष्येइत्यर्थः ॥ २५ ॥ रथाःसंगताइतिशेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

धनुषाशोभमानइतिशेषः ॥३०॥ तेसर्वमत्स्याः ॥३१॥३२॥३३॥३४॥ अत्युपोयुधिष्ठिरःवाक्यशेषात् ॥३५॥३६॥३७॥३८॥ ३९॥४०॥४१॥ ४२॥ त्रैगर्तत्रिगर्ताधिपति ॥४३॥४४॥४५॥भीमसं
काशःभीमोपमः रामरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिवेतिवदनुपमइत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ केशपक्षेकेशकलापे पाशःपक्षश्चहस्तश्चकलापार्थाःकचात्परइति पक्षोमासार्धकेइत्युपक्रम्यकेशादेःपरतोदंइतिमे

आकर्णपूर्णेनतदाधनुषाप्रत्यदृश्यत ॥ सुशर्मासायकांस्तीक्ष्णानक्षिपतेचपुनःपुनः ॥ ३० ॥ ततःसमस्तास्तेसर्वेतुरगानभ्यचोदयन् ॥ दिव्यमखं विकुर्वाणास्त्रि
गर्तान्प्रत्यमर्षणाः ॥ ३१ ॥ तान्निवृत्तरथान्दृष्ट्वापाण्डवान्सामहाचमूः ॥ वैराटिःपरमक्रुद्धोयुयुधेपरमाद्भुतं ॥ ३२ ॥ सहस्रमवधीत्तत्रकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ भी
मःसप्तसहस्राणियमलोकमदर्शयत् ॥ ३३ ॥ नकुलश्चापिसप्तैवशतानिप्राहिणोच्छरैः ॥ शतानित्रीणिशूराणांसंहदेवःप्रतापवान् ॥ ३४ ॥ युधिष्ठिरसमादिष्टो
निजघ्नेपुरुषर्षभः ॥ ततोभ्यपतदत्युग्रःसुशर्माणमुदायुधः ॥ ३५ ॥ हत्वातामहर्तीसेनांत्रिगर्तानांमहारथः ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजस्त्वरमाणोमहारथः ॥ ३६ ॥ अभि
पत्यसुशर्माणंशरैरभ्याहनद्भृशं ॥ सुशर्मापिसुसंख्यस्त्वरमाणोयुधिष्ठिरं ॥ ३७ ॥ अविध्यन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ ततोराजन्नाशुकारीकुंतीपुत्रो
वृकोदरः ॥ ३८ ॥ समासाद्यसुशर्माणमश्वानस्यव्यपोथयत् ॥ पृष्ठगोपांश्चतस्याथहत्वापरमसायकैः ॥ ३९ ॥ अथास्यसारथिंकुद्धोरथोपस्थादपातयत् ॥ च
क्ररक्षश्चशूरोवैमदिराक्षोतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समायाद्विरथं दृष्ट्वात्रिगर्तं प्राहरत्तदा ॥ ततोविराटःप्रस्कंधंरथादथसुशर्मणः ॥ ४१ ॥ गदांतस्यपरामृश्यतमेवाभ्य
द्रवद्वली ॥ सचचारगदापाणिर्वृद्धोपितरुणोयथा ॥ ४२ ॥ पलायमानंत्रैगर्तं दृष्ट्वाभीमोभ्यभापत ॥ राजपुत्रनिवर्तस्वनतेयुक्तंपलायनं ॥ ४३ ॥ अनेनवीर्येणक
थंगास्त्वंप्रार्थयसेवलात् ॥ कथंचानुचरांस्यक्काशंचुमध्येविपीडसि ॥ ४४ ॥ इत्युक्तःसनुपार्थेनसुशर्मार्थयूथपः ॥ तिष्ठतिष्ठेतिभीमंससहसाभ्यद्रवद्वली ॥ ४५ ॥
भीमस्तुभीमसंकाशोरथात्प्रस्कंधपाण्डवः ॥ प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्राजीवितेप्सुःसुशर्मणः ॥ ४६ ॥ तंभीमसेनोधावंतमभ्यधावतवीर्यवान् ॥ त्रिगर्तराजमादातुं
सिंहःक्षुद्रमृगंयथा ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्यसुशर्माणंकेशपक्षेपराश्रुतः ॥ समुद्यम्यतुरोपात्तंनिष्पिपेपमहीतले ॥ ४८ ॥ पदामूर्ध्निमहाबाहुःप्राहरद्विलपिप्यतः ॥ तस्य
जानुदं दौभीमोजघ्नेचैनमरत्निना ॥ समोहमगमद्राजाप्रहारवरपीडितः ॥ ४९ ॥ तस्मिन्गृहीतेविरथेत्रिगर्तानांमहारथे ॥ अभज्यतवलंसर्वेत्रैगर्तंतद्रयातुरं ॥ ५०

दिनी अत्रोक्तं नीतिशास्त्रे वामपाणिकचोत्पीडा १ भूमौ निष्पेषणं बलात् २ मूर्ध्नि पादप्रहरणं ३ जानुनोदरमर्दनं ४ मालूराकारयामुध्याकपोले दृढताडनं ५ कफोणिपातोप्यसकृन् ६ सर्वतस्तलताडनं ७ तालेन युद्धे भ्रमणं ८ मारणं स्मृतमप्यथा चतुर्भिः क्षत्रियं हन्यात्संचभिः क्षत्रियोधमं षड्विंशं सप्तभिस्तु शूद्रसंकरमष्टभिरिति एतेषां मध्ये तं केशपक्षादिभिः पंचभिर्मारयताः स्य क्षत्रियोधमं त्वंदर्शितं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ घृणीदयालुः ॥ ५४ ॥ विवशं अचित्तं वशंपराधीनं ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 निवर्त्य गास्ततः सर्वाः पांडुपुत्रामहुरथाः ॥ अवजित्य सुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः ॥ ५१ ॥ स्वबाहुबलसंपन्नाङ्गीनिषेवायतव्रताः ॥ विराटस्य महात्मानः परिक्षे
 शविनाशनाः ॥ ५२ ॥ स्थिताः समक्षं ते सर्वे त्वथ भीमोभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ॥ किंतु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा स ततं घृणी ॥ ५४ ॥
 गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशं ॥ तत एनं विचेष्टतं बध्वा पार्थो वृकोदरः ॥ ५५ ॥ रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुंठितं ॥ अभ्येत्यरणमध्यस्थमभ्यगच्छ
 युधिष्ठिरं ॥ ५६ ॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपं ॥ प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशो भिनं ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राह स तद्दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः ॥ एवमुक्तो ब्र
 वीद्भीमः सुशर्माणं महाबलं ॥ ५८ ॥ भीम उवाच जीवितुं चेच्छसे मूढहेतुं मे गदतः शृणु ॥ दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवं ते जीवितं द
 ग्रामेषु युद्धजितो विधिः ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता स प्रणयं वचः ॥ ६० ॥ युधिष्ठिर उवाच मुंच मुंचाथ माचारं प्रमाणं यदिते वयं ॥ दासभावं गतोऽप्येव विराट
 स्य महीपतेः ॥ अदासो गच्छ मुक्तो सिमैव कार्षीः कदाचन ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणोऽष्टमोऽध्यायः ॥ गोप्रहणपदक्षिणगोप्रहरे सुशर्मनिग्रहे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 वैशंपायन उवाच एवमुक्ते तु स व्रीडः सुशर्मा सीदधो मुखः ॥ समुक्तोभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ १ ॥ विस्मृत्य तु सुशर्माणं पांडवास्ते हतद्विषः ॥ स्वबा
 हुबलसंपन्नाङ्गीनिषेवायतव्रताः ॥ संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनो वसन् ॥ २ ॥ ततो विराटः कौंतयानतिमानुषविक्रमान् ॥ अर्चयामास वित्तेन मा
 नेन च महारथान् ॥ ३ ॥ विराट उवाच यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ॥ कार्यं कुरुत वै सर्वे यथाकामं यथासुखं ॥ ४ ॥ ददाम्यलं कृताः कन्यावसूनि वि
 धिधानि च ॥ मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धेशत्रुनिबर्हणाः ॥ ५ ॥ युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तो हं स्वस्तिमानिह ॥ तस्माद्भवंतो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ६ ॥ वैशं
 पायन उवाच तथेति वादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक् पृथक् ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रतिनं दाम ते वाक्यं सर्वं चैव विशांपते ॥ एते नैव प्रती
 ताः स्मयत्त्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ८ ॥ ततो ब्रवीत्सीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरं ॥ पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥ एहित्वा मभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो
 भवान् ॥ १० ॥ मनसश्चाप्यभिप्रेतं यथेष्टं भुवि दुर्लभं ॥ तत्ते हं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रतीताः दृष्टाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नः अस्मत्संबन्धिसर्वं भवान् गृहीतुमर्हति ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ यतोनिगृहीतः जातसंभोजातभयोपित्वद्वलान्नचशत्रुवशंगतोस्मि ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति विराटप० नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ परी
 प्तनिलिप्ततियतः अथ अतः विराटं विराटदेशं उपयात् उपायात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कालयंति नयंति रथवंशेन रथसमूहेन ॥ ५ ॥ घोषस्य घोषस्थानां गवां गोपालानां च हन्यतां हन्यमानानामारावः शब्दे
 रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि च ॥ वैयाघ्रपद्यविप्रेन्द्रसर्वथैव नमोस्तुते ॥ १२ ॥ त्वत्कृतेत्यद्यपश्चामिराज्यं संतानमेव च ॥ यतश्च जातसंभोजातभयोपित्वद्वलान्नचशत्रु
 वशंगतः ॥ १३ ॥ ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ प्रतिनं दामिते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्यभाषसे ॥ १४ ॥ आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखी सततं भव ॥ गच्छंतु दू
 तास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव ॥ १५ ॥ सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयंतु च ते जयं ॥ ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान् राजा समादिशत् ॥ १६ ॥ आचक्षध्वं पुरंगत्वा संग्रामे
 विजयं मम ॥ कुमार्यः समलंकृत्य पर्यागच्छंतु मे पुरात् ॥ १७ ॥ वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ एतां चाज्ञांततः श्रुत्वा राज्ञां मत्स्येन नोदिताः ॥ ता
 माज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ॥ १८ ॥ ते गत्वा तत्र तां रात्रिं मथ सूर्योदयं प्रति ॥ विराटस्य पुराभ्याशे दूता जयमघोषयन् ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते
 विराटप० गोहरणप० दक्षिणगोघ्रे विराटजयघोषे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ याते त्रिगर्ता न्मत्स्ये तु पशून्स्तान्वै परीप्सति ॥ दुर्योधनः
 सहामात्यो विराटमुपयादय ॥ १ ॥ भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ॥ द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेन
 श्ववीर्यवान् ॥ दुर्मुखो दुःशलश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३ ॥ एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ॥ घोषान्विद्राव्य तरसाग्नेधनं जङ्घुरोजसा ॥ ४ ॥ षष्टिगवां
 सहस्राणि कुरवः कालयंति च ॥ महतारथवंशेन परिवार्य समंततः ॥ ५ ॥ गोपालानां तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः ॥ आरावः सुमहानासीत्संप्रहारे भयंकरे ॥ ६ ॥ गो
 पाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ॥ जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्त्तवत् ॥ ७ ॥ सप्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेश्माभ्ययात्ततः ॥ अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्र
 विवेश ह ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा भूमिं जयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनं ॥ तस्मै तत्सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणं ॥ ९ ॥ षष्टिगवां सहस्राणि कुरवः कालयंतिते ॥ तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गो
 धनं राष्ट्रवर्धन ॥ १० ॥ राजपुत्रहितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि च स्वयं ॥ त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥ त्वया परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ॥
 पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्बहः ॥ १२ ॥ इष्वस्त्रे निपुणो यो धः सदा वीरश्च मे सुतः ॥ तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितं ॥ १३ ॥ ..
 महानभूत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ भूमिजयमित्युत्तरस्यैव नामांतरं ॥ ९ ॥ १० ॥ शून्यपालं राज्ञोऽसन्निधाने पालकं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ ५ ॥ किंकिमर्थे आगमनं ॥ ६ ॥ प्रणयं विनयं भावयंती दर्शयंती ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यावत्गावो दूरतरं क्रियन्ते ततः प्रागेवं सारथ्यं कुरु ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

सुसंहतोरुंकनकोज्ज्वलत्वचंपार्थः कुमारीं सतदाभ्यभाषत ॥ किमागमः कांचनमाल्यधारिणि नृगाक्षि किं त्वं त्वरितेव भामिनि ॥ किं ते मुखं सुंदरिन प्रसन्नमांच
क्ष्वत्तत्वं मम शीघ्रमंगने ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच सतां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं सखा ॥ प्रहसन्नब्रवीद्राजन्किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तमब्रवीद्रा
जपुत्रीसमुपेत्य नरर्षभं ॥ प्रणयं भावयंती सा सखी मध्यद्वंद्वचः ॥ ७ ॥ गावोराष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नले ॥ ता विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्यरः ॥ ८ ॥
नाचिरं निहतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः ॥ तेन नास्ति समः सूतो योस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यं बृहन्नले ॥ आचक्षेह यज्ञाने सैरंध्री कौ
शलंतव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ॥ त्वयाऽजयत्सहायेन पृथिवीं पांडवर्षभः ॥ ११ ॥ सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरुसाधु बृहन्नले ॥ पुरा दूर
तरंगावो क्रियन्ते कुरुभिर्हीनः ॥ १२ ॥ अथैतद्वचनं मे धनियुक्तान करिष्यसि ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितं ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु सुश्रोण्यातया स
ख्या परंतपः ॥ जगाम राजपुत्रस्य सकाशमर्मितौ जसः ॥ १४ ॥ तमाब्रजंतं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुंजरं ॥ अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुंगजवधूरिव ॥ १५ ॥ दूरादे
व तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोभ्यभाषत ॥ त्वया सारथिना पार्थः खांडवेऽग्निमतर्पयत् ॥ १६ ॥ पृथिवीमजयत्सुखां कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ सैरंध्रीत्वां समाचष्टे सा हि जानाति
पांडवान् ॥ १७ ॥ संयच्छमं मकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नले ॥ कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः ॥ १८ ॥ अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ॥ त्व
याऽजयत्सहायेन पृथिवीं पांडवर्षभः ॥ १९ ॥ एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नला ॥ कां शक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ २० ॥ गीतं वायदिवानृत्यं वा
दित्रं वा पृथग्विधं ॥ तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मम ॥ २१ ॥ उत्तर उवाच बृहन्नले गायनो वानर्त्तनो वा पुनर्भव ॥ क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृहीष्वह
योत्तमान् ॥ २२ ॥ वैशंपायन उवाच सतत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पांडवो बहु ॥ उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वजानन्नरिंदमः ॥ २३ ॥ ऊर्ध्वमुक्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्य
मुंचत ॥ कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राह सन्पृथुलोचनाः ॥ २४ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुह्यंतं स्वयमेवोत्तरस्ततः ॥ कवचेन महार्हेण समनस्य बृहन्नलां ॥ २५ ॥ स विभ्रत्क
वचंचाग्रं स्वयमप्यंशुमत्पभं ॥ ध्वजं च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २६ ॥ धनूंषि च महार्हाणि बाणांश्चरुचिरान्वहून् ॥ आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नल
सारथिः ॥ २७ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ पांचालिकार्थं पांचालिकापुत्तिकास्याद्वसदंतादिभिः कृत्यमरः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिविराटप० नैल० भारतभा० सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥

अथोत्तराचिकन्याश्वसस्यस्तामब्रुवंस्तदा ॥ बृहन्नलेआनयेथावासांसिरुचिराणिच ॥ २८ ॥ पांचालिकार्थंचित्राणिसूक्ष्माणिचमृदूनिच ॥ विजित्यसंग्रामं
तान्भीष्मद्रोणमुखान्कुरुन् ॥ २९ ॥ एवताब्रुवतीः कन्याः सहिताः पांडुनंदनः ॥ प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुंदुभिनिःस्वनः ॥ ३० ॥ बृहन्नलोवाच यद्युत्तरोयं
संग्रामेविज्येथ्यतिमहारथान् ॥ अथाहरिष्येवासांसिदिव्यानिरुचिराणिच ॥ ३१ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वातुवीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्भयान् ॥ कुरुन
भिमुखः शूरोनानाध्वजपताकिनः ॥ ३२ ॥ तमुत्तरंवीक्ष्यरथोत्तमेस्थितं बृहन्नलायाः सहितं महाभुजं ॥ स्त्रियश्चकन्याश्चद्विजाश्चसुव्रताः प्रदक्षिणंचक्रुरथोचुरं
गनाः ॥ ३३ ॥ यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः पुराभवत्खांडवदाहमंगलं ॥ कुरुसमासाघरणे बृहन्नलेसहोत्तरेणाघतदस्तुमंगलं ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारते
विराटप० गोहरणप० उत्तरगोत्रहेउत्तरनिर्याणं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच सराजधान्यानिर्यायवैराटिरकुतोभयः ॥
प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरुवोगताः ॥ १ ॥ समवेतान् कुरुन् सर्वान् जिगीषून् वजित्यवै ॥ गास्तेषां क्षिप्रमादाय पुनरेष्याम्यहंपुरं ॥ २ ॥ ततस्तांश्चोदयामास स
दश्वान् पांडुनंदनः ॥ तेह्यानरसिंहेननोदितावातरंहसः ॥ आलिखंत इवाकाशमूढुः कांचनमालिनः ॥ ३ ॥ नातिदूरमथोगत्वामत्स्यपुत्रधनं जयौ ॥ अवेक्षेताममि
त्रघ्नौ कुरुणां बलिनां बलं ॥ ४ ॥ श्मशानमभितोगत्वा आससाद कुरुनथ ॥ तांशमीमन्ववीक्षेतां व्यूढानां कांश्च सर्वशः ॥ ५ ॥ तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरोपमं ॥
सर्पमाणमिवाकाशेवनं बहुलपादपं ॥ ६ ॥ दृशेपार्थिवोरेणुर्जनितस्तेन सर्पता ॥ दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृक् कुरुसत्तम ॥ ७ ॥ तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्चरथ
संकुलं ॥ कर्णदुर्योधनरूपैर्गुप्तं शांतनवेन च ॥ ८ ॥ द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता ॥ हृष्टरो माभयोद्विग्नः पार्थवैराटिरब्रवीत् ॥ ९ ॥ उत्तरउवाच नोत्सहे
कुरुभिर्योद्धुरो महर्षिहिपश्य मे ॥ बहुप्रवीरमत्यग्रंदेवैरपि दुरासदं ॥ १० ॥ प्रतियोद्धुं न शक्यामि कुरुसैन्यमनंतकं ॥ नाशं सेभारती सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकां ॥ ११ ॥
रथनागाश्च कलिलां पत्तिध्वजसमाकुलां ॥ दृष्ट्वैव हि परानाजौ मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥ यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च रूपः कर्णो विविंशतिः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सो
मदत्तश्च बाल्हिकः ॥ १३ ॥ दुर्योधनस्तथा वीरो राजा चरथिनां वरः ॥ द्युतिमंतो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥

सदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अतिवेगेन आ

काशे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ दृष्टरोमारोमांचितः ॥ ९ ॥ नोत्सहे इत्यत्र हेतुमाह बद्धिति ॥ १० ॥ ११ ॥ कलिलांगहं नां ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

कश्मलं भूच्छी ॥ १५ ॥ अविजातः जातसामान्यं विगतं यस्मात्सविजातोऽसाधारणः तदन्योऽविजातः साधारणः आकृतः प्राचां तु सयकारः पाठः तदा वियातो धृष्टः धृष्टे धृष्णुर्वियातश्चेत्यमरः अविजातोऽप्रगल्भः
 दृष्ट्वैव हिकुरुनेतान् व्यूढानीकान् ग्रहारिणः ॥ हपितानि चरोमाणिकश्मलं चागतं मम ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच अविजातो विजातस्य मौख्यात्पूर्वस्य
 पश्यतः ॥ परिदेवयते मंदः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिगर्तान्मे पितायातः शून्ये संप्रणिधाय मां ॥ सर्वासेनामुपादाय न मे संतीह सैनिकाः ॥ १७ ॥ सो
 हमं को वदन् बालः कृतास्त्रान् कृतश्रमः ॥ प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवर्तस्व बृहन्नले ॥ १८ ॥ बृहन्नलो वाच भयेन दीनरूपो सिद्धिपतां हर्षवर्द्धनः ॥ न च तावत्कृतं
 कर्म परैः किंचिद्रणाजिरे ॥ १९ ॥ स्वयमेव च मामात्यवह मां कौरवान् प्रति ॥ सोहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ २० ॥ मध्यमामि पृष्ठघ्राणां कुरुणां
 ततायिनां ॥ नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यतां ॥ २१ ॥ तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ॥ कथ्यमानो भिन्निर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥ न चो
 जित्य गास्तास्त्वं गृहान्वै प्रतियास्यसि ॥ प्रहसिष्यंति वीरास्त्वां न रानार्यश्च संगताः ॥ २३ ॥ अहमप्यत्र सैरंध्या स्याता सारथ्यकर्मणि ॥ न च शक्याम्यनिजित्य गा
 प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव सैरंध्यास्तं वाक्येन तेन च ॥ कथं न युध्येयं महंकुरुन्सर्वान् स्थिरो भव ॥ २५ ॥ उत्तर उवाच कामं हरंतुं मत्स्यानां भूयांसः कु
 वोधनं ॥ प्रहसंतु च मानार्यो न रावापि बृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च कार्यं मे मां वो गच्छंतु चापि मे ॥ शून्यं मे नगरं चापि पितुश्चैव विभेम्यहं ॥ २७ ॥ वैशंपायन उ
 वाच इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीती रथात्प्रस्कंद्य कुंडली ॥ त्यक्तमानं च दर्पं च विस्तृज्य शरंधनुः ॥ २८ ॥ बृहन्नलो वाच नैपशूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनं
 श्रेयस्तु मरणं युद्धेन भीतस्य पलायनं ॥ २९ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्त्वा तु कौंतेयः सोवपुत्यरथोत्तमात् ॥ तमन्वधावद्धार्वतं रंजपुत्रं धनंजयः ॥ ३० ॥ दी
 र्घावेणीं विधुन्वानः साधुरक्ते च वाससी ॥ विधूय वेणीं धावंतमजानंतोर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन् केचित्तरथारूपमवेक्ष्यतां ॥ तं शीघ्रमभिधावंतं संप्रेक्ष्य कुरवो
 ब्रुवन् ॥ ३२ ॥ कण्वेष संच्छन्नो भस्मन्येव दुताशनः ॥ किंचिदस्य यथापुंसः किंचिदस्य यथास्त्रियः ॥ ३३ ॥ सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीवरूपं विभर्ति च ॥ तदेवैतं
 छिरो ग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ॥ तद्देवास्य विक्रांतं नायमन्यो धनं जयात् ॥ ३४ ॥ धूर्तस्य लक्ष्मणवेषधारिणः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आमिषं मांसं तत्र य
 था गृध्राः पतंति तत्तुल्यानां गोलुब्धानां पृथिव्यां निमित्तभूतायां एतेनापेक्षाविसंयामेष्वपि त्वानेष्यामीत्युक्तं ॥ २१ ॥ अभिनिर्द्यायाभिनिर्गत्य न युयुत्ससे योद्धुं नेच्छसि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनं जयः ॥ एकः कोस्मानुपायायादन्यो लोके धनं जयात् ॥ ३५ ॥ एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ॥ स एष किल निर्यातो बाल-
भावान्न पौरुषात् ॥ ३६ ॥ स त्रेण नूनं छन्नं हि चरंतं पार्थ मर्जुनं ॥ उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ॥ ३७ ॥ स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एष पलायते ॥ तं
नूनमेष धावंतं जिघृक्षति धनं जयः ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इति स्म कुरुवः सर्वे विमृशंतः पृथक् पृथक् ॥ न च व्यवसितुं किंचिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९ ॥
छन्नं तथा तं स त्रेण पांडवं प्रेक्ष्य भारत ॥ उत्तरं तु प्रधावंत मभिद्रुत्य धनं जयः ॥ गत्वा पदशतं तूष्णीं केशपक्षे परावृत्तः ॥ ४० ॥ सोर्जुनेन परावृष्टः पर्यदेव यदार्त्तव-
त् ॥ बहुलं रूपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ४१ ॥ उत्तर उवाच ॥ शृणु यास्त्वं हिकल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ॥ निवर्त्तय रथं क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ४२ ॥
शतकुंभस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्दमिति ॥ मणीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमवद्धान् महाप्रभान् ॥ ४३ ॥ हेमदंडप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रतैः ॥ मत्तांश्च दशमार्तगान् मुं-
च मां त्वं बृहन्नले ॥ ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमादीनि वाक्यानि विलपंतमचेतसं ॥ प्रहस्य पुरुषव्याघ्रोरथस्यांतिकमानयत् ॥ ४५ ॥ अथैनमब्रवी-
त्यर्थोभयार्त्तं नष्टचेतसं ॥ यद्विनोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्षणं ॥ एहि मे त्वं हयान्यच्छयुध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ४६ ॥ प्रयात्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षि-
तः ॥ अप्रधृष्य तमं घोरं गुप्तं वीरैर्महारथैः ॥ ४७ ॥ मा भैस्त्वं राजपुत्राय्यक्षत्रियोऽसि परंतप ॥ कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ४८ ॥ अहं वै कुरुभिर्यो-
त्स्ये विजेष्यामि च ते पशून् ॥ प्रविश्यैतद्रथानीकं मप्रधृष्यंदुरासदं ॥ ४९ ॥ यन्ता भवनरश्रेष्ठोऽस्येहं कुरुभिः सह ॥ एवं ब्रुवाणो वीभत्सुर्वैराटि मपराजितः ॥ स
माश्वास्य मुहूर्तं तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ५० ॥ तत एनं विचेष्टंतमकामं भयपीडितं ॥ रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि
गोहरणपर्वणि उत्तरगोघ्नहे उत्तराश्वासने अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ६३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तं दृष्ट्वा क्लीबवेषेण रथस्थं नरपुंगवं ॥ शमीमभिमुखं
यातं रथमारोप्य चोत्तरं ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरवोरथिसत्तमाः ॥ वित्रस्तमनसः सर्वे धनं जयकृतां द्रुयात् ॥ २ ॥ तान् वेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चा-
द्भुतान् ॥ गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चंडाश्च वाताः संवाति रूक्षाः शर्करवर्षिणः ॥ भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४ ॥ रूक्षवर्णा-
श्च जलदा दृष्टं ते द्रुतदर्शनाः ॥ निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥ तमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ वैशसंवैर्युद्धेकदनंवा ॥ ८ ॥ ९ ॥ नदीजेति हेनदीजगागेयहेभीष्म लंकेशस्यरावणस्यबनंतस्त्रारिर्नाशकोहनूमान्सःकेतुर्ध्वजोयस्यसःलंकेशवनारिकेतुः नगोटक्षस्तदाद्वयःदक्षनामाना
मेतिवितर्केनिश्चितंवा अर्जुनइत्यर्थः शैलदक्षौनगावगावित्यमरः नगारिरिद्रस्तस्यसूनुः एषअंगनावेषधरः किरीटीएतन्नामा यंजित्वावःयुष्माकंगाःधेनूःनेप्यतितंदुर्योधनंअत्रपालय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

शिवाश्वविनदंत्येतादीमायांदिशिदारुणाः ॥ हयाश्वाश्रूणिमुंचंतिध्वजाःकंपंत्यकंपिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्ररूपाणिसंहस्यंतैवहूनिच ॥ यत्ताभवंतस्तिष्ठंतुसीध्व
संसमुपस्थितं ॥ आरक्षध्वमपिचात्मानंयूहध्वंवाहिनीमपि ॥ वैशसंचप्रतीक्षध्वंरक्षध्वंचापिगोधनं ॥ ८ ॥ एषवीरोमहेष्वासःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ आगतःक्लीब
वेषेणपार्थोनास्त्यत्रसंशयः ॥ ९ ॥ नदीजलंकेशवनारिकेतुर्नगाद्वयोनामनगारिसूनुः ॥ एषोंगनावेषधरःकिरीटीजित्वावयंनेप्यतिचाद्यगावः ॥ १० ॥ सएष
पार्थोविक्रान्तःसव्यसाचीपरंतपः ॥ नायुद्धेननिवर्ततसर्वैरपिसुरासुरैः ॥ ११ ॥ क्लेशितश्वनेशूरोवासवेनापिशिक्षितः ॥ अमर्षवशमापन्नोवासवप्रतिमोयुधि ॥
नेहास्यप्रतियोद्धारमहंपश्यामिकौरवाः ॥ १२ ॥ महादेवोपिपार्थेनश्रूयतेयुधितोषितः ॥ किरातवेषप्रच्छन्नो गिरौहिमवतिप्रभुः ॥ १३ ॥ कर्णउवाच
सदाभवान्फाल्गुनस्यगुणैरस्मान्विकत्थसे ॥ मच्चार्युनःकलापूर्णोममदुर्योधनस्यच ॥ १४ ॥ दुर्योधनउवाच यद्येषपार्थोराधेयकृतंकार्यंभवेन्मम ॥ ज्ञाताः
पुनश्चरिष्यंतिद्वादशाब्दान्विशांपते ॥ १५ ॥ अथैषकश्चिदेवान्यःक्लीबवेषेणमानवः ॥ शरैरेनंसुनिशितैःपातयिष्यामिभूतले ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच त
स्मिन्ब्रुवतितद्वाक्यंधार्तराष्ट्रेपरंतप ॥ भीष्मोद्रोणःरूपोद्रौणिःपौरुषंतदपूजयन् ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपः गोहरणपः उत्तरंगोग्रहेऽर्जुनप्रशं
सायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच तांशमीमुपसंगम्यपार्थोवैराटिब्रवीत् ॥ सुकुमारंसमाज्ञायसंग्रामेनातिकोविदं ॥ १ ॥
समादिष्टोमयाक्षिप्रंधनूंष्यवहरोत्तर ॥ नेमानिहित्वदीयानिसोदुंशक्ष्यंतिमेबलं ॥ भारंचापिगुरुंवोदुंकुंजरंवाप्रमर्दितुं ॥ २ ॥ ममवाबाहुविक्षेपंशत्रूनिहविजे
ष्यतः ॥ तस्माद्भूमिजयारोहशमीमेतांपलाशिनीं ॥ ३ ॥ अस्यांहिपांडुपुत्राणांधनुंषिनिहितान्युत ॥ युधिष्ठिरस्यभीमस्यबीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥ ४ ॥ ध्वजाःश
राश्वशूराणांदिव्यानिकवचानिच ॥ अत्रचैतन्महावीर्यधनुःपार्थस्यगांढिवं ॥ ५ ॥

॥ १३ ॥ कलाषोढशोशः पूर्णःकृत्स्नः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिविराटपर्व
णिनैलकंठीयेभारतभाबदीपेएकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ तामिति ॥ १ ॥ अवहरअवतारय ॥ २ ॥ बाहुविक्षेपंसोदुंशक्ष्यंतीतिसंबंधः ॥ भूमिजयहेउत्तर पलाशिनीबहुप
त्रवती ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तृणराजस्तालस्तत्समं ॥६॥ महामात्रं अतिप्रमाणं ॥७॥ इति नैलकं० भारत० चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ अस्मिन्निति ॥१॥ आलब्धुं स्पृष्टुं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दायादं पुत्रं ॥ ५ ॥ ६ ॥ अप
त्यक्ष्णदधअनीय ॥८॥ संनहन्निधनुर्षाबंधनानि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इति नै० भा० एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ कस्य जातरूपस्य जातकीर्त्तेः रूपं स्वभावे सौंदर्ये नालोकपशु

एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनं ॥ व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् ॥६॥ सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंवाधकारकं ॥ सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणं
॥७॥ अलंभारंगुरुवोढुं दारुणं चारुदर्शनं ॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवंति दृढानि च ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥८॥ इ० वि० प० उत्तरगो
ग्रहे अर्जुनास्त्रकथने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ उत्तरउवाच अस्मिन् दक्षे किलोद्भूतं शरीरमिति नः श्रुतं ॥ तदहं राजपुत्रः संस्पृशेयं पा
णिना कथं ॥ १ ॥ नैवं विधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना ॥ महाराजपुत्रेण मंत्रयज्ञविदासता ॥ २ ॥ स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शवषाहमिवाशुचिं ॥ कथं वा व्यवहा
र्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नले ॥ ३ ॥ बृहन्नलोवाच व्यवहार्यश्च राजेंद्र शुचिश्चैव भविष्यसि ॥ धनूंष्येतानि माभैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ४ ॥ दायादं मत्स्यरा
जस्य कुले जातं मनस्विनां ॥ त्वां कथं निदितं कर्मकारयेयं नृपात्मज ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्तः स पार्थ नरथात्प्रस्कंदं कुंडली ॥ आरुरोह शमीदक्षं
वैराटिरवशस्तदा ॥ ६ ॥ तमन्वशा सच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनं जयः ॥ अवरोपय दक्षाग्रा द्धनूंष्येतानि माचिरं ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद ॥ सोपह
त्य महाह्राणि धनूंषि पृथुवक्षसां ॥ परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ॥ ८ ॥ तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समंततः ॥ अपश्य द्वां दिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ ९ ॥
तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसां ॥ विनिश्चरुः प्रभादिव्याग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १० ॥ सतेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भतां ॥ हृष्टरो माभयो द्विभ्रः क्ष
णेन समपद्यत ॥ ११ ॥ संस्पृशतानि चापानि भानुमंति बृहन्ति च ॥ वैराटि रर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ इ० म० विरा० उत्तरगोग्रहे अस्त्रारोपणे एक
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ उत्तरउवाच विंदवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ॥ सहस्रकोटि सौवर्णाः कस्यैतद्दुर्नुत्तमं ॥ १ ॥ वारणाय
त्र सौवर्णाः पृष्ठे भासंति दंशिताः ॥ सुपार्श्वं सुग्रहं चैव कस्यैतद्दुर्नुत्तमं ॥ २ ॥ तपनीयस्य शुद्धस्य पृष्ठे यस्येंद्रगोपकाः ॥ पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्दुर्नुत्तमं ॥ ३ ॥

वृंदयोः ग्रंथादौ नाटकादावाकारश्लोकयोरपीति मेदिनी विंदवः सौवर्णा इति संबंधः सहस्रे सहस्रवर्त्यौ बलवर्त्यौ दीप्तिमत्यौ वा कोटी प्रांतौ यस्य तत् सहस्रकोटि सहो बले ज्योतिषि नेति मेदिनी सहस्रशब्दान्मत्वर्थी
योरप्रत्ययः ॥ १ ॥ दंशिताः भासमानाः सुग्रहं गृह्णते स्मिन्निति ग्रहो मध्यं ॥ २ ॥ तपनीयस्य सुवर्णस्येंद्रगोपकाः कीटविशेषाः रक्तपीतभास्वरवर्णाः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ सौवर्णाःशलाभाःसुवर्णःकृष्णागरुवर्णद्रव्यमीनाइतिसंज्ञितं तन्मणः तेषुहिनीलवर्णेषुतपनीयाख्यस्वर्णभूषणानिशोभन्ते सुवर्णश्चसुवर्णाचकृष्णागरुमखांतरेइतिविश्वः सुवर्णमणयःस्वर्णविदवः शोभनवर्णमणिरवचितत्वाद्वासुवर्णमणिचित्रत्वं ॥ ५ ॥ साहस्राःसहस्रशःसंख्याताः लोमवाहिनः पत्रवंतः लोमलेदिनइत्यन्ये उपासंगेनिषंगे ॥ ६ ॥ विपाठाःस्थूलदंडाबाणविशेषाः विपाठःस्थूलदंडःस्यादितिकल्पद्रुः गार्धपत्राःगृध्रपत्रवाहिनः शिलाशिताःशिलायांतीक्ष्णीकृताः पीताःकर्माणेतेजनजलपायिताः सर्वायसाःकेवलंलोहमयाः काष्ठदंडरहिताइत्यर्थः ॥ ७ ॥ वराहकर्णाकारैःशल्यैःव्यामिश्रान्धुक्तान्धारयतेशेरान्चित्ररूपानेवेतिभावः ॥ ८ ॥ चंद्रबिंबार्धवद्वर्शनयेषां अर्धचंद्राकाराइत्यर्थः ॥ ९ ॥ पूर्वैरुपरिस्थैरर्थैःउपलक्षिताः सुवासंसःसुपुंखाबाणाएवउत्तरैरयभागेःहेमपुंखैःसुवर्णधाराचित्रितैः ॥ १० ॥

सूर्यायत्रचसौवर्णस्त्रियोभासंतिदंशिताः ॥ तेजसाप्रज्वलंतोहिकस्यैतद्गुरुत्तमं ॥ ४ ॥ शलाभायत्रसौवर्णास्तपनीयविभूषिताः ॥ सुवर्णमणिचित्रचकस्यैतद्गुरुत्तमं ॥ ५ ॥ इमेचकस्यनाराचाःसाहस्रालोमवाहिनः ॥ समंतात्कलधौताग्राउपासंगेहिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाठाःपृथवःकस्यगार्धपत्राःशिलाशिताः ॥ हारिद्रवर्णाःसुमुखाःपीताःसर्वायसाःशराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्चापःपंचशार्दूललक्षणः ॥ वराहकर्णव्यामिश्रान्शरान्धारयतेदश ॥ ८ ॥ कस्येमेपृथवोदीर्घाश्चंद्रविंबार्धदर्शनाः ॥ शतानिसप्ततिष्ठन्तिनाराचारुंधिराशनाः ॥ ९ ॥ कस्येमेशुकपत्राभैःपूर्वैरर्थैःसुवाससः ॥ उत्तरैरायसैःपीतैर्हेमपुंखैःशिलाशितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहोदिव्यःशात्रवाणांभयंकरः ॥ कस्यायंसायकोदीर्घःशिलीपृष्ठःशिलीमुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशेनिहितोहेमचित्रत्सरुर्महान् ॥ सुफलश्चित्रकोशश्चकिंकिणीसायकोमहान् ॥ १२ ॥ कस्यहेमत्सरुर्दिव्यःखड्गःपरमनिर्मलः ॥ कस्यायंविमलःखड्गोऽगव्येकोशेसमर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्सरुरनाधृष्योनैषध्योभारसाधनः ॥ कस्यपांचनखेकोशेसायकोहेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूपसंपन्नःपीतआकाशसन्निभः ॥ कस्यहेममयेकोशेसुतमेपावकप्रभे ॥ १५ ॥ निस्त्रिशोयंगुरुःपीतःसायकःपरनिर्व्रणः ॥ कस्यायमसितःखड्गोहेमविंदुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविषसमस्पर्शःपरकायप्रभेदनः ॥ गुरुभारसहोदिव्यःसपत्नानांभयप्रदः ॥ १७ ॥

शिलीभेकीपृष्ठेचित्ररूपेणयस्यपरिचयार्थं शिलीमुखोभेक्यामुखमिवमुखंयस्य सायकःखड्गः शरेखड्गेचसायकइत्यमरः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशेव्याघ्रचर्मकोशे त्सरुःखड्गादिमुष्टौस्यादित्यमरः सुफलःशोभनभल्लिकः फलंशस्त्रायेव्युष्टिलाभयोरितिविश्वः किंकिणीयुक्तःसायकः ॥ १२ ॥ गव्येगोचर्मजे ॥ १३ ॥ नैषध्योनिषधदेशजः पांचनखेअजचर्मजे पंचनखोजेकूर्मेइतिविश्वः हेमविग्रहःसुवर्णेनालंकृतदेहः ॥ १४ ॥ आकाशसन्निभःकृष्णभास्वरः ॥ १५ ॥ निस्त्रिशःत्रिशतोऽंगुलिभ्योनिर्गतःत्रिशदंगुलाधिकः सायकःखड्गः परेषांशस्त्रेणनिर्गतोव्रणोयस्यपरानभिभूतः शिष्यइतिपाठेपुरुषद्वयेनोसमानासांगीतिप्रसिद्धातद्योग्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ इति वि० नैलकंठीये० भारतभा० द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अपहरतीत्यपहारीकालः सोऽस्मिन्नित्यपहारिणं पामादित्वान्मत्वर्थीयोनप्रत्ययः काल
रूपीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ धनुषांशतसहस्रेणलक्षेणसंमितं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रीणि वर्षाणि पंचशतं वर्षाणि प्रजापतिरधारयदितिसंबंधः अत्र ब्रह्मादीनां वर्षाणि देवमानेनैव ज्ञेयानि योऽस्माकंसौरः संवत्सरः स ते
पामेकं दिनमिति शास्त्रप्रसिद्धं ॥ पार्थः पंचचषष्टिचेत्यत्र तु वर्षशब्दोऽष्टिपरः तथाच संवत्सरे वर्षद्वयं जायते तथाहि एकेन वर्षेण तृप्तः शरदित्री सापयणं करोति अपरेण तृप्तो वसंते यवापयणं करोति तथाचापयणं प्रक
त्य आश्वलायनः श्रुतिमुदाहरति अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्यापयणेन हियजत इति तथान्यत्रापि तदेव प्रकृत्य श्रुतं ब्रौहिमिरिह्मा ब्रौहिमिरेव यजेताथ यवेभ्यो यवैरिह्मा यवैरेव यजेत ब्रौहिभ्य इति एवंचैक

निर्दिशस्व यथा तत्त्वं मया पृष्टा बृहन्नले ॥ विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभा० वि० प० गोप्र० प० उत्तरवाक्यं नाम द्विचत्वारिंशो
ऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ बृहन्नलोवाच यन्मां पूर्वमिहा पृच्छः शत्रुसेनापहारिणं ॥ गांडीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥ सर्वायुधमहामात्रं शा
तेकुंभपरिष्कृतं ॥ एतत्तदजुं न स्यासीद्गांडीवं परमायुधं ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्द्धनं ॥ येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चाव
चैर्वर्णैः श्लक्ष्णमायतमव्रणं ॥ देवदानवगंधर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४ ॥ एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥ ततो नंतरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥ ५ ॥ त्री
णि पंचशतं चैव शक्रोशीतिचपंचच ॥ सोमः पंचशतं राजा तथैव वरुणः शतं ॥ पार्थः पंचचषष्टिच वर्षाणि श्वेतवाहनः ॥ ६ ॥ महावीर्यमहादिव्यमेतत्तद्वनुरुत्तमं ॥
एतत्पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनं ॥ ७ ॥ पूजितं सुरमर्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥ सुपार्श्वभीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ॥ येन पार्थो जयत्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः
॥ ८ ॥ इंद्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुदर्शनं ॥ राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमं ॥ ९ ॥ सूर्यायस्मिस्तु सौवर्णाः प्रकाशं ते प्रकाशिनः ॥ तेजसा प्रज्वलंतो वै न कुल
स्यैतदायुधं ॥ १० ॥ शलभाय त्रसौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ॥ एतन्माद्रीसुतस्यापि सह देवस्य कार्मुकं ॥ ११ ॥

स्मिन्संवत्सरे कार्यनाद्येकं वर्षमपरं मकरायनादीति द्वे वर्षे ततश्च सार्द्धं द्वात्रिंशता संवत्सरैः पंचषष्टिर्वर्षाणि भवन्तीति युक्तमुक्तं पार्थः पंचचषष्टिच वर्षाणि एतद्वनुर्द्धारेति अन्येतु अतीतमनागतं च कालं एकीकृत्य पं
चषष्टिसंवत्सरं धनुर्द्धारणं वर्णयन्ति वर्षोऽस्त्री भारताद्वैतु जंबूद्वीपाब्ददृष्टिष्विति मेदिनी दृष्टिर्वर्षमित्यमरश्च तत्र प्राचां मतेऽधारयदिति भूतकालानुपपत्तिः वक्तुः कदाचिदायुर्ज्ञानकल्पनेऽपि प्रतिपत्तुः पारोक्ष्येणा
जुं न वयोविदोऽप्रतिपत्तिश्चेति विचारणीयं अस्माकं नुगांडीवलाभानंतरंगतेषु सार्द्धं द्वात्रिंशद्वर्षेषु त्रयोदश वर्षाणि वनवासे ब्राह्मणकार्यार्थमायुधागारं प्रविष्टस्यार्जुनस्य द्रौपदीधर्मराजयोः सहासनकालेऽनुप्रवेश
निमित्ते द्वादश वर्षाणि इति पंचविंशतिर्गतानि अन्यान्यपि दिग्विजयराजभूयराज्यकरणादिकाले प्रागेव सार्द्धं पंच वर्षाणि गतानीति समुन्नेयं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सहस्राः तेजस्विनोदृढाः सहस्रशःसंमितावा ॥ १२ ॥ व्यूहतःक्षिपतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सर्वपारसवाःसर्वचतत्पारंपरसमूहंसुवतेहिंसंतितेसर्वपारसवाःसर्वशत्रुसमूहनाशकराः

येत्वमेक्षुरसंकाशाःसहस्रालोमवाहिनः ॥ एतेर्जुनस्यवैराटेशराःसर्पविषोपमाः ॥ १२ ॥ एतेज्वलंतःसंग्रामेतेजसाशीघ्रगामिनः ॥ भवंतिवीरस्याक्षय्याव्युं
हतःसमरेरिपून् ॥ १३ ॥ येचेमेपृथवोदीर्घाश्चंद्रविबार्धदर्शनाः ॥ एतेभीमस्यनिशितारिपुक्षयकराःशराः ॥ १४ ॥ हारिद्रवर्णायैत्वेतेहमपुंखाःशिलाशिताः ॥
नकुलस्यकलापोयंपंचशार्दूललक्षणः ॥ १५ ॥ येनासौव्यजयत्कल्पांप्रतीचींदिशमाहवे ॥ कलापोत्येषतस्यासीन्माद्रीपुत्रस्यधीमतः ॥ १६ ॥ येत्वमेभास्क
राकाराःसर्वपारसवाःशराः ॥ एतेचित्रक्रियोपेताःसहदेवस्यधीमतः ॥ १७ ॥ येत्वमेनिशिताःपीताःपृथवोदीर्घवाससः ॥ हेमपुंखास्त्रिपर्वाणोराज्ञएतेमहाश
राः ॥ १८ ॥ यस्त्वयंसायकोदीर्घःशिलीपृष्ठःशिलीमुखः ॥ अर्जुनस्यैषसंग्रामेगुरुभारसहोदृढः ॥ १९ ॥ वैयाघ्रकोशःसुमहान्भीमसेनस्यसायकः ॥ गुरुभार
सहोदिव्यःशात्रवाणांभयंकरः ॥ २० ॥ सुफलश्चित्रकोशश्चहेमत्सररनुत्तमः ॥ निखिंशःकौरवस्यैषधर्मराजस्यधीमतः ॥ २१ ॥ यस्तुपांचनखेकोशेनिहितश्चि
त्रयोधने ॥ नकुलस्यैषनिखिंशोगुरुभारसहोदृढः ॥ २२ ॥ यस्त्वयंविपुलःखड्गोव्येकोशेसमर्पितः ॥ सहदेवस्यविद्येनंसर्वभारसंहृदं ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभार
तेवि०प०उ०प०उत्तरगोत्रहेआयुधवर्णनंनामत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥४३॥ ॥७३॥ ॥७३॥ उत्तरउवाच सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानिमहात्म
न ॥ रुचिराणिप्रकाशंतेपार्थानामाशुकारिणां ॥ १ ॥ कनुस्विदर्जुनःपार्थःकौरव्योवायुधिष्ठिरः ॥ नकुलःसहदेवश्चभीमसेनश्चपांडवः ॥ २ ॥ सर्वएवमहात्मानः
सर्वाभिन्नविनाशनाः ॥ राज्यमक्षैःपराकीर्यनश्रुयंतंकथंचन ॥ ३ ॥ द्रौपदीक्वचपांचालीस्त्रीरत्नमिति विश्रुता ॥ जितानक्षैस्तदारुणातानेवान्वगमद्वनं ॥ ४ ॥ अ
र्जुनउवाच अहमस्म्यर्जुनःपार्थःसभास्तारोयुधिष्ठिरः ॥ बलवोभीमसेनस्तुपितुस्तेरसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्वबंधोयनकुलःसहदेवस्तुगोकुले ॥ सैरंधींद्रौपदींविद्धि
यत्कृतेकीचकाहताः ॥ ६ ॥ उत्तरउवाच दशपार्थस्यनामानियानिपूर्वश्रुतानिमे ॥ प्रब्रूयास्तानियदिमेश्रद्ध्यांसर्वमेवते ॥ ७ ॥ अर्जुनउवाच हंततेहंसमा
चक्षेदशनामानियानिमे ॥ वैराटेशृणुतानित्वंयानिपूर्वश्रुतानिते ॥ ८ ॥ एकाग्रमानसोभूत्वाशृणुसर्वसमाहितः ॥ अर्जुनःफाल्गुनोजिष्णुःकिरीटीश्वंतवाहनः ॥
बीभत्सुर्विजयःकृष्णःसव्यसाचीधनंजयः ॥ ९ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ चित्रयोधनेविचित्रयुद्धनिमित्तंनिहितःपालितः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति० विरा०नैल०भा०

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥४३॥ ॥७३॥ सुवर्णेति॥१॥२॥ पराकीर्यअपास्य ॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥ नररूपस्यममहाविष्णोर्नामानिसंकटेस्मर्यमाणानिविजयावहानीत्यभिप्रेत्याह एकाग्रेति ॥९॥

॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ नक्षत्राभ्यान्तराभ्यान्तत्रस्थितेचंद्रेइत्यर्थः उत्तराभ्यांचपूर्वाभ्यामितिपाठेनक्षत्रसंघाइत्यर्थः ॥१६॥१७॥ बीभत्सुरितिजदिकल्याणमुखेचेत्यस्यसन्निरूपं ॥ १८॥ विकर्षणेशक्तौइतिशेषः सव्येनवामेनापिहस्तेनसच्चितुंज्याकर्षणादिक्रियायांसंबद्धंशीलमस्येतिसव्यसाचीत्यर्थः ॥ १९॥ अर्जुनइतिऋजगतिस्थानार्जनोपार्जनेष्वित्यतःउन्नप्रत्ययेभवति वर्णोदीप्तिः तमः

उत्तरउवाच केनासिविजयोनामकेनासिश्चेतवाहनः ॥ किरीटोनामकेनासिसव्यसाचीकथंभवान् ॥ १०॥ अर्जुनःफाल्गुनोजिष्णुःरुष्णोबीभत्सुरेवच ॥ धनंजयश्चेकेनासिब्रूहितन्मतत्त्वतः ॥ ११॥ श्रुतामेतस्यवीरस्यकेवलानामहेतवः ॥ तत्सर्वंयदिमेब्रूयाःश्रद्धयांसर्वमेवते ॥ १२॥ अर्जुनउवाच सर्वाज नपदाजित्वावित्तमादायकेवलं ॥ मध्येधनस्यतिष्ठामितेनाहुर्माधनंजयं ॥ १३॥ अभिप्रयामिसंग्रामेयदहंयुद्धदुर्मदान् ॥ नाजित्वाविनिवर्त्तामितेनमांवि जयंविदुः ॥ १४॥ श्वेताःकांचनसन्नाहारयेयुज्यंतिमेहयाः ॥ संग्रामेयुद्ध्यमानस्यतेनाहंश्चेतवाहनः ॥ १५॥ उत्तराभ्यांफल्गुनीभ्यांनक्षत्राभ्यामहंदिवा ॥ जा वोहिमवतःपृष्ठेतेनमांफाल्गुनंविदुः ॥ १६॥ पुराशक्रेणमेदत्तंयुध्यतोदानवर्षभैः ॥ किरीटंमूर्ध्निसूर्याभंतेनाहुर्माकिरीटिनं ॥ १७॥ नकुर्याकर्मवीभत्संयुध्यमानः कथंचन ॥ तेनदेवमनुष्येषुबीभत्सुरितिविश्रुतः ॥ १८॥ उभौमेदक्षिणौपाणीगांडीवस्यविकर्षणे ॥ तेनदेवमनुष्येषुसव्यसाचीतिमांविदुः ॥ १९॥ पृथिव्यां चतुरंतायांवर्णोमेदुर्लभःसमः ॥ करोमिकर्मशुक्लंचतस्मान्मामर्जुनंविदुः ॥ २०॥ अहंदुरापोदुर्धर्पोदमनःपाकशासनिः ॥ तेनदेवमनुष्येषुजिष्णुर्नामास्मि वि श्रुतः ॥ २१॥ रुष्णइत्येवदशमंनामचक्रेपितामम ॥ रुष्णावदातस्यसतःप्रियत्वाद्दालकस्यवै ॥ २२॥ वैशंपायनउवाच ततःसपार्थवैराटिरभ्यवादयदंतिका त् ॥ अहंभूमिजयोनामनाम्नाहमपिचोत्तरः ॥ २३॥ दिष्ट्यात्वांपार्थपश्यामिस्वागतंतेधनंजय ॥ लोहिताक्षमहाबाहोनागराजकरोपम ॥ २४॥ यदज्ञानादवो चंत्वांक्षंतुमर्हसितन्मम ॥ यतस्त्वयाकृतंपूर्वचित्रंकर्मसुदुष्करं ॥ अतोभयंव्यतीतंमेप्रीतिश्चपरमात्वयि ॥ २५॥ इति०म०भा०विरा० उत्तरगोत्रहेअर्जुन परिचयेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४॥ ॥ ४५॥ उत्तरउवाच आस्थायरुचिरंवीररथंसारथिनामया ॥ कतमंयास्यसेऽनीकमुक्तोयास्याम्यहंत्वया ॥ १॥ अर्जुनउवाच प्रीतोस्मिपुरुषव्याघ्रनभयंविद्यतेतव ॥ सर्वान्नुदामितेशत्रून्रणेष्णविशारद ॥ २॥

ऋजुः दीप्तिमत्त्वान्समत्वात्शुद्धकर्मकरत्वाच्चार्जुनइत्यर्थः ॥ २०॥ जिष्णुर्जयंशीलः ॥ २१॥ रुष्णावदातस्यरुष्णभास्वरवर्णस्य कर्षतिचित्रमितिमनोहरत्वाद्वाकृष्णइत्याह प्रियत्वादिति ॥ २२॥ २३॥ नाग रज्ज्वरावतःतस्येवकरोपमाहस्तयोःसादृश्यंयस्यहस्तिहस्तोपमकरेत्यर्थः ॥ २४॥ कर्मदिग्विजयादि ॥ २५॥ इति०वि०नै०भा०चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४॥ आस्थायेति ॥ १॥ नुदामिदूरीकरोमि ॥ २॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति विराटप० नैलकंठेये भारतभा० पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ उत्तरमिति ॥ १ ॥ सिंहसिंहाकारं ॥ २ ॥ देवीमायामित्यद्भुतत्वं ध्वजस्य दर्शितं
भायामय इव ध्वजोऽद्भुत इत्यर्थः विश्वकर्मणा ब्रह्मणा भौमनेन वा कांचनं कांचनवर्णं सिंहं हिंमं लांगूलं यस्य पुच्छं विक्षेपणेनैव बहून् हस्सादीन् पोथयंतमित्यर्थः वानरलक्षणं वानरस्वरूपं ॥ ३ ॥ प्रसादं प्रसादप्रामंसः

असहायो सिकौंतेय सहायाश्च कौरवाः ॥ अतएव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि ते ग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो मा भैषीः प्रहस्यस्वनवत्तदा ॥ ३५ ॥ युध्यमानस्य मे वी
रगंधर्वैः सुमहाबलैः ॥ सहायो घोपयात्रायां कस्तदासीत्सखामम ॥ ३६ ॥ तथा प्रतिभयेतस्मिन् देवदानवं संकुले ॥ खांडवे युध्यमानस्य कस्तदासीत्सखामम
॥ ३७ ॥ निवातकवचैः सार्धं पौलोमैश्च महाबलैः ॥ युध्यतो देवराजार्थे कः सहायस्तदाभवत् ॥ ३८ ॥ स्वयं वरतु पांजाल्याराजभिः सह संयुगे ॥ युध्यतो बहुभिस्ता
तकः सहायस्तदाभवत् ॥ ३९ ॥ उपजीव्य गुरुद्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमं ॥ वरुणं पावकं चैव रुक्मं रुक्मिणं च माधवं ॥ ४० ॥ पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्नयोधये ॥ र
थं वाहय मेशीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४१ ॥ इति० म० विरा० गोहरणप० उत्तरगोत्रहे उत्तरार्जुनयोर्वाक्यं नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणं ॥ आयुधं सर्वमादय प्रययौ पांडवर्षभः ॥ १ ॥ ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः ॥ प्रणिधाय
शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २ ॥ देवीमायारथे युक्तां विहितां विश्वकर्मणा ॥ कांचनं सिंहलांगूलं ध्वजं वानरलक्षणं ॥ ३ ॥ मनसा चिंतयामास प्रसादं पावक
स्य च ॥ स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा ध्वजं भूतान्यदेशयत् ॥ ४ ॥ स पताकं विचित्रांगं सोपासंगं महाबलं ॥ खात्पपातरथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमं ॥ ५ ॥ रथं तमागतं दृष्ट्वा
दक्षिणं प्राकरोत्तदा ॥ रथमास्थाय वीभत्सुः कौंतेयः श्वेतवाहनः ॥ ६ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः ॥ ततः प्रायादुदीचीं चक्रपिप्रवरकेतनः ॥ ७ ॥ स्वन
वंतं महाशंखं वलवानरिमर्दनः ॥ प्राथमद्वलमास्थाय द्विपतालो महर्षणं ॥ ८ ॥ ततस्तेजवनाधूर्याजानुभ्यामगमन्महीं ॥ उत्तरश्चापिसंत्रस्तोरयोपस्थ उपाविश
त् ॥ ९ ॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौंतेयः समुद्यम्य चरश्मिभिः ॥ उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासय दर्जुनः ॥ १० ॥ अर्जुन उवाच मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्यं क्षत्रियांसि परंतप ॥
कथं तु पुरुषव्याघ्रशत्रुमध्ये विपीदसि ॥ ११ ॥ श्रुतास्ते शंखशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ॥ कुंजराणां च नदतां व्यूढानीके पुतिष्ठतां ॥ १२ ॥ सत्वं कथमिहानेन शं
खशब्देन भीषितः ॥ विवर्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥ उत्तर उवाच श्रुतामे शंखशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ॥ कुंजराणां निनदतां व्यूढानीके
पुतिष्ठतां ॥ १४ ॥ पावकः तच्चिंतितं अर्जुनचिंतितं अदेशयत् अयोजयत् ॥ ४॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेजवनाः प्रसिद्धाः वेगवंतोऽग्निदत्तरथस्थाः ॥ ९ ॥ संस्थाप्य यथावत्कृत्वा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एकांतमुदुहं समम्यंतपाठस्तुलेखकप्रमादः रथंमुदुहंअवलंब्येत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अनाहतःअक्षतः धावति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ज्यो

नैवंविधःशेखशब्दःपुराजातुमयाश्रुतः ॥ ध्वजस्यचापिरूपंमेदृष्टपूर्वनहीदृशं ॥ १५ ॥ धनुषश्चैवनिर्घोषःश्रुतपूर्वानमेकचित् ॥ अस्यशंखस्यशब्देनधनुपोनिः
स्वनेनच ॥ १६ ॥ अमानुषाणांशब्देनभूतानांध्वजवासिनां ॥ रथस्यंचनिनादेनमनोमुत्थतिमेभृशं ॥ १७ ॥ व्याकुलाश्चदिशःसर्वाहृदयंव्यथतीवमे ॥ ध्वजेन
पिहिताःसर्वादिशोनप्रतिभांतिमे ॥ १८ ॥ गांडीवस्यचशब्देनकर्णौमेवधिरीकृतौ ॥ समुहूर्तंप्रयातंतुपार्थोवैराटिमब्रवीत् ॥ १९ ॥ अर्जुनउवाच एकांतरथ
मास्थायपद्भ्यांत्वमवपीडयन् ॥ दृढंचरश्मीन्संयच्छशंखंध्मास्याम्यहंपुनः ॥ २० ॥ वैशंपायनउवाच ततःशंखमुपाध्मासीद्धारयन्निवपर्वतान् ॥ गुहागिरीणां
चतदादिशःशैलांस्तथैवच ॥ उत्तरश्चापिसंलीनोरथोपस्यउपाविशत् ॥ २१ ॥ तस्यशंखस्यशब्देनरथनेमिस्वनेनच ॥ गांडीवस्यचघोषेणपृथिवीसमंकंपत
॥ २२ ॥ तंसमाश्वासयामासपुनरेवधनंजयः ॥ २३ ॥ द्रोणउवाच यथारथस्यनिर्घोषोयथामेघउदीर्यते ॥ कंपतेचयथाभूमिर्नैपोन्यःसव्यसाचिनः ॥ २४ ॥
शस्त्राणिनप्रकाशंतेनप्रहृष्यंतिवाजिनः ॥ अग्नयश्चनभासंतेसमिद्धास्तन्नशोभनं ॥ २५ ॥ प्रत्यादित्यंचनःसर्वेभृगाघोरप्रवादिनः ॥ ध्वजेषुचनिलीयंतेवाय
सास्तन्नशोभनं ॥ २६ ॥ शकुनाश्चापसव्यानोवेदयंतिमहद्भयं ॥ २७ ॥ गोमायुरेपसेनायारुदन्मध्यंनधावति ॥ अनाहतश्चनिष्क्रांतोमहद्देदयतेभयं ॥ २८ ॥
भवतारोमकूपाणिप्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ ध्रुवंविनाशोयुद्धेनक्षत्रियाणांप्रहृष्यते ॥ २९ ॥ ज्योतींषिनप्रकाशंतेदारुणामृगपक्षिणः ॥ उत्पाताविविधाघोरादृश्यं
तेक्षत्रनाशनाः ॥ ३० ॥ विशेषतइहास्माकंनिमित्तानिविनाशने ॥ उल्काभिश्चप्रदीप्ताभिर्बाध्यतेपृतनातव ॥ बाहनान्यप्रहृष्टानिरुदंतीवविशांपते ॥ ३१ ॥ उ
पासतेचसैन्यानिगृध्रास्तवसमंततः ॥ तप्स्यसेवाहिनींदृष्ट्वापार्थबाणप्रपीडितां ॥ पराभूताचवःसेनानकश्चिद्योद्धुमिच्छति ॥ ३२ ॥ विवर्णमुखभूयिष्ठाःसर्वेयो
धाविचेतसः ॥ गाःसंप्रस्थाप्यतिष्ठामोव्यूहानीकाःप्रहारिणः ॥ ३३ ॥ इति०म०विरा०प०उत्तरगोघ्रहेऔत्पातिकानामपटुचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥
वैशंपायनउवाच अथदुर्योधनोराजासमरेभीष्ममब्रवीत् ॥ द्रोणंचरथशार्दूलंरुपंचसुमहार्थं ॥ १ ॥ उक्तोयमर्थआचार्योमयाकर्णेनचासरुत् ॥ पुनरेवप्र
वक्ष्यामिनहितव्यामितंब्रुवन् ॥ २ ॥ पराभूतैर्हिवस्तव्यतैश्चद्वादशवत्सरान् ॥ वनेजनपदेज्ञातैरेपएवपणोहिनः ॥ ३ ॥ तीषिसूर्यचक्षुर्वाङ्मनां मे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ इतिविराटप०नै०भा०षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ आचार्योद्रोणंरुपंचप्रतीतिमयाऽयमर्थउक्तः पाठांतरेऽयमाचार्योऽस्मिन्नर्थेविषयेमयाकर्णेनचोक्तइतियोजना ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५॥ हीनेति न जातमधिकं वाऽज्ञातवासकालं ज्ञातुमर्हति ॥ ६ ॥ तत्र ऊनपक्षे इष्टमेव सिद्धं अधिकपक्षेऽपि दोषमाह अर्थानामिति द्वैधे द्विप्रकारत्वे संशयो भवति अर्थानां प्रयोजनानां अयं भावः यदिति निस्तीर्णप्रतिज्ञास्तर्हि तेषां शलाभार्थमां उपगतानां मत्स्यादतस्तत्प्राप्तिर्वैति द्वैधे संभवतिसंशया क्रांतानां मत्स्याद्युद्धार्थमागमनं दोष एवेति पूर्ववैरेण सत्यपि संशयेऽस्मिन् जिघांसायां आगतानां पराजयोऽपि संभाव्यत इत्याहान्यथेति अन्यायेन युध्यतः पराजयेऽपि अधिकैव नष्टिरस्तीति ज्ञातः ॥ ७ ॥ उत्तरंगो यं मार्गमाणां मिच्छतां मत्स्यं अनादरेपठौ अस्मान् अनादृत्येत्यर्थः बालिसुर्यावयोर्युद्धे प्रविशन्तं मत्स्यं नोपिकुरु मत्स्यसंनिपाते प्रविशन् पराधी स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु तर्हि मत्स्यत्रिगर्तविमर्दे कुरुभिरपि किमर्थं गंतव्यमित्याशंक्याह त्रिगर्तानामित्यादिना ते तव समक्षमिति शेषः ॥ ९ ॥ तेषां त्रिगर्तानामर्थं तत्

तेषां न तावन्निर्वर्तते तत्र यो दशं ॥ अज्ञातवासो वीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४ ॥ अनिर्वर्तते तु निर्वासे यदि वीभत्सुरागतः ॥ पुनर्द्वादशवर्षाणि वने वत्स्यंति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोहोऽविशत् ॥ हीनातिरिक्तमेतेषां भोष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां च पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः ॥ अन्यथा चितितोऽर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ॥ ७ ॥ उत्तरं मार्गमाणां मत्स्यानां च युयुत्सतां ॥ यदि वीभत्सुराया तस्तदा कस्यापराधमः ॥ ८ ॥ त्रिगर्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्योद्धुमिहागताः ॥ मत्स्यानां विप्रकारां स्तेव हून्स्मान् कीर्तयन् ॥ ९ ॥ तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतं ॥ प्रथमतः गृहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ सप्तम्यामपराद्धे वै तथा तैस्तु समाहितं ॥ १० ॥ अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ इमा गावो गृहीतव्या मते मत्स्ये गवां पदं ॥ ११ ॥ ते वा गाश्चानयिष्यंति यदि वा स्युः पराजिताः ॥ अस्मान्वा ल्युपसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतं ॥ १२ ॥ अथ वा तान् पाहाय मत्स्यो जनपदैः सह ॥ सर्वथा सेनया सार्धं संवृतो भीमरूपया ॥ आयातः केवलं रात्रि मत्स्यान्योद्धुमिहागतः ॥ १३ ॥ तेषां मेव महावीर्यः कश्चिदेष पुरःसरः ॥ अस्मान् जेतुमिहायातो मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ॥ १४ ॥ यद्ये पराजामत्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ १५ ॥

मत्स्यैः सह युद्धं प्रतिश्रुतं ॥ १० ॥ न केवलं मित्रपक्षपातमात्रमस्माकमस्ति अपितु स्वार्थोप्यस्तीत्याह अष्टम्यामिति तथा च स्वार्थं युध्यतां नास्माकमपराधोऽस्ति मत्स्ये गवां त्रिगर्तैर्दत्तानां पदं मार्गं गते सति अस्माभिरिमा गावो गृहीतव्याः ॥ ११ ॥ ते त्रिगर्ताः उपसंधाय वंचयित्वा मत्स्येन संगतं स्तेहं कुर्युः सर्वथा पक्षत्रयेऽपि अस्माभिरिदानीं योद्धव्यमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तान् त्रिगर्तान् अपाहाय गोभिः सह उपेक्ष्य केवलं रात्रि रात्रौ त्वगृहं आयात इदानीं प्रातरस्मान्योद्धुमिहागत इति संबंधः ॥ १३ ॥ पक्षांतरमाह तेषामिति ॥ १४ ॥ फलितमाह सर्वैरिति सर्वैरस्माभिरैकीभूय ये आगतास्तैः सह युद्धव्यमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ आत्माचित्तप्रणिधीयतांसावधानंक्रियतां ॥ १७ ॥ लब्धस्यगोधनस्यनाशेअस्माभिःस्वपुरंनप्रवेष्टव्यमितिप्रतिजानीते आच्छिन्नइति पदातयस्त्वस्मिन्नुद्धेनक्षयंत्येवाश्वास्तुकदाचिज्जीविष्यंत्यपीत्याह
शरैरितिप्राचांन्याख्यावक्तुरपकर्षसूचिका वस्तुतस्तुआच्छिन्नेःपद्वेगोधनेनिमित्तेदेवेनवासंहसयामेउपस्थितेसतिअस्माकंभीष्मादीनामध्यं हइतिप्रसिद्धःकोस्तियोनपुरंनजेत्अपितुप्रत्येकं सर्वेएवंस्वपुरंगंतुं
देवानपिजेतुंगाश्वाच्छेतुंसमर्थाःस्मइत्यर्थः ॥ १८ ॥ शरैरिति एभिरितिस्वकीयशरप्रदर्शनं ॥ १९ ॥ आचार्यरणाद्रीतं पृष्ठतःकृत्वासेनामुखादपसार्यअस्मिन्भीतेसर्वेपिभीताःस्युरितिभावः ॥ २० ॥ तेषांपांडवानां
मतंसमतंअस्मत्तेजोवधकरणंजानातीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ द्रोणेभीतेसतिसर्वविघटितंविचलितंभवेत् सामर्थ्यमितिशेषः यीष्मेघर्मकालेवसंतेइत्यर्थः इतःषण्मासानंतरंयुद्धारंभस्यशरदिदृष्टत्वात् अदेशिकाःस्व

अथकस्मात्स्थितात्येतेरथेषुरथसत्तमाः ॥ भीष्मोद्रोणःरुपश्चैवविकर्णोद्रौणिरेवच ॥ १६ ॥ संभ्रांतमनसःसर्वेकालेत्यस्मिन्महारथाः ॥ नान्यत्रयुद्धाच्छ्रेयो
स्तितथात्माप्रणिधीयतां ॥ १७ ॥ आच्छिन्नेगोधनेस्माकमपिदेवेनवज्जिणा ॥ यमेनवापिसंग्रामेकोहास्तिनपुरंनजेत् ॥ १८ ॥ शरैरेभिःप्रणुन्नानांभग्नानां
गेहनेवने ॥ कोहिजीवेत्यदातीनांभवेदश्वेषुसंशयः ॥ १९ ॥ दुर्योधनवचःश्रुत्वारारथेयस्त्वब्रवीद्वचः ॥ आचार्यपृष्ठतःकृत्वातथानीतिर्विधीयतां ॥ २० ॥ जाना
तिहिमतंतेषामतस्त्रासयतीहनः ॥ अर्जुनेचास्यसंप्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २१ ॥ तथाहिदृष्ट्वाभीभत्सुमुपायांतंप्रशंसति ॥ यथासेनानभज्येततथानीतिर्वि
धीयतां ॥ २२ ॥ हेपितंत्युपशृण्वानेद्रोणेसर्वविघटितं ॥ अदेशिकामहारण्येग्रीष्मेशत्रुवशंगताः ॥ यथानविभ्रमेत्सेनातथानीतिर्विधीयतां ॥ २३ ॥ इष्टाहि
पांडवानित्यमाचार्यस्यविशेषतः ॥ आसयन्नपरार्थाश्चकथ्यतेस्मस्वयंतथा ॥ २४ ॥ अश्वानांहेपितंश्रुत्वाकःप्रशंसापरोभवेत् ॥ स्थानेवापिब्रजंतोवासदाक्रे
पंतिवाजिनः ॥ २५ ॥ सदाचवायवोवांतिनित्यंवर्पतिवासवः ॥ स्तनयितोश्चनिर्घोषःश्रूयतेबहुशस्तथा ॥ २६ ॥ किमत्रकार्यपार्थस्यकथंवासप्रशस्यते ॥ अ
न्यत्रकामाद्वेषादारोपादस्मासुकेवलात् ॥ २७ ॥ आचार्यावैकारुणिकाःप्राज्ञाश्चापापदर्शिनः ॥ नैतेमहाभयेप्राप्तेसंप्रवृत्त्याःकथंचन ॥ २८ ॥ प्रासादेषुविचि
त्रेषुगोष्ठीपूषवनेषुच ॥ कथाविचित्राःकुर्वाणाःपंडितास्तत्रशोभनाः ॥ २९ ॥

देशात्च्युताः व्यूहभंगोमाभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥ इष्टाहीति पांडवाःअपरार्थाःनास्तिपरार्थोयेषांतेऽपरा
र्थाःस्वार्थपराःआसयन्द्रोणंत्वत्समीपेस्थापितवंतः परकीयोयमित्यर्थः तत्रहेतुर्माह स्वयंद्रोणेनतथाकथ्यंतेयथापांडवीयत्वंस्वस्यप्रकाशतेतथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ एतदेवविदुषोति अश्वानामित्यादिना ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ पार्थस्यार्जुनस्यांगमनेऽत्रकिंकार्यंकिमर्थंवासोनेनप्रशस्यते तत्रहेतुः अन्यत्रपार्थश्रेयसि कामादभिलाषात् अस्मासुवाद्वेषात्जिघांसातः रोषान्मूलादभिज्वलनात् ॥ २७ ॥ द्रोणमुपहसति आचा
र्याइत्यादिना कारुणिकाइत्यनेनयुद्धधर्मानभिज्ञत्वमुक्तं अपापंअहिंयातदर्शिनः ॥ २८ ॥ २९ ॥

आश्चर्यरूपाणि विनांदादीनि इज्यास्त्रेयज्ञायुधेकपालादौ तेषां उपसंधाने आसादनप्रोक्षणादौ परेषां इज्यास्त्रज्ञानां प्राज्ञिकानां विवरज्ञाने लिङ्गदर्शने ॥ ३० ॥ मनुष्यचरितेषु स्नानाचमनभोजनादिषु हस्त्यश्वरथचर्यामुहस्यादिनावाहनेन चर्यागमनं स्वरादीनां कर्मणि चिकित्सादौ ॥ ३१ ॥ प्रतोलीषु गृहवाह्यावयवेषु प्रतीयमानबलिदानादौ इत्यर्थः संस्कारो वैश्वदेवादिना दोषः केशकीटयानादिनां ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गावश्च इति छेदः गावश्चसंप्रतिष्ठतामिति पाठांतरे गाव इत्येकपदं आरक्षाः रक्षकाः ॥ ३४ ॥ इति विराटप० नैल० भा० सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वानिति सर्वान्भीष्मादीन् अनर्वास्थितान् चंच

बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वाणा जनसंसदि ॥ इज्यास्त्रेचोपसंधाने पंडितास्तत्र शोभनाः ॥ ३० ॥ परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च ॥ हस्त्यश्वरथचर्यामुखरोप्राजा विकर्मणि ॥ ३१ ॥ गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च ॥ अन्नसंस्कारदोषेषु पंडितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥ पंडितान् पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ॥ विधीयतां तथानीति रथावध्या भवेत्परः ॥ ३३ ॥ गावश्चसंप्रतिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य समंततः ॥ आरक्षाश्च विधीयतां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३४ ॥ इति० म० विरा० प० उत्तर गोप्रहेतुर्योधनवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ कर्ण उवाच सर्वानायुष्मतो भीतान् संव्रस्तानि वलक्षये ॥ अयुद्धमनसश्चैव सर्वाश्चैवानवस्थितान् ॥ १ ॥ यद्येष राजामत्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ॥ अहमावारयिष्यामि विलेवमकरालयं ॥ २ ॥ मम चापप्रयुक्तभतां शराणां न तपर्वणां ॥ नावृत्तिर्गच्छतां तेषां सर्पाणामिव सर्पतां ॥ ३ ॥ रुक्मपुंस्वाः सुतीक्ष्णा ग्रासुक्ता हस्तवतामया ॥ छादयंतु शराः पार्थ शलभा इव पादपं ॥ ४ ॥ शराणां पुंस्वसक्तानां मौर्व्याभिद्वयार्द्वं ॥ श्रूयतां तलयोः शब्दो मे र्योराहतयोरिव ॥ ५ ॥ समाहितो हि वीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पंच च ॥ जातस्त्रेहश्च युद्धे स्मिन्मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६ ॥ पात्रीभूतश्च कौंतियो ब्राह्मणो गुणवानिव ॥ शरौघान्प्रनिगृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७ ॥ एष चैव महेंद्रासस्त्रिपुलंकेषु विश्रुतः ॥ अहं चापिनरश्रेष्ठा दर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ८ ॥ इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः कांचनैर्गार्धवाजितैः ॥ दृश्यतामद्य वै व्योमखद्योतैरिव संवृतं ॥ ९ ॥ अद्याह मृणमक्षय्यं पुरावाचा प्रतिश्रुतं ॥ धार्तराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेर्जुनं ॥ १० ॥ अंतराच्छिद्यमानानां पुंस्वानां व्यतिशीर्यतां ॥ शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यतां ॥ ११ ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शं महेंद्रसमतेजसं ॥ अर्दयिष्याम्यहं पार्थ मुक्ताभिरिव कुंजरं ॥ १२ ॥ रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ विवशं पार्थ मादास्ये गरुत्मानि वपन्नगं ॥ १३ ॥

लात् ॥ १॥ २॥ अवृत्तिः लक्ष्यच्युतिर्न ॥ ३॥ ४॥ पुंस्वसक्तानां सक्तपुंस्वानां ॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ गार्धवाजितैः गृध्रपक्षैः वाजः वेगः शब्दः पक्षो वासं जातो येषां तैः वाजोनिः स्वनपक्षयोः वेगेषु मानि ति मेदिनी ॥ ९॥ अक्षय्यं इतरैः क्षपयितुमशक्यं ॥ १०॥ पुंस्वानां पुंस्ववतां शराणां ॥ ११॥ १२॥ १३॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नतपर्वभिः समीकृतं यथिप्रदेशैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विपन्नानां भ्रंशितानां ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ धनंगोधनं ॥ २३ ॥ इति विरा० नै० भा० अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ १५ ॥
 अर्थानां गवादीनां प्रकृतिप्राप्तिकारणं अनुबंधं प्राप्नोवाफलं न हि द्यूतं अर्थप्राप्तेर्मुख्यं कारणं नापिततः प्राप्नोनामर्थानां परिणामे सुखकरत्वं चास्तीत्यभिसंधिः ॥ १ ॥ माया इति येषां शकुन्यादीनां मायाः कपटानि
 बहवः बह्व्यः संति तेषां दृष्ट्या युद्धं पापिष्ठं नाशकरत्वात् न हीदानीमर्जुनो द्यूतेनेव मायामात्रेण जेतुं शक्य इति भावः पाठांतरेन याः नीतयः सामाद्याः तेषां मध्ये युद्धं पापिष्ठं ॥ २ ॥ देश इति इदानीं यीष्मोन युद्धकालः श्रान्त्या
 जलाभावेन च सद्यो वाहनानां नाशापत्तेः नापि देशे गिरिदुर्गाद्याश्रितोस्तीति भावः इदं युद्धं फलं न लभते फलं न लभते परस्य तु देशकालावनुकूलावेव वर्त्तते इति भावः विक्रांतं पराक्रमः ॥ ३ ॥ देशादेरानुकूल्ये

तमग्निमिव दुर्योधमसि शक्तिशरैर्धनं ॥ पांडवाग्निमहं दीप्तं प्रदहंतमिवाहितं ॥ १४ ॥ अश्ववेगपुरोवातो रथौ घस्तनयितुमान् ॥ शरधारो महामेघः शमयिष्यामि
 पांडवं ॥ १५ ॥ मल्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ॥ शराः संमभिसर्पन्तु वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १६ ॥ सुतेजनैरुक्मपुंखैः सुधौतेर्नतपर्वभिः ॥ आ
 च्छितं पश्य कौतियं कर्णिकारैरिवाचलं ॥ १७ ॥ जामदग्न्यान्मया त्यसं यत्प्राप्तमपि सत्तमात् ॥ तदुपाश्रित्य वीर्यं च युध्येयमपि वासवं ॥ १८ ॥ ध्वजाग्रेवानरस्तिष्ठ
 न्भस्त्रेन निहतो मया ॥ अद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् रवान् ॥ १९ ॥ शत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनां ॥ दिशः प्रतिष्ठमानानां मस्तु शब्दो दिवंगमः
 ॥ २० ॥ अद्य दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितं ॥ समूलमुद्धरिष्यामि वा भस्मं पातयन् रथात् ॥ २१ ॥ हताश्वं विरथं पार्थ पौरुषे पर्यवस्थितं ॥ निःश्वसंतं यथानाग
 मघपश्यन्तु कौरवाः ॥ २२ ॥ कामं गच्छन्तु कुरवो धनमाद्रायकेवलं ॥ रथेषु वापि निष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकं ॥ २३ ॥ इ० म० वि० गो० उत्तरगोत्रहेकर्णविकल्पने
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ १५ ॥ रूप उवाच सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरामतिः ॥ नार्थानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबंधमवेक्षसे ॥ १ ॥ माया हि बहवः संति
 शास्त्रमाश्रित्य चिन्तिताः ॥ तेषां युद्धं तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २ ॥ देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ॥ हीनकालं तदेव ह फलं न लभते पुनः ॥ देशकाले
 च विक्रांतं कल्याणाय विधीयते ॥ ३ ॥ आनुकूल्येन कार्याणामंतरं संविधीयते ॥ भारं हिरथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ॥ ४ ॥

न हेतुना कार्याणां युद्धादीनां अंतरं तादर्थ्यं फलवत्त्वमिति यावत् संविधीयते सम्यक् क्रियते अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदादर्थ्ये इति मेदिनी मंत्राणामिति प्राठे देशाद्यानुकूल्येन कार्यं विचार्यमित्यर्थः तत्रा
 भाणकमाह भारमिति यथारथकारेण दिव्योयं मया निर्मितो रथः सुदृढांगोऽनेन त्वं देवानपि सर्वथा जेष्यसीत्युक्ते तद्वचसि भारं दत्वा देशकालानुकूल्यमनपेक्ष्यैव पण्डितानव्यवस्यन्ति योद्धुमिति शेषः एवं त्वद्वचसि भा
 रं दत्वा देशाद्यानुकूल्यमनपेक्ष्य कथमस्माभिर्योद्धव्यं तव तु वचनं रथकारवचनवदर्थशून्यमिति भावः सर्वानां युष्मतो गीतान्सं त्रस्तानि वलक्ष्य इति यत्कर्णेनोक्तं तस्यैतदुत्तरं ॥ ४ ॥

विचारफलमाहपरिचित्येति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रदेशिन्यातर्जन्या ॥ १३ ॥ १४ ॥ मध्येनमध्यतउत्सर्तुउत्सर्पितुं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

परिचित्यतुपार्थेनसंनिपातो ननःक्षमः ॥ एकः कुरुनभ्यगच्छदेकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ५ ॥ एकश्चपंचवर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ॥ एकः सुभद्रामारोप्यद्वैरथेरुणमा
 द्रयत् ॥ ६ ॥ एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ॥ अस्मिन्नेववनेपार्थोत्तारुणामवाजयत् ॥ ७ ॥ एकश्चपंचवर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत् ॥ एकः स्नेय
 मरिजित्वा कुरुणामकरोद्यशः ॥ ८ ॥ एको गंधर्वराजानं चित्रसेनमरिंदमः ॥ विजिग्येतरसांसंख्ये सेनां प्राप्य सुदुर्जयां ॥ ९ ॥ तथानिवातकवचाः कालखंजा
 श्वदानवाः ॥ दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधिपातिताः ॥ १० ॥ एकेन हित्व याकर्णकिं नामेह कृतं पुरा ॥ एकैकेन यथातेपां भूमिपालावशेरुताः ॥ ११ ॥ इंद्रोऽपि हिन
 पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ॥ यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजं ॥ १२ ॥ आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणं ॥ अवमुच्य प्रदेशिन्यादंष्ट्रामादातुमिच्छ
 सि ॥ १३ ॥ अथवा कुंजरं मत्तमेक एव चरन्वने ॥ अनंकुशं समारुह्य नगरं गंतुमिच्छसि ॥ १४ ॥ समिद्धं पावकं चैव घृतमेदोवसाहुतं ॥ घृताक्तश्चीरवासास्त्वं म
 ध्येनोत्सर्तुमिच्छसि ॥ १५ ॥ आत्मानं कः समुद्रद्व्यकंठे बध्वा महाशिलां ॥ समुद्रं तरते दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषं ॥ १६ ॥ अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वैवलवंतं सुदुर्बलः ॥ तादृ
 शं कर्णयः पार्थ योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ १७ ॥ अस्माभित्येष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ॥ सिंहः पाशविनिर्मुक्तो ननः शेषं करिष्यति ॥ १८ ॥ एकांते पार्थ मासी
 नं कूपेऽग्निमिव संवृतं ॥ अज्ञानादभ्यवस्कंद्य प्राप्ताः स्मोभयमुत्तमं ॥ १९ ॥ सहयुध्यामहे पार्थ मागतं युद्धदुर्मदं ॥ सैन्यास्तिष्ठंतु सन्नद्धा व्यूढानीकाः प्रह्मरिणः
 ॥ २० ॥ द्रोणोऽयुयोधनो भीष्मो भवान् द्रौणिस्तथा वयं ॥ सर्वयुध्यामहे पार्थ कर्णमासाह संरुथाः ॥ २१ ॥ वयं व्यवसितं पार्थ वज्रपाणिमिवोद्धतं ॥ पट्टयाः प्रति
 युध्येमतिष्ठेम यदि संहताः ॥ २२ ॥ व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः ॥ युध्यामहेर्जुनं संख्येदानवा इव वासवं ॥ २३ ॥ इति विराटपर्वणि गो० प०
 उत्तरगोत्रहेरुपवाक्यं नाम एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥

यत्तु कं काषंगच्छंतु कुरवो धनमादाय केवलं रथेषु वापि तिष्ठंतो युद्धं पश्यंतु मामकमितितन्नाह बद्ध्या इति संहताः षडपि एकी
 भूयते नैकेन योऽयं कथं चिच्छदयामो न त्वैकैकश इति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥

नचेति शूराः परवित्तं जित्वा परसीमामुल्लंघ्य स्वनगरं प्रतिनीत्वापिन श्लाघते त्वं तु एतेषामेकतममप्यकृत्वा कथं से अतो निर्लज्जोसीति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ यदुक्तं नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्टव्या इत्यादिना ब्राह्मणानां भोजनादावेव कौशलं न बुद्धे इति तत्र तवापि वैश्यत्वान्न बुद्धे सामर्थ्यमस्तीति दर्शयिष्यन् वर्णानां कर्माणि विभजते चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ वित्तान्यधिगम्य कृष्यादिनेति शेषः ब्रह्मकर्माणि वेदोक्तकर्माणि आधानादी

अश्वत्थामोवाच न च तावज्जिता गावो न च सीमांतरंगताः ॥ न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्णविकृत्यसे ॥ १ ॥ संग्रामांश्च बहूजित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनं ॥ वित्त्य च परां सेनां नाहुः किंच न पौरुषं ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः ॥ तूष्णीं धारयते लोकान्वसुधासचराचरान् ॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयं भुवा ॥ धनं चैरधिगंतव्यं यच्च कुर्वन्नदुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत यजेत वा ॥ क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥ वैश्योधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ॥ शूद्रः शुश्रूषणं कुर्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः ॥ वंदनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमास्थितः ॥ ६ ॥ वर्त्तमानायथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमां ॥ सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरुन्सुविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन कोरां ज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति ॥ तथानृशंसरूपो यंधार्त्तराष्ट्रश्च निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथा धिगम्य वित्तानि को विकृत्ये द्विचक्षणः ॥ निरुत्या वंचनायोगैश्चरन्वैतंसि को यथा ॥ ९ ॥ कतमं द्वैरथं युद्धं यत्राजैर्धीर्धनं जयं ॥ न कुलं सह देवं वा धनं ये पांत्वया हतं ॥ १० ॥ युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमश्च बलिनां वरः ॥ इंद्रप्रस्थं त्वया कस्मिन् संग्रामे निर्जितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन् कृष्णाजिता त्वया ॥ एकवत्सासभान्नीता दुष्टकर्मन्त्रजस्वला ॥ १२ ॥

निकारयेत् स्वार्थेणिच् ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना इति न्यायेन पृथिवीं जित्वापि सन्तो विगुणानपि गुरुन्सत्कुर्वन्ति त्वं तु अन्यायेन पांडवं जित्वा साधून् विगुरुन्निदसीति भावः ॥ ७ ॥ एतदेवाह प्राप्येति निर्घृणो निर्लज्जः ॥ ८ ॥ निरुत्याशब्देन वंचनायोगैः क्लृप्तोपायैः वीतं सो बंधनोपायस्तेन जीवतीति वैतंसि को व्याधः ॥ ९ ॥ १० ॥ इंद्रप्रस्थं तत्स्थाः पांडवाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

मूलमिति एषां पांडवानां मूलं महत् महच्छब्दवाच्यं ब्रह्मश्रीकृष्णाख्यं वेदवाक्यं ब्राह्मणाश्च यथोक्तं आदिपर्वणि मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चेति तदेतद्वेदविरुद्धमनृतं द्यूतं कुर्वता धार्तराष्ट्रेण धर्मस्य मूलं कृतं छिन्नं इदानीं च ब्राह्मणान् अवजानता त्वया पितृदेवकृतं अतो धर्मनाशाद्भवतां नाशोऽवश्यं भावीत्यर्थः मूलं कीदृशं चंदनं यथा शांतं शीतलं ननु दाहकं क्रोधरूपं तथा च दुर्योधनः केवलं क्रोधमय इत्युक्तं प्राक् दुर्योधनो मन्युर्मयो महाद्रुम इति सारार्थी कर्मकारयिथा इति व्यवहितेन संबंधः सारार्थी धनार्थी धने च सारमिति मेदिनी पांडवान् कर्मकारानिवक्तवानसि यत्र काले तत्र तदा विदुरः किमब्रवीत् क्षयमूलं द्यूतमिति तदिदानीं स्मरेति भावः सूतेति संबोधयन् क्षत्रियत्वादस्य युद्धेष्वकौशलं व्यनक्ति नन्वादित्यो वैद्वेवं क्षत्रमिति श्रुतेर्दिव्याः क्षत्रात्कुंत्यां जातस्यास्य कथमक्षत्रत्वं युद्धाकौशलं चेति विदुषाप्यश्वत्थाम्नावक्तुं युक्तमिति चेत् शृणु सर्वेषां हिवर्णानां द्विविधं जन्मयोनिजं संस्कारजं च तत्र य एव योनिः स एव संस्कर्ता चेत् स एकजोनप्रकृतिरित्यवते कर्णस्तु दैवक्षत्रजोऽप्यक्षत्रियेण सूतेन संस्कृत इति द्विजातत्वात् क्षत्रियत्वेन प्रहर्तुं कुशलोपि सूतत्वेन परकीयप्रहारं सोढुमशक्त इति युद्धात्पलायते इत्याशयेनैतं सूर्यपुत्रं जानन्नपि सूतेति संबोधयति तथा च मंत्रवर्णः सहस्वमन्यो अभिमाति मस्मै रुजन्मृणन्मृणन्नेहि शत्रून् उपंते पाजोनन्वारुरुध्वं वशीवशनयस एकजत्वमिति अस्यार्थः तापसो मन्युर्ऋषिः संकल्पाधिष्ठात्री देवतां मन्युसंज्ञां प्रार्थयते त्वयामन्यो इति सूक्ते तृतीया इयमृक् यस्ते मन्यविति मध्यं दिने इति माध्यं दिने सवने श्येनयागेशत्रुमारणार्थः स्यसूक्तस्य विनियोगः हेमन्यो अस्मै शरणागतयराज्याय वा एतद्रक्षणार्थमिति यावत् अभिमाति सर्वतः पीडां पित्रादिभिः सह विरोधं ज्ञातिवधदोषं वा सहस्वक्षमस्व कथं तेषां रक्षणं स्यादत आह रुजनरोगं प्राप्नुवन्मृणन्भियमाणो जरामस्त इत्यर्थः प्रमृणन् अत्यंतं

मूलमेषां महत्कृतं सारार्थी चंदनं यथा ॥ कर्मकारयिथाः सूततत्र किं विदुरो ब्रवीत् ॥ १३ ॥ यथा शक्तिमनुष्याणां शममालक्षयामहे ॥ अन्येषामपि संत्वानामपि कीटपिपीलिकैः ॥ द्रौपद्याः संपरिक्षेपं न क्षंतुं पांडवो हति ॥ १४ ॥ क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनं जयः ॥ त्वंपुनः पंडितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि ॥ १५ ॥

आसन्नमृत्युर्वा शत्रून्प्रेहि प्रकर्षेण जेतुं गच्छ अत्र शरीरगतं रोगादितदभिमानि निचेतसि उपचर्यते नन्वशक्तेन रोगाद्याक्रान्तेन मया कथं शत्रवो जेतुं शक्या इत्याशंक्याह उपमिति उपं परमर्दनक्षमं ते तव पाजस्ते जो ननु निश्चितं आरुरुध्वं आरोद्धुं शत्रून् समर्थमस्ति दृष्टसंकल्पस्य हि तेजः परान् अवश्यं नाशयेदेवेत्यर्थः एतदेवाह वशी सर्वमस्य वशे स्तीति वशी संकल्पदाढ्यं दिवसगस्यादिभिः समुद्रपानादीन्यपि कृतानि अतएव सर्वजगत्त्वमेव वशनयसे वशित्वे हेतुः हे एकज एकस्माज्जात नन्वेकमेव मनः संकल्पस्योपादानमिति व्यर्थं विशेषणमिति चेन्न कुंडल्यादृत्यर्थत्वात् सस्येन जातोऽन्येन च आत्मीयबुद्ध्या संस्कृत इति न दृष्टसंकल्पो भवति न च परां स्नातुं शक्नोति द्विजत्वात् तथा च लोके आभाणकः यस्य द्वेवचने स द्विपितृक इति वक्तारो भवन्ति अतएव जेत्यर्थवद्ब्रह्मचनं दत्तक्रीतादौ तु शास्त्रीयं एकस्यैव स्वत्वमस्तीति नासौ कुंडलुल्य इति दिक् ॥ १३ ॥ ननु मम सूतत्वाद्दोषवच्चंचेतुः सुजाता अपिते कुतो न शास्यंति कुतो वा परसाहाय्यार्थमस्मान्योद्धुमागता बालिवधेराम इवेत्याशंक्याह यथा शक्तीति द्वाभ्यां पिपीलिकैरपि कृतं शमलक्षयामहे इति योज्यं बालिरामयो विरोधाभावेऽपि रामेण बाली हत इति सोऽपराधी पांडवास्तु युष्माभिरपकृता इति युष्मान् जिघांसंतो नापराध्यंतीति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥१६॥ नैव न युध्येत अपि युध्येतैवेत्यर्थः ॥१७॥ एष्यति गमिष्यति ॥१८॥ १९॥ देवेन देवयोग्येन युध्येत ॥२०॥ २१॥ अहरः कृतवानसि आनैषीः आनीतवानसि यथा उत्साहपूर्वकमेतत्कर्म त्वया कृतं तथैवेदानीमपरादत्तो युध्यस्वेत्यर्थः ॥२२॥ २३॥ न चेति चकारात् त्रेतापि न भवतीत्यध्याहार्यं अयमर्थः कर्मण एकद्वित्रिचतुरंकांकितैः प्रदेशैरंकाचतुष्टयवान्पाशो भवति तत्र एकांकः कलिः द्व्यंको द्वापरः त्र्यंको त्रेता चतुरंकाः कृतं तत्र द्यूते पंचस्वीयाः पंचपरकीयाश्च दीनारादयः स्थाप्यंते तदितः पाशप्रक्षेपे यथेकांक उपर्याभाति तर्हि स्वीयेष्वेक एव जितो भवति यदि द्वौ तदा परकीयं दीनारद्वयं स्वीयश्चैको जितः यदि त्र्यंका उपरि पतेत्तदा पर

वैरांतकरणो जिष्णुर्ननः शेषं करिष्यति ॥१६॥ नैष देवान्न गंधर्वान्न सुरान्न चराक्षसान् ॥ भयादिहनयुध्येत कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥१७॥ यं यमेषोति संक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति ॥ वृक्षं गरुत्मान्वेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥१८॥ त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समं ॥ वांसु देवसंमं युद्धे तं पार्थको न पूजयेत् ॥१९॥ देवं देवेन युध्येत मानुषेण च मानुषं ॥ असंख्यस्त्रेण यो हन्यात्कोर्जुनेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्राद नंतरं शिष्य इति धर्मविदो विदुः ॥ एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पांडवः ॥२१॥ यथा त्वमकरो र्यूतमिंद्रप्रस्थं यथा हरः ॥ यथानैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पांडवं ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ॥ दुर्यूतदेवी गांधारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥ नाक्षान् क्षिपति गांडीवं न कृतं द्वापरं न च ॥ ज्वलतो निशितान्वाणां स्तांस्तान् क्षिपति गांडिवं ॥ २४ ॥ नहि गांडीवनिर्मुक्ता गार्धपक्षाः सुतेजनाः ॥ नांतरेष्ववतिष्ठते गिरीणामपि दारणाः ॥ २५ ॥ अंतकः पवनो मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुखः ॥ कुर्युरेते कचिच्छेपं न तु क्रुद्धो धनंजयः ॥ २६ ॥ यथा सभायां द्यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः ॥ तथा युध्यस्व संग्रामे सौबलेन सुरक्षितः ॥ २७ ॥ युध्यंतां कामतो यो धानाहं यो तस्ये धनंजयं ॥ मत्स्योत्थस्माभिरायोध्यो यद्या गच्छेद्द्रवां प्रदं ॥ २८ ॥ इ० वि० गोहरणप० द्रौणिवाक्यं नाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥५१॥ भीष्म उवाच साधु पश्यति वै द्रौणिः रूपः साध्वनुपश्यति ॥ कर्णस्तु क्षत्रधर्मे ण केवलं यो दुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्यो नाभिवक्तव्यः पुरुषेण विजानता ॥ देशकालौ तु संप्रेक्ष्य यो द्वयमिति मे मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्यसमाः पंच सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ॥ कथं मभ्युदयेतेषां न प्रमुह्येत पंडितः ॥ ३ ॥ स्वार्थे सर्वे विमुह्यंति येपि धर्मविदो जनाः ॥ तस्माद्राजन् ब्रवीम्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णो हियदवो चत्त्वां तेजः संजननाय तत् ॥ आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितं ॥ ५ ॥ नायं कालो विरोधस्य कौंतेये समुपस्थिते ॥ क्षंतव्यं भवता सर्वमाचार्येण रूपेण च ॥ ६ ॥

कीयं त्रयं स्वीयं च त्रयं जितं चतुरं कस्योपरि पतेन सर्वे प्स्वीयाः परकीयाश्च जिता भवन्ति तथा च कलिपाते जयो नास्ति द्वापरादिपाते उत्तरोत्तरं कृत्या जयोस्ति तेन गांडीवस्थाः शराः सर्वथानजयावहा इत्यर्थः ॥२४॥ ॥२५॥ ॥२६॥ ॥२७॥ ॥२८॥ इ० त्रि० नै० भा० पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥५१॥ साध्विति ॥१॥ ॥२॥ यस्य दुर्योधनस्य प्रवृत्तिर्द्रवाः ॥३॥ यत्तु अत्रोचदाचार्यस्य निदारूपं तत्तस्यैव तेजः संजननायैव न तु द्रवात् ॥५॥ ॥६॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनंतरं अविलंबितं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति० वि० नै० भारतभा० द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मेममर्कणोसंस्थ
क्षिप्रं बलचतुर्भांगं गच्छतु पुनरिति ॥ ततोपरश्चतुर्भांगो गः समादाय गच्छतु ॥ १७ ॥ वयंचार्धेन सैन्यस्य प्रतियोत्स्याम पांडवं ॥ अहं द्रोणश्च कर्णश्च अश्वत्था
मारुपस्तथा ॥ प्रतियोत्स्याम वीभत्सुमागतं कृतनिश्चयं ॥ १८ ॥ मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा शतक्रतुं ॥ अहमावारयिष्यामिवेले वमकरालयं ॥ १९ ॥
वैशंपायन उवाच तद्वाक्यं रुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महात्मना ॥ तथा हि कृतवान् राजा कौरवाणामनंतरं ॥ २० ॥ भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनंतरं ॥ सेनामु
स्यान्यवस्थाप्य व्यूहितुं संप्रचक्रमे ॥ २१ ॥ भीष्म उवाच आचार्य मध्येति प्लवमश्च त्थामातु सव्यतः ॥ कृपः शारद्वतोर्धीमान् पार्श्वरक्षतु दक्षिणं ॥ २२ ॥
अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः ॥ अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात् स्यास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥ इति विराट् प० गो० प० भीष्मसैन्यव्यूहे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥
॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवेयेषु भारत ॥ उपायादर्जुनस्तूर्णरथघोषेण नादयन् ॥ १ ॥ ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च महास्वनं ॥
दोधूयमानस्य भृशं गांडीवस्य च निःस्वनं ॥ २ ॥ ततस्तु सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गांडीवधन्विनां ॥ ३ ॥ द्रोण उवाच एतत्त्व
जाग्रंपार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ॥ एष घोषः सरथजोरोर वीतिचवानरः ॥ ४ ॥ एष तिष्ठन्नथ श्रेष्ठे रथे चरथिनां वरः ॥ उत्कर्षति धनुः श्रेष्ठं गांडीवमशनिस्वनं ॥ ५ ॥
द्रुमौ च बाणौ सहितौ पादयोर्मैव्यवस्थितौ ॥ अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ संस्पृश्य मेशरौ ॥ ६ ॥ निरुप्य हिवने वा संकृत्वा कर्मातिमानुषं ॥ अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे
च परिपृच्छति ॥ ७ ॥ चिरदृष्टोऽयस्माभिः प्रज्ञावान् बांधवप्रियः ॥ अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पांडुपुत्रो धनंजयः ॥ ८ ॥ रथी शरीचा रूतली निषंगी शंखी पताकी क्विक्वची
किरीटी ॥ खड्गी च धन्वी च विभाति पार्थः शिखी वृतः सुग्निरिवाज्यसिक्तः ॥ ९ ॥ अर्जुन उवाच इषुपाते च सेनायाह्वानं संयच्छ सारथे ॥ यावत्समीक्षे सै
न्ये स्मिन्कासौ कुरुकुलाधमः ॥ १० ॥ सर्वानेताननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनं ॥ तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एतं पराजिताः ॥ ११ ॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनं
तरं ॥ भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेश्वासाः समागताः ॥ १२ ॥ राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ॥ दक्षिणं मार्गमास्थाय शंके जीवपरायणः ॥ १३ ॥ उत्स्त
जैत द्रथानीकं गच्छयन्नसुयोधनः ॥ तत्रैव योत्स्ये वैराटेनास्ति युद्धं निरामिषं ॥ तं जित्वा विनिवर्त्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः ॥ १४ ॥

स्य अतिक्रान्तौ ॥ ६ ॥ भा० ॥ चारुतलं हस्तावापश्चारुतलं द्वाचा रूतली सुग्निरिवाज्यसिक्तः ॥ ९ ॥ इषुपाते इषुपातप्रभिते देशे असौ दुर्योधनः ॥ १० ॥ ११ ॥ महेश्वासाः महनीयधनुषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ स्थवंशंरथसकूहं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आदतांभूमिनापस्थान्निनिनअपितुशरैरादतामेवापस्थन् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ रेभमाणाःहंवारबंकुर्वाणाः ॥ २५ ॥ इ० वि० नै० भा०
मा० त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ सइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ एतेनपथा कांचनमयारंरमयोरजवस्ताएबयोकाणिबंधनानियेषांतान् कुरुसिंहस्यदुर्योधनस्यदंमुख्यं बृहद्विद्वौअस्मात्कप्रत्यये

वैशंपायनउवाच एवमुक्तःसवैराटिर्हयान्संयम्ययत्नतः ॥ नियम्यचततीरश्मीन्यत्रतेकुरुपुंगवाः ॥ अचोदयत्ततोवाहान्यत्रदुर्योधनोगतः ॥ १५ ॥ उत्सृ
ज्यरथवंशंतुप्रयातेश्वेतवाहने ॥ अभिप्रायंविदित्वाचरुपोवचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ नैषोंतरेणराजानंवीभत्सुःस्थातुमिच्छति ॥ तस्यपार्श्विगृहीष्यामोजवेना
भिप्रयास्यतः ॥ १७ ॥ नत्येनमतिसंकुद्धमेकोयुध्येतसंयुगे ॥ अन्योदेवात्सहसाक्षात्कृष्णाद्वादेवकीसुतात् ॥ आचार्याच्चसपुत्राद्वाभारद्वाजान्महारथात् ॥ १८ ॥
किंनोगावःकरिष्यंतिधनंवाविपुलंतथा ॥ दुर्योधनःपार्थजलेपुरानौरिवमज्जति ॥ १९ ॥ तथैवगत्वावीभत्सुर्नामविश्राव्यचात्मनः ॥ शलभैरिवतांसेनांशरैः
श्रीघ्नमवाकिरत् ॥ २० ॥ कीर्यमाणाःशरौघैस्तुयोधास्तेपार्थचोदितैः ॥ नापश्यन्नादतांभूमिनांतरिक्षंचपत्रिभिः ॥ २१ ॥ तेषामापततांयुद्धेनापयानेऽभवन्म
तिः ॥ शीघ्रत्वमेवपार्थस्यपूजयंतिस्मचेतसा ॥ २२ ॥ ततःशंखंप्रदध्मौसद्विषतांलोमहर्षणं ॥ विस्फार्यचधनुःश्रेष्ठंध्वजेभूतान्यचोदयत् ॥ २३ ॥ तस्यशंखस्य
शब्देनरथनेमिस्वनेनच ॥ गांडीवस्यचघोषेणपृथिवीसमकंपत ॥ २४ ॥ अमानुषाणांभूतानांतेषांचध्वजवासिनां ॥ ऊर्ध्वपुच्छान्विधुन्वानारेभमाणाःसमंत
तः ॥ गावःप्रतिन्यवर्त्तंतदिशमास्थायदक्षिणां ॥ २५ ॥ इ० म० भा० वि० प० गो० प० गौनिवर्त्तनेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ वैशंपायन
उवाच सशत्रुसेनांतरसाप्रणुद्यगास्ताविजित्याथधनुर्धराग्र्यः ॥ दुर्योधनायाभिमुखंप्रयातोभूयोरणंसोभिचिकीर्षमाणः ॥ १ ॥ गोपुप्रयातासुजवेनम
त्यान्किरीटिनंकृतकार्यंचमत्वा ॥ दुर्योधनायाभिमुखंप्रयातंकुरुप्रवीराःसहसाभिपेतुः ॥ २ ॥ तेषामनीकानिबहूनिगाढंव्यूढानिदृष्ट्वाबहुलध्वजानि ॥ म
त्स्यस्यपुत्रंद्विषतांनिहंतावैराटिमांमन्यततोभ्युवाच ॥ ३ ॥ एतेनतूर्णंप्रतिपादयेमान्श्वेतान्हयान्कांचनरश्मियोक्रान् ॥ जवेनसर्वेणकुरुप्रयत्नमासादयेऽहंकुरु
सिंहदं ॥ ४ ॥ गजोगजेनेवमयादुरात्मायोद्धुंसमाकांक्षतिसूतपुत्रः ॥ तमेवमाप्रापयराजपुत्रदुर्योधनापाश्रयजातदर्पं ॥ ५ ॥ सतैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिःपुत्रो
विराटस्यसुवर्णकक्षैः ॥ व्यध्वंसयत्तद्रथिनामनीकंततोवहत्पांडवमाजिमध्ये ॥ ६ ॥

हस्यदः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुवर्णकक्षैःस्वर्णमयौकक्षौपल्याणस्यपश्चादंचलपल्लवौयेषातैः कक्षःस्यादंतरीयस्यपश्चादंचलपल्लवेइतिमेदिनी ॥ ६ ॥

अभीप्समानाः कर्णं जीवंतमिच्छन्तः ॥ ७ ॥ व्रातंसमूहं ॥ ८ ॥ विपाठः स्थूलदंडो बाणः ॥ ९ ॥ विकृष्य विलिख्य छित्वेत्यर्थः अस्य तं प्रसिद्धं ध्वजं च मथ्य उन्मथ्यापातयत् अपयात् अपायात् ॥ १० ॥ गण
स्य बाधितारं तेजोहरं शत्रुं तपनामा ॥ ११ ॥ १२ ॥ जगो वृक्षः नगायात् पर्वतायात् शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः ॥ १३ ॥ १४ ॥ गता सबः उर्व्यामिति छेदः संधिरार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ आनपांते घर्मस्वरूपे

तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाठैः संग्रामजिच्छत्रुसहोजयश्च ॥ प्रत्युद्युभारतमापतंतं महारथाः कर्णमभीप्समानाः ॥ ७ ॥ ततः सतेषां पुरुषप्रवीरः शरासनार्चिः शर
वेगतापः ॥ व्रातरथानामदहत्समन्युर्वनं यथाग्निः कुरुपुंगवानां ॥ ८ ॥ तस्मिंस्तु युद्धे तु मुले प्रवृत्ते पार्थैर्विकर्णोतिरथं रथेन ॥ विपाठवर्षेण कुरुप्रवीरो भीमेन भीमा
नुजमाससाद ॥ ९ ॥ ततो विकर्णस्य धनुर्विकृष्य जांबूनदाय्योपचितं दृढज्यं ॥ अपातयत्तं ध्वजमस्य मथ्य छिन्नध्वजः सोप्यपयाज्जवेन ॥ १० ॥ तं शात्रवाणां गण
बाधितारं कर्माणिकुर्वंतमानुपाणि ॥ शत्रुंतपः पार्थममृष्यमाणः समार्दयच्छत्रुवर्षेण पार्थ ॥ ११ ॥ सतेन राज्ञातिरथेन विद्धो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरुणां ॥ श
त्रुंतपंचभिराशुविध्वाततोस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १२ ॥ ततः स विद्धो भरतर्षभेण बाणेन गात्रावरणातिगेन ॥ गतासुराजौ निपपातभूमौ नगोनगाग्रादिव
वातरुग्णः ॥ १३ ॥ नरर्षभास्तेन नरर्षभेण वीरारणे वीरतरेण भग्नाः ॥ चकंपिरेवातवशेन काले प्रकंपिता नीवमहावनानि ॥ १४ ॥ हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरागता
सवोर्व्यासुषु पुःसुवेषाः ॥ वसुप्रदावासवतुल्यवीर्याः पराजिता वासवजेन संख्ये ॥ १५ ॥ सुवर्णकाष्णाय सवर्मनद्धाना गायथाहैमवताः प्रवृद्धाः ॥ तथा सशत्रू
र्नमरे विनिघ्नन् गांडीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ॥ १६ ॥ चचार संख्ये विदिशो दिशश्च दहन्निवाग्निर्वनमातपांते ॥ प्रकीर्णपर्णानियथावसंते विशातयित्वा पवनो ब्रुदांश्च
॥ १७ ॥ आतथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी चचार संख्येति रथोरथेन ॥ शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य वैकर्त्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ॥ एकेन संग्रामजितः शरेण शिरो जहाराथ
किरीटमाली ॥ १८ ॥ तस्मिन् हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैकर्त्तनो वीर्यमथाददानः ॥ प्रगृह्य दंताविव नागराजो महर्षभं व्याघ्रइवाभ्यधावत् ॥ १९ ॥ संपांडवं द्वादश
भिः पृषलैर्वैकर्त्तनः शीघ्रमथोजघान ॥ विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वान्विराट्पुत्रं च करे निजघ्ने ॥ २० ॥

निदाघे अंतःस्वरूपेनाशेनाइति मेदिनी ॥ १७ ॥ शोणाश्वाः वाहेवाहकेरथेयस्य तस्य ॥ १८ ॥ आददान आदातुमिच्छन् प्रगृह्य आपहेन दंताविव पर्वतशिखरतुल्यौ अर्जुनोत्तरो प्रतिअभ्यधावत् दंतः सानुनि
कथ्यत इति विश्वः दंतो द्विकटके कुंजे इति मेदिनी ॥ १९ ॥ २० ॥

वेगं प्रगृह्यस्वीकृत्य ॥ २१ ॥ निशम्य युद्धादुपरम्य दिदृक्षमाणाः तस्थुः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कर्णस्यांतर्धानानंतरं इतरेपि शरैरंतर्हिताः कृताः ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रक्ष्वेडितो मुक्तो ज्यातलयोर्निःस्वनो येन तं पूजयतां तलतालशब्दः
तलेन च पेठया तालः करास्फालनं तज्जः शब्दो भूत् तलश्च पेठे तालद्रो तालः करास्फाले इति च मेदिनी ॥ २६ ॥ उद्धूतं उपरि कृतं लांगूलमेव महती पताका ध्वजा च लोयस्मिन् तस्य ध्वजस्य उच्चमौ अंसौ उपरि स्थितिर्य

तमापतंतं सहसा किरीटी वैकर्तनं वैतरसाभिपत्य ॥ प्रगृह्य वेगं न्यपतं ज्वेन नागंगरुत्मानिव चित्रपक्षः ॥ २१ ॥ तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबलौ सर्वसपत्न
साहौ ॥ कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदृक्षमाणाः कुरुवो भितस्थुः ॥ २२ ॥ सपांडवस्तूर्णमुदीर्णकोपः कृतागसंकर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ॥ क्षणेन साश्वंसरथं ससारथि
मंतर्दधे घोरशरौघदृष्ट्या ॥ २३ ॥ ततः सुविद्धाः सरथाः सनागायोधा विनेदुर्भरतर्षभाणां ॥ अंतर्हिता भोष्ममुखाः सहाश्वाः किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः ॥ २४ ॥
सचापितानर्जुनबाहुमुक्तांश्छरान्शरौघैः प्रतिहत्य वीरः ॥ तस्थौ महात्मा सधनुः सबाणः सविस्फुलिंगो गिरिवाश्रुकर्णः ॥ २५ ॥ ततस्त्वभूद्वैतलतालशब्दः सशं
खभेरीपणवप्रणादः ॥ प्रक्ष्वेडितज्यातलनिःस्वनंतं वैकर्तनं पूजयतां कुरुणां ॥ २६ ॥ उद्धूतलांगूलमहापताकध्वजोत्तमांसाकुलभीषणांतं ॥ गांडीवनिह्नादकृतप्र
णादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननादकर्णः ॥ २७ ॥ सचापिवैकर्तनमर्दयित्वा साश्वंससूतं सरथं पृषत्कैः ॥ तमाववर्षप्रसभं किरीटीपितामहं द्रोणरूपौ च दृष्ट्वा ॥ २८ ॥ स
चापि पार्थबहुभिः पृषत्कैर्वैकर्तनो मेघइवाभ्यवर्षत् ॥ तथैव कर्णचकिरीटमाली संछादयामास शितैः पृषत्कैः ॥ २९ ॥ तयौ सुतीक्ष्णान्सृजतोः शरौघान्महाश
रौघास्त्रिविद्धनेरणे ॥ रथे विलग्नाविवचंद्रसूर्यौ घनांतरेणानुददर्श लोकः ॥ ३० ॥ अथाशुकारी चतुरो हयांश्च विव्याध कर्णो निशितैः किरीटिनः ॥ त्रिभिश्च यंतार
ममृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरस्य केतुं ॥ ३१ ॥ ततो भिविद्धः समरावमर्दी प्रबोधितः सिंहइव प्रसुप्तः ॥ गांडीवधन्वा क्रपभः कुरुणामजिह्वगैः कर्णमियाय
जिष्णुः ॥ ३२ ॥ शरास्त्रदृष्ट्या निहतो महात्मा प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ॥ प्राच्छादयत्कर्णरथं पृषत्कैर्लोकानि मान्सूर्यइवांशुजालैः ॥ ३३ ॥ सहस्तिनेवाभिहतो
गजेन्द्रः प्रगृह्य भृष्टान्निशितान्निषंगात् ॥ आकर्णपूर्णचधनुर्विरुष्य विव्याध गात्रेष्वथ सूतपुत्रं ॥ ३४ ॥ अथास्य बाहूरुशिरोललाटं ग्रीवां वरांगानि परावमर्दी ॥
शितैश्च बाणैर्युधिनिर्विभेदगांडीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः ॥ ३५ ॥

कफलकाया भागौ तत्र आकुला व्यपाः ये भीषणाः भूतादयः ते अंते समीपे यस्य तं गांडीवनिह्नादेन सहकृतः प्रणादो येन तं गांडीवनिह्नादकृतप्रणादं किरीटिनं ध्वजोपरि स्थितं भूतनादैः संवर्द्धितनादमित्यर्थः ॥ २७ ॥ द्रोण
रूपौ च दृष्ट्वा अवर्षति अनुकुर्यात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ महद्भिः शरौघैरस्त्रौघैश्च विद्वर्द्धनं छेदनं यत्र तस्मिन् नणे विलग्नौ संनिहितौ चंद्रसूर्यौ घनमध्यादिव दौर्बाणसंघमध्यालोकोऽनुददर्श ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ विरा० प० नै० भारतभा० चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ आर्द्धतआगताः ॥ १ ॥ २ ॥ प्रत्यायात् प्रातिकूल्येताभिमुखोऽद्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ दिशोदशप्रच्छादितवान् ॥ ४ ॥ अनिवि
द्धं नितरापचिद्धं अंतरं अवकाशः ॥ ५ ॥ उत्तरस्य हयानां शिक्षा शिल्पोपपन्नत्वादितिसंबंधः द्रुतं वेगं अपूजयन् अरय इत्यपकृष्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ शैलं प्रति शैलसमीपे बलाभाणि बलवन्ति अचंचलानि अभाणि

सपार्थमुक्तैरिषुभिः प्रणुन्नोगजोगजेनेव जितस्तरस्वी ॥ विहाय संग्रामशिरः प्रयातो वैकर्त्तनः पांडवबाणतप्तः ॥ ३६ ॥ इति वि० गो० प० उत्तरगोत्रहेकर्णाप
याने चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अपत्याते तुराधेये दुर्योधनपुरोगमाः ॥ अनीकेन यथास्वेन शनैराच्छतपांडवं ॥ १ ॥ ब
हुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः ॥ आधारयत वेगं सवेले वतुमहोदधेः ॥ २ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौतेयः श्वेतवाहनः ॥ दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्यायाद्रथसत्त
मः ॥ ३ ॥ यथारश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनी ॥ तथा गांडीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो दिशोदश ॥ ४ ॥ नरथानां नचाश्वानां न गजानां न वर्मणां ॥ अनिविद्धं
शितैर्बाणैरासीत् द्व्यंगुलमंतरं ॥ ५ ॥ दिव्ययोगाच्च पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ॥ शिक्षा शिल्पोपपन्नत्वादस्त्राणां च परिक्रमात् ॥ वीर्यवत्त्वं द्रुतं चाग्र्यं दृष्ट्वा जिष्णोरपू
जयन् ॥ ६ ॥ कालाग्निमिव बीभत्सुं निर्दहंतमिव प्रजाः ॥ नारयः प्रेक्षितुं शेकुर्ज्वलंतमिव पावकं ॥ ७ ॥ तानिग्रस्तान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ॥ शैलं प्रति बला
भाणि व्याप्तानीवार्करश्मिभिः ॥ ८ ॥ अशोकानां वनानीव छन्नानि बहुशः शुभैः ॥ रेजुः पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत ॥ ९ ॥ सजोर्जुनशरैः शीर्णं शुष्यत्युष्णं
हिरण्मयं ॥ छत्राणि च पताकाश्च खेदधारसदा गतिः ॥ १० ॥ स्वबलत्रासनाच्च स्ताः परिपेतुर्दिशोदश ॥ रथांगदेशानादाय पार्थच्छिन्नयुगाहयाः ॥ ११ ॥ कर्ण
कक्षविषाणेषु अंतरोष्ठेषु चैव ह ॥ मर्मस्वंगेषु चाहत्य पातयत्समरे गजान् ॥ १२ ॥ कौरवाग्रगजानां तु शरीरैर्गतचेतसां ॥ क्षणेन संवृता भूमिर्मघैरिव नभस्तलं ॥ १३ ॥
युगांतसमये सर्वयथास्थावरजंगमं ॥ कालक्षयमशेषेण दहत्य ग्रशिखः शिखी ॥ तद्वत्पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून् ॥ १४ ॥ ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषोनिःस्व
नेन च ॥ शब्देनामानुषाणां च भूतानां ध्वजवासिनां ॥ भैरवंशब्दमत्यर्थवानरस्य च कुर्वतः ॥ १५ ॥ दैवारिपाच्च बीभत्सुस्तस्मिन्दौर्योधने बले ॥ भयमुत्पादयामा
स बलवानरिर्मर्दनः ॥ १६ ॥

सूर्यरश्मिव्याप्तानियथा तथा तान्यनीकानि शरव्याप्तान्यर्जुनसमीपे रेजुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ शुभैः पुष्पैः फलसूचकत्वात्तेषां शुभत्वं ॥ ९ ॥ सजः पुष्पं हिरण्मयं स्त्र
णं चंपकजं शुष्यत् शरैः शीर्णं च तद्वच्छत्रादीनि च सदा गतिः वायुः खेदधार बाणजालांतर्हितत्वात्तेषां पतनं नाभूदित्यर्थः ॥ १० ॥ रथांगदेशान् युगस्यैकदेशान् आदाय हयाः परिपेतु रित्यन्वयः ॥ ११ ॥ गजान् कर्णा
दिप्रदेशेषु आहत्य विषाणात्पातयत्पातयति स्म ॥ १२ ॥ अगजानां सेनापगामिनां गजानां गतचेतसां श्रुतानां ॥ १३ ॥ कालक्षयं कालस्य ऐश्वर्यं जगदित्यर्थः अगशिखः अगवन्तीक्ष्णाः शिखायस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥
दैवारिपात्तु देवरीनसुरान्पातीति दैवारिपः समुद्रस्तत्र जातो दैवारिपः शंखः तस्मात् चात् भैरवंशब्दं कुर्वत इत्यनुकुरूप्यते ॥ १६ ॥

अभिप्राणवैरिणां रथशक्तिशरीरसामर्थ्यं रथः स्यंदनदेहयोरितिकोशः प्रागेवसहसादर्शनमात्रादेव निपतन्त्यपातयत् शक्तिरिति पाठेन्यपतत् अडभावादिरार्षः सोर्जुनः अपयात् पयगतौ गत्यभावादित्यर्थः साहसाच्च अशक्तवधरूपात्पश्चात्तान्युद्धार्थं उपेयिवान् ॥ १७ ॥ खगैः पक्षिभिरिव खगैर्बाणैः ॥ १८ ॥ अत्रमध्ये अत्रं अमत्रं अत्राण्यस्मैपङ्क्तिः संभरंतीत्यादाविवात्रापिमभ्यमवर्णलोपश्छांदसः यदाहशौनकोबृहद्देवतायां वर्णस्यवर्णयोर्लोपोबहूनांव्यंजनस्यवा अत्राणीतिकपिर्नाभादनोयामीत्यघासुचेति अत्राण्यस्मैपङ्क्तिः अमत्राणीत्यपेक्षितेवर्णस्यलोपः प्रियातष्टानिमेकपिः वृषाकपिरित्यपेक्षितेवृषादित्येतयोर्वर्णयोर्लोपः अयं नाभावदति नाभा नेदिष्ठइत्यपेक्षितेवर्णत्रयलोपः दनोविशइंद्र दनोदानमनसइत्यपेक्षितेबहूनांवर्णानांलोपः दनोदानमनसइतियास्कः तत्त्वायामियाचामीत्यपेक्षिते अघासुहृन्त्येगावः मघास्वित्यपेक्षितेव्यंजनलोपः यथापात्रेप्रविष्टाः सूर्यरश्मयोऽवकाशाभावात्संकुचं तितद्वद्गनेऽर्जुनबाणानमांतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ सकृदेवतक्षणमेव आनतं उपगतं रथं अर्जुनरथं परेरिपवः अभ्यसितुं परिचंतुं शेकुः तुशब्दोहेत्वर्थेऽतः सपुनः

रथशक्तिममित्राणां प्रागेव निपतद्भुवि ॥ सोपयात्सहसापश्चात्साहसाच्चाभ्युपेयिवान् ॥ १७ ॥ शरव्रातैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः खगैरिव ॥ अर्जुनस्तु खमावब्रे लोहितप्राशनैः खगैः ॥ १८ ॥ अत्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ॥ दिशासु चतथराजन्नसंख्याताः शरास्तदा ॥ १९ ॥ सकृदेवानतं शेकूरथमभ्यसितुं परे ॥ अलभ्यः पुनरश्वैस्तुरथात्सोऽतिप्रपादयेत् ॥ २० ॥ तेशराद्विदृशरीरेषु यथैव न ससज्जिरे ॥ द्विडनीकेषु बीभत्सोर्न ससज्जेरथस्तदा ॥ २१ ॥ सतद्विद्वोभयामा सत्थरातिबलमंजसा ॥ अनंतभोगोभुजगः क्रीडन्निव महार्णवे ॥ २२ ॥ अस्य तो नित्यमत्यर्थं सर्वमेवातिगस्तथा ॥ अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्घोषः किरीटिनः ॥ २३ ॥ संततास्तत्र मातंगावाणैरल्पांतरांतरे ॥ संवृतास्ते न दृश्यंते मेघा इव गभस्तिभिः ॥ २४ ॥ दिशो नुभ्रमतः सर्वाः सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ सततं दृश्यते युद्धे सायकास नमंडलं ॥ २५ ॥ पतंत्य रूपेषु यथा च क्षूपि न कदाचन ॥ नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तथा गांडीवधन्वनः ॥ २६ ॥ मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्द्रच्छतोवने ॥ यथा भवेत्तथा जज्ञेरथ मार्गः किरीटिनः ॥ २७ ॥ नूनं पार्थ ज्ञेयै पित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ॥ हंत्यस्मानित्यमन्यंत पार्थ न निहताः परे ॥ २८ ॥ घ्नंतमत्यर्थं महितान् विजयंतत्र मे निरे ॥ कालमर्जुनरूपेण संहरंतमिव प्रजाः ॥ २९ ॥ कुरुसेनाशरीराणि पार्थ नैवाहतान्यपि ॥ सेदुः पार्थ हतानीव पार्थ कर्मानुशासनात् ॥ ३० ॥

क्षणांतरे अलभ्यः परैर्ज्ञातुमशक्यः तत्र हेतुमाह अश्वैरिति सः अश्वैः सह परान् रथात् अतिप्रपादयेत् इमं लोकमतिहापयित्वाऽमुं लोकं नयेत् दृष्टमात्रोर्जुनः शरैः परान्परलोकं प्रापयतीत्यर्थः ॥ २० ॥ न ससज्जिरे न सक्ताः किनु जित्वा परत एव गताः ए वरं थोपि द्विषां अनीकेष्वित्यर्थः शराणां रथस्य च गतिर्न कुंठिता भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अनंतभोगः बहुफणः शेष इत्यर्थः ॥ २२ ॥ सर्वमेवातिगः सर्वाधिकः सर्वशब्दाभिभावीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्र रणभूमौ अल्पांतरांतरे अल्पे अन्यांतरे पदे पदे संक्ता इत्यर्थः तेन कारणेन ते गभस्तिभिः सूर्यरश्मिभिः संवृता मेघा इव दृश्यंते ॥ २४ ॥ सायकासनंधनुः तस्य मंडलं अतिवेगात् अलातचक्रसदृशमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ मार्ग इति गजसहस्रेण वनमिवार्जुनरथेन परसैन्यं उपमृष्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ विजयं अर्जुनं कालमिव मे निरे ॥ २९ ॥ पार्थ नैव हतानि पार्थ हतानीव सेदुर्विशोर्णानि बभूवुरिति रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति वदभूतौ पमेयमित्यर्थः यतोत्र पार्थ कर्मेवानुशासनमुपमार्थं कर्तव्यं नान्यकर्म अतः पार्थ हतानीव सेदुरित्यर्थः ॥ ३० ॥

म.भा.टी.

॥ ४७ ॥

ओषधीनां व्रीक्षादीनां शिरांसिकणिशानि अन्वयात् अनुक्रमात् अवनेशुः नष्टानि अर्जुनजातु अर्जुनकृतात् भयान्छेदरूपात् ॥ ३१ ॥ अर्जुनविद्विषां स्थाणुभूतानां वनानि आलया निशोराणीति यावत् वनं पुंसकं नीरे निवासा लयकानने इति मेदिनी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कर्णिना वाणेन कर्णे कर्णदेशे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अरिष्टं शुभं वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ओषधीनां शिरांसीव द्विषच्छीर्षाणि सोन्वयात् ॥ अवनेशुः कुरूणां हिवीर्याण्यर्जुनजाद्रयात् ॥ ३१ ॥ अर्जुनानिलभिन्नानिवनान्यर्जुनविद्विषां ॥ चक्रुर्लोहित धाराभिर्धरणीलोहितांतरां ॥ ३२ ॥ लोहितेन समायुक्तैः पांसुभिः पवनोद्धृतैः ॥ बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः ॥ ३३ ॥ सार्कखंतक्षणेनासीत्संध्याया मिवलोहितं ॥ अप्यस्तंप्राप्यसूर्योपनिवर्त्ततनपांडवः ॥ ३४ ॥ तान्सर्वान्समरेशूरः पौरुषे समवस्थितान् ॥ दिव्यैरस्त्रैश्चिंत्यात्मा सर्वानाच्छेदनुर्धरान् ॥ ३५ ॥ सतुद्रोणं त्रिसप्तत्याक्षुरप्राणां समार्पयत् ॥ दुःसहं दशभिर्बाणैर्द्रौणिमष्टाभिरेव च ॥ ३६ ॥ दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ॥ भीष्मं शांतनवं षष्ठ्याराजा नंच शतेन ह ॥ कर्णं च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ॥ ३७ ॥ तस्मिन्विद्धे महेष्वासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे ॥ हताश्वसूते विरथेततो नीकमभज्यत ॥ ३८ ॥ तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुनः ॥ अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिरिदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ आस्थाय रुचिरं जिष्णो रथं सारथिनामया ॥ कंतमयास्यसेऽनीकमुक्तोयास्या म्यहं त्वया ॥ ४० ॥ अर्जुन उवाच लोहिताश्वमरिष्टं वैयाघ्रमनुपश्यसि ॥ नीलांपताकामाश्रित्य रथेतिष्ठंतमुत्तर ॥ ४१ ॥ कृपस्यैतदनीकाग्र्यं प्रापयस्वैतदेव मां ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ॥ ४२ ॥ ध्वजेकमंडलुर्यस्य शातकौभमयः शुभः ॥ आचार्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ४३ ॥ स दाममैषमान्यस्तु सर्व शस्त्रभृतामपि ॥ सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रदक्षिणं ॥ ४४ ॥ अत्रैवावावरोहैनमेष धर्मः सनातनः ॥ यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ततोऽस्वप्रहरिष्यामि नास्य कोपो भवेदिति ॥ ४५ ॥ अस्याविदूरे हि धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ॥ आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ४६ ॥ स दाममैषमान्यस्तु सर्वशस्त्रभृता मपि ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्त्तथाः पुनः पुनः ॥ ४७ ॥ य एष तुरथानीके सुवर्णकवचावृतः ॥ सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यावहार्येण तिष्ठति ॥ ४८ ॥ यस्य नागो ध्वजाग्रे सौहेमकेतनसंवृतः ॥ धृतराष्ट्रात्मजः श्रीमाने पराजासु योधनः ॥ ४९ ॥ एतस्याभिमुखं वीररथं पररथारुजं ॥ प्रापयस्वै पराजाहिप्रमाथी युद्धदुर्मदः ॥ ५० ॥ एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रं प्रथमो मतः ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रणे ॥ ५१ ॥

भव एनं अनुलक्षीकृत्येत्यर्थः एतदेव द्वयं प्रकटयति यदि मे इति प्रथमं अप्रहारान्माननं पश्चात्पहारेणाधिरोहणं चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ व्यावहार्येण व्यवहारयोग्येन अश्रान्तेनेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

विरा.पर्व

४

॥ ४७ ॥

नागकक्षाहंसं कितपताकांचलः हस्तिशृंगवलेत्यन्ये ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नीलानुसारेण नीलपताकावता ताराः सुवर्णमंडलानि हस्तावापो हस्तत्राणंतद्वान् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सूर्यो वा सूर्य इव ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इ० वि० नै० भा० भा० पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ तानीति घर्मातिपाट्टकाले ॥ १ ॥ २ ॥ समारुह्य विमानमिति शेषः सुदर्शनं शत्रुसमागमं उपायात् सुदर्शनो हरे श्वके द्वीपे शत्रुसमाग
 नागकक्षातुरुचिराध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ॥ एष वै कर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते ॥ ५२ ॥ एतस्य रथमास्थाय राधेयस्य दुरात्मनः ॥ यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पृष्टे ते हि
 सदा मया ॥ ५३ ॥ यस्तु नीलानुसारेण पंचतारेण केतुना ॥ हस्तावापी बृहद्द्वारथेति पृतिवीर्यवान् ॥ ५४ ॥ यस्य तारार्कचित्रो सौध्वजो रथवरे स्थितः ॥ यस्यैत
 त्पांडुरं छत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ ५५ ॥ महती रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ॥ बलाहकाग्रे सूर्यो वाय एष प्रमुखे स्थितः ॥ ५६ ॥ हैमं चंद्रार्कसंकाशं कवचं यस्य
 दृश्यते ॥ जातरूपशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे ॥ ५७ ॥ एष शांतनवो भीष्मः सर्वपांनः पितामहः ॥ राजश्रिया भित्तिश्च सुयोधनवशानुगः ॥ ५८ ॥ पश्चादेष प्र
 यातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ॥ एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ॥ ५९ ॥ ततो भ्यवहं दव्यग्नौ वैराटिः सव्यसाचिनं ॥ यत्रातिष्ठत्तपो राजन्योत्स्यमानो ध
 नं जयं ॥ ६० ॥ इति श्रीम० वि० गोह० प० अर्जुनरूपसंग्रामे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तान्यनीकान्यदृश्यंत कुरु
 णामग्रधन्विनां ॥ संसर्पते यथामेघा घर्मातिमंदमारुताः ॥ १ ॥ अभ्याशं वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिणः ॥ भीमरूपाश्च मातंगास्तोमरांकुशनोदिताः ॥ महा
 मात्रैः समारूढा विचित्रकवचोज्ज्वलाः ॥ २ ॥ ततः शक्रः सुरगणैः समारूढ्य सुदर्शनं ॥ सहोपायात्तदाराजन्विश्वं श्विमरुतांगणैः ॥ ३ ॥ तद्देवयक्षगंधर्वमहोरग
 समाकुलं ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहाणामिव मंडलं ॥ ४ ॥ अस्त्राणां च बलं तेषां मानुषेषु प्रयुजतां ॥ तच्च भीमं महद्युद्धं रूपार्जुनसमागमे ॥ द्रष्टुमभ्यागता देवाः स्व
 विमानैः पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥ शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणां हिरण्मयी ॥ मणिरत्नमयी चान्या प्रासादं तदधारयत् ॥ ६ ॥ ततः कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितं ॥ वि
 मानं देवराजस्य शुशुभे खेचरंतदा ॥ ७ ॥ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठंतिसहवासवाः ॥ गंधर्वा राक्षसाः सर्पाः प्रितरश्च महर्षिभिः ॥ ८ ॥ तथाराजा वसुमनावलाक्षः सु
 प्रतर्दनः ॥ अष्टकश्च शिबिश्चैव ययातिर्नहुषोगयः ॥ ९ ॥ मनुः पूरुषुर्भानुः कृशंश्वः सगरो नलः ॥ विमानं देवराजस्य समदृश्यंत सुप्रभाः ॥ १० ॥ अग्नेरीशस्य
 सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ॥ तथा धातुर्विधातुश्च कुबेरस्य यमस्य च ॥ ११ ॥ मेदति मेदिनी सुदर्शनं यानमित्यन्ये ॥ ३ ॥ तत्तमंडलं सभूमिभागः यद्वाणां मंडलमिव दंतं शुशुभे ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥ शतसहस्राणां शतं लक्षशतं कोटिसंख्याः स्थूणाः एका हिरण्मयी स्थूणा च यदधारयत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ त्रयस्त्रिंशत् अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा दित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति ब्राह्मणं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

म.भा.टी.

॥ ४८ ॥

अलंबुषोपसेनानांतलभृतीनांगंधर्वाणां ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिवि० प० नै० आर० षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ हेमभांडान्स्व
अलंबुषोपसेनानांगंधर्वस्यचतुंबुरोः ॥ यथामानंयथोद्देशंविमानानिचकाशिरे ॥ १२ ॥ सर्वदेवनिकायांश्चसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ अर्जुनस्यकुरूणांचद्रष्टुंयुद्ध
मुपागताः ॥ १३ ॥ दिव्यानांसर्वमाल्यानांगंधःपुण्योथसर्वशः ॥ प्रससारवसंताप्रेवनानामिवभारत ॥ १४ ॥ तत्ररत्नानिदेवानांसमदृश्यंततिष्ठतां ॥ आतपत्रा
णिवासांसिस्त्रजश्चव्यजनानिच ॥ १५ ॥ उपाशाम्यद्रजोभौमंसर्वव्यासंमरीचिभिः ॥ दिव्यगंधानुपादायवायुर्योधानसेवत ॥ १६ ॥ प्रभासितमिवाकाशंचि
त्ररूपमलंकृतं ॥ संपतद्भिःस्थितैश्चापिनानारत्नावभासितैः ॥ १७ ॥ विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैःसुरोत्तमैः ॥ वज्रभृच्छुभेतत्रविमानस्थैःसुरैर्वृतः
॥ १८ ॥ विभ्रन्मालांमहातेजाःपद्मोत्पलसमायुतां ॥ विप्रेक्ष्यमाणोबहुभिर्नाटप्यत्सुमहाहवं ॥ १९ ॥ इतिश्रीम०विराटपर्वणिगोहरणप० देवागमनेषट्पंचा
शत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ वैशंपायनउवाच दृष्ट्वाव्यूढान्यनीकानिकुरूणांकुरुनंदनः ॥ तत्रवैराटिमामंभ्यपार्थोवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जांबून
दमयीवेदीध्वजेयस्यप्रदृश्यते ॥ तस्यदक्षिणतोयाहिरूपःशारदतोयतः ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच धनंजयवचःश्रुत्वावैराटिस्त्वरितस्ततः ॥ हयान्ब्रजतसं
काशान्हेमभांडानचोदयत् ॥ ३ ॥ आनुपूर्व्यात्तुतत्सर्वमास्थायजवमुत्तमं ॥ प्राहिणोच्चंद्रसंकाशान्कुपितानिवतान्हयान् ॥ ४ ॥ सगत्वाकुरुसेनायाःसमीपं
हयकोविदः ॥ पुनरावर्तयामासतान्हयान्वातरंहसः ॥ ५ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्यमंडलंसव्यमेवच ॥ कुरुत्संमोहयामासमंत्स्योयानेनतत्त्ववित् ॥ ६ ॥ कुरुस्यरथ
मास्थायवैराटिरकुतोभयः ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्यतस्थौतस्याग्रतोबली ॥ ७ ॥ ततोर्जुनःशंखवरदेवदत्तंमहारवं ॥ प्रदध्मौवलमास्थायनामविश्राव्यक्षत्मनः
॥ ८ ॥ तस्यशब्दोमहानासीद्धम्यमानस्यजिष्णुना ॥ तथावीर्यवतासंख्येपर्वतस्येवदीर्यतः ॥ ९ ॥ पूजयांचक्रिरेशंखंकुरवःसहसैनिकाः ॥ अर्जुनेनतथाध्मातः
शतघायन्नदीर्यते ॥ १० ॥ दिवमावृत्यशब्दस्तुनिवृत्तःशुश्रुवेपुनः ॥ सृष्टोमघवतावज्रःप्रपतन्निवपर्वते ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नंतरेवीरोवलवीर्यसमन्वितः ॥ अ
र्जुनंप्रतिसंख्यःरूपःपरमदुर्जयः ॥ अमृष्यमाणस्तंशब्दंरूपःशारदतस्तदा ॥ १२ ॥ अर्जुनंप्रतिसंख्योयुद्धार्थीसमहारथः ॥ महोदधिजमादायदध्मौवेगेनवी
र्यवान् ॥ १३ ॥ सतुशब्देनलोकांस्त्रीनावृत्यरथिनांवरः ॥ धनुरादायसुमहज्ज्याशब्दमकरोत्तदा ॥ १४ ॥ तौरथौसूर्यसंकाशौयोत्स्यमानौमहाबलौ ॥ शारदा
विवजीमूतौव्यरोचतांव्यवस्थितौ ॥ १५ ॥

र्णालंकारान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मत्स्यःउत्तरः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वज्रःअशनिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ महोदधिजंशंखं ॥ १३ ॥ १४ ॥ रथौरथिनौ ॥ १५ ॥

विरा.पर्व

४

॥ ४८ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कनकपर्वायैः कनकलिमकलकैः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्थानंस्थैर्यसंज्ञामितियावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ततःशारद्वतस्तूर्णपार्थदशभिराशुगैः ॥ विव्याधपरवीरघ्ननिशितैर्मर्मभेदिभिः ॥ १६ ॥ पार्थोपिविश्रुतंलोकेगांडीवंपरमायुधं ॥ विकृष्यचिक्षेपबहून्नारांचान्म
र्मभेदिनः ॥ १७ ॥ तानप्राप्तान्शितैर्वाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान् ॥ कृपश्चिच्छेदपार्थस्यशतशोयसहस्रशः ॥ १८ ॥ ततःपार्थस्तुसंकुद्धश्चित्रान्मार्गान्प्रदर्शयन् ॥
दिशःसंच्छादयन्बाणैःप्रदिशश्चमहारथः ॥ एकच्छायमिवाकाशमकरोत्सर्वतःप्रभुः ॥ १९ ॥ प्राच्छादयदमेयात्मापार्थःशरशतैःरूपं ॥ सशरैरर्दितःकुद्धःशि
तैरग्निशिखोपमैः ॥ २० ॥ तूर्णदशसहस्रेणपार्थमप्रतिमौजसं ॥ अर्दयित्वामहात्मानंननर्दसमरेरूपः ॥ २१ ॥ ततःकनकपर्वाग्रैर्वीरैःसन्नतपर्वभिः ॥ त्वरन्गां
डीवनिर्मुक्तैर्जुनस्तस्यवाजिनः ॥ २२ ॥ चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत्परमेष्ठिभिः ॥ तेहयानिशितैर्वाणैर्ज्वलद्भिरिवपन्नगैः ॥ उत्पेतुःसहसासर्वेरूपःस्थानाद
थाच्यवत् ॥ २३ ॥ च्युतंतुगौतमंस्थानात्समीक्ष्यकुरुनंदनः ॥ नाविध्यत्परवीरघ्नोरक्षमाणोऽस्यगौरवं ॥ २४ ॥ संतुलब्ध्वापुनःस्थानंगौतमःसव्यसाचिनं ॥ विव्या
धदशभिर्वाणैस्त्वरितःकंकपत्रिभिः ॥ २५ ॥ ततःपार्थोऽधनुस्तस्यभस्त्रेननिशितेनह ॥ चिच्छेदैकेनभूयश्चहस्तावापमथाहरत् ॥ २६ ॥ अथास्यकवचंवाणैर्नि
शितैर्मर्मभेदिभिः ॥ व्यधमन्त्रचपार्थोऽस्यशरीरमवपीडयत् ॥ २७ ॥ तस्यनिर्मुच्यमानस्यकवचात्कायआवभौ ॥ समयेमुच्यमानस्यसर्पस्येवतनुर्यथा ॥ २८ ॥ छि
न्नेधनुषिपार्थेनसोन्यदादायकार्मुकं ॥ चकारगौतमःसज्यंतदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ सतदप्यस्यकौंतेयश्चिच्छेदनतपर्वणां ॥ एवमन्यानिचापानिवहूनिरु
तहस्तवत् ॥ शारद्वतस्यचिच्छेदपांडवःपरवीरहा ॥ ३० ॥ सछिन्नधनुरादायरथशक्तिं प्रतापवान् ॥ प्राहिणोत्पांडुपुत्रायप्रदीप्तमशनीमिव ॥ ३१ ॥ तामर्जुन
स्तदायांतींशक्तिंहेमविभूषितां ॥ वियद्गतांमहोल्काभांचिच्छेददशभिःशरैः ॥ ३२ ॥ सापतद्वशधाछिन्नाभूमौपार्थेनधीमता ॥ ३३ ॥ युगपच्चैवभस्त्रैस्तुततः
सज्यधनुःरूपः ॥ तमाशुनिशितैःपार्थविभेददशभिःशरैः ॥ ३४ ॥ ततःपार्थोमहातेजाविशिखानग्नितेजसः ॥ चिक्षेपसमरेकुद्धस्त्रयोदशशिलाशितान् ॥ ३५ ॥
अथास्ययुगमेकेनचतुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ षष्ठेनचशिरःकायाच्छरेणरथसारथ्यैः ॥ ३६ ॥ त्रिभिस्त्रिवेणुंसमरेद्वाभ्यामक्षंमहारथः ॥ द्वादशेनतुभस्त्रेनचकर्त्तास्य
ध्वजंतदा ॥ ३७ ॥ ततोवज्रनिकाशेनफाल्गुनःसहस्रनिव ॥ त्रयोदशेनेंद्रसमःरूपंवक्षस्यविध्यत ॥ ३८ ॥ सछिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ गदापा
णिरवपुत्यतूर्णचिक्षेपतांगदां ॥ ३९ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नुजादूरीकता प्रतिमार्गविपरीतमार्गं अगमन् परावृत्तेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ असव्यं आवृत्य अप्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः यमकं शत्रूणां निरोधकं मंडलं कृत्वा यस्मिन्कृतेशत्रुरपमानितोलज्जितस्तिष्ठति ॥ ४२ ॥ अपजहु
नीतिवन्तः ॥ ४३ ॥ इति विराटप० नै० भा० भा० सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७३ ॥ कपइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रतिद्वंद्विनोर्द्रोणां जु

साचमुक्तागदागुर्वीरूपेण सुपरिष्कृता ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमन् ॥ ४० ॥ तंतुयोधाः परीप्संतः शारद्वतममर्षणं ॥ सर्वतः समरेपार्थशरवर्षैरवाकि
रन् ॥ ४१ ॥ ततो विराटस्य सुतो सव्यमावृत्य वाजिनः ॥ यमकं मंडलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यवारयत् ॥ ४२ ॥ ततः कपमुपादाय विरथं तेन रर्षभाः ॥ अपजहुर्महावे
गाः कुंतीपुत्राद्धनं जयात् ॥ ४३ ॥ इति श्रीम० विराटप० उ० गोग्रहणप० कृपापयाने सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच कृपेपनी
तेद्रोणस्तु प्रगृह्य सशरंधनुः ॥ अभ्यद्रवदनाधृष्यः शोणाश्वः श्वेतवाहनं ॥ १ ॥ सतुरुल्मरथं दृष्ट्वा गुरुमायां तमंतिकात् ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्र
वीत् ॥ २ ॥ अर्जुन उवाच यत्रैषाकांचनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ॥ उच्छ्रिता प्रवरे दंडे पताकाभिरलंकृता ॥ अत्र मां वह भद्रं तेद्रोणानीकायसारथे ॥ ३ ॥ अ
श्वाः शोणाः प्रकाशंते बृहंतश्चारुवाहिनः ॥ स्निग्धविद्रुमसंकाशाताघास्याः प्रियदर्शनाः ॥ युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षा विशारदाः ॥ ४ ॥ दीर्घबाहुर्महातेजा ब
लरूपसमन्वितः ॥ सर्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५ ॥ बुद्ध्या तुल्योऽत्युशनसा बृहस्पतिसमो नये ॥ वेदास्तथैव च त्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ६ ॥ संहारा
णिसर्वाणि दिव्यानि स्रग्माणि मारिष ॥ धनुर्वेदश्च कालूर्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥ क्षमादमश्च सत्यं च आनृशंस्यमथार्जवं ॥ एते चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं
द्विजे गुणाः ॥ ८ ॥ तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे ॥ तस्मात्तं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तरवाहय ॥ ९ ॥ वैशंपायन उवाच अर्जुनेनैव मुक्तस्तु वैराटिर्ह
मभूषणान् ॥ चोदयामास तान् श्वान् भारद्वाज रथं प्रति ॥ १० ॥ तमापतंतं वेगेन पांडवं रथिनां वरं ॥ द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपं ॥ ११ ॥ ततः प्राध्मा
पयच्छंखं भेरीशतनिनादिनं ॥ प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १२ ॥ अथ शोणान्सदश्वांस्तान्हंसवर्णैर्मनोजवैः ॥ मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा व्यस्मयंत रणे नराः
॥ १३ ॥ तौरथौ वीरसंपन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ॥ आचार्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १४ ॥ समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ ॥ दृष्ट्वा प्रा
कंपतमुहुर्भरतानां महद्वलं ॥ १५ ॥ हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ॥ रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १६ ॥

नयोर्वाजिनां मिश्रणेनातिसान्निध्याद्विस्मयो जातः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यदानुतौ समाश्लिष्टौ परस्परं रथस्थावेवालिंगितवन्तौ तदा भरतानां बलं प्राकंपन द्रोणोऽर्जुनेन सख्यंगतोऽस्मानेव प्रहरिष्यतीति शंकया ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥१७॥प्रतिकर्मशत्रूणांअपकारं ॥१८॥१९॥ कनहस्तवत्सुशिक्षितहस्तयुक्तंयथास्यात्तथाचिच्छेद ॥२०॥२१॥२२॥समंअविशेषेण ॥२३॥ विदुषौविद्वांसौ ॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ शिलाधौ
 अभिवाद्यमहाबाहुःसामपूर्वमिदंवचः ॥ उवाचश्लक्ष्णयावाचारकौतेयःपरवीरहा ॥ १७ ॥ उषिताःस्मोवनेवासंप्रतिकर्मचिकीर्षवः ॥ कोपनार्हसिनःकर्तुस
 दासमरदुर्जय ॥ १८ ॥ अहंतुप्रहृतेपूर्वप्रहरिष्यामितेनघ ॥ इतिमेवर्ततेबुद्धिस्तद्भवात्कर्तुमर्हति ॥ १९ ॥ ततोस्मैप्राहिणोद्रोणःशरानधिकविंशतिं ॥ अप्राप्तां
 श्रैवतान्पार्थश्विच्छेदकृतहस्तवत् ॥ २० ॥ ततःशरसहस्रेणरथंपार्थस्यवीर्यवान् ॥ अवाकिरत्ततोद्रोणःशीघ्रमखंविदर्शयन् ॥ २१ ॥ हयांश्चरजतप्रख्यान्कंकप
 त्रैःशिलाशितैः ॥ अवाकिरदमेयात्मापार्थसंकोपयन्निव ॥ २२ ॥ एवंप्रवृत्तेयुद्धंभारद्वाजकिरीटिनोः ॥ समंविमुंचतोःसंख्येविशिखान्दीप्ततेजसः ॥ २३ ॥
 तावुभौख्यातकर्माणावुभौवायुसमौजवे ॥ उभौदिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ क्षिप्रंतौशरजालानिमोहयामासतुर्नृपान् ॥ २४ ॥ व्यस्मयंततोर्योधाये
 तत्रासन्समागताः ॥ शरान्विस्तृतस्तूर्णसाधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ २५ ॥ द्रोणंहिसमरेकोन्योयोद्धुमर्हतिफाल्गुनात् ॥ रौद्रःक्षत्रियधर्मोयंगुरुणायदयुध्यत ॥
 इत्यब्रुवजनास्तत्रसंग्रामशिरसिस्थिताः ॥ २६ ॥ वीरौतावभिसंरब्धौसंनिकृष्टौमहाभुजौ ॥ छादयेतांशरव्रातैरन्योन्यमपराजितौ ॥ २७ ॥ विस्फार्यसुमह
 चापहेमपृष्ठंदुरासदं ॥ भारद्वाजोयसंकुद्धःफाल्गुनंप्रत्यविध्यत ॥ २८ ॥ ससायकमयैर्जालैरर्जुनस्यरथंप्रति ॥ भानुमद्भिःशिलाधौतैर्भानोराच्छादयत्यभां ॥
 ॥ २९ ॥ पार्थचसुमहाबाहुर्महावेगैर्महारथः ॥ विव्याधनिशितैर्वाणैर्मैघोदृष्ट्येवपर्वतं ॥ ३० ॥ तथैवदिव्यंगांडीबंधनुरादायपांडवः ॥ शत्रुघ्नवेगवान्दृष्टोभा
 रसाधनमुत्तमं ॥ ३१ ॥ विससर्जशरांश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्वहून् ॥ नाशयन्शरवर्षाणिभारद्वाजस्यवीर्यवान् ॥ तूर्णंचापविनिर्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३२ ॥
 सरथेनचरन्पार्थःप्रेक्षणीयोधनंजयः ॥ युगपद्विक्षुसर्वासुसर्वतोस्त्राण्यदर्शयत् ॥ ३३ ॥ एकच्छायमिवाकाशंवाणैश्चक्रेसमंततः ॥ नादृश्यततदाद्रोणोनीहारे
 णेवसंवृतः ॥ ३४ ॥ तस्याभवत्तदारूपंसंवृतस्यशरोत्तमैः ॥ जाज्वल्यमानस्यतदापर्वतस्येवसर्वतः ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वातुपार्थस्यरणेशरैःस्वरथमावृतं ॥ सविस्फार्य
 धनुःश्रेष्ठंमेघस्तनितनिःस्वनं ॥ ३६ ॥ अग्निचक्रोपमंघोरंय्यकर्षत्परमायुधं ॥ व्यशातयच्छरांस्तांस्तुद्रोणःसमितिशोभनः ॥ ३७ ॥ महानभूत्ततःशब्दोब्रंशा
 नामिवदत्त्यतां ॥ ३८ ॥ जांबूनदमयैःपुंखैश्चित्रचापविनिर्गतैः ॥ प्राच्छादयदमेयात्मादिशःसूर्यस्यचप्रभां ॥ ३९ ॥ ततःकनकपुंखानांशराणांनतपर्वणां ॥
 वियच्चराणांवियतिदृश्यंतेबहवोब्रजाः ॥ ४० ॥

तैःदृष्टितेजितैः ॥२९॥३०॥भारसाधनंशत्रुमर्दनक्षमं अच्छेद्यमित्यर्थः ॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ विषाणाग्रैः दंताग्रैः ॥ ४५ ॥ व्यवहरतां व्यवहारं धर्मयुद्धं कृतवन्तौ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ जिघांसतां पृथुर्जुनेन सह वात्सल्यात् स्वयं अक्रोडन् न तु कूरो भूत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

द्रोणस्य पुंस्वसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् ॥ एको दीर्घ इवा दृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ४१ ॥ एवन्तौ स्वर्णविकृतान् विमुञ्चन्तौ महाशरान् ॥ आकाशं संवृतं वीरावु
ल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४२ ॥ शरास्तयोस्तु क्विभुः कंकवर्हिण वाससः ॥ पन्त्यः शरदिखस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ४३ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंख्यं महात्मनोः ॥
द्रोणपाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४४ ॥ तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परं ॥ शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४५ ॥ तौ व्यवहरतां युद्धे सं
ख्यौ रणशोभिनौ ॥ उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४६ ॥ अथ त्वाचार्यमुस्येन शरान् स्तृष्टान् शिलाशितान् ॥ न्यवारयच्छित्तैर्वाणैर्जुनो जयतां वरः
॥ ४७ ॥ दर्शयन्वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः ॥ इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ४८ ॥ जिघांसन्तं न रव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसं ॥ आचार्यमुस्यः स
मरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ अर्जुनेन सह क्रीडच्छरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४९ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि वर्षन्तं तस्मिन् वै तुमुलेरणे ॥ अस्त्रैस्त्राणिसंवार्य फाल्गुनं समयोधयत्
॥ ५० ॥ तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ अमर्षिणोस्तदान्योन्यं देवदानवयोरिव ॥ ५१ ॥ ऐंद्रवायव्यमाघ्रेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ॥ द्रोणेन मुक्तमात्रं तु ग्रस
ति स्म पुनः पुनः ॥ ५२ ॥ एवं शूरो महेष्वासौ विस्तृजन्तौ शितान् शरान् ॥ एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरदृष्टिभिः ॥ ५३ ॥ तत्रार्जुनेन मुक्तानां पततं वै शरीरिषु ॥
पर्वतेष्विव वज्राणां शरणां श्रूयते स्वनः ॥ ५४ ॥ ततो नागारथाश्चैव वाजिनश्च विशांपते ॥ शोणिताक्ता व्यदृश्यन्तपुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ५५ ॥ बाहुभिश्च सके
यूरैर्विचित्रैश्च महारथैः ॥ सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ५६ ॥ योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाण प्रपीडितैः ॥ बलमासीत्समुद्भूतं द्रोणार्जुनसमागमे
॥ ५७ ॥ विधुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषीभारसाधने ॥ आच्छादयेतामन्योन्यं ततस्तत्क्षतुरथेषुभिः ॥ ५८ ॥ तयोः समभवद्युद्धं तु मुलं भरतर्षभ ॥ द्रोणकौंतेययोस्तत्र वेलिवा
सवयोरिव ॥ ५९ ॥ अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ व्यदारयेतामन्योन्यं प्राणघूते प्रवर्तिते ॥ ६० ॥ अथांतरिक्षेनादो भूद्रोणं तत्र प्रशंसतां ॥ दुष्करं कृत
वान् द्रोणो यदर्जुनं मयोधयत् ॥ ६१ ॥ प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिदुरासदं ॥ जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषां च महारथं ॥ ६२ ॥ अविभ्रमं च शिक्षां चलाघवं दूरपातितां ॥
पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः ॥ ६३ ॥ अथ गांडीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ॥ विचकर्षरणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ६४ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ततस्ततः क्षीणं चक्रतुः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

आयति संतति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अंतरं अवकाशं ॥ ७५ ॥ निकृत्तः प्रवृत्तः ॥ ७६ ॥ इति विगटप० नै० भा० भा० अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७३ ॥ तत इति ॥ १ ॥

तस्य बाणमयं वर्षं शीलभानामिवायति ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ ६५ ॥ न च बाणांतरे वायुरस्य शक्रोति सर्पितुं ॥ अनिशं संदधानस्य शरं
नुत्सृजतस्तथा ॥ ६६ ॥ ददर्श नांतरं कश्चित्पार्थस्याददतां पितृ ॥ ६७ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्तमाने सुदारुणे ॥ शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ६८ ॥
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणां ॥ युगपत्पापतस्तत्र द्रोणस्य रथमंतिकात् ॥ ६९ ॥ कीर्यमाणे तदा द्रोणे शरैर्गांडीवधन्वना ॥ हाहाकारं महानासीत्सैन्या
नां भरतर्षभ ॥ ७० ॥ पांडवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवा प्रत्यपूजयन् ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ७१ ॥ ततो वंदेन महतारथानां रथयूथपः ॥ आचार्यपुत्रः
सहसा पांडवं पर्यवारयत् ॥ ७२ ॥ अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ॥ पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्याकरोद्गुणं ॥ ७३ ॥ समन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे ॥
किरंश्छुरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७४ ॥ आवृत्य तु महाबाहु र्यतो द्रौणिस्ततो हयान् ॥ अंतरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यघ्रसर्पितुं ॥ ७५ ॥ स तु लब्ध्वांतरं तूर्णमपा
याज्जवनैर्हयैः ॥ छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेपुभिः ॥ ७६ ॥ इति श्रीम० विराटप० उ० गोग्रहणप० द्रोणाप्याने अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७३ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ ततो द्रौणिर्महाराज प्रययावर्जुनं रणे ॥ तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतं ॥ शरजालेन महता वर्षमाणमिवांबुदं ॥ १ ॥ तयोदवा मुर
समः सन्निपातो महानभूत् ॥ किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव ॥ २ ॥ न स्मसूर्यस्तदाभाति न च वातिसमीरणः ॥ शरजालावते व्योमिच्छाया भूते समंततः
॥ ३ ॥ महान् श्वटचटाशब्दो यो धयोर्हन्यमानयोः ॥ दत्ततामिव वेणूनामासीत्परपुरंजय ॥ ४ ॥ हयानस्यार्जुनः सर्वान्कृतवानल्पजीवितान् ॥ ते राजन् प्रजानंत
दिशं कांचनमोहिताः ॥ ५ ॥ ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यांचिच्छेदक्षुरेण ह ॥ तदस्यापूजयन् देवाः कर्मदृष्ट्वा तिमानुषं
॥ ६ ॥ द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्चरुपश्चैव महारथाः ॥ साधुसाध्विति भाषंतो पूजयन्कर्मतस्य तत् ॥ ७ ॥ ततो द्रौणिर्धनुः श्रेष्ठमपहृष्य रथर्षभं ॥ पुनरेवाहनत्पार्थं हृदये
कंकपत्रिभिः ॥ ८ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ योजयामास नवथामौर्व्यागांडीवमोजसां ॥ ९ ॥ ततो र्ध्वचंद्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत् ॥ वारणे
नेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ १० ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं पृथिव्या मेकवीरयोः ॥ रणमध्ये द्वयोरेवं सुमहलो महर्षणं ॥ ११ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ न प्रजानंत अड्जाव आर्षः न च ज्ञातवन्तः ॥ ५ ॥ विवरं रंघ्रं ॥ ६ ॥ ७ ॥ अपहृष्य आहृष्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ अर्धचंद्रं अर्धचंद्राकारं ललाटं आवृत्य प्रमृज्य स्वेदेन ज्यां प्रमृज्येत्यर्थः तेन अश्वत्थाम्ना ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ चक्षुर्दधेष्टवान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कामयन्कामयमानः ॥ २१ ॥ इति विराटप० नै० भा० भा० एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ कर्णेति तेत्वया ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥
 तौवीरौददृशुः सर्वे कुरवो विस्मयान्विताः ॥ युध्यमानौ महावीर्यौ यथपाविवसंगतौ ॥ १२ ॥ तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योन्यं पुरुषर्षभौ ॥ शरैराशीविषाकारैर्ज्वल
 द्विरिव पन्नगैः ॥ १३ ॥ अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ॥ तेन पथोरणे शूरस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥ अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतोरणे ॥ ज
 ग्मुः परिक्षयंतूर्णमभूत्तेनाधिकोर्जुनः ॥ १५ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्याभ्यधिकं तथा ॥ अवाक्षिपत्तत्र शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १६ ॥ ततश्चक्षुर्दधे पार्थो य
 त्रविस्फार्यते धनुः ॥ ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपो व्यवर्धत ॥ १७ ॥ सरोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ॥ तमैक्षत विवृताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः ॥ १८ ॥ त
 था तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकात् ॥ त्वरिताः पुरुषाराजन्नुपाजहुः सहस्रशः ॥ १९ ॥ उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनंजयः ॥ अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सप
 त्नजित् ॥ २० ॥ तमभिद्रुत्य कौतेयः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ कामयन् द्वैरथं तेन युद्धं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इति श्रीम० विराटपर्वणि उ० गोग्रहणप० अर्जुनाश्वत्थामयु
 द्धे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ अर्जुन उवाच कर्णयस्ते सञ्जामध्ये बहुवाचा विकल्पितं ॥ न मे युधिसमोस्तीति तदिदं समुपस्थितं ॥ १ ॥
 सोऽद्य कर्णमया सार्धं व्यवहृत्य महामृधे ॥ ज्ञास्यस्य बलमात्मानं न चान्यान् वमन्यसे ॥ २ ॥ अवोचः परुषावाचो धर्ममुत्सृज्य केवलं ॥ इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते
 चिकीर्षितं ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं पूर्वमामनासाद्य किंचन ॥ तदद्य कुरु राधेय कुरु मध्ये मया सह ॥ ४ ॥ यत्सभायां सपांचालींश्चिश्मनां दुरात्मभिः ॥ दृष्टवान
 सितस्याद्यफलमाप्नुहि केवलं ॥ ५ ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यन्मयामर्षितं पुरा ॥ तस्य राधेयकोपस्य विजयं पश्य मे मृधे ॥ ६ ॥ वने द्वादशवर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते ॥
 तस्याद्यप्रतिकोपस्य फलं प्राप्नुहि संप्रति ॥ ७ ॥ एहिकर्णमया सार्धं प्रतियुध्यस्व संगरे ॥ प्रेक्षकाः कुरवः सर्वे भवंतु तव सैनिकाः ॥ ८ ॥ कर्ण उवाच ब्रवीषिवाचा
 यत्पार्थकर्मणा तत्समाचार ॥ अतिशेते हिते वाक्यं कर्मैतत्प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वयामर्षितं पूर्वतदशक्तेन मर्षितं ॥ इतो गृह्णीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा पराक्रमं ॥ १० ॥ धर्म
 पाशनिबद्धेन यत्त्वयामर्षितं पुरा ॥ तथैव बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ॥ ११ ॥ यदि तावद्वने वा सोऽयथोक्तश्चरितस्त्वया ॥ तत्त्वं धर्मार्थं विविक्षिष्टः समं यायोऽमुमि
 च्छसि ॥ १२ ॥ यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् ॥ तथापि न व्यथा कोचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ १३ ॥

॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ते तव वाक्यं कर्तुं कर्म अतिशेते अल्पं कर्म वाक्यं तु बहुलमित्यर्थः ॥ ९॥ इतः परंतव पराक्रमं गृह्णीमहे अंगीकुर्महे ॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥

॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥अवलंबनं सूत्रं चिच्छेद॥२०॥ततो निषंगे महातूणीरेपतिते सति उपासंगात्सुद्रतूणीरात्स्वदेहबासात्॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥इति विराटप० नैलकं० भारतभा
अयंकौतियकामस्तेन चिरात्समुपस्थितः ॥ योत्स्यसे हि मया सार्द्धमद्यद्रक्ष्यसि मे बलं ॥१४॥ अर्जुन उवाच इदानीमेव तावत्त्वमपयातो रणां नम ॥ तेन जी
वसिराधेयनिहतस्त्वनुजस्तव ॥१५॥ भ्रातरं घातयित्वा कस्य त्कारणं शिरश्चकः ॥ त्वदन्यः कः पुमान्सत्सु ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥१६॥ वैशंपायन उवाच
इतिकर्णब्रुवन्नेवं बीभत्सुरपराजितः ॥ अभ्ययाद्विस्तृजन्बाणान्कायावरणभेदिनः ॥१७॥ प्रतिजग्राह तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः ॥ महताशरवर्षेण वर्षमाण
मिवांबुदं ॥१८॥ उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः ॥ अविध्यदश्वान्बाह्वोश्च हस्तावापं पृथक् पृथक् ॥१९॥ सोमृष्यमाणः कर्णस्य निषंगस्यावलंबनं ॥ चि
च्छेदनिशिताग्रेण शरेण न तपर्वणा ॥२०॥ उपासंगादुपादाय कर्णो बाणानथापरान् ॥ विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्यत ॥२१॥ ततः पार्थो महाबाहुः कर्ण
स्य धनुरच्छिनत् ॥ सशक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यध मच्छरैः ॥२२॥ ततो नुपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः ॥ तां श्रगांडीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनं ॥२३॥
ततो स्याश्वान् शरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनैः ॥ आकर्णमुक्तैरभ्यघ्नं स्तेहताः प्रापत न भुवि ॥२४॥ अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महौजसा ॥ विव्याध कर्णं कौतिय
स्तीक्ष्णेनोरसिवीर्यवान् ॥२५॥ तस्य भित्वा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः ॥ ततः स तमसा विष्टो न स्म किंचित्पृज्जिवान् ॥२६॥ स गाढवेदनो हित्वारणं प्रायादुद
ङ्मुखः ॥ ततोर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥२७॥ इति श्रीम० विराटपर्वणि उ० गोघ्रहणप० कर्णपियाने पठितमोऽध्यायः ॥६०॥ ॥७॥ वैशंपायन उवाच
ततो वैकंर्त्तनं जित्वा पार्थो वैराटि मब्रवीत् ॥ एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः ॥१॥ अत्र शांतनवो भीष्मो रथे स्माकं पितामहः ॥ कांक्षमाणो मया युद्धंति
पुत्यमरदर्शनः ॥२॥ अथ सैन्यं महदृष्ट्वा रथनागहयाकुलं ॥ अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भृशं ॥३॥ नाहं शक्यामि वीरे हनियंतुं ते हयोत्तमान् ॥ विषीदंति मम
प्राणामनो विद्रुलतीव मे ॥४॥ अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावः संप्रयुज्यतां ॥ त्वया च कुरुभिश्चैव द्रवंती वदिशो दश ॥५॥ गंधेन मूर्च्छितश्चाहं वसारुधिरमेदसां ॥
द्वैधीभूतं मनो मे घतवचैव प्रपश्यतः ॥६॥ अदृष्टपूर्वः शूराणां मया संस्ये समागमः ॥ गदापातेन महता शंखानां निःस्वनेन च ॥७॥ सिंहनादैश्च शूराणां गजानां बृ
हितैस्तथा ॥ गांडीवशब्देन भृशमशनिप्रतिमेन च ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीरप्रनष्टामूढचेतसः ॥८॥ अलातचक्रप्रतिमं मंडलं सततं त्वया ॥ व्याक्षिप्यमाणं सम
रेगांडीवंच प्रकर्षता ॥ दृष्टिः प्रचलिता वीरहृदयं दीर्यतीव मे ॥९॥

बर्हीपेषष्ठितमोऽध्यायः ॥६०॥ ॥७॥

तत इति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥

॥ १० ॥ नसंधानं नसंधानं वर्णलोपआर्षः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ निशामय पश्य शतहृदां विद्युतं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ शतं मार्गा इति सर्वतो मार्गस्यानिरोध उक्तः सर्व
वपुश्चो ग्रंतवरणे क्रुद्धस्येव पिनाकिनः ॥ व्यास उच्यते तस्वभुजं दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि ॥ १० ॥ नाददानं नसंधानं नमुंचंतं शरोत्तमान् ॥ त्वामहं संप्रपश्यामि पश्यन्नपि न
चेतनः ॥ ११ ॥ अवसीदंति मे प्राणाभूरियंचलनीव च ॥ न च प्रतोदं रश्मींश्च संयंतुं शक्तिरस्ति मे ॥ १२ ॥ अर्जुन उवाच मा भैषीस्त्वं भयात्मानं त्वयापि नरपुंगव ॥
अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ॥ १३ ॥ राजपुत्रोऽसि भद्रं ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते ॥ जातस्त्वं शत्रुदमनेनावसीदितुमर्हसि ॥ १४ ॥ धृतिं कृत्वा सुविपुलां
राजपुत्ररथे मम ॥ युध्यमानस्य समरे हयान्संयच्छ शत्रुहन् ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिनरसत्तमः ॥ अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं
वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥ सेनाग्रमा शुभीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव मां ॥ आच्छेत्स्याम्यहमेतस्मिन् युज्यामि चिह्नं हवे ॥ १७ ॥ अस्य तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमग्रनिशामय ॥
शतहृदामिवायांतींस्तनयित्वैरिवांबरे ॥ १८ ॥ सुवर्णपृष्ठं गांडीवं द्रक्ष्यंति कुरवो मम ॥ दक्षिणे नाथ वामेन कतरेण सिद्धस्यति ॥ १९ ॥ इति मां संगताः सर्वे तर्क
यिष्यंति शत्रवः ॥ शोणितोदारथावर्त्तीनागनक्रांदुरत्ययां ॥ नदीं प्रस्कंदयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीं ॥ २० ॥ पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशाखानिरंतरं ॥ वनंकुरु
णां छेत्स्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २१ ॥ जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ॥ शतं मार्गा भविष्यंति पावकस्येव कानने ॥ २२ ॥ मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्य
सि केवलं ॥ इष्वस्त्रे शिक्षितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते ॥ २३ ॥ असंभ्रांतो रथेतिष्ठ समेषु विपमेषु च ॥ दिवमावृत्य तिष्ठंतं गिरिं भिद्यंस्व पत्रिभिः ॥ २४ ॥ अहमिद्र
स्यवचनात्संग्रामेभ्यहनं पुरा ॥ पौलोमान्कालखंजांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ २५ ॥ अहमिद्राहृदां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्ततां ॥ प्रगाढे तुमुलं चित्रमिति विद्धि प्र
जापते ॥ २६ ॥ अहंपारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनां ॥ जित्वा पृष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनां ॥ २७ ॥ शौर्यमाणानि कूलानि प्रवृद्धेन ववारिणा ॥ मया कु
रूणां वृंदानि पात्यमानानि पश्य वै ॥ २८ ॥ ध्वजवत्संपत्तिवर्णं रथसिंहगणायुतं ॥ वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्रतेजसा ॥ २९ ॥ तानहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्न
तपर्वभिः ॥ यत्तान्सर्वानतिवलान्योत्स्यमानानवस्थितान् ॥ एकः संकालयिष्यामि वज्रपाणि रिवामुरान् ॥ ३० ॥ रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं वारुणं वरुणादपि ॥ अस्र
माग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्चनः ॥ वज्रादीनि तथा स्राणि शक्रादहं मवाप्तवान् ॥ ३१ ॥ तोवाममवाणागमिष्यंतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आविद्धं भ्राम्यमाणं शिक्षितं शिक्षां ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रगाढे संकटे चित्रं नानाविधं तुमुलं संकटयुद्धं सर्वत्र वेद्वीतिशेषः ॥ २६ ॥ जित्वा जेतुं शक्तः ॥ २७ ॥ २८ ॥ रथसिंहगणैः आसमंतानयुतं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ व्यवागाहत् आलोडितवान् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उपावृत्य संमुखीभूय विकृष्य छित्वा कलघौतायैः स्वर्णरंजितफलकैर्बाणैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एनंदुःशासनं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 धार्तराष्ट्रवनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितं ॥ अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतुतेभ्यः ॥ ३२ ॥ वैशंपायन उवाच एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ॥ व्य
 वागाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितं ॥ ३३ ॥ तमायांतं महाबाहुं जिगीषंतं रणे कुरुन् ॥ अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मापगासुतः ॥ ३४ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य
 ध्वजं मूलादपातयत् ॥ विकृष्य कलघौताग्रैः सविद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३५ ॥ तं चित्रमाल्याभरणाः कृतविद्यामनस्विनः ॥ आगच्छन् भीमधन्वानं चत्वारश्च महाबलाः
 ॥ ३६ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोयविंशतिः ॥ आगत्य भीमधन्वानं भीमसुं पर्यवारयन् ॥ ३७ ॥ दुःशासनं स्तुभलेन विध्वा वैराटिमुत्तरं ॥ द्वितीयेनार्जुनं
 वीरः प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ ३८ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकं ॥ चकर्त्त गार्धपत्रेण जातरूपपरिष्कृतं ॥ ३९ ॥ अथैनं पंचभिः पश्चात्प्रत्यविध्यत्स्तनांत
 रे ॥ सोपयातोरणं हित्वा पार्थवाण प्रपीडितः ॥ ४० ॥ तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गृध्रपत्रैरजिह्मगैः ॥ विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४१ ॥ ततस्तमपि कौंतेयः
 शरेणानंतपर्वणा ॥ ललाटेभ्यहनत्तूर्णं सविद्धः प्रापतद्रथात् ॥ ४२ ॥ ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविंशतिः ॥ अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सुभ्रातरं रणे ॥ ४३ ॥
 तावुभौ गार्धपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनंजयः ॥ विध्वा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदधत् ॥ ४४ ॥ तौ हताश्वौ विभिन्नांगौ धृतसप्लामजावुभौ ॥ अभिपत्य रथैरन्यै
 रपनीतौ पदानुगैः ॥ ४५ ॥ सर्वादिशश्चाभ्यपतद्भीमसुरपराजितः ॥ किरीटमालीकौंतेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४६ ॥ इति श्रीम० विराटप० गोहरणप० अर्जु
 नदुःशासनादियुद्धे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ वैशंपायन उवाच अथ संगम्य सर्वे ते कौरवाणां महारथाः ॥ अर्जुनं सहितायत्ताः प्रत्ययुध्यं
 त भारत ॥ १ ॥ ससायकमथैर्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् ॥ प्राच्छादयदमेयात्मानि हारेणेव पर्वतान् ॥ २ ॥ नदद्विश्महानागैर्हृषमाणैश्च वाजिभिः ॥ भेरीशंख
 निनादैश्च संशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥ नराश्च कार्यान्निर्भिद्यलौहानिकवचानि च ॥ पार्थस्य शरजालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥ त्वरमाणः शरानस्यन्पांडवः
 प्रवभौरणे ॥ मध्यं दिनगतोर्चिष्मान् शरदीवदिवाकरः ॥ ५ ॥ उपप्लवंति वित्रस्तारथेभ्योरथिनस्तथा ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्योभूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥ शरैः संच्छि
 द्यमानानां कवचानां महात्मनां ॥ तावराजतलौहानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥

इति विराटप० नैल० भारतभावदीपे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥

अथेति ॥ १ ॥

नीहारेण धूमोष्मणा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ उपप्लवंति इति स्तोत्रावति ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ लब्धलक्षः अप्रच्युतलक्षः ॥ ४६ ॥

आयोधनरंभूः गतचेतसामूढानां आत्तजीवितैर्मृतैः शरीरैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थेभ्योऽभितः पतितैः ॥ ९ ॥ १० ॥ धारीणिशिरांसिस्त्रजश्चपतितानिदृश्यन्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ त्रीणिचदशचेतित्रिदशां
 छन्नमायोधनं सर्वशरीरैर्गतचेतसां ॥ गजाश्वसादिनांतत्रशितबाणात्तजीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्तृतामानवैर्मही ॥ प्रनृत्यतीवसंग्रामेचापह
 स्तोयनंजयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वागांडीवनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ त्रस्तानिसर्वसैन्यानिव्यपागच्छन्महाहवात् ॥ १० ॥ कुंडलोष्णीषधारीणिजातरूपस्त्रजस्तथा ॥
 पतितानिस्मदृश्यन्तेशिरांसिरणमूर्धनि ॥ ११ ॥ विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्चसकामुकैः ॥ सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्नाभातिमेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसां पात्यमाना
 नामंतरानिशितैः शरैः ॥ अश्मदृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दर्शयित्वा तथात्मानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः ॥ अवरुद्धोचरत्पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि च ॥ क्रो
 धाग्निमुत्सृजन्वीरो धातर्त्तराष्ट्रेषु पांडवः ॥ १४ ॥ तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा चैव पराक्रमं ॥ सर्वेषांतिपरायो धातर्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १५ ॥ वित्रासयित्वा तस्मै न्यद्राव
 यित्वा महरथान् ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्यवर्त्तत भारत ॥ १६ ॥ प्रावर्त्तयन्नर्दींघोरां शोणितो दांतरंगिणीं ॥ अस्थिशैवालसंवाधां युगांतिकालनिर्मितां ॥ १७ ॥
 शरचापप्लवांघोरां केशशैवलशाद्वलां ॥ तनुत्रोष्णीषसंवाधां नागकूर्ममहाद्विपां ॥ १८ ॥ मेदोवसास्तृक्प्रवहां महाभयविवर्धिनीं ॥ रौद्ररूपां महाभीमांश्चापदैर
 भिनादितां ॥ १९ ॥ तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहां क्रव्यादगणसेवितां ॥ मुक्ताहारोर्मिकलिलां चित्रालंकारबुद्बुदां ॥ २० ॥ शरसंघमहावर्त्तीनां गनक्रांदुरत्ययां ॥ महा
 रथमहाद्वीपां शंखदुंदुभिनिःस्वनां ॥ चकार च तदा पार्थो नदींदुस्तरशोणितां ॥ २१ ॥ आददानस्य हि शरान् संधाय च विमुंचतः ॥ विकर्षतश्च गांडीवं न कश्चिद्दृशे
 जनः ॥ २२ ॥ इति श्रीम० विराटप० गोहरणप० अर्जुनसंकुलयुद्धे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो दुर्योधनः कर्णो दुःशासन
 विविंशती ॥ द्रोणश्च सहपुत्रेण रूपश्चापिमहारथः ॥ १ ॥ पुनर्ययुश्च संरब्धा धनंजयजिघांसवः ॥ विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्तिदृढानि च ॥ २ ॥ तान्विकीर्ण
 पताकेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ प्रत्युद्ययौ महाराज समन्ताद्धानरध्वजः ॥ ३ ॥ ततः रूपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः ॥ तं महासैर्महावीर्यं परिवार्य धनंजयं ॥ ४ ॥
 शरौघान्सम्यगस्यंतो जीमूता इव वार्षिकाः ॥ ववर्षुः शरवर्षाणि पातयन्तो धनंजयं ॥ ५ ॥

निवर्षाणि अवरुद्धः पार्थः तदानीं स्वेच्छयाऽचरदित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ नागाहस्तिन एव कूर्माः महाद्विपा जलगजाश्च यस्यांतां ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति विराटप० नै०
 भा० द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ विकीर्णा विस्तारिता पताका खजांचलो यस्य तेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ पातयन्तः पीडयन्तः ॥ ५ ॥

पर्यवस्थाप्यस्तब्धीकृत्यइषुभिः पूरयामासुः आवृतवन्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्वचित्तानिअयमहमितिज्ञातवन्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिविराटप० नै० भा० त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
इषुभिर्वहुभिस्तूर्णसमरेलोमवाहिभिः ॥ अदूरात्पर्यवस्थाप्यपूरयामासुरादृष्टाः ॥ ६ ॥ तथातैरवकीर्णस्यदिव्यैरस्त्रैः समन्ततः ॥ नतस्यद्व्यंगुलमपिविवृतं संप्रदृश्यते ॥ ७ ॥ ततः प्रहस्यवीभत्सुर्दिव्यमैद्रं महारथः ॥ अस्त्रमादित्यसंकाशं गांडीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥ शररश्मिरिवादित्यः प्रतस्थे समरेवली ॥ किरीटमालीकौंतेयः स
वांम्राच्छादयत्कुरु ॥ ९ ॥ यथाबलाहकेविद्युत्पावकोवाशिलोच्चये ॥ तथागांडीवमभवदिद्रायुधमिवानतं ॥ १० ॥ यथावर्षतिपर्जन्यं विद्युद्विभ्राजतेदिवि ॥
द्योतयंतीदिशः सर्वाः पृथिवींचसमन्ततः ॥ ११ ॥ तथादशदिशः सर्वाः प्रतद्रांडीवमावृणोत् ॥ नागाश्वरंथिनः सर्वे मुमुक्षुस्तत्रभारत ॥ १२ ॥ सर्वे शांतिपरायो
धाः स्वचित्तानि नलेभिरे ॥ संग्रामे विमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १३ ॥ एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ॥ व्यद्रवंतदिशः सर्वानिराशानि स्वजीविते
॥ १४ ॥ इति श्रीम० विराटप० गोहरणप० अर्जुनसंकुलयुद्धे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशंपायन उवाच ततः शांतनवो भीष्मो भारतानां
पितामहः ॥ वध्यमानेषु योधेषु धनंजयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ प्रगृह्य कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतं ॥ शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदान्प्रमाथिनः ॥ २ ॥ पांडुरेणातप
त्रेण धियमाणेन मूर्धनि ॥ शुशुभे स नरव्याघ्रोगिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३ ॥ प्रध्माय शंखं गांगेयो धार्तराष्ट्रान्प्रहर्षयन् ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य वीभत्सुं समवारयत्
॥ ४ ॥ तमुदीक्ष्य समायांत कौंतेयः परवीरहा ॥ प्रत्यगृह्णात्यदृष्टात्माधाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥ ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् ॥ समार्पयन्महावेगा
न्श्वसमानानि वोरगान् ॥ ६ ॥ ते ध्वजपांडुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ॥ ज्वलंतं कपिर्मांजघ्नुर्ध्वजाग्रनिलयांश्चतान् ॥ ७ ॥ ततो भलेन महता पृथुधारेण पांडवः ॥
छत्रं चिच्छेद भीष्मस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ८ ॥ ध्वजं त्रैवास्य कौंतेयः शरैरभ्यहनद्भूशं ॥ शीघ्रकृद्रथवाहांश्चतथोभौ पार्णिसारथी ॥ ९ ॥ अमृत्यमाणस्तद्भीष्मो जान
न्नपि स पांडवं ॥ दिव्येनास्त्रेण महता धनंजयमवाकिरत् ॥ १० ॥ तथैव पांडवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ॥ प्रत्यगृह्णादमेयात्मा महामेघमिवाचलः ॥ ११ ॥ तयो
स्तदभवद्युद्धंतुमुलं लोमहर्षणं ॥ भीष्मेण सह पार्थेन बलिवासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रैक्षत कुरवः सर्वे योधाश्च सहसैनिकाः ॥ भलैर्भल्लाः समागम्य भीष्मपांडवयोर्युधि ॥
अंतरिक्षे व्यराजंतं खद्योताः प्रावृषीवहिं ॥ १३ ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ गांडीवमभवद्राजन् पार्थस्य सृजतः शरान् ॥ १४ ॥
तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अग्निचक्रं अलातचक्रं आंविद्धं भ्राम्यमाणं ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ उपावृत्य समीपमेत्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अस्त्रं बाणानां क्षेपणं कर्म ॥ ३८ ॥

ततः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ॥ पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निवतो यदः ॥ १५ ॥ तां सवेला मिवोद्धूतां शरदृष्टिं समुत्थितां ॥ व्यध मत्सायकैर्भीष्मः पां
डवं समवारयत् ॥ १६ ॥ ततस्तानि निरुक्तानि शरजालानि भागशः ॥ समरे च व्यशीर्यत फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १७ ॥ ततः कनकपुंखानां शरदृष्टिं समुत्थितां ॥
पांडवस्य रथात्तूर्णं शलभानां मिवायति ॥ व्यध मत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १८ ॥ ततस्ते कुरवः सर्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ दुष्करं कृतवान् भीष्मो य
दर्जुनमयोधयत् ॥ १९ ॥ बलवांस्त रुणो दक्षः क्षिप्रकारीधनं जयः ॥ कोन्यः समर्थः पार्थस्य वेगं धारयितुं रणे ॥ २० ॥ ऋतेशां तनवा द्भीष्मात्कृष्णाद्वा देवकी सुता
त् ॥ आचार्यप्रवराद्वा पिभारद्वा जान्महाबलात् ॥ २१ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडंतौ भरतर्षभौ ॥ चक्षूंषि सर्वभूतानां मोहयंतौ महाबलौ ॥ २२ ॥ प्राजापत्यं तथैवै
द्रमाग्रेयं रौद्रदारुणं ॥ कौबेरं वारुणं चैव याम्यं वायव्यमेव च ॥ प्रयुजानौ महात्मानौ समरे तौ विचरेतुः ॥ २३ ॥ विस्मिता न्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ साधु
पार्थ महाबाहो साधुभीष्मेति चाब्रुवन् ॥ २४ ॥ नायं युक्तो मनुष्येषु योयं संदृश्यते महान् ॥ महास्त्राणां संप्रयोगः समरे भीष्मपार्थयोः ॥ २५ ॥ वैशंपायन उवाच
एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्त्तत ॥ अस्त्रयुद्धे तु निर्वर्त्तेशरयुद्धमवर्त्तत ॥ २६ ॥ अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकं ॥ चकर्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतं
॥ २७ ॥ निमेषांतरमात्रेण भीष्मो न्यत्कार्मुकं रणे ॥ समादाय महाबाहुः सज्जं चक्रे महारथः ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो मुमोचा शुधनं जये ॥ २८ ॥ अर्जुनोऽपि शरां
स्तीक्ष्णान् भीष्माय निशितान् बहून् ॥ चिक्षेप मुमहाते जास्तथा भीष्मश्च पांडवे ॥ २९ ॥ तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्य तो निशितान् शरान् ॥ न विशेषस्तदाराज न लक्ष्य
ते स्म महात्मनोः ॥ ३० ॥ अथावृणोद्दशदिशः शरैरतिरथस्तदा ॥ किरीटमालीकौ ते यः शूरः शांतनवस्तथा ॥ ३१ ॥ अतीव पांडवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पांडवं ॥
बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतं ॥ ३२ ॥ पांडवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥ शेरते स्म तदाराज न कौंतेय स्या भितोरथं ॥ ३३ ॥ ततो गांडीवनिर्मुक्ता
निरमित्रं चिकीर्षवः ॥ आगच्छन्पुंखसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः ॥ ३४ ॥ निष्पतंतोरथात्तस्य धौताहैरण्यवाससः ॥ आकाशे समदृश्यं तं हंसानां मिव पंक्तयः
॥ ३५ ॥ तस्युत दिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः ॥ श्रेष्ठं ते स्मांति रक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ३६ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतो गंधर्वश्चित्रमद्भुतं ॥ शशंस देवराजा य
चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ ३७ ॥ पश्येमान् पार्थ निर्मुक्तान्सं सक्तानि वगच्छतः ॥ चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः ॥ ३८ ॥

॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ कूबरंरथयुगंधरं ॥ ४८॥ अपोवाहअपसारयामास ॥ ४९॥ इतिविरा० नैल० भारतभा० चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४॥ ॥ ७॥ धृतराष्ट्रपुत्रो

नेदंमनुष्याःसंदध्युर्नहीदंतेषुविद्यते ॥ पौराणानांमहास्त्राणांविचित्रोयंसंज्ञागमः ॥ ३९॥ आददानस्यहिशरान्संधायचविमुंचतः ॥ विकर्षतश्चगांडीवं
मांतरंसमदृश्यत ॥ ४०॥ मध्यंदिनगतंसूर्यप्रतपंतमिवांबरे ॥ नाशकुवंतसैन्यानिपांडवंप्रतिवीक्षितुं ॥ ४१॥ तथैवभीष्मंगांगेयंद्रुपुंनोत्सहतेजनः ॥ ४२॥
उभौविश्रुतकर्माणावुभौतीव्रपराक्रमौ ॥ उभौसदृशकर्माणावुभौयुधिसुदुर्जयौ ॥ ४३॥ इत्युक्तोदेवराजस्तुपार्थभीष्मसमागमं ॥ पूजयामासदिव्येनपुष्प
वर्षेणभारत ॥ ४४॥ ततःशांतनवोभीष्मोवामंपार्श्वमताडयत् ॥ पश्यतःप्रतिसंधायविध्यतःसव्यसाचिनः ॥ ४५॥ ततःप्रहस्यवीभत्सुःपृथुधारेणकार्मु
कं ॥ चिच्छेदगार्धपत्रेणभीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ ४६॥ अथैनंदशभिर्बाणैःप्रत्यविध्यत्सनांतरे ॥ यतमानंपराक्रांतंकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ ४७॥ सपीडितोम
हाबाहुर्गृहीत्वारथकूबरं ॥ गांगेयोयुद्धदुर्धर्षस्तस्यौदीर्घमिवांतरं ॥ ४८॥ तंविसंज्ञमपोवाहसंयंतारथवाजिनां ॥ उपदेशमनुस्मृत्यरक्षमाणोमहारथं ॥ ४९॥
इतिश्रीमहाभा० विराटपर्वणिगोहरणप० भीष्मापयानेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच भीष्मेतुसंग्रामंशिरोविहायपलाय
मानेधृतराष्ट्रपुत्रः ॥ उत्सृज्यकेतुंविनदन्महात्माधनुर्विगृह्यार्जुनमाससाद ॥ १॥ सभीमधन्वानमुदग्रवीर्यधनंजयंशत्रुगणेचरंतं ॥ आकर्णपूर्णायतचोदितेन
विव्याधभल्लेनललाटमध्ये ॥ २॥ सतेनवाणेनसमर्पितेनजांबूनदाग्रेणसुसंहितेन ॥ रराजराजन्महनीयकर्मायथैकपर्वारुचिरैकशृंगः ॥ ३॥ अथास्यवाणेन
विदारितस्यप्रादुर्बभूवास्तृगजस्रमुष्णं ॥ सतस्यजांबूनदपुंखचित्रोभित्वाललाटंसुविराजतेस्म ॥ ४॥ दुर्योधनश्चापितमुग्रतेजाःपार्थश्चदुर्योधनमेकवीरः ॥
अन्योन्यमाजौपुरुषप्रवीरौसमौसमाजग्मतुराजमीढौ ॥ ५॥ ततःप्रभिन्नेनमहागजेनमहीधराभेनपुनर्विकर्णः ॥ रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैःकुंतीसुतंजिष्णुमथा
भ्यधावत् ॥ ६॥ तमापतंतंत्वरितंगजेंद्रंधनंजयःकुंभविभागमध्ये ॥ आकर्णपूर्णंनमहायसेनवाणेनविव्याधमहाजवेन ॥ ७॥ पार्थेनसृष्टःसतुगार्धपत्रंआपुं
खदेशात्प्रविवेशनागं ॥ विदार्यशैलप्रवरंप्रकाशंयथाशनिःपर्वतमिंद्रसृष्टः ॥ ८॥ शरप्रतप्तःसतुनागराजःप्रवेपितांगोव्यथितांतरात्मा ॥ संसीदमानोनिपपा
तमत्स्यांवज्राहतंशृंगमिवाचलस्य ॥ ९॥ निपातितेदंतिचरेपृथिव्यांत्रासाद्विकर्णःसहसावतीर्य ॥ तूर्णंपदान्प्रष्टशतानिगत्वाविविंशतेःस्यंदनमारुरोह ॥ १०॥

दुर्योधनः उत्सृज्यउन्मुख्यकेतुंपताकां ॥ १॥ २॥ एकशृंगःपर्वतोयथाएकेनपर्ववतादीर्घवंशेन एकःपर्वायस्मिन्नितिसमासः मनुब्लोपआर्षः ॥ ३॥ असृक्कृत् ॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ महायसेनंमहाफलकेन ॥ ८॥ ९॥ १०॥

॥ ११ ॥ अपजग्मुः पलायनं कृतवन्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अभिषंगात्पराभवान्द्रवन्तं आलक्ष्य प्रास्फोटयत् आस्फोटं ब्रह्मशब्दं कृतवान् ॥ १४ ॥ तूर्याणि जयवाद्यानि तथैवेत्यादि उत्तरान्वृथि ॥ १५ ॥ तृतीयः पार्थः
 निहत्य नागं तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्रिवरां बुदाभं ॥ तथा विधेनैव शरेण पार्थो दुर्योधनं वक्षसि निर्विभेद ॥ ११ ॥ ततो गजे राजनि चैव भिन्ने भग्ने विकर्णे च संपा
 दरक्षे ॥ गांडीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते योधमुख्याः सहसाऽप्रजग्मुः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतं च नागं योधांश्च सर्वान्द्रवतो निशम्य ॥ रथं समावृत्य कुरुप्रवीरोर
 णात्प्रदुद्रावयतो न पार्थः ॥ १३ ॥ तं भीमरूपं चरितं द्रवन्तं दुर्योधनं शत्रुसहोभिषंगात् ॥ प्रास्फोटयद्योद्धुमन्नाः किरीटीबाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तं ॥ १४ ॥ अर्जुन
 उवाच विहाय कीर्त्तिविपुलं यशश्च युद्धात्परावृत्य पलायसे किं ॥ न तेऽद्य तूर्याणि समाहतानि तथैव राज्यादवरोपितस्य ॥ १५ ॥ युधिष्ठिरस्यास्मिन्निदेशकारी
 पार्थस्तृतीयो युधिस्थितोऽस्मि ॥ तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छन् नरेन्द्रं वृत्तं स्मरधात्तराष्ट्र ॥ १६ ॥ मोघं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्योधने तीह कृतं पुरस्तात् ॥ नहीह दुर्योध
 नतातवास्ति पलायमानस्यरणं विहाय ॥ १७ ॥ न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वापश्चामि दुर्योधनरक्षितारं ॥ अपेहियुद्धात्पुरुषप्रवीरप्राणाभ्रियान्पांडवतो धरक्ष ॥ १८ ॥
 इति श्रीम. विराटप. गोहरणप. दुर्योधनापयाने पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७५ ॥ वैशंपायन उवाच आहूयमानश्च स तेन संख्ये महात्मना वैधृ
 तराष्ट्रपुत्रः ॥ निवर्त्तितस्तस्य गिरां कुशेन महागजो मत्तइवां कुशेन ॥ १ ॥ सोमं पृथग्माणो वचसा भिमृष्टो महारथेनातिरथस्तरस्वी ॥ पर्याववर्ताथरथेन वीरो भोगी
 यथापादतलाभिमृष्टः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्त्तमानं निवर्त्य संस्तभ्य च विद्मगात्रं ॥ दुर्योधनस्योत्तरतो भ्यगच्छत्यर्थं नृवीरो युधिहेममाली ॥ ३ ॥ भीष्मस्ततः
 शांतनवो विवृत्य हिरण्यकक्षस्त्वरयाभिषंमी ॥ दुर्योधनं पश्चिमतो भ्यरक्षत्यार्थान्महाबाहुरंधिज्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः रूपश्चैव विविंशतिश्च दुःशासनश्चैव विवृत्य
 शीघ्रं ॥ सर्वे पुरस्ताद्विततोरुचापा दुर्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ सतान्यनीकानि निवर्त्तमानान्यालोक्य पूर्णो धनिभानि पार्थः ॥ हंसो यथामेघमिवापतन्तं ध
 नं जयः प्रत्यतपत्तरस्वी ॥ ६ ॥ ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थमस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः ॥ ववर्षुरभ्येत्य शरैः समन्तान्मेघायथाभूधरमंबुवर्गैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण नि
 वार्यतेषां गांडीवधन्वा कुरुपुंगवानां ॥ संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं प्रादुश्चकारैर्द्रिपारणीयं ॥ ८ ॥ ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य शरैः सुधारैर्निशितैः सुपन्नैः ॥ गां
 ङीवघोषेण मनांसितेषां महाबलः प्रव्यथयांचकार ॥ ९ ॥
 आहूयेति ॥ १ ॥ पर्याववर्तपरावृत्तवान् ॥ २ ॥ नृवीरो दुर्योधनः ॥ ३ ॥ अभिषंगी शत्रुपराजयसमर्थः ॥ ४ ॥ त्वरिताः अभ्युपेयुः संधिरार्थः ॥ ५ ॥ हंसः सूर्यः प्रत्यतपत्प्रतितापितवान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विवृत्य व्यप्य ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ शांतिपराःउपरतचित्ताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अमूढसंज्ञैःभीष्मादिभिःसव्यतःकृतैरुपलक्षितेनभवतायातव्यंगंतव्यं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अयंअर्जुनःभवतःदिसंज्ञा
रयुष्मान् यथानमुच्येतनमोचनंस्यात्तथाप्रमथीतउपमृद्यात् ननुमृदितवानितिभावः ॥ २० ॥ शांतिनष्टचित्तां नृशंसंकर्तुंसंमूढान्मारयितुं नअलंनयोग्यः तत्रहेतुः नपापेस्यमनोस्ति यतोविशिष्टश्रेष्ठं ॥ २१ ॥

ततःपुनर्भीमरवंप्रगृह्यदोभ्यामहाशंखमुदारघोषं ॥ व्यनादयत्सप्रदिशोदिशःखंभुवंचपार्थोद्विषतांनिहंता ॥ १० ॥ तेशंखनादेनकुरुप्रवीराःसंमोहिताःपार्थ
समीरितेन ॥ उत्सृज्यचापानिदुरासदानिसर्वेतदाशांतिपराबभूवुः ॥ ११ ॥ तथाविसंज्ञेषुचतेषुपार्थःस्मृत्वाचवाक्यानितथोत्तरायाः ॥ निर्याहिमध्यादितिम
त्स्यपुत्रमुवाचयावत्कुरवोविसंज्ञाः ॥ १२ ॥ आचार्यशारद्वतयोःसुशुक्लेकर्णस्यपीतंरुचिरंचवत् ॥ द्रौणेश्वराज्ञंश्वतथैवनीलेवस्त्रेसमादत्स्वनरप्रवीर ॥ १३ ॥
भीष्मस्यसंज्ञांतुतथैवमन्येजानातिसोऽस्त्रप्रतिघातमेषः ॥ एतस्यवाहान्कुरुसव्यतस्त्वमेवंहियातव्यममूढसंज्ञैः ॥ १४ ॥ रश्मीन्समुत्सृज्यततोमहात्मारथ्यादव
प्लुत्यविराटपुत्रः ॥ वस्त्राण्युपादायमहारथानांतूर्णपुनःस्वरथमारुरोह ॥ १५ ॥ ततोन्वशासच्चतुरःसदश्वान्पुत्रोविराटस्प्रहिरण्यकक्षान् ॥ तेतद्वीर्ययुध्वजिना
मनीकंश्वेतावहंतोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ १६ ॥ तथानुयांतंपुरुषप्रवीरंभीष्मःशरैरभ्यहनत्तरस्वी ॥ सचापिभीष्मस्यहयान्निहत्यविव्याधपार्थोदशभिःपृषत्कैः
॥ १७ ॥ ततोर्जुनोभीष्ममपास्ययुद्धेविध्वास्ययंतारमरिष्ठधन्वा ॥ तस्यौविमुक्तोरथद्वंदमध्यान्मेघंविदार्यैवसहस्ररश्मिः ॥ १८ ॥ लब्ध्वाहिसंज्ञांतुकुरुप्रवीराः
पार्थनिरीक्ष्याथसुरेन्द्रकल्पं ॥ रणेविमुक्तंस्थितमेकमाजौसधात्तराष्ट्रस्त्वरितंबभाषे ॥ १९ ॥ अयंकथं वैभवतोविमुक्तस्तथाप्रमथीतयथानमुच्येत् ॥ तमब्रवी
च्छांतनवःप्रहस्यकृतेगताबुद्धिरभूत्कवीर्यं ॥ २० ॥ शांतिपरांप्राप्ययदास्थितोभूरुत्सृज्यबाणांश्वधनुर्विचित्रं ॥ नत्वेषवीभत्सुरलंनृशंसंकर्तुंनपापेस्यमनो
विशिष्टं ॥ २१ ॥ त्रैलोक्यहेतोर्नजहत्स्वधर्मसर्वेनतस्मान्निहतारणेऽस्मिन् ॥ क्षिप्रंकुरुन्याहिकुरुप्रवीरविजित्यगाश्वप्रतियातुपार्थः ॥ मातेस्वकोथोनिपतेत
मोहात्तत्संविधातव्यमरिष्ठबंधं ॥ २२ ॥ वैशंपायनउवाच दुर्योधनस्तस्यतुतन्निशम्यपितामहस्यात्महितंवचोय ॥ अतीतकामोयुधिसोत्यमर्षीराजा
विनिःश्वस्यबभूवतूष्णीं ॥ २३ ॥ तद्भीष्मवाक्यंहितमीक्ष्यसर्वैधनंजयाग्निंचविवर्धमानं ॥ निवर्तनायैवमनोनिदध्युर्दुर्योधनंतेपरिरक्षमाणाः ॥ २४ ॥ तान्प्र
स्थितान्प्रीतमनाःसपार्थोधनंजयःप्रेक्ष्यकुरुप्रवीरान् ॥ अभाषमाणोनुनयंमुहूर्त्तंवचोब्रवीत्संपरितुल्यभूयः ॥ २५ ॥

अरिष्टबंधंकल्याणानुबंधिकर्म ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ परितुल्यपरितुल्य ॥ २५ ॥

शरैरेवपाददेशोपातितैरभिवाद्य मान्यान्बालहीकसोमदत्तादीन् ॥ २६ ॥ मुकुटं चिच्छेदेतिदुर्योधनस्यमरणमेदसूचितं ॥ २७ ॥ हेममालयांसहितेनसहेममालेनध्वजेन ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिविराटप० नै० भा०
 पितामहंशांतनवंचदृद्धंद्रोणंगुरुंचप्रणिपत्यमूर्ध्ना ॥ द्रौणिंरूपंचैवकुरुंश्चमान्यांश्चरैर्विचित्रैरभिवाद्यचैव ॥ २६ ॥ दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रंचिच्छेदपार्थोमुकुटं
 शरेण ॥ आमंत्र्यवीरांश्चतथैवमान्यान्गांडीवघोषेणविनाद्यलोकान् ॥ २७ ॥ सदेवदत्तंसहसाविनाद्यविदार्यवीरोद्विषतांमनांसि ॥ ध्वजेनसर्वानभिभूयश
 चूनसहेममालेनविराजमानः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाप्रयातांस्तुकुरुन्किरीटीहृष्टोब्रवीत्तत्रसमत्स्यपुत्रं ॥ आवर्त्तथाश्वान्पशवोजितास्तेयाताः परेयाहिपुरंप्रहृष्टः ॥ ३९ ॥
 देवास्तुदृष्ट्वामहदद्भुतंतद्युद्धंकुरुणांसहफाल्गुनेन ॥ जग्मुर्यथास्वंभवनंप्रतीताः पार्थस्यकर्माणिविचिंतयंतः ॥ ३० ॥ इतिश्रीम० विराटप० गोहरणप० सम
 स्तकौरवपलायनेषट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७७ ॥ वैशंपायनउवाच ततोविजित्यसंग्रामेकुरुन्सदृषभेक्षणः ॥ समानयामासतदविराटस्यधनं
 महत् ॥ १ ॥ गतेषुचप्रभ्रेषुधार्तराष्ट्रेषुसर्वतः ॥ वनान्निष्क्रम्यगहनाद्ब्रह्मवःकुरुसैनिकाः ॥ २ ॥ भयात्संत्रस्तमनसःसमाजग्मुस्ततस्ततः ॥ मुक्तकेशास्त्वदृश्यंत
 स्थिताः प्रांजलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताविदेशस्थाविचेतसः ॥ ऊचुः प्रणम्यसंभ्रान्ताः पार्थकिंकरवामते ॥ ४ ॥ अर्जुमउवाच स्वस्तिव्रजतवोभद्रं
 भेतव्यंकथंचन ॥ नाहमातान्जिघांसामिभृशमाश्वासयामिवः ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच तस्यतामभयांवाचंश्रुत्वायोधाःसमागताः ॥ आयुःकीर्त्ति
 यशोदाभिस्तमाशीर्भिरनंदयन् ॥ ६ ॥ ततोर्जुनंनागमिवप्रभिन्नमुत्सृज्यशत्रून्विनिवर्त्तमानं ॥ विराटराष्ट्राभिमुखंप्रयातंताशक्नुवंस्तंकुरवोभियांतुं ॥ ७ ॥
 ततःसतन्मेघमिवापतंतंविद्राव्यपार्थःकुरुमेघसैन्यं ॥ मत्स्यस्यपुत्रंद्विषतांनिहंतावचोब्रवीत्संपरिरभ्यभूयः ॥ ८ ॥ पितुःसकाशेतवतातसर्ववसंतिपार्थाविदितं
 तवैव ॥ तान्माप्रशंसेनगरंप्रविश्यर्भातःप्रणश्येद्विसमत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मयाजितासाध्वजिनीकुरुणांमयाचगावोविजिताद्विषद्भ्यः ॥ पितुःसकाशंनगरंप्रवि
 श्यत्वमात्मनःकर्मरुतंब्रवीहि ॥ १० ॥ उत्तरउवाच यत्तेरुतंकर्मनपारणीयंतत्कर्मकर्तुंममनास्तिशक्तिः ॥ नत्वांप्रवक्ष्यामिपितुःसकाशेयावन्नमांवक्ष्य
 सिसव्यसाचिन् ॥ ११ ॥ वैशंपायनउवाच सशत्रुसेनामवजित्यजिष्णुराच्छिद्यसर्वचधनंकुरुभ्यः ॥ श्मशानमागत्यपुनःशर्मांतामभ्येत्यतस्थौशरवि
 क्षतांगः ॥ १२ ॥ ततःसवह्निप्रतिमोमहाकपिःसहैवभूतैर्दिवमुत्पपत् ॥ तथैवमायाविहितावभूवध्वजंचसैंहंयुयुजेरथेपुनः ॥ १३ ॥
 षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७७ ॥ दृषभेक्षणःश्रेष्ठदृष्टिः ॥ ११२॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७ ॥ आपतंतंपुंस्त्वमार्थं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सैहंध्वजंविराटीयंपूर्वतत्रस्थापितं ॥ १३ ॥

विधाययथावत्स्थापयित्वा ॥ १४ ॥ १५ ॥ वशंपरवशतांआस्थिताःप्रामाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विजयेनतृमौइतोप्यधिकंयुद्धंप्रार्थयानौ यद्वाजयेनस्वीयेनतृमौआनंदिनौ
विधायतच्चायुधमाजिवर्धनंकुरुत्तमानामिषुधोःशरांस्तथा ॥ प्रायात्समत्स्योनगरंप्रहृष्टःकिरीटिनासारथिनामहात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तुकृत्वापरमार्यकर्म
निहत्यशत्रून्क्षिपतांनिहंता ॥ चकारवेणींचतथैवभूयोजग्राहरश्मीन्पुनरुत्तरस्य ॥ विवेशहृष्टोनगरंमहामनाबृहन्नलारूपमुपेत्यसारथिः ॥ १५ ॥ वैशंपायन
उवाच ततोनिवृत्ताःकुरवःप्रभग्नावशमास्थिताः ॥ हस्तिनापुरमुद्दिश्यसर्वेदीनाययुस्तदा ॥ १६ ॥ पंथानमुपसंगम्यफाल्गुनोवाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ राज
पुत्रप्रत्यवेक्षसमानीतानिसर्वशः ॥ गोकुलानिमहाबाहोवीरगोपालकैःसह ॥ १८ ॥ ततोपराह्वेयास्यामोविराटनगरंप्रति ॥ आश्वास्यपाययित्वांचपरिप्लाव्य
चवाजिनः ॥ १९ ॥ गच्छंतुत्वरिताश्वमेगोपालाःप्रेषितास्त्वया ॥ नगरेप्रियमाख्यातुंघोषयंतुचतेजयं ॥ २० ॥ वैशंपायनउवाच अथोत्तरस्त्वरमाणःसदू
तानाज्ञापयद्वचनात्फाल्गुनस्य ॥ आचक्षध्वंविजयंपार्थिवस्यभग्नाःपरेविजिताश्चापिगावः ॥ २१ ॥ इत्येवंतौभारतमत्स्यवीरौसंमन्यसंगम्यततःशर्मांतां ॥ अ
भ्येत्यभूयोविजयेनतृमावुत्सृष्टमारोपयतांस्वभांडं ॥ २२ ॥ सशत्रुसेनामभिभूयसर्वामाच्छिद्यसर्वचधनंकुरुभ्यः ॥ वैराटिरायान्नगरंप्रतीतोबृहन्नलसारथि
नाप्रवीरः ॥ २३ ॥ इतिश्रीम०वि०प०गोहरणप०उत्तरागमनेसप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच धनंचापिविजित्याश्रुविराटो
वाहिनीपतिः ॥ विवेशनगरंहृष्टश्चतुर्भिःपांडवैःसह ॥ १ ॥ जित्वात्रिगर्तान्संग्रामेगाश्वैवादायसर्वशः ॥ अशोभितमहाराजसहपार्थःश्रियावृतः ॥ २ ॥ तमासन
गतंवीरंसुहृदांहर्षवर्द्धनं ॥ उपासांचक्रिरेसर्वेसहपार्थैःपरंतपाः ॥ ३ ॥ उपतस्थुःप्रकृतयःसमस्ताब्राह्मणैःसह ॥ सभाजितःससैन्यस्तुप्रतिनंघ्रायमत्स्यराट् ॥ ४ ॥
विसर्जयामासतदाद्विजांश्चप्रकृतीस्तथा ॥ तथासराजामत्स्यानांविराटोवाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरंपरिपप्रच्छक्यातइतिचाब्रवीत् ॥ अचख्युस्तस्यतत्सर्वस्त्रियः
कन्याश्चवेदमनि ॥ ६ ॥ अंतःपुरचराश्चैवकुरुभिर्गोधनंहृतं ॥ विजेतुमभिसंरब्धएकएवातिसाहसात् ॥ बृहन्नलासहायश्चनिर्गतःपृथिवींजयः ॥ ७ ॥ उपयातान
तिरथान्भोष्मंशांतनवंरुपं ॥ कर्णदुर्योधनद्रोणद्रोणपुत्रंचषंडूथान् ॥ ८ ॥ वैशंपायनउवाच राजाविराटोथभृशाभितप्तःश्रुत्वासुतंत्वेकरयेनयातं ॥ बृह
न्नलसारथिमाजिवर्धनंप्रोवाचसर्वानथमंत्रिमुत्स्यान् ॥ ९ ॥

धनंगोधनं प्रतीतोहृष्टः ॥ २३ ॥ इतिविराटप० नैल० भा० भा० सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७३ ॥ स्वस्यभांडंअलंकारादिकंयत्पूर्वमुत्सृष्टंतत्तथैवशरीरेरथेचआरोपयतांआरोपितवंतौ ॥ २२ ॥
दक्षिणगोपहृत्तांतमाह धनंचेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सभाजितःपूजितः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ आच्छादयित्वावर्त्तादिभिरभ्यर्च्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शृंगाटकेषु चतुष्पथेषु शृंगाटकं भवेद्धारिकं टके च चतुष्पथेऽ
 सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः ॥ त्रिगर्तान्निःसृतान् श्रुत्वानस्थास्यंतिकदाचन ॥ १० ॥ तस्माद्गच्छंतु मेयोधा बलेन महता वृताः ॥ उत्तरस्य परीप्साः ॥ ११ ॥
 त्रिगर्तैरविक्षताः ॥ ११ ॥ हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं पदाति संघांश्च ततः प्रवीरान् ॥ प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोर्विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवं स
 राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरंगिणीं ॥ १३ ॥ कुमारमाशुजां नीतयदि जीवतिवानवा ॥ यस्य यन्तागतः पट्टो मन्येहं स
 न जीवति ॥ १४ ॥ वैशंपायन उवाच तमब्रवीद्धर्मराजो विहस्य विराटराजं तु भृशभित्तं ॥ बृहन्नलासारथिश्चेन्न रेंद्रपरेन नेप्यं तितवाद्यगास्ताः ॥ १५ ॥
 सर्वान्महीपान्सहितां क्रूरंश्च तथैव देवासुरसिद्धयक्षान् ॥ अतीव जेतुं समरे सुतस्तेऽनुष्ठितः सारथिना हितेन ॥ १६ ॥ वैशंपायन उवाच अथोत्तरेण प्र
 हिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ॥ विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥ राज्ञस्तत्सर्वमाचख्यौ मंत्री विजयमुत्तमं ॥ पराजयं कुरूणां चाप्युपायां तंतथोत्तरं
 ॥ १८ ॥ सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ॥ उत्तरः सहसूतेन कुशली च परंतपः ॥ १९ ॥ युधिष्ठिर उवाच दिष्ट्या विनिर्जिता गावः कुरवश्च पलायि
 ताः ॥ नाद्रुतं त्वेव मन्येहं यत्ते पुत्रोऽजयत् कुरून् ॥ २० ॥ ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नला ॥ वैशंपायन उवाच ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ २१ ॥
 श्रुत्वा सविजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ॥ आच्छादयित्वा दूतांस्तान् मंत्रिणं सोभ्य चोदयत् ॥ २२ ॥ राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलंकृताः ॥ पुष्पोपहारैर
 र्च्यतां देवताश्चापि सर्वशः ॥ २३ ॥ कुमारयोधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यात्तु सुतं मम ॥ २४ ॥ घंटावान्मानवः शीघ्रं मत्तमा
 रुत्य वारणं ॥ शृंगाटकेषु सर्वेषु आख्यातुं विजयं मम ॥ २५ ॥ उत्तराच कुमारीभिर्वद्धोभिः परिवारिता ॥ शृंगारवेषाभरणा प्रत्युद्यात्तु सुतं मम ॥ २६ ॥ वैशंपायन
 उवाच श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्वपुरं स्वस्तिकपाणिभूतं ॥ भेर्यश्च तूर्याणि च वारिजाश्च वेषैः पराङ्घ्रैः प्रमदाः शुभाश्च ॥ २७ ॥ तथैव सूतैः सह मागधैश्च नां
 दीवाद्याः पणवास्तूर्यवाद्याः ॥ पुराद्विराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्ययुः पुत्रमनंतवीर्यं ॥ २८ ॥

तिमेदिनी ॥ २५ ॥ शृंगारवेषाभरणानां रसवेषाभरणा शृंगारः सुरतेनाद्ये इति मेदिनी ॥ २६ ॥ स्वस्तिकं मंगलारार्त्तिकादिदधिदूर्वादिचपाणौ यस्य तत्स्वस्तिकपाणि भूतं क्रद्धिमत् वारिजाः शंखाः ॥ २७ ॥
 नांदीवाद्याः मंगलवाद्यानि तूर्यवाद्याजयवाद्यानि ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ दृष्टेन त्वया सह कितवेन मयान देवितव्यं ॥ ३१ ॥ अंतरेण विनापि द्यूतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ब्रह्मबंधो ब्राह्मणाधम ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वयस्य त्वात्स
 वैशंपायन उवाच प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २९ ॥ अक्षानाहरसैरंध्रिकं कथूतं प्रवर्त्ततां ॥ तंतथा
 वादिनं दृष्ट्वा पांडवः प्रत्यभाषत ॥ ३० ॥ न देवितव्यं दृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतं ॥ तं त्वामघमुदायुक्तं नाहं देवितुमुत्सहे ॥ प्रियंतु ते चिकीर्षामिवर्त्ततां यदि मन्यसे
 ॥ ३१ ॥ विराट उवाच स्त्रियोगावो हिरण्यं च यच्चान्यदसु किंचन ॥ न मे किंचित् तुरक्ष्यंते अंतरेणापि देवितुं ॥ ३२ ॥ कंक उवाच किं ते द्यूतेन राजेंद्र बहु
 दोषेण मानद ॥ देवनेव हवो दोषास्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ३३ ॥ श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पांडवे यो युधिष्ठिरः ॥ सराष्ट्रं सुमहत् स्फीतं भ्रातृंश्च त्रिदशोपमान् ॥ ३४ ॥ राज्यं
 हारितवान्सर्वं तस्मात् द्यूतं न रोचये ॥ अथ वामन्यसे राजन् दीव्यामयदि रोचते ॥ ३५ ॥ वैशंपायन उवाच प्रवर्त्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पांडवमब्रवीत् ॥ प
 क्षपुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३६ ॥ ततो ब्रवीन्महात्मा स एनं राजायुधिष्ठिरः ॥ बृहन्नलायस्य यं ताकथं स न जयेद्युधि ॥ ३७ ॥ इत्युक्तः कुपितो राजाम
 त्स्यः पांडवमब्रवीत् ॥ समं पुत्रेण मे पटं ब्रह्मबंधो प्रशंससि ॥ ३८ ॥ वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे ॥ भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान् कस्मान्न स विजेष्यति
 ॥ ३९ ॥ वयस्य त्वात्तु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे ॥ नेदृशं तु पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ४० ॥ युधिष्ठिर उवाच यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्त्तनः
 रूपः ॥ दुर्योधनश्च राजेंद्रस्तथान्ये च महारथाः ॥ ४१ ॥ मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि भूरुपतिः ॥ कोन्यो बृहन्नलायास्तान् प्रतियुध्येत संगतान् ॥ ४२ ॥ यस्य बाहु
 बले तुल्यो न भूतो न भविष्यति ॥ अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ४३ ॥ योऽजयत्संगतान्सर्वान्ससुरासुरमानवान् ॥ तादृशेन सहायेन कस्मात्स न विजे
 ष्यते ॥ ४४ ॥ विराट उवाच बहुशः प्रतिषिद्धो सिनचवाचं नियच्छसि ॥ नियंता चेन्न विद्येत न कश्चिद्दममां चरेत् ॥ ४५ ॥ वैशंपायन उवाच ततः प्रकु
 पितो राजा तमक्षेणाहन दृशं ॥ मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ४६ ॥ बलवत्यतिविद्धस्य नस्तः शोणितमावहत् ॥ तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्य
 गृह्णत ॥ ४७ ॥ अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदी पार्थतः स्थितां ॥ सा ज्ञात्वा तमभिप्रायं भर्तुं श्रित्तवशानुगा ॥ ४८ ॥
 स्यात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ नियच्छसि निगृह्णासि ॥ ४५ ॥ नैवं वाच्यमिति ॥ ४६ ॥ नस्तः नासिकातः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

म.भा.टी.

॥ ५८ ॥

नस्तनः नासिकानाडीतः तनोतिदेहं प्रथयतीति तच्छब्दो नाडीवचनः पुरीतनिशेते इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ कुरुराजः युधिष्ठिरः कर्णकर्णे उपाजपत् उपांशु उक्तवान् ॥ ५४ ॥
॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अनेकायं व्ययं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ हेराजन्तेतवतत्कर्मनदूषयामि यत् अदूषकं परापवादहीनं हन्यादन्यायितत् दूष्यमपिनदूषयामि यतः बलवन्तं प्रभुं
पात्रं गृहीत्वा सौवर्णजलपूर्णमनिदिता ॥ तच्छोणितं प्रत्यगृह्णाद्यत्सुखावनस्ततः ॥ ४९ ॥ अथोत्तरः शुभैर्गर्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ॥ अवकीर्यमाणः संहृष्टो
नगरं स्वैरमागतः ॥ ५० ॥ सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा ॥ आसाद्य भवनद्वारं पित्रे संप्रत्यवेदयत् ॥ ५१ ॥ ततो द्वास्थः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् ॥
बृहन्नलासहायश्च पुत्रो द्वार्युत्तरः स्थितः ॥ ५२ ॥ ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् ॥ प्रवेश्यतामुभौ तूर्णदर्शने स्मुरहंतयोः ॥ ५३ ॥ क्षत्तारं कुरुराजस्तु श-
नैः कर्णमुपाजपत् ॥ उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला ॥ ५४ ॥ एतस्य हि महाबाहो ब्रतमेतत्समाहितं ॥ यो ममांगे व्रणं कुर्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ अन्यत्र
संग्रामगतान्न स जीवेत्कथंचन ॥ ५५ ॥ नमृष्याद्भृशसंकुद्धो मां दृष्ट्वा तु स शोणितं ॥ विराटमिह सामात्यं हन्यात्स बलवाहनं ॥ ५६ ॥ वैशंपायन उवाच ततो
राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत् पृथिवीं जयः ॥ सो भिवाद्यपितुः पादौ कंकचाप्युपतिष्ठत ॥ ५७ ॥ ततोरुधिरसंयुक्तमनेकाग्रमना गसं ॥ भूमावासी न मेकांते सैरंध्या प्र-
त्युपस्थितं ॥ ५८ ॥ ततः प्रच्छपितरं त्वरमाण इवोत्तरः ॥ केनायं ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतं ॥ ५९ ॥ विराट उवाच मयायं ताडितो जिह्मो न चाप्येता-
वदहति ॥ प्रशस्यमानेयच्छूरे त्वयि षष्ठं प्रशंसति ॥ ६० ॥ उत्तर उवाच अकार्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यतां ॥ मात्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निदहेत्
॥ ६१ ॥ वैशंपायन उवाच सपुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ॥ क्षमयामास कौंतेयं भस्म छन्नमिवानलं ॥ ६२ ॥ क्षमयंतं तुराजानं पांडवः प्रत्यभाष-
त ॥ चिरं क्षांतमिदं राजन् मन्युर्विद्यते मम ॥ ६३ ॥ यदित्येतत्पते द्रुमौ रुधिरं मम नस्ततः ॥ सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथान संशयः ॥ ६४ ॥ नदूषयामि ते राज-
न्यद्वैह न्याददूषकं ॥ बलवन्तं प्रभुराजन् क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ६५ ॥ वैशंपायन उवाच शोणिते तु व्यतिक्रान्तिप्रविवेश बृहन्नला ॥ अभिवाद्य विराटं तु कं-
कचाप्युपतिष्ठत ॥ ६६ ॥ क्षामयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतं ॥ प्रशशंसत तो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ६७ ॥ त्वया दायादवानस्मि कैकेयी नंदिवर्धन ॥
त्वयामे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६८ ॥

क्षिप्रं शीघ्रं दारुणं दृशंसं कर्म प्राप्नुयादेव तद्वदप्यतिदुर्मोर्धर्मतिक्रामतीति स्मृतेः कल्यंतमिति पाठे जानंतमपि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ दायादवान् पुत्रवान् ॥ ६८ ॥

विरा.पर्व

४

॥ ५८ ॥

पदमिति पदंवाणनिपातस्थानं पदसहस्रेण लक्ष्यसहस्रार्थं हेत्वर्थे तृतीया सहस्रलक्ष्याणिवेदुमित्यर्थः चरन्बाणैः प्रचरन् एकमपि स्थानं नापराब्रूयात् नरिक्तं कुर्यात् युगपलक्ष्यसहस्रमुद्विश्य बाणैश्चरन्नेकमपि लक्ष्यं न जह्यादित्यर्थः पदं पदमिति पाठे सर्वपदं नापराब्रूयात् सहस्रेण चरन् नित्यर्थात् पदसहस्रोद्देशेनेति बोध्यं समागमः संपातः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ततस्त्वाः ततधनाः वणिज इव सीदन्ति भूरा इति शेषः ॥ ७३ ॥

पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराब्रूयात् ॥ तेन कर्णेन ते तात कथमासीत् समागमः ॥ ६९ ॥ मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न विद्यते ॥ तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत् समागमः ॥ ७० ॥ आचार्यो वृष्णि वीराणां कौरवाणां च यो द्विजः ॥ सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत् समागमः ॥ ७१ ॥ आचार्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ अश्वत्थामेति विख्यातस्तेनासीत् संगरः कथं ॥ ७२ ॥ रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हतस्त्वा वणिज इव ॥ रूपेण तेन ते तात कथमासीत् समागमः ॥ ७३ ॥ पर्वतं यो भिविध्येतराजपुत्रो मेहेपुभिः ॥ दुर्योधनेन ते तात कथमासीत् समागमः ॥ ७४ ॥ अवगाढाद्विपंतो मे सुखो वातो भिवातिमां ॥ यस्त्वं धनमथाजैर्षीः कुरु भिर्ग्रस्तमाहवे ॥ ७५ ॥ तेषां भयाभिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनां ॥ नूनं प्रकाल्य तान्सर्वास्त्वया युधि न र्षभ ॥ आच्छिन्नं गोधनं सर्वशार्दूलेनामिषं यथा ॥ ७६ ॥ इति श्रीम. वि. प. गोहरणप. विराटोत्तरसंवादेऽष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ उत्तर उवाच नमयानिर्जिता गावो नमयानिर्जिताः परे ॥ कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥ सहिर्भातं द्रवं तं मां देवपुत्रो न्यवर्त्तयत् ॥ सचाक्षुषद्रथोपस्थे वज्रसन्नहनो युवा ॥ २ ॥ तेन तानिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ॥ तस्य तत्कर्म वीरस्य नमयातात तत्कृतं ॥ ३ ॥ सहिशारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रं च पट्टया ॥ सतपुत्रं च भीष्मं च चकार विमुखान् शरैः ॥ ४ ॥ दुर्योधनं विकर्णं च सनागमिव यूथपं ॥ प्रभग्नमब्रवीद्भीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥ न हास्ति न पुरे त्राणं तव पश्यामि किंचन ॥ व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ॥ ६ ॥ न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन युद्धे मनः कुरु ॥ पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ७ ॥ सनिवृत्तो न रव्याघ्रो मुंचन् वज्रनिभान् शरान् ॥ सचिवैः संवृतो राजारथे नाग इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा रोमहर्षो भूदूरुक् पश्वमारिष ॥ स तत्र सिंहसंकाशमनीकं व्यध मच्छुरैः ॥ ९ ॥ तत्पुण्ड्ररथानीकं सिंहसंहननो युवा ॥ कुरुंस्तान् ग्रहसन् राजन्संस्थितान् हतवाससः ॥ १० ॥ एकं न तेन वीरेण पट्टयाः परिनिर्जिताः ॥ शार्दूलेनैव मत्तेन यथावनचरा मृगाः ॥ ११ ॥ विराट उवाच कसवीरं महाबाहुर्देवपुत्रो महायशः ॥ यो मे धनमथाजैर्षी कुरु भिर्ग्रस्तमाहवे ॥ १२ ॥

॥ ७४ ॥ अवगाढाः पराभूताः ॥ ७५ ॥ प्रकाल्य निर्जित्य ॥ ७६ ॥ इति विराटप. नै. भारतभा. अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ नमयेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्यायामेन नित्यं देशांतरसंचारेण एतेन स देवपुत्रस्तेषां अपि नाशं करिष्यतीति सूचितं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ रोमहर्षो भून्ममेति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥१४॥ सत्रेणव्याजेन ॥१५॥१६॥१७॥ मंत्रयित्वेति युधिष्ठिरेयुधिष्ठिरविषयेइतिकर्तव्यतांअपेक्षुमिष्टांभद्रासनेराज्ञउपवेशनादिरूपांक्रियांउत्तरेणसहमंत्रयित्वातथायथामंत्रतत्तांव्यदधादित्यु
 भयोरन्वयः हेराजनृजनमेजय ॥१८॥ प्रहृष्टाअभूवन्नितिशेषः॥१९॥ इतिविराटप० नैल० भारतभा० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥६९॥ ॥७॥ ततइति॥ १॥२॥धिष्येषुआयतनेषु॥४॥ ५॥ ६॥
 इच्छामितमहंद्रुंमर्चितुंचमहाबलं॥ येनमेत्वंचगावश्चरक्षितादेवसूनुना॥१३॥ उत्तरउवाच अंतर्धानंगतस्तत्रदेवपुत्रोमहाबलः॥ सतुश्वोवापश्चो
 वामन्येप्रादुर्भविष्यति॥१४॥ वैशंपायनउवाच एवमाख्यायमानंतुछन्नंसत्रेणपांडवं॥ वसंतंतत्रनाज्ञासीद्विराटोवाहिनीपतिः॥१५॥ ततःपार्थो
 भ्यनुज्ञातोविराटेनमहात्मना॥ प्रददौतानिवासांसिविराटदुहितुःस्वयं॥१६॥ उत्तरातुमहार्हाणिविविधानिनवानिच॥ प्रतिगृह्याभवत्प्रीतातानिवासांसिभा
 मिनी॥१७॥ मंत्रयित्वातुर्कोतेयउत्तरेणमहात्मना॥ इतिकर्तव्यतांसर्वाराजन्यार्थेयुधिष्ठिरे॥१८॥ ततस्तथातद्व्यदधाद्यथावत्पुरुषर्षभ॥ सहपुत्रेणमत्स्यस्य
 प्रहृष्टाभरतर्षभाः॥१९॥ इतिश्रीम०विराटप०गोहरणप०विराटोत्तरसंवादेएकोनसप्ततितमोऽध्यायः॥६९॥ समाप्तंगोहरणपर्व ॥७॥ अथवैवा
 हिकपर्व वैशंपायनउवाच ततस्तृतीयेदिवसेभ्रातरःपंचपांडवाः॥ स्नाताःशुक्लांबरधराःसमयेचरितव्रताः॥१॥युधिष्ठिरंपुरस्कृत्यसर्वाभरणभूषिताः॥ द्वा
 रिमत्तायथानागाभ्राजमानामहारथाः॥२॥ विराटस्यसभांगत्वाभूमिपालासनेष्वथ॥ निपेदुःपावकप्रख्याःसर्वेधिष्येष्विवाग्रयः॥३॥ तेषुतत्रोपविष्टे
 षुविराटःपृथिवीपतिः॥ आजगामसभांकर्तुराजकार्याणिसर्वशः॥४॥ श्रीमतःपांडवानदृष्ट्वाज्वलतःपावकानिव॥ मुहूर्त्तमिवचध्यात्वासरोपःपृथिवीपतिः
 ॥५॥ अथमत्स्योब्रवीत्कंकंदेवरूपमिवस्थितं॥ मरुद्गणैरुपासीनंत्रिदशानामिवेश्वरं॥६॥ सकिलाक्षातिवापस्त्वंसभास्तारोमयावृतः॥ अथराजासनेक
 स्मादुपविष्टस्त्वलंकृतः॥७॥ वैशंपायनउवाच परिहासेप्सयावाक्यंविराटस्यनिशम्यतत्॥ स्मयमानोर्जुनोराजन्निदं वचनमब्रवीत्॥८॥ अर्जुन
 उवाच इंद्रस्यार्द्धासनंराजन्यमारोढुमर्हति॥ ब्रह्मण्यःश्रुतवांस्यागीयज्ञशीलोदृढव्रतः॥९॥ एषविग्रहवान्धर्मएषवीर्यवतांवरः॥ एषबुद्ध्याधिकोलोके
 तपसांचपरायणं॥१०॥ एषोस्त्रिविधंवेत्तित्रैलोक्येसचराचरे॥ नचैवान्यःपुमान्वेत्तिनवेत्स्यतिकदाचन॥११॥ नदेवानासुराःकेचिन्नमनुष्यानराक्षसाः॥ गं
 धर्वयक्षप्रवराःसकिंनरमहोरगाः॥१२॥ दीर्घदर्शीमहातेजाःपौरजानपदप्रियः॥ पांडवानामतिरथोयज्ञधर्मपरोवशी॥१३॥ महर्षिकल्पोराजर्षिःसर्वलो
 केषुविश्रुतः॥ बलवान्धृतिमान्दक्षःसत्यवादीजितेंद्रियः॥ धनैश्चसंचयैश्चैवशक्रवैश्रवणोपमः॥१४॥ यथामनुर्महातेजालोकानांपरिरक्षिता॥ एवमेषम
 हातेजाःप्रजानुग्रहकारकः॥१५॥ अक्षातिवापःअक्षान्अतिवपतीतितथायूतकरी॥७॥परिहासेप्सयासनिदोपालंभमपेक्ष्ययद्विराटस्यवाक्यंतन्निशम्य॥८॥१॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥

॥ १६ ॥ अस्य इवेत्यत्र संधिरविवक्षितः उपमेयद्वयस्योपमाद्वयसूचनं एकेनापि इव शब्देन भवति तथाप्यत्र स्पष्टार्थं पुनरिव ग्रहणं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अब्रुवन् अस्तुवन् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शीघ्रं तीव्रं
 अयंकुरुणां मृषभोधर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा ॥ १६ ॥ संसरंति दिशः सर्वा यशसोऽस्य इवांशवः ॥ उदितस्येव सूर्यस्य ते
 जसो नुगभस्तयः ॥ १७ ॥ एनं दशसहस्राणि कुंजराणां तरस्विनां ॥ अन्वयुः पृष्ठतो राजन्यावदध्यावसत् कुरून् ॥ १८ ॥ त्रिंशदेवं सहस्राणि रथाः कांचनमालि
 नः ॥ सदश्वैरूपसंपन्नाः पृष्ठतो नुययुस्तदा ॥ १९ ॥ एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ अब्रुवन्मागधैः सार्द्धं पुराशक्रमिव र्षयः ॥ २० ॥ एनं नित्यमुपासंत
 कुरवः किंकरायथा ॥ सर्वे च राजन राजानो धनेश्वरमिवामराः ॥ २१ ॥ एष सर्वान्महीपालान् करदान् समंकारयत् ॥ वैश्यानि वमहाभागो विवशान् स्ववशानपि
 ॥ २२ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनां ॥ उपजीवंति राजानमेनं सुचरितव्रतं ॥ २३ ॥ एष दृष्ट्वा ननाथांश्च पंगूनं धांश्च मानवान् ॥ पुत्रवत्पालयामा
 स प्रजाधर्मेण वै विभुः ॥ २४ ॥ एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः ॥ महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः ॥ २५ ॥ शीघ्रं तापेन चैतस्य तप्यते स सुयोधनः
 स गणः सहकर्णेन सौवलेनापि वा विभुः ॥ २६ ॥ न शक्यं तेत्यस्य गुणाः प्रसंख्यातुं नरेश्वर ॥ एष धर्मपरो नित्यमानुशंस्यश्च पांडवः ॥ २७ ॥ एवं युक्ते महाराजः
 पांडवः पार्थिव र्षभः ॥ कथं नार्हति राजा र्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥ इति श्रीम० विराटप० वैवाहिकप० पांडवप्रकाशे समलितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥
 विराट उवाच यद्ये पराजा कौरव्यः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ कतमो स्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १ ॥ नकुलः सहदेवो वा द्रौपदीवायशस्विनी ॥ यदा द्यूत
 जिताः पार्थान् प्राज्ञायंत ते क्वचित् ॥ २ ॥ अर्जुन उवाच यएष बलवो ब्रूते सूदस्तवनराधिप ॥ एष भीमो महाराज भीमवेगपराक्रमः ॥ ३ ॥ एष क्रोधवशान् हत्वा
 पर्वतगंधमादने ॥ सौगंधिकानि दिव्यानि रुणार्थं समुपाहरत् ॥ ४ ॥ गंधर्व एष वै हंता कीचकानां दुरात्मनां ॥ व्याघ्रान् वृक्षान् वराहांश्च हतवांस्त्रीपुरेतव ॥ ५ ॥ यश्चा
 सीदश्च बंधस्तेन कुलोयं परंतपः ॥ गोसंख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ ६ ॥ शृंगारवेषाभरणैरुपवंतौ यशस्विनौ ॥ महारथसहस्राणां समर्थौ भरत र्षभौ ॥ ७ ॥
 एषापन्नपलाशाक्षीसुमध्याचारुहासिनी ॥ सैरंध्रौ द्रौपदीराजं न्यस्यार्थं कीचकाहताः ॥ ८ ॥ अर्जुनो हं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ॥ भीमादवरजः पार्थो यमा
 भ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥ उपिताः स्मो महाराज सुखंतव निवेशने ॥ अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच यदार्जुनेन ते वीराः कथि
 ताः पंचपांडवाः ॥ तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ॥ ११ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति विराटप० नै० भा० समलितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ यदीति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ प्रचंडघोणः पृथुनासिकः घोणाकंधरेत्यपि ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अभिपन्नोऽपराधं कृतवान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ पुनरेव च तान्पार्थान्दर्शयामास चोत्तरः ॥ १२ ॥ उत्तर उवाच य एष जांबूनदं शुद्धगौरतनुर्महान् सिंह इव प्रवृद्धः ॥ प्रचंडघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताघायत्ताक्षः कुरुराज एषः ॥ १३ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेंद्रगामी प्रतप्तचांमीकरश्चुद्धगौरः ॥ पृथ्वायतांसो गुरुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यत पश्यतेनं ॥ १४ ॥ यस्त्वेव पार्श्वेस्य महाधनुः प्मान्श्यामो युवावारणयूथपोपमः ॥ सिंहोन्नतांसो गजराजगामी पद्मायताक्षोर्जुन एष वीरः ॥ १५ ॥ राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेंद्रकल्पा ॥ मनुष्यलोके सकलैः समो स्तिययोर्न रूपेण बलेन शीले ॥ १६ ॥ आभ्यां तु पार्श्वे कनकोत्तमांगीयैः पाप्रभामूर्तिमतीव गौरी ॥ नीलोत्पलाभासुरदेवतेवरुणास्थिता मूर्तिमतीवलक्ष्मीः ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच एवं निवेद्य तान्पार्थान् पाण्डवान् पंचभूपतेः ॥ ततोर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ॥ १८ ॥ उत्तर उवाच अयं स द्विपताहंता मृगाणामिव केसरी ॥ अचरद्रथदं देपुनिघ्नं स्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १९ ॥ अनेन विद्धो मातंगो महानेकेषुणाहतः ॥ सुवर्णकक्षः संग्रामे दंताभ्याम गमन्महीं ॥ २० ॥ अनेन विजिता गावोजिता श्वं कुरवो युधि ॥ अस्य शंखप्रणादेन कर्णौ मेव धिरीकृतौ ॥ २१ ॥ वैशंपायन उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वामत्स्य राजः प्रतापवान् ॥ उत्तरं प्रत्युवाचे दमभिपन्नो युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ॥ उत्तरांच प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ॥ २३ ॥ उत्तर उवाच आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतं ॥ पूज्यं तां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ॥ २४ ॥ विराट उवाचे अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ॥ मोक्षितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २५ ॥ एते पांवाहुवीर्येण अस्माकं विजयो मृधे ॥ एवं सर्वे सहामात्याः कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं पाण्डवप्रभं ॥ २६ ॥ यदस्माभिरजानद्भिः किंचिदुक्तो नराधिपः ॥ क्षंतुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्माद्येष पाण्डवः ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच ततो विराटः परमाभितुष्टः समेत्य राजा समयंचकार ॥ राज्यंच सर्वं विससर्ज तस्मै सदंडकोशं सपुरं महात्मा ॥ २८ ॥ पाण्डवांश्च ततः सर्वान् मत्स्यराजः प्रतापवान् ॥ धनं जयं पुरस्तुत्यदिष्ट्यादिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ समुपाधाय मूर्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः ॥ युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३० ॥ नातृप्यदृशने ते पां विराटो वा हिनीपतिः ॥ स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ दिष्ट्या भवंतः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ॥ दिष्ट्या संपालितं रुच्छ्रमज्ञातं वैदुसत्मभिः ॥ ३२ ॥

समेत्यपुत्रेण सह समयं निश्चयंचकार विससर्ज ददौ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥३३॥ औपयिकः उचितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति विराटप० नै० भारतभा० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ किमर्थमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ याशंका भवेत्सास्थाने उचिता अयमहं नैव दुहितां निर्मन्त्रे स्नुषात्वेन याचे दुहिता दुर्हिता दूरे हिते तियास्केन निरुक्तत्वात् वर्णविकारेण दुहिताशब्द आकारांतोप्यस्ति ॥ ४ ॥ एवं च स्नुषात्वेन एनां वरयतो मे ब्रह्मचर्यं शुद्धिरपि भविष्यतीत्याह शुद्ध इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ अभि इदं च राज्यं पार्थाय यच्चान्यदपि किंचन ॥ प्रतिगृह्णतु तत्सर्वं पांडवा अविशंकया ॥ ३३ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनं जयः ॥ अयं त्वौपयिको भर्ता तस्याः पु रुषसत्तमः ॥ ३४ ॥ एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्वनं जयं ॥ इक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रामत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्नुषां दुहितरंतव ॥ युक्तश्चा वा हि संबंधो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३५ ॥ इति श्रीम० विराटपर्वणि वैवाहिकप० उत्तराविवाहप्रस्तावे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ विराट उवाच किमर्थं पांडवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ॥ प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामि हेच्छसि ॥ १ ॥ अर्जुन उवाच अंतःपुरे हमुपितः सदा पश्यन् सुतांतव ॥ रहस्यं च प्रका शं च विश्वस्तां पितृवन्मयि ॥ २ ॥ प्रियो बहुतमश्वासं नर्त्तको गीतको विदः ॥ आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३ ॥ वयस्थया तयाराजन् सहसंवत्सरोपि तः ॥ अतिशंका भवेत्स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ तस्मान्निमंत्रयेऽयं तं दुहितां मनुजाधिप ॥ ४ ॥ शुद्धो जितेन्द्रियो दांतस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥ ५ ॥ स्नुषायां दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ॥ अत्र शंकां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिशपादहं भीतो मिथ्यावादात्परंतप ॥ स्नुषार्थमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्णामि ते सुतां ॥ ७ ॥ स्वस्ती या वासुदेवस्य साक्षाद्देवशि शुर्यथा ॥ दयितश्चक्रहस्तस्य सर्वास्त्रेषु च कोविदः ॥ ८ ॥ अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशांपते ॥ जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥ विराट उवाच उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुंतीपुत्रे धनं जये ॥ य एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पांडवः ॥ १० ॥ यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनंतरं ॥ सर्वे कामाः समृद्धामे संवर्धयस्य मेर्जुनः ॥ ११ ॥ वैशंपायन उवाच एवं ब्रुवति राजेंद्रे कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अन्वशासत्संयोगं सम ये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ ॥ ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवं च भारत ॥ प्रेषयामास कौतियो विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ ततश्च यादशो वर्षे निवृत्ते पंचपांडवाः ॥ उपप्लव्य विराटस्य समपद्यंत सर्वशः ॥ १४ ॥

शापात् भार्यार्थं प्रतिपहेऽनयोः प्रागेव संबंध आसीदिति कल्पयतो लोकस्य दुर्वाक्यभयात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अन्वशासत् आज्ञापितवान् संयोगं विवाहसंबंधं ॥ १२ ॥ प्रेषयामास आह्वानार्थं दूतानि ति शेषः ॥ १३ ॥ उपप्लव्यं विराटनगरसमीपस्थनगरांतरं ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ वेदाध्ययनसंपन्ना इत्यपि पाठः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सुरानानाद्रव्यसाररूपं मयं मैरेयं वक्ष्ये सरूपं मयं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 अभिमन्युं च वीभत्सुरानिनाय जनार्दनं ॥ आनर्त्तं भ्योपि दाशार्हानानयामास पांडवः ॥ १५ ॥ काशिराजश्च शैव्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे ॥ अक्षौहिणीभ्यां सहि
 तावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥ अक्षौहिण्यां च सहितो यज्ञसेनो महाबलः ॥ द्रौपद्याश्च सुतावीराः शिखंडी चापराजितः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः सर्वशस्त्रभृतां
 वरः ॥ समस्ताक्षौहिणीपालाय ज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ वेदावभृथसंपन्नाः सर्वेशूरास्तनुत्यजः ॥ १८ ॥ तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः ॥ पूजयामास
 विधिवत्सभृत्यवलवाहनान् ॥ १९ ॥ प्रीतो भवदुहितरं दत्वा तामभिमन्य वे ॥ ततः प्रत्युपयाते पुपार्थिवे पुतस्ततः ॥ २० ॥ तत्रागमद्वासुदेवो वनमालीहलायु
 धः ॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ॥ २१ ॥ अनाधृष्टिस्तथा क्रूरः सांवो निश्ठ एव च ॥ अभिमन्युमुपादाय सह मात्रापरंतपाः ॥ २२ ॥ इंद्रसेनादय
 श्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ॥ आययुः सहिताः सर्वे परिसंवत्सरोपिताः ॥ २३ ॥ दशनांगसहस्राणि हयानां च दशायुतं ॥ रथानामर्बुदं पूर्णं निखर्वचपदातिनां ॥ २४ ॥
 वृष्णयंधकाश्च बहवो भोजाश्च परमौजसः ॥ अन्वयुर्दृष्णिशार्दूलवासुदेवं महाद्युतिं ॥ २५ ॥ पारिवर्हददौ कृष्णः पांडवानां महात्मनां ॥ स्त्रियोरत्नानि वासांसि पृथ
 कपृथगनेकशः ॥ ततो विवाहो विधिवद्वधे मत्स्यपार्थयोः ॥ २६ ॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च गोमुखाडंबरस्तथा ॥ पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि ॥ २७ ॥
 उच्चावचान्मृगान् जघ्नुर्मध्यांश्च शतशः पशून् ॥ सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ २८ ॥ गायनाख्यानशीलाश्च नटवैतालिकास्तथा ॥ सुवंतस्तानुपाति
 ष्टन्सूताश्च सहमागधैः ॥ २९ ॥ सुदेष्णां च पुरस्कृत्य मत्स्यानां च वरस्त्रियः ॥ आजग्मुश्चारुसर्वांग्यः सुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ ३० ॥ वर्णोपपन्नास्तानार्यो रूपवत्यः
 स्वलंकृताः ॥ सर्वाश्चाभ्यभवन् कृष्णारूपेण यशसाश्रिया ॥ ३१ ॥ परिवार्योत्तरांतास्तुराजपुत्रीमलंकृतां ॥ सुतामिव महेंद्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ३२ ॥ तां प्र
 युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनं ॥ विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ तस्मै सप्तसहस्राणि हयानां वातरं हसां ॥ द्वेचनागश
 तेमुख्ये प्रादाद्बुधनंतदा ॥ ३६ ॥ द्रुत्वासम्यक्समिद्धाग्निमर्चयित्वा द्विजन्मनः ॥ राज्यं बलं च कोशं च सर्वमात्मानमेव च ॥ ३७ ॥
 अभ्यभवन् अभिभूताः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्मानमेव च प्रादादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३७ ॥

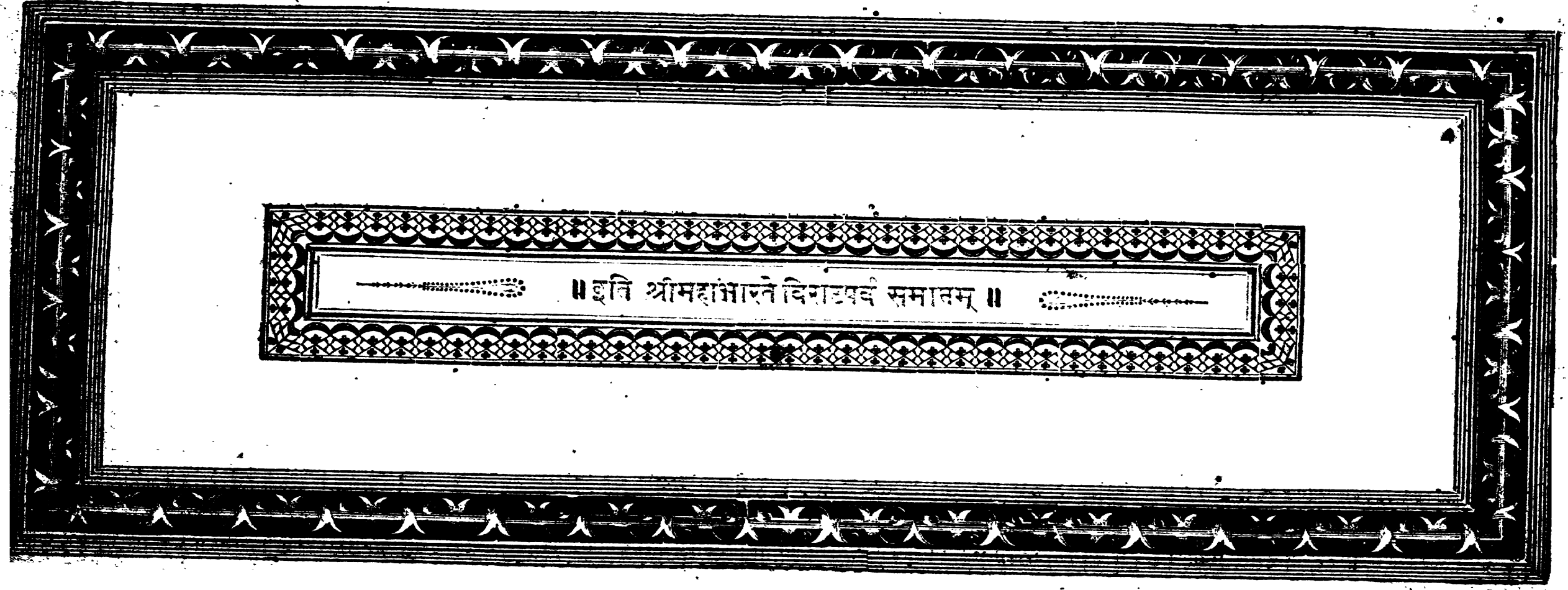
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे विराटपर्वार्थप्रकाशे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥

कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ३८ ॥ गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ भूषणानि च मुख्यानि यानां
निशयनानि च ॥ ३९ ॥ भोजनानि च दद्यानि पानानि विविधानि च ॥ तन्महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनायुतं ॥ नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४० ॥ इति
श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वोत्तराविवाहे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ समाप्तं चेदं विराटपर्व ॥ ७३ ॥
परं उद्योगपर्व तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ वैशंपायन उवाच कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरास्तदा भिमन्योर्मुदिताः स्वपक्षाः ॥ विश्रम्य रात्रावुषसि प्रतीताः संभां
विराटस्य ततो भिजग्मुः ॥ १ ॥ श्रुत्वा वैराटकं पर्ववासांसि विविधानि च ॥ हिरण्यं धान्यं गावश्च दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ १ ॥ प्रीतये देवतानां विदद्याद्वैद्विजमुख्यं के ॥
वाचके तु सुसंतुष्टे तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ २ ॥ ब्राह्मणान् भोजयेच्छुक्त्या पायसैः सर्पिषा सितैः ॥ एवं श्रुते च वैराटे सम्यक्फलमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥

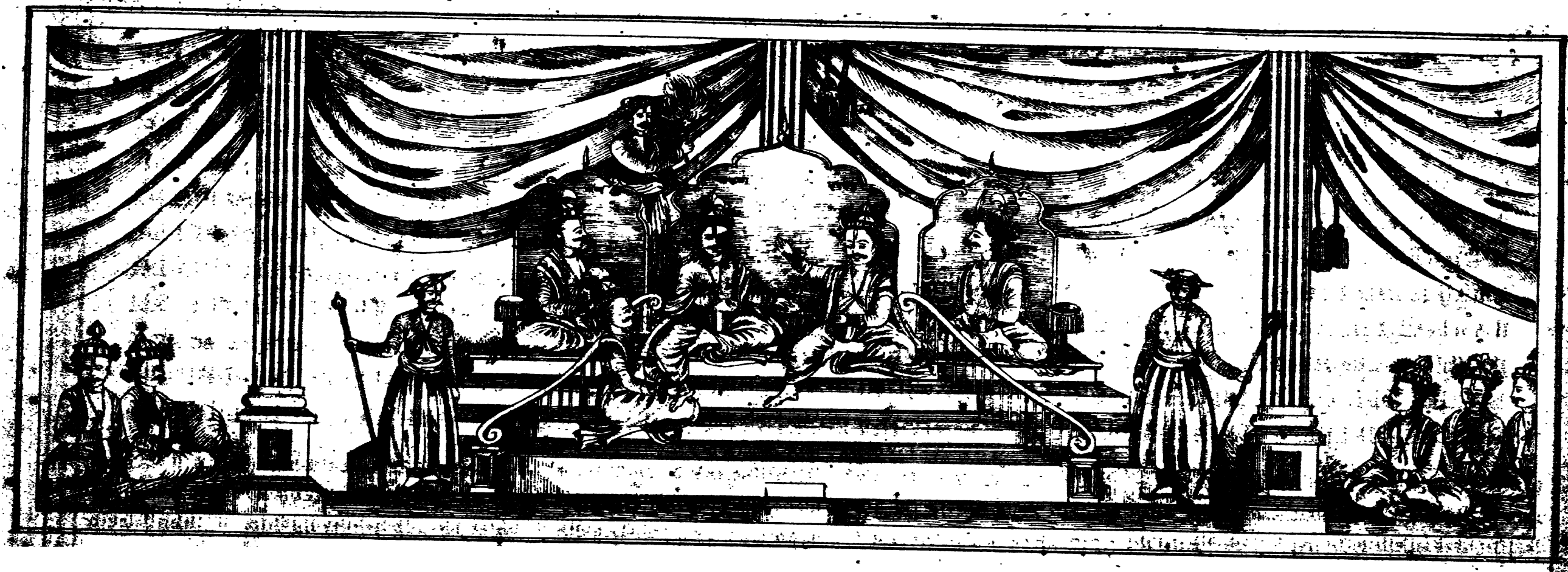
अत्र विराटपर्वणि अध्यायानां श्लोकानां च व्यासोक्तसंख्याधिकसंख्यादृश्यते लिपिकरप्रमादात् कुत्र कुत्राधिक्यं जातं तन्निश्चयोन भवतीति ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

इदं विराटपर्वं मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतरुष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं शकाब्दाः १७८४

॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते उद्योगपर्व प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमन्नोपालमानम्यश्रीलक्ष्मणपदानुगः ॥ नीलकण्ठोभावदीपंकरोत्युद्योगपर्वणि ॥ १ ॥ गोपालनारायणलक्ष्मणार्याधीरेशगंगाधरनीलकण्ठः ॥ चित्तमणिःसांवत्सिबध्वपुज्यांदिशं
तुसर्वैर्गुरवोममिवे ॥ २ ॥ आस्तेसारमुद्योगमितिद्वानुशासनं ॥ अतोविस्तरतस्तत्रव्याख्यानमुपपद्यते ॥ ३ ॥ अभिमन्योःस्वपक्षाः यादवपांडवाद्याः तस्यैवविवाहंकृत्वाभुविताअशून्यनितिशेषः प्रती
ताःप्रबुद्धाः ॥ १ ॥ मणयोमुक्ताप्रवालादयःतेषांप्रवेकोजालादिरूपःसमूहःतेन उत्तमरत्नैःहीरपद्मरागाद्यैश्चचित्रा मणिःस्त्रीपुंसयोरश्मजातौमुक्तादिकैश्चपीतिमेदिनी ॥ ३ ॥ आविशतामुपविष्टौ पि

श्रीगणेशायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच कृत्वाविवाहंतुकुरुप्रवीरा
स्तदाऽभिमन्योर्मुदिताःस्वपक्षाः ॥ विश्रम्यरात्रावुषसिप्रतीताःसभांविराटस्यततोऽभिजग्मुः ॥ १ ॥ सभातुसामत्स्यपतेःसमृद्धामणिप्रवेकोत्तमरत्नचि
त्रा ॥ न्यस्तासंनामाल्यवतीसुगंधातामभ्ययुस्तेनरसजटद्धाः ॥ २ ॥ अथासनान्याविशतांपुरस्तादुभौविराट्द्रुपदौनरेंद्रौ ॥ वृद्धौचमान्यौपृथिवीपतीर्ना
पित्रासमंशमजनार्दनौच ॥ ३ ॥ पांचालराजस्यसमीपतस्तुशिनिप्रह्वीरःसहरौहिणेयः ॥ मत्स्यस्यराज्ञस्तुसुसन्निकृष्टोजनार्दनश्चैवयुधिष्ठिरश्च ॥ ४ ॥
सुतांश्चसर्वेद्रुपदस्यराज्ञोभीमार्जुनौमाद्रवतीसुतौच ॥ प्रद्युम्नसांबौचयुधिप्रवीरौविराट्पुत्रैश्चसहाभिमन्युः ॥ ५ ॥ सर्वेचशूराःपितृभिःसमानावीर्येणरू
पेणबलेनचैव ॥ उपाविशान्द्रौपदेयाःकुमाराःसुवर्णचित्रेषुवरासनेषु ॥ ६ ॥ तथोपविष्टेषुमहारथेषुविराजमानाभ्ररणांबरेषु ॥ रराजसाराजवतीसमृद्धाग्र
हेरिचयौविमलैरुपेता ॥ ७ ॥ ततःकथास्तेसमवाययुक्ताःकृत्वाविचित्राःपुरुषप्रवीराः ॥ तस्युर्मुहूर्त्तपरिचिंतयंतःकृष्णानृपास्तेसमुदीक्षमाणाः ॥ ८ ॥ क
थांतमासाद्यचर्माधवेनसंघट्टिताःपांडवकार्यहेतोः ॥ तेराजसिंहाःसहितात्यशृष्वन्वाक्यंमहार्थंमुमहोदयंच ॥ ९ ॥ श्रीकृष्णउवाच सर्वैर्भवद्भिर्वि
दितंयथाऽयंयुधिष्ठिरःसौबलेनाक्षवत्यां ॥ जितोनिहृत्याऽपहतंचराज्यंवनप्रवासेसमयःकृतश्च ॥ १० ॥ शक्तैर्विजेतुंतरसामहींचसत्येस्थितैःसत्यरथैर्य
थावत् ॥ पांडोःसुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपंवर्षाणिषट्सप्तचचीर्णमग्र्यैः ॥ ११ ॥ त्रयोदशश्चैवसुदुस्तराऽयमज्ञायमानैर्भवतांसमीपे ॥ क्लेशानसत्यान्विविधां
नृसहद्विर्महात्मभिश्चापिवनेनिविष्टं ॥ १२ ॥

त्रावसुदेवेन ॥ ३ ॥ रौहिणेयःबलरामः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संघट्टिताःसन्नद्धीकृताः महार्थसारांथं महोदयंश्चे
ष्टफलं ॥ ९ ॥ अक्षवत्यांयूतक्रीडायां ॥ निहृत्याकृत्वा लेन समयःपणः ॥ १० ॥ सत्यरथैःसत्पृथिव्यमेजांसि त्यक्त्वाप्याकाशौ उग्रयज्ञअकुण्डितोरथोयेषतैरितिमध्यमपदलोपेनसमासः सत्यरथव
वासेदुयोम्यंयेषांवा ॥ पाठांतरेसत्यैकप्रियैः ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ कुतूषेमातुमिच्छेत् तद्वमावआर्षः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनामयंकुशलं यत्तुघनादिकंस्वयमेवसमाहृतंनपित्रादिभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पारयित्वेतिपादेसमाप्य ॥ २० ॥ अ
 नोरज्यार्द्धपदानात् कार्येराज्यलाभनिमित्तं तैर्धातृराष्ट्रैः कृतं विकारं अपकारं निशम्य ज्ञात्वा तान्पाण्डवान् ॥ २१ ॥ यदिदमान्बाधेयुः तर्हि तेऽपितान्कौरवान्हन्युः इमेपाण्डवाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
 एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तैस्त्रिरासंस्वकुलेनराज्यं ॥ एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो दुर्योधनस्यापि च यद्वितं स्यात् ॥ १३ ॥ तच्चितयध्वंकुरुपुंगवानां धर्म्यचयु
 के च यशस्कं च ॥ अधर्मयुक्तं न च कामयेत राज्ञं सुराणामपि धर्मराजः ॥ १४ ॥ धर्मार्थयुक्तं तु महीपति त्वंग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ पित्र्यं हि राज्ञं
 विदितं नृपाणां यथाऽपरुष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ॥ १५ ॥ मिथ्योपचारेण यथात्यनेन रुद्धं महत्यात्मसत्त्वरूपं ॥ न चापि पार्थो विजितोरणे तैः स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पु
 त्रैः ॥ १६ ॥ तथाऽपि राजा सहितः सुहृद्भिर्भीषतेऽनामयमेव तेषां ॥ यत्तु स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य समाहृतं भूमिपतीन् प्रपीड्य ॥ १७ ॥ अतस्त्वार्ययं ते पुरुषप्रवीराः
 कुंतीसुतामादवती सुतौ च ॥ बालास्त्वमेतैर्विविधैरुपायैः संप्रार्थिता हंतुमभिग्रसंथैः ॥ १८ ॥ राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः सर्वं च तद्दो विदितं यथावत् ॥ ते
 पांचलो भंसमीक्ष्य वृद्धं धर्मज्ञतां चापि युधिष्ठिरस्य ॥ १९ ॥ संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां मतिकुरुध्वंसहिताः पृथक् ॥ इमे च सत्येऽभिरताः सदैव वं पालयि
 त्वा समयं यथावत् ॥ २० ॥ अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा हन्युः समेतान् धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ तैर्विप्रकारं च निशम्य कार्ये सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ॥ २१ ॥ पु
 त्रेन बाधेयुरिमांस्तथैव तैर्बाध्यमाना युधिष्ठिरा हन्युः ॥ तथाऽपि नेमेऽलक्ष्म्या समर्थास्ते पांजया ये विभवेन्मतं वः ॥ २२ ॥ समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भिस्तेषां वि
 ताशाययतेयुरेव ॥ दुर्योधनस्यापि मतं यथावत् न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ॥ २३ ॥ अज्ञायमाने च मते परस्य किं स्यात्समारभ्य तमं मतं वः ॥ तस्मादितोग
 त्तु धर्मशीलः शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ॥ २४ ॥ दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां राज्यार्धदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य धर्मार्थयुक्तं मधु
 त्समं च ॥ २५ ॥ समाददेवाक्यमथाग्रजोऽस्य संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितयाने प्रथमोऽ
 ध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ बलदेव उवाच श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ॥ अजातशत्रोश्च हितं हितं च दुर्यो
 धनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १ ॥ अर्थहिराज्यस्य विस्तृत्य वीराः कुंतीसुतास्तस्य कृते यतंते ॥ प्रदाय चार्थं धृतराष्ट्रपुत्रः सुखी सहास्माभिरवीवमोदेत् ॥ २ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठ्ये जयन्तमावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ १ ॥ अर्थहिराज्यस्य विस्तृत्य तस्य कृते अर्थस्य राज्यस्यार्थे ॥ २ ॥

संज्ञं रात्र्यादौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ बलं चतुरंगं निमग्नो जीति शालते उभे प्रधानं येषां श्रुतेन कालेन च वृद्धाः वृत्ता इति पाठे श्रुतं कालं वृत्तं सर्वसंहारकं न्यैस्ते ॥ ६ ॥ समाप्तेषु सभायां निमित्तशेषः ॥ ७ ॥
वाक्यमेवाह सर्वास्त्विति सर्वथाऽपि तेषां दवाः न कोप्याः भवद्विरिति शेषः सोऽर्थोपस्तः वनवासादिप्रतिज्ञानिस्तीर्णेत्यर्थः बलं सत्यपालने सायर्थ्यं पूर्वकोपिता अपि अतः परं न कोप्या इति भावः ॥ ८ ॥

लक्ष्मणाहिराज्यं पुरुषप्रवीराः सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ॥ ध्रुवं प्रशांताः सुखमाविशेयुस्तेषां प्रशांतिश्च हितं प्रजानां ॥ ३ ॥ दुर्योधनस्यापि मृतं च वेत्तुं वक्तुं च वा
न्यानि युधिष्ठिरस्य ॥ प्रियं च मे स्याद्यदितत्र कश्चिद्भजेच्छुभार्थं कुरुपांडवानां ॥ ४ ॥ स भीष्ममामंभ्यः कुरुप्रवीरवैचित्रवीर्यं च महानुभावं ॥ द्रोणं संपुत्रं विदु
रं च पंचगांधारराजं च ससूतपुत्रं ॥ ५ ॥ सर्वे च येऽन्ये घृतराष्ट्रपुत्रा बलप्रधाना निष्कमप्रधानाः ॥ स्थिताश्च यमेषु तथा स्वकेषु लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः
॥ ६ ॥ एतेषु सर्वेषु समागतेषु पौत्रेषु वृद्धेषु च संगतेषु ॥ ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं कुंतीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७ ॥ सर्वास्वस्थासु च तेन कोप्याग्र
सो हि सोऽप्यौबलमाश्रितैस्तैः ॥ प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य घृते प्रसक्तं हतं च राज्यं ॥ ८ ॥ विचार्यमाणश्च कुरुप्रवीरः सर्वैः सुहृद्भिर्त्ययमप्यतज्ज्ञः ॥ सुवी
र्यमानः प्रतिदीव्यचैर्नगांधारराजस्य सुतं मत्ताक्षं ॥ ९ ॥ हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च समाद्रुय देवितुमाजमीढः ॥ दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये युधिष्ठिरस्य
निषेधे व्रजेतुं ॥ १० ॥ उत्सृज्य तान्सौ बलमेव चायं समाद्रुय तेन जितोऽक्षवत्यां ॥ स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन अक्षेषु नित्यं तु पराङ्मुखेषु ॥ ११ ॥ संरंभमणो
विजितः प्रसृत्य तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥ तस्मात्पणम्यैव चो ब्रवीतु वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तं ॥ १२ ॥ तथा हि शक्यो घृतराष्ट्रपुत्रः स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण
तेन ॥ अत्रुद्धमाकर्षत कौरवाणां सन्निवृत्तं दुर्योधनमाद्रुयध्वं ॥ १३ ॥ साम्राजितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत्तु द्वेऽनयो भवितानेह सोऽर्थः ॥ १४ ॥ वैशंपायन उवाच
एवं ब्रुवत्येवमथु प्रवीरेशि निप्रवीरः सहस्रोत्पपात ॥ तच्चापि वाक्यं परिनिमित्तस्य समाददेवाक्यमिदं समन्युः ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि से
नोद्योगपर्वणि बलदेववाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ सात्यकिरुवाच यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रापते ॥ यथारूपोऽतरात्मा ते तथा रू
पं प्रापते ॥ १ ॥ संतिवै पुरुषाः शूराः संतिका पुरुषास्तथा ॥ उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृष्टेते पुरुषान्प्रति ॥ २ ॥

संरंभमाणः इदं कुर्वाणः संरंभमान इति पाठे संरंभद्वयं इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ युद्धे अनयः भविता भविष्यति इह सामोपाये सोऽर्थः अनयः न ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति उद्योगपर्वणे भारतभा • बलदेववाक्ये द्वि
तीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ यादृश आत्मा शुद्धः सा पोषतादृशं शुद्धं पापं प्रापते ॥ १ ॥ २ ॥ अयं युधिष्ठिरः अतज्ज्ञः यूतानभिज्ञः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

फलाफलवती सुपुत्रकुआर्षः पूर्वसवर्णोवा ॥ ३ ॥ तेतववाक्यंतवापरायः शकुनेर्नकश्चिदिति पूर्वोक्तं कौरवपक्षमातयुक्तं ॥ ४ ॥ ५ ॥ यथाश्रद्धंयुते आसक्तिरहितमिव धर्मेजयः धर्मनिमित्तं जयः कुतः किंतु अधर्ममूलक एव तेषां जय इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रणिपतेत् शरणागतो भवेत् पणं कृत्वा वनवासप्रतिज्ञां निस्तीर्य ॥ ८ ॥ येतामहमिति न्यायलभ्यत्वं सूचितं ॥ ९ ॥ १० ॥ विदिता अज्ञात चर्याया मि

एकस्मिन्नेव जायेते कुले स्त्री बमहावली ॥ फलाफलवती शास्त्रेयैकस्मिन् धनस्पती ॥ ३ ॥ नाभ्यसूयामिते वाक्यं ब्रुवतो लांगलध्वज ॥ ये तु शृण्वन्ति त्रेवा
व्यतानसूयामिमाधव ॥ ४ ॥ कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ॥ लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतो भयः ॥ ५ ॥ समाहूय महात्मानं जितवंतोऽक्षको वि
दाः ॥ अनसूयया श्रद्धंते पुधर्मजयः कुतः ॥ यदिकुंती सुतं गेहे क्रीडंतं भ्रातृभिः सह ॥ ६ ॥ अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ समाहूय तुराजानं क्ष
त्रधर्मरतं सदा ॥ ७ ॥ निरुत्या जितवंतस्ते किं नु तेषां परं शुभं ॥ कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परं ॥ ८ ॥ वनवासादिमुक्तस्तु प्राप्तः येतामहं पदं ॥ यद्ययं पा
पविस्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ एवमप्ययमत्यंतं पराभ्रातृहत्या चितुं ॥ कथंच धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ॥ १० ॥ निवृत्तवासान् कौतियान्य
आहुर्विदिता इति ॥ अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ ११ ॥ न व्यवस्यंति पांडूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ अहंतु तान् शितैर्बाणैरनुनीयरणे बलान् ॥ १२
पादयोः पातयिष्यामि कौतियस्य महात्मनः ॥ अयतेन व्यवस्यंति प्रणिपाताय धीमतः ॥ १३ ॥ गमिष्यंति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ न हिते युयुधान
स्य संख्यस्य युयुत्सतः ॥ १४ ॥ वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ कोहिगांडी वधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ॥ १५ ॥ मां चापि विषहेत् कुड्मं कश्च प्री
मंदुरासदं ॥ यमौ च दृढधन्वानौ यमकालोपमद्युती ॥ विराटद्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ॥ १६ ॥ कोजिजीविषुरासादेदृष्टद्युधं च पार्षतं ॥ पञ्चैतान् पांड
वेषां स्तुद्रौपयाः कीर्तिवर्धनान् ॥ १७ ॥ समप्रमाणान् पांडूनां समवीर्यान् मदोत्कटान् ॥ सौभद्रं च महेश्वासममरैरपि दुःसहं ॥ १८ ॥ गदप्रयुगं सांवांश्च का
लसूयान् लोपमान् ॥ ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ॥ १९ ॥ कर्णं चैव निहत्या जावभिषेक्ष्यामपांडवं ॥ नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून् हत्वा ततायिनः ॥
॥ २० ॥ अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनं ॥ हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतंद्रिताः ॥ २१ ॥

तिरोपः अनुनीताः परिमितकालाश्चैरपि विषहेत् कुड्मं कश्च प्रीमंदुरासदं ॥ यमौ च दृढधन्वानौ यमकालोपमद्युती ॥ विराटद्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ॥ कोजिजीविषुरासादेदृष्टद्युधं च पार्षतं ॥ पञ्चैतान् पांडवेषां स्तुद्रौपयाः कीर्तिवर्धनान् ॥ समप्रमाणान् पांडूनां समवीर्यान् मदोत्कटान् ॥ सौभद्रं च महेश्वासममरैरपि दुःसहं ॥ गदप्रयुगं सांवांश्च कालसूयान् लोपमान् ॥ ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ॥ कर्णं चैव निहत्या जावभिषेक्ष्यामपांडवं ॥ नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून् हत्वा ततायिनः ॥ अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनं ॥ हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतंद्रिताः ॥

॥ ३३ ॥ २३ ॥ इति उद्योगप० नीलकंठीये० भारतभा० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥

मधुरेणसाध्या ॥ १ ॥ कार्पण्यात् तदन्नभक्षणेनदैन्यात् ॥ २ ॥ ज्ञानेज्ञानकर्तासमाजोवयुष्यतेअपुनरुत्पि

निष्ठप्रधृतराष्ट्रेणराज्यंप्राप्नोतुपांडवः ॥ अद्यपांडुसुतोराज्यंलभतांवायुषिष्ठिरः ॥ २२ ॥ निहतावारणेसर्वेस्वप्स्यन्तिवसुधातले ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते
उद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिसात्यकिर्कोधवाक्येदृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ द्रुपदउवाच एवमेतन्महाबाहोभविष्य
तिनसंशयः ॥ नहिदुर्योधनोराज्यंमधुरेणप्रदास्यति ॥ १ ॥ अनुवत्स्यतितंवापिधृतराष्ट्रःसुतप्रियः ॥ श्रीष्मद्रोणोचकार्पण्यान्मौल्याद्राघेयसौख्यी ॥
॥ २ ॥ बलदेवस्यवाक्यंतुममज्ञानिनयुज्यते ॥ एतद्दिपुरुषेणाग्रेकार्यंमुनयमिच्छता ॥ ३ ॥ नतुवाच्योऽदुवचोघातृराष्ट्रःकथंचन ॥ नहिमार्दवसाध्योऽ
सौपापबुद्धिर्मतोऽपम ॥ ४ ॥ गर्दभेमार्दवंकुर्याद्रोषुतीक्ष्णसमाचरेत् ॥ दृढदुर्योधनेवाक्यंयोज्यात्पापचेतसि ॥ ५ ॥ दृढवेमन्यतेपापोभाषमाणमरा
क्तिक ॥ जितमर्यविजानीयादबुधोमार्दवसति ॥ ६ ॥ एतच्चैवकरिष्यामीयत्तश्चक्रियतामिह ॥ प्रस्थापयाममित्रेभ्योबलान्युद्योजयंतुनः ॥ ७ ॥ शल्य
स्यपृष्ठकेतोश्चजयत्सेनस्यधाविभो ॥ केकयानांचसर्वेषांदूतागच्छंतुशीघ्रगाः ॥ ८ ॥ सचदुर्योधनोनूनंप्रेषयिष्यतिसर्वशः ॥ पूर्वाभिपन्नाःसंतश्चभजतेपू
र्वचोदनं ॥ ९ ॥ तत्त्वरध्वंनरैर्द्राणांपूर्वमेवप्रचोदने ॥ महद्दिकार्यंवोढव्यमितिमेवर्त्ततेमतिः ॥ १० ॥ शल्यस्यप्रेष्यतांशीघ्रयेचतस्यानुगानृपाः ॥ भगदत्ता
यराज्ञेचपूर्वसागवासिने ॥ ११ ॥ अमितीजसेतयोग्रायहार्दिक्यायांघकायच ॥ दीर्घप्रज्ञायशूरायरोचमानायवाविभो ॥ १२ ॥ आनीयतांबृंहतश्चसेना
विदुश्चपार्थिवः ॥ सेनजित्यतिविंध्यश्चचित्रवर्मासुवास्तुकः ॥ १३ ॥ बाह्लीकोमुंजकेशश्चचैघाधिपतिरेकच ॥ सुपार्श्वश्चसुबाहुश्चपौरवश्चमहारथः ॥ १४
॥ शकानांपटुवानांचदरदानांचयेनृपाः ॥ सुरारिश्चनदीजश्चकर्णवेष्टश्चपार्थिवः ॥ १५ ॥ नीलश्चवीरधर्माचभूमिपालश्चवीर्यवान् ॥ दुर्जयोदंतवक्रश्चरु
क्मीचजनमेजयः ॥ १६ ॥ आषाढोवायुवेगश्चपूर्वपालीचपार्थिवः ॥ भूरितेजादेवकश्चएकलव्यःसहात्मजैः ॥ १७ ॥ कारुषकाश्चराजानःक्षेमधूर्तिश्चवी
र्यवान् ॥ काशोजाक्रषिकायेचपश्चिमानूपकाश्चये ॥ १८ ॥ जयत्सेनश्चकाश्यश्चतथापंचनदानृपाः ॥ कायपुत्रश्चदुर्द्धर्षःपार्वतीयाश्चयेनृपाः ॥ १९ ॥

र्थः एतद्व्याख्यानं ॥ ३ ॥ २३ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पूर्वाभिपन्नाःपूर्वसाहाय्यार्थंयुक्ताः पूर्वचोदनं पूर्वचोदनाप्रेरणायस्यतं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीउद्योगप. नैलकंठीये भारतभा. चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ उपपन्नं युक्तं ॥ १ ॥ २ ॥ संबंधकंतुल्यमिति ॥ पांडवेषुकुंतीद्वारा कुरुषुष्ये

अनकिश्चसुशर्माचमणिमान्योतिमत्सकः ॥ पांशुराष्ट्रायिपश्चैवधृष्टकेतुश्चवीर्यवान् ॥ २० ॥ तुंडश्चदंडधारश्चबृहत्सेनश्चवीर्यवान् ॥ अपराजितोनिषा
दश्चश्रेणिमान्वसुमानपि ॥ २१ ॥ बृहद्वलोमहौजाश्चबाहुः परपुरंजयः ॥ समुद्रसेनोराजाचसहपुत्रेणवीर्यवान् ॥ २२ ॥ उद्भवः क्षेमकश्चैववाटयानश्चपा
थिवः ॥ श्रुतायुश्चदृढायुश्चशाल्वपुत्रश्चवीर्यवान् ॥ २३ ॥ कुमारश्चकलिंगानामीश्वरोयुद्धदुर्मदः ॥ एतेषांप्रेष्यतांशीघ्रमेतद्विममरोचते ॥ २४ ॥ अयं
चब्राह्मणोविद्वान्ममराजनपुरोहितः ॥ प्रेष्यतांघृतराष्ट्रायवाक्यमस्मैप्रदीयतां ॥ २५ ॥ यथादुर्योधनोवाच्योयथाशांतनवोवृषः ॥ घृतराष्ट्रोयथावाच्यो
द्रोणश्चरथिनांवरः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिद्रुपदवाक्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥
वासुदेवउवाच उपपन्नमिदंवाक्यंसोमकनानांयुरंधरे ॥ अर्यसिद्धिकरंराज्ञःपांडवस्यामितौजसः ॥ १ ॥ एतच्चपूर्वकार्यनःसुनीतमभिकांक्षतां ॥ अ
न्यथास्याचरन्कर्मपुरुषःस्यात्सुबालिशः ॥ २ ॥ किंतुसंबंधकंतुल्यमस्माकंकुरुपांडुषु ॥ ययेष्ट्वर्त्तमानेषुपांडवेषुचतेषुच ॥ ३ ॥ तेविवाहार्थमानीतावर्ष
सर्वेत्तथाभवान् ॥ कृतेविवाहेमुदितागमिष्यामोगृहान्प्रति ॥ ४ ॥ भवान्दृढतमोराज्ञांवयसाचश्रुतेनच ॥ शिष्यवत्तैबयंसर्वेभवामेहनसंशयः ॥ ५ ॥
भवंतंघृतराष्ट्रश्चसततंवदुमन्यते ॥ आचार्ययोःसखाचासिद्रोणस्यचरूपस्यच ॥ ६ ॥ सभवान्प्रेषयत्वघपांडवार्थकरंवचः ॥ सर्वेषांनिश्चितंतन्नःप्रेषयि
ष्यतियद्भवान् ॥ ७ ॥ यद्वितावच्छमंकुर्यान्व्यायेनकुरुपुंगवः ॥ नभवेत्कुरुपांडूनांसौभ्रात्रेणमहानक्षयः ॥ ८ ॥ अयदर्पान्वितोमोहान्नकुर्याद्घृतराष्ट्रं
जः ॥ अन्येषांप्रेषयित्वाचपश्चादस्मान्समाद्भयेः ॥ ९ ॥ ततोदुर्योधनोर्मदःसहामात्यःसर्वाधवः ॥ निष्ठामांपत्स्यतेमूढःक्रुद्धेर्गांडीवधन्वनि ॥ १० ॥
केशांमथनउवाच ततःसत्कृत्यवाष्पेयंविशटःपृथिवीपतिः ॥ गृहान्प्रस्थापयामाससगणंसहबांधव ॥ ११ ॥ द्वारकांतुगतेरुष्णेयुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥
चक्रुःसांप्रसन्नैकैर्विसटश्चमहीपतिः ॥ १२ ॥ ततःसंजेषयामासविराटःसहबांधवैः ॥ सर्वेषांभूमिपालानांद्रुपदश्चमहीपतिः ॥ १३ ॥

वनकन्यायाःसाधेनाहरणात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अथःसंवेशवाक्यं ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रेषयित्वा दूतमितिशेषः ॥ ९ ॥ निष्ठानक्षयः ॥ निष्ठामिष्यतिनोरातयाज्ञानिर्बर्हणेषुचेतिविश्वः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १३॥ ॥ १४॥ ॥ १५॥ ॥ १६॥ ॥ १७॥ ॥ १८॥ इतिउद्योगपंचमोऽध्यायः ॥ ५॥ ॥ १९॥ ॥ २०॥ वैद्याः विद्यावतः कृतबुद्धयः सिद्धावस्थाः ॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥

वचनान्कुरुसिद्धानामस्यपांचालयोश्चते ॥ समाजगुर्महीपालः संप्रहृष्टमहाबलाः ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वापांडुपुत्राणांसमागच्छन्महदलं ॥ घृतराष्ट्रसुता
 अपिसमानिन्युर्महीपतीन् ॥ १५ ॥ समाकुलमहीराजनकुर्याण्डवकारणात् ॥ तदासमभवत्कुत्सासंप्रयाणेमहीक्षितां ॥ १६ ॥ संकुलचित्तदाभूमिश्चतुरं
 मबलान्विता ॥ बलानितेषांवीराणामागच्छंतिततस्ततः ॥ १७ ॥ चालयंतीवगदिर्वीसपर्वतवनामिमां ॥ ततःप्रज्ञावयोदृष्टंवांचाल्यःस्वपुरोहितं ॥ कुरु
 भ्यःप्रेषयामासयुधिष्ठिरमतेस्थितः ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिपुरोहितयानेपंचमोऽध्यायः ॥ ५॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥
 भूतानांप्राणिनःश्रेष्ठाःप्राणिनांबुद्धिजीविनः ॥ बुद्धिमत्सुनराःश्रेष्ठानरेष्वपिद्विजातयः ॥ १ ॥ द्विजेषुवैद्याःश्रेयांसोवैद्येषुकृतबुद्धयः ॥ कृतबुद्धिषुकर्तारः
 कर्तृषुब्रह्मवादिनः ॥ २ ॥ सभवानकृतबुद्धीनांप्रधानइतिमेमतिः ॥ कुलेनचविशिष्टोऽसिक्वसाचश्रुतेनच ॥ ३ ॥ प्रज्ञायासदृशश्चासिभुक्केणांगिरसेन
 च ॥ विदितंचापितेसर्वेयथावत्तःसकौरवः ॥ ४ ॥ पांडवश्चयथावत्तःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ घृतराष्ट्रस्यविदितेवचिताःपांडवाःपरैः ॥ ५ ॥ विदुरेणानुजी
 सोऽपिपुत्रमेवानुवर्तते ॥ शकुनिर्बुद्धिपूर्वहिकुंतीपुत्रंसमाद्वयत् ॥ ६ ॥ अनक्षज्ञंमताक्षःसन्क्षत्रवत्तेस्थितंशुचिं ॥ तेतथावंचधित्वातुधर्मसजंयुधिष्ठिरं
 ॥ ७ ॥ नक्षत्रांश्चिदवस्थायांराज्यंदास्यंतिवैस्वयं ॥ भवांस्तुधर्मसंयुक्तंघृतराष्ट्रंभुवन्वचः ॥ ८ ॥ मनांसितस्ययोधानांध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ विदुरश्चापित
 क्षयंसाधयिष्यतितावकं ॥ ९ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनांभेदंसंजनयिष्यति ॥ अमात्येषुचभिन्नेषुयोधेषुविमुखेषुच ॥ १० ॥ पुनरेकत्रकरणतिषांकर्मभवि
 ष्यति ॥ एतस्मिन्नंतरेपार्याःसुखमेकाग्रबुद्धयः ॥ ११ ॥ सेनाकर्मकरिष्यंतिद्रव्याणांचैवसंचयं ॥ विद्यमानेषुचस्वेषुलंबमानेतथात्वयि ॥ १२ ॥ मतथा
 तेकरिष्यंतिसेनाकर्मनसंशयः ॥ एतत्प्रयोजनंचात्रप्राधान्येनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ संगत्याघृतराष्ट्रश्चकुर्याद्वर्म्यवचस्तव ॥ सभवान्धर्मयुक्तश्चधर्म्यतेषु
 समाचरन् ॥ १४ ॥ कृपालुषुपरिक्षेपान्याण्डवीचाम्रकीर्तयन् ॥ दृष्टेषुकुलधर्मचब्रुवन्पूर्वरनुष्ठितं ॥ १५ ॥ विभेत्स्यतिमनांस्येषामितिमेजात्रसंशयः ॥
 नचतेभ्योभयतेऽस्तिब्राह्मणोत्यसिवेदवित् ॥ १६ ॥

एतस्मिन्नंतरेषुपुत्रिचानामेकीकरणेभ्यापृतेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ लंबमानेविलंबकुर्वाणे ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ २ ॥ ३ ॥ आभयवामसज्ञातवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥ सुभवान्युष्यग्रोगेन मुहूर्त्तेन जयेन च ॥ १७ ॥ कौरवेयान्प्रयात्वा शुकौ तेयस्यार्थसिद्धये ॥ वैशंपायन उवाच
तथाऽनुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मनां ॥ पुरोधावृत्तसंपन्नो जगन्नागसाङ्ग्यं ॥ १८ ॥ शिष्यैः परिवृतो विद्वान्नीतिशास्त्रार्थकोविदः ॥ पांडवानां हितार्थाय
कौरवान् प्रतिजग्मिवान् ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितयानेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच
पुरोहिते प्रस्थाप्य नगरं नागसाङ्ग्यं ॥ दूतान् प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ॥ १ ॥ प्रस्थाप्य दूतान् न्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः ॥ स्वयं जगाम कौरव्यः
कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ २ ॥ गते द्वारवतीं कृष्णो बलदेव च माधव ॥ सह दृष्ट्यंघकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तदा ॥ ३ ॥ सर्वमागमयाभास पांडवानां विचेष्टितं ॥ धृ
तराष्ट्राल्मजो राजा गूढैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ ४ ॥ सश्रुत्वा मांघवंथांतं सदश्वैरनिलोपमैः ॥ बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीं ॥ ५ ॥ तमेव दिवसं चापि कौ
तेयः पांडुनंदनः ॥ आनर्त्तनगरीं स्म्यां जगामाश्रु धनंजयः ॥ ६ ॥ तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनंदनौ ॥ सुतं ददृशुः कृष्णं शंभुनां च भिज्मनुः ॥ ७ ॥
ततः शयाने गोविंदे प्रविशितसुयोधनः ॥ उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥ ८ ॥ ततः किरीटी तस्यानुप्रविवेश महामनाः ॥ पश्चाच्चैव सकृन्नास्य प्र
होऽतिष्ठत्तंजलिः ॥ ९ ॥ प्रतिबुद्धः सवर्णयोददशंग्रेकिरीटिनं ॥ सतयोः स्वागतं कृत्वा यथावत्पूज्यतौ ॥ १० ॥ तदा गमनजिहंतुं प्रच्छमधुसूद
नः ॥ ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ॥ ११ ॥ विग्रहेऽस्मिन् भवान् सात्त्विकममदातुमिहार्हति ॥ समं हि भवतः सख्यं ममैवार्जुनेऽपि च ॥ १२ ॥ तथा सं
वर्षं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ अहं चाभिगतः पूर्वत्वा मयमधुसूदन ॥ १३ ॥ पूर्वचाभिगतं संतो भजंते पूर्वसारिणः ॥ त्वंच श्रेष्ठतमो लोके सतामघज
नार्दन ॥ १४ ॥ सततं संभतश्चैव सदृत्तमनुपालय ॥ कृष्ण उवाच भवानभिगतः पूर्वमत्र मेनास्ति संशयः ॥ दृष्टुं प्रथमं राजन् मया पार्थो धनंजयः ॥
॥ १५ ॥ तव पूर्वाभिगमनात् पूर्वचाप्यस्य दर्शनात् ॥ साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १६ ॥ प्रवारणं तु बालानां पूर्वकार्यमिति श्रुतिः ॥ तस्मात्प्र
वारणपूर्वमहं पार्थो धनंजयः ॥ १७ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रवारणं दक्षितप्रदानं कास्यदानं प्रवारणमिति विश्वः पूर्ववर्द्धः तत्तः कृत्वा विस्तर्यः ॥ १७ ॥

NSA

341-13

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति उपोषणं • नैलकण्ठीये भारतमा • समाप्तोऽध्यायः ॥ १० ॥

शल्यः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ येनयत्रदेशतत्रययौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विवितुः वददानेऽस्य रूपं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ॥ अभ्ययात्पाण्डवान् राजन्सहपुत्रैर्महारथैः ॥ १ ॥ तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिव योजनं ॥ तथा हि
विभुर्जसेनाभिर्गतिः स न र्षभाः ॥ २ ॥ अस्मै हि णीपती राजन्महावीर्यपराक्रमः ॥ विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ॥ ३ ॥ विचित्राभरणाः सर्वे विचि
त्रस्थवाहनाः ॥ विचित्रसम्भराः सर्वे विचित्रावरभूषणाः ॥ ४ ॥ स्वदेशवेषाभरणावीराः शतसहस्रशः ॥ तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥ व्ययस्य
न्निघभूतानि कंययन्निघमेदिनी ॥ शनैर्विश्रामयन् सेनां सययौ येन सांडवः ॥ ६ ॥ ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महात्मानं महारथं ॥ उपायांतमभिब्रुत्य स्वयमानर्चभार
त ॥ ७ ॥ कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ॥ रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलंकृताः ॥ ८ ॥ शिल्पिभिर्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ॥ तत्र माल्यानि
मांसाभिर्गन्धपिण्डैश्च सत्कृतं ॥ ९ ॥ कृपाश्रवविविधाकारा मनोहर्षविधर्यनाः ॥ वाप्यश्रवविविधाकारा औदकानि गृहाणि च ॥ १० ॥ सताः सभाः समासाद्य पूजमा
मो यथाऽमरः ॥ दुर्योधनस्य सचिवैर्देशो देशो समंततः ॥ ११ ॥ आजगाम सभामन्यदिवा बसथवर्चसं ॥ स तत्र विषयैर्युक्तैः कल्याणैरतिमानुषैः ॥ १२ ॥ मेनेऽ
भ्यधिकमात्मनो वचनेन सुखं ॥ पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान् प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभाः ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरस्य पुरुषाः केऽत्र चक्रुः सभा इमाः ॥ आनीयंतां सप्ताकाराः प्रदेशाही
हि मेमताः ॥ १४ ॥ प्रसादमेषां दास्यामि कुंतीपुत्रोऽनुमन्यतां ॥ दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयंति स्म विस्मिताः ॥ १५ ॥ संप्रहृष्टो बदाशल्यो दिदितु रविजीवितं ॥ मू
ढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलं ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा मद्राजश्च ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तं ॥ परिष्वज्या ब्रवीत्पीतद्वष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ १७ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ सत्य
वाक्यं त्वं वदस्व मे वरौघममदीप्यतां ॥ सर्वसेनाप्रणेतारैर्भवान्नावितुमर्हति ॥ १८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यक्रियतामिति ॥ कृतमि
त्येवमाचारिऽन्युवाच पुनः पुनः ॥ १९ ॥ शल्य उवाच ॥ गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव न र्षभा ॥ अहं गमिष्ये द्रुपे युधिष्ठिरमरिदमं ॥ २० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं स म
मृशितमिष्ये मम धियः ॥ अवसो चास्मि द्रुपः पाण्डवः पुरुषर्षभाः ॥ २१ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ क्षिप्रमागम्यतां राजन् पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव ॥ त्वं च वीनास्मरा मेन्द्र
वन्तानि मेव प्रयत्नः ॥ २२ ॥ शल्य उवाच ॥ क्षिप्रमेवाभिगच्छति मेन्द्रऽस्वपुंरुष ॥ परिष्वज्य तयाऽन्योन्यं शल्यदुर्योधनावुगी ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ २४ ॥ उपपुष्यं विना नरस्य प्रवेशविशेषं स्वं वा कर्त्तव्यं निवेशस्थानं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ कृष्णाविति श्रीमोपिकृष्ण एवासीदिति गम्यते तृष्टाविति पाठः सुगमः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 साधुसंन्यासं यत्पुनरायास्वकं पुनः ॥ शत्रुयोजनमर्कते भाना रुपातुं कर्म तस्य तत् ॥ २४ ॥ उपपुष्यं सगत्वा तु स्वं वा वारं प्रविश्य च ॥ पाण्डवानथ तान् सर्वान्
 शत्रुसन्तप्रदं कर्त्तुं ॥ २५ ॥ समेत्य च महाबाहुः शत्रुस्य पाण्डुसुतैस्तदा ॥ पादमर्थ्य च गन्धैश्च प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ २६ ॥ ततः कुशलपूर्व हि वदन् राजोऽरि सुदमः ॥
 प्रीतिपरायणायुक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरं ॥ २७ ॥ तथा भीमार्जुनौ कृष्णौ स्वसीयौ च यमावुभौ ॥ आसने चोपविष्टुः शल्यः पार्श्वमुवाच ह ॥ २८ ॥ कुशस्त्रराज
 शार्पूलकचित्ते पुनर्नन्दन ॥ अरुण्यवासादिष्ट्याऽसि विमुक्तो जयतां वर ॥ २९ ॥ सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता त्वया ॥ आतृप्तिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानवाप्त
 इह ॥ ३० ॥ अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतं ॥ दुःस्वमेव कुतः सौख्यं भवति राज्यस्य भास्ते ॥ ३१ ॥ दुःस्वस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ॥ अवाप्यसि सुखं
 संजगद्वत्पराशत्रून् परंतप ॥ ३२ ॥ विदितं ते महाराज लोकतंत्रं नराधिप ॥ तस्मात्प्रोक्तं किंचित्तव तात न विद्यते ॥ ३३ ॥ राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विष्टं भा
 स्ते ॥ दामेतपसि सत्ये च भवता तयुधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ क्षमादमश्च सत्यं च अहिंसा च युधिष्ठिर ॥ अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयिराजन् प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥ मृदुर्वदाम्यो ब्रह्म
 ण्यो वक्ता धर्मपरायणः ॥ यर्मास्ते विदिताराजन् बहवो लोकसाक्षिकाः ॥ ३६ ॥ सर्वजगदिदं तात विदितं ते परंतप ॥ दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन् पारितं भरतर्षभ ॥
 ॥ ३७ ॥ दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सहानुगं ॥ निस्तीर्णं दुष्करं राजंस्त्वां धर्मनिचयं प्रभो ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच ततोऽस्या कथयद्राजा दुर्योधन
 समागमं ॥ तच्च श्रुत्वा पितुं सर्वं धरदामं च भारत ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिर उवाच सुरुतं ते कृतं राजन् प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ दुर्योधनस्य यद्दीस्त्वया वाचा प्रतिश्रुतं ॥
 ॥ ४० ॥ एकं त्विच्छामि भद्रं ते कियमाणं महीपते ॥ राजन्न कर्त्तव्यमपि कर्त्तुं मर्हसि सत्तम ॥ ४१ ॥ मम त्ववेक्षया वीरशृणु विज्ञापयामि ते ॥ भवानिह महाराज वा
 सुदेवसमो युधि ॥ ४२ ॥ कर्णार्जुनाभ्यां संप्राप्ते ह्येराजसत्तम ॥ कर्णस्य भवता कार्यं साख्यं नात्र संशयः ॥ ४३ ॥ तत्र पाल्योऽर्जुनी राजन्यदिम विधिमि
 च्छसि ॥ वेजो वयश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जया बहः ॥ ४४ ॥ अकर्तव्यमपि त्येतत् कर्त्तुं मर्हसि मातुल ॥ शल्य उवाच शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्रवीषि महात्मनः ॥
 वेजो वयश्च विमिर्त्तं मांसूतपुत्रस्य संगमे ॥ ४५ ॥

॥ ३२ ॥ तंत्रं प्रधाने सिद्धाते इत्यमरः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वदान्यः मंजुलवाक् वदान्यो बलुवागपीत्यमरः ॥ ३६ ॥

॥ आलं निस्तीर्णं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ १५॥ ॥ १६॥ ॥ १७॥ ॥ १८॥ ॥ १९॥ ॥ २०॥ ॥ २१॥ ॥ २२॥ ॥ २३॥ ॥ २४॥ ॥ २५॥ ॥ २६॥ ॥ २७॥ ॥ २८॥ ॥ २९॥ ॥ ३०॥ ॥ ३१॥ ॥ ३२॥ ॥ ३३॥ ॥ ३४॥ ॥ ३५॥ ॥ ३६॥ ॥ ३७॥ ॥ ३८॥ ॥ ३९॥ ॥ ४०॥ ॥ ४१॥ ॥ ४२॥ ॥ ४३॥ ॥ ४४॥ ॥ ४५॥ ॥ ४६॥ ॥ ४७॥ ॥ ४८॥ ॥ ४९॥ ॥ ५०॥ ॥ ५१॥ ॥ ५२॥ ॥ ५३॥ ॥ ५४॥ ॥ ५५॥ ॥ ५६॥ ॥ ५७॥ ॥ ५८॥ ॥ ५९॥ ॥ ६०॥ ॥ ६१॥ ॥ ६२॥ ॥ ६३॥ ॥ ६४॥ ॥ ६५॥ ॥ ६६॥ ॥ ६७॥ ॥ ६८॥ ॥ ६९॥ ॥ ७०॥ ॥ ७१॥ ॥ ७२॥ ॥ ७३॥ ॥ ७४॥ ॥ ७५॥ ॥ ७६॥ ॥ ७७॥ ॥ ७८॥ ॥ ७९॥ ॥ ८०॥ ॥ ८१॥ ॥ ८२॥ ॥ ८३॥ ॥ ८४॥ ॥ ८५॥ ॥ ८६॥ ॥ ८७॥ ॥ ८८॥ ॥ ८९॥ ॥ ९०॥ ॥ ९१॥ ॥ ९२॥ ॥ ९३॥ ॥ ९४॥ ॥ ९५॥ ॥ ९६॥ ॥ ९७॥ ॥ ९८॥ ॥ ९९॥ ॥ १००॥ ॥

१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ वर्षकिः तस्मा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ नम्रविप्यति
 निरीक्षितं यत्तु ॥ योऽप्यवासेतपोनिधिः ॥ तं प्रलोकयितुं देवगन्डाक्षः सहितवयं ॥ १४ ॥ यतिष्यामो वशो कर्तुं व्यपनेतुं च तेभ्यः ॥ शल्य उवाच इदं प्रोक्तं त्वं
 नृणां नायकं विप्रिहसि ॥ तिकं ॥ तत्र ताविविधैर्भावेर्लोभयन्त्यो वरांगनाः ॥ १५ ॥ नित्यं संदर्शयामासुस्तथैवांगेषु सौष्ठवं ॥ नाभ्यगच्छन्त्यर्हताः सुपद्मसुमरा
 मनाः ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि वशं कृत्वा पूर्वसागरसन्निभः ॥ तास्तु यत्परं कृत्वा पुनः शक्यमुपस्थिताः ॥ १७ ॥ कृतांजलिपुटः सर्वदेवराजमयानुवन् ॥ कसरावपः
 सुदुर्धर्षो यैर्धातुयितुं प्रभो ॥ १८ ॥ यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदन्तरं ॥ संपूज्याप्सरसः शक्रो विस्तृत्य च महामतिः ॥ १९ ॥ चित्तयामास तस्यैव वधोपायं पु
 विस्तर ॥ स तुर्णी चित्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ॥ २० ॥ विनिश्चितमतिर्योमान् वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ वज्रमस्य क्षिपाम्ययसक्षिप्रं न भविष्यति ॥ २१ ॥ श
 त्रुः प्रवृत्तो न मे द्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे ददां ॥ २२ ॥ अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहं ॥ मुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रो त्रिशि
 रसं प्रति ॥ २३ ॥ स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ॥ पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नमेदिनीतले ॥ २४ ॥ तंतुवज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमं ॥ न शर्मले भेदे वै द्रोणी मित
 कं वज्रेण जसा ॥ २५ ॥ हतोऽपि दीमतेजाः सजीवन्निव द्दिश्यते ॥ घातितस्य शिरां स्याज्जीवन्ती वा द्रुतानिवै ॥ २६ ॥ ततोऽतिभीतमावस्तु शक्र आस्ते विचारयन् ॥
 अथाजगाम परशुं स्कंधेनादाय वर्षकिः ॥ २७ ॥ तदरण्यं सहाराजयन्नास्तेऽसौ निप्रातितः ॥ समीतस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ॥ २८ ॥ अपश्यदब्रवीच्चैनं स त्व
 रं वा कशासनः ॥ क्षिप्रं छिद्यि शिरां स्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २९ ॥ तस्योवाच महास्कंधो घ्रांत्येष परशुर्न भविष्यति ॥ कर्तुं चाहं न शक्यामि कर्मसद्विधिं गहि
 तं ॥ ३० ॥ इन्द्र उवाच माभैस्त्वं शीघ्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ॥ मत्प्रसादाद्विशेषं त्वं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ ३१ ॥ तस्योवाच कं भवंतमहं विद्यां घोरकर्मणाम
 यवै ॥ एतदिच्छाम्यहं प्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ३२ ॥ इन्द्र उवाच अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ॥ कुरुष्वैतद्योक्तं मे तक्षन्मात्रं विचारय ॥ ३३ ॥ तस्यो
 वाच ॥ घरेण नाप्यप्रसेकयं शक्रे ह कर्मणा ॥ ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्म हत्याभयं न ते ॥ ३४ ॥ शक्र उवाच पश्चाद्दर्शयिष्यामि पावनार्थं सुदुर्भरं ॥ शत्रुरेष महा
 धीर्धैर्यवान्निहतो मया ॥ ३५ ॥ अथापि ब्रह्ममुद्रिगस्तक्षन्स्मादिभेदिवै ॥ क्षिप्रं छिद्यि शिरां सित्वं करिष्येऽनुग्रहतव ॥ ३६ ॥ शिरःपशोस्ते दास्यंति प्राणं महेषु
 मानवाः ॥ एतंऽनुग्रहस्तक्षन् क्षिप्रं कुरु मम प्रियं ॥ ३७ ॥

क्षयि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ उपस्पृश्य आचम्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अपावृत्य मुखं संप्रसार्य ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
 शल्य उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा समद्वैतवचनात्तदा ॥ शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणान्छिन्नात्तदा ॥ ३८ ॥ निरुक्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामन्नडजास्त्वय ॥ कपिं चला
 कित्तिश्वकलविंकाश्च सर्वशः ॥ ३९ ॥ यै न वेदानधीतेस्म पिबते सोममेव च ॥ तस्माद्वक्त्राद्विनिश्चरुः क्षिप्रं तस्य कपिं जलाः ॥ ४० ॥ येन सर्वादिशोराजन् पिब
 त्विबतिरीक्षते ॥ तस्माद्वक्त्राद्विनिश्चरुस्ति तिरास्तस्य पाण्डव ॥ ४१ ॥ यत्सुरापंतु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ॥ कलविंकाः समुत्पेतुः श्वेनाश्वभरतर्षभ ॥ ४२ ॥
 ततस्तेषु निरुक्तेषु विज्वरो मघधानय ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षाऽपि स्वगृहान्ययौ ॥ ४३ ॥ मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा ॥ त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणा
 यद्वत्सुतं ॥ ४४ ॥ क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ त्वष्टो वाच तप्यमानं तपो नित्यं क्षांतं दांतं जिह्वं द्रियं ॥ विनाऽपराधेन यतः पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४५ ॥ त
 स्मान्छक्रं विनाशाय वत्समुत्पादयाम्यहं ॥ लोकाः पश्यंतु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ॥ ४६ ॥ स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुम
 हायशाः ॥ ४७ ॥ अग्नौ हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वत्समुवाच ह ॥ इन्द्र शत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४८ ॥ सोऽवर्द्धतं दिवं स्तब्ध्वासूर्यवैश्वानरोपमः ॥ किं करोमी
 विप्रो वा त्वत्कालसूर्य इवोदितः ॥ ४९ ॥ शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ॥ ततो युद्धं समभवत्तत्र वासवयोर्महत् ॥ ५० ॥ संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुस
 तम ॥ ततो जग्राह देवेन्द्रं वत्सो वीरः शतक्रतुं ॥ ५१ ॥ अपावृत्या क्षिपद्वक्त्रे शक्रं क्रोधसमन्वितः ॥ त्रस्तो वत्स्रेण शक्रे तु संभ्रांता सिदिवेश्वराः ॥ ५२ ॥ असृजंस्ते महास
 त्वा जूंभिकां वत्सनाशिनीं ॥ विजृम्भमाणस्य ततो वत्सस्यास्यादपावृतात् ॥ ५३ ॥ स्वान्यंगान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रातो बलनाशनः ॥ ततः प्रभृतिलोकस्य जूंभिका प्रा
 मसंश्रिता ॥ ५४ ॥ जहृषुश्च सुराः सर्वे शक्रं दृष्ट्वा विनिःसृतं ॥ ततः प्रवर्तते युद्धं वत्स वासवयोः पुनः ॥ ५५ ॥ संरब्धयोस्तदा घोरं मुचिरं भरतर्षभ ॥ यदा व्यवर्धत
 शो वत्सो बलसमन्वितः ॥ ५६ ॥ त्वष्टुस्तेजो बला विद्धस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ निवृत्ते च तदा देवा विषादमगमन्परं ॥ ५७ ॥ समेत्य सह शक्रेण त्वष्टुस्तेजो विमोहिताः ॥
 अभिमतं तं ते नृभ्यो मुनिभिः सह भारत ॥ ५८ ॥ किं कार्यमिति वैराजन् विचिंत्य भयमोहिताः ॥ जम्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमध्ययं ॥ उपविष्टा मंदराधे सर्वे
 ब्रह्मणोऽपराधिनः ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्रविजये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ इन्द्र उवाच ॥ सर्वे ध्यामन्मिदं देवा वत्स्रेण जगदव्य
 यं ॥ न त्वस्य सदृशं किंचित्प्रतिष्ठापययद्भवेत् ॥ १ ॥

इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ ॥

॥ २५ ॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥
 सप्तर्षिर्वाग्विष्णुर्वसुमयोऽस्मिन्सांप्रतं ॥ कथं नु कार्यं भद्रं वो दुर्घर्षः सहिमे मतः ॥ २॥ तेजसी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ॥ प्रसेषि भुवनं सर्वं स देवा सुरमा
 नुमं ॥ ३॥ तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणु ध्वं त्रिदिवौकसः ॥ विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ॥ ४॥ तेन संमंथ्य वेत्स्यामो वधो पार्थ कुरात्मनः ॥ शल्य उवा
 च ॥ एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ शरण्यं शरणं देवं जम्बुविष्णुं महाबलं ॥ ५॥ उचुश्च सर्वदेवेशं विष्णुं वृत्रभयादिताः ॥ त्रयो लोकास्त्वया कृता सि
 भिर्विक्रमणैः पुरा ॥ ६॥ अमृतं चाहतं विष्णोर्देत्याश्रुनिहतारणे ॥ बलिषध्वामहादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७॥ त्वं प्रभुः सर्वदेवानां त्वया सर्वमिदं ततं ॥ त्वं हि दे
 वो महादेव सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ८॥ गतिर्भवत्तु देवानां सेंद्राणाममरोत्तम ॥ जगद्धाममिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९॥ विष्णुरुवाच ॥ अवश्यं करणीयं मे भव
 तां हितमुत्तमं ॥ तस्मादुपार्यवक्ष्यामि यथाऽसौ न भविष्यति ॥ १०॥ गच्छ ध्वं सर्षिगंधर्वा विभ्रासौ विश्वरूपधृक् ॥ सामतस्य प्रयुजध्वंतत एनं विजेष्यथ ॥ ११॥ भ
 विष्णुर्निजयो देवाः शक्रस्य मम तेजसा ॥ अहस्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रोत्थस्यायुधोत्तमे ॥ १२॥ गच्छ ध्वं ऋषिभिः सार्द्धं गंधर्वैश्च सुरोत्तमाः ॥ वृत्रस्य सहशक्रेण सर्षि
 कुरुत्वाचिरं ॥ १३॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्ते तु देवेन क्रपयस्मिदशास्तथा ॥ ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरः सरं ॥ १४॥ समीपमेत्यच यदा सर्व एवमहीज
 सः ॥ तं तेजसा प्रज्वलितं प्रवपंतं दिशो दश ॥ १५॥ ग्रसंतमिव लोकं क्षीन्सूर्या चंद्रमसौ यथा ॥ ददृशुस्ते ततो वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६॥ क्रपयोऽथ ततोऽथ
 त्वा वृत्रमुचुः प्रियंवच ॥ व्यामं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ १७॥ न च शक्रोऽपि निर्जेतुं वा सर्वं बलिनां वर ॥ युध्यतोऽपि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ १८॥
 पीड्यते च प्रजाः सर्वाः स देवा सुरमानुषाः ॥ सख्यं भवतु ते वृत्रशक्रेण सह नित्यदा ॥ १९॥ अवाप्स्यसि सुखं त्वं न शक्रलोकं शशाश्वतान् ॥ ऋषिवाक्यं निश
 न्याय वृत्रः स तु महाबलः ॥ २०॥ उवाच तानृषीन्सर्वान्प्रणम्य शिरसाऽसुरः ॥ सर्वे धूयं महाभागा गंधर्वाश्चैव सर्वशः ॥ २१॥ यद्वृथ तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतां न
 षाः ॥ संधिः कथं विभविताममशक्रस्य चोभयोः ॥ तेजसो हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथं ॥ २२॥ क्रपयं उचुः ॥ सकृत् सतां संगतं लिप्सि बध्यंततः परं भविता
 भव्यमेव ॥ ना विक्रामेत्सत्पुरुषेण संगतं तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यं ॥ २३॥ दृढं सतां संगतं चापि नित्यं नूयाच्चार्थं त्वर्थं कच्छेऽपुपीरः ॥ महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं
 तस्मात्संतं न जिघांसेत धीरः ॥ २४॥ इंद्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनां ॥ सत्यवादीत्यनिघश्च धर्मवित्सूक्ष्मनिश्चयः ॥ २५॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिउद्योगप०
 तेनतेसहशक्रेणसंधिर्भवतुनित्यदा ॥ एवंविश्वासमागच्छमातेभूदुद्धिरन्यथा ॥ २६ ॥ शल्यउवाच महर्षिवचनंश्रुत्वातानुवाचमहाद्युतिः ॥ अवश्यंभगवं
 तोमेमाननीयास्तपस्विनः ॥ २७ ॥ ब्रवीमियदहं देवास्तत्सर्वंक्रियतेयदि ॥ ततःसर्वंकरिष्यामियदूचुर्माद्भिर्जर्षभाः ॥ २८ ॥ नशुष्केणनचाद्रैणनाश्मनानचदारु
 णा ॥ नशस्त्रेणनचास्त्रेणनदिवानतथानिशि ॥ २९ ॥ वध्योभवेयंविप्रेन्द्राःशक्रस्यसहदैवतैः ॥ एवंमेरोचतेसंधिःशक्रेणसहनित्यदा ॥ ३० ॥ बाढमित्येवक्रप्य
 स्तमूचुर्भरतर्षभ ॥ एवंवृत्तेतुसंधानेवृत्रःप्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१ ॥ युक्तःसदाऽभवच्चापिशक्रोहर्षसमन्वितः ॥ वृत्रस्यवधसंयुक्तानुपायानन्वाचिंतयन् ॥ ३२ ॥ छि
 द्रान्वेषीसमुद्भिन्नःसदावसतिदेवराट् ॥ सकदाचित्समुद्रातिसमपश्यन्महासुरं ॥ ३३ ॥ संध्याकालउपावृत्तेमुहूर्त्तेचातिदारुणे ॥ ततःसंचित्यभगवान्वरदानंम
 हात्मनः ॥ ३४ ॥ संध्येयंवर्त्ततेरौद्रानरात्रिर्दिवसनंच ॥ वृत्रश्चावश्यवध्योऽयंममसर्वहरोरिपुः ॥ ३५ ॥ यदिवृत्रंनहन्म्यद्यवंचयित्वामहासुरं ॥ महाबलंमहाकायं
 नमेश्रेयोभविष्यति ॥ ३६ ॥ एवंसंचितयन्नेवशक्रोविष्णुमनुस्मरन् ॥ अथफेनंतदाऽपश्यत्समुद्रेपर्वतोपमं ॥ ३७ ॥ नायंशुष्कोनचाद्रौऽयंनचशस्त्रमिदंतथा ॥
 एनंक्षेप्यामिवृत्रस्यक्षणादेवनशिष्यति ॥ ३८ ॥ सवज्जमथफेनंतंक्षिप्रंवृत्रेनिसृष्टवान् ॥ प्रविश्यफेनंतंविष्णुरथवृत्रंव्यनाशयत् ॥ ३९ ॥ निहतेतुततोवृत्रेदि
 शोवितिमिराऽभवन् ॥ प्रववौचशिवोवायुःप्रजाश्वजहृषुस्तथा ॥ ४० ॥ ततोदेवाःसगंधर्वायक्षरक्षोमहोरगाः ॥ ऋषयश्चमहेंद्रंतमस्तुवन्विविधैःस्तवैः ॥ ४१ ॥
 नमस्कृतःसर्वभूतैःसर्वभूतान्यसांत्वयत् ॥ हत्वाशत्रुंप्रहृष्टात्मावासवःसहदैवतैः ॥ ४२ ॥ विष्णुंत्रिभुवनश्रेष्ठंपूजयामासधर्मकित् ॥ ततोहतेमहावीर्येवृत्रेदेवस्य
 यंकरे ॥ ४३ ॥ अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रःपरमदुर्मनाः ॥ त्रैशीर्षयाऽभिभूतश्चसपूर्वब्रह्महत्याया ॥ ४४ ॥ सोऽतमाश्रित्यलोकानानंष्टसंज्ञोविचेतनः ॥ नप्राज्ञाय
 तदेवेंद्रस्त्वभिभूतःसकल्मषैः ॥ ४५ ॥ प्रतिच्छन्नोऽवसच्चाप्सुचेष्टमानइवोरगः ॥ ततःप्रनष्टेदेवेंद्रेब्रह्महत्याभयार्दितो ॥ ४६ ॥ भूमिःप्रध्वस्तसंकाशानिर्वक्षाशुष्क
 कानना ॥ विच्छिन्नस्रोतसोनद्यःसरांस्यनुदकानिच ॥ ४७ ॥ संक्षोभश्चापिसत्त्वानामनावृष्टिरुतोऽभवत् ॥ देवाश्चापिभृशंत्रस्तास्तथासर्वेमहर्षयः ॥ ४८ ॥ अरा
 जकंजगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ॥ ततोभीताऽभवन्देवाःकोनोराजाभवेदिति ॥ ४९ ॥ दिविदेवर्षयश्चापिदेवराजविनाकृताः ॥ नस्मकश्चनदेवानाराज्येवैकुरुतेम
 ति ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिवृत्रबुधेद्रविजयोनामदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ६३ ॥

॥ १ ॥ नोस्माकं राजा भव ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ इ० नै० एका० १-१

शल्य उवाच ऋषयो याब्रुवन् सर्वे देवाश्च त्रिदिवैश्वराः ॥ अयं वै न दुषः श्रीमान् देवराज्येऽभिषिच्यतां ॥ १ ॥ तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ॥ ते गत्वा त्व
ब्रुवन् सर्वे राजानो भव पार्थिव ॥ २ ॥ सतानुवाच न दुषो देवान् ऋषिगणांस्तथा ॥ पितृभिः सहितान् राजन्परीप्सन् हितमात्मनः ॥ ३ ॥ दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परि
पालने ॥ बलवान् जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ४ ॥ तमब्रुवन् पुनः सर्वे देवाः ऋषिपुरोगमाः ॥ अस्माकं तपसा युक्तः पाहिराज्यं त्रिविष्टपे ॥ ५ ॥ परस्परभयं
घोरमस्माकं हि न संशयः ॥ अभिषिच्यस्व राजेंद्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ६ ॥ देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ॥ पितृगंधर्वभूतानां च क्षुर्विषयवर्तिनां ॥ ७ ॥
तेज आदास्य सेपश्च न बलवांश्च भविष्यसि ॥ धर्मपुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ॥ ८ ॥ ब्रह्मर्षीश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ अभिषिक्तः सराजेंद्र ततो रा
जा त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ धर्मपुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपो भवत् ॥ सुदुर्लभं वस्त्रं ध्वाप्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ॥ १० ॥ धर्मात्मा स ततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ देवो या
नेषु सर्वेषु नंदनो पवनेषु च ॥ ११ ॥ कैलासे हिमवत्पृष्ठे मंदरे श्वेतपर्वते ॥ सत्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ १२ ॥ अप्सरोभिः परितो देवकन्या समावृतः ॥ न दु
षो देवराजो यक्रीडन् बह्विधं तदा ॥ १३ ॥ शृण्वन् दिव्या बह्विधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ॥ वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वनं ॥ १४ ॥ विश्वावसु नरिदं श्वगंध
र्वाप्स रसांगणाः ॥ क्रतवः षट्च देवैर्द्रं मूर्तिमंत उपस्थिताः ॥ १५ ॥ मारुतः सुरभिर्वातिमनोज्ञः सुखशीतलः ॥ एवं च क्रीडतस्तस्य न दुषस्य दुरात्मनः ॥ १६ ॥ संप्रा
प्तदर्शनं देवीशक्रस्य महिषी प्रिया ॥ सतां संहस्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः ॥ १७ ॥ इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मानोपतिष्ठति ॥ अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां
च तथेश्वरः ॥ १८ ॥ आगच्छतु शची मत्पुत्रि प्रमद्य निवेशनं ॥ तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ॥ १९ ॥ रक्षमानं दुषाद्रक्षस्त्वामस्मि शरणं गता ॥ सर्व
लक्षणसंपन्ना ब्रह्मस्त्वं मां प्रभाषसे ॥ २० ॥ देवराजस्य दयिता मत्पुत्रं सुखभागिनीं ॥ अवैधव्येन युक्तां चाप्येकपत्नीं पतिव्रतां ॥ २१ ॥ उक्तवानसि मां पूर्वभृतां तां
कुरुवै गिरं ॥ नोक्तपूर्वं च भगवन् दयाते किंचिदीश्वर ॥ २२ ॥ तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ बृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहितां ॥ २३ ॥ यदु
क्तमिदं देवि सत्यं तद्भविता भुवं ॥ द्रक्ष्यसे देवराजान् मिद्रं शीघ्रमिहागतं ॥ २४ ॥ न भेतव्यं च न दुषात् सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ समानयिष्ये शक्रेण न चिराद्भवती म
हं ॥ २५ ॥ अथ श्रुत्वा न दुषः शक्राणीं शरणं गतां ॥ बृहस्पतेरंगिरसश्चुक्रोध स नृपस्तदा ॥ २६ ॥ इति श्रीमहा० उ० प० से० इंद्राणी भये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वैधर्म्याणित्वाद्बध्नादीनि उपधाः वृत्रसत्यादीनि छलानि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रपन्नं शरणागतं
 शल्य उवाच कुड्मंतुनहुषं दृष्ट्वा देवाः क्रपिपुरोत्तमाः ॥ अब्रुवन् देवराजानं नहुषं घोरदर्शनं ॥ १ ॥ देवराज जहिक्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ॥ त्रस्तं सासुरगंधर्वसं
 किं न रमहोरगं ॥ २ ॥ जहिक्रोधमिमं साधो न कुप्यंति भवद्विधाः ॥ परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३ ॥ निवर्तय मनः पापात् परदाराभिर्मर्षणात् ॥ देवरा
 जोसि भद्रं ते प्रजाधर्मेण पालय ॥ ४ ॥ एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ॥ अथ देवानुवाचे दमिंद्रं प्रतिसुराधिपः ॥ ५ ॥ अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्वि
 नी ॥ जीवतो भर्तुरिद्रेण सवः किं न निवारितः ॥ ६ ॥ बहूनि च नृशंसानि कृतानीदृिण वैपुरा ॥ वैधर्म्याण्युपधाश्चैव सवः किं न निवारितः ॥ ७ ॥ उपतिष्ठतु देवी मामे
 तदस्याहितं परं ॥ युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८ ॥ देवा उचुः इंद्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ॥ जहिक्रोधमिमं वीरप्रीतो भव सुरेश्व
 र ॥ ९ ॥ शल्य उवाच इत्युक्ता तं तदा देवाः क्रपिभिः सह भारत ॥ जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिंद्राणीं चाशुभं वचः ॥ १० ॥ जानीमः शरणं प्राप्तामिंद्राणि तव वेदमनि ॥
 दत्ताभ्यां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षि सत्तम ॥ ११ ॥ तत्त्वा देवाः सगंधर्वाः क्रपयश्च महाद्युते ॥ प्रसादयंति चेन्द्राणीनहुषाय प्रदीयतां ॥ १२ ॥ इंद्राद्विशिष्टो नहुषो देवरा
 जो महाद्युतिः ॥ वृणोत्विमं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३ ॥ एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वनं ॥ उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४ ॥ नाहमि
 च्छामि नहुषं पतिं देवर्षि सत्तम ॥ शरणागतास्मिते ब्रह्मं स्नायस्व महतो भयात् ॥ १५ ॥ बृहस्पतिरुवाच शरणागतं न त्यजेय मिंद्राणि मम निश्चयः ॥ धर्मज्ञांस
 त्यशीलांच न त्यजेयमनिंदिते ॥ १६ ॥ नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ॥ श्रुतं धर्मासत्यशीलो जानन् धर्मानुशासनं ॥ १७ ॥ नाहमेतत् करिष्यामि ग
 ष्ठध्वं वै सुरोत्तमाः ॥ अस्मिंश्चार्थे पुरागीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदं ॥ १८ ॥ न तस्य बीजं रोहति रोहकाले न तस्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ॥ भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न स त्रा
 तारं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९ ॥ मोघमन्नं विंदति चाप्यचेताः स्वर्गालोकाद्भ्यतिनष्टचेष्टः ॥ भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णंति देवाः ॥ २० ॥ प्र
 भीयते चास्य प्रजात्यकाले सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ॥ भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे सैन्द्रा देवाः प्रहरंत्यस्य वज्रं ॥ २१ ॥ एतदेवं विजानन् नैव दास्यामि शचीमि
 मां ॥ इंद्राणीं विश्रुतां लोकेशः क्रस्यमहिषीं प्रियां ॥ २२ ॥ अस्याहितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ॥ क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठानहि दास्याम्यहं शचीं ॥ २३ ॥ शल्य उवाच
 अथ देवाः सगंधर्वा गुरुमादुरिदं वचः ॥ कथं सुनीतं नु भवेन्मंत्रयस्व बृहस्पते ॥ २४ ॥ ॥ १९ ॥ अचेताः दुर्बलचित्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

कालांतं कालावधिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति उद्योगपर्वः नैलकंठीयेना० द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

बृहस्पतिरुवाच नहुषं याचतां देवी किंचित्कालांतरं शुभा ॥ इंद्राणीहितमेतद्वितयास्माकं भविष्यति ॥ २५ ॥ बहुविघ्नः सुराः कालः कालः कालं नयिष्यति ॥ गर्वि
तो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६ ॥ शल्य उवाच ततस्तेन तयोक्ते तु प्रीता देवास्तथाब्रुवन् ॥ ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वं दिवौ कसां ॥ २७ ॥ एवमेतद्विज
श्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाधतां ॥ ततः समस्ता इंद्राणी देवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ २८ ॥ ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ देवा ऊचुः त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्था
वरजंगमं ॥ एकपत्यसिसत्या च गच्छस्वनहुषं प्रति ॥ २९ ॥ क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पापकृत् ॥ नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्चर्यमवाप्स्यति ॥ ३० ॥ एवं
विनिश्चयं कृत्वा इंद्राणी कार्यसिद्धये ॥ अभ्यगच्छतः स ब्रीडानहुषं घोरदर्शनं ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्वितां ॥ समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेत
नः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इंद्राणी कालावधियाचने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७३ ॥ शल्य उवाच अथ तामब्रवीद्
द्वानहुषो देवराट् तदा ॥ त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ॥ १ ॥ भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ॥ २ ॥ प्रा
वेपत भयो द्विग्रा प्रवाते कदलीयथा ॥ प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृतांजलिः ॥ ३ ॥ देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनं ॥ कालमिच्छाम्यहं लब्धुं त्वत्तः कंचित्सुरे
श्वर ॥ ४ ॥ न हि विज्ञायते शक्रः किंवा प्राप्तः क्व वागतः ॥ तत्त्वमेतत्तु विज्ञाययदि न ज्ञायते प्रभो ॥ ५ ॥ ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्वीमिते ॥ एवमुक्तः स इंद्राण्या
नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ६ ॥ नहुष उवाच एवं भवतु सुश्रोणि यथामामिह भाषसे ॥ ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरे ॥ ७ ॥ नहुषेण विस्मृष्टा च निश्चक्राम
ततः शुभा ॥ बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम यशस्विनी ॥ ८ ॥ तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ चितया सा सुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ९ ॥ देवदेवे
न संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ १० ॥ ब्रह्मवध्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ॥ गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः
प्रभुः ॥ ११ ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ त्वदीर्यं निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महृत्यया ॥ १२ ॥ वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ तेषां तद्वचनं श्रु
त्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ॥ १३ ॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणं ॥ पुण्येन हयमेधेन मामिह्वापाकशासनः ॥ १४ ॥ पुनरेष्यति देवानां मिद्रत्वमुक्तो
भयः ॥ स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ॥ १५ ॥

विष्णुत्वं व्यापकत्वं अव्यापकेन जगद्रक्षाया असंभवात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

म.भा.टी.

॥ १० ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अकंपन् अकंपत तद्वत्ताव आर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ उपश्रुतिसंदेहनिर्णायिकां देवीं आकरोत् आकारितवती ॥ २६ ॥ यत्रेति अयंचार्थः आ नोयासुपश्रुत्युक्थेषुरणयाह दिवोअमुष्यशासतोदिवंययदिवावसोइतिमंत्रोक्तउपबृंहितः मंत्रार्थस्तु हेउपश्रुति नःअस्मान्प्रतिआयाहि उक्थेषुकाम्येषुकर्मसुइहरणयइष्टकामंगमयप्रापय ॥ रणगतांवि

किंचित्कालमिदं देवामर्षयध्वमतंद्रिताः ॥ श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां वाणीं ताममृतोपमां ॥ १६ ॥ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ॥ यत्र शक्रो भयो द्विघ्नस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १७ ॥ तत्राश्वमेधः सुमहान्महेंद्रस्य महात्मनः ॥ वटते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १८ ॥ विभज्य ब्रह्महत्यां तु वक्ष्ये च नदीषु च ॥ पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ संविभज्य च भूतेषु विस्त्रज्य च सुरेश्वरः ॥ विज्वरो धूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ २० ॥ अकंपन् दुषं स्थाना दृष्ट्वा बलनिषूदनः ॥ तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहं ॥ २१ ॥ ततः शचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकांक्षी च चारह ॥ २२ ॥ प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता ॥ हाशक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २३ ॥ यदिदं तं यदिदुतं गुरवस्तोषिताय दि ॥ एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वामयि ॥ २४ ॥ पुण्यां चे मामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ॥ देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ २५ ॥ प्रयता च निशा देवी मुपातिष्ठत तत्र सा ॥ पतिव्रता त्वात्सत्ये न सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २६ ॥ यत्रास्ते देवराजो सौतं देशं दर्शयस्व मे ॥ इत्याहोपश्रुतिं देवीं सत्यं सत्येन दृश्यतां ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि उपश्रुतियाचने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥ शल्य उवाच अथैनां रूपिणी साध्वी मुपातिष्ठदुपश्रुतिः ॥ तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवी मुपस्थितां ॥ १ ॥ इंद्राणीं संप्रहृष्टात्मा संपूज्यैनामथाब्रवीत् ॥ इच्छामित्वामहं ज्ञातुं कालं ब्रूहि वरानने ॥ २ ॥ उपश्रुतिरुवाच उपश्रुतिरहं देवितवांतिकमुपागता ॥ दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन भाविनि ॥ ३ ॥ पतिव्रता च युक्ता च यमेन नियमेन च ॥ दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनं ॥ ४ ॥ क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमं ॥ ततस्तां प्रहितदिवीर्मिद्राणीं सा समन्वगात् ॥ ५ ॥

त्यस्य रूपं अनुप्य बुद्धिस्थस्य दिवं शासत इन्द्रस्य दिवं प्रकाशं यममय ॥ यच्छेत्थर्थः व्ययगता वित्यस्य लोटि रूपं बलोप
आर्षः हे विवावसो अहो धनं सर्वं स्तुतं तज्जोषस्तमर्थं प्रकाशयितुं सगर्थ ॥ २७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीये भारतप्रावहीये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥
॥ ४ ॥ प्रहितां प्रस्थितां ॥ ५ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥ १० ॥

॥६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ त्रास्यसि पालयिष्यसि तद्धावआर्षः ॥१६॥ १७॥ १८॥ इति० उद्यो० नैलकं० भारतभा० चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥७॥ ॥१॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥

देवाण्याम्यतिक्रम्यपर्वतांश्वबहुस्ततः ॥ हिमवंतमतिक्रम्यउत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ६ ॥ समुद्रंचसमासाद्यबहुयोजनविस्तृतं ॥ आससादमहाद्वीपंनानाद्रुमल
तावृतं ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्सरोदिव्यंनानाशकुनिभिर्वृतं ॥ शतयोजनविस्तीर्णतावदेवायतंशुभं ॥ ८ ॥ तत्रदिव्यानिपद्यानिपंचवर्णानिभारत ॥ षट्पदैरुपगीता
निप्रफुल्लानिसहस्रशः ॥ ९ ॥ सरसस्तस्यमध्येतुपद्मिनीमहतीशुभा ॥ गौरेणोन्नतनालेनपद्मेनमहतावृता १० ॥ पद्मस्यभित्त्वानालंचविवेशसहितांतया ॥ वि
सतंतुप्रविष्टंचतत्रापश्यच्छतक्रतुं ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वाचसुसूक्ष्मेणरूपेणावस्थितं प्रभुं ॥ सूक्ष्मरूपधरादेवीबभूवोपश्रुतिश्रवसा ॥ १२ ॥ इंद्रंतुष्टावचेंद्राणीविश्रुतैःपूर्व
कर्मभिः ॥ स्तूयमानस्ततोदेवःशचीमाहपुरंदरः ॥ १३ ॥ किमर्थमसिसंप्राप्ताविज्ञातश्वकथंत्वहं ॥ ततःसाकथयामासनदुषस्यविचेष्टितं ॥ १४ ॥ इंद्रत्वंत्रिषु
लोकेषुप्राप्यवीर्यसमन्वितः ॥ दर्पाविष्टश्चदुष्टात्मा मामुवाचशतक्रतो ॥ १५ ॥ उपतिष्ठेतिं सकूरःकालंचरुतवांन्मम ॥ यदिनत्रास्यसिविभोकरिष्यतिसमां
शो ॥ १६ ॥ एतेनचाहंसंप्राप्ताद्रुतंशक्रतवांतिकं ॥ जहिरौद्रंमहाबाहोनदुषंपापनिश्रयं ॥ १७ ॥ प्रकाशयात्मनात्मानंदैत्यदानवसूदन ॥ तेजःसमाप्नुहिविभो
देवराज्यंप्रशाधिच ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिइंद्राणींद्रस्तवेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥७॥ शल्यउवाच एवमुक्तःसभगवा
नशाच्यातांपुनरब्रवीत् ॥ विक्रमस्यनकालोयंनदुषोबलवत्तरः ॥ १ ॥ विवर्द्धितश्चक्रपिभिर्हव्यकव्यैश्चभाविनि ॥ नीतिमत्रविधास्यामिदेवितांकर्तुमर्हसि ॥ २ ॥
गुह्यंचैतच्चयाकार्यंनारुह्यातव्यंशुभेकचित् ॥ गत्वा नदुषमेकांतेब्रवीहिचसुमध्यमे ॥ ३ ॥ ऋषियानेनदिव्येनमामुपैहिजगत्पते ॥ एवंतववशेप्रीताभविष्यामी
तितंवद ॥ ४ ॥ इत्युक्तादेवराजेनपत्नीसाकमलेक्षणा ॥ एवमस्त्वित्यथोक्तातुजगामनदुषंप्रति ॥ ५ ॥ नदुषस्तांततोदृष्ट्वासस्मितोवाक्यमब्रवीत् ॥ स्वागतंतेव
रारोहेकिंकशोमिशुचिस्मिते ॥ ६ ॥ भक्तंमांभजकल्याणिकिमिच्छसिमनस्विनि ॥ तवकल्याणियत्कार्यंतत्करिष्येसुमध्यमे ॥ ७ ॥ नचव्रीडात्वयाकार्यासुश्रो
णिमयिंविश्वसेः ॥ सत्येनवैशपेदेविकरिष्येवचनंतव ॥ ८ ॥ इंद्राण्युवाच योमेरुतस्त्वयाकालस्तमाकांक्षेजगत्पते ॥ ततस्त्वमेवभर्तामिभविष्यसिसुराधि
प ॥ ९ ॥ कार्यंचहृदिमेयत्तदेवराजावधारय ॥ वक्ष्यामियदिमेराजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ॥ १० ॥ वाक्यंप्रणयसंयुक्तंततःस्यांवशागातव ॥ इंद्रस्यवाजिनोवा
हाहस्तिनोथरथास्तथा ॥ ११ ॥ इच्छाम्यहमथापूर्ववाहनंतैसुराधिप ॥ यन्नविष्णोर्नरुद्रस्यनासुराणांनरक्षसां ॥ १२ ॥ ॥६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मां वक्ष्यंति मम बहूनां करिष्यन्ति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अन्विष्यतां अनुगच्छतु भवान् ॥ इषगता वित्यस्य दिवादेरूपं ॥ २८ ॥ २९ ॥
 बहंतु त्वां महाभागाऋषयः संगता विभो ॥ सर्वे शिविकयाराजन्नेतद्दिममरोचते ॥ १३ ॥ नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ॥ सर्वेषां तेज आदत्से स्वेन वीर्ये
 ण दर्शनात् ॥ १४ ॥ न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिच्छक्नोति वीर्यवान् ॥ शल्य उवाच एवमुक्तस्तु न दुषः प्राहृष्यत तदा किल ॥ उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिदि
 तां ॥ १५ ॥ न दुष उवाच अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ॥ दृढं मे रुचितं देवित्वद्वशोऽस्मि वरानने ॥ १६ ॥ न त्वल्पवीर्यो भवति यो वाहान् कुरुते मुनीन् ॥
 अहंत पस्वी बलवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १७ ॥ मयि क्रुद्धे जगन्नस्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ देवदानवगंधर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ॥ १८ ॥ न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः
 सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ॥ चक्षुषायं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहं ॥ १९ ॥ तस्मात्ते वचनं देविकरिष्यामि न संशयः ॥ समर्पयो मां वक्ष्यंति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ २० ॥
 पश्य माहात्म्ययोगं मेऋद्धिं च वरवर्णिनि ॥ शल्य उवाच एवमुक्त्वा तु तां देवीं विस्त्रज्य च वराननां ॥ २१ ॥ विमाने योजयित्वा च ऋषीन् नियममास्थितवान् ॥
 अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो मदबलेन च ॥ कामवृत्तः सदुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २२ ॥ न दुषेण विस्त्रष्टा च बृहस्पतिमथाब्रवीत् ॥ समयोऽल्पावशेषो मे न दु
 षेणे हयः कृतः ॥ २३ ॥ शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयां ॥ बाढमित्येव भगवान् बृहस्पतिरुवाच तां ॥ २४ ॥ न भेत व्यं त्वया देवि न दुषादुष्टचेतसः ॥ न त्वे
 पस्थास्यति चिरंगत एष न राधमः ॥ २५ ॥ अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च ततः शुभे ॥ इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ॥ २६ ॥ शक्रं चाधिगमिष्यामि मा
 भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ॥ २७ ॥ बृहस्पतिर्महातेजा देवराजो पलब्धये ॥ द्रुत्वाग्निं सो ब्रवीद्राज ऊच्छंक्रमन्विष्यतामिति ॥ २८ ॥
 तस्माच्च भगवान् देवः स्वयमेव द्रुताशनः ॥ स्त्रीवेषमद्रुतं कृत्वा तत्रैवांतरधीयत ॥ २९ ॥ सदिशः प्रदिशश्चैव पर्वतानि वनानि च ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च विचिंत्याय
 मनोगतिः ॥ ३० ॥ निमेषांतरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ अग्निरुवाच बृहस्पते न पश्यामि देवराजमिह क्वचित् ॥ आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहं
 ॥ ३१ ॥ न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणिते ॥ तमब्रवीद्देवगुरुरपो विशमहाद्युते ॥ ३२ ॥ अग्निरुवाच नापः प्रवेष्टुं शक्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ॥ शरणं
 त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्तितेस्तु महाद्युते ॥ ३३ ॥ अग्नोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं ॥ तेषां सर्वत्र गतेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्यो
 गपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि बृहस्पत्यग्निसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति उद्योगपर्वण्यैलकंठीये भारतभाष्ये पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ एकं जाडं त्रिविधं नर्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयरूपेण त्वयैकेन ॥ २ ॥ तुभ्यं त्रिविधाय ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रसूतिः उत्पत्तिस्थानं प्रतिष्ठालयस्थानं ॥ ५ ॥ हेतयः ज्वालाः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

बृहस्पतिरुवाच त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ॥ त्वमंतः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १ ॥ त्वामादुरेकं कवयस्त्वामादुस्त्रिविधं पुनः ॥ त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येदुताशन ॥ २ ॥ कृत्वा तु भ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितांगतिं ॥ गच्छंतिसहपत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीं ॥ ३ ॥ त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमंहविः ॥ यजंतिसत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४ ॥ सृष्ट्वा लोकां स्त्रीनिमान् हव्यवाहप्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ॥ त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥ त्वामग्ने जलदानाद्दुर्विद्युतश्च मनीषिणः ॥ वहंतिसर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतयः ॥ ६ ॥ त्वस्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ न तेऽस्य विदितं किंचित् त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ७ ॥ स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापो विशंकितः ॥ अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मत्रैः सनातनैः ॥ ८ ॥ एवं स्तुतो हव्यवाट्स भगवान्कविरुत्तमः ॥ बृहस्पतिमयो वाचप्रीतिमान् वाक्यमुत्तमं ॥ ९ ॥ दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ शल्य उवाच प्रविश्यापस्ततो वद्विः ससमुद्राः सपल्वलाः ॥ आससादसरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १० ॥ अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन् भरतर्षभ ॥ अपश्यत्सनुदेवं द्रं विसमध्यगतं तदा ॥ ११ ॥ आगत्य च तत्सूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ॥ अणुमात्रेण वपुषापद्यतं त्वाश्रितं प्रभुं ॥ १२ ॥ गत्वा देवर्षिगंधर्वैः सहितो य बृहस्पतिः ॥ पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनं ॥ १३ ॥ महासुरोहतः शक्रनमुचिर्दारुणस्त्वया ॥ शंबरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४ ॥ शतक्रतो विवर्धस्व सर्वान् शत्रून्निषूदय ॥ उत्तिष्ठ शक्र संपश्य देवर्षींश्च स मागतान् ॥ १५ ॥ महेंद्रदानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ॥ अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोतिर्बृंहितं ॥ त्वया वृत्रोहतः पूर्वे देवराज जगत्पते ॥ १६ ॥ त्वं सर्वभूतेषु शरण्य इह स्वया समं विद्यते नेह भूतं ॥ त्वया धार्यते सर्वभूतानि शक्र त्वं देवानां महिमानं च कथं ॥ १७ ॥ पाहिसर्वांश्च लोकांश्च महेंद्रबलमाप्नुहि ॥ एवं संस्तूय मानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ १८ ॥ स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव सबलान्वितः ॥ अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमवस्थितं ॥ १९ ॥ किं कार्यमवशिष्टं वोहतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ॥ वृत्रश्च सुमहाकायो यो वै लोकाननाशयत् ॥ २० ॥ बृहस्पतिरुवाच मानुषो न दुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ॥ देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते श्शं ॥ २१ ॥ इन्द्र उवाच कथंचन दुषो राज्यं देवानां प्रापदुर्लभं ॥ तपसा केन वा युक्तः किं वीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२ ॥ बृहस्पतिरुवाच देवाभीताः शक्रमकामयं तत्त्वया त्यक्तं महेंद्रं पदंतम् ॥ तदा देवाः पितरो यर्षयश्च गंधर्वमुख्याश्च समेत्य सर्वे ॥ २३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ नहुषस्यांतरेण अंतरंभेदः बुद्धिभेदार्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
 गत्वाऽब्रुवन्नहुषंतत्रशक्रत्वंनोराजाभवन्नुवनस्यगोमा ॥ तानब्रवीन्नहुषोनास्मिंशक्तआप्यायध्वंतपसातेजसामां ॥ २४ ॥ एवमुक्तैर्वदितश्चापिदेवैराजाऽ
 भवन्नहुषोघोरवीर्यः ॥ त्रैलोक्येचप्राप्यराज्यमहर्षीनरुत्वावाहान्यातिलोकानदुरात्मा ॥ २५ ॥ तेजोहरदृष्टिविषंसुघोरंमात्वंपश्येन्नहुषंवैकदाचित् ॥ देवाश्च
 सर्वेनहुषंभृशार्तानपश्यंतगूढरूपाश्चरंतः ॥ २६ ॥ शल्यउवाच एवंवदत्यंगिरसांवरिष्ठेबृहस्पतौलोकपालःकुबेरः ॥ वैवस्वतश्चैवयमःपुराणोदेवश्चसोमोवरु
 णश्चाजगाम ॥ २७ ॥ तेवैसमागम्यमहेंद्रमूचुर्दिष्ट्यात्वाष्ट्रोनिहतश्चैववृत्रः ॥ दिष्ट्याचत्वांकुशलिनमक्षतंचपश्यामोवैनिहतारिंचशक्र ॥ २८ ॥ सतान्यथावच्च
 हिलोकपालान्समेत्यवैप्रीतमनामहेंद्रः ॥ उवाचचैनान्प्रतिभाष्यशक्रःसंचोदयिष्यन्नहुषस्यांतरेण ॥ २९ ॥ राजादेवानांनहुषोघोररूपस्तत्रसात्यंदीयतां
 मेभवद्भिः ॥ तेचाब्रुवन्नहुषोघोररूपोदृष्टीविषस्तस्यबिभीमईश ॥ ३० ॥ त्वंचेद्राजानंनहुषंपराजयेस्ततोवयंभागमहर्मिशक्र ॥ इंद्रोब्रवीद्भवतुभवानपांपति
 र्यमःकुबेरश्चमयाभिषेकं ॥ ३१ ॥ संप्राप्नुवंत्वद्यसहैवदैवतैरिपुंजयामतंनहुषंघोरदृष्टिं ॥ ततःशक्रंज्वलनोप्याहभागंप्रयच्छमत्यंतवसात्यंकरिष्ये ॥ तमाहशक्रो
 भविताऽग्नेतवापिचेंद्राभ्योर्वैभागएकोमहाक्रतौ ॥ ३२ ॥ शल्यउवाच एवंसंचित्यभगवान्महेंद्रःपाकशासनः ॥ कुबेरंसर्वयक्षाणांधनानांचप्रभुंतथा ॥
 ॥ ३३ ॥ वैवस्वतंपितृणांचवरुणंचाप्यपांतथा ॥ आधिपत्यंददौशक्रःसंचित्यवरदस्तथा ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिइंद्रवरुणा
 दिसंवादेशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७३ ॥ शल्यउवाच अथसंचितयानस्यदेवराजस्यधीमतः ॥ नहुषस्यवधोपायंलोकपालैःसदैवतैः ॥ १ ॥ तपस्वीतत्र
 भगवानगस्त्यःप्रत्यदृश्यत ॥ सोब्रवीदर्यदेवेंद्रंदिष्ट्यावैवर्धतेभवान् ॥ २ ॥ विश्वरूपविनाशेनवृत्रासुरवधेनच ॥ दिष्ट्याद्यनहुषोअष्टोदेवराज्यात्पुरंदर ॥ ३ ॥ दि
 ष्ट्याहतारिंपश्यामिभवंतंबलसूदन ॥ इंद्रउवाच स्वागतंतेमहर्षेस्तुप्रीतोहंदर्शनात्तव ॥ पाद्यमाचमनीयंचगामर्थ्यंचप्रतीच्छमे ॥ ४ ॥ शल्यउवाच पूजितं
 चोपविष्टंतमासनेमुनिसत्तमं ॥ पर्यपृच्छतदेवेशःप्रहृष्टोब्राह्मणर्षभं ॥ ५ ॥ एतदिच्छामिभगवन्कथ्यमानंद्विजोत्तम ॥ परिभ्रष्टःकथंस्वर्गान्नहुषःपापनिश्च
 यः ॥ ६ ॥ अगस्त्यउवाच शृणुशक्रप्रियंवाक्यंयथाराजादुरात्मवान् ॥ स्वर्गाद्ब्रूषोदुराचारो नहुषोबलदर्पितः ॥ ७ ॥ श्रमार्ताश्चवहंतस्तंनहुषंपापकारिणं ॥ दे
 वर्षयोमहाभागास्तथाब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ अर्घ्यअभ्यर्घ्य ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

गवां प्रोक्षणे प्रोक्षणोपाकरणमरणादिसंस्कारे ये मंत्राः देवांश्च याभिर्यजते ददाति च गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्ष इत्यादयः याजिः पशुभूताभिर्गोभिः भक्ष इति भक्षणं तयाग उच्यते ॥ ९ ॥ नहुषस्तु ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतं एकत्र मंत्रास्तिष्ठन्ति द्विरेकत्र तिष्ठन्तीति शास्त्रप्रामाण्याद्ब्राह्मणवद्वामवध्यत्वं मन्वानो वेदमप्रमाणीचकार वेदस्य ब्राह्मणानां चावमानादयोगतिः प्राप्यत इत्याख्यायिकात्प्रात्यर्थ्यं ॥ १० ॥ ११ ॥

पप्रच्छुर्नहुषदेवसंशयं जयतां वर ॥ य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मंत्रा वै प्रोक्षणे गवां ॥ ९ ॥ एते प्रमाणं भवत उता होनेति वासव ॥ नहुषो नेति तानाहतमसामूढचेतनः ॥ १० ॥ ऋषय ऊचुः अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ॥ प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ ११ ॥ अगस्त्य उवाच ततो विवदमानः समुत्तिभिः सह वासव ॥ अथ मामस्य शन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ १२ ॥ तेनाभूद्भूततेजाश्च निःश्रीकश्चमहीपतिः ॥ ततस्तं तमसा विग्रमवोचं भृशपीडितं ॥ १३ ॥ यस्मात्पूर्वैः कृतराजन् ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितं ॥ अदृष्टं दूषयसि मे यच्च मूर्ध्न्यस्य शः पदा ॥ १४ ॥ यच्चापित्व मृषीन्मूढब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ॥ १५ ॥ वाहान् कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्भवत प्रभः ॥ ध्वंसपापपरिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतले ॥ १६ ॥ दशवर्षसहस्राणिसर्परूपधरो महान् ॥ विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गं मवाप्स्यसि ॥ १७ ॥ एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिंदम ॥ दिष्ट्या वद्धमिहेशक्रहतो ब्राह्मणकंटकः ॥ १८ ॥ त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहिलोकान् शचीपते ॥ जितेन्द्रियोजिता मित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १९ ॥ शल्य उवाच ॥ ततो देवा भृशं तुष्टामहर्षिगणसंवृताः ॥ पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगाराक्षसास्तथा ॥ २० ॥ गंधर्वादेव कन्याश्च सर्वे चाप्सरसांगणाः ॥ सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशांपते ॥ २१ ॥ उपागम्या ब्रुवन्सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ॥ हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्या गस्त्येन धीमता ॥ दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः स पापमहीतले ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इंद्रागस्त्यसंवादे नहुषभ्रंशोऽष्टमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७३ ॥ शल्य उवाच ततः शक्रस्तूयमानो गंधर्वाप्सरसांगणैः ॥ ऐरावतं समारुत्य द्विपेन्द्रं लक्ष्मणैर्युतं ॥ १ ॥ पावकः सुमहातेजामहर्षिश्च बृहस्पतिः ॥ यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २ ॥ सर्वे देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः ॥ गंधर्वैरप्सरारोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३ ॥ स समेत्य महेंद्राण्या देवराजः शतक्रतुः ॥ मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४ ॥ ततः स भगवांस्तत्र अंगिराः समदृश्यत ॥ अथर्ववेदमंत्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ५ ॥ ततस्तु भगवानिन्द्रः संहृष्टः समपद्यत ॥ वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वांगिरसे तदा ॥ ६ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० नहुषभ्रंशोऽष्टमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथर्वांगिरसोनामेति यतो गिरा अथर्ववेदमंत्रैरिदं तुष्टावततोऽथर्वांगिरसोनामाभवत् अस्मिन्वेदेऽथर्ववेदे अथर्ववेदस्य ऋषिरित्यर्थः उदाहरणं वाक्यमेतत् अथर्ववेदरूपं यस्य वाक्यं स ऋषिरिति परिभाषा न च नात्

अथर्वांगिरसोनामवेदेस्मिन्वैभविष्यति ॥ उदाहरणमेतद्विज्ञाभागंचलप्यसे ॥ ७ ॥ एवं संपूज्य भगवानथर्वांगिरसंतदा ॥ व्यसर्जयन्महाराजदेवराजः शत
क्रतुः ॥ ८ ॥ संपूज्य सर्वांस्त्रिदशानृषींश्चापितपोधनान् ॥ इंद्रः प्रमुदितो राजन् धर्मेणापालयत्यजाः ॥ ९ ॥ एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ॥ अज्ञातवास
श्चक्रतः शत्रूणां वधकांक्षया ॥ १० ॥ नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्किंष्टोसि महावने ॥ द्रौपद्या सह राजेंद्र भ्रातृभिश्च महामात्मभिः ॥ ११ ॥ एवं त्वमपि राजेंद्र राज्यं प्रा
प्यसि भारत ॥ वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ १२ ॥ दुराचारश्च न दुषो ब्रह्मद्विपापचेतनः ॥ अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १३ ॥ ए
वं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ॥ क्षिप्रं नाशं गमिष्यति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४ ॥ ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमां ॥ भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च
माना वर्धते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १५ ॥ उपास्यान्मिदं शक्रविजयं वेदसंमितं ॥ राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६ ॥ तस्मात्संश्रवन्नामिन्त्वां विजयं जयतां वर ॥ संस्तूय
नियतः पठेत् ॥ धूतपाप्मा जितस्वर्गः परत्रेह च मोदते ॥ १७ ॥ न चारिजं भयंतस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः ॥ नापदं प्राप्नुयात्कांचिद्दीर्घमायुश्च विंदेति ॥ सर्वत्र जयमा
चनं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्राजं मिदं वचः ॥ २२ ॥ भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ॥ तत्र ते जो वधः कार्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवः ॥ २३ ॥ शल्य उवाच
एवमेतत् करिष्यामि यथामां संप्रभाषसे ॥ यच्चान्यदपि शक्यामितत् करिष्याम्यहं तव ॥ २४ ॥ वैशंपायन उवाच ततस्त्वामं व्यकीर्ते
याञ्छल्यो मद्राधिपस्तदा ॥ जगाम सबलः श्रीमान् दुर्योधनमरिंदम ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि शल्यगमने ष्टादशोऽध्यायः ॥
॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ॥ महता चतुरंगेण बलेनागाद्युधिष्ठिरं ॥ १ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शत्रुतेजसो वधो येन तादृशोऽर्जुनसंस्तवः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति नै. भारतजा. अष्टाद. ॥ १८ ॥ युयुधानः सात्वकिः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ समावायः समूहः ॥ २२ ॥

तस्ययोधामहावीर्यानानादेशसमागताः ॥ नानाप्रहरणावीराःशोभयांचक्रिरेबलं ॥ २ ॥ परश्वधैर्भिदिपालैःशूलतौमरमुद्गरैः ॥ परिघैर्यष्टिभिःपाशैःकरवा
लैश्चनिर्मलैः ॥ ३ ॥ खड्गकार्मुकनिर्व्यूहैःशरैश्चविविधैरपि ॥ तैलघौतैःप्रकाशद्भिःसदाशोभतवैबलं ॥ ४ ॥ तस्यमेघप्रकाशस्यसौवर्णैःशोभितस्यच ॥ बभूवुरु
पसैन्यस्यमेघस्येवसविद्युतः ॥ ५ ॥ अक्षौहिणीतुसासेनातदायौघिष्ठिरबलं ॥ प्रविश्यांतर्दधेराजन्सागरंकुनदीयथा ॥ ६ ॥ तथैवाक्षौहिणींगृह्यचेदीनाष्टषभो
बली ॥ धृष्टकेतुरुपागच्छत्पांडवानमितौजसः ॥ ७ ॥ मागधश्चजयत्सेनोजारासंधिर्महाबलः ॥ अक्षौहिण्यैवसैन्यस्यधर्मराजमुपागमत् ॥ ८ ॥ तथैवपांड्वोरा
जेंद्रसागरानूपवासिभिः ॥ दतोबहुविधैर्यौघैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९ ॥ तस्यसैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे ॥ प्रेक्षणीयतरंराजन्सुवेषंबलवत्तदा ॥ १० ॥
द्रुपदस्याप्यभूत्सेनानानादेशसमागतैः ॥ शोभितापुरुषैःशूरैःपुत्रैश्चास्यमहारथैः ॥ ११ ॥ तथैवराजामत्स्यानांविराटोवाहिनीपतिः ॥ पार्वतीयैर्महीपालैःसहि
तःपांडवानियात् ॥ १२ ॥ इतश्चेतश्चपांडूनांसमाजग्मुर्महात्मनां ॥ अक्षौहिण्यस्तुसमेताविविधध्वजसंकुलाः ॥ १३ ॥ युयुत्समानाःकुरुभिःपांडवान्समहर्षय
न् ॥ तथैवधार्तराष्ट्रस्यहर्षसमभिवर्धयन् ॥ १४ ॥ भगदत्तोमहीपालःसेनामक्षौहिणींददौ ॥ तस्यचीनैःकिरातैश्चक्रांचनैरिवसंभृतं ॥ १५ ॥ बभौबलमनाधृष्यं
कर्णिकारवनंयथा ॥ तथाभूरिश्रवाःशूरःशल्यश्चकुरुनंदन ॥ १६ ॥ दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्यापृथक्पृथक् ॥ कृतवर्माचहार्दिक्योभोजांधकुकुरैःसह ॥
॥ १७ ॥ अक्षौहिण्यैवसेनायादुर्योधनमुपागमत् ॥ तस्यतैःपुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलं ॥ १८ ॥ अशोभतयथामत्तैर्वनंप्रक्रीडितैर्गजैः ॥ जयद्रथमुखाश्चान्ये
सिंधुसौवीरवासिनः ॥ १९ ॥ आजग्मुःपृथिवीपालाःकंपयंतइवाचलान् ॥ तेषामक्षौहिणीसेनावहुलाविवभौतद्वा ॥ २० ॥ विधूयमानोवातेनबहुरुपइवांबुदः ॥
सुदक्षिणश्चक्रांबोजोयवनैश्चशकैस्तथा ॥ २१ ॥ उपाजमामकौरव्यमक्षौहिण्याविशांपते ॥ तस्यसेनासमावायःशल्लभानामिवाबभौ ॥ २२ ॥ सचसंप्राप्य
कौरव्यंतत्रैवांतर्दधेतदा ॥ तथामाहिष्मतीवासीनीलोनीलायुधैःसह ॥ २३ ॥ महीपालोमहावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ आवंत्यौचमहीपालौमहाबलसुसंव
तौ ॥ २४ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यांतावभियातौसुयोधनं ॥ केकैयाश्चनरव्याघ्राःसोदर्याःपंचपार्थिवाः ॥ २५ ॥ संहर्षयंतःकौरव्यमक्षौहिण्यासमाद्रवन् ॥ ततस्तत
स्तुसर्वेषांभूमिपानांमहात्मनां ॥ २६ ॥

॥ २३ ॥ आवंत्यौविदानुविदौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अहिच्छत्रादयः प्रवेशविशेषाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इ० नै० जा० एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥ वाक्येति भवद्भिः किञ्चिद्वक्तव्यमतो हेतोरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शेषवतः
 तिस्रो न्याः समवर्तत वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ एवमेकादशावृत्ताः सेनादुर्योधनस्य ताः ॥ २७ ॥ युयुत्समानाः कौतियान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥ नहास्तिनपुरे राजन्व
 काशो भवत्तदा ॥ २८ ॥ राज्ञां स्वबलमुत्थानां प्राधान्येनापि भारत ॥ ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजांगलं ॥ २९ ॥ तथारोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ अहि
 च्छत्रं कालकूटं गंगाकूलं च भारत ॥ ३० ॥ वारणं वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ३१ ॥ बभूव कौरवेयाणां बलेनाती
 व संवृतः ॥ तत्र सैन्यं तथा युक्तं ददर्श स पुरोहितः ॥ ३२ ॥ यः स पांचालराजेन प्रेषितः कौरवान् प्रति ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरो
 हितसैन्यदर्शने एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ समाप्तमिदं सेनोद्योगपर्वं ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ संजय आनपर्वं ॥ वैशंपायन उवाच सच कौरव्यमासा
 द्यद्रुपदस्य पुरोहितः ॥ सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १ ॥ सर्वकौशल्यमुक्त्वा दौष्ट्यं चैव मनामयं ॥ सर्वसेनाप्रणेतृणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥ सर्वे
 भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ॥ वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रश्च पांडुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ॥ तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र सं
 शयः ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्तैः पैतृकं वसु ॥ पांडुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५ ॥ एवं गते पांडवे यैर्विदितं वः पुरायथा ॥ न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धृतराष्ट्रेण
 संवृतं ॥ ६ ॥ प्राणांतिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ॥ शेषवतो न शक्तितानेतुं वैयमसादनं ॥ ७ ॥ पुनश्च वदितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ॥ छद्मनापहृतं सुद्रैर्धा
 र्तराष्ट्रैः ससौ बलैः ॥ ८ ॥ तदप्यनुमतं कर्म यथा युक्तमनेन वै ॥ वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९ ॥ सभायां क्लेशितैर्वीरैः सह भार्यैस्तथा भृशं ॥ अरण्ये
 विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १० ॥ तथा विराटनगरे योन्यंतरगतैरिव ॥ प्राप्तः परमसंक्लेशो यथापार्थ महात्मभिः ॥ ११ ॥ ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं
 पूर्वकिल्बिषं ॥ सामैव कुरुभिः सार्द्धमिच्छन्ति कुरुपुंगवाः ॥ १२ ॥ तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ॥ अनुनेतुमिहार्हं ति यार्त्तराष्ट्रं सुहृज्जनाः ॥ १३ ॥ न हि मे
 विश्वहंवीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ॥ अविनाशेन लोकस्य कांक्षन्ते पांडवाः स्वकं ॥ १४ ॥ यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ॥ सच हेतुर्न मंतव्यो बलीयः संस्तथा
 हिते ॥ १५ ॥ अक्षौहिण्यश्च स भैव धर्मपुत्रस्य संगताः ॥ युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनं ॥ १६ ॥ अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणी समाः ॥ सात्यकिभि
 र्यसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७ ॥ आयुः सेषयुक्ताः ॥ १८ ॥ १९ ॥ १० ॥ योन्यंतरगतैरिवेति तैर्दत्तां क्लेशां जन्मांतरव्यवहितानि वनस्मरंतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० विश्वोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ वृष्टं धर्षणायुक्तं यथास्यात्तथा आक्षिप्यतिरस्कृत्य ॥ ८ ॥ तत्र पां
डवपक्षे ॥ ९ ॥ १० ॥ तं समयं कालं तच्च संकेतवाक्यं त्रयोदश वर्षे जातैः पुनर्वने बस्तव्यमित्येवं रूपं वा समय इत्युपक्रम्य संकेते कालभाषयोरिति नेदिनी आश्रित्य निर्वासयैव कुराज्यांशं नेच्छति किंतु तद्विहितं मे

एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ॥ एकतश्च महाबाहुर्वदु रूपी धनंजयः ॥ १८ ॥ यथा किरीटी सर्वाभ्यः सेनाभ्यो व्यतिरिच्यते ॥ एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो
महायुतिः ॥ १९ ॥ बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ॥ बुद्धिमत्त्वं च कृष्णस्य बुद्ध्या युध्येत को नरः ॥ २० ॥ ते भवन्तो यथा धर्मं यथा समयमेव च ॥ प्रयच्छन्तु
प्रदातव्यं मावः कालो त्यगादयं ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि पुरोहितयाने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रह्लादो महायुतिः ॥ संपूज्यैनं यथा कालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे सह दामोदरेण ते ॥ दिष्ट्या सहायवंतश्च दिष्ट्या धर्मं
च ते रताः ॥ २ ॥ दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनंदनाः ॥ दिष्ट्या न युद्धमनसः पांडवाः सह बांधवैः ॥ ३ ॥ भवता सत्यमुक्तं तु सर्वमेतन्न संशयः ॥ अतितीक्ष्णं तु
ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४ ॥ असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पांडवाः ॥ प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वपितुर्धनमसंशयं ॥ ५ ॥ किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महार
थः ॥ कोहि पांडुसुतं युद्धे विषहेत धनंजयं ॥ ६ ॥ अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भूतः ॥ त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ७ ॥ भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृ
ष्टमाक्षिप्य मन्युना ॥ दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ न तत्राविदितं ब्रह्मन् लोके भूतेन केनचित् ॥ पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९ ॥ दुर्यो
धनार्थं शकुनिर्घूते निर्जितवान्पुरा ॥ समयेन गतोरण्यं पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १० ॥ स तं समयमाश्रित्य राज्यं नेच्छति पैतृकं ॥ बलमाश्रित्य मत्स्यानां पांचालानां
च मूर्खवत् ॥ ११ ॥ दुर्योधनो भयाद्विद्वन्नदद्यात्पादमंततः ॥ धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेपि च ॥ १२ ॥ यदि कांक्षंति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ॥ यथा प्रतिज्ञं
कालं तं चरंतु वनमाश्रिताः ॥ १३ ॥ ततो दुर्योधनस्यां केवर्ततामकुतो भयाः ॥ अधर्मिं कीर्तुमाबुद्धिं मौर्याकुर्वंतु केवलात् ॥ १४ ॥ अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छं
ति पांडवाः ॥ आसाद्ये मानकुरुश्रेष्ठान् स्मरिष्यंति वचो मम ॥ १५ ॥ भीष्म उवाच किं नुराधेयवाचा ते कर्मतस्मर्तुमर्हसि ॥ एक एव यदापार्थः षड्रथानित
वान् युधि ॥ १६ ॥ बहुशो जीयमानस्य कर्मदृष्टं तदैव ते ॥ न च देवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणो ब्रवीत् ॥ ध्रुवं युधिहतास्ते न भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ १७ ॥

नेवपैतुकमिच्छतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ पादं चतुर्यांशमपि किमुतार्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १॥ २० ॥ २१ ॥ इति उ० नैलकंठीये भारतभा० पुरोहितयाने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ प्राप्तानिति दिष्ट्याभागेन आनस्य संनद्धो भूत्वा स्थानं स्थितिमुपस्थितः प्राप्तः इति सभाजयेथाः पूजयेथाः ॥ १ ॥ स्वस्तिमंतो वयमिति सर्वान्वदेः रुच्छं निरुप्यापितेषां शांतिरक्रोधोऽस्मासु विद्यते मिथ्यापेतानां निष्कपटानां ॥ २ ॥ महं पर्याकार्षुः मदर्थं परित आनीतवतः ॥ ३ ॥ धर्मार्थाभ्यां धर्मार्थं अर्थार्थं च सुखं वैशंपायन उवाच धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ॥ अवभत्स्य च रां धेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ अस्मद्वितं वाक्यमिदं भीष्मः शांतनवो ब्रवीत् ॥ पांडवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९ ॥ चिंतयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजय ॥ स भवान्प्रतियात्व घपांडवानेव माचिरं ॥ २० ॥ स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पांडवान् ॥ स भामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि पुरोहितयाने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच प्राप्तानाहुः संजय पांडुपुत्रानुपप्लव्येतान् विजानीहि गत्वा ॥ अजातशत्रुं च सभाजयेथादिष्ट्या न त्वस्थानमुपस्थितस्त्वं ॥ १ ॥ सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमंतः रुच्छं वा समतदर्हान् निरुप्य ॥ तेषां शांतिं विद्यते स्मासु शीघ्रं मिथ्यापेतानामुपकारिणां सतां ॥ २ ॥ नाहं क्वचित्संजय पांडवानां मिथ्यावृत्तिकां च न जात्वपश्यं ॥ सर्वां श्रियं त्यात्मवीर्येण लब्ध्वां पर्याकार्षुः पांडवामत्यमेव ॥ ३ ॥ दोषं त्वेषां नाध्यगच्छं परीच्छन्नित्यं कंचिद्येन गर्हय पार्थान् ॥ धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वेति नित्यं सुखप्रियेनानुरुध्यंतिकामात् ॥ ४ ॥ धर्मशीतं क्षुत्पिपासे तथैव निद्रांतं द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादं ॥ धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय धर्मार्थयोगान्प्रयतंति पार्थाः ॥ ५ ॥ त्यजंति मित्रेषु धनानि कालेन संवासा जीर्यति तेषु मैत्री ॥ यथार्हमानार्थकरा हि पार्थास्तेषां द्विष्टानां स्याजमीदृश्यपक्षे ॥ ६ ॥ अन्यत्र पापाद्विषमान्मंदबुद्धेर्दुर्योधनात् क्षुद्रतराच्च कर्णात् ॥ तेषां हीमौहीनसुखप्रियाणां महात्मनां संजनयतो हितेजः ॥ ७ ॥ उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो दुर्योधनः सुरुतं मन्यते तत् ॥ तेषां भागं यच्च मन्येत बालः शक्यं हर्तुं जीवतां पांडवानां ॥ ८ ॥ यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ॥ माद्रीपुत्रौ सृजयाश्चापियांति पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानं ॥ ९ ॥ सत्ये वैकः पृथिवीं सव्यसाची गांडीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ॥ तथा जिष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १० ॥ तिष्ठेत्कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ताद्यः सर्वलोकेषु वरेण्य एकः ॥ पर्जन्यघोषान्प्रवपन् शरौघान्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११ ॥

मीतिः प्रियं पुत्रादि तवनुरोधेन कामात् चर्चयन्त्यजंती त्वर्चः ॥ ४ ॥ तंद्री जायत एव यौद्धं ॥ ५ ॥ यथार्हमानं अर्थं च कुर्वेति ते तथा ॥ ६ ॥ तेजःकोषं ॥ ७ ॥ उत्थाने आरंभकाले एव वीर्येण प्रसंगेयस्य स उत्थानवीर्यः यत्तेषां भागं हर्तुं शक्यं मन्यते तत्सुरुतं युक्तमिति मन्यते यौद्धादिति शब्दः ॥ ८ ॥ यस्यापदवीयांति तस्य अनुगादित्यर्थः तस्य तस्मै प्रदानं भागं ॥ ९ ॥ जिष्णुर्जयशिलः ॥ १० ॥ वरेण्यः भोगमोक्षकर्तृवरेण्यः ॥ ११ ॥

मत्स्यदेशजानां ॥ १२ ॥ जानवेदसे उपाहरत्वां डवमिविविपरिणामेनानुपंगः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ एतत्परिदृश्यमा
चं बलं प्रीत्यद्रोणादीनां सामर्थ्यतदपितत्यंतथापितान्यां डवान्माप्यनास्तीति मन्ये तुच्छमित्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रबर्हः श्रेष्ठः संत्यक्तात्मा त्यक्तदेहः ॥ १८ ॥ सहोषितो वर्षमात्रं चरितार्थः गोमहोरक्षितः मात्स्येयानां

दिशं त्युदीचीमपि चोतरान् कुरुन् गां डीवधन्वैकरयोजिगाय ॥ धनं चैषामाहरत्सव्यसाचीसेनानुगान्द्रविडां श्रैवचक्रे ॥ १२ ॥ यश्चैव देवान् स्वां डवे सव्यसाचीगां
डीवधन्वा प्रजिगाय सेंद्रान् ॥ उपाहरत्पां डवो जातवेदसे यशोमानं वर्धयन् पां डवानां ॥ १३ ॥ गदाभृतां नास्ति समोत्र भीमाद्भस्मारो हो नास्ति समश्च तस्य ॥ रथे
र्जुना दाहुरहीनमेनं बाह्वोर्बलेनायुतनागवीर्यं ॥ १४ ॥ सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी दहेत् क्षुद्रां स्तरसाधारतं राष्ट्रान् ॥ सदा त्यमर्षी न बलात्सशक्यो युद्धे जेतुं वा सवेना
पिसाक्षात् ॥ १५ ॥ सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ सुशिक्षितौ भ्रातरौ फाल्गुनेन ॥ स्येनौ यथापक्षिपूगान् रुजंतौ माद्रीपुत्रौ शेषयेतां शत्रून् ॥ १६ ॥ एतद्वत्पूर्णं
मस्माकमेवं यत्सत्यं तां प्राप्य नास्तीति मन्ये ॥ तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी पृष्टद्युम्नः पां डवानां मिहैकः ॥ १७ ॥ सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः संत्यक्तात्मा पां डवार्थे
श्रुतो मे ॥ अजातशत्रुं प्रसहेत कोन्यो येषां स स्यादग्रणीर्दृष्टिर्गोमहोरक्षितः ॥ १८ ॥ सहोषितश्चरितार्थो वयस्यो मात्स्येयानां मधिपो वै विराटः ॥ स वै सपुत्रः पां डवार्थे च
शश्वद्युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ॥ १९ ॥ अवरुद्धारथिनः केकयेभ्यो महेष्वासा भ्रातरः पंचसन्ति ॥ केकयेभ्यो राज्यमाकांक्षमाणायुद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥
॥ २० ॥ सर्वांश्च वीरान् पृथिवीपतीनां समागतान् पां डवार्थे निविष्टान् ॥ शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि प्रीत्या युक्तान् संश्रितान् धर्मराजं ॥ २१ ॥ गिर्याश्रया दुर्गनि
वासिनश्च योधाः पृथिव्यां कुलजातिशुद्धाः ॥ म्लेच्छाश्च नाना युधवीर्यवन्तः समामताः पां डवार्थे निविष्टाः ॥ २२ ॥ पांड्यश्च राजा समितीं द्रकल्पो यो य प्रवीरैर्बहु
भिः समेतः ॥ समागतः पां डवार्थे महात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २३ ॥ अखंड्रोणादर्जुना द्वासु देवात्कृपाद्वीष्माद्येन वृतं शृणोमि ॥ यंतं कार्ष्णिप्रतिममादुरे
कंससात्यकिः पां डवार्थे निविष्टः ॥ २४ ॥ उपाश्रिताश्चेदिकरूपकाश्च सर्वोद्योगैर्भूमिपालाः समेताः ॥ तेषां मध्ये सूर्यमिवातपंतं श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलंतं ॥ २५ ॥

मत्स्यदेशजानां ॥ १९ ॥ केकयेभ्यो देशेभ्यः अवरुद्धाः बहिर्निःसारिताः पंचभ्रातरः केकयानां यतः केकयेभ्यः राज्यं प्राप्तुमिच्छंतः पूर्वं अस्मदीया अपि संप्रति पां डवान् अनुवसन्ति अनुसरन्ति तेन स्वयं सहानिः परप
क्षं पुष्टिश्च दर्शिता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ समितिसंपाप्ते समित्याजिसमिपुधइतिकोशः अप्रतिवीर्यतेजाः अनुन्यतेजाः ॥ २३ ॥ कार्ष्णिः प्रयुञ्जस्तत्तुल्यं ॥ २४ ॥ चेदिपतिं शिशुपालं कृष्णो ममर्देत्युत्तरे
णान्वयः ॥ २५ ॥

ज्यांभनुर्गुणं कर्षतां धनुर्भुतां ॥ २६ ॥ यस्यमानं बर्धयंति तं शिशुपालं अग्निदितिसंबंधः ॥ २७ ॥ चेदिपतिविहाय अन्ये तं कृष्णं केप्राद्रवन्न केपि कितुस एव तेन सह स्पृष्ट्वा चकारेत्यर्थः ॥ २८ ॥ आशोपमानो जयमिति शेषः अशेतशयनं कृतवान् शिशुपालः ॥ २९ ॥ यत्नतः अवेदयंतं ज्ञापितवंतः चारा इति शेषः ॥ ३० ॥ कृष्णो वासुदेवार्जुनौ ॥ ३१ ॥ संगरं चेन्न गच्छेत्तदा शर्मलमेत नो चेत् अन्यथा इन्द्रो विष्णुश्च अर्जु

अस्तं भनीयं युधिमन्यमानो ज्यां कर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्यां ॥ सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य प्रसत्य कृष्णस्तरसा संममर्द ॥ २६ ॥ यशोमानो वर्धयन् पांडवानां पु राभिनच्छि श्रुपालं समीक्ष्य ॥ यस्य सर्वे वर्धयंति स्म मानं करुष राज प्रमुखानरेन्द्राः ॥ २७ ॥ तमसत्यं केशवं तत्र मत्वा सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णं ॥ केप्राद्रवं श्रेदिप ति विहाय सिंहं दृष्ट्वा सुद्रुगा इवान्ये ॥ २८ ॥ यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीयादाशं समानी द्वैरथे वासुदेवं ॥ सोऽशेत कृष्णेन हतः परासुर्वातिनेनोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २९ ॥ पराक्रमं मे यदवेदयंत तेषां मर्थे संजय केशवस्य ॥ अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णोर्मावल्गणेनाधिगच्छामि शांतिं ॥ ३० ॥ न जातु ताञ्छत्रुरन्यः सहेतयेषां सस्यादग्रणीर्दृष्टिं सिंहः ॥ प्रवेपते मे हृदयं भयेन श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३१ ॥ न चेद्गच्छेत्संगरं मंदबुद्धिस्ताभ्यां लभेच्छर्मतदा सुतो मे ॥ नो चेत्कुरुसंजय नि देहेतामिंद्रा विष्णुदैत्यसेनां यथैव ॥ ३२ ॥ मतो हि मे शक्रसमो धनंजयः सनातनो दृष्टिं वीरश्च विष्णुः ॥ धर्मारामो ही निषेवस्तरस्वी कुंतीपुत्रः पांडवोऽजातशत्रुः ॥ ३३ ॥ दुर्योधनेन निरुतो मनस्वी नो चेत् क्रुद्धः प्रदेहेद्दार्तराष्ट्रान् ॥ नाहंतया त्वर्जुना द्वा सुदेवा द्वा मा द्वा हं यमयोर्वा विभेमि ॥ ३४ ॥ यथाराज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत मन्योरहं भीततरः सदैव ॥ महातपा ब्रह्मचर्येण युक्तः संकल्पोयं मानसस्तस्य सिध्येत् ॥ ३५ ॥ तस्य क्रोधं संजयाहं समीक्ष्य स्थाने जानन् भृशमस्म्यद्यभीतः ॥ सग च्छशीघ्रं प्रहितोरथेन पांचालराजस्य च मूनिवेशनं ॥ ३६ ॥ अजातशत्रुं कुशलं स्मृच्छेः पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वं ॥ जनार्दनं चापि समेत्य तात महामात्रं वीर्य वतामुदारं ॥ ३७ ॥ अनामयं मद्बचनेन पृच्छेः घृतराष्ट्रः पांडवैः शांतिमीप्सुः ॥ न तस्य किंचिद्बचनं न कुर्यात् कुंतीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ॥ ३८ ॥ प्रियश्चैषामात्मसम श्रुण्वो विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ समानीतान् पांडवान् संजयांश्च जनार्दनं युयुधानं विराटं ॥ ३९ ॥ अनामयं मद्बचनेन पृच्छेः सर्वास्तथा द्रौपदेयांश्च पंच ॥ यद्यत्तत्र प्राप्तं कालं परेभ्यस्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ॥ तद्भाषेथाः संजय राजमर्ध्वेन मूर्च्छयेद्यन्नच युद्धहेतुः ॥ ४० ॥ इ० उ० संज० घृतराष्ट्रसंदेशोद्वावि ० ॥ २२ ॥

न वासुदेवो निर्देहेत्तमित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ शक्रपुत्रत्वात् शक्रसमः धर्मपुत्रत्वात् धर्मारामः ॥ ३३ ॥ निरुतो वंचितः मनस्वी जितमनाः ॥ ३४ ॥ मन्योः क्रोधात् ॥ ३५ ॥ स्थाने जानन् युक्तं पश्यन् ॥ ३६ ॥ महामात्रं महा प्रज्ञं ॥ ३७ ॥ शांतिं वीरुरस्तीति प्रदेत्यभ्याहारः ॥ ३८ ॥ समानीतान् एकत्र स्थितान् ॥ ३९ ॥ न मूर्च्छयेत् बर्धयेत् क्रोधमिति शेषः ॥ ४० ॥ इति नैलकंठीये गारतमा० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ प्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यत्र आपवर्गं त्वं स्वस्तिकामः कल्याणार्थं यांश्च दृष्टान् कामान् भोज्यान् मज्जरथादीन् चान्छसिते सर्वे कुशलिनः कच्चिदित्यनुषंगः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दत्तिरस्मात्सुहृदः ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ १० ॥ कुरुभ्यः स्पृहयंतिकच्चिदित्यनुषंगः कुरुणां कल्याणं अयुद्धेन बांच्छंतिकच्चिदिति भावः ॥ ११ ॥ येषां राष्ट्रे निवसति तेषां कुरुणां मध्ये धनुर्भूतः कच्चिन्मानं लभते ॥ १२ ॥ १३ ॥ महानस्यो महा

वैशंपायन उवाच राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ॥ उपप्लव्यं ययौ द्रुपं पांडवानामितौ जसः ॥ १ ॥ सतुराजानमासाद्य कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ अभिवाद्य ततः
 पूर्वसूतपुत्रोभ्यभाषत ॥ २ ॥ गावल्गणिः संजयः सूतसूनुरजातशत्रुमवदत्पतीतः ॥ दिष्ट्याराजं स्वामरोगं प्रपश्ये सहायवंतं च महेंद्रकल्पं ॥ ३ ॥ अनामयं पृच्छ
 तित्वां विकेयो वद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ॥ कच्चिद्भूमिः कुशली पांडवाभ्यो धनं जयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ४ ॥ कच्चित्कृष्णाद्रौपदीराजपुत्री सत्यव्रतावीरपत्नी सपु
 त्रा ॥ मनस्विनी यत्र च बांच्छसित्वमिष्टान् कामान् भारतस्वस्तिकामः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच गावल्गणे संजयस्वागतं ते प्रियामहेते वयं दर्शनेन ॥ अनामयं प्र
 तिजानेत वाहं सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ६ ॥ चिरादिदं कुशलं भारतस्य श्रुत्वा राज्ञः कुरुवद्धस्य सूतः ॥ मन्ये साक्षादृष्टमहं नरेन्द्रं ह्रस्वैवत्वां संजयप्रोतिषोगात्
 ॥ ७ ॥ पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ सकौरव्यः कुशलीतातभीष्मो यथा पूर्ववत्तिरस्यस्य कच्चित् ॥ ८ ॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वै
 चित्रवीर्यः कुशली महात्मा ॥ महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः कच्चिद्विद्वान् कुशली सूतपुत्रः ॥ ९ ॥ ससोमदत्तः कुशलीतात कच्चिद्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ॥ द्रोणः
 सपुत्रश्चक्रपथविप्रो महेश्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १० ॥ सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयंतिसंजयधनुर्धरा ये पृथिव्यां प्रधानाः ॥ महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता धनुर्भूतां मुख्य
 तमाः पृथिव्यां ॥ ११ ॥ कच्चिन्मानं तात लभंत एते धनुर्भूतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो महेश्वासः शीलवान् द्रोणपुत्रः ॥ १२ ॥ वैश्यापुत्रः कुश
 लीतात कच्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ॥ कर्णो मात्यः कुशलीतात कच्चित्सुयोधनो यस्य मंदो विधेयः ॥ १३ ॥ स्त्रियो वद्धा भारतानां जनन्यो महानस्यो दासभा
 र्याश्च सूतः ॥ बन्धुः पुत्राभाग्निनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥ १४ ॥ कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथावत् प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिं ॥ कच्चिद्वायान्मामकान्
 धार्तराष्ट्रो द्विजातीनां संजयनोपहंति ॥ १५ ॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ॥ स्वर्गस्य कच्चिन्नतया वर्त्मभूतामुपेक्षते तेषु सदैव वृत्तिं ॥ १६ ॥

नृपेपरिचारिकाः बन्धुः स्त्रियाः अव्यलीकाः निष्कपटाः ॥ १४ ॥ दत्तिजीविकां दातुमिति शेषः दायां नृपेक्षत इत्युत्तरार्धार्थान्नोऽपकर्षणयोज्यं ॥ १५ ॥ अतिक्रमानोपेक्षत इत्युत्तरार्धार्थान्नोऽपकर्षणयोज्यं ॥ १६ ॥

एतद्वाह्मणानां वृत्तेः पालनं ज्योतिः परलोकप्रकाशकं जीवलोके इह शुक्लं यशस्कं दोषलोभं ब्राह्मणवृत्त्युपधातेन नियच्छति ॥ १७ ॥ बुभूषते प्रापयितुमिच्छति भेदेन जिजीविषंति शत्रुभिर्भेदिताः संतस्तद्वत्तैर्धनैर्जीवितुमिच्छन्ति ॥ १८ ॥ १९ ॥ पार्थस्य अर्जुनस्य कृत्यं स्मरन्ति युधांसं यामाणां प्रणेतुर्निर्वाहकस्य आहुः शमं कुर्वितिशेषः शमेति पाठेशमशाम्यशांतिगच्छेत्यर्थः ॥ २० ॥ मौर्व्याः भुजः कौटिल्यंतस्य अग्रमिवापशरसंधानदेशः ततः प्रहितान् प्रेषितान् ॥ २१ ॥ सुवाससः सुपुत्राः हस्तवापो हस्तक्षेपः वचनभेदे पिसास्यनाधिकरण्यं शतं स्त्रियोऽस्य परिग्रह इति वत् एकषष्टिर्बाणा अस्य एकेन यत्नेन प्रक्षेप्या इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एतज्ज्योतिश्चोत्तमं जीवलोके शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ॥ ते चेदोषं न नियच्छन्ति न दाः रुक्मो नाश्वमेभविता कौरवाणां ॥ १७ ॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो बुभूषते वृत्तिमं मात्यवर्गे ॥ कच्चिन्नभेदेन जिजीविषंति सुहृद्रूपादुर्हदश्चैकमत्यात् ॥ १८ ॥ कच्चिन्नपार्थक्यं यंति तात्ते पांडवानां कुरवः सर्व एव ॥ द्रोणः सपुत्रश्चक्रपश्चवीरो नास्मा सुपापानिवदंति कच्चित् ॥ १९ ॥ कच्चिद्राज्ये धृतराष्ट्रं सपुत्रं समेत्याहुः कुरवः सर्व एव ॥ कच्चिद्दृष्ट्वादस्युसंधानं समेतान् स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ २० ॥ मौर्वी भुजाग्रप्रहितान् स्मता तदो धूयमानेन धनुर्धरेण ॥ गांडीवमुन्नास्तमयितुं घीषानजिह्मगान् कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २१ ॥ नचापश्वं कंचिदहं पृथिव्यां योधं समं वा अधिकमर्जुनेन ॥ यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥ २२ ॥ गदापाणिभीमसेनस्तरस्वी प्रवेपयच्छत्रुसंधाननीके ॥ नागः प्रभिन्न इव नडुलेषु चंक्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २३ ॥ माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिंगान् समागतान् जग्रहंत कूरे ॥ वामेनास्य नदक्षिणेनैव यो वै महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४ ॥ पुरा जेतुं नकुलः प्रेषितो यं शिर्वींस्त्रिगर्तान् संजय पश्य तस्ते ॥ दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे माद्री सुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २५ ॥ पराभवो द्वैतवने य आसीदुर्मत्रिते घोषयात्रागतानां ॥ यत्र मंदाच्छत्रुवशं प्रयातानमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २६ ॥ अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं माद्रीपुत्रौ भीमसेनोऽप्यरक्षत् ॥ गांडीवधन्वा शत्रुसंधानुदस्य स्वस्यागमत् कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २७ ॥ न कर्मणा साधुनैकेन नूनं सुखं शक्यं वै भवतीह संजय ॥ सर्वात्मना परिजेतुं वयं चेन्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रं ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणियुधिष्ठिरप्रश्ने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २३ ॥

नडुलेषु सत्पुणेषु स्थलेषु ॥ २३ ॥ दंतकूरे कूरं अन्नं दंताः क्रोधावेशात् कूरवच्चर्व्यं ते स्मिन्निति दंतकूरः संयामः तं स्मिन् अस्य नृक्षिपन् ॥ २४ ॥ २५ ॥ जयः अर्जुनः ॥ २६ ॥ अहं अर्जुनस्य तदा पृष्ठरक्षकः प्रेरकोऽभवमित्यर्थः भीमसेनश्च माद्रीसुतयोः पृष्ठरक्षकोऽभूत्पंचभिरप्यस्माभिस्ते मोचिता इत्यर्थः ॥ २७ ॥ न कर्मणेति सर्वात्मना सर्वोपायैः दानभेदद्वैतैश्चेत् धृतराष्ट्रस्य पुत्रं जेतुं शक्नुमस्तर्हि एकेन साधुन कर्मणा सामाख्येनोपायेन सुखं सुखेन जेतुं नैव शक्यं भवति साम्नाऽसाध्ये हि दानादयः प्रयुज्यन्ते तैरप्यसाध्यः कथं साममात्रेण साध्यः स्यात् अतो द्वैकसाध्यः स इति भावः पाठांतरे परिणेतुं स्वायत्तीकर्तुं ॥ २८ ॥ इ० नै० त्रयोवि० ॥ २३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ यदिति अद्रुग्धेषु अनपकृतेषु धार्तराष्ट्रेषु यत्तुष्माकं द्रुग्धवत् अपकृतस्येव सौनः सूनावान् हिंस्रः तद्धर्मादनपेतं सौनधर्म्यं कौर्यवर्तते तन्न साधु द्रुग्धैरपि भवद्विस्तेषु प्रव्राजनकाले पिद्रोहो न कृत इदानीं तु
सुतरां न कर्तव्य इत्याशयः ते तु स्वकृतं भोक्ष्यंत्येवेत्याह मित्रधुगिति ॥ ३ ॥ न चानुजानाति संधिनानुमोदते तप्यते च पुत्रनाशभयात् गरीयानिति शृणोति चेति संबंधः ॥ ४ ॥ कच्चिदस्मान् स्मरंतीति पृष्टं तत्राह स्म

संजय उवाच यथा त्वमे पांडव तत्तथैव कुरु कुरु श्रेष्ठजनं च पृच्छसि ॥ अनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरु श्रेष्ठान् पृच्छसि पार्थ यास्त्वं ॥ १ ॥ संत्येव दृष्ट्वा साधवो
धार्तराष्ट्रे संत्येव पापाः पांडव तस्य विद्धि ॥ दद्याद्रिपुभ्योऽपि हि धार्तराष्ट्रः कुतो दायां लोपयेद्ब्राह्मणानां ॥ २ ॥ यद्युष्माकं वर्तते सौनधर्म्यं मद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु ॥
मित्रधुकस्यात् धृतराष्ट्रः स पुत्रो युष्मान् द्विषन्साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३ ॥ न चानुजानाति शृणोति च तप्यते शोचत्यंतः स्थविरोऽजातशत्रो ॥ शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य
मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४ ॥ स्मरंतितुभ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ॥ समुत्कृष्टे दुंदुभिः शंखशब्दे गदापाणिभीमसेनं स्मरंति ॥ ५ ॥ माद्री सु
तौ चापिरणाजिमध्ये सर्वादिशः संपतंतौ स्मरंति ॥ सेनां वर्षतौ शरवर्षै रजसं महारथौ समरे दुःप्रकंपौ ॥ ६ ॥ न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राजं न्न नागतं ज्ञायते यद्भविष्यं ॥
त्वं चेत्तथा सर्वधर्मोपपन्नः प्राप्तः क्लेशं पांडव रुच्छरूपं ॥ त्वमेवैतत्कच्छ्रगतश्च भूयः समीकुर्याः प्रज्ञयाऽजातशत्रो ॥ ७ ॥ न कांमार्थं संत्यजेयुर्हि यर्मपांडोः सुताः सर्व
एवं द्रकल्पाः ॥ त्वमेवैतत्प्रज्ञया जातशत्रो समीकुर्यायेन शर्मानुयुस्ते ॥ ८ ॥ धार्तराष्ट्राः पांडवाः संजयाश्च ये चाप्यन्ये सन्निविष्टान् रेद्राः ॥ यन्मां ब्रवीद्भूत राष्ट्रो निशा
याम जातशत्रो वचनं पिताते ॥ ९ ॥ सहामात्यः सहपुत्रश्च राजन् समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि संजय
वाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच समागताः पांडवाः संजयाश्च जनार्दनो युयुधानो विराटः ॥ यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं गावल्गणे
ब्रूहितसूतपुत्र ॥ १ ॥ संजय उवाच अजातशत्रुं च द्रोणं च धनं जयं माद्रवती सुतौ च ॥ आमंत्रयेवासुदेवं च शौरिं युयुधानं च कितानं विराटं ॥ २ ॥ पंचाला
नामधिपं चैव दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं पार्थ तं याज्ञसेनि ॥ सर्वे वाचं शृणुते मां मदीयां वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन् कुरुणां ॥ ३ ॥ शर्मराजा धृतराष्ट्रो भिनंदन्नयोजयत्त्वरमाणोर
थं मे ॥ स भ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञस्तद्रोचतां पांडवानां शमोस्तु ॥ ४ ॥

रंतीति तुभ्यंत्वां ॥ ५ ॥ रणो यो धं च निस्तद्विशिष्टाया आजिः संपामस्तन्मध्ये रक्षणस्त्राणेरणः कणे इत्यम
रः ॥ ६ ॥ अनागतं अज्ञातं अदृष्टमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ १॥ १० ॥ इति उद्योगपर्वणैलकंठीये भारतभाष्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ १॥ २॥ ३ ॥ रथमयोजयत् इह आगंतुं राज्ञो वचनं पांडवानां
रोचतां ततश्च शमोस्तु ॥ ४ ॥

संस्थानेनकारेण मार्वेनरूपया आर्जवेन अकौटिल्येन अमृशंसाः अनुपाः क्रीनिषेवाः लज्जापरायणाः ॥ ५ ॥ हीनं हिंस्रं सत्त्वं बुद्धि सत्त्वं साधुत्वं वा भीमसेनाः भीषणसैन्याः ॥ ६ ॥ सर्वक्षयः अभावसंस्थः शून्ये एव परिसमाप्तः क्षयः तत्र तत्र प्रथमार्थे त्रलू जयोपि बंधुनाशात्पराजय एव ॥ ७ ॥ ज्ञातीनां दुर्योधनादीनां कार्येष्वप्यत्रायांगंधर्वेभ्यो मोचनादिकं उपकुण्टं निदितं ॥ ८ ॥ निर्णीय निश्चयं कृत्वा निगृह्य हत्वेत्यर्थः ॥

सर्वैर्धर्मैः समुपेतास्तु पार्थाः संस्थानेन मार्वेनार्जवेन ॥ जाताः कुलेऽनृशंसावदान्या क्रीनिषेवाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ५ ॥ न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ॥ उद्भासते त्वं जनविंदुवत् सद्भुवस्त्रेयद्रवेत्किं त्विषं वः ॥ ६ ॥ सर्वे क्षयो ह्यस्य ते यत्र कृत्स्नः पापो दयोनिरयोऽभावसंस्थः ॥ कस्तत्र कुर्याज्जातुकर्मं प्रजानन्पराजयो यत्र समोजयश्च ॥ ७ ॥ ते वै धन्यायैः कृतं ज्ञातिकार्यं ते वै पुत्राः सुहृदो वांधवाश्च ॥ उपकुण्टं जीवितं संत्यजेयुर्यतः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८ ॥ ते चेत्कुरूननु शिष्या य पार्था निर्णीय सर्वान् द्विषतो निगृह्य ॥ समं वस्तु जीवितं मृत्युना स्याद्य जीवध्वं ज्ञातिवधेन साधु ॥ ९ ॥ कोऽप्येव युष्मान् सह केशवेन स चेत्किं तानान् पार्थ तवाद्गुमान् ॥ ससात्यकीन् विषहेत प्रजे तुलब्ध्वापि देवान् सचिवान् सहेद्रान् ॥ १० ॥ को वा कुरूद्रोणभीष्माभिगुमान् श्वत्थामाशल्यरूपादिभिश्च ॥ रणे विजेतुं विषहेत राजनूराधेयगुमान् सह भूमिपालैः ॥ ११ ॥ महद्दलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः को वै शक्तो हंतुमक्षीयमाणः ॥ सोऽहं जये चैव पराजये च निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किंचित् ॥ १२ ॥ कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ॥ सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं पंचालानामधिपं चैव वृद्धं ॥ १३ ॥ कृतां जालिः शरणं वः प्रपद्ये कथं स्वस्ति स्यात् कुरुस्तंजयानां ॥ न त्वेव मे वंचनं वासुदेवो धनं जयो वा जातु किंचिन्न कुर्यात् ॥ १४ ॥ प्राणान् दद्याद्या च मानः कुतो न्यदेत द्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ॥ एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य मतं यद्वः शांतिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणिसंजयवाक्ये पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कां नुवाचं संजय मे शृणोषि युद्धैषिणीयेन युद्धादिभेदि ॥ अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः कस्तलुब्ध्वा जातु युद्धोत्तमसूत ॥ १ ॥ अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय सिध्येत्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ॥ न कर्म कुर्याद्विदितं ममैतदन्यत्र युद्धाद्दुयल्लघीयः ॥ २ ॥

नित्यावित्याह कोहीति द्वाभ्यां ॥ १० ॥ ११ ॥ निःश्रेयसं निश्चयं ॥ १२ ॥ निर्धर्मार्थं धर्मार्थयोर्विरुद्धं कर्म कथं कुर्युः प्रणतोऽस्मीति शेषः ॥ १३ ॥ एवमेव वंचनमिति द्विरुक्त्या विकल्पवाक्यं न कुर्यात् ॥ १४ ॥ प्राणानिति एतद्भवतां जयोपि पराजय एवेति दीनवचनं को वा कुरून् जयेतेति तीक्ष्णवचनं कथं स्वस्ति स्यादित्युभयनाशवचनं च साधनार्थं संधिकार्यस्य सिध्यर्थं ब्रवीमि न तु युष्मान् भीषयां मीत्यर्थः ॥ १५ ॥ इति ० उ० नै० भा० पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ १ ॥ अकुर्वतश्चेत्संकल्पः सिध्येत्तर्हि कर्म न कुर्यात् असिद्धावपि युद्धादन्यत्र अन्यत् अत्रापि प्रथमार्थे त्रलू लघीयोपि कर्म कुर्यान्न तु युद्धं ॥ २ ॥

एवंपूर्वयुद्धमकुर्वताइदानीमपितन्कर्त्तव्यमित्युक्तंअथसर्वथापियुद्धंनकर्त्तव्यंजयपराजययोरव्यवस्थितत्वादित्याह अप्राज्ञइति मूढोऽधर्मज्ञोवायुध्यन्तेश्वर्यलभतेप्राज्ञोधर्मज्ञःअयुध्यन्दैवात्तेश्वर्यात्प्रशस्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ यथतात्पर्यमाह नेति संरंभात्कोपात् पूर्वमपिपाप्रभयादेवत्वयानकृतंतर्हिइदानींप्रज्ञाविरुद्धंतत्किमर्थचिकीर्षसीतिभावः ॥ २२ ॥ अव्याधिजंकटुकंपित्तादिकंविनाप्यरोचकंयशोमुषंयशोहरं पेयंगिलनीयं मन्युंक्रोधं प्रशाम्यशांतोभव ॥ २३ ॥ पापेनुबध्नातितंतथाविधंपापस्यमूलंतंमन्युंयत्रभोगेषुनिमित्तेषु एतेनभीष्मादीनांगुरूणामपिवधोराज्यार्थिनस्त्वत्तोभविष्यतीतिदर्शितं ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ देवयानात्पथोर्चिरादिमार्गादपुनरावृत्तिफलात्गोत्रद्रोहेणमागाइत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥७॥ असंशयंयद्यदिधर्मच

अप्राज्ञोवापांडवयुध्यमानोऽधर्मज्ञोवाभूतिमथोभ्युपैति ॥ प्रज्ञावान्वायुध्यमानोपिधर्मसंस्तंभाद्वासोपिभूतेरपैति ॥ २१ ॥ नाधर्मेतेधीयतेपार्थबुद्धिर्नसंरंभात्कर्मचकर्थपापं ॥ आत्यकिंतत्कारणंयस्यहेतोःप्रज्ञाविरुद्धंकर्मचिकीर्षसीदं ॥ २२ ॥ अव्याधिजंकटुकंशीर्षरोगियशोमुषंपापंफलोदयंवा ॥ सतापेयंचन्नपिवंत्यसंतोमन्युंमहाराजपिवप्रशाम्य ॥ २३ ॥ पापानुबंधंकोनुतंकामयेतक्षमैवतेज्यायसीनोतभोगाः ॥ यत्रभीष्मःशांतनवोहतःस्याद्यत्रद्रोणःसहपुत्रोहतःस्यात् ॥ २४ ॥ रुपःशल्यःसौमदत्तिर्विकर्णोर्विविंशतिःकर्णदुर्योधनौच ॥ एतान्हुत्वाकीदृशंतत्सुखंस्याद्यद्विंदेयास्तदनुब्रूहिपार्थ ॥ २५ ॥ लब्ध्वापीमांपृथिवींसागरांतांजरामृत्युनैवहित्वंप्रजत्याः ॥ प्रियाप्रियेसुखदुःखंचराजन्नेवंविद्वान्नैवयुद्धंकुरुत्वं ॥ २६ ॥ अमात्यानांयदिकामस्यहेतौरेवंयुक्तंकर्मचिकीर्षसित्वं ॥ अपक्रामेःस्वंप्रदायैवतेषांमागास्त्ववैदेवयानात्पथोद्य ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणिसंजयवाक्येसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच असंशयंसंजयसत्यमेतद्धर्मोवरःकर्मणांयत्त्वमात्य ॥ ज्ञात्वातुमांसंजयगर्हयेस्त्वयदिधर्मयद्यधर्मचरेयं ॥ १ ॥ यत्राधर्मोऽधर्मरूपाणिधत्तेधर्मःकृत्स्नोदृश्यतेऽधर्मरूपः ॥ बिभ्रद्धर्मोऽधर्मरूपंतथाचविद्वांसस्तंसंप्रपश्यंतिबुद्ध्या ॥ २ ॥

रेयंयदिवाअधर्मतदुभयंज्ञात्वापरीक्ष्याधर्माचरणं उपलभ्यगर्हयेःनिदस्व ॥ १ ॥ धर्माधर्मपरीक्षायांत्रैविध्यमाह यत्रेति यत्रपुरुषेदंभादिमतिअधर्मःअभिचारार्थं ॥ यत्रजपादिःधर्मइत्येवान्येजानंति तथाप्रच्छन्नयोगिनिदत्तात्रेयादौधर्मोरागद्वेषादिशून्यत्वरूपो योगधर्मोपिउन्मत्तवदाचरणादधर्मरूपइवदृश्यते यत्रवैसिष्ठादौधर्मःधर्मरूपएव यद्यपिचांडालादौअधर्मोऽप्यधर्मरूपएवास्ति तथापितस्यानुपादेयत्वात्त्रयमेवविचार्य पाठांतरेऽधर्मेतिछेदः एतच्चत्वयापिविदुषामयिविचार्यमित्याशयः ॥ २ ॥

अत्रआद्ययोः प्रच्छन्नत्वात्चिरकालेनतत्त्वनिश्चयः अंत्येतुप्रत्यक्षलिङ्गेपिआपत्कालवशाद्धर्माधर्मयोर्व्यत्यासौजायतइत्याह एवमिति एतदेवंरूपंलोकप्रत्यक्षंलिङ्गं ब्राह्मणस्यस्वाध्यायप्रवचनादि क्षत्रियस्यशौ
र्यादिवैश्यस्यकृष्यादि तत्तथैवयथोक्तमेव तथापिनित्यवृत्तीनित्यवृत्तेतौनित्यवृत्तीधर्माधर्मौतद्विगंभजेतां अयंभावः क्षत्रलिङ्गं ब्राह्मणवैश्ययोरापदिधर्मः अनापद्यधर्मः तथाचैकस्यैवलिङ्गस्यवर्णांतरेअवस्था
भेदाद्धर्मत्वमधर्मत्वंचनित्यमिति तत्रापिविशेषमाह आद्यमिति आद्यं ब्राह्मणलिङ्गंयाजनादियस्यास्तिब्राह्मणस्यतस्यैवतत्प्रमाणंअव्यभिचारि आपद्यपिक्षत्रियेणयाजनाध्यापनादिकंनकर्त्तव्यमित्यर्थः ए
वंविधंतंआपद्धर्मंशास्त्रान्निबोधुध्यस्व ॥ ३ ॥ ननुकथंतद्विहिकचक्रायांभिक्षाटनंब्राह्मणस्यैवासाधारणत्वेन विहितंभवद्विःकृतमित्याशंक्याह लुप्तायामिति प्रकृतिःजीविकाहेतुभूतंधनं तच्चक्षत्रियस्यभूमि
शास्त्रादिकं वैश्यस्यधनपश्वादिकं तस्मिन्सर्वात्मनानष्टेतियेनकर्मसंध्योपासनादिकंनिष्पादयेत्तत्तत्भिक्षाटनादिकमपिपरीप्सेत्कर्तुमिच्छेत् अन्यथाजीविकायाअभावात्कर्मलोपःप्राणनाशश्चस्यादत्तेऽत्यंता
पदितावान्विप्रधर्मोपीतरैरेनुष्ठेयएव प्रकृतिस्थश्चेति आपदिआपद्धर्मं प्रकृतिस्थोपियद्यापद्धर्ममनुसरेत्सलोभाद्द्वर्षः आपत्स्थोपियदिप्राकृतंधर्ममनुसरेत्सजीवनलोपात्कुटुंबहिसयाचगर्हइत्यर्थः ॥ ४ ॥ अवि

एवंतथैवापदिलिङ्गमेतद्धर्माधर्मौनित्यवृत्तीभजेतां ॥ आद्यंलिङ्गंयस्यतस्यप्रमाणमापद्धर्मसंजयतंनिबोध ॥ ३ ॥ लुप्तायांतुप्रकृतौयेनकर्मनिष्पादयेत्तत्परी
प्सेद्विहीनः ॥ प्रकृतिस्थश्चापदिवर्तमानउभौगर्ह्यौभवतःसंजयैतौ ॥ ४ ॥ अविनाशमिच्छतांब्राह्मणानांप्रायश्चित्तंविहितंयद्विधात्रा ॥ संपश्येथाःकर्मसुवर्तमा
नान्विकर्मस्थान्संजयगर्हयेस्त्वं ॥ ५ ॥ मनीषिणांसत्त्वविच्छेदनायविधीयतेसत्सुवृत्तिःसदैव ॥ अब्राह्मणाःसंतितुयेनवैद्याःसर्वोत्संगंसाधुमन्येततेभ्यः ॥ ६ ॥

नाशमिति यत्तस्माद्धेतोःविधात्राअविनाशोवृत्त्यंतरोपजीवनेनब्राह्मण्यस्यनाशोविनाशस्तद्भावमिच्छतांब्राह्मणानांआपदुत्तीर्णानांश्रयंश्चित्तंविहितं तस्माद्धेतोरापदिअन्यस्यान्यधर्माश्रयणंप्रसक्तमेवेति
ज्ञायते अतएवएकचक्रायामस्माभिःकृतंभिक्षाटनंनानुचितमित्यर्थः एवमनापदिकर्मसुवर्तमानान्आपदिचविकर्मस्थान्संपश्येथाःसम्यगेवेदमितिपश्येथाः अन्यथातुआपदिकर्मस्थान् आत्मपरहिंस्रान्अना
पदिविकर्मस्थांश्चातिलुब्धान्विगर्हयेस्त्वं ॥ ५ ॥ किंचमनीषिणांमनसःनियहंनशंकर्तुमिच्छतां ईष्यतिहिंसादर्शनेष्वित्यस्यरूपं सत्त्वविच्छेदनायसत्त्वस्यबुद्धिसत्त्वस्यचिदात्मनासहएकलोलीभूतस्यविच्छे
दनायमुंजेषीकान्यायेनपृथक्करणायसत्सुसतांगृहेषुवृत्तिर्जीविकाशास्त्रेविधीयते वेदानिमंलोकममुंचपरित्यज्यात्मनात्मानमन्विच्छेदितिश्रुत्यात्मान्वेषणायसर्वसंन्यासपूर्वकंभिक्षाचर्यविधानात् नब्राह्मीवृत्तिः
कस्यापिनिद्या येतुअब्राह्मणाअपिवैद्याःविद्यानिष्ठाःनभवंतितेषांभिक्षाचर्यस्याविधानात्तेभ्यःतेषामर्थेसर्वोत्संगंसर्वेषांउत्संगंसमीपंस्वधर्मसंयोगंआपदनापदोरुचितंसाधुमन्येत सर्वोच्छेदमितिपाठेतेभ्यस्तेषा
मर्थेभिक्षाटनंसर्वधर्मोच्छेदायमन्येतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदध्वानइति पित्रादयः यज्ञैषिणोयेते सर्वे तदध्वानः स एवमयोक्तोऽध्वामार्गोयेषां तदध्वानोऽभूवन् हिप्रसिद्धं येच कर्मन कुर्युः संन्यासिन इत्यर्थः ते सर्वे तदध्वानः अहमपि आस्तिकोस्मीति ततो न्यं अध्वानं न मन्ये ॥ ७ ॥
 एवं स्वस्थनीतिज्ञत्वप्रकाशनप्रसंगादापद्धर्मान्योगिधर्माश्चोक्ताप्रकृतमनुसरति यत्किंचेति ॥ ८ ॥ धर्मेश्वरः धर्मफलस्य दाता ॥ ९ ॥ यदिसामविस्तजन्स्यांतर्हिर्गर्ह्यः स्यां यदि वायुध्यमानः स्वधर्मजसांतदागर्ह्यः
 स्यां मम तु द्वयमपीष्टमेवेति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ कृष्णप्रणीताः कृष्णेनैव नीतिपथं नीताः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति उद्योगपर्वणैलकंठीये भारतभा० युधिष्ठिरवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७५ ॥

तदध्वानः पितरो ये च पूर्वे पिता महाये च तेभ्यः परे न्ये ॥ यज्ञैषिणो ये च हि कर्म कुर्युर्नान्यंततो नास्तिकोस्मीति स न्ये ॥ ७ ॥ यत्किंच नेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां यद्देवानां
 त्रिदशानां परं यत् ॥ प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं नाधर्मतः संजय कामयेयं ॥ ८ ॥ धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चाप्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ॥ नानाविधांश्चै
 व महाबलांश्च राजन्यभोजाननुशास्तिरुष्णः ॥ ९ ॥ यदित्यहं विस्तजन्सामगर्ह्यो नियुध्यमानो यदि जत्यां स्वधर्मं ॥ महायशाः केशवं स्तद्वीतु वासुदेवस्तूभयोर
 र्थकामः ॥ १० ॥ शैने योयं चेदयश्चांधकाश्च वार्ष्णेयभोजाः कुरुराः संजयाश्च ॥ उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं निगृह्य शत्रून्संहृदो नंदयंति ॥ ११ ॥ दृष्ट्वयंधकात्पु
 त्रसेनादयो वैरुष्णप्रणीताः सर्व एवैद्रकल्याः ॥ मनस्विनः सत्यपरायणाश्च महाबलायादवाभोगवंतः ॥ १२ ॥ काश्यपश्च भूः श्रियमुत्तमांगतोलब्ध्वा कृष्णं भ्रातर
 मीशितारं ॥ यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो ग्रीष्मात्यये मेघइव प्रजाभ्यः ॥ १३ ॥ ईदृशोयं केशवस्तात विद्वान् विद्वित्येनं कर्मणां निश्चयज्ञं ॥ प्रियश्च नः साधुतमश्च कृ
 ण्णो नातिक्रामेव च न केशवस्य ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजयं या न पर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७५ ॥ वासुदेव
 उवाच अविनाशं संजय पांडवानामिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ॥ तथाराज्ञो धृतराष्ट्रस्य सुतसमाशं सेवदुपुत्रस्य वृद्धिं ॥ १ ॥ कामो हि मे संजय नित्यमेव नान्यद्
 यांतान्प्रतिशाम्यतेति ॥ राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमिमन्ये चैतत्पांडवानां समक्षं ॥ २ ॥ सुदुर्करस्तैश्च शमोहि नूनं प्रदर्शितः संजय पांडवेन ॥ यस्मिन्गृहो धृतराष्ट्रः
 सपुत्रः कस्मादेषां कलहो नावमूर्च्छेत् ॥ ३ ॥ न त्वंधर्मं विचरं संजयेह मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ॥ अथो कस्मात्संजय पांडवस्य उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ॥ ४ ॥

॥ १ ॥ शाम्यतेति वज्रनादं न्यत्तान्प्रतिनह्यां पांडवानां समक्षं राज्ञो युधिष्ठिराच्च एतदेव शृणोमि अहं च मन्त्रं ध्यायामि ॥ २ ॥ तत्रराज्ये निमित्ते गृहः लिप्सावान् एवं सति एषां कौरवाणां कस्माद्धेतोः कलहः ना
 वमूर्च्छेत् ॥ ३ ॥ विचरं विचलितं पूरयतः पालयतः ॥ ४ ॥

यथाख्यातं प्रसिद्धिर्मानतिक्रम्य आवसतः अधितिष्ठतः साधुविलोपधर्मलोपयुधिष्ठिरेकस्माद्धेतोः अस्मिन्विधौ शुचिरद्वोहीकुटुंबेषु चोदेशे स्वाध्यायमधीयानो यावदायुषं वर्त्तयेदित्येवं रूपेण वर्त्तमाने पिब्राह्मणानां उच्चावचामतयोगार्हस्थस्य अपरिग्रहे वा त्यागे वा नैष्ठिकब्रह्मचर्ये पारिव्राज्ये वा मतयो भवेत् ॥ ५ ॥ तत्र हेतुमाह कर्मणेति सिद्धिमोक्षं एके कर्मणैव हि संसिद्धिर्भास्ति तां जनकादय इत्येके आहुः न कर्मणानप्रजया धनेनैव भागेनैके अमृतत्वमानशुरित्येके आहुः यद्यपि एवं कुटुंबेव स्थितिः संन्यासश्च द्वयमपि तुल्यवत् शास्त्रेण विहितं तथापि कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारन्याये न आश्रमांतरसाध्यज्ञानं गृहस्थेन साधयितुं शक्यं न तु गृहस्थेन साध्यं यज्ञादिकं आश्रमांतरेप्यस्तीति कृत्स्नो धर्मो गार्हस्थ्येव प्राप्यत इत्याशयेनाह नाभुं जान इति यतो विद्वानपि अभुं जानो न तृप्यति यतश्च ब्राह्मणा नां संन्यासिनामपि गृहस्थगृहे विहितं भोजनादिकं ॥ ६ ॥ तेन कर्मणामनुकूलाया विद्यास्ता एव फलवत्यो न तु तत्काला इत्याह या इति तथाहि सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युज्जिह

यथाख्यातमावसतः कुटुंबेपुरा कस्मात्साधुविलोपमात्य ॥ अस्मिन्विधौ वर्त्तमाने यथावदुच्चावचामतयो ब्राह्मणानां ॥ ५ ॥ कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ॥ नाभुं जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्येद्विद्वानपीह विहितं ब्राह्मणानां ॥ ६ ॥ यावैविद्याः साधयंतीह कर्मतासां फलं विद्यते नेतरासां ॥ तत्रेह वैदृष्टफलं तु कर्मपीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ॥ ७ ॥ सोयं विधिर्विहितः कर्मणैव संवर्तते संजय तत्र कर्म ॥ तत्र योन्यत्कर्मणः साधुमन्येन्मोघं तस्यालपितं दुर्बलस्य ॥ ८ ॥ कर्मणामीभांति देवाः परत्र कर्मणैव ह पुवते मातरिश्वा ॥ अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव अतंद्रितो नित्यमुदेतिसूर्यः ॥ ९ ॥ मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगानतंद्रितश्चंद्रमाश्चाभ्युपैति ॥ अतंद्रितो दहते जातवेदाः समिध्यमानः कर्मकुर्वन् प्रजाभ्यः ॥ १० ॥ अतंद्रिता भारमिमं महान्तं विभर्ति देवी पृथिवी वलेन ॥ अतंद्रिताः शीघ्रमपो वहंति संतर्पयंत्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ ११ ॥ अतंद्रितो वर्षति भूरितेजाः सन्नादयन्तं त्रिदशं दिशश्च ॥ अतंद्रितो ब्रह्मचर्यं च चारश्चेष्टत्वमिच्छन्वलभिदेवतानां ॥ १२ ॥ हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणितेन शक्रः कर्मणा श्रेष्ठमाप ॥ सत्यं धर्मं पालयन् प्रमत्तो दमंति तिक्षां समतां प्रियं च ॥ १३ ॥

ते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति छांदोग्ये सर्वभूतसंवेशनोद्गमनलिंगेन जगत्कारणतया निश्चितस्य प्राणाख्यपरमात्मनो विद्यायाः प्रस्तावकर्मसाधकत्वं दृष्टं तासां कर्मसाधकानां विद्यानां फलमस्ति नेतरासां स्वतंत्राणां अयं भावः गृहस्थः स्वात्मानमन्यांश्च पित्रादीन् तारयति यतींश्च पुण्याति यतिस्वात्मानमेव तारयति न पित्रादीन् पोषणं च स्वस्यापि न करोति भैक्षोपजीवित्वादनो गार्हस्थमेव श्रेष्ठमिति किंच नैष्कर्म्यं दृष्टविरुद्धमपीत्याह तत्रेति तत्र कर्मतदभावतारतम्ये विचारणीये कर्म इहैव दृष्टफलं ॥ ७ ॥ सोयं ज्ञानविधिः कर्मणैव सह विहितः तत्र च अनुष्ठीयमाने कर्म उद्धर्तते उच्छिद्यते कर्म समवेतमेव ज्ञानं सकलकर्मोच्छेदे हेतुरित्यर्थः कर्मणोन्यत्संन्यासं मन्येन्मन्यते ॥ ८ ॥ कर्मसमुच्चितं ज्ञानं स्तौति कर्मणामीभांतीत्यादिना ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च निषेवमाणा इत्युपसंहारात् ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ व्यायच्छसेनियहं करोषि ॥ १७ ॥ आम्नायेष्विति विद्याधर्मः शौर्यं च युधिष्ठिरे पुष्कलमस्तीति नायमन्येन शिक्षणीयो जेतुं वा शक्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ कौरवाणां अवधेन उपायं राज्यं प्राप्ताविति शेषः एषां एतैः भीमसेनं आर्ये वृत्ते अहिंसायां निगृह्य पुण्यमेव कृतं स्यात् ॥ १९ ॥ पित्र्ये कर्मणि क्षात्रधर्मे युद्धे पूरयंतः पालयंतः ॥ २० ॥ शाम्यमेव शमः कार्य एवेति मन्यसे तर्हि धर्मतंत्रं धर्मानुष्ठानं युद्धपक्षेऽस्ति उत अयुद्धपक्षे तयोर्मध्ये यदेव वक्ष्यसि तथैव ते वाचं शृणोमि करिष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु क्षात्रधर्मलोपेऽपि गोत्रवधो न कर्तव्य इत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना ॥ २२ ॥ प्रतीच्छेत् प्रतिगृह्णीयात् ॥ २३ ॥

एतानि सर्वाण्युपसेवमानः स देवराज्यं मघवान् प्राप मुख्यं ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं च चारुसमाहितः संशितात्मा यथावत् ॥ १४ ॥ हित्वा सुखं प्रति रुध्येन्द्रियाणिते न देवानामगमद्गौरवंसः ॥ तथानक्षत्राणिकर्मणामुत्र भांति रुद्रादित्यावसवोऽथापि विश्वे ॥ १५ ॥ यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो गंधर्वयक्षाप्सरसश्च सूत ॥ ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च निषेवमाणाः ऋषयो मुत्र भांति ॥ १६ ॥ जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं विप्रेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशांच ॥ सकस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान्स नू व्यायच्छसे संजय कौरवार्थे ॥ १७ ॥ आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि ॥ संयुज्यते धनुषावर्मणा च हस्यंश्वाघैरथ शस्त्रैश्च भूयः ॥ १८ ॥ ते चेदिमे कौरवाणामुपायमवगच्छेयुर्वधेनैव पार्थाः ॥ धर्मत्राणं पुण्यमेपां कृतं स्यादर्थे वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥ १९ ॥ ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युं ॥ यथाशक्त्या पूरयंतः स्वकर्म तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तं ॥ २० ॥ उता हो त्वं मन्यसे शाम्यमेव राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतंत्रं ॥ अयुद्धे वा वर्तते धर्मतंत्रं तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ २१ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं संविभागमवेक्ष्य त्वं संजय स्वचकर्म ॥ निशम्याथोपांढवः सनां च कर्म प्रशंसवानिदं वायामतिस्ते ॥ २२ ॥ अधीयीत ब्राह्मणो वैयजतदद्यादीयात्तीर्थमुख्यानि चैव ॥ अध्यापयेद्याजयेच्चापियाज्यान् प्रतिग्रहान्वाविहितान् प्रतीच्छेत् ॥ २३ ॥ तथाराजन्योरक्षणं वै प्रजानां कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा ॥ यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्यदारां कृत्वा पुण्यं कृदावसेद्ब्रह्महानः ॥ २४ ॥ सिधेर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं यदिच्छया ब्रजति ब्रह्मलोकं ॥ वैश्योऽधीत्य ऋषिगोरक्षपण्यैर्वित्तं चिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः ॥ २५ ॥ प्रियं कुर्वन् ब्राह्मणक्षत्रियाणां धर्मशीलः पुण्यं कृदावसेद्ब्रह्महानः ॥ परिचर्या वंदनं ब्राह्मणानां नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ॥ नित्योत्थितो भूतयेऽर्तद्वितः स्यादेवं स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २६ ॥

॥ २४ ॥ सः क्षत्रियः अधीत्य प्राप्य यदिच्छया यस्य धर्मस्य इच्छया बलेन ब्रह्मलोकं गच्छति नो चेज्जनकादिवर्द्धिं वक्तुं कृत्यो भवतीत्यर्थः भोगमोक्षकरः क्षात्रो धर्मोऽदुस्त्यज इति भावः ॥ २५ ॥ नाधीयीत वेदाध्ययनं न कुर्यात् यज्ञः श्रौतः स्मार्तश्च प्रतिषिद्धः तस्माच्छूद्रो यज्ञेन वक्तुं न शक्नोति ॥ २६ ॥

एतानिति यथासर्वाश्चमपालकत्वाद्ब्रह्मस्थस्यश्रेष्ठ्यंतथासर्ववर्णपालकत्वात्धर्मेणराज्यकरणमपिश्रेष्ठतमेमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तस्मात्तस्मात्तःश्रेयान्प्रशस्ततरःअभिज्ञातःज्ञानतःधर्मतश्चयदिकश्चिदस्ति सतंयुधिष्ठिरं प्रजानां कर्मणिषष्ठी प्रजाःद्रष्टुंराज्यं प्राप्तुमित्यर्थः अनुशिष्यन्अनुशासितुमिच्छन्एतन्मदुक्तं धर्मजातंयुधिष्ठिरेस्तीतिबुध्येत् नचतस्मिन्साधुःयुधिष्ठिरेऽसाधुरधर्मो नचास्तीत्यपिबुध्येत् यद्वाएवंसत्यपि नस्मिन्नुशास्तरिराजासाधुर्नइतिनअपितुसाधुरेव यदिनेनइतीधिकंज्ञायतेउच्यतेचतर्हितस्यापिवचनंकरिष्यत्येवेत्यर्थः अनुशिष्यात्प्रजानांनचेद्बुध्येदितितस्मिन्साध्वितिपाठेश्रेयांश्चेत्द्रष्टुं धर्मदर्शयितुंअनुशिष्यात्तन्चेत्प्रजानांप्रजाःराज्यंनगृध्येदितिहेतोस्तस्मिन्नुधिष्ठिरेसाध्वेववर्त्ततइतिशेषः ॥ २८ ॥ धर्मतस्तुनृशंसंत्वात्दुर्योधनो धार्मिकेणराज्ञावध्यएवेतिसूचयन्नाह यदेत्यादिनासाद्धेन परभूतौपरैश्वर्येनृशंसश्चोर

एतान् राजापालयन्नप्रमत्तो नयोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ॥ अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासुना धार्मिकाननुरुध्येत कामात् ॥ २७ ॥ श्रेयांस्तस्माद्यदिविद्येतकश्चिदभिज्ञातःसर्वधर्मोपपन्नः ॥ सतंद्रष्टुमनुशिष्यन्प्रजानांनचैतद्बुध्येदितितस्मिन्साधुः ॥ २८ ॥ यदागृध्येत्परभूतौनृशंसोविधिप्रकोपाद्वलमाददानः ॥ ततोराज्ञामभवद्युद्धमेतत्तत्रजातंवर्मशस्त्रंधनुश्च ॥ २९ ॥ इंद्रेणैतदस्युवधायकर्मउत्पादितंवर्मशस्त्रंधनुश्च ॥ ३० ॥ तत्रपुण्यंदस्युवधेनलभ्यतेसोयंदोषःकुरुभिस्तीव्ररूपः ॥ अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानैःप्रादुर्भूतःसंजयसाधुतन्ना ॥ ३१ ॥ तत्रराजाधृतराष्ट्रःसंपुत्रो धर्म्यहरेत्पांडवानामकस्मात् ॥ नावेक्षंतेराजधर्मपुराणंतदन्वयाःकुरवःसर्वएव ॥ ३२ ॥ स्तेनोहरेद्यत्रधनंत्यदृष्टःप्रसत्यवायत्रहरेतदृष्टः ॥ उभौगत्यौभवतःसंजयैतौकिंवैपृथक्कंधृतराष्ट्रस्यपुत्रे ॥ ३३ ॥ सोयंलोभान्मन्यतेधर्ममेतंयमिच्छतिक्रोधवशानुगामी ॥ भागःपुनःपांडवानांनिविष्टस्तनःकस्मादाददीरन्यरेवै ॥ ३४ ॥ अस्मिन्यदेयुध्यतांनोवधोपिश्लाघ्यःपित्र्यंपरराज्याद्विशिष्टं ॥ एतान्धर्मान्कौरवाणांपुराणानाचक्षीयाःसंजयराजमध्ये ॥ ३५ ॥ एतेमदान्मृत्युवशाभिपन्नाःसंमानीताधार्तराष्ट्रेणमूढाः ॥ इदंपुनःकर्मपापीयएवसभामध्येपश्यवृत्तंकुरुणां ॥ ३६ ॥ प्रियांभार्याद्रौपदींपांडवानांयशस्विनींशीलवृत्तोपपन्नां ॥ यदुपैक्षंतकुरवोभीष्ममुख्याःकामानुगेनोपरुद्धांव्रजंतीं ॥ ३७ ॥

कल्पोराजाविधिप्रकोपात्तदैवप्रातिकूल्यात्गृह्येततोहेतोःराज्ञांपरस्परंयुद्धंसमभवत् अनेनयुद्धाख्यस्यकर्मणउत्पत्तिरुक्ता ॥ २९ ॥ कर्मयुद्धं तत्रोत्पत्तिशिष्टंगुणत्रयमाह वर्मकवचं शस्त्रंखड्गादि धनुश्चेति यतइंद्रेणदस्युवधायैतन्नयंउत्पादितमतएतैरेवधर्मोदस्युंदुर्योधनयदिहन्त्यात्सएवधर्मइतिभावः ॥ ३० ॥ दुर्योधनेदस्युत्वंनिरूपयति तत्रेत्यादिना कुरुभिर्निमित्तभूतैरयंदोषःवंचनारूपःप्रादुर्भूतः पारदार्यदोष इवइंद्रात् ॥ ३१ ॥ धर्म्यधर्मादागतंपित्र्यंराज्यं तदन्वयास्तदनुसारिणः ॥ ३२ ॥ पृथक्कंस्तेनादन्यत्वं ॥ ३३ ॥ एतच्छलेनराज्यापहारं निविष्टःवनवासादूर्ध्वराज्यं प्राप्तुमितिकौरवेषुन्यासरूपेणस्थितः तंभागंनःअस्माकंपरेकस्मात्आददीरनृगृहीतवंतः ॥ ३४ ॥ पदेपदनीयेअवश्यप्राप्तेभागेनिमित्ते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कामानुगेनरजसाउपरुद्धांगृहकर्मतो निरुद्धां पाठांतरेरजसाउपरुद्धंयथास्यात्तथाव्रजंतीं ॥ ३७ ॥

तदुःशासनं यथा वारयिष्यत् तदा मम प्रियं अकरिष्यत् अस्य पुत्राणां च दुर्योधनादीनां प्रियं कृतमभविष्यत् दुःशासनस्यानिवारणान्मवियस्याकरणाच्च तत्पुत्राणां नाशो भविष्यतीति तत्त्वोक्तिः ॥ ३८ ॥ प्रातिलो
म्यात् अक्रमेण श्वशुराणां मध्ये कृष्णां सभां निनायेति संबंधः किंचित्करुणं व्यपेक्ष्य दीनं यथा स्यात् तथा किंचिदालोच्येत्यर्थः क्षत्रुरन्यं नाथं रक्षितारं न अवाप ॥ ३९ ॥ कार्पण्यात् दैन्यात् ॥ ४० ॥ पांडवस्य धर्म

तंचेत्तदा ते सकुमारवृद्धा अवारयिष्यन् कुरवः समेताः ॥ मम प्रियं घृतराष्ट्रोऽकरिष्यत् पुत्राणां च कृतमस्या भविष्यत् ॥ ३८ ॥ दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय स
भामध्ये श्वशुराणां च कृष्णां ॥ सातत्र नीता करुणं व्यपेक्ष्य नान्यं क्षत्तुर्नाथमवाप किंचित् ॥ ३९ ॥ कार्पण्यादेव सहितास्तत्र भूपानाशक्रुवन्प्रतिवक्तुं सभायां ॥ ए
कः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो धर्मबुद्ध्या प्रत्युवाचाल्पबुद्धिः ॥ ४० ॥ अबुध्वा त्वं धर्ममेतं सभायामथेच्छसे पांडवस्योपदेष्टुं ॥ कृष्णा त्वैतत्कर्म चकार शुद्धं सुदुष्करं तत्र स
भां समेत्य ॥ ४१ ॥ येन रुच्छ्रात्पांडवानुज्जहार तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ यत्राब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ॥ ४२ ॥ न ते गतिर्विद्य
ते याज्ञसे निप्रपद्य दासी धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ॥ पराजितास्ते पतयो न संति पतिं चान्यं भाविनि त्वं वृणीष्व ॥ ४३ ॥ यो बीभत्सो हृदये प्रोत आसीदस्थिच्छिदं मर्मघाती
सुघोरः ॥ कर्णाच्छिरो वाङ्मयस्तिग्मतेजाः प्रतिष्ठितो हृदये फाल्गुनस्य ॥ ४४ ॥ कृष्णाजिनानि परिधित्समानान् दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषन् ॥ एते सर्वे षंढति
लाविनष्टाः क्षयंगतानरकं दीर्घकालं ॥ ४५ ॥ गांधारराजः शकुनिर्निरुत्याय दब्रवीत् घूतकाले स पार्थ ॥ पराजितो नंदनः किं तवास्ति कृष्णया त्वं दीव्यवैयाज्ञसे
न्या ॥ ४६ ॥ जानासि त्वं संजय सर्वमेतत् घूते वाक्यं गार्ह्यमेवं प्रयोक्तुं ॥ स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गंतुं समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नं ॥ ४७ ॥ अहापयित्वा यदि पांडवार्थं शमं कु
रूणामपि चेच्छकेयं ॥ पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं मुच्येरं श्वकुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४८ ॥ अपि मे वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्मारामार्थवती महिंसा ॥ अवेक्षेर
न् धार्तराष्ट्राः समक्षं मां च प्राप्सं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४९ ॥ अतो न्यथारथिना फाल्गुनेन भीमेन चैवाह्वयं शितेन ॥ परासिक्तान् धार्तराष्ट्रांश्च विद्धि प्रदत्तमानान् कर्मणा
स्वेन पापान् ॥ ५० ॥ पराजितान् पांडवेयांस्तु वाचोरौद्रा रुक्षाभाषते धार्तराष्ट्रः ॥ गदाहस्तो भीमसेनोऽग्रमत्तो दुर्योधनं स्मारयिता हिकाले ॥ ५१ ॥ सुयोधनो मन्थु
मयो महाद्रुमः स्कंधः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखा ॥ दुःशासनः पुष्पफले स मृद्धे मूलं राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ॥ ५२ ॥

उपदेष्टुं इच्छसे हे संजयेति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रप

यमच्छ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ परिधित्समानान् परिधातुमिच्छतः ॥ ४५ ॥ नंदन आनंदयिता कनिष्ठभ्राता ॥ ४६ ॥ विपन्नं नष्टं समाधातुं समीकर्तुं ॥ ४७ ॥ शक्यं शक्तश्चेत्स्यां ॥ ४८ ॥ काव्यां शौकीं नीतिबुक्ता
मित्यर्थः ॥ ४९ ॥ परासिक्तान् निर्धूतान् संपदाहीनान् ॥ ५० ॥ रौद्राः मर्मच्छिदः रुक्षाः मिः स्नेहाः भाषते धृतराष्ट्रः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अहं ईश्वरः ब्रह्मवेदः ब्राह्मणाश्च धार्तराष्ट्रोच्छेदे एको धृतराष्ट्र एव शोच्यो भवेत् पांडवोच्छेदे तु वयं त्रयोपिशोच्या भविष्याम इति श्लोकद्वयस्यार्थः बहूनामुच्छेदो न भविष्यतीति तात्पर्यं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ लतेति पांडवाश्च येनैव धार्तराष्ट्राणां जीवनं नान्यथेति भावः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभाष्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ अभिषंगात् आवेशात् ॥ १ ॥ २ ॥

युधिष्ठिरो धर्ममयो महद्भुमः स्कंधोर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा ॥ माद्रीपुत्रौ पुष्पफले स मृद्धे मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ वनं राजा धृतराष्ट्रः स पुत्रो व्याघ्रास्ते वै संजयपांडुपुत्राः ॥ ५३ ॥ मावनं छिंघिसव्याघ्रमाव्याघ्रानीनशन्वनात् ॥ ५४ ॥ निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनं ॥ तस्माद् व्याघ्रो वनं रक्षेद् वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ५५ ॥ लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः संजयपांडवाः ॥ नलता वर्धते जातु महद्भुममनाश्रिता ॥ ५६ ॥ स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुर्मरिदमाः ॥ यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥ ५७ ॥ स्थिताः शमे महात्मानः पांडवा धर्मचारिणः ॥ योधाः समर्थास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथा तथं ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि कृष्णवाक्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ५३ ॥ संजय उवाच आमंत्रयेत्वां नरदेव देवगच्छाम्यहं पांडवस्वस्तितेस्तु ॥ कच्चिन्नवाचा वृजिनं हि किंचिदुच्चारितं मे मनसो भिषंगात् ॥ १ ॥ जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च माद्रीसुतौ सात्यकिं चैकितानं ॥ आमंत्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः सौम्येन मां पश्यत च क्षुषा नृपाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिर उवाच अनुज्ञातः संजय स्वस्ति गच्छ न नः स्मरस्य प्रियं जातु विद्वन् ॥ विद्मश्च त्वां ते च वयं च सर्वे शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थं ॥ ३ ॥ आभो दूतः संजय सुप्रियो सिकल्याणवाक् शीलवांस्तु मिमांश्च ॥ न मुत्येस्त्वं संजय जातु मत्यान च क्रुध्ये रुच्यमानो दुरुक्तैः ॥ ४ ॥ नमर्मगां जातु वक्तुं सिरूक्षां नोपश्रुतिं कटुकां नोतमुक्तां ॥ धर्मारामार्थवतीमहिंस्त्रामेतां वाचं तव जानीमसूत ॥ ५ ॥ त्वमेवनः प्रियतमो सिद्धत इहा गच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ॥ अभीक्ष्णं दृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं धनं जयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६ ॥ इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान् ये तदर्हाः ॥ विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाः कुले जाताः सर्वधर्मोपपन्नाः ॥ ७ ॥ स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च तपस्विनो ये च नित्यावनेषु ॥ अभिवाद्या वैमद्वचनेन वृद्धास्तथे तरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८ ॥ पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तथाचार्या नृत्विजो ये च तस्य ॥ तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हसंगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९ ॥ अश्रोत्रिया ये च वसंति वृद्धा मनस्विनः शीलबलोपपन्नाः ॥ आशंसंतोऽस्माकं नुस्मरंतो यथा शक्तिं धर्ममात्रांचरंतः ॥ १० ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ उपश्रुतिवार्तां हृक्षां मर्मगां च नो वक्तासि कटुकां नीरसां मुक्तां अप्रकृतां कार्यहीनां वा ॥ ५ ॥ ६ ॥ चरणं ब्रह्मचर्येणाभ्ययनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अश्रोत्रियाः अत्रैवर्णिकाः शूद्रादयः वृद्धत्वाच्च धर्ममात्रां धर्मलेशांचरंतः ॥ १० ॥

शर्पेतिहोवर्षसंतीर्णं कश्चिद्वेदिनं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

[illegible]

म.भा.टी.

॥ २५ ॥

निकर्तनेऽर्थापहारेसाध्ये प्रथमांतपाटेऽर्थापहर्ता लज्जोपधोगुमल्लः ॥ २८ ॥ २९ ॥ मुह्यतां धार्तराष्ट्राणां ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ न इति धार्तराष्ट्रान् अंतर्भाव्योक्तं तेषां भार्या इत्यर्थः सुसंगुता इति कुशलप्रश्न प्रकारकथनं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ लघुशीघ्रहारि वेशस्त्रियोवेश्याः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आनृशंस्यंदयामर्हतीत्यानृशंस्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ शत्रून् धार्तराष्ट्रान् निगृह्य ब्रह्मन् भूमन् भरिष्ये षोपयिष्ये इति ब्रूयादिति शेषः

निकर्तने देवनेयोऽद्वितीयश्चुन्नापथः साधुदेवीमताक्षः ॥ यो दुर्जयो देव रथेन संस्ये स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ २८ ॥ गांधारराजः शकुनिः पार्वतीयो निकर्त नेयोऽद्वितीयोऽक्षदेवी ॥ मानं कुर्वन् धार्तराष्ट्रस्य सूतमिथ्या बुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९ ॥ यः पांडवाने करथेन वीरः समुत्सह्य प्रधृष्यान् विजेतुं ॥ यो मुह्यतां मोह यिता द्वितीयो वैकर्तनः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ ३० ॥ स एव भक्तः स गुरुः स भर्ता स वै पिता स च माता सुहृच्च ॥ अगाध बुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी सिनो मंत्री कुशलं तं स्म पृच्छेः ॥ ३१ ॥ वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना ज्ञायंते नः संजय मातरस्ताः ॥ ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य स्त्रीभिः सदृद्वाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ३२ ॥ कच्चित्पुत्रा जी वपुत्राः सुसम्यग् वर्तते वो वृत्तिमनृशंसरूपाः ॥ इति स्मोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चादजातशत्रुः कुशली स पुत्रः ॥ ३३ ॥ यानो भार्याः संजय वेत्थ तत्र तामां सर्वासां कुशलं ता त पृच्छेः ॥ सुसंगुताः सुरभयो न वद्याः कच्चिद्ब्रूहानाव सथा प्रमत्ताः ॥ ३४ ॥ कच्चिद्ब्रूहि त्वं श्वशुरेषु भद्राः कल्याणीं वर्तन्ध्वमनृशंसरूपां ॥ यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वं ॥ ३५ ॥ यानः स्त्रुषाः संजय वेत्थ तत्र प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ॥ प्रजावत्यां ब्रूहि समेत्य ताश्च युधिष्ठिरां वोभ्यवदत्य सन्नः ॥ ३६ ॥ कन्याः स्वजेथाः सदनेषु संजय अनामयं मद्बचनेन पृष्ट्वा ॥ कल्याणावः संतु पतयो नुकूला यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३७ ॥ अलं रुता वस्त्रवत्यः सुगंधा अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ॥ लघुयासां दर्शनं वाक्चलध्वी वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३८ ॥ दास्यः स्युर्यायि च दासाः कुरुणां तदाश्रया बहवः कुञ्जखंजाः ॥ आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यं ॥ ३९ ॥ कच्चिद्ब्रूहि त्वं वर्तते वै पुराणीं कच्चिद्भोगान् धार्तराष्ट्रो ददाति ॥ अंगहीनान् रुपणान् वामनान् वा या नानृशंस्यो धृतराष्ट्रो विभर्ति ॥ ४० ॥ अंधांश्च सर्वांस्तथैव ह स्या जीवा बहवो ये त्रसंति ॥ आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यं ॥ ४१ ॥ मा भैषुदुःखेन कुजीवितेन नूनं रुतं परलोके पुपापं ॥ निगृह्य शत्रून् सुहृदो नुगृह्य वा सोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ४२ ॥ संत्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि भावां न्यथो नो बत वर्त्तयंति ॥ तान्पश्यामि युक्तरूपांस्तथैव तामेव सिद्धिं श्रावयेथानृपंतं ॥ ४३ ॥

॥ ४२ ॥ संतीति मे मया कृतानि वत्सरदेयानि नो वर्त्तयंति न चालयंति त्वदीया अधिकारिणः तान्य हं यथा यथा वत्सश्यामि तथैव तां सिद्धिं त्वद्वत्सं सम्यक् परिपालयामीति दूतद्वारामांश्चावयेथा इति तं नृपं दुर्योधनं ब्रूहीति शेषः एतेन ब्राह्मणवृत्तिपुष्पपातो दुर्योधने च कनिष्ठत्वादाज्ञाप्रतिपालनौचित्यं च दर्शितं ॥ ४३ ॥

उद्यो.पर्व

॥ २५ ॥

आत्मन्येवप्रयततेनतुर्कुरुशक्रवन्ति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ नहीति धर्मबलेनैवजयोभविष्यतिनसहायैरित्यर्थः नित्यःअविनाशिफलः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ युक्तिःसंभावनाएतस्यार्थस्यनविद्यते शक्रपुरीइंद्र
प्रस्थं ॥ ४९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥७॥ ॥७॥ संतंसाधुं असंतंदुष्टं धातार्इश्वरः ॥ १ ॥ शुक्रंबीजभूतंप्राचीनंकर्मउच्चरन्उद्दीपयन् ॥ २ ॥

येचानाथादुर्वलाःसर्वकालमात्मन्येवप्रयतंतथमृढाः ॥ तांश्चापित्वंरूपणान्सर्वथैवास्मद्वाक्यात्कुशलंतानपृच्छेः ॥ ४४ ॥ येचाप्यन्येसंश्रिताधार्तराष्ट्रान्ना
नादिग्भ्योभ्यागताःसूतपुत्र ॥ दृष्ट्वातांश्चैवार्हतश्चापिसर्वान्संपृच्छेथाःकुशलंचाव्ययंच ॥ ४५ ॥ एवंसर्वानागताभ्यागतांश्चराज्ञोदूतान्सर्वदिग्भ्योभ्युपेतान् ॥
पृष्ट्वासर्वान्कुशलंतांश्चसूतपश्चादहंकुशलीतेपुवाच्यः ॥ ४६ ॥ नहीदृशाःसंत्यपरेपृथिव्यांयेयोधकाधार्तराष्ट्रेणलब्धाः ॥ धर्मस्तुनित्याममधर्मएवमहाबलःश
त्रुनिवर्हणाय ॥ ४७ ॥ इदंपुनर्वचनंधार्तराष्ट्रमुयोधनंसंजयश्चावयेथाः ॥ यस्तेशरीरेहृदयंदुनोतिकामःकुरुनसपत्नोनुशिष्यां ॥ ४८ ॥ नविद्यतेयुक्तिरेतस्यका
चिन्नैवंविधाःस्यामयथाप्रियंते ॥ ददस्ववांशक्रपुरींममैवयुध्यस्ववाभारतमुख्यवीर ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणियुधिष्ठिरसंदेशे
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच उतमंतमसंतंवाबालंदृष्ट्वंसंजय ॥ उतावलंबलीयांसंधाताप्रकुरुतेवशं ॥ १ ॥ उतवालायपांडित्यंपं
डितायोतवालतां ॥ ददानिस्वर्वमीशानःपुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २ ॥ वलंजिज्ञासमानस्यआचक्षीथायथातथं ॥ अथमंत्रंमंत्रयित्वायाथातथ्येनहृष्टवत् ॥ ३ ॥
गावल्गणेकुरुनगत्वाधृतराष्ट्रमहाबलं ॥ अभिवाद्योपसंगृह्यतनःपृच्छेरनामयं ॥ ४ ॥ ब्रूयाश्चैनंत्वमासीनंकुरुभिःपरिवारितं ॥ तवैवराजनवीर्येणसुखंजीवंति
पांडवाः ॥ ५ ॥ तवप्रसादाद्वालास्तेप्रानाराज्यमरिंदम ॥ राज्यंतानस्थापयित्वाग्रेनोपेक्षस्वविनश्यतः ॥ ६ ॥ सर्वमप्येतदेकस्यनालंसंजयकस्यचित् ॥ तातसंह
त्यजीवामोद्विपतांमावगंगमः ॥ ७ ॥ तथाभोष्मंशांतनवंभारतानांपितामहं ॥ शिरसाभिवदेथास्त्वंममनामप्रकीर्तयन् ॥ ८ ॥ अभिवाद्यचवक्तव्यस्ततोस्मा
कंपितामहः ॥ भवताशंतनोर्वगोनिमग्नःपुनरुद्धतः ॥ ९ ॥ सत्वंकुरुनथातातस्वमतेनपितामह ॥ यथाजीवंतितेपौत्राःप्रीतिमंतःपरस्परं ॥ १० ॥ तथैवविदुरंब्रू
याःकुरुणांमंत्रधारिणं ॥ अयुद्धंसौम्यभापस्वहितकामोयुधिष्ठिरे ॥ ११ ॥ अथदुर्योधनंब्रूयाराजपुत्रममर्षणं ॥ मध्येकुरुणामासीनमनुनीयपुनःपुनः ॥ १२ ॥
अपापांयदुपैक्षस्त्वंरुष्णामेतांसभागत ॥ तदुःखमतितिक्षाममावधीष्मकुरुनिति ॥ १३ ॥

॥३॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सर्वब्रह्मांडं संहत्यःक्रीभूय ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अतितिक्षामक्षांतवंतोवयं तत्रहेतुः मावधीष्मेति ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ यद्वांलुब्धा ॥ १७ ॥ १८ ॥ अवसानं वसतिस्थानं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७३ ॥

एवं पूर्वापरान् क्लेशान् तितिक्षन्त पाण्डवाः ॥ बलीयांसोऽपि सन्तो यत्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४ ॥ यन्नः प्रव्राजयेः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ॥ तदुःखमति तितिक्षाम्
मावधीष्म कुरुनिति ॥ १५ ॥ यत्कुंती समतिरुम्य रुणा किशोर्धर्षयत् ॥ दुःशासनस्ते नुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितं ॥ १६ ॥ अथोचितं स्वकं भागं लभेम हि परंतप ॥
निवर्तय परद्रव्याद्दुर्दिग्द्वान्न रर्षभ ॥ १७ ॥ शांतिरेवं भवेद्राजन् प्रीतिश्चैव परस्परं ॥ राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छतां ॥ १८ ॥ अविस्थलं दृक्स्थलं मम कं
दीवारणावतं ॥ अवसानं भवत्वत्र किंचिदेकं च पंचमं ॥ १९ ॥ भ्रातृणां देहि पंचानां पंच ग्रामान्सुयोधन ॥ शांतिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय ॥ २० ॥ भ्रा
ता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यतां ॥ स्मयमानाः समायांतु पांचालाः कुरुभिः सह ॥ २१ ॥ अक्षतान् कुरुपांचालान् पश्येयमिति कामये ॥ सर्वे सुमनसस्तातशा
म्याम भरतर्षभ ॥ २२ ॥ अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय ॥ धर्मार्थयो रलं चाहं मृदं वेदारुणाय च ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानप
र्वणियुधिष्ठिरसंदेशे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ संजयस्तदा ॥ शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्म
नः ॥ १ ॥ संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च ॥ अंतःपुरं समास्थाय द्वाः स्थं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाः स्थमांसमुपागतं ॥ सकाशात् पाण्डुपुत्रा
णां संजयं माचिरं कथाः ॥ ३ ॥ जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि द्वाः स्थं प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ निवेद्य मन्त्रात्ययिकं हि मे स्ति द्वाः स्थोथ श्रुत्वानृपतिं जगाद ॥ ४ ॥ द्वा
स्थ उवाच ॥ संजयो यं भूमिपतेन मस्ते दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ॥ प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशात् प्रशङ्गिराजन् किमयं करोतु ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आ
चक्ष्व मां कुशलिनं कल्पमस्मै प्रवेश्य तां स्वागतं संजयाय ॥ न चाहमेतस्य भवाम्यकल्पः समेकस्माद्वारिति श्रेष्ठ सक्तः ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रविश्या
नुमते नृपस्य महद्देशं प्राज्ञशूरार्यगुप्तं ॥ सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद वै चित्रवीर्यं प्राजलिः सूतपुत्रः ॥ ७ ॥ संजय उवाच ॥ संजयो हं भूमिपतेन मस्ते प्राप्तो
स्मि गत्वानरदेव पाण्डवान् ॥ अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः कुशलं चान्वष्टुच्छत् ॥ ८ ॥ स ते पुत्रान् पृच्छति प्रीयमाणः कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नमृभिश्च ॥ तथा
सुलङ्घिः सचिवैश्च राजन् ये चापित्वामुपजीवंति तैश्च ॥ ९ ॥

अनुज्ञातः गच्छेत्पुक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आत्ययिकं आवश्यकं ॥ ४ ॥ ५ ॥ कल्पं दृढं अकल्पः दर्शने असमर्थः

सक्तः निष्ठः ॥ ६ ॥ प्राज्ञाः शूराः आर्याः साधवश्च ते गुप्तं ॥ ७ ॥ ८ ॥ नमृभिः पुत्रस्य पुत्रैः ॥ ९ ॥

अजातशत्रुसुखेन अभिनंद्यत्वां प्रतिवदामि कच्चिदिति ॥ १० ॥ तेतव अयेयत् आत्मनः पूर्वरूपमार्थं राज्यधनादिकं अभूत्तत्तु भूषते प्राप्नुमिच्छति अयेमनो भूदिति पाठे अनुद्यतात् प्राकृत्यत्वात् तत्तद् भूषते इति ज्ञेयं निर्णिक्तौ दोषमल्लहीनौ धर्मार्थौ करोतीति स तथा मनस्वी उदारः दृष्टिमान् क्रांतदर्शी ॥ ११ ॥ परो मुख्यः आनृशं स्यंदयातः परोऽमुख्यः वित्तचयात् जात इति शेषः वित्तसाध्यः यज्ञदानादिः किंचित्तस्य बुद्धिः अनपार्थं न अपार्थे निष्प्रयोजने सप्रयोजने मुखप्रिये संधिरार्थः नुनिश्चितं रुध्यते अनुरुध्यते अजादि जंदेहपुष्टिमुखं पुत्रादिप्रियं च सपरोपकारार्थमेवानुरुध्यते न कामकारेणेत्यर्थः पार्थ इति पाठे तस्य बुद्धिरिति ल्युत्तरान्वयि इतीति शेषः ॥ १२ ॥ परेण ईश्वरेण प्रयुक्तः नियमं नियहं मनुष्यान् मनुष्यकारात् देवैरेश्वरं कर्म परं श्रेष्ठं मन्ये ॥ १३ ॥ अवर्णरूपं अवर्णनीयरूपं अवाच्यमित्यर्थः यावत्परः उल्लेखः शत्रुः कामयते तिष्ठत्वयं कंचित्कालमिति

धृतराष्ट्र उवाच अभिनंद्यत्वां तात वदामि संजय अजातशत्रुं च सुखेन पार्थ ॥ कच्चित्सराजा कुशली सपुत्रः सहामात्यः सानुजः कौरवाणां ॥ १० ॥ संजय उवाच सहामात्यः कुशली पांडुपुत्रो बुभूषते यच्च तेऽग्रे त्मनो भूत् ॥ निर्णिक्तधर्मार्थं करो मनस्वी बहुश्रुतो दृष्टिमान् शीलवांश्च ॥ ११ ॥ परो धर्मात्पांडवस्यानृशं स्यंधर्मः परो वित्तचयान्मतोस्य ॥ सुखप्रिये धर्महीनेऽनपार्थेन रुध्यते भारत तस्य बुद्धिः ॥ १२ ॥ परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते सूत्रप्रोता दारुमयी वयोपा ॥ इमं दृष्ट्वा नियमं पांडवस्य मन्ये परं कर्म देवं मनुष्यात् ॥ १३ ॥ इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं पापोदकं घोरमवर्णरूपं ॥ यावत्परः कामयते तिवेलं तावन्नरो यं लभते प्रशंसां ॥ १४ ॥ अजातशत्रुस्तु विहाय पापं जीर्णं त्वचं सर्पइवासमर्थी ॥ विरोचतेऽहार्यवत्तेन वीरो युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विस्तृत्य ॥ १५ ॥ हंतात्मनः कर्मनिबोधराजन् धर्मार्थयुक्तादार्यवत्तादपे तं ॥ उपक्रोशं चेहगतो सिराजन् भूयश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १६ ॥ सत्वमर्थं संशयितं विना तैराशं सपुत्रवशानुगोस्य ॥ अधर्मशब्दश्च महान् पृथिव्यां न दं कर्मत्वत्समं भारत आग्र्य ॥ १७ ॥ हीनप्रज्ञो दौकुले यो नृशं सो दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ॥ एवं धर्मानापदः संश्रयेयुर्हीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥ १८ ॥ कुले जातो बलवान्यो यशस्वी बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ॥ धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो विभर्तिसत्यस्य दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १९ ॥

छतितावदपरो नरः प्रशंसां लभते ॥ १४ ॥ जीर्णत्वादेव देहे

स्थानुमसमर्थी अहार्येण स्वाभाविकेन वृत्तेन यो हि स्वस्वरूपेतिष्ठति तस्य पापं शत्रुष्वेव गच्छति तथा च श्रुतिः तस्य पुत्रादाय मुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपंतः पापकृत्यामिति ॥ १५ ॥ हंत आलोचने सानुग्रहसंबोधने वा उपक्रोशं निदां अमुत्र परलोके पापदुःखं नरकमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तैर्विना एकाकिना संशयितं दुर्लभमपि आशं सप्रेप्नुं अस्य तव महान् पृथिव्यां अधर्मशब्दोऽकीर्तिर्भवेत् ॥ १७ ॥ एवं धर्मान् ईदृशधर्मयुक्तान् पुरुषान् ॥ १८ ॥ धर्माधर्मौ सत्यानृते ग्रथितौ सत्यं विनाऽनृतं नास्ति निरधिष्ठानं कथमासंभवात् अनृतं देहं विना च सत्यं ब्रह्म न प्रथते अत उभयं यो धत्ते केवलं बाह्यनिष्ठो न भवति स हि स एव दिष्टस्य वशात् भाग्यवशात् अस्य कुले जातत्वादिगुण जातस्य कर्मणि षष्ठी इदं गुणषट्कमुपैति प्राप्नोति त्वं तु कुले जातोपि केवलं अनृतोपजीवित्वा तु गुणांतरहीनोसीति भावः ॥ १९ ॥

म.भा.टी.

॥ २७ ॥

अतएवसत्यामपिसंपदित्वयामौढ्यात्तृशंसंकृतमित्याह कथमिति मंत्रएवअग्न्यःश्रेष्ठोयेषांतेमंत्राग्न्याःभीष्मादयःतेषांधरोधर्ता तैरेवंउक्तरीत्याद्यूतंमाकुर्वित्युक्तःकथंनृशंसंकर्मपांडवप्रव्रजानंकुर्यान्नकथमपीत्यर्थः ॥ २० ॥ अमीकर्णादयःतेषांकुरुक्षयेकुरुक्षयनिमित्तंअयंराज्यंनदेयमितिनिश्चयः नियमेनउदपादिउत्पन्नः ॥ २१ ॥ अकालिकंअकस्मादेवकुरवोनाभविष्यन्नष्टाःस्युःचेतवपापेनकर्मणाप्रेरितो जातशत्रुःत्वयिपापंइच्छेत् नन्वेवंतर्हितस्यगोत्रवधदोषस्यादित्याशंक्याह त्वयोति स्वनाशहेतुंअधर्मकुर्वतित्वयिचोरेइवपापंनिदांचविस्तृज्यराजानिष्पापोऽन्यश्चस्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥ ईश्वराणांदेवानां विषयादन्यत्रकिं सर्वदेवाधीनमित्यर्थः यत्रयतःपार्थोऽर्जुनःपरलोकंद्रष्टुंअत्यक्रामत् इमंलोकंसशरीरएवंत्यक्तवान् सतादृशःनारदादिवहुंभयलोकसंचारयोग्यत्वेनसाधूनांसंमतोपियदितथावनवासेनह्येशस

उद्यो.पर्व

५

कथंहिमंत्राग्न्यधरोमनीपीधर्मार्थयोरापदिसंप्रणेता ॥ एवमुक्तःसर्वमंत्रैरहीनोनरोनृशंसंकर्मकुर्यादमूढः ॥ २० ॥ तवत्यमीमंत्रविदःसमेत्यसमासतेकर्मसुनि त्ययुक्ताः ॥ तेषामयंवलवान्निश्चयश्चकुरुक्षयेनियमेनोदपादि ॥ २१ ॥ अकालिकंकुरवोनाभविष्यन्पापेनचेत्पापमजातशत्रुः ॥ इच्छेज्जातुत्वयिपापंविस्तृ ज्यनिंदाचेयंतवलोकेऽभविष्यत् ॥ २२ ॥ किमन्यत्रविषयादीश्वराणांयत्रपार्थःपरलोकंस्मद्रष्टुं ॥ अत्यक्रामत्सतथासंमतःस्यान्नसंशयोनास्तिमनुष्यकारः ॥ २३ ॥ एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्यभावाभावौवर्तमानावनित्यौ ॥ वलिंर्हिंरांजापारमविंदमानोनान्यत्कालात्कारणंतत्रमेने ॥ २४ ॥ चक्षुःश्रोत्रेनासिकात्व क्चजिह्वाज्ञानस्यैतान्यायतनानिजंतोः ॥ तानिप्रीतान्येवतृष्णाक्षयतेतान्यव्यथोदुःखहीनःप्रणुद्यात् ॥ २५ ॥ नत्वेवमन्येपुरुषस्यकर्मसंवर्ततेसुप्रयुक्तंयथा वत् ॥ मातुःपितुःकर्मणाभिप्रसूतःसंवर्धतेविधिवद्भोजनेन ॥ २६ ॥ प्रियाप्रियेसुखदुःखेचराजनिंदाप्रशंसंचभजंतएव ॥ परस्त्वेवंगर्हयतेपराधेप्रशंसतेसाधु वृत्तंतमेव ॥ २७ ॥

हःस्यात् तदामनुष्यकारोनास्तीत्यस्मिन्नर्थेसंशयो न ॥ २३ ॥ एतानिति एतान्शौर्यादीन्गुणान्कर्मकृतान्कर्मनुसारेणवृद्धिर्ह्यस्युक्तान्अवेक्ष्यअतएवभावाभावौऐ श्वर्यानिश्वर्येअनित्यौआगमापायिनौचअवेक्ष्यबलिराजापूर्वपूर्वकर्मकारणपारंअंतंअविंदमानःसन्कालात्ईश्वरादन्यत्कारणंअभ्युदयादिहेतुरन्यत्किंचिन्नास्तीतिमेने ॥ २४ ॥ अतःसर्वस्यदेवायंतत्वात्तृ ण्णाक्षयेणैवइंद्रियप्रीतिःसंपादनीयाननुनायत्नसाध्यतत्तद्विषयसमर्पणेनेत्याह चक्षुरिति ननुस्वस्वविषयालाभेतेषांकथंप्रीतिःस्यादित्याशंक्यतानिनिरोध्यान्येवेत्याह तानीति अव्ययःलाभालाभादौवैषम्य हीनः प्रणुद्यात्स्वस्वगोचरेभ्योनिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥ एतदूषयति नत्विति एवंप्राप्तेसतिअन्येआहुः तदेवाह पुरुषस्येति संवर्त्ततेसम्यक्फलवत्त्वर्त्ततेतदेवाह मातुरिति कर्माभावेजन्मवृद्धीनस्थातामित्यर्थः पाठां तरेतेनैवस्यातामित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २७ ॥

किंच नोचेदिति इदंमया उच्यमानं कर्मपांडवेभ्यो राज्यांशप्रदानात्मकं तन्नोचेत्संमतमिति शेषः तर्हितवापराधात् कृष्णवर्त्माग्निः कक्षं यथा दहति एवं कृष्णवर्त्मा कृष्ण एव मार्ग इव सुखप्रापको यस्य सकृष्णवर्त्माऽर्जुनः कुरुदहेदित्यादृत्यायोज्यं ॥ २८ ॥ श्लाघनः आत्मानं कृतार्थं मन्वानः नागाः न गतवानसि ॥ २९ ॥ अनाप्तानां कर्णादीनां आप्तानां विदुरादीनां निपहात् दूरीकरणात् ॥ ३० ॥ अवधूतस्तिरस्कृतः अतएव

सत्वांगर्हभारतानां विरोधादंतो नूनं भवितायं प्रजानां ॥ नोचेदिदं तव कर्मापराधात् कुरुदहेत्कृष्णवर्त्मेव कक्षं ॥ २८ ॥ त्वमेवैको जातु पुत्रस्य राजन् वशंगत्वा स
र्वलोके नरेन्द्र ॥ कामात्मनः श्लाघनो धूतकाले नागाः शमं पश्य विपाकमस्य ॥ २९ ॥ अनाप्तानां संग्रहात् त्वं नरेन्द्र तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ॥ भूमिस्फीतां दुर्बल
त्वाद नंतामशक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ ३० ॥ अनुज्ञातो रथवेगावधूतः श्रान्तो भिपद्येशयनं नृसिंह ॥ प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायाम जातशत्रोर्वचनं समेताः ॥
॥ ३१ ॥ धृतराष्ट्र उवाच अनुज्ञातो स्यावसथं परेहि प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ॥ प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायाम जातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तं ॥ ३२ ॥ इति श्रीम
हाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि धृतराष्ट्रसंजयसंवादे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं चेदं संजययानपर्व ॥ ३३ ॥ अतः परं प्रजागरपर्व वैशंपायन
उवाच द्वाः स्थं प्राहमहाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानयमाचिरं ॥ १ ॥ प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ॥ ईश्वरस्त्वां महाराजो
महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनं ॥ अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाः स्थं मां प्रतिवेदय ॥ ३ ॥ द्वाः स्थ उवाच विदुरो यमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव
शासनात् ॥ द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधिमां ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनं ॥ अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्यो जातु दर्श
ने ॥ ५ ॥ द्वाः स्थ उवाच प्रविशांतः पुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः ॥ न हिते दर्शनेऽकल्यो जातुराजा ब्रवीद्दिमां ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच ततः प्रविश्य वि
दुरो धृतराष्ट्रनिवेशनं ॥ अब्रवीत्पांजलिर्वाक्यं चिंतयानं नराधिप ॥ ७ ॥ विदुरो हं महाप्राज्ञं संप्राप्तस्तव शासनात् ॥ यदि किंच न कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधिमां ॥ ८ ॥
धृतराष्ट्र उवाच संजयो विदुरप्राप्तो गृहं यित्वा च मांगतः ॥ अजातशत्रोः श्वोवाक्यं सभामध्ये सवक्ष्यति ॥ ९ ॥ तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ॥ तन्मे द
हति गात्राणि तदकार्षीत्स जागरं ॥ १० ॥ जाग्रतो दहत्यमानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि ॥ तद्ब्रूहि त्वं हि न स्तात धर्मार्थकुशलोऽसि ॥ ११ ॥

श्रान्तः प्रपद्ये प्राप्नुयां ॥ ३१ ॥ आवसथं गृहं परेहि गच्छ प्रपद्यस्व सेवस्व ॥ ३२ ॥ इति उद्योगपर्व ० नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अकल्यो न किंतु कल्पः
समर्थ एव सर्वदा विदुरसं दर्शनं मम अप्रत्याख्येयमित्यर्थः जातुकदाचित् अथवा कल्पः कल्पनासंशय इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रजागरं निद्राया अभावं ॥ १० ॥ ११ ॥

यतःयदाप्राप्तःसंजयस्तदारभ्येत्यर्थः प्रचिताप्रकृष्टाचिता ॥ १२ ॥ अभियुक्तमित्यर्द्धोपात्तएकःत्रयोन्येचप्रजागरावेशभाजनानि ॥ १३ ॥ गृह्यन्ललिप्सावान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ कचित्सुस्तकांतरेस्थितस्य मूलस्यटिप्पणं प्रेष्यःप्रकर्षेणएषणीयःप्रार्थ्यइतियावत् तत्त्वयाप्रेषितोवनमितिशेषः ॥ १ ॥ विपरीतःराजलक्षणहीनःसर्वेषांद्वेष्यः भागधेयेराज्यांशे अर्चिषानेचरद्मीनांप्रक्षयात् नसंमतस्त्वंधर्मात्मापिसंन्नि तिउपहासः अथवाभागधेयेनराज्यभागित्वेनहेतुनापिसंमतइत्यप्युपहासएव ॥ २ ॥ आनृशंस्यात्कूरत्वाभावान् अनुक्रोशात्दयालुत्वान् तितिक्षतेयुधिष्ठिरइतिशेषः ॥ ३ ॥ एतेष्विति एतेषामधीनोभूत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एतेषुपांडित्यंनस्तीतिवक्तुंपंडितलक्षणान्याह आत्मज्ञानमित्यादिना आत्मज्ञानंशास्त्रीयापेक्षं समारंभःशक्त्यपेक्षः तितिक्षावैराग्यापेक्षा धर्मनित्यताश्रद्धापेक्षा एतानिअथवाभूतानिमृदान्पुरुषा

यतःप्राप्तःसंजयःपांडवेभ्योनमेयथावन्मनसःप्रशांतिः ॥ सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिंगतानिकिंवक्ष्यतीत्येवमेऽद्यप्रचिता ॥ १२ ॥ विदुरउवाच अभियुक्तंवल वतादुर्वलंहीनसाधनं ॥ हतस्वंकामिनंचोरमाविशंतिप्रजागराः ॥ १३ ॥ कच्चिदेतैर्महादोषैर्नस्पृष्टोसिनराधिपः ॥ कच्चिच्चपरवित्तेपुगृह्यन्नपरितप्यसे ॥ १४ ॥ धृतराष्ट्रउवाच श्रोतुमिच्छामितेधर्म्यंपरंनैश्रेयसंवचः ॥ अस्मिन्राजपिंवंशेहित्वमेकःप्राज्ञसंमतः ॥ १५ ॥ विदुरउवाच राजालक्षणसंपन्नस्रैला क्यस्याधिपोभवेत् ॥ प्रेष्यस्तेप्रेषितश्चैवधृतराष्ट्रयुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ विपरीततरश्चत्वंभागधेयेनसंमतः ॥ अर्चिषांप्रक्षयाच्चैवधर्मात्माधर्मकोविदः ॥ २ ॥ आनृशं स्यादनुक्रोशाद्धर्मात्सत्यात्पराक्रमात् ॥ गुरुत्वात्त्वयिसंप्रेक्ष्यबहून्क्लेशांस्तितिक्षते ॥ ३ ॥ दुर्योधनेसौवलेचकर्णेदुःशासनेतथा ॥ एतेष्वैश्वर्यमाधायंकथंत्वंभू तिमिच्छसि ॥ ४ ॥ आत्मज्ञानंसमारंभस्तितिक्षाधर्मनित्यता ॥ यमर्थान्नापकर्षतिसवैपंडितउच्यते ॥ ५ ॥ निषेवतेप्रशस्तानिनिंदितानिनसेवते ॥ अनास्ति कःश्रद्धानएतत्पंडितलक्षणं ॥ १६ ॥ क्रोधोहर्षश्चदर्पश्चद्वीस्तंभोमान्यमानिता ॥ यमर्थान्नापकर्षतिसवैपंडितउच्यते ॥ १७ ॥ यस्यकृत्यंनजानंतिमंत्रं वामं त्रितंपरे ॥ कृतमेवास्यजानंतिसवैपंडितउच्यते ॥ १८ ॥ यस्यकृत्यंनविघ्नंतिशीतमुष्णंभयंरतिः ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वासवैपंडितउच्यते ॥ १९ ॥ यस्यसंसारिणी प्रज्ञाधर्मार्थावनुवर्तते ॥ कामादर्थं वृणीतेयःसवैपंडितउच्यते ॥ २० ॥

र्यात्भ्रंशयंतिनतुपंडितानित्यर्थः ॥ ५ ॥ अनास्तिकःपरलोकाद्यस्तीतिजानन् श्रद्धानःश्रद्धागुरुवेदवा क्यादिषुफलावश्यंभावनिश्चयस्तद्वान् ॥ १६ ॥ दर्पःपरावज्ञानं स्तंभःअसन्नतिः मान्यमानिता मान्यमानार्हंआत्मानंमन्यतइतिमान्यमानीतस्यभावस्तत्ता ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ संसारिणीस्वभावतोऽनव स्थितापिकामात्प्रेहिकसुखात्उभयलोकसुखावहंधर्ममर्थवृणीतेसपंडितः कामोधर्मार्थपिक्षयानिरुद्धइत्यर्थः कामादिति यस्तुकामंत्यक्त्वाअर्थवृणीते सःअर्थार्थामोक्षादेवसर्वअर्थविदितिज्ञानफलेमोक्षेरु त्तत्त्वस्यार्थस्यांतर्भावात्सजनकादितुल्यःअतःपंडितउच्यते ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ चिरंशृणोतिज्ञानदाढ्याय असंपृष्टः यथावदपृष्टः व्युपयुक्तेवागव्ययंकरोति परार्थेविषयेप्रज्ञानंचिह्नं ॥ २२ ॥ २३ ॥ निश्चित्यस्वयत्नसाध्यत्वं कर्मणः अंतर्मध्येनवसतिनोपरमतेकिंतुसमापयत्येव
अवध्यकालः सर्वदासप्रयोजनमेवकर्माचरन् ॥ २४ ॥ आर्याः शिष्टाः तद्योग्यकर्मणि भूतिरैश्वर्यं तत्प्राप्त्यर्थं कर्माणि ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत्त्वं विनाशित्वं भूतानां जातानामैश्वर्यादीनां योगोरचनाप्रकारः उपाय

यथाशक्तिचिकीर्षंति यथाशक्तिचकुर्वते ॥ न किंचिदवमन्यंते नराः पंडितबुद्धयः ॥ २१ ॥ क्षिप्रं विजानातिचिरंशृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ॥ नासंपृ
ष्टो व्युपयुक्ते परार्थे तत्प्रज्ञानं प्रथमं पंडितस्य ॥ २२ ॥ नाप्राप्य मभिवाञ्छंति नष्टं नेच्छंति शोचितुं ॥ आपत्सु च न मुह्यंति नराः पंडितबुद्धयः ॥ २३ ॥ निश्चित्य यः प्र
क्रमते नांतर्वसतिकर्मणः ॥ अवध्यकालो वश्यात्मा स वै पंडित उच्यते ॥ २४ ॥ आर्यकर्मणिरज्यंते भूतिकर्माणि कुर्वते ॥ हितं च नाभ्यसूयंति पंडिता भरतर्षभ ॥ २५ ॥
न हृष्यत्यात्मसंमानेनावमानेन तप्यते ॥ गांगोद्वद्वाक्षोभ्यो यः स पंडित उच्यते ॥ २६ ॥ तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणां ॥ उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पं
डित उच्यते ॥ २७ ॥ प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिभानवान् ॥ आश्रुग्रंथस्य वक्ता च यः स पंडित उच्यते ॥ २८ ॥ श्रुतं प्रज्ञानुगम्यस्य प्रज्ञाचैव श्रुतानुगा ॥ असं
भिन्नार्थमर्यादः पंडिताख्यां लभेत सः ॥ २९ ॥ अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ॥ अर्थाश्चाकर्मणा प्रेषुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३० ॥ स्वमर्थयः परित्यज्य परा
र्थमनुतिष्ठति ॥ मिथ्याचरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१ ॥ अकामांकां मयति यः कामयानान्यरित्यजेत् ॥ बलवंतं च यो द्वेषितमाहुर्मूढचेतसं ॥ ३२ ॥ अ
मित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेषिहि नस्ति च ॥ कर्मचारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसं ॥ ३३ ॥ संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ॥ चिरं करोति क्षिप्रार्थं समूढो भरतर्षभ
॥ ३४ ॥ श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ॥ सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसं ॥ ३५ ॥ अनाहूतः प्रविशति अष्टौ वहुभाषते ॥ अविश्वस्त विश्वसिति
मूढचेतानराधमः ॥ ३६ ॥ परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयंतथा ॥ यश्च कुध्यत्यनीशानः स च मूढतमोनरः ॥ ३७ ॥ आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितं ॥ अ
लभ्य मिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३८ ॥ अशिष्यं शास्तियो राजन्यश्च शून्यमुपासते ॥ कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसं ॥ ३९ ॥

स्तदर्थं सामग्रीं मनुष्याणां मध्ये स नरः पंडितः ॥ २७ ॥ प्रवृत्तवाक् अकुण्ठितवचनः चित्रकथोलोककथाभिज्ञः ऊहस्तर्कः प्रतिभानंतत्कालस्फूर्तिः ॥ २८ ॥ प्रज्ञानुगं बुद्धिवश्यं श्रुतानुगाशास्त्रानुसारिणी ॥ २९ ॥
अकर्मणा हीनकर्मणा यूतादिनेत्यर्थः तादृशो दुर्योधनः ॥ ३० ॥ स्वमर्थमिति तादृशः शकुनिः ॥ ३१ ॥ अकामान्त्वयि भक्तिहीनान्कर्णादीन् कामयानान्त्वयि भक्तिमतः पांडवान् बलवंतं युधिष्ठिरं ॥ ३२ ॥ दु
ष्टं जतु गृहदाहादि ॥ ३३ ॥ संसारयति श्रुत्यादिद्वारा प्रवर्तयति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नैष्कर्म्यात् अयत्नतः ॥ ३८ ॥ शून्यं राजदारादीन् अज्ञातं यथास्यात्तथा उपास्ते कदर्यं अदातारं ॥ ३९ ॥

असमुन्नद्धः अनुद्धतः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ एकयेति बुद्धिर्बुद्धिमतेत्युपक्रमादेकयाबुद्ध्येति व्याख्याद्वयेपिसमानं द्वेनीतौ कार्यकार्ये अध्यात्मपक्षे नित्यानित्ये विनिश्चित्यसम्यग्भावधार्य त्रीन्नीतौ मित्रोदासीनशत्रून् पक्षे कामक्रोधलोभान् चतुर्भिः सामदानभेदद्वैः मित्रं साम्रैव दानभेदाभ्यामुदासीनं सर्वैः शत्रुं वशीकुरु पक्षे शमदमोपरमश्च द्वाभिः पंचपक्षद्वयेपि इंद्रियाणि जित्वा षड्विदित्वा संधिविषयं दीन् ज्ञात्वा पक्षे अशनायां पिपासां शोकं मोहं जरां मृत्युं च समहित्वा स्त्रियोक्षामृगयापानं वाक्पारुष्यं च पंचमं महच्चंदं पारुष्यमर्थदूषणमेव चेति सप्तहेयानि पक्षे पंचेन्द्रियाणि बुद्धिमनसी च त्यक्त्वा सुखी भव तथा च श्रु

अर्थमहंतमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ॥ विचरत्यसमुन्नद्धोयः संपंडित उच्यते ॥ ४० ॥ एकः संपन्नमश्नाति वंस्तेवासश्च शोभनं ॥ योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशं सतरस्ततः ॥ ४१ ॥ एकः पापानि कुरुते फलं भुंक्ते महाजनः ॥ भोक्तारो विप्रमुच्यंते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४२ ॥ एकं हन्यान्न वाहन्यादिपुर्मुक्तो धनुष्मता ॥ बुद्धिर्बुद्धिम तोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकं ॥ ४३ ॥ एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशीकुरु ॥ पंच जित्वा विदित्वा षट्समहित्वा सुखी भव ॥ ४४ ॥ एकं विपरसो हंति शस्त्रेणैकश्च व द्यते ॥ सप्तष्ट्रं सप्रजं हंति राजानं मंत्रविष्टवः ॥ ४५ ॥ एकः स्वादु न भुंजीत एकश्चार्थान्न चिंतयेत् ॥ एको न गच्छेदध्यानं नैकः सुप्तेषु जाग्रयात् ॥ ४६ ॥ एकमेवा द्विती यंत्यद्राजन्नावबुध्यसे ॥ सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४७ ॥ एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ॥ यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४८ ॥ सोस्य दोषो न मंतव्यः क्षमा हि परमं वलं ॥ क्षमा गुणोत्थ शक्तानां शक्तानां भूपणं क्षमा ॥ ४९ ॥ क्षमा वशीकृतिलोके क्षमया किं न साध्यते ॥ शांतिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥ ५० ॥ अतृणे पतितो वद्विः स्वयमेवोपशम्यति ॥ अक्षमावा न्यरंदोषैरात्मानं चैव योजयेत् ॥ ५१ ॥ एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैकां शांतिरुत्तमा ॥ विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥ ५२ ॥ द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ॥ राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनं ॥ ५३ ॥ द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्न स्मिहोके विरोचते ॥ अब्रुवन् परुषं किंचिदसतो न च यस्तथा ॥ ५४ ॥ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रपरप्रत्ययकारिणौ ॥ स्त्रियः कामितकामिन्योलोकः पूजितपूजकः ॥ ५५ ॥ द्वाविमौ कंटकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषिणौ ॥ यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ५६ ॥ द्वावेव न विराजंते विपरीतेन कर्मणा ॥ गृहस्थश्च निरारंभः कार्यवांश्चै व भिक्षुकः ॥ ५७ ॥

तिः यदा पंचावतिष्ठते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टे तत्तामाहुः परमां गतिमिति पूर्व इंद्रियाणां प्रत्याहार उक्तः इदानीं तु प्रविलापनमिति भेदः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सत्यं यथार्थभाषणं स्वर्गस्य पक्षे सत्यं ब्रह्म स्वर्गो मोक्षः पारावारस्य समुद्रस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अहिंसेति पुत्राणां विषहेण कुलक्षयं माकुर्विति भावः ॥ ५२ ॥ द्वावित्यादिषु किंचित्पुत्रोपयोग्युच्यते किंचित्प्र संगतदृष्टांतार्थं चेति ज्ञेयं ॥ ५३ ॥ असतः शकुन्यादींस्त्वमर्चयसीति भावः ॥ ५४ ॥ पूजितेति पुत्रेण पूजितं कर्णं त्वमपि पूजयसीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ अनीश्वरत्वं त्वत्पुत्रे ॥ ५६ ॥ निरारंभ उदासीनत्वं पुत्रकलहनिवारणे ॥ ५७ ॥

प्रभुः पाण्डवः ॥ ५८ ॥ पात्रे धर्मः ॥ ५९ ॥ अप्रदातारं त्वत्पुत्रं ॥ ६० ॥ ६१ ॥ उपाया इति छेदः युद्धं कनीयान् भेददाने मध्यमः साम उत्तमः अपाया इति छेदे काम्ययोगः कनीयान् काम्यधर्मो मध्यमः इह लोको लो
भोऽधमः त्रयोन्वाया इति पाठः स्पष्टार्थः ॥ ६२ ॥ यथा वन्नियोजयेत् त्वया त्वधमाः कर्णादय उत्तमे मंत्रकार्ये नियुज्यन्त इति भावः ॥ ६३ ॥ त्वयि सति त्वत्पुत्रोऽधनोऽतस्त्वमेव पाण्डवानां राज्यं दातुं प्रभुरसीत्यर्थः
॥ ६४ ॥ हरणादयस्त्रयोपि दोषाः कामादि त्रयसहितास्त्वय्येव संतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ शत्रोर्युधिष्ठिरस्य कृच्छ्राद्गोत्रवधान् ॥ ६७ ॥ भक्तादयः पाण्डवाः शरणं गृहं विषमेपि संकटेपि तव तु न न्यास्तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥
दीर्घसूत्रैः क्षिप्रसाध्ये कार्यैश्चिरं कुर्वद्भिः रभसैः हर्षनरलैः अलसैरित्यपि पाठः चारणैः स्तावकैः अरणैरिति छेदो वा रणविरोधिभिर्द्यूताद्यासक्तैरित्यर्थः अशनैरिति पाठे बहुभोक्तृभिः ॥ ६९ ॥ दृढः कुलधर्मानुप

द्वाविमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरितिष्ठतः ॥ प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५८ ॥ न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ॥ अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पा
त्रे चाप्रतिपादनं ॥ ५९ ॥ द्वावं भसिनि वेष्टव्यौ गले बध्वा दृढां शिलां ॥ धनवंतं मदातारं दरिद्रं चातपस्विनं ॥ ६० ॥ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रसूर्यमंडलभेदिनौ ॥ पस्त्रि
द्योगयुक्तश्चरणे चाभिमुखो हतः ॥ ६१ ॥ त्रयोपायामनुप्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ॥ कनीयान् मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ६२ ॥ त्रिविधाः पुरुषाराजन्नुत्तमा
धममध्यमाः ॥ नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ६३ ॥ त्रय एवाधनाराजन् भार्यादासस्तथा सुतः ॥ यत्ते समधिगच्छन्ति तस्य ते तस्य तद्धनं ॥ ६४ ॥ हर
णं च परस्वानां परदाराभिर्मर्शनं ॥ सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ ६५ ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्र
यंत्यजेत् ॥ ६६ ॥ वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ॥ शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्राच्चीणि चैकं च तत्समं ॥ ६७ ॥ भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनं ॥ त्रीनेता
ञ्छरणं प्राप्तान्विषमेपि न संत्यजेत् ॥ ६८ ॥ चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्या न्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ॥ अल्पप्रज्ञैः सह मंत्रं न कुर्यान्न दीर्घसूत्रैरभसैश्चारणैश्च ॥
॥ ६९ ॥ चत्वारि ते तात गृहे वसंतु श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्य धर्मः ॥ दृढो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ७० ॥ चत्वार्याहमहाराजसाद्यस्का
नि बृहस्पतिः ॥ पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ७१ ॥ देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमतां ॥ विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणां ॥ ७२ ॥

दिशति कुलीनः शिशून् आचारं पाहयति सखा हितं वदति तादृशाभीष्मद्रोणविदुराः भगिनी धनं रक्षति तव गृहे सर्वेऽपि सन्ति परंतूपदेशं न गृह्णासीति भावः ॥ ७० ॥ साद्यस्कानि सद्यः फलानि ॥ ७१ ॥ देवताः स्व
र्गभाजः स्वर्गपदार्थश्च यन्नुदुःखेन संभिन्नं च यस्तमनंतरं अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदमित्येवं रूपः अतस्ते सत्यसंकल्पाः धीमतामगस्यादीनामनुभावं समुद्रपानादिप्रभावं तेपि देवतुल्या इत्यर्थः वि
नयोपि गुरुप्रसादकरत्वेन सद्यः फलः विनाशहेतुः कर्मापि चौर्यादिकं तच्च त्वय्येवास्ति तव तु सर्वकर्म मानार्थमेवेति भावः ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ अग्रिवत्पित्रादयोपि पूज्या एव नास्कंदनीयाः तव पुत्रस्तु गुरुं युधिष्ठिरं न पूजयतीति भावः ॥ ७४ ॥ पितृन् अग्रिष्वात्तादीन् गोत्रप्रवर्तकानृषींश्च मनुष्यान् पित्रादीन् ज्येष्ठभ्रातापितुः सम इति पितृनुल्यस्त्वत्पुत्रस्य युधिष्ठिर इति भावः ॥ ७५ ॥ त्वात्वां उपजीव्याः गुरुवः इह लोके साधिता मित्रादयः इह परलोके जन्मांतरे वास्वंस्वकार्यं कुर्वतीत्यर्थः मित्रेषु पांडवेषु मैत्रीमाचरेति भावः त्वं तु अंधत्वात् दुर्जनवचनप्रसारितः पांडवानां गुणान् न पश्यसीति भावः ॥ ७६ ॥ दूतेश्चर्ममया जलपात्रात् ॥ ७७ ॥ षडिति क्रोधोन्नतमूलको द्वेषोपासः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ पांडवानां अरक्षिताराजात्वं अन्येषामपित्याज्यो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

चत्वारिकर्माण्यभयं करणिभयं प्रयच्छंत्य यथा कृतानि ॥ मानाग्निहोत्रमुत्तमानमौ न मानेनाधीतमुत्तमानयज्ञः ॥ ७३ ॥ पंचाग्रयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ॥ पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ पंचैव पूजयन् लोके यशः प्राप्नोति केवलं ॥ देवान् पितृन् मनुष्यांश्च भिक्षून् नतिथिपंचमान् ॥ ७५ ॥ पंचत्वानुगमिष्यंति यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ मित्राण्य मित्रामध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ७६ ॥ पंचेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदं किमिन्द्रियं ॥ ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञादृतेः पात्रादिवोदकं ॥ ७७ ॥ षड्दोषाः पुरुषेण हहातव्या भूतिमिच्छता ॥ निद्रा तंद्रीभयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ७८ ॥ षडिमान् पुरुषो जत्याद्विद्वां नानावमिवार्णव ॥ अप्रवक्तारमाचार्य मनधीयानमृत्विजं ॥ ७९ ॥ अरक्षितारं राजानं भार्या चाप्रियवादिनीं ॥ ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितं ॥ ८० ॥ षडेव तु गुणाः पुंसानहातव्याः कदाचन ॥ सत्त्वं दानमनालस्यमनसूयाक्षमाधृतिः ॥ ८१ ॥ अर्यागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ॥ वश्यश्च पुत्रो रथं करी च विद्या षड्जीवलोकस्य सुखानिराजन् ॥ ८२ ॥ षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्ययोधि गच्छति ॥ न स पापैः कुतो न रथैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ८३ ॥ षडिमे पटसु जीवंति सप्तमो नोपलभ्यते ॥ चौराः प्रमत्ते जीवंति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ८४ ॥ प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ॥ राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ८५ ॥ षडिमानि विनश्यंति मुहूर्तमनवेक्षणात् ॥ गावः सेवाकृषिभार्या विद्या वृषलसंगतिः ॥ ८६ ॥ षडेतेत्यवमन्यंते नित्यं पूर्वोपकारिणं ॥ आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरं ॥ ८७ ॥ नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजकं ॥ नावं निस्तीर्णकां तारा आतुराश्च चिकित्सकं ॥ ८८ ॥

दुर्योधनत्यागार्थं तव धृतिर्यथैव नास्तीति भावः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

षण्णामिति आत्मनि चित्ते नित्यानां षण्णां कामक्रोधौशोकमोहौ मदमानौ च षट्पदीत्युक्तानां ऐश्वर्यवशित्वं त्वं तुराज्यकामः पापैरनर्थैश्च युक्तोऽसीति भावः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ पण्डिताः पांडवाः मूर्खेषु त्वत्पुत्रेषु राज्यं लप्स्यंत्येवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ वृषलः शूद्रः पुत्रस्नेहाक्रान्तेन त्वया सद्बिद्याऽनवेक्षणान्नाशिता अन्यथा सत्यं न जहा इति भावः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ आतुरा आरोग्ये सतीति शेषः त्वं तु कृत्स्नराज्यलाभेन कृतकृत्यत्वात् पांडवानवमन्यसे ॥ ८८ ॥

स्वप्रत्ययास्वानुकूलवृत्तिर्जीविका तवसत्संगोनास्तीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ईर्षुरिति त्वयितुर्ईर्षुत्वं घृणादया तवतुवश्यः पुत्रोनास्तीतिभावः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ वाक्पारुष्यं दंडपारुष्यं च पांडवेषु त्वत्पुत्रैः कृतं ॥ ९२ ॥
 द्वेष्टिममसानिष्टं ज्ञितयति विरुध्यते कर्मणा ॥ ९३ ॥ अष्टमुचरमंतत्पुत्रेभ्यस्तस्यावमानतो भविष्यतीति जानामीति भावः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ जनसंसदिसभायां द्रौपद्या आनयनेन पूजापितवनष्टा ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥ नवेति श्रोत्रादिपंचकं मनोबुद्ध्यहंकाराः स्थूलशरीरं चेतनवद्वाराणीवद्वाराणि विषयग्रहणमार्गायस्मिंस्तत् तिस्रः स्थूणाः स्तंभ इव विधारकायस्य ते च अविद्याकामः कर्मच वैश्वमृद्देहद्वयात्मकं पंच

आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः सद्भिर्मनुष्यैः सहसंप्रयोगः ॥ स्वप्रत्ययावृत्तिरभीतवासः पट्टजीवलोकस्य सुखानिराजन् ॥ ८९ ॥ ईर्षुर्घृणीनसंतुष्टः क्रोधनोनित्य
 शंकितः ॥ परभांग्योपजीवी च पडेतेनित्यदुःखिताः ॥ ९० ॥ सप्तदोषाः सदाराज्ञाहातव्याव्यसनोदयाः ॥ प्रायशो यैर्विनश्यंति कृतमूला अपीश्वराः ॥ ९१ ॥ स्त्रियो
 क्षामृगयापानं वाक्पारुष्यं च पंचमं ॥ महच्चदंडपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ९२ ॥ अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ॥ ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरु
 ध्यते ॥ ९३ ॥ ब्राह्मणस्वानिचादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ॥ रमते निंदया चैषां प्रशंसां नाभिनंदति ॥ ९४ ॥ नैनान्स्मरति कृत्ये पुयांचितश्चाभ्यसूयति ॥ एनान्दो
 पान्नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुद्ध्वा विसर्जयेत् ॥ ९५ ॥ अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ॥ वर्तमानानि दृश्यंते तान्येव स्वसुखान्यपि ॥ ९६ ॥ समागमश्च सखिभिर्म
 हांश्चैव धनागमः ॥ पुत्रेण च परिष्वंगः सन्निपातश्च मैथुने ॥ ९७ ॥ समये च प्रियालापः स्वयूथ्ये पुसमुन्नतिः ॥ अभिप्रतस्यलाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ९८ ॥
 अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ॥ पराक्रमश्चावदुभापिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ९९ ॥ न वद्वारमिदं वैश्वमृदं त्रिस्थूणं पंचसाक्षिकं ॥ क्षे
 त्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेदसपरः कविः ॥ १०० ॥ दशधर्मनं जानंति धृतराष्ट्रनिबोधतान् ॥ मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः कुद्बोवुभुक्षितः ॥ १०१ ॥ त्वरमाणश्च लुब्धश्च
 भीतः कामी च ते दश ॥ तस्मादेते पुसर्वे पुनः प्रसज्जेत पंडितः ॥ १०२ ॥ अत्रैवादाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ १०३ ॥ यः कामम
 न्यूप्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ॥ विशेषविच्छ्रुतवान् क्षिप्रकारीतं सर्वलोकं कुरुते प्रमाणं ॥ १०४ ॥ जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान् विज्ञातदोषेषु
 दधाति दंडं ॥ जानाति मात्रांच तथा क्षमांच तं तादृशं श्रीर्जुपते समग्रा ॥ १०५ ॥

साक्षिवदुदासीनाः शब्दादयो पाह्यायस्मिन् पंचभूमिकमिति पाठे पंचभूमयः प्रचारस्थानानी
 तित एव पांचभौतिकमित्यर्कचीनः पाठ उपेक्ष्यः क्षेत्रज्ञेन चिदात्मना अधिष्ठितमिदं क्षेत्रं तत्त्वेन यो विद्वान् वेदसपरः सर्वोत्कृष्टः कविर्ब्रह्मविदित्यर्थः ॥ १०० ॥ मत्तो मद्यादिना प्रमत्तो विषयांतरासक्त्यानवहितः उन्मत्तो
 धातुदोषात् एतेषां मध्ये त्वं लुब्धोसीति भावः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ काममन्यू कामक्रोधौ विशेषवितृता रतम्यज्ञः ॥ १०४ ॥ मात्रां अपराधानुसारेण दंडप्रमाणं ब्राह्मणादौ अपराधस्य क्षमांच जानाति ॥ १०५ ॥

युक्तः छिद्रप्रेक्षणेऽवहितः ॥ १०६ ॥ धुरंधरः कार्यभारसहः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ संरंभेण क्रोधेन त्रिवर्गधर्मकामार्थान् आकारितः आहूतः पाठांतरे मात्रार्थे अत्यार्थे ॥ १०९ ॥ प्रातिभाष्यं प्रतिकूलोभावः चित्ताभि-
प्रायः तस्य भावः प्रातिभाष्यं विरोधं अत्याह अतिक्रम्य ब्रवीति ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ समयात् भाषाभेदान् बुभूषते ऐश्वर्यं प्राप्तुमिच्छति परावरज्ञः उत्तमाधमविवेकवान् ॥ ११४ ॥ दंभं परवचने च्छया

सुदुर्बलं नावजानाति कंचिद्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वं ॥ न विग्रहं रोचयते बलस्थैः काले च यो विक्रमते सधीरः ॥ १०६ ॥ प्राप्यापदं न व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छ-
तिचाप्रमत्तः ॥ दुःखं च काले सहते महात्मा धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ १०७ ॥ अनर्थकं विप्रवासंगृहेभ्यः पापैः संधिपरदाराभिमर्शं ॥ दंभं स्तैन्यं पशुनं मद्यपानं
न सेवते यश्च सुखी सदैव ॥ १०८ ॥ न संरंभेणारभते त्रिवर्गमाकारितः शंसति तत्त्वमेव ॥ न मित्रार्थे रोचयते विवादं नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ १०९ ॥ न यो
भ्यसूयत्यनुकंपते च न दुर्बलः प्रातिभाष्यं करोति ॥ नात्याह किंचित् क्षमते विवादं सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसां ॥ ११० ॥ यो नोद्धतं कुरुते जातु वेपं न पौरुषेणापि विकथ-
ते न्यान् ॥ न मूर्च्छितः कटुकान्याह किंचित्प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥ १११ ॥ न वैरमुदीपयति प्रशांतं न दर्पमारोहति नास्तमेति ॥ न दुर्गतो स्मोति करोत्यकार्यं त-
मार्यशीलं परमादुरार्याः ॥ ११२ ॥ न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः ॥ दत्त्वा न पश्चात् कुरुते न तापं सकथ्यते स सुरुषार्यशीलः ॥ ११३ ॥ देशाचा-
रान्समयात् जातिधर्मान् बुभूषते यः स परावरज्ञः ॥ स यत्र तत्राभिगतः सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ११४ ॥ दंभं मोहं मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुनं पूगवै-
रं ॥ मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादयः प्रज्ञावान् वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ११५ ॥ दानं मोहं दैवतं मंगलानि प्रायश्चित्तान् विविधा लोकावादान् ॥ एतानि यः कुरुते नैत्यका-
नितस्योत्थानं देवताराधयंति ॥ ११६ ॥ समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः समैः सख्यं व्यवहारं कथांचा ॥ गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ११७ ॥
मितं भुंक्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ॥ ददात्य मित्रेष्वपि याचितः संस्तमात्मवंतं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ११८ ॥ चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य नान्ये-
जनाः कर्मजानंति किंचित् ॥ मंत्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च नात्योप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः ॥ ११९ ॥ यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः सत्यो मृदुर्मान रुच्छुद्धभावः ॥ अती-
व सज्जायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्यद्वयप्रसन्नः ॥ १२० ॥ य आत्मना पत्रपते भृशं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ॥ अनंततेजाः सुमनाः समाहितः स तेजसा
सूर्य इवावभासते ॥ १२१ ॥

धर्मानुष्ठानं मोहं अनात्मन्यात्मबुद्धिं मत्सरं द्वेषं पापकृत्यं पापक्रियां अभिचारादिरूपां पूगवैरं बहुभिः सहवैरं ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

जात्यभिजातः उत्तमे आकरे जातः ॥ १२० ॥ आत्मना अपत्रपते परैरज्ञाते पि स्वव्यलीके स्वयमेव लज्जते ॥ १२१ ॥

॥ १२२ ॥ तर्कणीयःशंक्यः ॥ १२३ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभा०त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ दृश्यमानस्यचिन्ताग्निनेतिशेषः धर्मार्थयोःकुशलः मोक्षेस्यवक्तुमनधिकाराद्वयोरे
वयहः ॥ १ ॥ अजातशत्रोःपथं कुरुणांचश्रेयस्करं ॥ २ ॥ पापाशंकीभाविदुःखादुद्विजन् पापंस्वरुतपूर्वापराधंपश्यन् कवेहेसर्वज्ञ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मिथ्योपेतानिकपटयूतादीनी अनुपायैःअसदुपां

वनेजाताःशापदग्धस्यराज्ञःपांडोःपुत्राःपंचपंचेंद्रकल्पाः ॥ त्वयैववालावर्धिताःशिक्षिताश्चतवादेशंपालयंत्यांविकेय ॥ १२२ ॥ प्रदायैषामुचितंततराज्यं
सुखीपुत्रैःसहितोमोदमानः ॥ नदेवानांनापिचमानुषाणांभविष्यसित्वंतर्कणीयोनरेंद्र ॥ १२३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिप्रजागरपर्वणिविदुरनी
तिवाक्येत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच जाग्रतोदृश्यमानस्ययत्कार्यमनुपश्यसि ॥ तद्रूढित्वंहिनस्तातधर्मार्थकुशलोत्थसि ॥ १ ॥
त्वंमांयथावद्विदुरप्रशाधिप्रज्ञापूर्वसर्वमजातशत्रोः ॥ यन्मन्यसेपथ्यमदीनसत्वश्रेयस्करंब्रूहितद्वैकुरुणां ॥ २ ॥ पापाशंकीपापमेवानुपश्यन्पृच्छामित्वांव्या
कुलेनात्मनाहं ॥ कवेतन्मब्रूहिसर्वयथावन्मनीपितंसर्वमजातशत्रोः ॥ ३ ॥ विदुरउवाच शुभंवायदिवापापंद्वेप्यंवायदिवाप्रियं ॥ अपृष्टस्तस्यतद्व्याघ
स्यनेच्छेत्पराभवं ॥ ४ ॥ तस्माद्वक्ष्यामितेराजनहितंयत्स्यात्कुरुप्रति ॥ वचःश्रेयस्करंधर्म्यब्रुवतस्तन्निबोधमे ॥ ५ ॥ मिथ्योपेतानिकर्माणिसिद्धोयुर्यानिभा
रत ॥ अनुपायप्रयुक्तानिमास्मतेषुमनःरुथाः ॥ ६ ॥ तथैवयोगविहितंयत्तुंकर्मनसिध्यति ॥ उपाययुक्तंमेधावीनतत्रग्लपयेन्मनः ॥ ७ ॥ अनुबंधानपेक्षेतसा
नुबंधेषुकर्मसु ॥ संप्रधार्यचकुर्वीतनवेगेनसमाचरेत् ॥ ८ ॥ अनुबंधंचसंप्रेक्ष्यविपाकंचैवक्रमणां ॥ उत्थानमात्मनश्चैवधीरःकुर्वीतवानवा ॥ ९ ॥ यःप्रमाणंन
जानातिस्थानेदृष्टौतथाक्षये ॥ कोशेजनपदेदंडेनसराज्येवतिष्ठते ॥ १० ॥ यस्त्वेतानिप्रमाणानियथोक्तान्यनुपश्यति ॥ युक्तोधर्मार्थयोर्ज्ञानिसराज्यमधिग
च्छति ॥ ११ ॥ नराज्यंप्राप्तमित्येववर्तितव्यमसांप्रतं ॥ श्रियंत्यविनयोहंतिजरारूपमिवोत्तमं ॥ १२ ॥ भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नंमत्स्योवडिशमायसं ॥ लोभाभि
पातीग्रसतेनानुबंधमवेक्षते ॥ १३ ॥ यच्छक्यंग्रसितुंग्रस्यंग्रस्तंपरिणमेच्चयत् ॥ हितंचपरिणामेयत्तदाद्यंभूतिमिच्छता ॥ १४ ॥

येःप्रयुक्तानिदुःखफलानीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अनुबंधान्प्रयोजनानि संप्रधार्यनिश्चित्य ॥ ८ ॥ विपाकःफलसिद्धावपिपरिपाकः उत्थानंउद्यमं वानवेतिसिद्धिपक्षेकुर्वीतनान्यथेत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रमाणं नि
श्चयद्वारं स्थानादीनिसर्वदाविचार्याणीत्यर्थः स्थानेदुर्गादौ दंडेसेनायां ॥ १० ॥ एतानिस्थानादिज्ञापकानि प्रमाणानिलेख्यादीनि ॥ ११ ॥ असांप्रतंअयुक्तंयथास्यात्तथानवर्तितव्यं ॥ १२ ॥ भक्ष्येति
मुखेमिष्टमंतेमृत्युदंकर्मनकर्तव्यमित्यर्थः अनुबंधंपश्चाद्वंधनं ॥ १३ ॥ आद्यंभक्षणीयं ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अंगारलारकोहिमूलतउत्कृत्यकाष्ठदहति अंगारइंगालः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनारभ्याःप्रबलैःसहवैरादयः अगताःकदाचिदप्यप्राप्ताः ॥ २० ॥ २१ ॥ लघुमूलान्अल्पोपायान् ॥ २२ ॥ चक्षुषाप्रीतिमयेन ॥ २३ ॥ सुपुष्पितःवाचाचक्षुषाचानुग्रहंदर्शयन्नपिअफलःस्यात्भृत्यंनधनेनवर्धयेत् सफलोपिसद्गुरारुहःभृत्यवश्योनभवेत् अपक्वइति अंतर्बलहीनोपिबलवत्तांबहिःप्रकाशयेदेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ कर्मणादानेन लोकंभृत्यवर्गं ॥ २५ ॥ २६ ॥ अनयेस्थितःअनीतिमान् ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रतिसंवेष्टेसंकुचति बहुफलंनप्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ नजहातिश्रियं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वनस्पतेरपक्वानिफलानिप्रचिनोतियः ॥ सनाप्नोतिरसंतेभ्योर्बीजंचास्यविनश्यति ॥ १५ ॥ यस्तुपक्वमुपादत्तेकालेपरिणतंफलं ॥ फलाद्रसंसलभतेबीजाच्चैव फलंपुनः ॥ १६ ॥ यथामधुसमादत्तेरक्षन्पुष्पाणिपट्पदः ॥ तद्वदर्थान्मनुष्येभ्यआदद्यादविहिंसया ॥ १७ ॥ पुष्पंपुष्पंविचिन्वीतमूलच्छेदंनकारयेत् ॥ मालाकारइवारामेनयथांगारकारकः ॥ १८ ॥ किन्नुमेस्यादिदंरुत्वाकिन्नुमेस्यादकुर्वतः ॥ इतिकर्माणिसंचित्यकुर्याद्वापुरुषोनवा ॥ १९ ॥ अनारभ्याभवंत्यर्थाःकेचिन्नित्यंतथाऽगताः ॥ कृतःपुरुषकारोहिभवेद्येषुनिरर्थकः ॥ २० ॥ प्रसादोनिष्फलोयस्यक्रोधश्चापिनिरर्थकः ॥ नतंभर्तारमिच्छंतिपटुंपतिमिवस्त्रियः ॥ २१ ॥ कांश्चिदर्थान्नरःप्राज्ञोलघुमूलान्महाफलान् ॥ क्षिप्रमारभतेकर्तुंनविघ्नयतितादृशान् ॥ २२ ॥ ऋजुपश्यतियःसर्वचक्षुषानुपिधन्निव ॥ आसीनमपितूष्णीकमनुरज्यंतितंप्रजाः ॥ २३ ॥ सुपुष्पितःस्यादफलःफलितःस्याद्गुरारुहः ॥ अपक्वःपक्वसंकाशोनतुशीर्येतकर्हिचित् ॥ २४ ॥ चक्षुषामनसावाचाकर्मणाचचतुर्विधं ॥ प्रसादयतियोलोकंतंलोकोनुप्रसीदति ॥ २५ ॥ यस्मात्रस्यंतिभूतानिमृगव्याधान्मृगाइव ॥ सागरांतामपिमहींलब्ध्वासपरिहीयते ॥ २६ ॥ पितृपैतामहंराज्यंप्राप्तवान्स्वेनकर्मणा ॥ वायुरभ्रमिवासाद्यभ्रंशयत्यनयेस्थितः ॥ २७ ॥ धर्ममाचरतोराज्ञःसद्भिश्चरितमादितः ॥ वसुधावंसुसंपूर्णाविर्धतेभूतिवर्धनी ॥ २८ ॥ अथसंत्यजतोधर्ममधर्मंचानुतिष्ठतः ॥ प्रतिसंवेष्टेभूमिरग्नौचर्माहितंयथा ॥ २९ ॥ यएवयत्नःक्रियतेपरराष्ट्रविमर्दने ॥ सएवयत्नःकर्तव्यःस्वराष्ट्रपरिपालने ॥ ३० ॥ धर्मेणराज्यंविंदेतधर्मेणपरिपालयेत् ॥ धर्ममूलांश्रियंप्राप्यनजहातिनहीयते ॥ ३१ ॥ अप्युन्मत्तात्पलपतोवालाच्चपरिजल्पतः ॥ सर्वतःसारमादद्यादश्मभ्यइवकांचनं ॥ ३२ ॥ सुव्याहतानिसूक्तानिसुकृतानिततस्ततः ॥ संचिन्वन्धीरआसीतशिलाहारीशिलंयथा ॥ ३३ ॥

सुव्याहतानिपांडित्यवचनानि सूक्तानिशोभनतयाउक्तानिमातृपितृगुर्वादीनि सुकृतानितदुपदिष्टकर्माणि शिलंकणिशाद्यर्जनं उच्छःकणशआदानंकणिशाद्यर्जनंशिलमितियादवः त्वमपिअस्मदादिवाक्यात्सारंगृहीप्वेतिभावः ॥ ३३ ॥

गंधेनेति पांडवबलंज्ञातुंचारान्नियुंक्ष्वेतिभावः ॥ ३४ ॥ भूयांसमिति श्लोकत्रयतात्पर्यं पांडवान्प्रतित्वयानश्रीभवितव्यंतेनबलाधिष्ठात्रीदेवताइंद्रश्चत्वामनुग्रहीष्यतीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एतच्चमंत्रिभिःसंहालोचनीयंसत्यंचसंरक्ष्यमित्याह पर्जन्येतित्रिभिः ॥ ३८ ॥ योगेनअभ्यासेन मृजयाउद्धर्तनेन ॥ ३९ ॥ अनुक्रमःव्यायामशिक्षादिः ॥ ४० ॥ प्रमाणंधर्मस्यकारणं नकुलमितिद्वयोर्दत्तमाश्रयईष्योत्यजेतिभावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अकालेइष्टसिद्धेःप्राक्भीतःस्यात् येनमाद्येत्लोभादिनातन्पिबेत्नाश्रयेत् ॥ ४३ ॥ अभिजनःसहायःतवनुभयंदमश्चनास्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ असंतइतिसाद्धंश्लोकोवाक्यं

गंधेनगावःपश्यंतिवेदैःपश्यंतिब्राह्मणाः ॥ चारैःपश्यंतिराजानश्चक्षुभ्यामितरेजनाः ॥ ३४ ॥ भूयांसंलभतेक्लेशंयागौर्भवतिदुर्दुहा ॥ अथयासुदुहाराजन्नैवतांचितुदंत्यपि ॥ ३५ ॥ यदतमंप्रणमतिनतत्संतापयंत्यपि ॥ यच्चस्वयंनतंदारुनतत्संतापयंत्यपि ॥ ३६ ॥ एतयोपमयाधीरःसन्नमेतवलीयसे ॥ इंद्रायसप्रणमतेनमतेयोवलीयसे ॥ ३७ ॥ पर्जन्यनाथाःपशवोराजानोमंत्रिवांधवाः ॥ पतयोवांधवाःस्त्रीणांब्राह्मणावेदवांधवाः ॥ ३८ ॥ सत्येनरक्ष्यतेधर्मोविद्यायोगेनरक्ष्यते ॥ मृजयारक्ष्यतेरूपंकुलंवृत्तेनरक्ष्यते ॥ ३९ ॥ मानेनरक्ष्यतेधान्यमश्वान्रक्षत्यनुक्रमः ॥ अभीक्ष्णदर्शनंगाश्चस्त्रियोरक्ष्याःकुचेलतः ॥ ४० ॥ नकुलंवृत्तहीनस्यप्रमाणमितिमेमतिः ॥ अंतेष्वपिहिजातानांवृत्तमेवविशिष्यते ॥ ४१ ॥ यईषुःपरवित्तेषुरूपेवीर्येकुलान्वये ॥ सुखसौभाग्यसत्कारेतस्यव्याधिरनंतकः ॥ ४२ ॥ अकार्यकरणाद्वीतःकार्याणांचविवर्जनात् ॥ अकालेमंत्रभेदाच्चयेनमाद्येन्नतत्पिबेत् ॥ ४३ ॥ विद्यामदोधनमदस्तृतीयोभिजनोमदः ॥ मदाएतेऽवल्लिप्तानामेतएवसतांदमाः ॥ ४४ ॥ असंतोभ्यर्थिताःसद्भिःक्वचिक्कार्येकदाचन ॥ तावन्नतस्यसंस्तुतंकिंचिक्कार्येकदाचन ॥ मन्यंतेसंतमात्मानमसंतमपिविश्रुतं ॥ ४५ ॥ गतिरात्मवतांसंतःसंतएवसतांगतिः ॥ असतांचगतिःसंतोनत्वसंतःसतांगतिः ॥ ४६ ॥ जितासभावस्त्ववतामिष्टाशागोमताजिता ॥ अध्वाजितोयानवतासर्वशीलवताजितं ॥ ४७ ॥ शीलंप्रधानंपुरुषेतद्यस्येहप्रणश्यति ॥ नतस्यजीवितेनार्थोनधनेननबन्धुभिः ॥ ४८ ॥ आढ्यानांमांसपरममध्यानांगोरसोत्तरं ॥ तैलोत्तरंदरिद्राणांभोजनंभरतर्षभ ॥ ४९ ॥ संपन्नतरमेवानंदरिद्राभुंजतेसदा ॥ क्षुत्स्वादुतांजनयतिसाचाद्येषुसुदुर्लभा ॥ ५० ॥ प्रायेणश्रीमतांलोकेभोक्तुंशक्तिर्नविद्यते ॥ जीर्यंत्यपिहिकाष्ठानिदरिद्राणांमहीपते ॥ ५१ ॥

सद्भिरर्थिता असंतस्तत्कार्यमल्पमप्यकृत्वा असंतमितिख्यातमप्यात्मानंसंतमन्यंतइतितदर्थः किंचिदपितस्यकार्ययावत्सुष्ठुनकृतंतावदेवमन्यंतइतियोजना ॥ ४५ ॥ गतिरिति पांडवाएवत्वामुपकरिष्यंतिनतुत्वंतानितिभावः ॥ ४६ ॥ जितेति शीलंसंरक्ष्यंत्येतिद्वयोर्भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ आढ्यानामितित्रयस्यशीलवतंस्तेदारिद्र्यप्राप्तिरपिश्रेयइतिभावः ॥ ४९ ॥ संपन्नमिष्टं ॥ ५० ॥ ५१ ॥

शीलाभावे सत्सु अवमानो महान्क्लेश इत्याह अट्तीति ॥ ५२ ॥ ऐश्वर्यमदः पापिष्ठो निदितमो येभ्यस्ते पानमदादयो मदाः ॥ ५३ ॥ इंद्रियार्थेषु शब्दादिषु ग्रहैः सूर्यादिभिः आक्रमोत्तरार्पणं ॥ ५४ ॥ पंचवर्गः श्रोत्रादिगणः त्वमैश्वर्यमत्रोऽजितेन्द्रियश्चावश्यमापदं प्राप्स्यसीति त्रयस्य भावः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आत्मानं मनः अमात्यान् पुत्रादीन् द्वेष्यरूपेण शत्रुवन् मन एव प्रथमं जेतव्यं ततो मात्यान् विजिगीषते तन्मोघं न निष्फलं भवति ॥ ५७ ॥ त्वं त्वजितमनस्कतया पुत्रादिषु न लक्ष्मीयोऽस्ति त्रयाणां भावः ॥ ५८ ॥ एतदेव रथिरथादिरूपककल्पनया आह रथ इति ॥ ५९ ॥ व्यापादयितुं नाशयितुं अविधेयाः

अट्तिर्भयमंत्यानां मध्यानां मरणाद्भयं ॥ उत्तमानां तु मर्त्यानां मवमानात्परं भयं ॥ ५२ ॥ ऐश्वर्यमदः पापिष्ठामदाः पानमदादयः ॥ ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापत्तिं त्वाविबुध्यते ॥ ५३ ॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ॥ तैरयं ताप्यते लोको न क्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५४ ॥ योजितः पंचवर्गेण सह जेनात्मकर्षिणा ॥ आपदस्तस्य वर्धते शुक्लपक्ष इवोदुराट् ॥ ५५ ॥ अविजित्य यथात्मानममात्यान् विजिगीषते ॥ अमित्रान्वाजितामात्मः सो वशः परिहीयते ॥ ५६ ॥ आत्मानमवप्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् ॥ ततो मात्यान् मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ५७ ॥ वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदंडं विकारिषु ॥ परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यंतं श्रीर्निपेवते ॥ ५८ ॥ रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मानियं तैर्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ॥ तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दातैः सुखं याति रथी वधीरः ॥ ५९ ॥ एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुं मप्यलं ॥ अविधेया इवादांता हयाः पथिकुसारथिं ॥ ६० ॥ अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ॥ इंद्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखं ॥ ६१ ॥ धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिंद्रियवशानुगः ॥ श्रोत्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६२ ॥ अर्थानामीश्वरो यः स्यादिंद्रियाणामनीश्वरः ॥ इंद्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भूष्यते हिसः ॥ ६३ ॥ आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनो बुद्धीं द्रियैर्यतैः ॥ आत्मा त्वेवात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६४ ॥ बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः ॥ स एव नियतो बंधुः स एव नियतोरिषुः ॥ ६५ ॥ क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपि हितावुरू ॥ कामश्च राजन् क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुपतः ॥ ६६ ॥

अवशाः ॥ ६० ॥ अर्थतोऽर्थहेतोः अनर्थतः अन्यायतः ॥ ६१ ॥ इंद्रियाणां वशा इच्छा तदनुसारी इंद्रियवशानुगः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कृत्स्नस्योपदेशस्य फलमाह आत्मनेत्यर्द्धेन आत्मनावुत्थ्या आत्मानं प्रत्यक् चैतन्यरूपं अन्विच्छेत् तत्रोपायमाह मनसः संकल्पात्मकस्य बुद्धेश्च तन्मूलभूतायाः इंद्रियाणां च निग्रहेणेत्यर्थः अत्र न तव सहायांतरापेक्षेत्याहास्मेति धीजय एव पुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ स एव धीरेव जीवस्य बंधुः रिपुश्च ॥ ६५ ॥ द्वावपि मोहजालपिहितौ झषौ मीनौ उरुमहांतौ तत्र द्वितीयो न्यस्य जातिस्वभावाच्छत्रुरपि जालच्छेदार्थं मित्रत्वमापन्नो बंधुरपि भवति एवं धीश्चिदात्मनः संसारप्रदत्वाच्छत्रुरपि मोहच्छेदार्थं तस्य मित्रमपि भवतीति भावः क्षुद्राक्षेण सूक्ष्मच्छिद्रेण यद्वा उत्तरान्वये वायमर्धः कामक्रोधयोरावरकं प्रज्ञानं तौ नाशयतः जालमिव महीनावित्यर्थः ॥ ६६ ॥

समवेक्ष्य अनुरुध्य संभारान् जयसाधनानि ॥ ६७ ॥ आभ्यंतरान् श्रोत्रादीन् मनोमयान् मनसोविकारभूतान् तथाच श्रुतिः मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति ॥ ६८ ॥ राजानो रावणादयः राज्यविभ्रमैः ऐश्वर्यविलासैः स्वकर्मभिः सीताहरणादिभिः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ पंच इंद्रियाणि पंच प्रयोजनानि शब्दश्रवणादीनियेषांतान् उत्पन्नतः उत्पत्त्येन गच्छतः त्वंतु अजितचित्तत्वादुःसंगाच्चापद्रुस्तोसीति भावः ॥ ७१ ॥ अनायासः अचांचल्यं ॥ ७२ ॥ तितिक्षाद्वंद्वसहनशीलता वाक्गुणा असंबद्धप्रलापादक्षिता अंत्येषु नीचेषु त्वत्पुत्रेष्वार्जवादि कंगुमवाक्त्वं च नास्तीति तेंऽत्याः ॥ ७३ ॥ आक्रोशो रूक्षभाषणं परिवादो निंदा तयोर्वक्तात्व

समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान् योधि गच्छति ॥ स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६७ ॥ आयः पंचाभ्यंतरान् शत्रून् विजित्य मनोमयान् ॥ जिगीषति रिपून् न्यान् रिपवो भिभवंति तं ॥ ६८ ॥ दृश्यं ते हि महात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः ॥ इंद्रियाणामनीशत्वाद् राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६९ ॥ असंत्यागात्पापकृतामपापांस्तुल्योदंडः स्पृशते मिश्रभावात् ॥ शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावात् तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥ ७० ॥ निजानुत्पन्नतः शत्रून् च पंच प्रयोजनान् ॥ यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्रुसते नरं ॥ ७१ ॥ अनसूयार्जवंशौ च संतोषः प्रियवादिता ॥ दमः सत्यमनायासो न भवंति दुरात्मनां ॥ ७२ ॥ आत्मज्ञानमनायासस्ति तिक्षा धर्मनित्यता ॥ वाक्चैव गुप्तादानं च नैतान्यंत्येषु भारत ॥ ७३ ॥ आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसं त्यबुधाबुधान् ॥ वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७४ ॥ हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दंडविधिर्वलं ॥ शुश्रूषा तु वलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलं ॥ ७५ ॥ वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ॥ अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुं ॥ ७६ ॥ अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक्सुभाषिता ॥ सैव दुर्भाषिताराजन्ननर्थार्थोपपद्यते ॥ ७७ ॥ रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुनाहतं ॥ वाचादुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतं ॥ ७८ ॥ कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरंति शरीरतः ॥ वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदि शयो हिंसः ॥ ७९ ॥ वाक्सायकावदनान्निष्पतंति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ॥ परस्य नामर्मसुते पतंति तान्यं दितो नावस्तृजे तरेभ्यः ॥ ८० ॥ यस्मै देवाः प्रयच्छंति पुरुषाय पराभवं ॥ बुद्धितस्यापकर्षंति सोवाऽचीनानि पश्यति ॥ ८१ ॥ बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशो प्रत्युपस्थिते ॥ अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ८२ ॥ सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ ॥ पांडवानां विरेभ्ये न न चैनानवबुध्यसे ॥ ८३ ॥ राजालक्षणसंपन्नसैलोक्यस्त्रापि यो भवेत् ॥ शिष्यस्ते शासिता सोस्तु धृतराष्ट्रपुथिष्ठिरः ॥ ८४ ॥

तुत्रः हिंस्रश्चातो नासौ जयभाक् ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ वाक्संयमो नियतं वचनं विचित्रं च मत्कारयुक्तं ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ बीभत्सं निंदितं यतो न संरोहति ॥ ७८ ॥ कर्णां कर्णाकृतिफलको बाणः नालीकः नलिकया प्रक्षेप्यो बाणः निर्हरंति निःसारयंति ॥ ७९ ॥ ना मर्मसुक्तिं तु मर्मस्त्वेव सभायां द्रौपदी प्रतिदुर्वचनं वदतां त्वत्पुत्राणामपराधः क्षंतुं मयो ग्योस्तीति भावः ॥ ८० ॥ अवाचीनानि नीचकर्माणि ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ शिष्यस्ते त्वदाज्ञाकारी शासिता पृथिव्याः ॥ ८४ ॥

भागधेयेराज्यांशेपुरस्कृतः मूर्धाभिषिक्तस्यपांडोःपुत्रास्तेराज्यार्हाःअतथाभूतस्यांधस्यतवपुत्रास्तेनराज्यार्हाइत्यर्थः ॥ ८५ ॥ अनुक्रोशात्दयालुत्वात् आनृशंस्यात्अक्रौर्यात् ॥ ८६ ॥ इतिउद्योगप०नैल
कंठीयेभारतभा०विदुरवाक्येचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ १ ॥ आर्जवंअवैषम्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सुधन्वाब्राह्मणःपर्यंकंअधिरोहत्येवत्वंतुनीचौदैत्यःसन्किमर्थंतत्पत्य

अतीवसर्वान्पुत्रांस्तेभागधेयपुरस्कृतः ॥ तेजसाप्रज्ञयाचैवयुक्तोधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८५ ॥ अनुक्रोशादानृशंस्याद्योसौधर्मभृतांवरः ॥ गौरवात्तवराजेंद्रवहून्के
शांस्तितिक्षति ॥ ८६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिप्रजागरपर्वणिविदुरनीतिवाक्येचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ब्रूहिभू
योमहाबुद्धेधर्मार्थसहितंवचः ॥ शृण्वतोनास्तिमेतृमिर्विचित्राणीहभाषसे ॥ १ ॥ विदुरउवाच सर्वतीर्थेषुवांस्नानंसर्वभूतेषुचार्जवं ॥ उभेत्वेतेसमेस्याता
मार्जवंवाविशिष्यते ॥ २ ॥ आर्जवंप्रतिपद्यस्वपुत्रेषुसततंविभो ॥ इहकीर्तिंपरांप्राप्यप्रेत्यस्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेप्रगीयते ॥ ता
वत्सपुरुषव्याघ्रस्वर्गलोकेमहीयते ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ विरोचनस्यसंवादकेशिन्यर्थेसुधन्वना ॥ ५ ॥ स्वयंवरेस्थिताकन्याकेशिनी
नामनामतः ॥ रूपेणाप्रतिमाराजन्विशिष्टपतिकाम्यया ॥ ६ ॥ विरोचनोयदैतेयस्तदातत्राजगामह ॥ प्राप्नुमिच्छंस्ततस्तत्रदैत्येद्रंप्राहकेशिनी ॥ ७ ॥ केशि
न्युवाच किंब्राह्मणाःस्विच्छ्रेयांसोदितिजाःस्विद्विरोचन ॥ अथकेनस्मपर्यंकंसुधन्वानाधिरोहति ॥ ८ ॥ विरोचनउवाच प्राजापत्यास्तुवैश्रेष्ठावयंकै
शिनिसत्तमाः ॥ अस्माकंखल्विमेलोकाःकेदेवाःकेद्विजातयः ॥ ९ ॥ केशिन्युवाच इहैवावांप्रतीक्षावउपस्थानेविरोचन ॥ सुधन्वाप्रातरागंतापश्यंवां
समागतौ ॥ १० ॥ विरोचनउवाच तथाभद्रेकरिप्यामियथात्वंभीरुभाषसे ॥ सुधन्वानंचमांचैवप्रातर्द्रष्टासिसंगतौ ॥ ११ ॥ विदुरउवाच अती
तायांचशर्वर्यामुदितेसूर्यमंडले ॥ अथाजगामतदेशंसुधन्वाराजसत्तम ॥ विरोचनोयत्रविभोकेशिन्यासहितःस्थितः ॥ १२ ॥ सुधन्वाचसमागच्छत्याद्रादिके
शिनींतथा ॥ समागतंद्विजंदृष्ट्वाकेशिनीभरतर्षभ ॥ प्रत्युत्थायासनंतस्मैपाद्यमर्घ्यंददौपुनः ॥ १३ ॥ सुधन्वावाच अन्वालभेहिरण्मयंप्राह्मादेतेवरासनं ॥
एकत्वमुपसंपन्नोनत्वासेहंत्वयासह ॥ १४ ॥

स्थानंकरोषीतिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इहस्थाने उपस्थानेमामुपस्थातुं वादैत्यब्राह्मणौअहंपश्येयं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ समागच्छ
त उभयोःसंमुखंअगच्छन् समागतंसंमुखंप्राप्तं ॥ १३ ॥ विरोचनेनसौवर्णेपीठेमयासहउपवेश्यतामितिप्रार्थितःसुधन्वाउवाच अन्वालभेष्टशाम्येव हेप्राह्मादेएकत्वंत्वयासहसाम्यंउपसंपन्नश्चेत्तवदेहंगच्छेय
मितिशेषः नतुत्वयासहएकासनेआसेउपविशामि ॥ १४ ॥

फलकंकाष्ठपीठं कूर्चंबृसीवर्तितदर्भमयंपीठंवा तवर्हतेयोग्यंभवति ॥ १५ ॥ १६ ॥ उपासीतसेवते अधःस्थित्वेतिशेषः ॥ १७ ॥ प्रश्नंआवयोःकःश्रेष्ठइतिप्रश्नं येविदुस्तान्पृच्छाव ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ सहनचरितंवेरात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पीवरीपुष्टा कृतामधुपर्कार्थंउपकल्पिता ॥ २६ ॥ पथिष्विति प्रश्ननिर्णयेनैतत्प्राप्तमितिभावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दुर्विवक्तादुष्टविवेककर्ताअन्या
 विरोचनउवाच तवर्हतेतुफलकंकूर्चंवाप्यथवावृसी ॥ सुधन्वन्नत्वमर्होसिमयासहसमासनं ॥ १५ ॥ सुधन्वावाच पितापुत्रौसहासीतांद्वौविप्रौक्ष
 त्रियावपि ॥ वृद्धौवैश्याचशूद्रौचनत्वन्यावितरेतरं ॥ १६ ॥ पिताहितेसमासीनमुपासीतैवमामधः ॥ बालःसुखैधितोगेहेनत्वंकिंचनबुध्यसे ॥ १७ ॥ विरोचन
 उवाच हिरण्यंचगवाश्वंचयद्वित्तमसुरेपुनः ॥ सुधन्वन्विपणेतैनप्रश्नंपृच्छावयेविदुः ॥ १८ ॥ सुधन्वावाच हिरण्यंचगवाश्वंचतवैवास्तुविरोचन ॥
 प्राणयोस्तुपणंकृत्वाप्रश्नंपृच्छावयेविदुः ॥ १९ ॥ विरोचनउवाच आवांकुत्रगमिष्यावःप्राणयोर्विपणेरुते ॥ ननुदेवेष्वहंस्थातानमनुष्येपुर्कहिंचित् ॥
 ॥ २० ॥ सुधन्वावाच पितस्तेगमिष्यावःप्राणयोर्विपणेरुते ॥ पुत्रस्यापिसहेतोर्हिप्रहादोनानृतंवदेत् ॥ २१ ॥ विदुरउवाच एवंकृतपणौक्रुद्धौ
 तत्राभिजग्मतुस्तदा ॥ विरोचनसुधन्वानौप्रहादोयत्रतिष्ठति ॥ २२ ॥ प्रहादउवाच इमौतौसंप्रदृश्येतेयाभ्यांनचरितंसह ॥ आर्शाविषाविवक्रुद्धावे
 कमार्गाविहागतौ ॥ २३ ॥ किंवैसहैवंचरथोनपुराचरथःसह ॥ विरोचनैतत्पृच्छामि किंतेसख्यंसुधन्वना ॥ २४ ॥ विरोचनउवाच नमंसुधन्वनासख्यं
 प्राणयोर्विपणावहे ॥ प्रहादतत्त्वंपृच्छामिमाप्रश्नमनृतंवदेः ॥ २५ ॥ प्रहादउवाच उदकंमधुपर्कवाप्यानयंतुसुधन्वे ॥ ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोसिध्वेतागौः
 पीवरीकृता ॥ २६ ॥ सुधन्वावाच उदकंमधुपर्कंचपथिष्वेवापितंमम ॥ प्रहादत्वंतुमेतथ्यंप्रश्नंप्रवृहिपृच्छतः ॥ किंब्राह्मणाःस्विच्छ्रेयांसउताहोस्विदि
 रोचनः ॥ २७ ॥ प्रहादउवाच पुत्रएकोममब्रह्मंस्त्वंचसाक्षादिहास्थितः ॥ तयोर्विवदतोःप्रश्नंकथमस्मद्विधोवदेत् ॥ २८ ॥ सुधन्वावाच गांप्रदद्या
 स्त्वारसायश्चद्वान्यत्स्यात्प्रियंधनं ॥ द्वयोर्विवदतोस्तथ्यंवाच्यंचमतिमंस्त्वया ॥ २९ ॥ प्रहादउवाच अथयोनैवप्रवृथात्सत्यंवायदिवानृतं ॥ एतन्सुधन्वे
 नृच्छामिदुर्विवक्तास्मकिंवसेत् ॥ ३० ॥ सुधन्वावाच यांरात्रिमधिविन्नास्त्रीयांचैवाक्षपराजितः ॥ यांचभाराभितसांगोदुर्विवक्तास्मतांवसेत् ॥ ३१ ॥
 नगरेप्रतिरुद्धःसन्ब्रह्मिर्हरेबुभुक्षितः ॥ अमित्रान्भूयसःपश्येद्यःसाक्ष्यमनृतंवदेत् ॥ ३२ ॥

व्यवक्तृत्यर्थः किंवसेत्किदुःखंप्राप्नुयात् ॥ ३० ॥ अधिविन्नाकृतसपत्नीकांस्त्री
 तारात्रिवसेत्तद्वदुःखंप्राप्नुयात् ॥ ३१ ॥ नगरेइति शरणमलजमानः क्षुधार्तःशत्रुभिर्वेष्टितश्चयत्दुःखंलभतेसःअनृतसाक्ष्यवक्तापिलभेतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पंचपूर्वजान्पश्वनृते अजादिपश्वर्थमनृते उक्ते सति हंतिनाशयति परलोकात् च्यावयति एवमुत्तरत्र ॥ ३३ ॥ भूमिनुल्याकेशिनीतदर्थं अनृतं भूम्यनृतं ॥ ३४ ॥ अंगिराः सुधन्वनः पिता त्वन्वत्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पादप्रक्षालनं हरिदयापादधावनं कुमार्याः केशिन्याः विवाहेदं पत्योः परस्परं हरिदयापादधावनं कुर्वतीति प्रसिद्धं अस्यैव भार्या केशिनी भवत्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥ प्रकृते आख्यायिकोपयोगमाह तस्मादि ति अनुवन्सत्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥ तवैवं प्रतिकूलं अधीतं च निष्फलमित्याह त्रयेण न देवा इति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ छंदांसि वेदाः ॥ ४२ ॥ अंतरं वियोगं विवादं वै प्रवर्त्तनं ज्ञातिभेदे कलहे च तव प्रवृत्तिर्न योग्ये ति भावः ॥ ४३ ॥ सामुद्रिकं हस्तेरेखादिपरीक्षकं वणिजं चोरपूर्वपूर्वचोरः पश्चाद्वणिक् भूतः तं कूटनुलावंतं वा शलाकधूर्त्तं शलाकया पाशादिना वा शकुनादिकमुक्त्वा योऽन्यान् वंचयति तं अरिं विपरीतसाक्ष्यभया

पंचपश्वनृते हंति दशहंति गवानृते ॥ शतमश्वानृते हंति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ३३ ॥ हंति जातान् जातांश्च हिरण्यार्थेनृतं वदन् ॥ सर्वं भूम्यनृतं हंति मास्म भूम्यनृतं वदः ॥ ३४ ॥ प्रहाद उवाच मत्तः श्रेयानं गिरावै सुधन्वा त्वद्विरोचन ॥ मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तनवै जितः ॥ ३५ ॥ विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वर स्तव ॥ सुधन्वन्युनरिच्छामित्वया दत्तं विरोचनं ॥ ३६ ॥ सुधन्वा उवाच यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामाद नृतं वदः ॥ पुनर्ददामि ते पुत्रं तस्मात्प्रहाद दुर्लभं ॥ ३७ ॥ एष प्रहाद पुत्रस्तमया दत्तो विरोचनः ॥ पादप्रक्षालनं कुर्यात् कुमार्याः सन्निधौ मम ॥ ३८ ॥ विदुर उवाच तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ॥ मागमः ससुता मात्यो नाशं पुत्रार्थमनुवन् ॥ ३९ ॥ न देवादं दमादाय रक्षंति पशुपालवन् ॥ यंतुरक्षितुमिच्छंति बुद्ध्या संविभजंति ॥ ४० ॥ यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ॥ तथा तथास्य सर्वार्थाः सिद्ध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ४१ ॥ नैनं छंदांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानं ॥ नीडं शकुंता इव जातपक्षाश्छंदां स्येनं प्रजहत्यंतकाले ॥ ४२ ॥ मद्यपानं कलहं पूगवैरं भार्यापत्योरंतरं ज्ञातिभेदं ॥ राजद्विष्टं स्त्रीपुंसयोर्विवादं वर्ज्या न्यादुर्यश्च पंथाः प्रदुष्टः ॥ ४३ ॥ सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं शलाकधूर्त्तं च चिकित्सकं च ॥ अरिं च मित्रं च कुशीलवं च नैतान् साक्ष्यं त्वधिकुर्वीत सम ॥ ४४ ॥ मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ एतानि च त्वार्यभयं करणिभयं प्रयच्छंत्य यथाकृतानि ॥ ४५ ॥ अंगारदाही गरदः कुंडाशी सोमविक्रयी ॥ पर्वकारश्च सूची च मित्रधुक् पारदारिकः ॥ ४६ ॥

त्रिमित्रं परीक्षकाणामविश्वासान् कुशीलवं कुस्तिनं शीलं वाति अनुसरतीति नर्तकीदासं विदोन्मत्तादिकं वा तव तूकूटयूतकारी शकुनिः कुशीलव एव प्रमाणं ॥ ४४ ॥ सत्कर्मद्वारापितस्य साधुत्वं न मंतव्यमित्याह मानेति मानः लोकेषु उत्कर्षः तदर्थान्यग्निहोत्रादीनि भयदानीत्यर्थः मौनं ध्यानं ॥ ४५ ॥ कुंडाशी भगभक्षः जीवति भर्तारिजाराज्जातः कुंडस्तेन निमित्तेनाशितुं शीलः सोमविक्रयी प्रसिद्धः पर्वकारः शरकूट आयुधमात्रकर्तेत्यर्थः सूची सूचको नेक्षत्रादीनां परदोषाणां च ज्यौतिषिकः पिशुनो वा ॥ ४६ ॥

काकः काकवत्क्षतोद्धर्तनेन दुःखितस्यापि दुःखप्रदः नास्तिकः परलोकादिद्वेषी ॥ ४७ ॥ सुवप्रग्रहणः राजकीयवृत्तिबलेन सर्वेभ्यो वणिग्भ्यः सुवेणधान्यादिकमादत्ते खोचीमाहक इति भाषायां प्रसिद्धः यामपु
रोहित इत्यन्ये ब्राह्मण्यः अतीतोपनयनकालः पतितसावित्रीकोवा कीनाशः कर्षकः आत्मवान्समर्थोऽपि योरक्षेत्युक्तो हिंस्यात् एतेष्वद्यद्वयं त्वत्पुत्रेऽपुष्टं ॥ ४८ ॥ तृणोल्कया तृणज्वालायां जानरूपं रूपवद्वस्तु ज्ञायतेऽथ
कोरे सति भद्रो वृषः धर्म इति यावत् वृत्तेन शीलेन सोऽस्ति नास्तीति ज्ञायते व्यवहारेण अहिंसादिप्रधानेन कच्छेषु दुर्भिक्षादिसंकटेषु त्वत्पुत्रेषु धर्मः साधुत्वं च नास्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ जरेति त्वत्पुत्रेऽभिमानोऽपोऽस्ति
॥ ५० ॥ श्रीरिति दाक्ष्यं शीघ्रकारित्वं त्वयि संयमाभावात् श्रीः स्थास्यति ॥ ५१ ॥ अष्टाविति राजा पुरस्कृतं पुरुषं प्रज्ञादयो हठादनुसरंतीति श्लोकद्वयार्थः ॥ ५२ ॥ एष गुणो राजसत्कारः विभ्रति भासयति

भ्रूणहागुरुतल्पीचयश्च स्यात्पानपो द्विजः ॥ अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४७ ॥ सुवप्रग्रहणो ब्राह्मण्यः कीनाशश्चात्मवानपि ॥ रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्
त्सर्वं ब्रह्म हभिः समाः ॥ ४८ ॥ तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः ॥ शूरो भयं स्वर्थं कच्छेषु धीरः कच्छेष्वपत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ४९ ॥ जरारूपं
हरति हि धैर्यमाशान्मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया ॥ क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा हि यं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ५० ॥ श्रीर्मगलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्ध
ते ॥ दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलसंयमात्प्रतिष्ठति ॥ ५१ ॥ अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञाचकौल्यं च दमः श्रुतं च ॥ पराक्रमश्चावहुभां पिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च
॥ ५२ ॥ एतान् गुणां स्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसद्य ॥ राजायदासत्कुरुते मनुष्यं सर्वान् गुणानेपगुणो विभ्रति ॥ ५३ ॥ अष्टौ नृपे मानि मनुष्यलोके स्व
र्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ॥ चत्वार्येषामन्ववतानि सद्भिश्चत्वारि चैषामनुयांति संतः ॥ ५४ ॥ यज्ञोदानमध्ययनं तपश्च चत्वार्येतान्यन्ववतानि सद्भिः ॥ दमः स
त्यमार्जवमानृशंस्यं च चत्वार्येतान्यनुयांति संतः ॥ ५५ ॥ इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा ॥ अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ५६ ॥ तत्र पूर्व
चतुर्वर्गोऽंभार्थमपि सेव्यते ॥ उत्तरश्च चतुर्वर्गो नाम हात्मसुतिष्ठति ॥ ५७ ॥ न सा सभा यत्र न संति वृद्धान्ते वृद्धा येन वदंति धर्मं ॥ नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न त
त्सत्यं यच्छ्रुतेनाभ्युपेतं ॥ ५८ ॥ सत्यं रूपं श्रुतं विद्याकौल्यं शीलं वलं धनं ॥ शौर्यं च चित्रभाष्यं च दशमेऽस्वर्गयोनयः ॥ ५९ ॥

कर्णादिषु संकृतेषु आगंतुका एते गुणाः संति न स्वाभाविक्ताः अतस्तेनोपयोक्ष्यन्ते इति भावः ॥ ५३ ॥ इमानि वक्ष्यमाणानि अन्ववतानि नित्यं संबद्धानि अनुयांति यत्नेन भजति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तत्रेति
असत्यपि दमादौ दंभार्थं यज्ञादिसंभवात् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ रूपं विनयमुद्रा श्रुतं अध्ययनं विद्यादेवतायुपासनं चित्रभाष्यं युक्तियुक्तं वचनं दशसंस्पर्गजा गुणा इति पाठेन युक्तैः सह संगे कृते एते जायन्ते तेन सत्संगः
कर्तव्य इति भावः ॥ ५९ ॥

पापकीर्तिः कलंकित्वेन प्रसिद्धः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ दंदशूकोर्मलेता निष्ठुरः अप्रियवाक् न चिरात् शीघ्रं ॥ ६४ ॥ न कृच्छ्रं समस्तं पदं मुखवाची ६५ ॥ आगमयति आनयति ॥ ६६ ॥ वर्षा
इत्यत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ गतपारंप्राप्तत्वं ॥ ६९ ॥ परिपाकमुखं कर्मत्वपुत्रानकुर्वति अन्यायेन च मुखं लिप्सं तितु विपरीतमेवेत्याह धनेनेति ॥ ७० ॥ आत्मवतां जितचिन्तानां प्रच्छन्नपा
पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्रुते फलं ॥ पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमत्यंतमश्रुते ॥ ६० ॥ तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसितव्रतः ॥ पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमा
णं पुनः पुनः ॥ ६१ ॥ नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥ पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ॥ ६२ ॥ वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥ पुण्यं कुर्वन्पु
ण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स्मरच्छति ॥ तस्मात्पुण्यं निपेवेत पुरुषः सुसमाहितः ॥ ६३ ॥ असूयको दंदशूको निष्ठुरो वैरकृच्छ्रः ॥ सकृच्छ्रं महदाप्नोति न चिरात्पापमा
चरन् ॥ ६४ ॥ अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभना न्याचरन्सदा ॥ न कृच्छ्रं महदाप्नोति सर्वत्र च विरोचते ॥ ६५ ॥ प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः संपंडितः ॥ प्राज्ञो ह्यवा
प्यधर्मार्थो शक्नोति सुखमेधितुं ॥ ६६ ॥ दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ॥ अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ६७ ॥ पूर्ववयसित्कुर्याद्येन वृ
द्धः सुखं वसेत् ॥ यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ६८ ॥ जौर्णमन्त्रं प्रशंसंति भार्या च गतयौ वनां ॥ शूरं विजितसंग्रामं गतपारंतपस्विनं ॥ ६९ ॥ धनेना
धर्मलब्धेन यच्छिद्रमपि धीयते ॥ असंवृतं तद्भवति ततो न्यदवदीयते ॥ ७० ॥ गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ताराजादुरात्मनां ॥ अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो
यमः ॥ ७१ ॥ ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनां ॥ प्रभवो नाधिगंतव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ७२ ॥ द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिपुचार्जवी ॥ क्षत्रियः
शीलभाग्राजं श्विरं पालयते महीं ॥ ७३ ॥ सुवर्णपुष्पांश्चैर्वीचिन्वति पुरुषास्त्रयः ॥ शूरश्चरुतविद्यश्च यश्च जानाति संवितुं ॥ ७४ ॥ बुद्धिश्चेष्टानिकर्माणि वाहुम
ध्यानि भारत ॥ तानि जंघाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ७५ ॥ दुर्योधने यशकुनौ मूढे दुःशासने तथा ॥ कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ७६ ॥ स
र्वैर्गुणैरुपेतास्तु पांडवा भरतर्षभ ॥ पितृवत्त्वयि वर्तते ते पुर्वतस्वपुत्रवत् ॥ ७७ ॥ इति ० म० उद्योगप० प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥
पोदुर्योधनः ॥ ७१ ॥ प्रभवः माहात्म्यं प्रभवो जन्ममूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे इति मेदिनी नाधिगंतव्यः नाधिगंतुं शक्योऽनंतत्वात् ॥ ७२ ॥ ज्ञातिपु अनाजर्जवी दुर्योधनः ॥ ७३ ॥ शूराः पांडवाः सर्वत्र सुवर्णजा
ज इति भावः ॥ ७४ ॥ बुद्धिरेव येषां फलसिद्धौ साधनं तानि बुद्धिश्चेष्टानि प्रशस्ततमानिकर्माणि वाहुमध्यानि वाहुवलसाध्यानि मध्यानि जंघेति गोपनीयत्वं लक्ष्यते तेन कपटसाध्यानि जघन्यानि नीचानि येषां
सिद्धौ स्वशिरसि भारः संकटं पतितानि नीचतराणि ॥ ७५ ॥ तत्रात्यद्वयवतो दुर्योधनादय इति मत्वा प्राह दुर्योधने इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ इति उद्योगप० नै० भा० पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७८ ॥

अत्रैवेति ॥ १ ॥ हंसरूपेणपरिवाजकरूपेण ॥ २ ॥ अनुमातुंलिङ्गेनज्ञातुं काव्यांविद्वल्लक्षणाभिधायिनां ॥ ३ ॥ मेमयासंश्रुतं गुरुभ्यइतिशेषः तदेवाह धृतिरिति धृतिःदुःखैरभिघातेपिअवैकल्यं दमःसर्वेन्द्रियजयः सत्यधर्माःब्रह्मप्रापकाधर्माःधारणाध्यानसमाधयःतेषामनुवृत्तिरविच्छेदः तैश्चमंधिचिज्जडयोरात्मांतःकरणयोरेकलोलीभावंविनीयतयोःपृथक्करणेनशिथिलीकृत्य प्रियाप्रियेसुखदुःखे आत्मसमंआत्मसाम्यं नयीतप्रापयेत् प्रियाप्रियधर्मिणोतःकरणस्यात्मन्यध्यस्तस्यस्याधिष्ठानेप्रलयेसर्तितयोरपितत्रैवलयइत्यर्थः यथारज्ज्वारज्जुसर्पेलीनेसतिभीषणत्वादयोपितत्रैवलीयंतेतद्वत् ॥ ४ ॥ नाक्रोशेत्

विदुरउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ आत्रेयस्यचसंवादंसाध्यानांचेतिनःश्रुतं ॥ १ ॥ चरंतंहंसरूपेणमहर्षिसंशितव्रतं ॥ साध्यादेवामहाप्राज्ञं पर्यपृच्छंतवैपुरा ॥ २ ॥ साध्याऊचुः साध्यादेवावयमेतेमहर्षेदृष्ट्वाभवंतंनशक्नुमोनुमातुं ॥ श्रुतेनधीरोबुद्धिमांस्त्वमतोनःकाव्यांवाचंवक्तुमर्हस्युदारां ॥ ३ ॥ हंसउवाच एतत्कार्यममराःसंश्रुतंमेधृतिःशमःसत्यधर्मानुवृत्तिः ॥ ग्रंथिविनीयहृदयस्यसर्वंप्रियाप्रियेचात्मसमंनयीत ॥ ४ ॥ आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेवतितिक्षतः ॥ आक्रोशरंनिर्दहतिसुकृतंचास्यविंदति ॥ ५ ॥ नाक्रोशीस्यान्नावमानीपरस्यमित्रद्रोहीनोतनीचोपसेवी ॥ नचाभिमानीनचहीनवृत्तोरूक्षांवाचंरुपतींवर्जयीत ॥ ६ ॥ मर्माण्यस्थीनिहृदयंतथासूनरूक्षावाचोनिर्दहंतीहपुंसां ॥ तस्माद्वाचमुपतींरूक्षरूपांधर्मारामोनित्यशोवर्जयीत ॥ ७ ॥ अरुंतुदंपरुषंरूक्षवाचंवाक्कंठकैर्वितुदंतंमनुष्यान् ॥ विद्यादलक्ष्मीकृतमंजनानांमुखेनिबद्धानिर्कृतिंवैवहंत ॥ ८ ॥ परश्वेदेनमभिविध्येतवाणैर्भृशंसुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ॥ सविध्यमानोप्यतिदह्यमानोविद्यात्कविःसुकृतंमेदधाति ॥ ९ ॥ यदिसंतंसेवतियद्यसंतंतपस्विनंयदिवास्तेनमेव ॥ वासोयथारंगवशंप्रयातितथासतेपांवशमभ्युपैति ॥ १० ॥ अतिवादंनप्रवदेन्नवादयेद्योनाहतःप्रतिहन्यान्नघातयेत् ॥ हंतुंचयोनेच्छतिपापकंवैतस्मैदेवाःस्पृहयंत्यागताय ॥ ११ ॥ अव्याहृतंव्याहृताच्छ्रेयआहुःसत्यंवदेद्वाहृतंतद्वितीयं ॥ प्रियंवदेद्वाहृतंततृतीयंधर्मंवदेद्वाहृतंतचतुर्थं ॥ १२ ॥ यादृशैःसन्निविशतेयादृशांश्वोपसेवते ॥ यादृगिच्छेन्नभवितुंतादृग्भवतिपूरुषः ॥ १३ ॥

नशपेत् यतस्तिक्ष्णतोमन्युःक्रोधएवआक्रोशरंदहति ॥ ५ ॥ रुपतीरोपव्रतीं पाठांतरेउपतींदाहिकांवा ॥ ६ ॥ ७ ॥ निर्कृतिअलक्ष्मीमृत्युं वा ॥ ८ ॥ बाणैःवाग्बाणैः दधातिपुष्पाति ॥ ९ ॥ त्वत्पुत्राःरूक्षवाचस्त्वमपितत्संगात्तादृशोभविष्यसीत्याह यदीति रंगस्यनीलादेर्वशंनीलतां ॥ १० ॥ अतिप्रोक्तोपिनवदेत् वादयेद्वा अनाहतोनेवप्रतिहन्यात् आहतोपिपापकंहंतारंयदिहंतुनेच्छेत्सदेवानामंपिश्रेष्ठोभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ अव्याहृतंमौनं ततोपिश्रेयःसत्यवचनं सत्यमपिप्रियंचेततोपिश्रेयः तदपिधर्मादनपेतंचेतृथेष्ठतममित्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्मात्सत्संगएवत्वयापिर्कृतव्यइत्याशयेनाह यादृशैरिति ॥ १३ ॥

यतोयतइति यथास्वमेवाद्याद्विषयां निवृत्तस्तज्जेन दुःखेन मुच्यते एवं जायन्निस्वामि विषयजेन सुषुप्तौ समाधौ च सर्वतो निवृत्तो दुःखलेशमपि न भजतेऽतो निवृत्तिरेव त्वया कार्येति भावः ॥ १४ ॥ अस्यामवस्थायां पुरुषस्य न किंचिदुःखादिकमस्तीत्याह न जीयते चेति नानुजिगीषते इति पाठेनापुरुषः ॥ १५ ॥ भावं कल्याणं अभावे अकल्याणे ॥ १६ ॥ अनर्थकं मिथ्या न सांत्वयति ॥ १७ ॥ उपहतो गदया घोषया चायां गंधर्वैस्ताडितः अभिशस्तः अभितः शस्त्रैर्विदीर्णः मन्युवशात् क्रोधवशात् नावर्तते न क्रजुर्भवति यतः कृतघ्नः पांडवैस्तदामोचितोऽपि तदुपकारं हंत्येव एताः कलाः चित्तस्य वृत्तयः अधमस्यैव ॥ १८ ॥ अधमलक्ष

यतोयतो निवर्तते तस्ततो विमुच्यते ॥ निवर्तनाद्विषयसर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४ ॥ न जीयते चानुजिगीषते न्यान्नावैरुच्चा प्रतिधातकश्च ॥ निंदा प्रशंसा सुसमस्वभावो न शोचते हृष्यति नैव चायं ॥ १५ ॥ भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः ॥ सत्यवादी मृदुर्दांतो यः स उत्तमपूरुषः ॥ १६ ॥ नानर्थकं सांत्वयति प्रतियज्ञाय ददाति च ॥ रंभं परस्य जानाति यः समध्यमपूरुषः ॥ १७ ॥ दुःशासनस्तूपहतो भिशस्तो नावर्तते मन्युवशात् कृतघ्नः ॥ न कस्यचिन्मित्रमयो दुरात्मा कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८ ॥ न श्रद्धाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशंकितः ॥ निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ १९ ॥ उत्तमानेव सेवेत प्राप्तकाले तु मध्यमान् ॥ अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २० ॥ प्राप्नोति वै चित्तमसद्वलेन नित्योत्थानात्पुण्यापौरुषेण ॥ न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां न वृत्तमाप्नोति महाकुलानां ॥ २१ ॥ धृतराष्ट्र उवाच महाकुलेभ्यः स्पृहयंति देवा धर्मार्थं नित्याश्च बहुश्रुताश्च ॥ पृच्छामित्वा विदुरप्रश्नमेतं भवंति वै कानि महाकुलानि ॥ २२ ॥ विदुर उवाच तपो दमो ब्रह्मवित्तं वितानाः पुण्या विवाहाः सततान्नदानं ॥ येष्वेवैते सप्तगुणावसंतिसम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३ ॥ येषां न वृत्तं व्यथते न योनिश्चित्तप्रसादेन चरंति धर्मं ॥ ये कोर्तिमिच्छंति कुले विशिष्टां त्यक्ता नृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४ ॥ अनिज्यया कुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेन च ॥ कुलान्यकुलतां यांति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५ ॥ देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ॥ कुलान्यकुलतां यांति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ॥ कुलान्यकुलतां यांति न्यासापहरणेन च ॥ २७ ॥ कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतो र्यतः ॥ कुलसंख्यां न गच्छंति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८ ॥

णमाह नेति परेभ्यः गुरुभ्यः आत्मन्येव शंकितः विश्वासहीनः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ महाकुलेभ्य इति स्पृहेरीप्सित इति कर्मणि चतुर्थी ॥ २२ ॥ तपः रुच्छ्रचां द्रायणादि दमः इंद्रियजयः ब्रह्मवित्तं ब्राह्मणस्य धनं वेदाध्ययनं वेदाध्यापनं च वितानाः यज्ञकर्माणि सम्यग्वृत्ताश्च ये तानि ह्रीवत्वं विधेयापेक्षया महाकुलानि विद्धि ॥ २३ ॥ न व्यथते न चलति न योनिः पित्रादयोऽपि येषां दोषेण न व्यथंते किं तु गुणैस्त्वत्पुण्यंति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ परिभवात्ताडनान् परिवादान् निंदातः ॥ २७ ॥ गोभिर्वाग्भिर्विद्ययेत्यर्थः पुरुषतः सत्पुरुषैः अर्थतः धनैश्च कुलानि कुलसंख्यां कुलेषु गणनां समुपेतानि भवंति ॥ २८ ॥

वृत्ततः धर्मेण कर्षति आहरति ॥ २९ ॥ ३० ॥ गोभिर्विद्याभिः ॥ ३१ ॥ नैकतिकाः कपटी वैरुदादयः कुलघादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्रसंगाद्वृत्तलक्षणमाह यश्चेति न इति अस्मच्छब्दस्यादेशचतुष्टयननः स इति पाठे न तस्येति पाठे तु त्रयमेव निर्वपेत्कुर्यात् पितृनिति पाठे नो निषेधार्थः ॥ ३३ ॥ नोच्छिद्यंते कित्वतिथीनुपगच्छन्त्येव ॥ ३४ ॥ सत्कृतिसत्कारं कर्तुं प्रवृत्तानि तृणादीनि ॥ ३५ ॥ युक्ताः स्यंदनवदविकलाः ॥ ३६ ॥ प्रकृतमाह नतदिति तवतुशंका कुलस्य मय्यपि मित्रत्वबुद्धिर्नास्तीति भावः संगतानि संबंधमात्राणि ॥ ३७ ॥ मूर्खस्य तु दुर्योधनादेः कुलशीलादिभिरसंबद्धोपिकर्णादिर्मित्रभावेनास्तीत्याशयेनाह य इति बंधुः संबं

वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ॥ कुलसंख्यांच गच्छंतिकर्षति च महद्यशः ॥ २९ ॥ वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वृत्तमेति च याति च ॥ अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतोहतः ॥ ३० ॥ गोभिः पशुभिश्चैश्वर्यं कुर्याच्च सुसमृद्धया ॥ कुलानि न प्ररोहंतियानि हीनानि वृत्ततः ॥ ३१ ॥ मानः कुले वैरुक्तश्चिदस्तुराजामात्यो मापरस्वापहारी ॥ मित्रद्रोही नैकृतिको नृतीवा पूर्वाशीवा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३२ ॥ यश्च नो ब्राह्मणान् हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान् द्विषेत् ॥ ननः ससमिति गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृपिम् ॥ ३३ ॥ तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ॥ सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यंते कदाचन ॥ ३४ ॥ श्रद्धया परयाराजन्नुपनीतानि सत्कृतिः ॥ प्रवृत्तानि महाप्राज्ञधर्मिणां पुण्यकर्मिणां ॥ ३५ ॥ सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यंदनो वै शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ॥ एवं युक्ता भारसहा भवंति महाकुलीनान तथान्ये मनुष्याः ॥ ३६ ॥ न तन्मित्रं यस्य कोपाद्विभेति यद्वा मित्रं शंकितेनोपचर्य ॥ यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्च सीततद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥ ३७ ॥ यः कश्चिदप्यसंबद्धो मित्रभावेन वर्तते ॥ स एव बंधुस्तन्मित्रं सागतिस्तत्परायणं ॥ ३८ ॥ चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धानुपसेवतः ॥ पारिप्लवमते नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३९ ॥ चलचित्तमनात्मानमिंद्रियाणां वशानुगं ॥ अर्थाः समभिवर्तते हंसाः श्रुष्कं सरोयथा ॥ ४० ॥ अकस्मादेव कुप्यति प्रसीदंत्यनिमित्ततः ॥ शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ४१ ॥ सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ॥ तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुंजते ॥ ४२ ॥ अर्चयेद्देवमित्राणिसति वाऽसति वा धने ॥ नानर्थयन्प्रजानाति मित्राणां सारफल्गुतां ॥ ४३ ॥ संतापाद्भूयते रूपं संतापाद्भूयते बलं ॥ संतापाद्भूयते ज्ञानं संतापाद्भूयते धिः ॥ ४४ ॥ अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ॥ अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मास्मशोके मनः कुर्याः ॥ ४५ ॥

धी मित्रं उपकारकम् ॥ ३८ ॥ पारिप्लवमतेः चलबुद्धेः ॥ ३९ ॥ समभिवर्तते सम्यगभित एव वर्तते न तु स्पृशति समतिवर्तते इत्यपि पठन्ति ॥ ४० ॥ अभ्रमेयः ॥ ४१ ॥ मित्राणां हितायेति शेषः ॥ ४२ ॥ अनर्थयन्प्रार्थनाशून्यः लुब्धस्तु मित्राणां सारफल्गुत्वेन जानातीत्यतः सकार्यार्थं विणिक्नुल्यो न तु मित्रं ॥ ४३ ॥ संतापात् इष्टवियोगात् शोकात् ॥ ४४ ॥ अनवाप्यं न प्राप्यं शोकेन शोकमात्रेण इष्टमिति शेषः ॥ ४५ ॥

दुःखादेरागमापायित्वादपिनरोकादिकं कर्तव्यमित्याह पुनरिति ॥ ४६ ॥ सर्वपुरुषमात्रं ॥ ४७ ॥ षट्मनसा सहश्रोत्रादीनि पञ्च स्रवने स्वार्थाद्भूयति ततो विषयसेवनान् ॥ ४८ ॥ तनुः शरीरमभिव्यक्तिस्थानं काष्ठं तत्र रुद्धो न भिव्यक्तः शिखी अग्निस्तथा यं राजा धर्मेण रुद्धः तनुना सूक्ष्मेण धर्मेण वारुद्धः ॥ ४९ ॥ उद्विग्नं भीतं चलितं च अनुद्विग्नमभयमचलं च पदं पदोऽयं प्राप्य ब्रह्म ॥ ५० ॥ तस्याभिसाधनान्येवाह नान्यत्रेति विद्वद्भ्य यं न जा तपः स्वधर्माचरणं त्वं तु लोभी तत्पदं प्राप्नुमनर्ह इति भावः शांतिकल्याणं ॥ ५१ ॥ बुद्ध्या आत्मज्ञानेन भयं संसारं विदते महत्सद्गुरुशास्त्रादिकं लभते ततो गुरुशुश्रूषया ज्ञानं यथं यजं योगेन सर्वचित्तवृत्तिनिरो

पुनर्नरो धियते जायते च पुनर्नरो हीयते वर्द्धते च ॥ पुनर्नरो याचति वाच्यते च पुनर्नरः शोचति शोच्यते च ॥ ४६ ॥ सुखं च दुःखं च भवा भवौ चला भाला भौ मरणं जी वितं च ॥ पर्यायशः सर्वमेते स्पृशंति तस्माद्दीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४७ ॥ चलानि हीमानि पण्डितं द्रियाणि तेषां यद्यद्वर्द्धते यत्र यत्र ॥ ततस्ततः स्वते बुद्धिरस्य छिद्रो दकुंभादिव नित्यमंभः ॥ ४८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच तनुरुद्धः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ॥ मंदानां मम पुत्राणां युद्धेनांतं करिष्यति ॥ ४९ ॥ नित्योद्विग्न मिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः ॥ यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वदमं हामते ॥ ५० ॥ विदुर उवाच नान्यत्र विद्या तपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ नान्यत्र लोभसंत्यागा च्छांतिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ५१ ॥ बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विदते महत् ॥ गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शांतिं योगेन विदति ॥ ५२ ॥ अनाश्रितादानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रि ताः ॥ रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरंतीह मोक्षिणः ॥ ५३ ॥ स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ॥ तपसश्च सुतपस्य तस्यांति सुखमेधते ॥ ५४ ॥ स्वास्तीर्णानि शय नानि प्रपन्नानवैभिन्ना जातु निद्रां लभंते ॥ न स्त्रीपु राजनूरतिमाप्नुवंति न मागधैः स्तूयमानानसूतैः ॥ ५५ ॥ न वैभिन्ना जातु चरंति धर्मनवै सुखं प्राप्नुवंतीह भिन्नाः ॥ न वैभिन्ना गौरवं प्राप्नुवंति न वैभिन्नाः प्रशमं रोचयंति ॥ ५६ ॥ न वैतेषां स्वदते पथ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषां ॥ भिन्नानां वैमनुजेंद्रपरायणं न विद्यते किंचिद न्यद्दिनाशात् ॥ ५७ ॥ संपन्नंगोषु संभाव्यं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ॥ संभाव्यं चापलं स्त्रीषु संभाव्यं ज्ञातिभयं ॥ ५८ ॥

धेनशांति ॥ ५२ ॥ शांतिप्राप्तौ सर्वं तुच्छमित्याह अनाश्रि ता इति दानजं पुण्यं तत्फलं स्वर्गादीत्यर्थः अनाश्रिताः नाश्रयंते तुच्छत्वात् तस्य ॥ ५३ ॥ तस्यांति स्वधीतादीनां कर्मणामतेनाशे सुखं परमानंदं विदते जगत्कारणदर्शनादेव सकलकर्मनाशे सति अकारणं शुद्धं प्राप्नोतीत्यर्थः क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे परो हिरण्यगर्भोऽवरो नीचो यस्मात्कारणान्तस्मिन्दृष्टे सति ॥ ५४ ॥ तदन्यद्दुःखरूपमेवेत्याह स्वास्तीर्णानीति भिन्नाः भेददृष्टिमतः द्वितीयाद्वैभयं भवंतीति श्रूतेरद्वैतत्वा तप्रच्युता इत्यर्थः पक्षे भिन्नाः ज्ञातिभेदवन्तः ॥ ५५ ॥ प्रशमं अक्रोधं ॥ ५६ ॥ योगः अलब्धलाभः क्षेमं लब्धपरिपालनं तदुभयं न कल्पते न युज्यते ॥ ५७ ॥ तदेवाह संपन्नमिति संपन्नं क्षीरादिसंपत्तिः ॥ ५८ ॥

ततः कुरुतः प्रजापतिः अथायिनाः लयेवसंवर्द्धितः पूर्वस्यमार्गे तनवः सुहृन्मः बाला इत्यर्थः बहुलाः समाः बहून्संवत्सरां बहुत्वात्बधूनामन्येषांचकषीणांबहुत्वात्वनैः अधिसांसहिताः अतः सता उपमाभवे
तिपातस्यसंज्ञातिउक्तेवदन्ति अतः सत्तमाः पांडवस्तनवानवर्नीया इति भावः ॥ ५९ ॥ अन्येतुज्ञातयो नपांडवतुल्या इत्याह धूमायंते इति व्यपेतानि पृथग्भूतानि ॥ ६० ॥ ब्राह्मणादिसाहचर्यात्ज्ञातयोप्य
सायुर्दार्पित एवमात्मः तादृशांश्चपांडवान् जिघांसतः पतिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ एकजः एककी प्रसस्यः शक्यः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ सधनतां क्रतेविना अनानुरत्वात् क्रतेच भद्रं तसु इत्या

तंतवोप्यायितानित्यंतनवो बहुलाः समाः ॥ बहून्बहुत्वादायासान्सहंतीत्युपमासतां ॥ ५९ ॥ धूमायंते व्यपेतानि ज्वलंतिसहितानि च ॥ धृतराष्ट्रो ल्मुकान्नीव ज्ञात
यो भरतवर्षभ ॥ ६० ॥ ब्राह्मणेषु च येशूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ॥ वृंतादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्रपतंतिते ॥ ६१ ॥ महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ॥ प्रसस्य एव
वातेन सस्कंधो मर्दितुं क्षणात् ॥ ६२ ॥ अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ॥ ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहंते न्योन्यसंश्रयात् ॥ ६३ ॥ एवं मनुष्यमप्येकं गुणै
रपि समन्वितं ॥ शक्यं द्विषंतो मन्यंते वायुर्दुर्ममिवैकजं ॥ ६४ ॥ अन्योन्यसमुपपृंभादन्योन्यापाश्रयेण च ॥ ज्ञातयः संप्रवर्द्धते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६५ ॥ अव
ध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः ॥ येषां चान्नानि भुंजीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ६६ ॥ न मनुष्ये गुणः कश्चिद्राजन्सधनतामृते ॥ अनानुरत्वाद्भद्रं ते मृतक
ल्या हि रोगिणः ॥ ६७ ॥ अव्याधिजं कटुकं शीर्षं रोगिपापानुबधं परुषं तीक्ष्णमुष्णं ॥ सतापेयं यन्नपिवंत्यसंतो मन्युं महाराजपिवप्रशाम्य ॥ ६८ ॥ रोगादितान फ
लान्कादिर्यतेन वैलभंते विषयेषु तत्त्वं ॥ दुःखोपेतारोगिणो नित्यमेव न बुध्यंते धनभोगान्नसौख्यं ॥ ६९ ॥ पुरा त्व्युक्तं नाकरोस्त्वं वचो मे धूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ॥
दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां कितवत्वं पंडितावर्जयंति ॥ ७० ॥ न तद्वलं यन्मृदुना विरुध्यते सूक्ष्मो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ॥ प्रध्वंसिनी कूरसमाहिता श्रीमृदुप्रौढा ग
च्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ७१ ॥ धार्तराष्ट्राः पांडवान्पालयंतु पांडोः सुतास्तव पुत्रांश्च पांतु ॥ एकारि मित्राः कुरवोत्येककार्या जीवंतुराजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ७२ ॥

शीर्वचनमांस्त्वसूचनार्थं ॥ ६७ ॥ धनवाननानुरत्वं गुणी स नृशमं प्रामुहीत्याह अव्याधिजमिति कटुकं अरोचकं परुषं रुक्षं तीक्ष्णं लेदकं उष्णं दुःसहस्पर्शं पेयं गिलनीयं मन्युर्देन्यं मन्युर्देन्ये क्रतौ कृधी
तिक्रोशान् प्रशाम्य शांतिं क्षमां प्रामुहि ॥ ६८ ॥ सताप्याधिमृच्छतीत्युक्तमतस्तौ द्वावपि न्दति फलानि पुत्रपश्वादीनि तत्त्वमिष्टानिष्टविवेकं पितो पदतरसनत्वात् एवं सर्वत्र भोगः कथादिसंगः धनादिजमुखलं
व्यमपि न बुध्यते अतः सतापं जागरादिद्वारा रोगोत्पादकं त्यजेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ कितवत्वं युतप्रियत्वं ॥ ७० ॥ मृदुना सहिष्णुता धर्मः दायविभागात्म्यः कुरवोत्येककार्या समाहिता मृदुना युधिष्ठिरेण प्रीता सती ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

मेढीभूतः स्वयं निर्व्यापारोऽपि परितः संचरमाणानां बलीवर्दानां भिवपुत्राणां यथेष्टप्रचारनिरोधकः ॥ ७३ ॥ अंतरं भेदं स्थापय युद्धान्निवर्तयस्व ॥ ७४ ॥ इति श्री उद्योगपर्वे नैलकंठीये भारते भाष्ये पट्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ समदशेति ॥ १ ॥ दानूनां मेघानां समूहो दानवंतस्मिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्कडादेशो वा इंद्रस्य धनुः वर्षासुदृश्यमानं अनाम्यं धूमज्योतिषोः सन्निपातरूपत्वात् तानामयितुमयोग्यं नमतः नामयतः मरीचिनः मरीचिमतः सूर्यचंद्रादेः ब्रौह्मादित्वान्मत्वर्थीयइतिः पादानुरश्मीन् आकाशहननादिकमकार्यं कुर्वतोतिमूढानित्यर्थः ॥ २ ॥ अशिष्यं शासनानर्हदुर्योधनादियः शास्ति तुप्यन् अल्पलाभेनेति शेषः द्विपं तं भजते स्वकार्यार्थमिति शेषः कार्यमेवाह भद्रमश्रुतइति शत्रुसेवया स्त्रीरक्षया च यो भद्रमश्रुतेतौ द्वौ मूर्खावित्यर्थः यः कथ्यते किंचित्कृत्वा श्लाघते सः पष्ठो मूर्खः ॥ ३ ॥ अभिजातः कुलीनः ॥ ४ ॥ स्वशुरः

मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ॥ पार्थान्वालां न्वनवासप्रतमा गोपायस्वस्वं यशस्तातरक्षन् ॥ ७३ ॥ संधत्स्वत्वं कौरवपांडुपुत्रैर्मतिंतरं रिपवः प्रार्थयंतु ॥ सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७४ ॥ इति श्री महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहो वक्तव्ये पट्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ७३ ॥ विदुर उवाच समदशेमान् राजेन्द्र मनुः स्वायं भुवो ब्रवीत् ॥ वैचित्रवीर्यपुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १ ॥ दानवेंद्रस्य च धनुरनाम्यं नमतो ब्रवीत् ॥ अथो मरीचिनः पादान् ग्राह्यान् गृह्णतस्तथा ॥ २ ॥ यश्चाशिष्यं शास्ति वै यश्च तुप्येद्यश्चातिवेलं भजते द्विपं तं ॥ स्त्रियश्च यो रक्षति भद्रमश्रुते यश्चायाच्यं याचते कथ्यते वा ॥ ३ ॥ यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं यश्चावलं वलिनानित्यवरी ॥ अश्रद्धधानाय च यो ब्रवीति यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४ ॥ वध्वाऽवहासं श्वशुरो मन्यते यो वध्वाऽवसन्नभयो मानकामः ॥ परक्षेत्रे निर्वपति यश्च वीजं स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलं ॥ ५ ॥ यश्चापिलब्ध्वा न स्मरामातिवादी दत्त्वा च यः कथ्यति याच्यमानः ॥ यश्चासतः सत्त्वमुपानयीत एतान्नयंति निरयं पाशहस्ताः ॥ ६ ॥ यस्मिन् यथावर्तते यो मनुष्यस्तस्मिन् स्तथावर्तितव्यं स धर्मः ॥ मायाचारो मायावर्तितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ७ ॥ जरारूपं हरति हि धैर्यमाशामृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया ॥ कामो हियं वृत्तमनार्यसेवा क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥ ८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच शतायु रक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ॥ नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ९ ॥

सन् यो वध्वापुत्रभार्यया सह अवहासं परिहासंतस्मिन्नादिभिरिव मन्यते स एकादशः वध्वाऽभ्युपयाभूतया अवसन्नभयो नष्टभयः वधूपित्रादिभिरापदित्रातोपितत्रैवमानं कामयते यः स द्वादशो मूर्खः अन्येतुं वध्वासहरं तिकुर्वन् अपि अभयो मानकामश्चेति व्याचख्युः तद्विगीतत्वाद्दुपेक्ष्यं परक्षेत्रे इत्यनेन संगृहीतं च ॥ ५ ॥ दत्त्वातीर्थे वाचादानं कृत्वा गृहे याचकेन याच्यमानः स नृकथ्यते दानमकृत्वेव श्लाघते असतो दुष्टस्य सत्त्वं साधुत्वं असतः मृषार्थस्य सत्त्वं सत्यत्वं वा उपानयीत समर्थयते सप्तमदशो मूर्खः ॥ ६ ॥ यस्मिन्निति साधुषु पांडवेषु त्वयापि साधुना भवितव्यं इत्याशयः ॥ ७ ॥ जरेति अभिमानं त्यजेति भावः ॥ ८ ॥ अभिमानः सर्वहरद्व्युक्तेऽभिमानवतां मत्पुत्राणां यदित्यल्पमेवायुरस्ति तर्हि त्यक्तेऽप्यभिमानेन जीविष्यंति यदिव द्रुतर्हि सत्यपि तस्मिन् न मरिष्यंतीत्याशयेनाह शतायुरिति ॥ ९ ॥

अत्यागः उक्तोऽपराधश्चौर्यादिर्गदनादिर्वा अत्याशइति पाठे बहु भोजित्वं आत्मविधिस्तेति पोषणार्थस्य धात्रः स निरूपं आत्मपोषणेच्छाशिश्रोदरपरायणतेत्यर्थः ॥ १० ॥ असयः खड्गाः भद्रमस्तुते एतेषां षण्णां त्यागेन तव पुत्राः शतायुषो भवंत्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ वृषलीशूद्रा द्विजत्रैवर्णिकः पानपः मद्यपः ॥ १२ ॥ आदेशकृत्पामणीः प्रेषकः द्विजान् दास्येनियोजयन् समेत्य संसृज्य यदि त्वत्पुत्रा अतिमाना दीन्यजंति तर्हि तेषां पांडवदत्तिहंतृणां संगस्त्वयानकार्य इति भावः ॥ १३ ॥ गृहीतवाक्यः विद्यावान् नयवित्नीतिज्ञः वदान्यो दाता गृहीतवाक्योऽनपविद्धवाक्य इति पाठे मितभाषी अनिरस्तगुरुवचनः ॥ १४ ॥ १५ ॥

विदुर उवाच अतिमानोऽतिवादश्च तथाऽत्यागो नराधिप ॥ क्रोधश्चात्मविधित्साच मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ १० ॥ एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृतं त्यायूं पिदेहिनां ॥ एतानि मानवान् प्रंतिनमृत्युर्भद्रमस्तुते ॥ ११ ॥ विश्वस्तस्यैतियोदारान् च अपि गुरुतल्पगः ॥ वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ १२ ॥ आदेशकृद्दत्तिहं ता द्विजानां प्रेषकश्च यः ॥ शरणागतहाचैव सर्वे ब्रह्महणः समाः ॥ एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १३ ॥ गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्यः शेषान् भोक्ता ह्यविहिंसकश्च ॥ नानर्थकृत्या कुलितः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १४ ॥ सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १५ ॥ यो हि धर्मसमाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रिया प्रिये ॥ अप्रियाण्यहपथ्या नितेन राजा सहायवान् ॥ १६ ॥ त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ॥ ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मा र्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ १७ ॥ आपदर्थं धनं रक्षेद्दारां रक्षेद्द्वनैरपि ॥ आत्मानं सततं रक्षेद्दारेरपि धनैरपि ॥ १८ ॥ द्यूतमेतत्पुत्रा कल्पेदृष्टं वैरकरं नृणां ॥ तस्मात् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थं मपि बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ उक्तं मया द्यूतकाले पि राजन्नेदं युक्तं वचनं प्रातिपेय ॥ तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य नरो च ते तव वै चित्रवीर्य ॥ २० ॥ काकैरिमांश्चित्रवर्हान्मयूरा न्यराजयेथाः पांडवान् धार्तराष्ट्रैः ॥ हित्वा सिंहान् क्रोष्टुकान् गूहमानः प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ २१ ॥ यस्तात न क्रुध्यति सर्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ॥ तस्मिन् भृत्या भर्तुरिवि श्वसंति न चैनमापत्सु परित्यजंति ॥ २२ ॥ न भृत्यानां दत्तिसंरोधनेन राज्यं धनं संजिघृक्षेदपूर्वं ॥ त्यजंति तेन वंचिता वै विरुद्धाः स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २३ ॥ कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वाण्याय व्यये चानुरूपां च दत्ति ॥ संगृहीयादनु रूपान्सहायान्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २४ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इदं द्यूतं न युक्तमिति वचनं मया उक्तमिति संबंधः ॥ २० ॥ २१ ॥ भक्तस्य सेवां कुर्वतः ॥ २२ ॥ अपूर्वपदकीयं स्निग्धाहिते हवंतोपि ॥ २३ ॥ कृत्यानि परिसंख्याय साध्यासाध्यनिश्चयं कृत्वा तथा दत्तिं भृत्यजीविकां आयव्ययानुरूपां कृत्वेत्यर्थः दुष्कराणि परराष्ट्रग्रहणादीनि ॥ २४ ॥

अनुकंप्योपादशोवचनस्वीकारेणानुपासइतिप्रार्थयते ॥ २५ ॥ प्रत्याहप्रत्याख्यानं करोति प्रतिकूलं आज्ञा विरुद्धं वदतीति प्रतिकूलवादी ॥ २६ ॥ अस्तव्यं दर्पशून्यं अक्लीबं सामर्थ्यवंतं अदीर्घसूत्रं क्षिप्रकारिणं सानुक्रोशं सद्यं श्लक्ष्णं मंजुलं अहार्यं अमेघं अरोगजातीयं रोगलेशशून्यं उदारं युक्तियुक्तं महार्थं च वाक्यं यस्य तं दूतं प्रेष्यं ॥ २७ ॥ विकाले सायंकाले परस्य अविश्वस्तस्य गेहेन गच्छेत् प्रार्थयति भोक्तुमिति शेषः ॥ २८ ॥ संसृष्टः बहुकर्तृकत्वेन मिश्रो मंत्रो यस्य त्वादृशस्य कर्णादिसहायवतो राज्ञो निद्रवं मंत्रस्य अपहारं न गच्छेत् मादृशः तं मंत्रं न दूषयेत् तैः सर्वैः सह विरोधापत्तेरिति भावः त्वयि बहूनां शास्ये अहं नाश्वसिमीति न ब्रूयात् किंतु मम किंचित्कार्यमस्तीति तथा व्यपदेशं व्याजं कृत्वा तादृशान् मंत्रादपसरे देवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ घृणीलं जावान् सहियथोक्तं दंडं अधमर्णे पुपातयितुं न शक्तः कुरोयमिति लोकापवादभयात् उद्धृतभूतिः दूरीकृत् अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः सर्वाणि कार्याणि करोत्यतं द्री ॥ वक्ता हि तानामनुरक्त आर्यः शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकंप्यः ॥ २५ ॥ वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः प्रत्याहयश्चापि नियुज्यमानः ॥ प्रज्ञाभिमानोऽप्रतिकूलवादी त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ २६ ॥ अस्तव्यमक्लीबमदीर्घसूत्रं सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ॥ अरोगजातीयमुदारवाक्यं दूतं वदंत्यष्टगुणोपपन्नं ॥ २७ ॥ न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ॥ न च त्वरे निशितिष्ठेन्निगूढो न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयति ॥ २८ ॥ न निद्रवं मंत्रगतस्य गच्छेत्सं सृष्टमंत्रस्य कुसंगतस्य ॥ न च ब्रूयान्नाश्वसि मित्वर्याति सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २९ ॥ घृणी राजा पुंश्च लो राजभृत्यः पुत्रो भ्राता विधवा वालपुत्रा ॥ सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव व्यवहारे पुवर्जनीयाः स्युरेते ॥ ३० ॥ अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च श्रुतं दमश्च ॥ परांक्रमश्चावहुभाषिता च दानं यथा शक्तिरुतज्ञता च ॥ ३१ ॥ एतान् गुणां स्तातमहानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ॥ राजाय दासत्कुरुते मनुष्यं सर्वान् गुणानेष्टगुणो विभर्ति ॥ ३२ ॥ गुणादशस्त्रानशीलं भजंते बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ॥ स्पर्शश्च गंधश्च विशुद्धता च श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ ३३ ॥ गुणाश्च पण्मि तभुक्तं भजते आरोग्यमायुश्च बलं सुखं च ॥ अनाविलं चास्य भवत्यपत्यं न चैनमाधून इति क्षिपंति ॥ ३४ ॥ अकर्मशीलं च महाशनं च लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसं ॥ अदशकालज्ञमनिष्टवेषमेतान् गृहेन प्रतिवासयेत् ॥ ३५ ॥ कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च वनौकसं धूर्तममान्यमानिनं ॥ निष्पूरिणं रुतवैरं रुतघ्नमेतान् भृशार्त्तापिनं जातु याचेत् ॥ ३६ ॥ ताधिकारः एते व्यवहारे धनदानादौ वर्जनीयाः द्रव्यनाशभयात् एतेभ्यो न पाह्यं च अधमर्णो घृणीलजावांश्चेदतिनिर्वधेन याच्यमानः प्राणानेव जह्यात् एवमन्यत्राप्यहं त्वमपि नाशयामास पुत्राय राज्याज्यं मादेहीति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स्वरोध्वनिः तस्य प्रशुद्धिः मंजुलता वर्णाः कादयः तेषां प्रशुद्धिर्यथास्थानकरणं विस्पष्टमुच्चारणं स्पर्शः मृदुता सौकुमार्यं लावण्यं ॥ ३३ ॥ मितभुक्तं भित्तोजिनं अधूनो बहुभोजीति क्षिपंति निंदन्ति ॥ ३४ ॥ अनिष्टवेषं क्षपणकादिवेषधरं ॥ ३५ ॥ कदर्यं अदातारं आक्रोशकं गालयितारं अश्रुतं मूर्खं वनौकसं कैवर्त्तकं धूर्तं कितवं निष्पूरिणं निर्वयं हिंस्रं

संक्लिष्टकर्माणं आत्तायिनं सचषड्विधः अग्निदोगरदश्वैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैवषडेते आततायिन इति प्रसिद्धः अतिप्रमादं सदाव्यग्रं विस्मृष्टरागं त्यक्तस्नेहं पटुमानि न कुशलं मन्यं ॥ ३७ ॥ एवं निगुणानां त्वपुत्राणां पक्षपातेन सगुणान् पांडुपुत्रान् मात्यजेत्युक्तं संप्रति सर्वेषामैकमत्येनाभ्युदयं प्रसाध्य स्वहितमेव कुर्वित्याह सहायेत्यादिना ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ईश्वरे कालांतराय फलप्रतिभूभूते एतदेव स्वपरहिताचरणं मूलं हेतुभूतं एतद्विना ईश्वरोपि फलं दातुं न समर्थ इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननु परहितकरणे स्वहितं कथं स्यादित्यत आह वृद्धिरिति वृद्धिः सहायमे लनेन धनादीनां प्रचयः बुद्धिरिति पाठे मित्रसंपहृधीः प्रभावः शत्रूणां

संक्लिष्टकर्माणमतिप्रमादं नित्या नृतं चादृढभक्तिकं च ॥ विस्मृष्टरागं पटुमानि न चाप्येतान्न सेवेत न राधमान् पट् ॥ ३७ ॥ सहायबंधनात्यर्याः सहायाश्चार्थबंधनाः ॥ अन्योन्यबंधनावेतौ विना न्योन्यं न सिद्ध्यतः ॥ ३८ ॥ उत्पाद्यपुत्रान्नृणां श्रुत्वा वृत्तिचतेभ्यो नुविधायकं चित् ॥ स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थो यमुनिर्वुभूषेत् ॥ ३९ ॥ हितं यत्सर्वभूतानां मात्मनश्च सुखावहं ॥ तत्कुर्यादीश्वरे त्येतन्मूलं सर्वार्थसिद्धये ॥ ४० ॥ वृद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ॥ व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्या वृत्तिभयं कुतः ॥ ४१ ॥ पश्यदोषान् पांडवैर्विग्रहे त्वं यत्र व्यथेयुरपि देवाः सशक्राः ॥ पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवांसो यशः प्रणाशो द्विपतां च हर्षः ॥ ४२ ॥ भीष्मस्य कोपस्तव चैवेंद्रकल्पद्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ॥ उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः श्वेतोग्रहस्तिर्यग्निवापतनूखं ॥ ४३ ॥ तव पुत्रशतं चैव कर्णः पंच च पांडवाः ॥ पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागरां वरां ॥ ४४ ॥ धार्तराष्ट्रा वनं राजन् व्याघ्राः पांडुसुतामताः ॥ मावनं छिंदिसव्याघ्रं माव्याघ्रानी न शन्वनात् ॥ ४५ ॥ न स्याद्वनमृते व्याघ्रान् व्याघ्रानस्युर्कृते वनं ॥ वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान् रक्षतिकां ननं ॥ ४६ ॥ न तथेच्छंति कल्याणान् परेषां वेदितुं गुणान् ॥ यथैपां ज्ञातुमिच्छंति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४७ ॥ अर्थसिद्धिं परामिच्छन् धर्ममेवादितश्चरेत् ॥ न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवा मृतं ॥ ४८ ॥ यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशितः ॥ तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४९ ॥ यो धर्ममर्थकामं च यथा कालं निषेवते ॥ धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विंदति ॥ ५० ॥ सन्नियच्छ्रित्यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ॥ सश्रियो भाजनं राजन् यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ५१ ॥ बलं पंचविधं नित्यं पुरुषाणां निबोधमे ॥ यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ५२ ॥ अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ॥ तृतीयं धनं लाभं तु बलमाहुर्मनीषिणः ॥ ५३ ॥

परांजयः तेजः तद्धेतुभूतं शौर्यं सत्त्वधर्मज्ञानैश्वर्यरूपं उत्थानं उद्यमः व्यवसायः निश्चयः अदन्तिर्जीविकाया अभावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ श्वेतोपहः धूमकेतुः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ नीनशान्नाशं प्राप्नुयुः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ परेषां पांडवानां पापचेतसो दुयोधनाद्याः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ आत्माचित्तं पापात् इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवं रूपं कल्प्यात् कल्याणे भूमानं देवज्ञानि प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकामाया विकृतिर्महदादिः आत्मज्ञानात्सर्वज्ञानप्रसिद्धेः ॥ ४९ ॥ मोक्षानधिकारिणं प्रत्याह य इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अभिजातबलंकुलबलं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ औषधाद्योश्चिकित्सकाः न संति तैरचिकित्स्य इत्यर्थः अथर्वणावेदमंत्रा अपि किपुनर्भाषामंत्रादयः सुसिद्धाः अगदाः पारदादयः ॥ ५८ ॥ कुलपुत्रो
ज्ञातिः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कुलेजाताः पांडवाः ॥ ६२ ॥ शालाः महावृक्षाः पांडवान् आश्रित्य सपुत्रो वर्द्धस्वेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ त्वत्पुत्रान्निहत्य पांडवा अपि स्नेहान्नश्येयुरेवेति भावः ॥ ६४ ॥ इति श्री उ
द्योगपर्वणलंकंठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ऊर्ध्वमिति आयति आगच्छति ॥ १ ॥ निर्णिज्य प्रक्षाल्य आत्मसंस्थां स्वस्थितिं प्रतिवेद्य निवेद्य ॥ २ ॥ यस्य कदर्यस्य भयात्

यत्त्वस्य सहजं राजन् पितृपैतामहं बलं ॥ अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतं ॥ ५४ ॥ येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ॥ यद्वलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमु
च्यते ॥ ५५ ॥ महते योपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ॥ तेन वै रंसमासज्यदूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५६ ॥ स्त्रीपुराजसुसर्पेषु स्वाध्यायप्रभुरात्रुषु ॥ भोगेष्वायुषि वि
श्वासंकः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५७ ॥ प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जंतोश्चिकित्सकाः संति न चोपधानि ॥ न होममंत्रानचमंगलानि नाथर्वणानाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५८ ॥
सर्पश्वाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ॥ नावज्ञेयामनुष्येण सर्वे त्येते तितेजसः ॥ ५९ ॥ अग्निस्तेजो महल्लोकं गृह्णाति पृथिदरुपु ॥ न चोपयुंक्ते तद्दारुयावन्नो दीप्य
ते परैः ॥ ६० ॥ स एव खलु दारुभ्यो यदानिर्मथ्य दीप्यते ॥ तद्दारुचवनं चान्यन्निर्दहत्याश्रुतेजसा ॥ ६१ ॥ एवमेव कुलेजाताः पावकोपमतेजसः ॥ क्षमावंतो नि
राकाराः काष्ठेऽग्निरिव शरते ॥ ६२ ॥ लताधर्मात्वं सपुत्रः शालाः पांडुसुतामताः ॥ न लतावर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ६३ ॥ वनं राजंस्तव पुत्रो विक्रेयसिंहान्व
ने पांडवांस्तात विद्धि ॥ सिंहैर्विहीनं हिवनं विनश्येत् सिंहान् विनश्येयुर्हर्कते वनेन ॥ ६४ ॥ इति श्री महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये सप्तत्रिंशोऽ
ध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ विदुर उवाच ऊर्ध्वप्राणाल्युत्क्रामंतियूनः स्थविर आयति ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ पीठं दत्त्वा साधवेऽ
भ्यागताय आनीयापः परि निर्णिज्य पादौ ॥ सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २ ॥ यस्योदकं मधुपर्कचगांचनमंत्रवित् प्रतिगृह्णाति गे
हे ॥ लोभाद्भयादथ कार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जायते मादुरार्याः ॥ ३ ॥ चिकित्सकः शल्यकर्ता विकीर्णीस्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहाच ॥ सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च
भृशंप्रियोप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ४ ॥ अविक्रेयं लवणं पक्कमन्नं दधिक्षीरं मधुतैलं घृतं च ॥ तिलामांसं फलमूलानि शाकरं कंवासः सर्वगंधागुडाश्च ॥ ५ ॥

राज्यादिषु घनिकत्वप्रथाभयात् अदीयमानत्वादेव न प्रतिगृह्णाति तस्य जीवितं अनर्थं व्यर्थं ॥ ३ ॥ शल्यकर्त्ता कांडकृत् अवकोर्णी नष्टब्रह्मचर्यः नोदकार्ह उदकमात्रानहोपि अतिथिः भृशप्रियः प्रियवज्जामात्रा
दिवदर्चनीय एवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ श्रुतिविक्रायकप्रसंगादन्यदप्यविक्रेयं यो विक्रीणाति सोऽपि मान्धव इति विवक्षयाऽविक्रेयाण्याह अविक्रेयमिति ॥ ५ ॥

दोषवानप्यतिथिः पूज्यः किमुत गुणवानिति वक्तुं तद्गुणानाह अरोषण इति गतसंधिविग्रहः स्नेहवैररहितः उदासीनवत् रागद्वेषादिराहित्यात् ॥ ६ ॥ चोद्यः विधेयः सावधान इत्यर्थः तापसोऽरिद्रोप्यतिथिष्वप्रमत्तो भवेत्किंपुनर्भाग्यवानिति भावः ॥ ७ ॥ दीर्घो बाहू बुद्ध्या दूरस्थमप्यादातुं शक्नुत इत्यर्थः हिंसति हि नस्ति अतिथिभक्ता दूरस्था अपि पाण्डवान् हे लनीया इति भावः ॥ ८ ॥ अविश्वस्ते जीमेन विश्वासः कार्यः ॥ ९ ॥ अनीर्षुरित्यादिसार्द्धं श्लोकत्रयस्य गुप्तदाराः पाण्डवाः तेषां स्त्रीश्रीतुल्या द्रौपदी सापि त्रास्वयारक्षणी यैवा तस्तदतिक्रमात्तव भयमस्तीति तात्पर्यं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रसंगान् प्रकृतेनुपयुक्तानपि धर्मानाह अ

अरोपणोयःसमलोष्ठाश्मकांचनःप्रहीणशोकोगतसंधिविग्रहः ॥ निंदाप्रशंसोपरतःप्रियाप्रियेत्यजन्नुदासीनवदेषभिदुःखः ॥ ६ ॥ नीवारमूलेंगुदराकव
त्तिःसुसंयतात्माग्निकार्येषुचोद्यः ॥ वनेवसन्नतिथिष्वप्रमत्तोधुरंधरःपुण्यरुदेपतापसः ॥ ७ ॥ अपकृत्यबुद्धिमतादूरस्थोस्मीतिनाश्वसेत् ॥ दीर्घाबुद्धिमतोवा
हूयाभ्यांहंसतिहिंसितः ॥ ८ ॥ नविश्वसेदविश्वस्तेऽविश्वस्तेनातिविश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नमूलान्यपिनिरुंतति ॥ ९ ॥ अनीर्षुर्गुप्तदारश्चसंविभागीप्रियं
वदः ॥ श्लक्ष्णोमधुरवाक्स्त्रीणांनचासांवशगोभवेत् ॥ १० ॥ पूजनीयामहाभागाःपुण्याश्चगृहदीपयः ॥ स्त्रियःश्रियांगृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्याविशेषतः ॥ ११ ॥
पितुरंतःपुरंदद्यान्मातुर्दद्यान्महानसं ॥ गोपुचात्मसमंदद्यात्स्वयमेवरूपिब्रजेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैर्वाणिज्यचारंचपुत्रैःसेवेतचद्विजान् ॥ अञ्जोभिर्ब्रह्मतःक्षत्रम
श्मनोलोहमुत्थितं ॥ १३ ॥ तेषांसर्वत्रगंतेजःस्वासुयोनिषुशाम्यति ॥ नित्यंसंतःकुलेजाताःपावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥ क्षमावंतोनिराकाराःकाष्ठेग्निरिवशेर
ते ॥ यस्यमंत्रंनजानंतिवात्याश्चाभ्यंतराश्रये ॥ १५ ॥ सराजासर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ करिष्यन्नप्रभापेतकृतान्येवतुदर्शयेत् ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थकार्या
णितयामंत्रोनभिद्यते ॥ गिरिपृष्ठमुपारुढ्यप्रासादंवारहोगतः ॥ १७ ॥ अरण्येनिःशलाकेवातत्रमंत्रोभिधीयते ॥ नासुहृत्परमंमंत्रंभारतार्हतिवेदितुं ॥ १८ ॥
अपंडितोवापिसुहृत्पंडितोवाप्यनात्मवान् ॥ नापरीक्ष्यमहीपालःकुर्यात्सचिवमात्मनः ॥ १९ ॥ अमात्येत्यर्थलिप्साचमंत्ररक्षणमेवच ॥ कृतानिसर्वकार्या
णियस्यपारिपदाविदुः ॥ २० ॥ धर्मचार्येचकामेचसराजाराजसत्तमः ॥ गूढमंत्रस्यनृपतेस्तस्यसिद्धिरसंशयं ॥ २१ ॥ अप्रशस्तानिकार्याणियोमोहादनुतेष्ठ
ति ॥ सतेषांविपरिभ्रंशाद्भूयतेजीवितादपि ॥ २२ ॥

अथ इति एतेषांचयथा लाभं प्रकृतोपयोगित्वमप्युक्तं अभ्यइत्यादिनामैत्रेयादीनां ब्राह्मणानामवज्ञानकार्येति सूचितं ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वतश्चक्षुश्चरैः परमंत्रं जानन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ निःशलाकेतृगैरनावृते तत्रापि कश्चिच्छीनश्चेन्मंत्रभेदः संभवेदिति भावः ॥ १८ ॥ अनात्मवान् च पलवाक् ॥ १९ ॥ पार्षदाः सभासदं कृता न्येव विदुः किमुतान्ये ॥ २० ॥ २१ ॥ अप्रशस्तानि निघ्नानि विपरिभंशात् विपरीतत्वेन भंशात् ॥ २२ ॥

॥२३॥षाडुण्यंषण्णांसंधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाणांसमूहःनश्रुतोयेनसः॥२४॥षाडुण्याभिज्ञत्वेनविदितआत्मास्वरूपंयस्यतस्य स्थानंयथास्थितत्वावस्था अनवज्ञानंसक्तंशीलमस्य॥२५॥नवेक्षिणइतिपाठेनवमिवादरेणईक्षितुंशीलमस्य आत्मनैवप्रत्ययोज्ञानंयस्यस्वयमेवज्ञातकोशस्य ॥ २६ ॥ नाममात्रेणैवराजाभवेत् भोगांस्तुभृत्यैःसमानानेवभुंजीत ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ लोकस्यपर्यायःइहलोकपरलोकवत्त्वेनतद्विषयवृत्तांतंकर्मफलार्थानत्वस्वरूपंप्राज्ञोजानाति नतुबुद्ध्याधनंजाड्येनवादरिद्रालभ्यतेसर्वत्रव्यभिचारदर्शनादितिभावः॥३३॥अभिजातःकुलीनः॥३४॥३५॥

कर्मणांतुप्रशस्तानामनुष्ठानंसुखावहं ॥ तेषामेवाननुष्ठानंपश्चात्तापकरंमतं ॥ २३ ॥ अनर्थात्ययथावेदान्नविप्रःश्राद्धमर्हति ॥ एवमश्रुतपाडुण्योनमंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ २४ ॥ स्थानवृद्धिद्वयज्ञस्यपाडुण्यविदितात्मनः ॥ अनवज्ञातशीलस्यस्वाधीनापृथिवीनृप ॥ २५ ॥ अमोघक्रोधहर्षस्यस्वयंकृतान्ववेक्षिणः ॥ आत्मप्रत्ययकोशस्यवसुदैववसुंधरा ॥ २६ ॥ नाममात्रेणतुष्येतछत्रेणचमहीपतिः ॥ भृत्येभ्योविस्तृजेदर्थान्नैकःसर्वहरोभवेत् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणंब्राह्मणोवेदभर्ता वेदस्त्रियंतथा ॥ अमात्यंनृपतिर्वेदराजाराजानमेवच ॥ २८ ॥ नशत्रुर्वशमापन्नोमोक्तव्योवध्यतांगतः ॥ न्यग्भूत्वापर्युपासीतवध्यंहन्याद्वलेसति ॥ अहताद्विभयंतस्माज्जायतेनचिरादिव ॥ २९ ॥ दैवतेषुप्रयत्नेनराजसुब्राह्मणेषुच ॥ नियंतव्यःसदाक्रोधोद्वद्वालातुरेषुच ॥ ३० ॥ निरर्थकलहंप्राज्ञोवर्जयेन्मूढसेवितं ॥ कीर्तिचलभतेलोकेनचानर्थेनयुज्यते ॥ ३१ ॥ प्रसादोनिष्फलोयस्यक्रोधश्चापिनिरर्थकः ॥ नतंभर्तारमिच्छंतिपदंपतिमिवस्त्रियः ॥ ३२ ॥ नबुद्धिर्धनलाभायनजाड्यमसमृद्धये ॥ लोकपर्यायवृत्तांतंप्राज्ञोजानातिनेतरः ॥ ३३ ॥ विद्याशीलवयोद्वद्वांश्चभारत ॥ धनाभिजातवद्वांश्चनित्यंमूढोवमन्यते ॥ ३४ ॥ अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकं ॥ अनर्थाःक्षिप्रमायांतिवाग्दुष्टंक्रोधनंतथा ॥ ३५ ॥ अविसंवादंनंदानंसमयस्याव्यतिक्रमः ॥ आवर्त्तयंतिभूतानिसम्यक्प्रणिहिताचवाक् ॥ ३६ ॥ अविसंवादकोदक्षःकृतज्ञोमतिमानृजुः ॥ अपिसंक्षीणकोशोपिलभतेपरिवारणं ॥ ३७ ॥ धृतिःशमोदमःशौचंकारुण्यंवागनिष्ठुरा ॥ मित्राणांचानभिद्रोहःसमैताःसमिधःश्रियः ॥ ३८ ॥ असंविभागीदुष्टात्माकृतघ्नोनिरपत्रपः ॥ तादृङ्नराधिपोलोकेवर्जनीयोनराधिप ॥ ३९ ॥ नचरात्रौसुखंशेतेससर्पइववेश्मनि ॥ यःकोपयतिनिर्दोषंसदोषोभ्यंतरंजनं ॥ ४० ॥ येषुदुष्टेषुदोषःस्याद्योगक्षेमस्यभारत ॥ सदाप्रसादनंतेपादेवतानामिवाचरेत् ॥ ४१ ॥

अविसंवादनंवचनाशून्यं समयस्यस्वपरकृतमर्यादायाः आवर्त्तयंतिशत्रून्पिस्त्रीयान्कुर्वंति प्रणिहिताप्रयुक्ता ॥ ३६ ॥ परिवारणंपरिवारान्भृत्यमित्रादीन् ॥ ३७ ॥ समिधःउद्दीपकाः ॥ ३८ ॥ असंविभागीपोष्येभ्योऽदत्तास्वयंभुंजानः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ दुष्टेषुदूषितेषु वेतनाद्यतिक्रमात् ॥ ४१ ॥

समासक्ताः निहिताः संशयं गताः कदाचित्प्राप्या इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ये भृत्याः विशेषा आधिक्यानि तेषु हि प्रदर्शयमानेषु परस्परं स्वीयानामेव कलहप्रसंगान्मुख्यं प्रयोजनं न श्यतीति भावः प्रसंगिनः प्रसंगः संच
र्षस्तत्कारिणः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इत्युद्योगः ० नैलकंठीये भारतभा ० अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ अनीश्वरोऽयमिति भवाभवे ऐश्वर्या नैश्वर्ये दिष्टस्य दैवस्य वदैव न तु मां दूषयेति भावः धृतः

ये रथाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ॥ ये चानार्ये समासक्ताः सर्वे ते संशयंगताः ॥ ४२ ॥ यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता ॥ मज्जंतितेव शाराजन्म
धामश्मप्लवा इव ॥ ४३ ॥ प्रयोजनेषु ये सक्तानविशेषेषु भारत ॥ तानहं पंडितान्मन्ये विशेषा हि प्रसंगिनः ॥ ४४ ॥ यं प्रशंसंति कितवा यं प्रशंसंति चारणाः ॥ यं प्र
शंसंति वंधव्यो न स जीवति मानवः ॥ ४५ ॥ हित्वा तान्परमेष्वासान् पाण्डवानामितौ जसः ॥ आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४६ ॥ तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मा
त्त्वमचिरादिव ॥ ऐश्वर्यमदसं मूढं बलिलोकत्रयादिव ॥ ४७ ॥ इति श्रीम ० उद्योग ० प्रजागरप ० विदुरवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ धृतराष्ट्र उवाच
अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोता दारुमयी वयोपा ॥ धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयं तस्माद्दत्वं श्रवणे धृतोऽहं ॥ १ ॥ विदुर उवाच अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिर
पिब्रुवन् ॥ लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानं च भारत ॥ २ ॥ प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ॥ मंत्रमूलबलेनान्योऽयः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३ ॥ द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधा
वी न पंडितः ॥ प्रियेषु भानिकार्याणि द्वेष्येषु पापानि चैव ह ॥ ४ ॥ उक्तं मया जातमात्रे पिराजन्दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकं ॥ तस्य त्यागं तप्तुत्र शतस्य वृद्धिरस्यात्यागात्पु
त्रशतस्य नशः ॥ ५ ॥ न वृद्धिर्बहुमंतव्याया वृद्धिः क्षयमावहेत् ॥ क्षयोऽपि बहुमंतव्योऽयः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ ६ ॥ न स क्षयं महाराजयः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ क्ष
यः स त्विह मंतव्योऽयं लब्ध्वा बहुनाशयेत् ॥ ७ ॥ समृद्धा गुणतः केचिद्भवंति धनतोपरे ॥ धनवद्भान्गुणैर्हीनान् धृतराष्ट्रविवर्जय ॥ ८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच सर्वं त्वमा
यतीयुक्तं भापसे प्राज्ञसंमतं ॥ न चोत्सहेऽमुं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततोजयः ॥ ९ ॥ विदुर उवाच अतीव गुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ॥ सुसूक्ष्ममपि भूतानामु
पमर्दमुपेक्षते ॥ १० ॥ परापवाद निरताः परदुःखोदयेषु च ॥ परस्परविरोधे च यतं ते सततोत्थिताः ॥ ११ ॥ सदोपदर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयं ॥ अर्थादाने महान्दो
षः प्रदाने च महद्भयं ॥ १२ ॥

धृतिमान् ॥ १ ॥ बुद्ध्यवज्ञानं अवज्ञातबुद्धित्वं ॥ २ ॥ मंत्रबलेन मूलबलेन च प्रियकृत् प्रियो भवति सच दानाद्यभावे पुनरप्रियो भवति अहं तु न तथाऽतस्त्वया प्रा
प्तकाले मदुक्तेऽनादरो न कर्तव्य इति भावः ॥ ३ ॥ द्वेष्ये इति यो यस्य द्वेष्यस्तस्मिन् न दृष्ट्या साधुत्वादिकं स दपि नास्ति प्रियत्वसदपि न दृष्ट्याऽस्तीति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आयनीयुक्तं उदके हितं
॥ ९ ॥ पुत्रं त्यक्तुमशक्तेन दुष्टाः शत्रुकन्यादयो वा त्याग्या इत्याशयेनाह अतीवेति कुलविनाशो नोपेक्षणीय इति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ सौहार्दमैत्रीहेतौ निवर्तमाने सति प्रीतिः फलनिर्वृत्तिः सुखं च प्रणश्यति सनीचोऽपवादाय यत ते क्षये च यत्नमारभते शांतिं च न गच्छतीति द्वयोः संबंधः ॥ १४ ॥ १५ ॥ संगतसंबंधं ॥ १६ ॥ निशम्य विचार्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शुभार्थिना ऐश्वर्यलिप्सुना ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ दिग्धहस्तं विषाक्तबाणहस्तं सश्रीमान् एनस्तस्य ज्ञातेरवसादजं पापं विंदति मृगवधजं पापं ये वै भेद नशीलास्तु सकामानि स्वपाः शठाः ॥ ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ १३ ॥ युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्येन रास्तान् विवर्जयेत् ॥ निवर्तमाने सौहार्दं प्रीतिर्नीचि प्रणश्यति ॥ १४ ॥ याचैव फलनिर्वृत्तिः सौहार्दे चैव यत्सुखं ॥ यत ते चापवादाय यत्नमारभते क्षयं ॥ १५ ॥ अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शांतिमधिगच्छति ॥ तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैररुतात्मभिः ॥ १६ ॥ निशम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान् दूराद्विवर्जयेत् ॥ योज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरं ॥ १७ ॥ सपुत्रपशुभिर्दीर्घश्रेयश्चानंत्यमश्रुते ॥ ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्यद्दृष्टं त्यात्मनः शुभं ॥ १८ ॥ कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचरेत् ॥ श्रेयसायोक्ष्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञाति सक्रियां ॥ १९ ॥ विगुणाद्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ किंपुनर्गुणवंतस्ते त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः ॥ २० ॥ प्रसादं कुरु वीराणां पांडवानां विशांपते ॥ दीयतां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थं मीश्वर ॥ २१ ॥ एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ॥ वृद्धेन हित्वं या कार्यं पुत्राणां तात शासनं ॥ २२ ॥ मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धि तैषिणं ॥ ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुभार्थिना ॥ सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २३ ॥ संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परं ॥ ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ २४ ॥ ज्ञातयस्तारयंती ह ज्ञातयो मज्जयंति च ॥ सुवृत्तास्तारयंती ह दुर्वृत्ता मज्जयंति च ॥ २५ ॥ सुवृत्तो भव राजेन्द्र पांडवान् प्रतिमानदा ॥ अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २६ ॥ श्रीमंतं ज्ञातिमासाद्य योज्ञातिरवसीदति ॥ दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विंदति ॥ २७ ॥ पश्वादपि नरश्रेष्ठ वतापो भविष्यति ॥ तान्वाहतान्सुतान्वापिश्रुत्वा तदनुचिंतय ॥ २८ ॥ येन खट्वांसमारूढः परितप्येत कर्मणा ॥ आदावेव न तत्कुर्याद् ध्रुवे जीविते सति ॥ २९ ॥ न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ॥ शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ ३० ॥ दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुराकृतं ॥ त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ ३१ ॥ तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ॥ भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणां ॥ ३२ ॥

लोके आगंतुं लज्जमान इत्यर्थः ॥ २९ ॥ न कश्चिदिति भार्गवात् शुक्रादन्यत्र नीतिशास्त्रकर्तारं शुक्रं विहाय अन्यः कश्चिदपि न अपनयते इति न अपि तु सर्वोऽप्यपनयते अनीतिकरोति अतः यत् अतीतं तत् अतीतमेव शेषस्य तत्कालोचितस्य अर्थस्य प्रतिपत्तिः विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तदेवाह दुर्योधनेनेति प्रत्यानेयं प्रतिकर्तव्यं ॥ ३१ ॥ प्रतीकारमेवाह तानिति प्रतिष्ठाप्य राज्यांशदानेन स्थिरीकृत्य ॥ ३२ ॥

धीराणां उपदेष्टृणां सुव्याहृतानि वचनानि अध्यवस्यति निश्चयं करोति उत्तमफलं कर्माभ्यस्त इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सुकुशलैरप्युपयुक्तं उपदिष्टं तज्ज्ञानं असम्यगेव यतः उपलभ्यं ज्ञेयं तेन अविदितं न ज्ञातं ज्ञातं वस्तु तानु-
ष्ठितं मनुक्तं त्वयि निष्फलमेवेति भावः ॥ ३४ ॥ यस्य श्वेनादेः फलं ब्रह्म वधादिपापोदयं पापहेतुः तत्फलं फलहेतुभूतं कर्म यो नारभते स वर्द्धते ॥ ३५ ॥ अविमृश्य अविचार्य पापमेवानुवर्तते स ततं करोति ॥ ३६ ॥
पंकेन रके ॥ ३७ ॥ अर्थसंततिः अर्थानामविच्छेदेन वृद्धिः तत्कामः मदं सुरापानजं चित्तवैकल्यं स्वमं निद्रां अविज्ञानं परकीयगुप्तचारादेरज्ञानं आत्मसंभवं आकारं नेत्रवक्रविकारादिकं तावतैव परदूतामंत्रमुच्च-
यति ॥ ३८ ॥ मंत्रभेदस्य द्वाराणि संवृणोति पिदधाति ॥ ३९ ॥ श्रुतं शास्त्रं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ मत्यामननेन युक्तिभिरनुचितनेन जात्येति पाटे कुलीनत्वेन बुद्ध्याः स्वानुभवेन संपाद्य कार्ययोग्यतां निश्चित्य ॥ ४२ ॥

सुव्याहृतानि धीराणां फलतः परिचित्य यः ॥ अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३३ ॥ असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ॥ उपलभ्यं चाविदितं विदितं
चाननुष्ठितं ॥ ३४ ॥ पापोदयफलं विद्वान्यो नारभति वर्द्धते ॥ ३५ ॥ यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्तते ॥ ३६ ॥ अगाधपंकेदुर्मधा विपमे विनिपात्यते ॥ मंत्रभे-
दस्य पट्प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत् ॥ ३७ ॥ अर्थसंततिकामश्चरक्षेदेतानि नित्यशः ॥ मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसंभवं ॥ ३८ ॥ दुष्टमात्येषु विश्रंभं दूताच्चा-
कुशलादपि ॥ द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति स दानृप ॥ ३९ ॥ त्रिवर्गाचरणे युक्तः स शत्रून् धितिष्ठति ॥ न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धो ननु पसेव्यवा ॥ ४० ॥ धर्मार्थौ
वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ॥ न संसमुद्रेपतितं न पृंवाक्यमशृण्वति ॥ ४१ ॥ अनात्मनि श्रुतं न पृंन पृंहुतमनघ्निकं ॥ मत्यापरीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृ-
त् ॥ ४२ ॥ श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत् ॥ अकीर्तिं विनयो हंति हंत्यनर्थं पराक्रमः ॥ ४३ ॥ हंति नित्यं क्षमां क्रोधमाचारो हंत्यलक्षणं ॥ परिच्छदेन क्षे-
त्रेण वेदमना परिचर्यया ॥ ४४ ॥ परीक्षेत कुलं राजन् भोजनाच्छादनेन च ॥ उपास्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ॥ ४५ ॥ अपिनिर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य
किंपुनः ॥ प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनं ॥ ४६ ॥ मित्रवंतं सुवाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ॥ दुष्कुलीनः कुलीनो वामर्यादां यो न लंघयेत् ॥ ४७ ॥ धर्मापेक्षी
मृदुर्ह्रीमान्सकुलीनशताद्वरः ॥ ययोश्चित्तेन वा चित्तं निभृतं निभृतेन वा ॥ ४८ ॥ समेति प्रज्ञया प्रज्ञातयोर्मैत्रीं न जीर्यति ॥ दुर्बुद्धिमरुतप्रज्ञं छन्नं कूपं तणैरिब ॥
॥ ४९ ॥ विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्रीं प्रणश्यति ॥ अवलिप्तेषु भूर्खेपु रौद्रसाहसिकेषु च ॥ ५० ॥

श्रुत्वा परतः दृष्ट्वा मयं आकृत्या ज्ञात्वा विज्ञाय पुनः पुनर्विशेषेण ज्ञात्वा

प्राज्ञतां ॥ ४३ ॥ परिच्छदः भोग्यवस्तुसामग्री क्षेत्रेण जन्मस्थानेन कुग्रामवासिषु प्रायेण विवेकाभावात् परिचर्यया आचारेण ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वैद्यं विद्यावंतं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ चित्तं ज्ञानमात्रं निभृतं गूढाचार-
प्रवृत्तं मंत्रयंत्रादि प्रज्ञाविशेषतोर्यो न यनक्षमता ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ रौद्राः क्रोपनाः साहसिकाः अविमृश्यकारिणस्तेषु ॥ ५० ॥

॥५१॥ इंद्रियाणां उत्सर्गो विषयेषु वृत्तिः अनुत्सर्गो विषयेभ्यो निवृत्तिः सामृत्युतुल्यादुरनुष्ठेयेत्यर्थः ॥५२॥५३॥ आयुष्याणि आयुःकराणि अपनीतं अन्यायेन नाशितं ॥५४॥ आयुष्यां आगामिनिकाले दुःखस्य प्रतीकारज्ञः तदा त्वेव वर्तमाने दृढनिश्चयः भोगं विना प्राप्तस्य दुःखस्य नाशो नास्तीति ज्ञात्वा तत्संबन्धेऽपि नोत्तपति ॥ ५५॥ ५६॥ मंगलानां दधिदूर्वागवादीनां आलंभनं स्पर्शः योगः सहायसंपत् उत्थानं उद्यमः

तथैवापेतधर्मे पुनर्मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकं ॥ ५१ ॥ जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्या मित्रमत्यागिचेप्यते ॥ इंद्रियाणामनुत्सर्गो नृत्युना पिविशिष्यते ॥ ५२ ॥ अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्देवतानपि ॥ मार्दवं सर्वभूतानामनसूयाक्षमाधृतिः ॥ ५३ ॥ आयुष्याणि बुधाः प्रादुर्भिन्नाणां चाविमानना ॥ अपनीतं सुनीतेन यो रथं प्रत्यानिनीपते ॥ ५४ ॥ मतिमास्थाय सुदृढांतदकापुरुषव्रतं ॥ आयुष्यां प्रतिकारज्ञस्तदा त्वेदं दृढनिश्चयः ॥ ५५ ॥ अतीते कार्यशेषज्ञो नरो रथेन प्रहीयते ॥ कर्मणामनसा वाचा यदभीक्ष्णं निपेवते ॥ ५६ ॥ तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ मंगलालंभनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवं ॥ ५७ ॥ भूतिमेतानि कुर्वतिसतां चाभीक्ष्णदर्शनं ॥ अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च ॥ ५८ ॥ महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानंत्यमश्नुते ॥ नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पथ्यतमं मतं ॥ ५९ ॥ प्रभविष्णोर्यद्भाता तक्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान् धर्मकारणात् ॥ अर्थानर्थैः समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमाहिता ॥ ६० ॥ यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ कामंतदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ६१ ॥ दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ॥ न श्रीर्वसत्यदातेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ६२ ॥ आर्जवेन न रंयुक्तमार्जवात्सव्यपत्रपं ॥ अशक्तं मन्यमानास्तु धर्पयंतिकुबुद्धयः ॥ ६३ ॥ अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतं ॥ प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रांभयान्नोपसर्पति ॥ ६४ ॥ न चातिगुणवत्स्वेपानात्यंतं निर्गुणेषु च ॥ नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्यान्ना नुरज्यते ॥ ६५ ॥ उन्मत्ता गौरिवांधाश्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते ॥ अग्निहोत्रफलावेदाः शीलवत्तत्फलं श्रुतं ॥ ६६ ॥ रतिपुत्रफलानारीदत्तभुक्तफलंधनं ॥ अधर्मोपाजितैरर्थैः करेत्यौर्ध्वदेहिकं ॥ ६७ ॥ न स तस्य फलं प्रेत्यभुंक्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ कांतरे वनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ॥ ६८ ॥ उद्यतपुचशस्त्रेषु नास्ति सत्त्ववतां भयं ॥ उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ॥ ६९ ॥ समीक्ष्य च समारंभो विद्धि मूलं भवस्य तु ॥ तपो वलं तापसानां ब्रह्मब्रह्मविदां वलं ॥ ७० ॥

स्यो नशक्तः नाप्यशक्तस्तस्येत्यर्थः सर्वेषां क्षमाश्रेयस्करीत्यर्थः ॥ ६० ॥ मूढव्रतं आहारादौ अतिनिर्वंधं ॥ ६१ ॥ अदातेषु लिप्साहीनेषु ॥ ६२ ॥ सव्यपत्रपंसलज्जं ॥ ६३ ॥ अत्यार्यं अत्यंतमकुटिलं ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ और्ध्वदेहिकं परलोकसाधनं यज्ञदानादि ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ संयमः इंद्रियाणां निग्रहः ॥ ६९ ॥ भवस्य ऐश्वर्यस्य ॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥ ब्राह्मणकाम्यानां लक्षणस्य ह्येतद्व्याख्यायैः संध्यातुर्यात् ॥ ७२ ॥ अन्योऽधर्मः कामात् इच्छया साधुना कर्मणा ॥ ७३ ॥ स्त्रीधूर्तके स्त्रियां धूर्ते चेत्येकवद्भावः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ वाक्शाल्यं दुर्जनं अनायासः अनभ्यास एव मलयेषां ॥ ७९ ॥ बाल्हीकाः पंचानां सिधुषष्ठानां दीनां यत्र संगमः बाल्हीकानामते देशाः विप्रवासः प्रवासः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ स्वप्नेन शयनेन ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ यदि ते स्वेषु पुत्रेषु पां

हिंसाबलमसाधूनां क्षमागुणवतां बलं ॥ अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः ॥ ७१ ॥ हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधं ॥ न तत्परस्य संध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ॥ ७२ ॥ संग्रहेणैषधर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ७३ ॥ जयेत्कदर्यदानेन जयेत्सत्येन चानृतं ॥ स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ॥ ७४ ॥ चौरैरुक्तघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ॥ ७५ ॥ चत्वारिंशं प्रवर्धते कीर्तिरायुर्यशो बलं ॥ अतिक्लेशेन ये र्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण वा ॥ ७६ ॥ अरेर्वा प्रणिपातेन मास्मते पुमनः कृथाः ॥ अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजं ॥ ७७ ॥ निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकं ॥ अध्वाजरादेहवतां पर्वतानां जलं जरा ॥ ७८ ॥ असंभोगो जरास्त्रीणां वाक्शाल्यं मनसोजरा ॥ अनायासमल्लावेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलं ॥ ७९ ॥ मलं पृथिव्या बाल्हीकाः पुरुषस्यानृतं मलं ॥ कौतूहलमल्लासाध्वी विप्रवासमल्लाः स्त्रियः ॥ ८० ॥ सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ॥ ज्ञेयं त्रपु मलं सीसं सीसस्यापि मलं मलं ॥ ८१ ॥ न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन जयेत्स्त्रियः ॥ नैधनेन जयेद्दग्धिनं पानेन सुरां जयेत् ॥ ८२ ॥ यस्य दानजितं मित्रं शत्रुवो युधिनिर्जिताः ॥ अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितं ॥ ८३ ॥ सहस्रिणोऽपि जीवंति जीवंति शतिनस्तथा ॥ धृतराष्ट्रविमुंचेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥ ८४ ॥ यत्पृथिव्यां ब्राह्मिण्यं पशवः स्त्रियः ॥ नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्नमुत्थति ॥ ८५ ॥ राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ॥ समतायदिते राजन्स्वेषु पांडुसुतेषु वा ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७३ ॥ विदुर उवाच यो भ्यर्चितः सद्भिर्सज्जमानः करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ॥ क्षिप्रं यशस्तं समुपैति संतमलं प्रसन्ना हि सुखाय संतः ॥ १ ॥ महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं यः संत्यजत्यनपाकृष्ट एव ॥ सुखं सुदुःखान्यवमुच्यते ते जीर्णा त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २ ॥ अनृते च समुत्कर्षो राजगामि च पैशुनं ॥ गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३ ॥

इवेषु च संमतास्ति तर्हि सर्वेषु सममेवाचर यथा भागं रंज्यतेभ्यो देहीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ इति उद्योगपर्वणैकं कंठीये भारतभा ० एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७३ ॥ यो भ्यर्चित इति असज्जमानः अभिमानशून्यः शक्तिमहापयित्वा अनतिक्रम्य यथा शक्तीत्यर्थः संतं साधुं उपैति लभते यतः प्रसन्नाः संतः साधवः सुखाय अलं सुखं दातुं पर्याप्ताः ॥ १ ॥ अनपाकृष्टः परैरपकर्षं अप्रापितोऽपि ॥ २ ॥ समुत्कर्षः अनृतेन जय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एकपदं सर्वात्मना ॥ ४ ॥ स्वयता औद्धत्यं अजिमानः दर्पः तद्वत्त्वं अत्यागित्वं लुब्धता मदमोहौ एकीकृत्य सम ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आकर्षः विषादीनां ॥ ९ ॥ अजेन सहितः उक्षा अजोक्षा औदुंबरं ताभ्यं
मयं पात्रजातं उदुंबरं स्मृतं ताभेदति विश्वः विपं लोहमिति सर्वज्ञः स्वर्णनाभः शालग्रामः दक्षिणावर्तः शंख इति नारायणः ॥ १० ॥ धन्यानि मंगलावहानि ॥ ११ ॥ सर्वपरं सर्वेभ्यः पुण्यहेतुभ्यः परं उत्कृष्टं महावि
शिष्टं महेन उत्सवेन अविशिष्टं समानं मांगलिकमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्य जीवत्वस्य हेतुरविद्या अनित्यं सुखदुःखे अविद्यां च नित्ये धर्मे निरवद्ये आत्मनि च प्रतिनिष्ठस्य निष्ठां कुरु संतुप्य संतोषं प्राप्नुहि तोषः पर उत्कृ

असूयैकपदं स्मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ॥ अशुश्रूपात्पराश्लाघाविद्यायाः शत्रवन्धयः ॥ १२ ॥ आलस्यं मदमोहौ च चापलंगोप्तिरेव च ॥ स्वयता चाभिमानित्वं त
थात्यागित्वमेव च ॥ ५ ॥ एते वै समदोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः ॥ सुखार्थिनः कुतो विद्यानास्ति विद्यार्थिनः सुखं ॥ ६ ॥ सुखार्थी वात्यजं द्विधा विद्यार्थी वात्य
जे सुखं ॥ नाग्निरुत्पत्य तिकाष्ठानां नापगानां महोदधिः ॥ नांतकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ७ ॥ आशाघृतिं हंति ममृद्धिं मंतकः क्रोधः श्रियं हंति यशः कद
र्यता ॥ अपालनं हंति पशूंश्च राजन्नकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हंति राष्ट्रं ॥ ८ ॥ अजाश्च कांस्यं रजतं च नित्यं मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ॥ वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीन ए
तानि ते संतु गृहे सदैव ॥ ९ ॥ अजोक्षा चंदनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिणी ॥ विपमौ दुंदरं शंखः स्वर्णनाभो थरोचना ॥ १० ॥ गृहे स्यापयितव्यानि धन्यानि मनुरत्र
वीत् ॥ देवब्राह्मणपूजार्थं मतिथीनां च भारत ॥ ११ ॥ इदं च त्वां सर्वपरं वीमि पुण्यं पदं तात महाविशिष्टं ॥ न जातुकामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं जल्ला जीवितस्या
पि हेतोः ॥ १२ ॥ नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ त्यक्त्वाऽनित्यं प्रति तिष्ठ स्व नित्ये संतुप्य त्वं तोष परं हिलाभः ॥ १३ ॥ महाबलान्पश्य म
हानुभावान् प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णां ॥ राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान् गतान् नरेन्द्रान् वशं मंतकस्य ॥ १४ ॥ मृतं पुत्रं दुःखं पुष्टं मनुष्या उद्विष्य राजन् स्वगृहा
न्निर्हरंति ॥ तं मुक्तकेशाः करुणं रुदंति चिता मध्ये काष्ठमिव क्षिपंति ॥ १५ ॥ अन्योधनं प्रेतगतस्य भुंक्तं वयां सिचाग्निश्च शरीरधातून् ॥ द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमु
त्र पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १६ ॥ उत्सृज्य विनिवर्तते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ॥ अपुष्पान् फलान् वृक्षान् यथा तात पतत्रिणः ॥ १७ ॥ अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वे
ति स्वयं कृतं ॥ तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं संचिनुयाच्छनैः ॥ १८ ॥ अस्माल्लोकादूर्ध्वं ममुप्यचाधो महत्तमस्ति प्रतित्यंधकारं ॥ तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां बुद्ध्या स्वमा
त्वां प्रलभेतराजन् ॥ १९ ॥

टः यस्मिन् लोके ॥ १३ ॥ १४ ॥ गृहान् निर्हरंति दूरीकुर्वंति ॥ १५ ॥ १६ ॥ उत्सृज्य मृतस्य देहं त्यक्त्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ अस्माल्लोकादूर्ध्वं स्वर्गे अमुप्यश्ममुष्मात् स्वर्गात् चान्
अस्माच्च अधः पाताले महत्तमः तमोगुणप्रधानैः पुरुषैः प्राप्यं स्थानं अंधकारं अप्रकाशं तत्तु अंधं तमः अंधतामिस्त्राख्यं नरकं बुद्ध्यस्व मात्वां रागांधं प्रलभेतराजन् ॥ १९ ॥

प्रतिपत्तुं ज्ञातुं शक्यसि चेदितिसंबंधः ॥ २० ॥ आत्मा जीवो नदी पुण्यं धर्म एव तीर्थं यस्यां सत्यं ब्रह्मतस्माद्दुदयो यस्याः तस्यां स्नातः निष्णातः प्रत्यग्रूपे मग्न इत्यर्थः पूयते शुद्ध्यति कः पुण्यकर्मा पुण्यमपि किं नित्यमलो भएव वैसग्यान् परं पुण्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ नदी संसार नदी जन्मदुर्गाणि संतर मोक्षार्थं यतस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ धृत्येति कामं अशनायां च धैर्येण जित्वा शिशोदरं दोषात् रक्षेत् सम्प्रगृह्णावस्तूनामादाने न दृष्टपूते स्थले पदन्यासेन च पाणिपादं च क्षुपा रक्षेत् चक्षुःश्रोत्रे च मनसैव पररूपादिभ्यः कुशब्देभ्यश्च व्यावर्त्तने न रक्षेत् मनोवाचं च कर्मणा संयमने न रक्षेत् ॥ २४ ॥ नित्योदकी नित्यं यथा कालं स्नानाचमनपरः ॥ २५ ॥

इदं वचः शक्यसि चेद्यथा वन्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तु मेव ॥ यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके भयं न त्वामुत्र न चेहतेऽस्ति ॥ २० ॥ आत्मानदी भारत पुण्य तीर्थांस्त्योदया धृतिकूलादयोर्मिः ॥ तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यात्मा नित्यमलो भएव ॥ २१ ॥ कामक्रोधग्राहवती पंचेंद्रियजलां नदी ॥ नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २२ ॥ प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वयं धुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धं ॥ कार्याकार्यं पूजयित्वा प्रसादयः संपृच्छेन्न समुत्थेत् कदाचित् ॥ २३ ॥ धृत्या शिशोदरं रक्षेत् पाणिपादं च चक्षुषा ॥ चक्षुःश्रोत्रे च मनसामनोवाचं च कर्मणा ॥ २४ ॥ नित्योदकी नित्यं यज्ञोपवीती नित्यं स्वाध्यायी पतितां न्नवर्जी ॥ सत्यं ब्रुवन् गुरवे कर्म कुर्वन् ब्राह्मणश्च वने ब्रह्मलोकात् ॥ २५ ॥ अधीत्य वेदान् परिसंस्तीर्य चाग्नीनिष्ठा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ॥ गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतांतरात्माहतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २६ ॥ वैश्वार्थीत्य ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्या श्रितांश्च ॥ त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गे दिव्यसुखानि भुंक्ते ॥ २७ ॥ ब्रह्मक्षत्रं वै श्ववर्णं च शूद्रः क्रमेणैतादृशायतः पूजयानः ॥ तुष्टेष्वेतेष्वप्यथोदग्धपापस्य क्वादेहं स्वर्गसुखानि भुंक्ते ॥ २८ ॥ चातुर्वर्ण्यस्यैव धर्मस्तवोक्तो हेतुं चानुब्रुवतो मे निबोध ॥ क्षात्राद्धर्माद्धीयते पांडुपुत्रस्तत्वं राजन राजधर्मे नियुंक्ष्व ॥ २९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा ॥ ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथा त्वमां ॥ ३० ॥ सातु बुद्धिः कृताप्येवं पांडवान् प्रति मे सदा ॥ दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ ३१ ॥ नदिष्ठमभ्यतिक्रांतुं शक्यं भूतेन केनचित् ॥ दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकं ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्र० प० विदुरवाक्ये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ समाप्तमिदं प्रजागरपर्व ॥ ४१ ॥

परिसंस्तीर्याग्नीं परिस्तरणैः ऐतनाग्निहोत्रमुपलक्ष्यतीति नारायणः परिसंस्तीर्य वितत्यस्वेत्वे स्थाने आधायेत्यर्थः ततो यज्ञैरिष्टा शस्त्रपूतः अंतरात्मा चित्तं यस्य गोब्राह्मणार्थं मृत इत्यर्थः संग्रामे हतो वा क्षत्रियः ॥ २६ ॥ अधीत्य वेदं शास्त्रमिति शेषः त्रेता अग्नित्रयं तस्याः पूतं धूमं आघ्राय पुण्यं पावनं प्रेत्य मृत्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ क्षात्राद्धर्मात्पृथिवीपालनरूपात् राज्यादिति यावत् राजधर्मे राज्ये ॥ २९ ॥ मां अनुशाससि अनुशासि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारत भावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥

एवंब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणीभूतासाधनसंपत्तिःसम्यगुपपादिना तत्रकचित्कचित्संगतयतोयतोनिवर्ततइत्यादिनासंक्षेपेणब्रह्मविद्यासूचितातांविस्तरेणश्रोतुकामोधृतराष्ट्रउवाच अनुक्तमिति नेत्वया ॥१॥
 मृत्युःजन्ममरणप्रवाहात्मकःसंसारः ॥२॥ तेतुभ्यं गुह्यान्गोप्यान्योगकलादीन् प्रकाशान्शमादीन् हृदयसंश्रयान्धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥३॥ वर्णाश्रमक्रममुल्लंघ्यब्रह्मविद्यानोपदिशेदित्याख्यायिकामुखेनाह किं
 त्वमित्यादिना ॥ सनातनापरनामासनत्सुजातः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विधिदृष्टेनशास्त्रादवगतेनकर्मणामधुपर्कादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ विद्याप्राप्तिफलमाह यंश्रुत्वेति ॥ ११ ॥ विषहेरन्बाधरन् अमर्षः
 असहिष्णुता उद्भवउक्तैश्वर्यं क्षयोदयोतयोर्हेतुभूतेपापपुण्येच ॥ १२ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभरतभा०एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥५॥ उद्योगपर्वणिसनत्सुजातीयेभाष्यकारादिभि
 अथसनत्सुजातपर्व धृतराष्ट्रउवाच अनुक्तंयदितेकिंचिद्वाचाविदुरविद्यते ॥ तन्मेशुश्रूपतांब्रह्मविचित्राणिहिभाषसे ॥ १ ॥ विदुरउवाच धृतराष्ट्र
 कुमारोवैयःपुराणःसनातनः ॥ सनत्सुजातःप्रोवाचमृत्युर्नास्तीतिभारत ॥ २ ॥ सतेगुह्यान्प्रकाशांश्चमर्वान्हृदयसंश्रयान् ॥ प्रवक्ष्यतिमहाराजसर्वबुद्धिमतां
 वरः ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच किंत्वंनवेदतद्द्वयोयन्मंत्र्यात्सनातनः ॥ त्वमेवविदुरब्रह्मविज्ञाशेपोस्तिचेत्तव ॥ ४ ॥ विदुरउवाच शूद्रयोनावहंजातो
 नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ॥ कुमारस्यतुयाबुद्धिर्वेदतांशाश्वतीमहं ॥ ५ ॥ ब्राह्मींहियोनिमापन्नःसुगुह्यमपियोवेदत् ॥ नतेनगर्ह्योदिवानांतस्मादेतद्वर्षामिते ॥ ६ ॥
 धृतराष्ट्रउवाच ब्रवीहि विदुरत्वंमेपुराणंतंसनातनं ॥ कथमेतेनदेहेनस्यादिहैवसमागमः ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच चितयामासविदुरस्तद्विपिंशंसित
 व्रतं ॥ सचतच्चिंतितंज्ञात्वादर्शयामासभारत ॥ ८ ॥ सचैनंप्रतिजग्राहविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ सुखोपविष्टंविश्रान्तमथैनंविदुरोब्रवीत् ॥ ९ ॥ भगवन्संशयःकश्चि
 द्धृतराष्ट्रस्यमानसः ॥ योनशक्योमयावक्तुंत्वमस्मैवक्तुमर्हसि ॥ १० ॥ यंश्रुत्वाऽयमनुप्येद्रःसर्वदुःखातिगोभवेत् ॥ लाभालाभौप्रियदृष्यौयथैनंनजरान्तकौ ॥
 ॥ ११ ॥ विषहेरन्भयामर्षोक्षुत्पिपासेमदाद्भवौ ॥ अरतिश्चैवतंद्रीचकामक्रोधोक्षयोदयो ॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसनत्सुजातीयपर्वणिविदुर
 रुतसनत्सुजातप्रार्थनेएकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥५॥ वैशंपायनउवाच ततोराजाधृतराष्ट्रोमनीषीसंपूज्यवाक्यंविदुरेरितंतत् ॥ सनत्सुजातं
 रहितेमहात्मापप्रच्छबुद्धिपरमांबुभूषन् ॥ १ ॥ व्याख्यातान्संप्रतिनपुस्तकेषुचस्थितान्पाठान्श्लोकांश्चगुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्यव्याख्यायने ततोराजेति मनीषीशास्त्रसंस्कृतमनी
 षावान् रहितेएकान्ते परमांबुद्धिपरविद्यांअथपराययातदक्षरमधिगम्यतइतिश्रुतिप्रसिद्धां पप्रच्छ एतेनविषयोदर्शितः प्रयोजनंदर्शयति महात्माबुभूषन्निति परंब्रह्मभवितुमिच्छन् ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिब्रह्मज्ञान
 स्यब्रह्मभावफलकत्वश्रवणात् विदुरेरितंवाक्यं सनत्सुजातःप्रोवाचमृत्युर्नास्तीतिभारतेतिमृत्युशब्दितस्यबंधस्याभावंश्रुत्वाप्रतिपूज्यासंगत्वात्कपटवतोपिममपापान्भयंनास्तीतिसंतोषंप्राप्य तेनज्ञानस्यसर्वक
 र्मोन्मूलनहेतुत्वंदर्शितं यथोक्तं हत्वापिसइमांल्लोकान्हंतिननिबध्यतइति ॥ १ ॥

प्रश्नमेवाह सनत्सुजातेति मृत्युरिति ध्रुवं जन्ममृतस्य चेति साहचर्याज्जन्ममरणप्रवाहरूपो बंध उच्यते सनास्तीति तव प्रकर्षेण वादं पूर्वोक्तं विदुरादीनां मुखान् शृणोमि हे सनत्सुजात सनत्सर्वदा सुष्ठु जातं जन्म यस्य नित्यं कुमारत्वेन जरामरणविवर्जितेत्यर्थः श्रुतिश्चैतदाह न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थेनेति नु तथा अमृत्यवे मृत्योरभावाय एकशतं वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति बंधनिवृत्त्यर्थो यत्नश्च श्रूयते न ह्यसतो नित्यनिवृत्तस्य निवृत्त्यर्थं बोधयुज्यते तदनयोः पक्षयोः कतरत्मतं सत्यं तद्वहीति शेषः ॥ २ ॥ यत्कर्मणा ब्रह्मचर्येण मृत्युर्नास्तीति तेन सत्यस्य बंधस्य साधनेन नाश इति अपृच्छः पृष्ठवानसि यच्चापरं मृत्युः स्वरूपत एव नास्तीत्यपृच्छः एतत् एतयोः पक्षयोः परस्परविरुद्धत्वं माविशं किंथाः मामंस्थाः अमृत्युः कर्मणा केचिदिति पाठे कर्मसाध्यं अमृतत्वं तज्ज्ञानसाध्यमिति पक्षद्वयोपपत्ताः सः तयोश्च क्रमसमुच्चयपक्षाश्रयेण विरोधभावं मन्वानो माविशं किंथा इति ब्रवीतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अविरोधमेवाह उभे इति एतस्य एकस्यैव पुंसोऽवस्थाभेदेन उभे अपि सत्ये एव हेक्षत्रियविद्धि अविद्यावस्थायां बंधः सत्यः कर्मनाशश्च विद्यावतां तुरज्ज्वरगवत्कालत्रयेऽपि नास्ति मोहाद्भासमानस्य नु ज्ञानमात्रेण निवृत्तिर्भवतीति भावः आद्यप्रवृत्ते इति पाठे उभे अपि मते अनादिनी नित्ये इत्यर्थः सिद्धांतमाह मोहादिति निर्मोहानां तु नास्तेव मृत्युरित्यर्थः मोहं विवृणोति प्रमादमिति आत्मतत्त्वानवेक्षणं प्रमादः मूलाज्ञानमिति यावत् तदेव मृत्युः मृत्युर्वैतम इति श्रुतेः अप्रमादं अवहितनां सम्यगवेक्षणं ज्ञानमिति यावत् ज्ञानं सम्यगवेक्षणमिति स्पष्टं धृतराष्ट्र उवाच सनत्सुजात यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादं ॥ देवा सुराद्या च रन्व ह्यक्षर्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यं ॥ २ ॥ सनत्सुजात उवाच अपृच्छः कर्मणाय च मृत्युर्नास्तीति चापरं ॥ शृणु मे ब्रुवतो राज न्यथैतन्माविशं किंथाः ॥ ३ ॥ उभे सत्ये क्षत्रियै तस्य विद्धि मोहान् मृत्युः संमतो यं कवीनां ॥ प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादं ममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४ ॥ प्रमादाद्वै असुराः पराभवन् प्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ॥ नैव मृत्युर्व्याघ्र इवात्तिजंतून् न त्वस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥ ५ ॥ यमं त्वेके मृत्युमतो न्यमादुरात्मा वसन्नममृतं ब्रह्मचर्यं ॥ पितृलोके राज्यमनुशांस्ति देवः शिवः शिवानाम शिवोऽशिवानां ॥ ६ ॥

तेः अमृतत्वं अमृतत्वहेतुः ॥ ४ ॥ प्रमादात् अज्ञानात् असुराः अमुपुर्ममाणाः कामक्रोधाद्यामुरवृत्तिभिराक्रांताः पराभवन् मृत्युवशा अभूवन् तथा अप्रमादात् ज्ञानात् ब्रह्मभूताः पूर्वब्रह्मैव संतः अविद्ययाऽब्रह्मत्वमात्मनो मन्यमानाः विद्यया पुनर्ब्रह्मैव भवन्ति ब्रह्मैव सन्न ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः मुगध्वेति पाठे मुराः शमदमादिमंतः ब्रह्मभूताः ब्रह्मभावं गता इत्यर्थः मृत्युरज्ञानं जंतून् अतिसंसारसंकटे पातयति न तु व्याघ्र इव दृश्यते कार्यमेवास्य दृश्यते न स्य रूपमित्यर्थः हियतः अस्य रूपं निरीक्ष्यमाणमपि न उपलभ्यते न हि रज्ज्वरगोपादानमज्ञानं उरगवद्बुधं शक्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु यदि मृत्योः रूपं नोपलभ्यते तर्हि तत्सत्त्वे किं प्रमाणमत आह यममिति अतः अज्ञानाख्यामृत्योरन्यं यमसंज्ञं एकेमृदाः मृत्युमाहुः अथ सत्यवतः कायात्पाशवत्वं वशंगतं अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षयमो वलादिति अस्य व्यतिरेकमुखेन आत्मनिकल्पितत्वमाह आत्मा वसन्नमिति आत्मनि प्रतीच्यैर्वा वसन्नं लीनं तेन रज्ज्वरादिवत् यमादिकमपि आत्मनिकल्पितमेवेत्यर्थः आत्मा वासमिति पाठे आत्माश्रयमित्यर्थः यमप्रशमोपायमाह मृतमिति ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि चर्या आत्मानुसंधानं निरस्ताखिलकल्पनाज्जालं अमृतं मोक्षहेतुः योगिनां यमभयं नास्तीत्यर्थः न तस्य रोगो न जरान् मृत्युरिति श्रुतेः ननु कल्पितस्य यमस्य मृगजलादेरिवार्थक्रियाकारित्वं न युक्तमत आह पितृलोक इति यादृशो यक्षस्तादृशो वलिरिति न्यायेन आत्मनिकल्पितगुरुभावस्य विपनिवत्तकत्ववत्तत्राप्यर्थक्रियाकारित्वमस्तीति भावः अत्र युक्तिमाह शिव इति शीतोष्णादिवदेकस्मिन् सत्यस्य विरुद्धधर्मद्वयस्यासंभवात् तस्मिन्नेव शिवत्वा शिवत्वे रज्वां सर्पदंडादिवत्कल्पिते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्येति अस्ययमस्य आदेशादाज्ञातः क्रोधादिरूपमृत्युर्मरणहेतुर्निःसरति उद्भवति अत्रयथाऽज्ञानाभिमानिनी देवतायमः एवं क्रोधाद्यभिमानिन्योपि देवताः यमस्य दासभूताः संतीत्यधिदैवमर्थः अव्यात्मंतु अज्ञानादेव क्रोधादय उद्भवति ततोऽभियत इत्यर्थः ननु यद्यात्मा वासमज्ञानं तर्हि तन् आत्मनः पृथक् सिद्धमपृथक् सिद्धं वा अंत्ये मुक्तानामपि पुनर्विधापत्तिः आद्ये सांख्यप्रकृतिवत्तदनाशापत्तिरित्याशंक्यमृत्युं विंशिनष्टि नराणां अहंगते नैव विमार्गान् चरन्ति जीवानां यो हंकारस्तेन सह गतं गमनं अहंकारसाहित्येन विमार्गान् अनात्मगान् मार्गान् चरन् विषयान् भुंजान इत्यर्थः मुक्तौ अज्ञानाश्रयस्य अहमर्थस्य चिदाभासस्य नष्टत्वात् ननु शुद्धादात्मनः सकाशादज्ञानं पुनरुदेति नापि पृथगवतिष्ठति इति भावः ननु मुमुक्षावहंकारलयापि दृश्यत इत्यन आह नचेति तदानीमपि सूक्ष्मस्याहमर्थस्य सत्त्वान्न कश्चित् ज्ञानं विना आत्मयोगं उपैति स्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः अतोऽहंकारनाशात्माक्र आत्मनः क्रोधादिरूपस्य मृत्योरुदयो युज्यत इत्यर्थः आस्यादेप इति पाठे आस्ते स्मिन्नित्यास्यमज्ञानस्याधिष्ठानं अहंकारस्तस्मान्निःसरत इति पूर्ववत् ॥ ७ ॥ आत्मयोगाभावे दोषमाह ते इति तेनराः मोहिताः क्रोधादिभिरिति शेषः तद्वशे क्रोधादिरूपस्य मृत्योर्वशे वर्तमानाः संतः इतोऽस्माद्लोकात् प्रेताः गताः संतः तत्र यमलोके पुनरित्यसकृद्गमनमृचनार्थं पतन्ति गच्छन्ति नरकादाविति शेषः ततस्तान् तत्र गतान् अनुदेवा इन्द्रियाणि प्लवन्ते तत्रैव गच्छन्ति तमुक्तामंतं प्राणो नृक्कामतिप्राणमनृक्कामंतं सर्वे प्राणा अनृक्कामंतीति श्रुतेः मृदुप्राणत्यागे इत्यनुशासनाच्च मृत्युरज्ञानं मरणसंज्ञामपि लभते अयं भावः मृत्युरत्यंतं विस्मृतिरस्य आदेशाभिः सरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः ॥ अहंगते नैव चरन् विमार्गान् च आत्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ ७ ॥ ते मोहितास्तद्वशं वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ॥ ततस्तान् देवा अनुविप्लवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ॥ ८ ॥ कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानुतेयांति नतरंति मृत्युं ॥ सदर्थयोगानवगमात्समं तात्पर्यवर्तते भोगयोगेन देही ॥ ९ ॥ तद्वमहामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ॥ मिथ्यार्थयोगाभिहतांतरात्मा स्मरन्नुपास्ते विषयान्समंतात् ॥ १० ॥ अभिध्यावै प्रथमं हंति लोकान् कामक्रोधावनुगृह्याशुपश्वात् ॥ एतं बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युं ॥ ११ ॥ रिति स्मृतेरज्ञानं प्रत्यगानंदविस्मरकत्वेन यमश्च प्रत्यक्तेन गृहीतस्य देहस्य च विस्मरकत्वेन साम्यात् न द्वयमपि मृत्युशब्दितं तथा च मुख्यो मृत्युरज्ञानं गौणो यम इति ॥ ८ ॥ ननु प्राङ्मरणान्मृत्युभयं मृतस्य नृकृतकृत्यं नैवास्तीत्याशंक्याह कर्मोदय इति भोगप्रदस्य कर्मण उदये सति कर्मफलभोगेऽनुरागे ये पाते तथा भूताः तत्र स्वर्गादीं अनुयांति भोगवासनया पूर्वदेहं त्यक्त्वा गच्छन्ति अतो मृत्युं नतरंति देहनाशमात्रेण न मुच्यंत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः ये यं प्रेते विचिकित्सा मनुष्यैः स्तीत्येके नायमस्तीति चैके इति मृतस्यास्तित्वनास्तित्वे उपक्षिप्य यो निमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः स्थाणुमन्ये नु संयंतियथा कर्म यथा श्रुतमिति अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चास्तित्वं देहांतरप्राप्तिचाह अत्र हेतुः सदर्थेति सत्त्वत्तत्वात्पथो योगः सदर्थयोगः यमाद्यष्टांगोपेतः तस्यानवगमादलाभात्समंतात् ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्योनिषु भोगयोगेन भोगलिप्सया देहो देहाभिमानो प्रवर्तते ॥ ९ ॥ भोगयोगमेव निंदति तद्वा इति यत् अस्य पुंसः मिथ्याभूतेषु अर्थेषु शब्दादि विषयेषु योगोरागस्तदर्थगतिः प्रवृत्तिः नित्यास्वाभावि कीतदेव इन्द्रियाणां महामोहनं अर्थानां मिथ्यात्वं संकल्पकृतत्वात् यदा हाक्षपादः दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति दोषोरागादिः मिथ्यार्थयोगेन विषयसंगेन अभिहतांतरात्मा व्यथितचित्तः सन् विषयान् स्मरन् स्मरणपूर्वकं उपास्ते हेतौ शतृप्रत्ययः स्मरणमेव विषयोपासनाहेतुरतस्तेषां विस्मरणमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्मरणे दोषमाह अभिध्येति अभिध्याविषयस्मरणं प्रथमं ततः कामस्तत्प्राप्त्यभिलाषः केनचिन्निमित्तेन तत्प्रतिहतौ क्रोधः एते अभिध्यादयः एवं क्रमेण बालान् अजितचित्तान् मृत्यवे मोहाय प्रापयन्ति ये तु धीराः जितचित्ताः निष्कामास्ते मृत्युं तरन्ति पाठांतरे धर्मयोगाभ्यासं चरन्ति ॥ ११ ॥

सइति सःमृत्युतरणकामःयोगीवा अभिध्यायन् आत्मानं चित्तयन् उत्पतितान् कामानेव निहन्त्या हननोपायमाह अनादरेण तुच्छत्वबुद्ध्यापथिपतितनृणवत्कृयादीन् प्राप्तानपि अप्रतिबुध्यमानः अचित्तयन् य एवं विद्वान् भूत्वा कामानि हन्ति एनं पुरुषं मृत्युरज्ञानं मृत्युरिव यम इव नात्ति न यस्ते निष्कामस्य मृत्युभयं नास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सकामं निंदति कामानुसारीति विषयार्था विषयमनुविनश्यति यथोक्तं कुरंगमातंगपतंगं गमीनाहताः पंचभिरेव पंचेति फलितमाह कामानिति विषयांस्तत्कारजो दुःखरूपं यत्किंचित्सर्वधुनुतेनाशयति ॥ १३ ॥ विपक्षे दोषमाह तमइति अयं कामः भूतानां तमः अज्ञानं तत्कार्यकरत्वात् यतः अप्रकाशो नास्ति प्रकाशो विषयविवेको यस्मिन्स तथा अतएव नरकवदुःखदः एतदेवाह मुह्यंत इति यथा मुह्यंतो मदिरामत्ताः गृह्यंत इति पाठे ग्रहगृहीताः पथिगच्छंतः श्वभ्रवन् गर्तयुक्तं देशं धावन्ति तथा कामिनः संसारे वर्तमानाः सुखं सुखप्रदं भार्यादिप्रतिधावंतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अमृदवृत्तेः कामेनानभिभूतचित्तस्य पुंसस्तु नृणमयव्याघ्रवन्मृत्युर्यमः किंकुर्यान्न किमपीत्यर्थः यस्मादेवं तस्मात् अस्य कामस्य आयुः जीवनं मूलं ज्ञानं निर्णुदन् अपनेप्यन् अन्यत् किंचित् काम्यमानं कृयादिकं अमन्यमानः अगणयन् नार्थीयीत न स्मरेत् तुच्छत्वबुद्ध्या विषयविस्मरणमेव काममूलोच्छेदहेतुरित्यर्थः यद्वा हवसिष्ठः भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत्

सोभिध्यायन् उत्पतितानि हन्यादनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ॥ नैनं मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ १२ ॥ कामानुसारी पुरुषः कामाननुविनश्यति ॥ कामान् व्युदस्य धुनुते यत्किंचित् पुरुषो रजः ॥ १३ ॥ तमोऽप्रकाशो भूतानां नरको यं प्रदृश्यते ॥ मुह्यंत इव धावन्ति गच्छंतः श्वभ्रवन्सुखं ॥ १४ ॥ अमृदवृत्तेः पुरुषस्य हकुर्यात्किं वै मृत्युस्तार्णइवास्य व्याघ्रः ॥ अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्यन्नार्थीयीत निर्णुदन्निवास्य चायुः ॥ १५ ॥ सक्रोधलोभो मोहवानंतरात्मास वै मृत्युस्त्वच्छरीरे एषः ॥ एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेति पुन्नविभेतीह मृत्योः ॥ विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यानेवाद्गुरिज्यया साधुलोकान् द्विजातीनां पुण्यतमान्सनातनात् ॥ तेषां परार्थं कथयंतीह वेदा एतद्विद्वान्नोपैतिकथं नु कर्म ॥ १७ ॥

अपुनः स्मरणं मन्येसाधो विस्मरणं वरं तथापि तवन स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते इति च ॥ १५ ॥ यमं त्वेके इत्यत्र आत्मा वसन्नमित्यमोप्यात्मनिकल्पित इत्युक्तं तद्याचष्टे सक्रोधलोभाविति यस्त्वच्छरीरे एषः अहं प्रत्यय विषयः अंतर्गत्मा वा द्वात्मानं शरीरमपेक्ष्य आंतरः चिदचिद्वृत्तिरूपो जीवः समो हवान् अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्मोहः अनात्मनि देहादात्मबुद्धिः विषय्यरूपं ज्ञानं न द्वान् क्रोधलोभमृत्युरुपो भवति शुक्ललिकोन्यायेन स्वयं बंधहीनोऽपि अज्ञानात् स्वात्मानं बद्धं मन्यते तेन कामादिवशो भवतीत्यर्थः उपसंहारोने एवमिति जायमानं मोहादिति शेषः मोहविरोधिनिज्ञानेति शिष्टावा न्यमान् विभेति तत्र दृष्टान्तः विषये गोचरे तस्य ज्ञानं मृत्युर्बन्धः विनश्यते मृत्योर्यमस्य मर्त्यः देहः अज्ञानं कृतो बंधो ज्ञानेनैव नश्यति न कर्मणेति प्रघट्टकार्थः ॥ १६ ॥ अत्र शंकेते यानिति साधु इज्यया सोपासनेन अश्वमेधादिना कर्मणा पुण्यतमान् इन्द्रलोकाद्यपेक्षया पुण्यान्सनातनान् व्यवहारापेक्षयानित्यान् लोकान्सत्यलोकाख्यान् इह वेदे आहुः वेदविदः तेषां लोकानां परार्थं परार्थत्वं मोक्षप्रापकत्वं वेदाः कथयन्ति एतत्कर्मणां क्रममुक्तिहेतुत्वं विद्वान् जानन् कर्मकथं नु उपैति न शरणीकरोति कर्मभिरेव मोक्षसिद्धिर्द्वैर्द्वैर्ज्ञानेनेति भावः ॥ १७ ॥

समाधत्ते एवमिति अविद्वान् एवम्वदुक्तक्रमेण तत्र मोक्षपदे उपयाति तथैव अर्थजातं भोगमोक्षाख्यं प्रयोजनसामान्यं वेदाः वदन्ति तथा अनीहो निष्कामः परात्मा परं अनात्मानं देहादिकं अविद्यया आत्मत्वेन गृह्णन् जीवः परं निर्गुणात्मानं आयाति आभिमुख्येन प्राप्नोति निष्कामस्तत्तदुपाध्याकारतां त्यक्त्वा निष्कलेन रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः अन्यथा तु स एव जीवः मार्गेण सुषुम्नानाद्या मार्गान् तत्तल्लोकप्रापकान् निहत्य निरस्य ब्रह्मलोकद्वारा परं प्रयाति तयोर्ध्वमायन्मृतत्वमेतीति श्रुतेः तथा च बृहदारण्यके तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्वतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते एवमेवेदं शरीरं निहत्य विद्यांगमयित्वान्यन्वतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यवागांधर्ववादैवंप्राजापत्यं वा ब्राह्मवेति तु कामयमानोऽथा कामयमानो योऽकामो निष्कामः आप्तकामः स्यान्न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयंत इति कामयमानस्य अस्मादेहादुत्क्रान्तस्य देहं मरणे नासद्वृत्तं नयतः स्वर्णकारदृष्टातेन पित्र्यगांधर्वादि रूपांतरं कर्तृत्वमुक्त्वा निष्कामस्य पूर्णब्रह्मभावं गतस्य उत्क्रान्तिर्निषिध्यते ॥ १८ ॥ ननु जीवः परं प्राप्नोति चेदन्यस्यान्यात्मनाऽयोगात्पर एव जीवत्वं प्राप्नोतीत्यु

सनत्सुजात उवाच एवंत्यविद्वानुपयाति तत्र तत्रार्थजातं च वदंति वेदाः ॥

अनीह आयाति परं परात्मा प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच कोसौ नियुक्ते तमजं पुराणं स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ॥

किं वास्य कार्यमथ वा सुखं च तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ॥ १९ ॥

क्तं भवति तच्चायुक्तं अनियोज्य ब्रह्मात्मत्वात् परस्येत्याशंक्ते कोसाविति तं परमात्मानं अजं जन्मादिहीनं पुराणं पुरापिनवमित्यनेन परिणामित्वं निरस्तं तादृशं परं कोसौ नियुक्ते यन्नियोगादयंदुःखादिभा भवति नियोजकांतरसत्वे तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इति परानवस्थेति भावः ननु पर एव नियोजकांतरं किना इदं सर्वं चेतना चेतनं विश्वं तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः क्रमेण भवतीति शंक्ते स चेदिति एतदूषयति किं वेति अस्य परस्यावाप्तकामतया निष्कामस्य किं वा कार्यं कर्तव्यमस्ति न किमपीत्यर्थः प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोपि प्रवर्तन इति न्यायेन प्रयोजनं विना परे प्रवृत्तिर्न संभवतीत्यर्थः ननु लोकवत्तुलीला कैवल्यमिति न्यायेन लोके निष्प्रयोजनापि चतुरंगादिक्रीडा दृश्यते तद्वत्परस्यापि ललैव जगत्सृष्टिप्रवेशादिकमित्याशंक्या हाथवेति चतुरंगादिक्रीडापि सुखार्थमेव क्रियते न च परस्य सुखलिप्सा स्ति न च स्वात्मानं स्वयमेव संकटे पातयतः सुखं वास्तीति न परस्य स्वतः सृष्टौ प्रवृत्तिः संभवति नापि तेन सह जीवस्याभेदः संभवति जीवपरयोर्भेदे तु जीवादृष्टानुरोधेन राजवत्परो जीवभोगार्थं सृष्ट्यादौ प्रवर्ततेत्युक्तमर्यादापरिपालनार्थं चेति युज्यतेऽतः नतयोरभेदः संभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

उत्तरमाह दोषइति विभेदयोगे विशेषणभेदोययोस्तौविभेदौविभिर्नातयोर्योगेअभेदेनैक्येमहान्दोषः अन्यस्यान्यात्मत्वासंभवात् अतो जीवपरयोस्तात्त्विकोभेदोनयुक्तइत्यर्थः किं हि अनादियोगेन नअ
 तुंशीलमस्येत्यनादीभोग्यवर्गः स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकानिक्षेत्राणितैः सहयोगेन संबंधेन पुंसः परमात्मकाशात् नित्याः जीवाः घटाकाशजलचंद्रादिन्यायेन भवन्ति तथा तेन औपाधिकेन भेदेनास्य आधिक्यं किंचि
 दपि न अपैति न हि जलचंद्रकंपमाने मुख्यश्चंद्रः कंपते नापि घटाकाशे चलति मुख्ये आकाशे चलनं संभाव्यते तथा च श्रुतयः एक एव तु भूतात्मा भूते भूते प्रकाशते एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् यथा ह्ययं ज्यो
 तिरात्मा विवस्थानपो भिन्न इव द्वैधैको नु गच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा घटसंघत्तमाकाशं नीयमाने यथा घटे घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो न भोपम इत्याद्या औपाधिकं जीवपरयोर्भेदं
 शयंति एकधेति ईश्वररूपेण बहुधेति जीवरूपेण एक एव शुद्धः जलाशयतंगचंद्रन्यायेन प्रकाशत इत्याद्यश्रुतेरर्थः एवं च जीवेशभेदप्रयुक्तः सर्वोपिव्यवहारः सेत्स्यति न च परांतरकल्पनावतरनीति सिद्धं कथं भूते
 न अनादियोगाख्येन क्षेत्रसंबंधेन अनादियोगेन अनादिना आदिशून्येनाज्ञानेन हेतुना योगः संबंधोऽस्य सोऽनादियोगस्तेन भवन्ति जन्मादिभाजइति शेषः पुंसः पुमांसः अज्ञानयोगोऽयः क्षेत्रयोग इत्यर्थः ॥ २० ॥
 जीवेशयोर्भेदं निरस्य प्रपंचस्यापि परमेश्वरात् पृथक् सत्त्वं वा गयति य एतद्वेति वाशब्द उपमार्थं य इति पुंस्त्वं विधेयापेक्षया एतत्परिदृश्यमानं जगत्तज्जगदिव भानि स नित्योऽविकारी भगवान्सर्वेश्वर्यसंपन्नः परमात्मे
 व वाशब्दो मिथ्यात्वद्योतकः तथा हि यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितरं गन्तव्यं अहमद्यस्वमेव जमिद्याद्राक्षमिति वेदलोके च मिथ्यार्थानुवादे इव शब्दः प्रयुज्यते श्रुतिश्च इदं सर्वं दयमात्मा ब्रह्म वेदं विश्वं सर्वं खल्वि

सनत्सुजात उवाच दोषो महानत्र विभेदयोगेऽन्यादियोगेन भवन्ति नित्याः ॥ तथास्य नाधिक्यमपैति किंचिदनादियोगेन भवन्ति पुंसः ॥ २० ॥ य एतद्वा भग
 वान्स नित्यो विकारयोगेन करोति विश्वं ॥ तथा च तच्छक्तिरिति स्ममन्यते तथा र्थयोगे च भवन्ति वेदाः ॥ २१ ॥ धृतराष्ट्र उवाच येस्मिन् धर्मान्नाचरन्तीह केचि
 त्ताधर्मान् केचिदिहाचरन्ति ॥ धर्मः पापेन प्रतिहन्यते सिद्धता ह्यधर्मः प्रतिहन्ति पापं ॥ २२ ॥

दं ब्रह्मेत्याद्या प्रपंचस्य ब्रह्मानन्यत्वमाह विकारे नृत्तं माया तद्योगेन विश्वं कर्णेति स्वमेव
 जालवन्नतुकनककुंडलवज्रगद्गदगणोऽपरमार्थतो विकारविकारिभावोऽस्ति ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वापत्तेरित्यर्थः ननु नित्यं परिणामि च प्रधानं स्य तत्र मेव जडस्य जगतो जडमेव कारणमस्तु सादृश्यात् ननु चेत्तन्न वैलक्षण्या
 दित्याशंक्याह तथा च तच्छक्तिरिति तथा च तेनैव प्रकारेण स्यात्मानि स्य मेव जगदवभासयतीति तस्य परमात्मनः शक्तिस्तदन्यास्तीति वेदोपि मन्यते स्म तथा च श्रूयते देवात्मशक्तिर्युगैर्निगूढा मिनिपरास्य शक्तिर्विवि
 धैव श्रूयते इति च ननु भोग्यत्वात् शक्तिः आत्मनः स्यां भोक्तृत्वादात्मा तन्मार्मी तथा च तयोर्भेद इत्याशंक्याह तथार्थेति शक्तिर्हि न शक्तिमत्तः पृथग्दृष्टा वद्वेग्विदहनप्रकाशनशक्तिः वेदा अपि बहुस्यां स जायेये
 ति सच्चिन्मात्रादित्यादयः चकारा लोके शक्तियहोपितादृशार्थयोगे शक्तिशक्तिमत्तोरभेदेन संबंधे प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं जीवेशयोर्भेदात् जगतो मिथ्यात्वात् जगज्जन्मादिनिमित्तभूतायाः प्रकृतेः ब्रह्मा
 नन्यत्वाच्च ब्रह्मा द्वैतं सिद्धं तेन मृत्युर्नास्तीति पक्षः सुस्थिरः येषां च मते कर्मणा मृत्युना शंसेषामपि क्रममुक्तिप्रणाड्या कर्मणां मोक्षहेतुत्वं च स्थितं ये केचित्तु अस्मिन् मोक्षे निमित्ते धर्मान् अग्निहोत्रादीनि कर्माणि नाचरं
 तिकितु मोक्षार्थं संन्यासमेव कुर्वन्ति ये केचित्क्रममुत्पत्त्यर्थं कर्माण्येव उपासनासहितानि कुर्वन्ति येषां तु नादृशो महान् धर्मो नास्ति किंतु अल्प एवाग्निहोत्रादिर्नित्यानुष्ठानात्मकोऽस्ति तेषामपि मधर्मः पापेन रागादिदोषेण
 हन्यते उत धर्म एव पापं हन्तीति प्रश्नार्थः ॥ २२ ॥

उत्तरमाह उभयमिति तत्रमोक्षे उभयसंन्यासः सोपासनं कर्म च उपयुज्यते तथा धर्मस्य फलं स्वर्गः चित्तशुद्धिर्वा इतरस्य अधर्मस्य पापस्य नित्यकर्मत्यागस्य वा फलं नरकः उपयुज्यते इति ॥ २३ ॥ इदमेव संप्रहृवा क्यं विवृणोति तस्मिन् स्थितं विनिर्वाह्यां उभयसंन्यासः सोपासनं कर्म च तस्मिन् मोक्षे स्वस्वरूपे स्थितौ स्थितिनिमित्तं नित्यं अविचलं वाशब्द एवार्थः तयोर्विशेषमाह ज्ञानेनेति संन्यासपूर्वकेण ज्ञानेन ब्रह्मविद्यया सिद्धं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्मप्रतिहंति अमृतजडदुःखादिप्रातिकूल्येन साच्चिदानंदात्मकं गच्छति प्राप्नोति हेतुत्रयार्थत्वं ज्ञेयं तथा सोपासनेन कर्मणा अन्यथा सिद्धाद्विपरीतं साध्यं पुण्यं प्रशस्तं देवतादिभावं उपैति यतः देही देहाभिमानो भवति तथागतं तेन प्रकारेण स्थितं सिद्धं नरदेहाभिमानं जपापमपिकदाचित् उपैति देवभावं प्राप्नोति कदाचित् मुच्यते न्यथा जयविजयादिवत्ततो भ्रश्यत्यर्पातिज्ञानमेव श्रेष्ठमिति भावः ॥ २४ ॥ फलं धर्मस्यैवेतरस्य चेत्युत्तराद्धं विवृणोति गत्वेति उभयपुण्यस्य पापस्य च फलं स्वर्गनरकाख्यं न च अस्थिरं क्षयिष्णुगत्वा प्राप्य पुनरस्मिन्लोके कर्मणा पूर्वसंस्कारानुगुणेन तत्तद्व्योच्यते न युज्यते योगं प्राप्नोति कर्म कृत्वा तत्फलं भुक्त्वा पुनः कर्मैव कुरुते तेन कर्मपाशान्मुच्यते इत्यर्थः यद्यप्येवं तथापि स चापि कर्मयोगी कर्मणा धर्मगणधर्मरूपेण पापं प्रणुदति दूरीकरोति विद्वान् मृदस्तु कर्मणः फलं स्वर्गपश्चादिकमेवेच्छतीति भावः

सनत्सुजात उवाच उभयमेव तत्रोपयुज्यते फलं धर्मस्यैवेतरस्य च ॥ २३ ॥ तस्मिन् स्थितौ वाप्युभयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान् प्रतिहंति सिद्धं ॥ तथा न्यथा पुण्यमुपैति देही तथागतं पापमुपैति सिद्धं ॥ २४ ॥ गत्वा उभयं कर्मणा युज्यते स्थिरं शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ॥ धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान् धर्मो बलीयानिति तस्य सिद्धिः ॥ २५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यानि हादुःखस्य धर्मस्य लोकान् द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ॥ तेषां क्रमान्कथय ततोऽपि चान्यान् नैतद्विद्वन्वेत्तु मिच्छामि कर्म ॥ २६ ॥ सनत्सुजात उवाच येषां व्रतं विस्पर्धावलेखलवतामिव ॥ तत्राह्वनादितः प्रेत्य ब्रह्मलोकप्रकाशकाः ॥ २७ ॥

अमोहेतोर्धर्मो बलीयान् न त्वधर्मः इति हेतोस्तस्य धर्मकुर्वतः सिद्धिः कालेन रागादिदोषनाशद्वारामोक्षोप्यस्तीत्यर्थः विद्वानिपाठे सिद्धिमिति शेषः ॥ २५ ॥ काम्यो धर्मः पापंच वंधहेतुः नित्यधर्मजंच पुण्यं मोक्षहेतुः गतिमन्वानः पृच्छति यानि हादुरिति अपामसोमममृताअमृतं अक्षय्यः हवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं स लोकतां गच्छतीत्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च पुण्यकृतां द्विजातीनां स्वधर्मस्य फलभूतान् सनातनान् नित्यान् लोकान् आदुः तेषां क्रमान् धर्मतारतम्येन उच्चनीचभावं कथय ततोऽपि चान्यान् निरतिशयान् प्रत्यगानंदरूपान् बहुत्वं पूजायां मोक्षमुखंच कथय एतत्स्वधर्मादन्यत्स्यात्प्रविक्रयति विषयभूतं निषिद्धं कर्म्यंच कर्मवेदितुं न इच्छामि एतेन स्वस्य वैराग्यं दर्शितं प्रकृते च तदुपयोगोऽस्तीति ज्ञेयं ॥ २६ ॥ उत्तरमाह येषामिति व्रतेयमनियमादिरूपे विस्पर्द्धा अहमन्येभ्योऽधिकं यमादीन् साधयिष्यामि अहमन्येभ्य इति संघर्षः विश्वामित्रादिवत्तपस्यभिनिवेश इति यावत् बलवतां मल्लादीनामिव ते योगिनः ब्राह्मणाः सगुणब्रह्मविद इतः देहात्प्रेत्य गत्वा ब्रह्मलोके ते जस्विनः पूज्या भवन्ति तोमुक्तिच ब्रह्मणा सह प्राप्नुवन्ति तथा च स्मर्यते ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्तेः प्रति संचरे परस्यानेकतात्मानः प्रविशन्ति परंपरमिति ॥ २७ ॥

सर्वधर्मश्रेष्ठस्ययोगधर्मस्यफलमुक्त्वाइज्यादिधर्मस्यफलमाह येषामिति अहमवयज्ञादीन्सर्वोत्कर्षणानुतिष्ठेयमितियेषामापहःतेषांतत्तत्ज्ञादिकंज्ञानस्यसाधनंविविदिषोत्पादनद्वाराभवति तथाचंश्रुतिः तमे तवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेननपसानाशकेनेति त्रिविष्टपंदेवलोकंननुसत्यलोकं विविदिषाद्यर्थमपिकर्मानुतिष्ठतांआनुषंगिकंस्वर्गफलमपिभवतीत्यर्थः यदाहापस्तंबः तद्यथाश्रेफलार्थनिर्मितेलायागंधइत्यनूत्यद्येतेएवंधर्मचर्यमाणमर्थाअनूत्यद्यंतइति ॥ २८ ॥ येनुअकरणेप्रत्यवायंमत्वाधर्मार्थमेवधर्ममनुतिष्ठंतिनज्ञानार्थनापिस्वर्गार्थतानाह तस्येति तस्यधर्मस्यसमाचारंसम्यगनुष्ठानंवेदविदो वैदिकत्वाभिमानिनोजनाःसम्यगित्याहुः ननुततःकिंचिदैहिकमामुष्मिकंवाफलंकामयंते एनंजनंएनानृजनानृभूयिष्ठंअत्यंतनमन्येतनमानयेत् किंचित्तुमानयेदेवेत्यर्थः तमेवविशिनष्टि बांसंआत्मनिवर्णाश्रमवयोवस्थाभिमानित्वात्बहिर्मुखं वैदिकत्वानिष्कामत्वाच्चआभ्यंतरं यतःअकामहतस्यश्रोत्रियस्यकामोपमर्दनारतम्येनहिरण्यगर्भादवाचीनानांमानुषादीनामानंदगणनायांउत्तरोत्तरशंतगुणितायां स एकइंद्रस्यानंदःसएकःप्रजापतेरानंदइतिप्रतिपर्यायंश्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिआनंदोत्कर्षःश्रूयते ॥ २९ ॥ एवंयोगिनामात्मविविदिषूणांनिष्कामवर्णाश्रमाभिमानिनांचधर्मःउत्तममध्यमाधमभावेनप्रोक्तः

येषांधर्मेचविस्पर्धातिपांतज्ज्ञानसाधनं ॥ तेब्राह्मणाइतोमुक्ताःस्वर्गयांतित्रिविष्टपं ॥ २८ ॥ तस्यसम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदोजनाः ॥ नैनंमन्येतभूयिष्ठंवाह्यमाभ्यंतरंजनं ॥ २९ ॥ यत्रमन्येतभूयिष्ठंप्रावृषीवतृणोल्लुपं ॥ अन्नंघनंब्राह्मणस्यतज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥ ३० ॥ यत्राकथयमानस्यप्रयच्छत्यशिवंभयं ॥ अतिरिक्तमिवाकुर्वन्सश्रेयान्नेतरोजनः ॥ ३१ ॥ योवाकथयमानस्यत्यात्मानंनानुसंज्वरेत् ॥ ब्रह्मस्वनोपभुंजीततदन्नंसंमतंसतां ॥ ३२ ॥ यथास्वंवांतमश्नाति श्वावैनित्यमभूतये ॥ एवंप्रवांतमश्नंतिस्ववीर्यस्योपसेवनात् ॥ ३३ ॥ नित्यमज्ञातचर्यामेइतिमन्येतब्राह्मणः ॥ ज्ञातीनांतुवसन्मध्यंतंविदुर्ब्राह्मणंबुधाः ॥ ३४ ॥

संप्रतिअहिंसाप्रधानान्योगिधर्मानाह यत्रमन्येतेति यत्रगृहेऽन्नपानंच ब्राह्मणस्यसंन्यासिनः भूयिष्ठमस्तीतिमन्येतजानीयात्तत्तृणंप्राप्यंजीवेत्याणयात्रांकुर्यात् नक्षीणवृत्तिगृहस्थंपीडयेदितिभावः प्रावृषि वर्षाकालेतृणंचउलपःउच्छ्रिततरंतृणं उलपोनस्त्रीगुल्मिन्यानातृणांतरेइतिमेदिनी तृणोदकमितिपाठांतरं नानुसंज्वरेत्क्षुद्धाधयाआत्मानंनपीडयेदित्यर्थः ॥ ३० ॥ यत्रदेशेअकथयमानस्यस्वमाहात्म्यंअप्रकाशयतःअशिवमंगलंभयंप्रयच्छति सप्रम्यंतमिदं भयप्रदेपिदेशेस्थित्वासत्यपिसामर्थ्येनत्रत्यजनमध्येआत्मानंस्वविद्यादिनाअतिरिक्तमधिकमिवअकुर्वन्स्योत्कर्षमप्रकाशयन्त्यो जनोभवतिसश्रेयान्प्रशस्ततरः परपीडांमानंचत्यजेदितिश्लोकद्वयार्थः ॥ ३१ ॥ ईदृशेनकस्यान्नंभोक्तव्यंतमाह यदति यःपुमान्आत्मानंकथयमानस्यस्वप्रौढिदर्शयतो नरस्योपरि नानुसंज्वरेत्परोत्कर्षद्वानसंतप्येत् तथाब्रह्मस्वं यति श्रं ब्रह्मचारीचपकान्स्वामिनावुभाविस्मृतैर्यत्यादिभ्योऽदत्वायद्रोजनंतद्ब्रह्मस्वभोजनंअकुर्वंश्चयोभवति तदन्नंतस्यान्नंसतांसमतं असूयारहितस्यश्रद्धापूर्वकंप्रयच्छतएवान्नंभोज्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ श्वाशुनकः तेसंन्यासिनः स्ववीर्यस्यस्वपांडित्यस्यउपजीवनात्पांडित्यादिकंप्रकाशयभिक्षामिच्छन्त्यतिर्वाताशीभवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ यःब्राह्मणःब्रह्मवित् ज्ञातीनांमध्येवसन्नपि ज्ञातयोमेममनित्यं अज्ञाताचर्यायाभिस्ताअज्ञातचर्याःसंतु इतिमन्येतज्ञानयोमेधोगगतिमाज्ञासिषुरिति यस्यप्रच्छन्नतेजसोमतिःतंब्राह्मणंब्रह्मिष्ठंबुधाःतल्लक्षणज्ञाःविदुः ॥ ३४ ॥

ईदृशीचर्याविना अनंतरं उपाधिकृतव्यवधानशून्यं आत्मानं प्रत्यंचं निर्लिङ्गं अनुमानाद्यगम्यं अचलं व्यापकं शुद्धं असंगं सर्वद्वैतविवर्जितं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं हंतुं गतुं हंतैर्गत्यर्थत्वमत्र ज्ञेयं ज्ञातुं मित्यर्थः कोऽर्हति न कोपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्माद्ब्रह्मणस्यापि त्रिविधादेरीदृक्कुर्यावतः कर्मणि पृष्ठी क्षत्रियमपि ब्रह्मस्वप्रकाशेन आवसति अधिरूढं भवति येन सोऽप्यात्मनो ब्रह्मभावं पश्यतीति सार्धं श्लोको वाक्यं पाठां तनुमुगमं ॥ ३६ ॥ आत्मा ज्ञाने दोषमाह यदिति अन्यथा आत्मत्वेन भासमानाद्देहादेर्विपरीतं संतं अन्यथा कर्त्तादिरूपं शेषं स्पष्टं ॥ ३७ ॥ आत्मनस्त्वप्रतिपत्त्युपायमाह अश्रांत इति अश्रांतः श्रमहीनः यतः अनादा ता आदानशून्यः निष्परिग्रह इत्यर्थः अतएव संमतः शिष्टानां निरुपद्रवश्च स्वयं भवति तथा शिष्टोऽपि शिष्टवन्नस्यात् शिष्टत्वं प्रकाशयेत् पाठांतरे अशिष्टवत्तथेष्टाचरणरुन्नस्यात् किंतु शिष्ट एव वैदिकमर्यादापरिपालनपर एव स्यात् कविः कर्त्तादर्शा ॥ ३८ ॥ मानुषे वित्ते च क्षुर्यास्तद्वन् दारादिरूपे विषये अनाढ्याः दरिद्राः सर्वसंगत्यागिन इत्यर्थः देवे वित्ते श्रोत्रयाज्ञे पारलौकिके धर्मादौ आढ्याः संपन्नाः तथा कर्त्ता ईश्वरोऽप्रसनायां सकर्त्तुं कुर्वन्ति त्युपासनायामपि क्रतुशब्दप्रयोगदर्शनात् वैराग्यपूर्वक कर्मोपासनानुष्ठानपरानिर्भया भवन्तीत्यर्थः तनुं स्वरूपं ॥ ३९ ॥ सर्वक्रतुभ्यो ब्रह्मज्ञानमेव श्रेष्ठमित्याह सर्वानिति स्विष्टं शोभनं इष्टं दिव्यं रुच्यं

कोऽनंतरमात्मानं ब्रह्मणो हंतुमर्हति ॥ निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वैतविवर्जितं ॥ ३५ ॥ तस्माद्ब्रह्म त्रिविधस्यापि ब्रह्मावसति पश्यति ॥ ३६ ॥ योन्यथा संतमात्मानं मन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन नरुतं पापंचोरेणात्मापहारिणा ॥ ३७ ॥ अश्रांतः स्यादनादाता संमतो निरुपद्रवः ॥ शिष्टानं शिष्टवत्सस्याद्ब्रह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ३८ ॥ अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या देवै तथा कर्त्ता ॥ तदुर्ध्वपादुप्रकंप्यास्ता न्विद्याद्ब्रह्मणस्तनुं ॥ ३९ ॥ सर्वान्स्विष्टकृतो देवान् विद्याद्यद्देहकश्चन ॥ न समानो ब्रह्मणस्य तस्मिन् प्रयतते स्वयं ॥ ४० ॥ यमप्रयतमानं तु मानयंति समानितः ॥ न मान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसंज्वरेत् ॥ ४१ ॥ लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ॥ विद्वांसो मानयंतीह इति मन्येत मानितः ॥ ४२ ॥ अधर्मनिपुणामूढालोके माया विशारदाः ॥ न मान्यमानयिष्यंति मान्यानामवमानिनः ॥ ४३ ॥ न वै मानं च मौनं च सहितौ वसतः सदा ॥ अयं हिलोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ४४ ॥

नृपानादिकं ये यागेन प्रीताः संतो यजमाना यकुर्वन्ति ते स्विष्टकृतो देवाः तान्सर्वान् योश्च मेधांतस कलक्रतुकर्त्ता वेदसाक्षात्कुर्यात् सोऽपि ब्रह्मणस्य ब्रह्मविदः समानो न भवति तत्र हेतुः तस्मिन्निति यतः तस्मिन् स्विष्टे निमित्ते स्वयं प्रयतते यत्नवान् भवति अयं भावः स्विष्टं क्रियासाध्यत्वादनित्यफलं ब्रह्म तनुस्यतः सिद्धमेवा भिव्यज्यत इति तज्ज्ञानफलभूतो मोक्षोऽपि स्यतः सिद्धत्वा न्नित्य इति न स्विष्टं ब्रह्मज्ञानसममिति ॥ ४० ॥ यमिति यं अप्रयतमानं निगमं भयादृशं मानयंति देवादयः स एव ब्रह्मात्मवित् मानितो भवति यंतु यज्ञादिकर्त्ता यमिति मानयंति स देवानां पशुरमानित एव तथा च श्रुतिः अथ योन्यां देवतामुपास्तेऽन्यो सावन्यो ह मस्मीति न स वेदयथा पशुरेव स देवानामिति उपास्ते यज्ञादिना तर्पयति ततो हेतोः आत्मानं मन्ये र्मान्यमानमपि मान्यं न मन्येत नापि अभिसंज्वरेत् अवमाने सतीति शेषः नकारो भिन्नक्रमः ॥ ४१ ॥ लोकः स्वभावादेव मां मानयति न तु मयि मानयोग्यता स्तीति मत्वादर्पेन प्रामुष्यादित्याह लोक इति ॥ ४२ ॥ येन मानयंति तेऽपि पशुवन्निर्विवेकत्वाद्दुपेक्ष्या एव न तु दंडनीया इत्याह अधर्मेति ॥ ४३ ॥ न वा इति मानं ह्रीवत्वमार्थं मुनेः कर्ममौनं योगिचर्या मानार्थिनां परलोको दुःसंपादः परलोकार्थिनां मौनिनां च इह लोको दुःसंपाद इति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीरिति धनाभिजनैश्वर्यरूपालक्ष्मीःसुखस्यमानरूपस्यसंवासोधिष्ठानंतथापिसापरिपंथिनीचौरतुल्यापरलोकस्यनाशिनीयोगिनांतुमुतरामनिष्टकरीत्यर्थः ब्राह्मीब्राह्मणस्ययोग्याश्रीःऋग्यजुःसामात्मिका
 ऋचःसामानियजूःषि साहिश्रीरमृतासतामितिश्रुतेः प्रज्ञाहीनेनऋगादीनारहस्यंनप्राप्तुंशक्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तस्यब्राह्मसुखस्यद्वाराणिप्राप्तिसाधनानि दुराधराणिदुःसंरक्ष्याणि सत्यंयथार्थभाषणं आर्जवं
 अवकता ङीःलोकापवादभयं दमइंद्रियनिग्रहः शौचंमृज्जलाभ्यांवाह्यं आंतरंतुमनःशुद्धिः विद्यावेदशास्त्राधिगमः यथेति एतेषुसत्सुअनादिवासनयाआगतोपिमोहोयथावन्नप्रभवति पणमानमोहप्रतिबुं
 धुकानीतिपाठेस्पष्टोर्थः ॥ ४६ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ५ ॥ पूर्वाध्यायांतेमौनंब्राह्मीश्रीःसत्यादिषड्वचमोहात्मकस्यमृत्योःप्रतिरोधकानीत्युक्तं
 तान्येवप्रश्नपूर्वकंविचरीतुमध्यायांतरमारभते कस्यैपमौनइत्यादि न्यासपूर्वकंस्वीक्रियमाणोमुनेर्धर्मःमौनसंज्ञःकस्यप्रयोजनस्यार्थेइत्येकःप्रश्नः लोकप्रसिद्धेर्वाङ्मनियमोवा अमौनंचमौनंचनिर्विद्यांथब्राह्मण
 इतिश्रौतप्रसिद्धेर्मौनशब्दितात्पांडित्यवाल्यापरपर्यायात् श्रवणमननाख्यातद्वयादन्यत्तत्समनियतंनिदिध्यासनंवामौनशब्दितं तयोर्मध्येऽत्रकतरंमौनशब्दाभिधेयमितिद्वितीयः तस्यचभावंस्वलक्षणंब्रूहीति
 तृतीयः तेनमौनेनविद्वान्मौनंमनःप्राणेंद्रियक्रियाणांनिर्गवशेषेणोपरमंनिर्विकल्पपदमितियावत् तदुतअपियातीतिचतुर्थः कथंवाकेनप्रकारेणमौनमाचरंतीतिपंचमःप्रश्नः॥ १ ॥ पंचानामपिप्रश्नानांतंत्रेणोत्तरमा

श्रीःसुखस्येहसंवासःसाचापिपरिपंथिनी ॥ ब्राह्मीसुदुर्लभाश्रीर्हिप्रज्ञाहीनेनक्षत्रिय ॥ ४५ ॥ द्वाराणितस्येहवदंतिसंतोबहुप्रकाराणिदुराधराणि ॥ सत्यार्जवे
 ङीर्दमशौचविद्यायथानमोहप्रतिबोधनानि ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसनत्सुजातपर्वणिद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ५ ॥ धृतशंष्टुवाच
 कस्यैपमौनःकतरन्मुमौनंप्रब्रूहिविद्वन्निहमौनभावं ॥ मौनेनविद्वानुतयातिमौनंकथंमुनेमौनमिहाचरंति ॥ १ ॥ सनत्सुजातुवाच यतो न वेदामनसासहै
 नमनुप्रविशंतिततोयमौनं ॥ यत्रोत्थितोवेदशब्दस्तथायंसंतन्मयत्वेनविभातिराजन् ॥ २ ॥

ह यतइति यस्माद्धेतोःएनंप्रत्यगात्मानंमनसासहवेदानअनुप्रविशंति यतोवाचो
 निवर्त्तनेअप्राप्यमनसासहेतिवाङ्मनसातीतत्वश्रुतेः ततोहेतोःमौनमिति एतन्नामेत्यर्थः एतेनवाङ्मनसातीतपदप्राप्तिर्मौनस्यप्रयोजनं तच्चवागादिबाह्येंद्रियनिग्रहरूपंमनोनिग्रहरूपं तेनचक्रमाद्वाह्याभ्यंतरप्र
 पंचयोरभानेनचक्राभानेनप्राप्यंवाङ्मनसातीतपदमितिप्रश्नचतुष्टयस्योत्तरमुक्तंभवति पंचमप्रश्नस्योत्तरमाह यत्रोत्थितइति यत्रअधिष्ठानेभूमब्रह्मात्मनिवेदशब्दस्तथाअयमितिलौकिकशब्दश्चउत्थितः
 क्षेत्रेअंकुरइवसमुद्रेतरंगइवचाविर्भूतःसभूतात्मानन्मयत्वेनशब्दमयत्वेनविभातिप्रकाशते हेराजन् अयंभावं वेदशब्देनवेदस्यसारतरःप्रणवः भूरित्येवऋग्वेदादजायतभुवइतियजुर्वेदात्स्यगितिसामवेदात्तानि
 शुक्राण्यभ्यतपत्तेभ्योभित्त्रेभ्यस्त्रयोवर्णाअजायंताकारउकारोमकारइतितानेकधासमभरत्तदेतदोमितिबहुचब्राह्मणान् तस्यचप्रणवस्यओमित्येतदक्षरमिदंसर्वमितिसार्वीःस्यश्रुतेस्तन्मात्राणांचअकारोका
 रमकाराणांक्रमात्स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचवाचकानांवाच्यवाचकयोरभेदात्पूर्वपूर्वस्यउत्तरोत्तरप्रविलापनेगुह्यकयुक्त्याक्रियमाणेस्थूलस्यजगतःसूक्ष्मेलवणोदकग्यायेनप्रविलयोभवति तथासूक्ष्मस्यकारणे
 कारणस्यतुरीयेर्धमात्रावाच्येऽमात्राख्येशिवमद्वैतंचतुर्थमन्यंनइतिश्रुतेर्गलिताखिलद्वैतभानेवाङ्मनसातीतेप्रविलयोभवति अतःप्रणवाख्यशब्दमयत्वेनतद्वागाङ्मनसातीतंनस्तुभातीतियुक्तमिति ॥ २ ॥

ननुयदिवेदशब्दमयत्वेनतद्वारावाङ्मनसातीतंपदंभातिजज्ञानाच्चयथैपीकानूलमग्नौप्रोतंप्रदूयैवेवहास्यसर्वपाप्मानःप्रदूयंतइतिश्रुतःसर्वपापनाशश्चभवति नहिमौनहीनस्यापिक्रगाद्यभ्यासेनतदुभयंभविष्यतीत्याशंकेते कचइति ॥ ३ ॥ अविचक्षणंवाङ्मनसनिग्रहासमर्थं ॥ ४ ॥ छंदांसिवेदाः वृजिनात्यापात् ननुअथागमोयांयांदेवतांनिगहतस्यास्तस्यास्ताद्वाच्यमनुभवतीतिवचनान्ययंवापिस्मरन्भावमिति स्मृतेश्चनित्याभ्यासादंतकालेयद्वैवत्यंमंत्रंस्मरतितद्देवताताद्वाच्यमस्यभविष्यतीति किंवाङ्मनसनिग्रहरूपेणमौनेनेत्याशंक्याह नीडमिति मौनाभावेऽतकालेछंदांस्येवनस्फुरंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ धर्मस्याभाविकं शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्येब्रह्मकर्मस्यभावजमितिगीतासूक्तंविना प्रलापःकस्यजुःसामभिःपृतोब्रह्मलोकेमर्हायते यावतीवेदेवतास्ताःसर्वाविदविदिब्राह्मणेवसंतीतिब्राह्मणानां माहात्म्यप्रख्यापकोऽनर्थकोवाक्यसंदर्भः प्रवृत्तइतिशेषः सनातनोऽनादिः ॥ ६ ॥ उत्तरमाह तस्येति अस्यमहतोभूतस्यनिश्चयितमेवतद्यद्वेदोऽग्न्युर्वेदःसामवेदइत्यादिश्रुतेर्यस्यप्रलापोयंवेदशास्त्रादिप्रपंचः तस्यैवपरमात्मनःस्ययंअव्याकृतस्यनामरूपात्मनाऽव्याकृतस्यस्वरूपंइदंजगद्भाति नामादिविशेषरूपैरितीत्यंभावेतृतीया नामरूपात्मकोयोविशेषस्तदात्मकस्यरूपस्येत्यर्थः तथाचश्रुतिः तद्वेदंतर्ह्यव्याकृतमा

धृतराष्ट्रउवाच ऋचोयजूंषियोवेदसामवेदंचवेदयः ॥ पापानिकुर्वन्पापेनलिप्यतेकिंनलिप्यते ॥ ३ ॥ सनत्सुजातउवाच नैनंसामान्यृचोवापिनयजुंष्यविचक्षणं ॥ त्रायंतकर्मणःपापान्नतेमिथ्याब्रवीम्यहं ॥ ४ ॥ नच्छंदांसिवृजिनात्तारयंतिमायांविनंमाययावर्तमानं ॥ नीडंशकुंताइवजातपक्षाश्छंदांस्येनंप्रजहत्यंतकाले ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्रउवाच नचेद्वेदाविनाधर्मत्रातुंशक्ताविचक्षण ॥ अथकस्मात्प्रलापोयंब्राह्मणानांसनातनः ॥ ६ ॥ सनत्सुजातउवाच तस्यैवनामादिविशेषरूपैरिदंजगद्भातिमहानुभाव ॥ निर्दिश्यसम्यक्प्रवदंतिवेदास्तद्विश्वैरूप्यमुदाहरंति ॥ ७ ॥ तदर्थमुक्तंनपणतदिज्याताभ्यामसौपुण्यमुपैति विद्वान् ॥ पुण्येनपापंविनिहत्यपश्चात्संजायतेज्ञानविदीपितात्मा ॥ ८ ॥

सीत्तन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतामौनामायमिदंरूपइतीति हेमहानुभाव निर्दिश्यद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्ते चैवामूर्तेचेत्यादिनाकृत्स्नंदृश्यमदृश्यंचविश्वंब्रह्मरूपत्वेननिर्दिश्यब्रह्मैवेदमितिसम्यक्प्रवदंतीत्यध्यागोपप्रसंगे अपवादप्रसंगेचतत्रब्रह्मविश्वस्मान्मूर्तामूर्तान्बिरूपमेवैरूप्यंविलक्षणंउदाहरंति वेदाएवअथातआदेशोनेतिनेतिनस्तेतस्मादन्यत्परमस्तीतिनेतीत्यादयः अत्रनेतिनेतीतिनञ्द्वयेनप्रकृतेमूर्तामूर्तेनिषिध्यशून्यशेषत्वेप्रसक्तेएतस्मादात्मनोऽन्यत्परंकार्यकारणंवाऽतिरिक्तंनास्तीतिहेतोर्नेतीत्युच्यसेनतुशून्यमवशेष्यतइतिश्रुत्यैवब्रह्मणोविश्वैरूप्यमुक्तं ततश्चयत्नवत्त्वेनवेदोमान्यस्तंवेदोक्तमार्गाननुष्ठानेनावजानतोवेदाध्ययनमपिनिष्फलंभवति भगवदाज्ञाभंगदोषादिनिभावः श्रूयतेच ननस्यवाच्यपिभागोअस्तीति देह्याद्यात्मबुद्ध्यापरमात्मानास्तीतिमत्वांत्यजतःवेदोच्चारणमात्रसंभवेपिफलांशोनास्तीतिश्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥ तदर्थमिति यन्विश्वस्माद्विलक्षणंब्रह्मप्रोक्तंतदर्थतत्वात्पर्यंततत्प्रसिद्धंतपःकृच्छ्रचांद्रायणादिध्यानधारणादिचउक्तंतपसात्रह्यविजिज्ञासस्वेतिश्रुत्याप्रोक्तं तथाएषाइज्यायागादिरपितदर्थमेव तत्रक्रममाह ताभ्यामिति इज्यातपोभ्यांपुण्योत्पत्तिःपुण्येनपापनाशःनिष्पापस्तुज्ञानेनब्रह्माकारयाचेतोदृत्याविदीप्तितात्माप्रकाशितात्मतत्त्वोभवति एतेनइज्यातपसोःसाक्षान्मोक्षहेतुत्वनिरसनेनज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षोनिर्मूलोवेदितव्यः ॥ ८ ॥

किमात्मतत्त्वप्रकाशमेत्यत आह ज्ञानेन चात्मानमुपैतीति आत्मलाभान्नपरं विद्यते आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदित्यादिशास्त्रादात्मप्राप्तिरेव परमपुरुषार्थ इति भावः विपक्षे शेषमाह अथेति अथेति पक्षान्तरे अन्यथा आत्मज्ञानाभावेनानात्मनि पुरुषार्थत्ववृत्त्यावर्गफलानुकांक्षी भवति वृत्ते आत्मानं स्वस्वविषयोपहारमुखेनावृणोतीति वर्ग इन्द्रियगणस्तस्य प्रियं फलं विषयमुखं तदाकांक्षी सन् अस्मिन्लोके कृतं यत्पुण्यं पापं वा तत्सर्वं परिगृह्य तं विद्या कर्मणी समन्वारभेत् पूर्वप्रज्ञाचेति श्रुतेः तं उक्तामंतमिति श्रुतिपदस्यार्थः अमुत्र स्वर्गे नरके वा तत्फलं मुग्धं दुःखं वा भुंक्ते ततः पुनरिमं मार्गं लोकं कर्मशेषेण उपैति तस्मिन् यावत्संपातमुपित्वा र्थं तमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तेत तस्माद्लोकान् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इत्यादि श्रुतिभ्यः संपतत्यनेनेति संपातः कर्म ॥ ९ ॥ नन्वेवं तर्हि स्याद्ध्ययप्रवचने एवेति नाकोमौ इत्यः तद्धितपस्तद्धितप इत्यादरेणाध्ययनाध्यापनयोर्मुख्यतपस्त्वश्रवणादस्ति तयोरेपिमोक्षहेतुत्वं तत्कथमुच्यते न लंदांसि वृजिना नानाग्यं नोति मत्वा विद्वद्विद्वत्तपसो भेदमाह अस्मिन्निति अविदुं पातपसः फलं आमुष्मिकं विदुषां ब्राह्मणानां तु इमे एव लोकाः फलदाः ज्ञानं दृष्टफलमित्यर्थः कीदृशानां धात्वेन पसि तिष्ठतां धात्वे धातव्ये कृत्यार्थं तैवेकैकं न्यत्वन इति धातुस्त्वन् अवश्यकर्तव्ये इत्यर्थः तच्च शमोदमस्तपः शौचं

ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वानथान्यथावर्गफलानुकांक्षी ॥ अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्वममुत्र भुंक्ते पुनरेति मार्गम् ॥ ९ ॥ अस्मिं लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते ॥ ब्राह्मणानां हि मे लोका धात्वेन पसि तिष्ठतां ॥ १० ॥ धृतराष्ट्र उवाच कथं स नृदमम नृदं तपो भवति केवलं ॥ मनसुजाततद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्दृश्यं ॥ ११ ॥ मनसुजात उवाच निष्कल्मषं तपस्त्वेन केवलं परिचक्षते ॥ एतत्स नृदमप्यृद्धं तपो भवति केवलं ॥ १२ ॥ तपो मूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ॥ तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ॥ स तत्सुजातयेन दं विद्यां गुह्यं सनातनं ॥ १४ ॥ स तत्सुजात उवाच क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथानृशं सानिदं शत्रिराजन् ॥ धर्मादयो द्वादशैते पितॄणां शास्त्रे गुणाय विदिता द्विजानां ॥ १५ ॥

मिति प्रागेवोक्तं दृढेन तपसा तिपाटे स्पष्टार्थः ॥ १० ॥ स नृदं विदुषः अस नृदं अविदुषश्च एकमेव तपः केवलं शुद्धं मत्कथं द्वैविध्यं प्राप्नोतीति पृच्छति कथं मिति ॥ ११ ॥ उत्तरमाह निष्कल्मषमिति कल्मषं कामः श्रद्धादिराहित्यं च तद्रहितं तपः केवलं कैवल्यसाधनत्वात् केवलमित्युच्यते तदेव श्रद्धाद्युपेतमपि सकामं चेत्स नृदमित्युच्यते यत्तु केवलं दंभार्थमेव क्रियेत तद्दृढं तथा च श्रुतौ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदादेव वीर्यवत्तरं भवतीति तत्प्रत्ययश्रुतेर्विद्याहीनस्यापि तपसो वीर्यवत्त्वावगमाद्दृढत्वं गम्यते ॥ १२ ॥ तप एव प्रशंसति तप इति इदं सर्वं भोग्यं तपो मूलं तपः प्राप्य परं अमृतं मुक्तिं ॥ १३ ॥ ननु निष्कल्मषं तपः श्रुतं तत्र किं न किल्बिषं यद्रहितं तपसा सनातनं गुह्यं ब्रह्मविद्यां जानीयामिति पृच्छति कल्मषमिति ॥ १४ ॥ तदेवाह क्रोधादय इति क्रोधादिगणो द्वादशकः दशत्रिंशदशेत्यर्थः तावान् नृशंसवर्गश्च तपसः कल्मषं धर्मादिगणविरुद्धत्वात् तद्रहितधर्माद्युपेतं तपो निष्कल्मषं मोक्षहेतुरित्यर्थः पितॄणां वंशकर्तृणां मन्वादीनां आतनाना इत्यपि पाठः ॥ १५ ॥

मोक्षः इच्छाप्रतीक्षातोऽथ आक्रोशमादनादिहेतुर्मनस्तपः १ कामः कृत्यभिलाषः २ लोभो धनव्ययभीरुत्वं ३ मोहः कृत्याकृत्यविवेकराहित्यं ४ विधित्सासत्यप्युत्तरोत्तरलाभेपिपासाख्याअतृप्तिः घेट्पानेइत्यस्वरूपं ५ अरुपातिर्दयत्वं ६ असूयापरगुणेषुदोषदर्शनं ७ मानआत्मनिपूज्यताबुद्धिः ८ शोकइष्टार्थनाशेसतिमनोवैकल्यं ९ स्पृहाभोग्यवर्गेष्वदरः १० ईर्ष्यापरोत्कर्षासहिष्णुत्वं ११ जुगुप्सापरनिदाबीभत्सतावा १२ मनुष्याणांयोगिनामयोगिनांचैतेदोषाः सर्वेषामपिवर्ज्याइत्यर्थः ॥ १६ ॥ एतेषांमध्येएकैकोपिमनुष्यनाशयितुंसमर्थः किंतुकतिपयसमुदायः सर्वसमुदायोवेत्याह एकैकइति अंतरं छिद्रं ॥ १७ ॥ त्रयोदशमंशंसानिहिस्त्राण्याहद्वाभ्यां विकत्थनइति विकत्थनः परगुणाक्षेपेणस्वगुणोत्कर्षाभिधानशीलः १ स्पृहयालुः अतियत्नपूर्वकंपरकृत्यादिभोगेच्छावान् २ मनस्वीगर्वाधिक्यात्परावमाननशीलः ३ विभ्रत्कोपंनिमित्तंविनापिसदाकोपपरः ४ चपलः मित्रभावादिवस्थिरः ५ अरक्षणः शक्तौसंत्यास्वीकृतकृत्यादेःपालनमकुर्वन् ६ एतान्षट्पापधर्मान्पापाः पापिनोनराः कुर्वते केते येसुदुर्गे महासंकटेइहपरत्रवाउपस्थितेनोत्रसंतः त्रासंअकुर्वतः एकमिदंपदं सुप्पुपेति समासः एतेषडत्यंतं हिंसाइत्यर्थः ॥ १८ ॥ संभोगः स्त्रीसंगादिस्तद्विषयांसंवित्संमतिस्तदेवपुरुषार्थइतियाबुद्धिस्तयाविषमोदुर्व्यवक्रोधः कामोलोभमोहौ विधित्साऽरुपाऽसूयेमानशोकौ स्पृहा च ॥ ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषावर्ज्याः सदाद्वादशैतेनराणां ॥ १६ ॥ एकैकः पर्युपास्तेहमनुष्यान्मनुजर्षभ ॥ लिप्समानोतरंतेषांमृगाणामिवलुब्धकः ॥ १७ ॥ विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी विभ्रत्कोपंचपलः अरक्षणश्च ॥ एतान्यापाः पन्नराः पापधर्मान्प्रकुर्वतेनोत्रसंतः सुदुर्गे ॥ १८ ॥ संभोगसंविद्विषमोऽतिमानीदत्तानुतापीरूपणोबलीयान् ॥ वर्गप्रशंसीवनितासुद्वेष्टा एतेपरेसप्तमृशंसवर्गाः ॥ १९ ॥ धर्मश्चसत्यंचदमस्तपश्चअमात्सर्यंहीस्तितिक्षानसूया ॥ यज्ञश्चदानंचधृतिः श्रुतंचव्रतानिवैद्वादशब्राह्मणस्य ॥ २० ॥ यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेद्वादशभ्यः सर्वामपीमां पृथिवींसशिष्यात् ॥ त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतोवार्थितोयस्तस्यस्वमस्तीतिसवेदितव्यः ॥ २१ ॥ दमस्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितं ॥ तानिसत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः ॥ २२ ॥ स्थितः १ अतिमानीअत्यंतदर्पवान् २ पाठांतरेसंभोगसंवित्भोगेबुद्धिमान् द्विषंद्वेषमेधमानोवर्धयन् दत्तानुतापीदानंरुत्वापिलोभवशात्तममधनंनष्टमितिसंतापवान् ३ रूपणः प्राणातेपिवित्तव्ययमसहमानः ४ बलीयान् अतिशयेनबलिमान् पूर्वराजभ्योप्यधिकंप्रजानांसकाशात्बलिगृह्णन्तित्यर्थः ५ वर्गप्रशंसीवर्गोद्विजिनंपराभिभवस्तत्प्रशंसनशीलः ६ अन्येषांदुःखेनसुखीत्यर्थः ७ वनितासुपेरिणीतासुद्वेष्टा ८ एतेसप्तमृशंसाः पूर्वेषट्पापधर्माश्च १० गुणानाह धर्मइति धर्मोवर्णाश्रमनियतः संध्योपासनादिः १ सत्यं हिंसावर्जयथार्थभाषणं २ दमः जिह्वोपस्थादिनिग्रहः ३ तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि ४ अमात्सर्यमत्सरः परगुणासहिष्णुत्वंतदभावः ५ क्रोर्लज्जा ६ तितिक्षासत्यपिक्रोधनिमित्तेतदनुत्पादः ७ अनसूयापरगुणेषुदोषाविष्करणमसूयातदभावः ८ यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः ९ दानं बहिर्वेदिसंविभागः १० धृतिः अत्यंतापयपिव्रतादेरत्यागः ११ श्रुतं अर्थग्रहणसहितं वेदाध्ययनं १२ ब्राह्मणस्य ब्रह्मप्राप्तुमिच्छोः ॥ २० ॥ यस्त्विति सर्वगुणाढ्यो ब्रह्मवित्सत्यकामादिगुणभाक्भवति यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातिसंसेवीभूलोकानांभेतिसर्वकामानितिश्रुतेः एतेषांमध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतोवार्थितः अर्थः वित्तंसंजातमस्यसतथा स्वदैवंवित्तं ॥ २१ ॥ दमः जितेंद्रियत्वं त्यागः कर्मणामीश्वरेऽर्पणं अप्रमादस्तत्त्वानुसंधानं अज्ञानमुक्तिः सत्यगुणवित्सत्यप्रधानाभ्येतानिफलानिभवंतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अष्टादशदोषत्यागादष्टादशगुणत्वं दमस्याह दमइति कृते कर्मणि वैदिके प्रतिकूलं अथ द्वा आलस्यादि च अकृते उपवासव्रतादौ प्रतिकूलं क्षुधाजिह्वालौल्यादि इदं द्वयमेको दोषः १ अन्तःस्थमूये प्रसिद्धे ३ का
मः कृयभिलाषः ४ अर्थो धनार्जनार्थेऽनियतः ५ स्पृहा धनाद्यभिलाषः ॥ ६ ॥ २३ ॥ पैशून्यं परदोषमूचकत्वं ११ परितापः अतिदुःखित्वं १४ अरतिः सक्रियानभिलाषः १५ ॥ २४ ॥ अपस्मारः कर्त
व्यविस्मरणं १६ अतिवादः पराक्रोशः १७ संभावनामहत्त्वबुद्धिः ॥ १८ ॥ २५ ॥ मदइति येषां विपर्ययादमगुणत्वेन उक्तास्त एव कृता कृतप्रतिकूलादगोपादश तथा वक्ष्यमाणस्य षड्विधत्यागस्य च विपर्य
याः षट् ते च लक्ष्मीप्राप्तौ हर्षः १ अप्रिये जाते व्यथा २ स्वीयेषु याज्जा ३ पात्रेष्वप्रदानं ४ सत्यधिकारे इष्टापूर्तयोरकरणं ५ कामस्यात्यागः प्रमादश्च ६ एते चतुर्विंशतिर्मददोषाः ॥ २६ ॥ श्रेयान्प्रशस्ततरः तृ
तीयो वक्ष्यमाणः कामत्यागः तस्मिन् कामत्यागे कृते सति भिन्नं भेदः भावे निष्ठा द्वैतमिति यावत् स एव दुःखं द्वितीयाद्वैभयं भवति यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति न दल्पं अथ यदल्पं तदुःखमित्यादि श्रुतिभ्यः कामत्यागा

दमोत्थष्टादशगुणः प्रतिकूलं कृताकृते ॥ अन्तं चाभ्यसूया च कामार्थौ च तथा स्पृहा ॥ २३ ॥ क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशून्यमेव च ॥ मत्सरश्च विहिंसा च प
रितापस्तथाऽरतिः ॥ २४ ॥ अपस्मारश्चातिवादस्तथा संभावनात्मनि ॥ एते विमुक्तो दोषैर्यः सदांतः सद्भिरुच्यते ॥ २५ ॥ मदोष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्वि
धः ॥ विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः ॥ २६ ॥ श्रेयांस्तु षड्विधस्यागस्तृतीयो दुष्करो भवेत् ॥ तेन दुःखं तरत्येव भिन्नं तस्मिन् जितं कृते ॥ २७ ॥ श्रेयांस्तु षड्वि
धस्यागः श्रियं प्राप्य न हृष्यति ॥ इष्टापूर्ते द्वितीयं स्यान्नित्यवैराग्ययोगतः ॥ २८ ॥ कामत्यागश्च राजेंद्रस्तृतीय इति स्मृतः ॥ अप्यवाच्यं वदं त्येतं स तृतीयो गुणः
स्मृतः ॥ २९ ॥ त्यक्तैर्द्रव्यैर्द्रवति नोपयुक्तैश्च कामतः ॥ न च द्रव्यैस्तद्रवति नोपयुक्तैश्च कामतः ॥ ३० ॥ न च कर्मस्वमिदं पुदुःखं तेन च न ग्लपेत् ॥ सर्वैरेव गुणैर्यु
क्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ ३१ ॥ अप्रियं च समुत्पन्ने व्यथां जातु न गच्छति ॥ इष्टान्पुत्रांश्च दारांश्च न याचेत कदाचन ॥ ३२ ॥ अर्हते याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भ
वेत् ॥ अप्रमादी भवेदंतैः स चाप्यष्टगुणो भवेत् ॥ ३३ ॥

देवसर्वदुःखनिवृत्तिरूपो मोक्षः सिद्धः तथा च श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामाये स्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमं
श्रुतइति ॥ २७ ॥ त्यागमेवाह श्रेयानिति श्रियं लक्ष्मीं विद्यां च न हृष्यति न हृष्यति १ इष्टयागहोमादि आपूर्ततडागारामादि २ ॥ २८ ॥ कामत्यागस्य परांकाठामाह अपीति अवाच्यं निर्वृत्तिकत्वात् तथा चो
दाहृतं यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते इति ॥ २९ ॥ त्यक्तरिति द्रव्यैः कृयादिभिस्स्यक्तैरेव यत्निष्कामत्वं भवति तत्कामपूर्वकं उपयुक्तैर्न भवति यथोक्तं न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यतीति निष्कामत्वं बहुभिरुद्धैर
पि द्रव्यैर्न भवति नाप्युपयुक्तैः काम्यद्वारा व्ययीकृते रित्यर्थः ३ ॥ ३० ॥ न दुःखं कुर्यादिति शेषः तेन च दुःखेन न ग्लपेत् ग्लानिं न प्राप्नुयात् गुणैः कीर्त्यादिभिः ॥ ३१ ॥ अप्रिये कीर्तिवित्तनागादिप्रभवे समुत्पन्ने
पियो व्यथानगच्छति स चतुर्थस्सगइत्यर्थः ४ पंचमं त्यागमयाज्जारूपमाह इष्टानिति ५ ॥ ३२ ॥ षष्ठमाह अर्हतइति अर्हते योग्याय ६ षड्विधत्यागफलमाह अप्रमादीति स च अप्रमादश्च ॥ ३३ ॥

म.भा.टी.

॥ ५३ ॥

सत्यंयथार्थवचनं १ ध्यानंमूर्तेरीश्वरस्यआत्मनोवाऽनुसंधानं २ समाधानंसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेनद्विविधःसमाधिः ३ चोद्यंतर्कः येनसमाधिफलेसार्वकाम्यादौदोषमुन्मयति ४ वैराग्यमुपरमः ५ अस्त्य
परस्वापहरणाभावः ६ ब्रह्मचर्यंस्त्रीसंगराहित्यं ७ ॥ असंप्रहोनिष्परिग्रहा ८ ॥ ३४ ॥ उक्तमनुवदत्यप्रमादप्रतियोगिनंप्रमादंवक्तुं एवमिति ॥ ३५ ॥ पंचभ्यइंद्रियेभ्यःषष्ठान्मनसश्चस्वस्वविषयेरागद्वेषो
त्याःषट्प्रमादाः अतीतेनष्टपुत्रशोकादिजःसप्तमः अनागतेपुत्रकामस्यतदभावेयःक्लेशःसोष्टमःप्रमादः एतेभ्यःप्रमादेभ्योमुक्त्युपेतोमुक्तिप्राप्तःसुखीभवेत् ॥ ३६ ॥ दमत्यागाप्रमादानुक्तातेषांसत्यमुखत्वंप्रागुक्तं
विदणोति सत्यात्मेति सत्येआत्माचित्तंयस्यसतथा तान्दमत्यागाप्रमादान् ॥ ३७ ॥ दोषनिवृत्त्यैवतपःसिद्धिर्धात्राकृतेत्याह निवृत्तेनैवेति ॥ ३८ ॥ प्रश्नव्याख्यानमुपसंहरति दोषैरिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सत्यंध्यानंसमाधानंचोद्यंवैराग्यमेवच ॥ अस्तेयंब्रह्मचर्यंचतथाऽसंग्रहमेवच ॥ ३४ ॥ एवंदोषामदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ तथात्यागोऽप्रमादश्चस
चाप्यष्टगुणोमतः ॥ ३५ ॥ अष्टौदोषाःप्रमादस्यतान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ इंद्रियेभ्यश्चपंचभ्योमनसश्चैवभारत ॥ अतीतानागतेभ्यश्चमुक्त्युपेतःसुखीभवेत्
॥ ३६ ॥ सत्यात्माभिवराजेंद्रसत्यलोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ तांस्तुसत्यमुखानाहुःसत्येत्यमृतमाहितं ॥ ३७ ॥ निवृत्तेनैवदोषेणतपोव्रतमिहाचरेत् ॥ एतद्वातृकृतंवृ
त्तंसत्यमेवसतांव्रतं ॥ ३८ ॥ दोषैरेतैर्वियुक्तस्तुगुणैरेतैःसमन्वितः ॥ एतस्मद्दमत्यर्थतपोभवतिकेवलं ॥ ३९ ॥ यन्मां पृच्छसिराजेंद्रसंक्षेपात्प्रव्रीमि ते ॥ एत
त्पापहरंपुण्यंजन्ममृत्युजरापहं ॥ ४० ॥ धृतराष्ट्र उवाच आख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठंकथ्यतेजनः ॥ तथाचान्येचतुर्वेदास्त्रिवेदाश्चतथापरे ॥ ४१ ॥

एवंविद्यासाधनान्यधिगम्यअध्ययनगृहीताद्वेदादधिगतवेद्यानामनेकत्वंमन्वानः कितद्वेद्यंश्रेष्ठमितिपृच्छति आख्यानेति आख्यानंइतिहासपुराणादिपंचमंयेषुतैर्वेदैःसर्वस्वत्वदंब्रह्म ब्रह्मैवेदंविश्वं पुरुषएवेदं
सर्वमित्यादिभिर्भूयिष्ठंनामादिप्रपंचादधिकतमंभूमाख्यंपरंब्रह्मतदेवजनःस्थावरजंगमरूपजंगदितिकथ्यते अन्येशाखिनःपुनश्चतुर्वेदाःचत्वारिवेदयंतितेतथणचत्वारःपुरुषाइति बासःशरीरपुरुषश्छंदःपुरुषो
वेदपुरुषोमंहापुरुषइति छंदोगायत्र्यादिनियताक्षरपादंतच्चयजुःसामोऽरप्युपलक्षणं वेदःकर्मचोदनात्मकंब्राह्मणं तथात्रिवेदाःत्रीन्क्षरमक्षरमुत्तमंचेतिपुरुषवेदयंतेत्रिवेदाः क्षरंप्रधानं अमृबाक्षरंहक्षरात्मानावी
शतेदेवएकइति अमृतोजीवःकूटस्थःसोऽक्षरं सुलोपआर्षः ईशतेर्दष्टे क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतइति ॥ ४१ ॥

उद्या.पव

५

॥ ५३ ॥

तथाद्विवेदाः द्वेब्रह्मणीवेदितव्येशब्दब्रह्मपरंचयदितिवाच्यवांचकयोरभेदेनशब्दब्रह्मशब्देनात्रकृत्स्नोनामरूपात्मकःप्रपंचउच्यते परंचतदतीतमितिद्वयमपिवेद्यत्वेनवदंति एकवेदाः एकधैवानुद्रष्टव्येनहनाना
स्तिक्चिनेत्यादयएकमेववेद्यवेदयंति अनृचश्चक्रच्यतेस्तूयतेइतिक्कईश्वरःसपृथक्त्वेननास्तियेषांतिऽनृचःब्रह्माद्वैतवादिनः एकवेदानांव्युत्थानकालेद्वैतमस्तिसमाधौतुबाधितंतद्भवति अनृचांतुअवस्थाद्वयेपि
द्वैताभावस्तुल्यइतिभेदः एतेषांषण्णांमध्येसकतरःकतमःयमहंवेदजानीयां द्विजंब्राह्मणंब्रह्मविदमित्यर्थः अत्रभूयिष्ठंजनइतिप्रथमःसविशेषाद्वैतपक्षः द्वितीयोनिरीश्वरपक्षःसांख्यानांमीमांसकानांच त्रिवेदा
स्तुपातंजलाजीवेशजगतांभेदंवदंतः द्विवेदास्त्वौडुलोमाःकार्यात्मनाभेदंकारणात्मनाअभेदंचसत्यमेववदंतःयथाकटकमुकुटाद्यात्मनाभेदोपिसत्यःकनकात्मनाऽभेदोपिसत्यएवेतिएकवेदानामपिक्चिद्विधा
योग्यंसत्त्वासत्त्वाभ्यामंनिर्वचनीयंद्वैतमस्येवव्यावहारिकंप्रातिभासिकात्सद्योबाध्यात्रजूरगादेर्विलक्षणंयावन्मोक्षमवाध्यं अनृचांतुदृष्टिस्तृष्टिवादिनांयथारज्ज्वामुरगःस्रक्चकल्पिताएवमात्मनिजापत्स्य
मौसमसत्ताकौडितीभेदः तत्राध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचंप्रपंच्यतइतिन्यायेनआद्यंपक्षचतुष्टयंव्यवहारस्यपारमार्थिकत्वपरमध्यारोपदृष्ट्योपन्यस्तं अंत्यःपक्षोपवाददृष्ट्याव्यवहारापलापेन एकवेदप
क्षस्तुव्यामिश्रदृष्ट्याऽनिर्वचनीयाख्यया एवमेवदृष्टित्रयमाश्रित्यशास्त्रमपिप्रवृत्तं आत्मकतैःपरिणामादितिअध्यारोपकालेपरिणामदृष्टिःसूचिता ब्रह्मैवकनककुंडलन्यायेनजगदाकारेणपरिणतंतथाचश्रुतिः
तदात्मानंस्वयमकुरुत सत्यंचानृतंचसत्यमभवत् सत्यंव्यावहारिकंजापद्रज्ज्वादि अनृतंप्रातिभासिकंस्थमरज्जूरगादिएतदुभयात्मकंसत्यंकालत्रयाबाध्यंब्रह्मैवप्राप्तमितिश्रुत्यर्थः तथाआत्मनिचैवंविचित्राश्वही

द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्चतथापरे ॥ तेषांतुकतरःसस्याद्यमहंवेदवैद्विजं ॥ ४२ ॥

तिस्यमकालेआत्मनिजापत्कालेमायेंद्रजालमरीचिकोदकादयोहिप्रसिद्धतराःसृष्टयोभवंति विचित्राश्चताः नचताःनसंतीतिवक्तुंशक्यं अनुभूयमानत्वात् नापिसंतीति ज्ञानेनसद्योबाधात् एवंब्रह्मण्यपिवि
चित्राऽनिर्वचनीयास्तृष्टिरस्तीतिसूत्रार्थः तथाचास्यजगतोऽनिर्वचनीयत्वंश्रुतिराह कोअद्वैतवेदकइहप्रवोचत्कुतआजाताकुतइयंविस्तृष्टिरिति तंकोपिनवेदनकोपिप्रावोचदितिश्रुत्यर्थः सेयंव्यामिश्रदृष्टिः अ
पवाददृष्टिस्तुआहचतन्मात्रमितिमूचिता सयथासैंधवरिवल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेत सयथासैंधवघनोऽनंतरोऽबाहःकृत्स्नोरसघनएववाअरेयमात्माकृत्स्नःप्रज्ञानघनइतिश्रुत्याचदर्शितायथाजले
प्रास्तःसैंधवरिवल्यःस्योपादानंउदकंजलेलीनमनुस्वयमपिलीयते अन्यथाकरकालयेइवजलेपरिमाणार्थिक्यंस्यात् अतःसःअंतरंकारणंबाह्यंघनीभावःतदुभयवर्जितःकेवलरसतन्मात्रात्मनाजलेऽभिव्य
क्तोदृश्यते एवमयंप्रपंचःकार्यकारणोभयस्वरूपहीनःसमाधौकेवलप्रज्ञानघनोभिव्यज्यतेइतिश्रुत्यर्थः अनेनदृष्टित्रयेणजनबोधार्थंशास्त्रंप्रवृत्तं यथोक्तंसंक्षेपशारीरके आरोपदृष्टिरपवादकदृष्टिरेवंव्या
मिश्रदृष्टिरितिदृष्टिविभागमेन संगृह्यसूत्रकदयंपुरुषमुमुक्षुंसम्यक्प्रबोधयितुमुत्सहनेक्रमेणेत्यादिना श्रुतिवचांसिमुनिस्मरणानिचद्वयविशारदगीरपिसर्वशः त्रयमपेक्ष्यदृशांत्रितयंविनानहिघटामुपयांति
कदाचनेत्यंतेन॥ ४२ ॥

एवमनेकेषुपक्षेषुपस्थापितेषुसिद्धांतमाह एकस्येति ब्रह्मैवएकंवेद्यंतच्चसत्यंकालत्रयेप्यबाध्यंतस्यअज्ञानात्बहूनिवेद्यानिउपास्यानिअब्रह्मभूतानिकृतानिकल्पितानिवेदेसत्यप्रतिपत्त्यर्थं तेषामब्रह्मत्वंवेदएवा
ह तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेयंयदिदमुपासतइति तस्मिंश्चसत्येब्रह्मणिकश्चिदेवअवस्थितः ब्रह्मलाभोऽतिदुर्घटइत्यर्थः श्रुतिरप्यज्ञानकार्यत्वंजगतआह तुच्छेनाभवपिहितंयदासीत् तमसस्तन्महिनाजायतैकमिति
तुच्छेनरज्जुर्गादिवदध्यस्तेनमिथ्याभूतेनतमसाआहुंसर्वव्यापकंब्रह्मअपिहितंआच्छादितंयत्आसीत्तत्तुएकमेवसत्तमसःअज्ञानस्य तपसइतिपाठेअलोचनस्यसंकल्पमात्रस्यमहिनामाहात्म्येनअजायतप्रपं
चाकारेणआर्विवभूव यथाऋजुरज्ञानादृतासर्पाकारेणाविर्भवतितद्वदितिश्रुत्यर्थः ॥ ४३ ॥ एवमिति सत्यंप्रत्यगद्वयानंदंवेद्यंअज्ञात्वाबाह्यसुखलोभात्एतद्वानादिकंकर्तुंप्रवर्ततइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ सत्यादिति तथा
भवेत्परमानंशत्यच्युतस्यक्षुद्रानंदविषयोभिलापोभवेत् ततश्चासौयज्ञोऽज्योतिष्टोमादिःप्रतायेतसंतन्यते सत्यस्यवेदवचनस्यज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादेःअवधारणात्प्रामाण्यनिश्चयात् संकल्पेऽवितथो
भवेदितिपाठेसत्यज्ञस्यैवसत्यसंकल्पत्वंअन्यस्यतुसंकल्पोव्यइत्यर्थः सनष्पाठेयज्ञोपिसत्यस्यानवधारणादापरोक्ष्येणअनिश्चयादेवप्रवर्तते ज्ञानेतुसत्ये एतदुध्वाबुद्धिमानस्यात्कृतकृत्यश्चभारतेनिकृतकृत्यत्व

सनत्सुजातउवाच एकस्यवेदस्याज्ञानाद्देदास्तेबहवःकृताः ॥ सत्यस्यैकस्यराजेंद्रसत्येकश्चिदवस्थितः ॥ ४३ ॥ एवंवेदमविज्ञायप्राज्ञोहमितिमन्यते ॥ दान
मध्ययनंयज्ञोलोभादेतत्प्रवर्तते ॥ ४४ ॥ सत्यात्प्रच्यवमानानांसंकल्पश्चतथाभवेत् ॥ ततोयज्ञःप्रतायेतसत्यस्यैवावधारणात् ॥ ४५ ॥ मनसान्यस्यभवतिवा
चान्यस्याथकर्मणा ॥ संकल्पसिद्धःपुरुषःसंकल्पानधितिष्ठति ॥ ४६ ॥ अनैभृत्येनचैतस्यदीक्षितव्रतमाचरेत् ॥ नामैतद्धातुनिर्वृत्तंसत्यमेवसतांपरं ॥ ४७ ॥
ज्ञानंवैनामप्रत्यक्षंपरोक्षंजायतेतप ॥ विद्याद्बहुपठंतंतुद्विजंवैबहुपाठिनं ॥ ४८ ॥ तस्मात्क्षत्रियमामंस्याजल्पितेनैववैद्विजं ॥ यएवसत्यान्नांपैतिसज्ञेयोब्राह्म
णस्त्वया ॥ ४९ ॥

मेवस्मर्यते ॥ ४५ ॥ मनसेति यज्ञइत्यनुकुर्यते अन्यस्यएकस्ययज्ञोमनसादेवनाध्यानादिरूपोभवति वाचाब्रह्मयज्ञजपादिरूपोयज्ञोभवति कर्मणाप्रसिद्धोऽज्योतिष्टोमादिः
एतेषांपूर्वःपूर्वोऽज्यायान् संकल्पसिद्धःसत्यसंकल्पःसंकल्पानांकल्पनीयपदार्थानांब्रह्मलोकादीनामधिष्ठाताभवतिब्रह्मविन् तथाचश्रुतिःआमोतिस्वाराज्यं आमोतिमनसस्पतिं वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्वि
ज्ञानपतिरिति स्वराजोभावःस्वाराज्यंब्रह्मैश्वर्यं ॥ ४६ ॥ तस्यसंकल्पस्यअनैभृत्येनअदार्ढ्येन आत्माज्ञानाद्व्यसंकल्पत्वेसतीत्यर्थः दीक्षितव्रतंमुष्टीकरणवाग्यमनादिकंकुर्यात् एतन्नामदीक्षितइतिवदीक्षव्रतादेशे
इत्यनेनधानुनानिष्ठाप्रत्ययातेननिष्पन्नं कर्मजःसंस्कारआगतुकोविनाशीचेत्यर्थः सतांतुसत्यमेवपरंब्रह्मैवश्रेष्ठं अकृतकत्वेनाविनाशित्वात् ॥ ४७ ॥ एतदेवस्पष्टयति ज्ञानमिति प्रत्यक्षंशोकमोहनिवृत्तिरु
पज्ञानफलंप्रत्यक्षमित्यर्थः तपःकायिकंवाचिकंमानसिकंच तत्परोक्षंआमुष्मिकफलप्रदमित्यर्थः विद्यादित्यर्द्धेनपरोक्षज्ञानस्यव्यावृत्तिरिहउच्यते ॥ ४८ ॥ उक्तमेवोपसंहरति तस्मादिति जल्पितेनैवकेव
लाध्ययनेनैवसत्यात्प्रत्यगद्वयानंदात् तथाचश्रुतिः योवाएतदक्षरंगार्गिविदित्वास्माल्लोकायैतिसब्राह्मणइत्यपरोक्षज्ञानिनोब्राह्मणत्वमुक्त्वाऽर्थादितरस्याब्राह्मणत्वंदर्शयति ॥ ४९ ॥

नन्वेवमध्ययनयागादेर्वैयर्थ्यस्यादित्याशङ्क्येष्टापत्तिमाह छंदांसीति एषउपनिषत्प्रसिद्धःअथर्वामहामुनिर्महर्षिसंघोयानिपुराजगौतान्येवछंदांसिउपनिषद्भाषिणामनिश्चितं छदयन्निहवाएनंछंदांसिपा
पात्कर्मणइतिश्रुत्याछंदःशब्दनिर्वचनात् पुवाद्येतेअदृढयज्ञरूपाइतिअथर्वणोपनिषदियज्ञानांपापाद्रक्षितुमसामर्थ्यदर्शनात्ब्रह्मविद्यार्थानांछंदांसामुख्यंछंदस्त्वंकर्मार्थानांतुगौणमितिअत्रः किंच उतअपि
येपिअधीतवेदाःसोपनिषत्कंवेदंपाठतोर्थतश्चअधीतवंतस्तेपिनच्छंदोविदः यतःवेदवेद्यस्यऔपनिषदस्यपुरुषस्यतत्त्वंयाथात्म्यंनविदुःनजानंति अधेन्वाचरतिमाययैषवाचंशुश्रुवांअफलामपुण्यामिति पुण्यं
हिफलंवाचःसत्यमितिश्रुतिश्चैतदाह सत्यंपरंब्रह्म ॥५०॥ छंदांसिनामेति द्विपदांमनुष्याणांमध्येवरिष्ठ तत्रसत्येब्रह्मणिविषयेछंदांसिवेदाःस्वच्छंदयोगेनस्यानंयसंबंधेनैवभवन्ति कर्मकांडार्थज्ञानवत्ब्रह्मकांडा
र्थज्ञानंनमध्येऽनुष्ठानांतरमपेक्षते तथाहि तद्धैतत्पश्यन्पिर्वामदेवःप्रतिपेदेहंमनुरभवंसूर्यश्चेतिश्रुत्यादर्शनसार्वात्म्ययोर्मध्येतिष्ठन्गायत्रीत्यादौतिष्ठतिगायत्योर्मध्येइवकार्यांतरवार्यते तेनचज्ञानेनसंत्येन चका
रएवकारार्थे तेनैवेत्यर्थः छंदोविदोभवन्तिनकर्ममात्रज्ञानेन तान्छंदोज्ञान्अधीत्यप्राप्यआर्याःवेदस्यवेद्यंवेदनीयंब्रह्मनगताइतिनअपिनुगताःप्राप्ताएवेत्यर्थः एतेनतद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यस्याःश्रुतेर

छंदांसिनामक्षत्रियतान्यथर्वापुराजगौमहर्षिसंघएषः॥छंदोविदस्तेयउतनाधीतवेदानवेदवेद्यस्यविदुर्हितत्वं॥५०॥छंदांसिनामद्विपदांवरिष्ठस्वच्छंदयोगेन
भवन्तितत्र॥छंदोविदस्तेनचतानधीत्यगतानवेदस्यनवेद्यमार्याः॥५१॥नवेदानांवेदिताकश्चिदस्ति कश्चित्त्वेतान्बुध्यतेवांपिराजन्॥योवेदवेदान्नसवेदवेद्यं
त्येस्थितोयस्तुसवेदवेद्यं॥५२॥नवेदानांवेदिताकश्चिदस्तिवेद्येनवेदंनविदुर्नवेद्यं॥योवेदवेदंसचवेदवेद्यंयोवेदवेद्यंनसवेदसत्यं॥५३॥योवेदवेदान्सचवेदवेद्यं
नतंविदुर्वेदविदोनवेदाः॥तथापिवेदेनविदंतिवेदंयेब्राह्मणावेदविदोभवन्ति॥५४॥

र्थोदर्शितः॥५१॥तथापिब्रह्मणोदुर्ज्ञेयत्वमाह नेति वेदानांरहस्यवेदिताज्ञाताकश्चिन्नास्ति
कश्चित्तुएतान्वेदान्रहस्यप्रतिपादकान्चित्तशुद्ध्यतिशयाद्बुध्यते योव्युत्थितःतत्त्वमसिवाक्यार्थानुसंधातावावेदान्वेदससविकल्पकःत्रिविकल्पकंवेद्यं सर्ववृत्तिलयेप्रकाशमानंब्रह्मनवेदंकिंतुसत्येसर्ववृत्ति
बाधावधिभूतेप्रत्यक्चैतन्येस्थितएवनिर्विकल्पकंमुखंवेद ॥५२॥ इममेवार्थंभंग्यंतरेणाह नेति वेदानांवेद्यानामहंकारादीनामचेतनानांमध्येकश्चिद्वेदितानास्ति अतोहेतोःवेद्येनचेतसविदंवेदबोध्यमात्मानंनवि
दुः नापिवेद्यंअनात्मानमपिनविदुः आत्माऽनात्माचनजडस्यविषयावित्यर्थः मनुजडयाधीवृत्त्याआत्माज्ञायतएव दृश्यतेत्वय्ययावुत्थ्येतिश्रुतेरित्याशङ्क्याह वेदंआत्मानंयोवेदसएववेद्यमनात्मानंसर्ववेद आत्म
प्रभवत्वात्सर्वस्य यस्तुबहिर्मुखःवेद्यंअनात्मानंवेदससत्यंब्रह्मनवेद तथाचश्रुतीभवतः आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनैदंसर्वविदितं परांचिखानिव्यतृणत्स्यंभूस्तस्मात्पराङ्मुपश्यतिनानरात्मन्नि
ति व्यतृणतंहिसितवात् ॥५३॥ किंच यश्चिदात्मासर्वेषांप्रत्यक्त्वेनप्रसिद्धः वेदान्वेदयंतितेवेदाःतान्प्रमाणानिवेदसएववेद्यंप्रमेयमपिवेदनतुनानिवेद्यंविदुःजडत्वात् तंचप्राणम्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुःश्रोत्रस्य
श्रोत्रमनसोयेमनोविदुरितिप्राणादीनांप्रवर्तकत्वेनप्रसिद्धं वेदाःप्रमाणानिवेदविदःप्रमातारश्चनविदुः यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहेतितस्यवाङ्मनसानातत्वश्रुतेः यद्यप्येवंतथापिवेदंवेदितारमात्मानंवेदेनै
वप्रमाणेनअहंब्रह्मास्मीत्यादिनाविदंतिजानंति केते येब्राह्मणाःवेदविदोवेदंपाठतोऽर्थतोऽनुष्ठानतश्चविदंतिवेदविदः अध्ययनयज्ञादिनासंस्कृतचित्ताएववाक्यादात्मानंलक्षणयाजानंतिनत्वन्येइत्यर्थः॥५४॥

इदमेवदृष्टानेनप्रतिपादयति धामांशेति धामतेजःतन्मयाःअंशायस्यसतेजोमयोऽर्थाच्चंद्रःतस्यभागःकलाप्रतिपद्गतातस्यसंवेदनेज्ञापनेयथाचयथैवहिप्रसिद्धमहीरुहस्यशाखाउपादीयते तथाहितथैववेदाःप
रमात्मनःसंवेदनेऽर्थेपरमपुरुषार्थरूपेसत्येसर्वथाप्यवाच्येवेदाःउपादीयंतइतिआमनन्ति तंतौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीत्यौपनिषदत्वविशेषणात् वाचामगोचरत्वश्रुतेश्चसोयंदेवदत्तइत्यादिवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवा
क्यमपिलक्षणयात्त्वार्थप्रमापयत्येवेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ एवंगुरुपसदनपूर्वकंवाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायमुक्तागुरुलक्षणान्याह अभीति ब्राह्मणं ब्रह्मविदंलक्षणतोभिजानामि लक्षणमेवाह व्याख्यातारं उपक्रमोपसंहारै
करूप्यादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गानुसारेणवाक्यार्थवर्णनकृशलं विचक्षणंश्रुतार्थस्ययुक्तिभिरनुचितनेसमर्थं निदिध्यासनपरिपाकेनापरोक्षसाक्षात्कारबलान्यश्छिन्नविचिकित्सोनिःसंशयःसन्परस्यापिसर्वसं
शयान्वाच्येवेदोति अत्रस्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेतिन्यायेनसंशयान्दूरीकरोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ परीप्यतेस्मिन्नितिपर्येषणंअन्वेषणस्थानंप्राचीनंप्राग्दिशिस्थंनपिदक्षिणादिदिक्स्थंनपिअदिशंदिग्विही
नंअंतर्हृदेयइत्यर्थः ॥ ५७ ॥ एतदेवाह तस्येति प्रत्यर्थिषुआत्मत्वेनप्रथमानेष्वनात्मसुपंचसुकोशेषु पर्येषणमन्वेषणंगच्छेत्कुर्यादित्यर्थः कथंचनेत्यव्यक्तमालंबनंक्लेशसाध्यमिति सूचयति अव्यक्ताहिगति

धामांशभागस्यतथाहिवेदायथाचशाखाहिमहीरुहस्य ॥ संवेदनेचैवयथामनंतितस्मिन्सत्येपरमात्मनोर्थे ॥ ५५ ॥ अभिजानामिब्राह्मणंव्याख्यातारंविच
क्षणं ॥ यश्छिन्नविचिकित्सःसव्याचष्टेसर्वसंशयान् ॥ ५६ ॥ नास्यपर्येषणंगच्छेत्प्राचीनंनोतदक्षिणं ॥ नार्वाचीनंकुतस्तिर्यङ्नादिशंतुकथंचन ॥ ५७ ॥ तस्य
पर्येषणंगच्छेत्प्रत्यर्थिषुकथंचन ॥ अविचिन्वन्निमंवेदेतपःपश्यतितं प्रभुं ॥ ५८ ॥ तूष्णींभूतउपासीतनचेष्टेन्मनसापिच ॥ उपावर्तस्वतद्वह्न्यंतंरात्मनिविश्रु
तं ॥ ५९ ॥ मौनान्नसमुनिर्भवतिनारण्यवसनान्मुनिः ॥ स्वलक्षणंतुयोवेदसमुनिःश्रेष्ठउच्यते ॥ ६० ॥ सर्वार्थानांव्याकरणाद्व्याकरणउच्यते ॥ तन्मूलतोव्या
करणंव्याकरोतीतितत्तथा ॥ ६१ ॥ प्रत्यक्षदर्शीलोकानांसर्वदर्शीभवेन्नरः ॥ सत्येवैब्राह्मणस्तिष्ठंस्तद्विद्वान्सर्वविद्ववेत् ॥ ६२ ॥

दुःखं देहवद्विरवाप्यतइतिस्मृतेः वेदेइमंआत्मानंअविचिन्वन्वेदांतन्यायानप्यचितयन्नित्यर्थः तपःतपस्वीआलोचनवान्ध्यायीतंप्रभुंपश्यति तंपश्यतिनिष्कलं ध्यायमानइतिश्रुतेः ॥ ५८ ॥ तूष्णींभूतइत्यनेन
वागादिवाह्येन्द्रियव्यापारोपरमउक्तः मनसापिनचेष्टेत् नचेष्टेत्यनेनमानसव्यापारोपरमउक्तः अंतरात्मनिहार्दाकाशे विश्रुतंवेदेप्रख्यातंतद्वाचामगोचरं ब्रह्मउपावर्तस्वउपागच्छ ॥ ५९ ॥ मौनान्ध्यानमात्रा
न्मुनिर्भवतिनापिअरण्यवासात्संन्यासमात्रात् किर्तर्हियःस्वलक्षणंस्वस्यप्रत्यगात्मनोलक्षणंजगज्जन्मादिहेतुत्वंसच्चिदानंदात्मकत्वंचयोवेदजानातिसश्रेष्ठः संन्यासिभ्योयोगिभ्यश्चज्ञानीश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ६० ॥
लतइतिल्यब्रह्मोपेपंचमी मूलंकारणंब्रह्मप्राप्येत्यर्थः तत्रव्याकर्तापरमात्मैवतन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियत नामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिभ्यामित्याह व्याकरोतीति श्रौतव्युत्पत्तिप्रदर्शनमेतम् ॥ ६१ ॥ सार्वज्ञ्य
मपिब्रह्मविदामनौषचारिकमित्याह प्रत्यक्षेति सत्येतिष्ठन्ननुदृश्यंतरेदेहाद्याकारे ब्राह्मणःब्रह्मविद् तद्विद्वान्ब्रह्मविद्वानितिब्राह्मणपदव्युत्पत्तिप्रदर्शनं ॥ ६२ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति धर्मादिष्विति धर्मश्चसत्यंचदमस्तपश्चेत्यादिषुद्वादशसुस्थितः तथासत्यादिरूपेअष्टविधेअप्रमादेचस्थितः एवंसाधनवान्वेदेषुपूर्वोक्तेषुआरोपदृष्टिव्यामिश्रदृष्ट्यपवाददृष्टिरूपेषुआनुपूर्व्येणसोपानारोहणन्यायेनपरमेपदेस्थितोहमेतत्त्वानुभवसिद्धं बुद्ध्यास्वतःस्नेहवत्यातेनुभ्यं ब्रवीमि सोपानक्रमस्तुवृत्तिहतापनीयेभूयते ओतानुज्ञाब्रुवाऽविकल्पैरिति अस्यार्थः ओतत्वंकारणव्यामिकाः र्ययद्वन्द्वोघटे सर्वत्रह्येतितन्निष्ठाजानतेपरिणामतः १ कार्यस्यासमसत्त्वंयत्कारणेसमुदीरितं तदनुज्ञातृशब्दार्थोमरौवारिविवर्तनं २ एतन्निष्ठास्तनोभूत्वाजगन्मिथ्येतिजानते अनुज्ञायांजगत्तुच्छंशशृङ्गादिवन्मत्तं ३ एवंसोपानरीत्यैवभूमित्रितयलंघनात् अविकल्पंपरंयत्तदहं ब्रह्मास्मिनिर्भयमिति ॥ ६३ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७३ ॥ एवंआत्मज्ञानमार्गं श्रुत्वातस्यांतरंगसाधनंयोगंश्रोतुं पृच्छति सनत्सुजातेति परांउक्तादपिअत्युल्लेखं ब्राह्मीं ब्रह्मप्रापिकांवाचंउपनिषदंवदसेजानीषे भासनोपसंभाषाज्ञानेति तद् विश्वंरूप्यतेप्रकाशनेस्यां यांज्ञातवतोऽन्यत्तुज्ञानव्यंनावशिष्यतइत्यर्थः कामेनकाम्यमानेनविषयेणपरांदूरीभूतांविषयवार्ताहीनामित्यर्थः अतएवसुदुर्लभांकथांकथनीयांप्रब्रूहि हेकुमारइदंमेममवाक्यंत्वांप्रतिप्रार्थनारूपंवचनं अवधेहीतिशेषः ॥ १ ॥

धर्मादिषुस्थितोप्येवंक्षत्रियब्रह्मपश्यति ॥ वेदानांचानुपूर्व्येणएतद्बुद्ध्याब्रवीमिते ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसनत्सुजातपर्वणिसनत्सुजातवाक्येत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच सनत्सुजातयामिमांपरांत्वंब्राह्मींवाचंवदसेविश्वरूपां ॥ परांहिकामेनसुदुर्लभांकथांप्रब्रूहि मेवाक्यमिदंकुमार ॥ १ ॥ सनत्सुजातउवाच नैतद्ब्रह्मत्वरमाणेनलभ्यंयन्मांपृच्छन्नतिदृश्यस्यतीव ॥ बुद्धौविलीनेमनसिप्रचित्याविद्याह्रिसाब्रह्मचर्येणलभ्या ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अत्यंतविद्यामितियत्सनातनींब्रवीषित्वंब्रह्मचर्येणसिद्धां ॥ अनारभ्यांवसतीहकार्यकालेकथंब्राह्मण्यममृतत्वंलभेत ॥ ३ ॥ सनत्सुजातउवाच अव्यक्तविद्यामभिधास्येपुराणींबुद्ध्याचतेपांब्रह्मचर्येणसिद्धां ॥ यांप्राप्यैनंमर्त्यलोकंत्यजंतियावैविद्यागुरुवद्भेदपुनित्या ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ब्रह्मचर्येणयाविद्याशक्यावेदितुमंजसा ॥ तत्कथंब्रह्मचर्यस्यादेतद्ब्रह्मन्ब्रवीहिमे ॥ ५ ॥

ब्रह्मविद्यायाः दुर्लभत्वं दर्शयन् सनत्सुजात उवाच नैतदिति

तदप्यसि अहं ब्रह्म विद्याधिकार्यस्मीति दृश्यसि पाठांतरे अभिषंगेण निर्बन्धेन विद्यालक्षणमाह बुद्ध्याविति सर्वेषामिन्द्रियाणां निरोधेन मनोमात्रमनुपरतंसंकल्पाद्यात्मकं तिष्ठति तस्मिन्नपि अहं ब्रह्मास्मीति निश्चयस्य भावायां बुद्धौ विलीने सति प्रचित्या प्रगतं चित्तं यस्यां सानिरुद्ध सर्ववृत्तिकाकाचिदवस्था विद्येत्युच्यते सा च ब्रह्मचर्येण गुरुकुलवासेन लभ्या ॥ २ ॥ अत्यंतं अंतस्त्रिविधपरिच्छेदः तमतिक्रान्तं अत्यंतं ब्रह्मतद्विषयां विद्यां सनातनीं नित्यसिद्धां प्रत्यगात्मनो नित्यापरोक्षत्वात् यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेः सिद्धां अभिव्यज्यमानां तत्र हेतुः अनारभ्यां कर्मवदारं भायोग्यां याचकार्यकाले इह आत्मन्येव वसति नित्यसिद्धत्वात् एवं सति ब्राह्मण्यं ब्राह्मणस्य योग्यं अमृतत्वं कथं लभेत न हिलब्धलाभार्थं यत्नोपेक्षं तदिति ब्रह्मचर्याद्यनुष्ठानाक्षेपः ॥ ३ ॥ अत्रोत्तरमाह अव्यक्तेति बुद्ध्याख्योपाधि संबंधजनितकालुष्यादविविक्ततयानव्यक्तमव्यक्तं ब्रह्मतस्य विद्यां अयं भावः यद्यपि ब्रह्म नित्यापरोक्षं आत्मत्वात् तथापि अशनायाद्यतीतस्य तस्य विविक्तस्य परोक्षत्वात् तदापरोक्षाय यत्नोयुक्त इति ॥ ४ ॥ अंजसा अर्जवेन ॥ ५ ॥

आचार्येति योनिःस्थानं योनिर्द्वन्द्वनिषदेअकारि स्वेयोनौनिषदतंसरूपाइत्यादौदर्शनात् गर्भेभूत्वातस्थनिष्कपटसेवयाअंतरंगत्वंप्राप्येत्यर्थः शास्त्रकाराःशास्त्रकर्तृत्वंब्रह्मण्येवश्रुतमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्वेदइत्यादिनागुरोरनुग्रहादिहैवब्रह्मभावंप्राप्तुंवीत्यर्थः परमंअपुनरावृत्तिं योगंब्रह्मणासहैक्यंयांति ॥ ६ ॥ अस्मिन्निति येजितकामाःब्राह्मींस्थितिप्राप्तुंयेचद्वंद्वसहाःतेदेहादात्मानंनिर्हरन्तिपृथक्कुर्वन्ति सत्वसंस्थाःसत्वगुणभाजः श्रुतिश्च तंस्वाच्छरीरात्यद्वहेन्मुंजादिवदपीकांघैर्येगेति प्रवहेत्पृथक्कुर्यात् ॥ ७ ॥ आचार्यःशास्ताउपदेष्टाऽयस्यांसाजातिर्जन्म यथाब्राह्मणस्यसावित्रीप्राप्त्यासावित्रंद्वितीयंजन्मएवं आचार्यात्पुत्रब्रह्मविद्याप्राप्त्यापितस्यजन्मांतरंभवति तच्चमोक्षहेतुत्वात्पुण्यत्वादिगुणसंयुक्तं ॥ ८ ॥ आचार्यमाहात्म्यप्रख्यापकंमंत्रं पठति यःप्रावृणोतीति यःआचार्यःवर्णान्ब्राह्मणादीन्अवितथेनवितथमनृतममात्माजडेतदन्येनसत्येनचिदात्मनाप्रकर्षेणआवृणोतिसवास्त्राभ्यंतरंवासयति द्वेनोत्थमयनिवारणेनपालयतीत्यर्थः ऋतंब्रह्म कुर्वन्वाचाआविष्कुर्वन् तस्यफलमाह अमृतंसंप्रयच्छन्निति अमृतंमोक्षं

सनत्सुजातउवाच आचार्ययोनिमिहयेप्रविश्यभूत्वागर्भंब्रह्मचर्यचरन्ति ॥ इहैवतेशास्त्रकाराभवंतिप्रहायदेहंपरमंयांतियोगं ॥ ६ ॥ अस्मिंल्लोकेवैजयंतीह कामान्ब्राह्मींस्थितित्यनुतितिक्षमाणाः ॥ तआत्मानंनिर्हरन्तीहदेहान्मुंजादिपीकामिवसत्वसंस्थाः ॥ ७ ॥ शरीरमेतौकुरुतःपितामाताचभारत ॥ अचार्यशास्ता याजातिःसापुण्यासाऽजराऽमरा ॥ ८ ॥ यःप्रावृणोत्यवितथेनवर्णानृतंकुर्वन्नमृतंसंप्रयच्छन् ॥ तंमन्येतपितरंमातरंचतस्मैनद्रुत्येत्कृतमस्यजानन् ॥ ९ ॥ गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयतीतस्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ॥ मानंनकुर्यान्नादधीतरोपमेपप्रथमोब्रह्मचर्यस्यपादः ॥ १० ॥ शिष्यवृत्तिक्रमेणैवविद्यमाप्नोति यः शुचिः ॥ ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्यप्रथमःपादउच्यते ॥ ११ ॥ आचार्यस्यप्रियंकुर्यात्प्राणैरपिधनैरपि ॥ कर्मणामनसावाचाद्वितीयःपादउच्यते ॥ १२ ॥ समागुरौयथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यांतथाचरेत् ॥ तत्पुत्रेचतथाकुर्वन्द्वितीयःपादउच्यते ॥ १३ ॥ आचार्येणात्मकृतंविजानन्ज्ञात्वाचार्यंभावितोस्मीत्यनेन ॥ यन्मन्येततंप्रतिदृष्टुं द्विःसंवत्तृतीयोब्रह्मचर्यस्यपादः ॥ १४ ॥ नाचार्यस्यानपाकृत्यप्रवासंप्राज्ञःकुर्वीतनैतदहंकरोमि ॥ इतीवमन्येतनभाषयेत्सवैचतुर्योब्रह्मचर्यस्यपादः ॥ १५ ॥

कृतंतत्कृतमुपकारं ॥ ९ ॥ शुचिःस्नानादिनाभावशुद्ध्याच अप्रमत्तःगुरुशुश्रूषायांसावधानः मानंकुर्यात् तुच्छमपिकार्यंशिशूनांशौचादिकंनदपिकर्तव्यमेवेत्यर्थः अत्यंतश्रमेपिरोपनादधीतनविदध्यात् ॥ १० ॥ शिष्यवृत्तिःसायंप्रातर्भिक्षणेनजीवनं तेनैवक्रमेणनतुगुर्वन्मोपजीवनेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ द्वाभ्यांश्लोकाभ्यांब्रह्मचर्यस्यप्रथमपादमुक्त्वाद्वाभ्यांद्वितीयपादमाह आचार्यस्येति ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्राप्तविद्यो भावितोवर्धितोस्मीतिजानन्न्यन्मन्यते ॥ १४ ॥ अनपाकृत्यविद्यायानिष्क्रयार्थमृणमर्थदानेनअपरितृप्त्य प्रवासगुरुगृहादन्यत्राश्रमांतरेस्थितिनकुर्वीत एतत्गुरवेअर्थप्रदानमहंकरोमीतिनैवमन्येतमनसा नचभाषयेत् स्वार्थेणिच् वदेतवाचा ॥ १५ ॥

चतुष्पाद्व्रतचर्येणलभ्यांचतुष्पदीविद्यामाह कालेनेति कालेनबुद्धिपरिपाकेन उत्साहयोगेनबुद्धिवैभवेन शास्त्रेणसहाभ्यायिभिर्विचारेण क्रमस्तुनविवक्षितः उक्तंच आचार्यात्पादमादत्तेपादंशिष्यःस्वमेध
या कालेनपादमादत्तेपादंसब्रह्मचारिभिरिति ॥ १६ ॥ धर्मादय इति यस्यब्रह्मचर्यस्यरूपंस्वरूपभूताइत्यर्थः अन्यानिचांगानिआसनप्राणजयादीनि बलयोगेनित्योद्युक्तता ब्रह्मार्थेविदार्थःकर्मब्रह्मणीतयोयोगे
नअधिगमेनब्रह्मचर्यफलतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एवमिति अहंकरोमीत्यभिमानंविनातत्पकाशकंवचनंचविनागुर्वर्थार्थप्रवृत्तः सःआचार्यःवृत्तिजीविकांएतिप्राप्नोति वृत्तिवर्त्तनं शिष्यस्येतिशेषः ॥ १८ ॥ व
सन् ब्रह्मचर्येइतिशेषः सर्वतःसर्वैःप्रकारैःवर्धनिवर्धने वर्धति धनैरितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ आकांक्ष्येति रसभेदःपारदगुटिकाविशेषश्चितामणिसंज्ञस्तंचितितवस्तुप्रदंअर्थयन्ते तेषारसभेदार्थिनांयथा

कालेनपादंलभतेतथार्थततश्चपादंगुरुयोगतश्च ॥ उत्साहयोगेनचपादमृच्छेच्छास्त्रेणपादंचततांभियाति ॥ १६ ॥ धर्मादयःद्वादशयस्यरूपमन्यानिचांगानि
तथावलंच ॥ आचार्ययोगेफलतीतिचाहुर्व्रह्मार्थयोगेनचब्रह्मचर्यं ॥ १७ ॥ एवंप्रवृत्तोयदुपालभेतवैधनमाचार्यायतदनुप्रयच्छेत् ॥ सतांवृत्तिबहुगुणामेवमे
तिगुरोःपुत्रेभवतिचवृत्तिरेषा ॥ १८ ॥ एवंवसन्सर्वतोवर्धतीहवहून्पुत्रानूलभतेचप्रतिष्ठां ॥ वर्धतिचास्मैप्रदिशोदिशश्चवसत्यस्मिन्ब्रह्मचर्येजनाश्च ॥ १९ ॥
एतेनब्रह्मचर्येणदेवादेवत्वमाप्नुवन् ॥ ऋषयश्चमहाभागाब्रह्मलोकंमनीषिणः ॥ २० ॥ गंधर्वाणामनेनैवरूपमप्सरसामभूत् ॥ एतेनब्रह्मचर्येणसूर्योप्यङ्गाय
जायते ॥ २१ ॥ आकांक्ष्यार्थस्यसंयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ॥ एवंत्येतेसमाज्ञायतांहृभावंगताइमे ॥ २२ ॥ यआश्रयेत्पावयेच्चापिराजन्सर्वशरीरंतपसातप्य
मानः ॥ एतेनवैवालयमभ्येतिविद्वान्मृत्युंतथासजयत्यंतकाले ॥ २३ ॥ अंतवतःक्षत्रियतेजयंतिलोकान्जनाःकर्मणानिर्मलेन ॥ ब्रह्मैवविद्वांस्तेनचाभ्येनिसर्व
नान्यःपंथाअयनायविद्यते ॥ २४ ॥

आकांक्ष्यस्यलिप्सितस्यार्थस्यसंयोगःप्रार्थितस्ततोयादृक्भावोभवति एवमेवएतेदेवादयःसमाज्ञायब्रह्मचर्यमुपेत्यतादृग्भावंसत्यसंकल्पत्वाच्चितित
वस्तुप्रदत्तंगताः ॥ २२ ॥ यइति सर्वंचतुष्पाद्व्रतचर्येयआश्रयेत्शरीरंचपावयेत् वाल्यंरागद्वेषादिराहित्यंवेदांतार्थानांयुक्तिपूर्वकमनुचितनेनतत्त्वनिश्चयंवा अंतकालेइत्यनेनयावज्जीवंउक्तप्रकारेवात्येतिष्ठे
दितिदर्शितं यथोक्तं शक्रोतीहैवयःसोढुंप्राक्शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्वेगंसयुक्तःससुरवीनरइति ॥ २३ ॥ अंतेति तेअविद्वांसःअंतवतःअनित्याल्लोकान्कर्मणाजयन्ति विद्वांस्तुब्रह्मैवसार्वात्म्यात्सर्वे
नज्ञातेनब्रह्मणाअभ्येतिअतस्तस्यकर्मप्राप्यंकिंचित्फलंनावतिष्ठतेइत्यर्थः अतःज्ञानादन्यःपंथाःअयनायमोक्षायनविद्यते ज्ञानादेवतुक्वैवल्यमित्यवधारणात् ॥ २४ ॥

कामः रूपभिलाषः पारतन्त्र्यमद्यदिवशत्वं पैशुनं राजद्वारादौ परदोषसूचनं अर्थहानिः नटनर्तकवेश्यादिषु दुन्देनवावित्तनाशः विवादो वैरं ॥ १० ॥ मोदो हर्षः दर्पहेतुः लटो दृष्यतीत्यापस्तं बोक्तेः अतिवादो निर्मर्यादं वचनं संज्ञानाशः कार्याकार्यविवेकराहित्यं अभ्यसूयितानैरन्तर्येण परद्रोहशालता एतन्मदवत्त्वं विगर्हितं निदिनं सद्भिः सदाहीत्यापत्कालेपि नाश्रयणीयमिति सूचितं ॥ ११ ॥ सुहृदां प्रिये सति हर्षः अप्रिये सति व्यथेति द्वौ सौहृदे गुणौ तृतीयमाह स्यादिति सुहितमिति पाठे मुतरां हितं इष्टं पुष्टिकरं देयं दातारं भव्यगेयेति वत्कर्तृरिक्त्यः यो दातारं अयाच्यमपि पुत्रादिकं मुख्यं कर्म भूतं याचते स अभ्यर्थितः प्रार्थितो दाता तस्मै इष्टादीन् अर्हति दातुमिति शेषः सार्धं श्लोको वाक्यं ॥ १२ ॥ चतुर्थमाह त्यक्तेति यस्मै सर्वस्वं दत्तं तस्य गृहे कामात् मया यमुपकृतं इति बुद्धितः न संवसेत् तेन कदाचिदनादृतः सन् मौहार्दभंगं कुर्यादिति भावः पंचममाह भुंक्ते केमेति स्वकर्माजितमेव धनं भुंक्ते ननु मित्राद्यजितं अन्यथा कालेन हेलनां प्राप्य सौहृदभंगो मोभूदिति षष्ठमाह स्वाशिपं बाधते च स्वस्य श्रेयोपिमित्रहितार्थं नाशयतीत्यर्थः पाठान्तरे स्वासितं स्वस्था

कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादो य पैशुनं ॥ अर्थहानिर्विवादश्च मात्सर्यं प्राणपीडनं ॥ १० ॥ ईर्ष्या मोदोतिवादश्च संज्ञानाशो अभ्यसूयिता ॥ तस्मात्प्राज्ञानमाद्येतस्य दात्येतद्विगर्हितं ॥ ११ ॥ सौहृदे वैपद्गुणावेदितव्याः प्रिये लप्यन्त्यप्रिये च व्यथन्ते ॥ स्यादात्मनः सुचिरं याचते यो दाता त्वयाच्यमपि देयं खलु स्यात् ॥ इष्टान् पुत्रान्विभवान् स्वांश्च दारान् अभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः ॥ १२ ॥ त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामाद्भुंक्ते कर्म स्वाशिपं बाधते च ॥ १३ ॥ द्रव्यवान् गुणवान् वं त्यागी भवति सात्विकः ॥ पंचभूतानि पंचभ्यां निवर्तयति तादृशः ॥ १४ ॥ एतत्समृद्धमप्यूर्ध्वतपो भवति केवलं ॥ सत्त्वात्प्रच्यवमानानां संकल्पेन समाहितं ॥ १५ ॥ यतो यज्ञाः प्रवर्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् ॥ मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा ॥ १६ ॥

नं राज्यादिकं आस्तेस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ज्ञेयं स्वाशिवमिति पाठे स्वस्य आसमन्तान् शिवं श्रेयस्कं गमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ईर्ष्याणां निवर्तनं समृद्धं पुष्कलमपि केवलं तप एव ऊर्ध्वं ऊर्ध्वगतिप्रदं भवति न ज्ञानवदिहैव कृतकृत्यता मापाद्यतीत्यर्थः केषामित्यन आह सत्त्वादिति ये सत्त्वान् धैर्यात् च्यवन्ते तीव्रवैराग्याभावात् तेषां च संकल्पेन ब्राह्मणैर्लौकिकान् दिव्यान् भोगान् भोक्ष्ये इत्येवं रूपेण समाहितं संभूतं तपो भवति तेषामेवोर्ध्वगतिर्भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ यतः संकल्पात् यज्ञाः प्रवर्धन्ते तस्यैव सत्यस्य संकल्पस्यावधारणात् संकल्पं देवाः स्यपि ततः समुत्तिष्ठन्तीति श्रुतेर्योगी सत्यसंकल्पो भवति अन्यस्य एकस्य यज्ञः मनसैव भवति सत्यसंकल्पत्वात् तथा ह्युपाख्यायते त्रितोनाम मुनिर्भ्रात्रा कूपे पातितः सन् तत्रैव मनसा कृत्स्नं यज्ञं चकारेति त्रितः कूपे वह्नौ देवान् हवत ऊतयेदिति मंत्रवर्णाच्चेतद्गम्यते अवहितो ध्यायन् हवते आद्रयति ऊतयेदयज्ञं संतत्यै अन्यस्य मध्यमस्य वाचैव ब्रह्म यज्ञजपादिना यज्ञो भवति अन्यस्य प्राकृतस्य कर्मणा आज्यपशुपुरोडाशीयादिप्रधानया क्रियया ॥ १६ ॥

संकल्पेति सगुणब्रह्मवेदात्तत्वं संकल्पं पुरुषं असंकल्पं चिदात्माऽधितिष्ठति श्रुत्यमिव राजा ननु अतएव चानन्याधिपतिरिति विदुषः सत्यसंकल्पत्वादेव अनन्याधिपतित्वं कथं सूचितं ईश्वरांतराभिप्रायेणेति गृहाण
तथाच श्रुतिः तस्य हनदेवाश्च नान्यत्वाद् ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति देवाश्च न देवा अपि ह प्रसिद्धं तस्य ब्रह्मविदः अभूत्यै अनैश्वर्याय न ईशतेन समर्था भवन्ति तत्र हेतुः आत्मा हीति इति श्रुत्यर्थः किंच अन्यदपि मे मत्तः
शृणु तदेवाह ब्राह्मणस्य निर्गुणब्रह्मविदः संकल्पविशेषेण असंकल्पो धितिष्ठति सगुणोपासकापेक्षया निर्गुणविदिसत्यसंकल्पत्वादिकमतिशयेनाविर्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एतद्योगशास्त्रं अध्यापयेत् शिष्यान् पाह
येत् यतः यशस्यं यशसे ब्रह्मणे तत्प्राप्त्यै हितं इतो न्यत्वात्वाचो विकारा एव एतच्च कवयो वदन्ति योगे योगिनि तदधीनं सर्वमित्यर्थः येतत्तं योगं विदुः शेषं स्पष्टं ॥ १८ ॥ कर्मणा सत्यं ब्रह्म न जयेत् न प्राप्नुयात् यत्तज्जुहुया
त् यत्तज्जेद्वा एतेन होमया गात्मकेन कर्मणा बालः अविद्वान् अमृत्युमोक्षं न जयति न प्राप्नोति रतिं आनंदं लभतिलभते ॥ १९ ॥ तूष्णीमित्यर्थो व्याख्यातः स्तुत्या प्रीतिर्निन्दया रोषं च वर्जयेत् ॥ २० ॥ अत्रेति हेक्षत्रि
यवेदेषु पूर्वोक्तदृष्टिभेदेषु आनुपूर्व्येण आरोपय्यामि श्रापवादक्रमेण तिष्ठन् अत्रैव ब्रह्म पश्यति आविशति तादात्म्यं च महाकाशघटाकाशान्यायेन उपाधिविलयात् प्राप्नोति तस्माद्दृष्टार्थाऽनंतफलाच्च ब्रह्मविद्याऽदृष्टार्थात्
संकल्पसिद्धं पुरुषमसंकल्पो धितिष्ठति ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण किंचान्यदपि मे शृणु ॥ १७ ॥ अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचो विकाराः कवयो वदन्ति ॥ अस्मिन्योगे
सर्वमिदं प्रतिष्ठितं येतद्दिदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १८ ॥ न कर्मणा सुकृतेनैव राजन्सत्यं जयेत्तज्जुहुयाद्वा यजेद्वा ॥ नैतेन बालोऽमृत्युमभ्येति राजन् रतिं चासौ न लभत्यंत
काले ॥ १९ ॥ तूष्णीमेकउपासीत चेष्टेत मनसापि न ॥ तथा संस्तुतिर्निंदाभ्यां प्रीतिरोषौ विवर्जयेत् ॥ २० ॥ अत्रैव तिष्ठन् क्षत्रियब्रह्मा विशति पश्यति ॥ वेदेषु च
नुपूर्व्येण एतद्दिद्वन्बवीमि ते ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिसनत्सुजातपर्वणिसनत्सुजातवाक्ये पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥
सनत्सुजात उवाच यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ॥ तद्वै देवा उपासते तस्मात्सूर्यो विराजते ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनं ॥ १ ॥

विनाशिफलात्कर्मणः श्रेयसीति ज्ञात्वा ज्ञानार्थमेव यतेतितेतुभ्यं ब्रवीमि ॥ २१ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ पूर्वाध्यायान्ते मनसापि न चेष्टेतेत्युक्तं
अमनसश्चेष्टाराहित्ये सति महता ब्रह्मचर्यादियत्नेन शून्यशेषतैव साधिता भवतीत्याशंक्य शून्यवदेव निर्धर्मकं शून्यभावस्यापि प्रकाशकं सद्रूपं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नत्वेन ज्ञेयमस्तीत्यस्मिन्नर्थे मंत्रानुदाहरति योगिप्रत्यक्षं च
पुनः पुनः प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति यत्तच्छुक्रं मित्यादिनाऽध्यायेन यत्तच्छुक्रं बीजमिव बीजं विश्वोत्पत्त्यादिमूलकारणं सर्वचेष्टाप्रवर्तकं आनंदरूपं महत्तत्त्वरूपोपाधिशून्यं ज्योतिर्ज्ञेयमात्रं दीप्यमानं सूर्यादिरूपे
ण महद्यशोनामकं तदेव देवा इन्द्रियाणि उपासते अनुसरन्ति तस्मादेव मूलकारणात्सूर्यो जगत्सवधर्मामायोपाधिरीश्वरो विराजते तथाच श्रुतयः आनंदात्त्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनंदेन जातानि जीवन्ति
आनंदं प्रयंत्य भिसंविशन्तीति कोसेवान्यात्कः प्राण्यन् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः न तस्येशेकश्च न तस्य नाम महद्यशः न प्राणेन न आपानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्ने
तावपाश्रितो प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्च धुरित्यादयः तं परमात्मानं योगिनः चित्तवृत्तिनिरोधेन भगवंतं सर्वैश्वर्यवंतं संप्रज्ञाते असंप्रज्ञाते तु सनातनं अखंडं करसंपश्यन्तीति सर्वज्ञेयं योगेनैव तं परमात्मानं पश्येन्ना
म्यथा यथा ह दक्षः स्वसंवेपं हितं ब्रह्म कुमारी लीलुखं यथा अयोगी नैव जानाति जात्यं द्योहियथा घटमिति ॥ १ ॥

अस्यैवमंत्रस्यविवरणार्थात्तत्तरेनन्त्राः शुक्रान् आनंदात् तंप्राप्येत्यर्थः ब्रह्मजगतो बृंहकंपरमव्योमाख्यं अध्याकृतं वाऽवस्तुसदपि चैतन्यप्रतिबिंबं प्राप्य प्रभवति जगज्जन्मादिकार्यै समर्थं भवति तेनैव च वर्द्धते अतस्तच्छुक्रं ज्योतिषां सूर्यादीनां मध्येऽतः स्थित्वा तपति प्रकाशते तथा च गीता यदा दित्यगते जोजगद्भासयतेऽखिलं यच्चंद्रमसि यच्चाग्रौ तत्तेजो विद्विषामकमिति अतमं अन्येनाप्रकाशितं स्वयं ज्योतिरित्यर्थः तापनं सूर्यादीनामपि भयप्रदं भीषास्माद्वातः पवते भीषो देतिभूर्यः भीषास्मादग्निश्चंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचमइति श्रुतेः ॥ २ ॥ अपइति सलिलस्य सलिलमिव सलिलं एकरसं ब्रह्म सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति श्रुतिप्रसिद्धं तस्य मध्ये स्थिताभ्योऽद्भ्यः अनुपलक्षितेभ्यः पंचमहाभूतेभ्यः सकाशादुत्पन्नाः अपः पांच भौतिकं देहं अंतरिक्षे हृदयाकाशेशि श्रिया ते श्रयतः कौ उभौ देवौ चिद्रूपत्वेन द्योतमानौ जीवेश्वरौ मुनिप्रलययोः क्रमेण तद्भावतैसाभ्यामेन्यः अतंद्रितः निर्मायः सवितुः जगत्कारणस्य विवस्वान्वस आच्छादने वस्वान् आच्छादनं वान्तु द्विपरीतो विवस्वान् अपरिच्छिन्नसंविद्रूपः संततमनुदितानस्तमितप्रकाशः सर्वाधिष्ठानभूतः उभौ जीवेश्वरौ पृथिवीं दिवं च विभर्ति आसर्धाचीः सविपृचीर्वसानाविति पाठे सः शुक्रसंज्ञः शुद्धआत्मा कीदृशौ उभौ देवौ सधीचीः विपृचीश्च आवसानौ दिशः उपदिशश्च पटवद्वसानौ दिगंतपर्यंतं विस्तीर्णावित्यर्थः व्य

शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्मशुक्रेण वर्द्धते ॥ तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतमंतपतितापनं ॥ योगिनस्तं ० ॥ २ ॥ अपोथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ शिश्रिया तैः अंतरिक्षे ॥ अतंद्रितः सवितुर्विवस्वानुभौ विभर्ति पृथिवीं दिवं च ॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवं ० ॥ ३ ॥ उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च दिशः शुक्रो भुवनं विभर्ति ॥ तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवंति तस्मात्समुद्रा विहितामहांताः ॥ योगिनस्तं ० ॥ ४ ॥ चक्रे रथस्य तिष्ठंतोऽध्रुवस्याव्ययकर्मणः ॥ केतुमंतं वहंत्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ॥ योगिनस्तं ० ॥ ५ ॥ न सादृश्यं तिष्ठति रूपमस्य न च क्षुपापश्यति कश्चिदंनं ॥ मनीषया यो मनसा हृदा च य एनं विदुरमृतास्ते भवंति ॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं ॥ ६ ॥

वहिताश्चेति छांदसं क्रियोपसर्गयोर्व्यवधानं शेषं प्राग्वदेव ॥ ३ ॥ एतदेवाह उभाविनि देवौ जीवेश्वरौ पृथिव्यादिकं भुवनं ब्रह्मांडं शुक्रो विभर्ति तस्मात्सर्वोत्पत्तिमाह तस्मादिति महान्दुरधिगमोऽतो ये पाते महाताः समुद्राः कामाः कामं समुद्रमाविशेति मंत्रलिङ्गात् ॥ ४ ॥ चक्रे इति रथस्य शरीरस्य रथः स्यंदनदेहयोरिति विश्वः अध्रुवस्य विनाशिनोपि अव्ययं अविनाशिकर्म यस्य तस्य अव्ययकर्मणः चक्रे चक्रवच्चालके प्राक्कर्मणि निमित्ते सति तिष्ठंतः कर्माधीना इत्यर्थः अश्वाः इंद्रियाणि शरीररथं विषयदेशं प्रतिनयंतः केतुमंतं प्रज्ञावंतं जीवं किज्ञानेऽस्मान्तु न तं परमात्मानं प्रति वहंति वहति द्विकर्मा वश्यैरिन्द्रियाश्चैर्देहरथे योजिनैः जीवः परमात्मा तानीयते अन्यथा शरीरेन दृष्टे पितृकृतं कर्म न क्षीयतेऽतः शरीरांतरेण सद्य एव बध्यते दिव्यं अलौकिकं अहंप्रत्ययविषयादन्यमशनायाद्यतीतमित्यर्थः अजरमिति सर्वविकारप्रतिषेधः दिवि हार्दाकाशे ॥ ५ ॥ अस्य रूपं आकृतिः सादृश्येन तिष्ठति अनुपमस्वरूपमित्यर्थः न च क्षुपेति सर्वेन्द्रियगोचरत्वं निषिध्यते अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमितिरूपादिहीनत्वश्रुतेः मनीषयामनसो निग्रहेण मनसा सूक्ष्मेण मनसैवानुदृष्टव्यमितितस्य करणत्वश्रुतेः हृदा हृदुपलक्षिते देशे निगृहीतेन मनसा ये एनं विदुः ते अमृताः मुक्ता भवंति ॥ ६ ॥

तद्वेदने संसारानुच्छेदमाह द्वादशेति द्वादशसंख्याः पूगाः समुदायायस्यांतां द्वादशपूगां ते च चित्तादिपूगः स्मरणादिपूगः श्रोत्रादिपूगः श्रवणादिपूगः वागादिपूगो वचनादिपूगः शब्दादिपूगो वियदादिपूगः १ प्राणादिपूगः श्वसनादिपूगः संस्कारपूगः सुकृतादिपूगः एतैर्महापूगवरैरविद्यानद्यामधश्चोपरिचैति जीवः २ तादृशी नित्यप्रवाहवती सरितमविद्याख्यां पिबंतस्तत्कृतैरिष्टैः पुत्रपश्वादिभिर्लब्धैस्तृप्यंतः देवैश्चक्षुरादीनामनुपाहकैः सूर्यादिभिस्तत्तद्विषयदर्शनद्वाराऽनेकसंस्कारसंततिसंतन्वानैः रक्षितां देवरक्षितां ते जीवाः तस्या अविद्यानद्याः मधुपुत्रपश्वादिकं मधुरं फलं ईक्षंतः पश्यंतस्तल्लिप्सया इह शुकारव्येधिष्ठाने भासमानां घोरां महाभयंकरां संचरन्ति ऊर्वाधो मार्गेषु पुनः पुनरावर्तन्त इत्यर्थः इह यत्राधिष्ठाने संचरन्ति तं परमेश्वरं योगिनः पश्यन्ति ॥ ७ ॥ ननु इह कृतस्य कर्मणः कृत्स्नस्य अमुत्रैव भोगात् कर्मशेषाभावे कुतः पुनरावृत्तिः किं नु मुक्तिरेव भवतीत्याशंक्याह तद्वर्द्धेति तत् मधुकर्मफलं अर्धमासं अर्धमासश्च द्वौ यस्मिन् भोग्यत्वेन तत् अर्धमासं भवति तथा हि तेषां सोमो राजानं तं देवा भक्षयन्तीति श्रुत्याऽमुत्र गत्वा देवभावं प्राप्ता इष्टादिकारिणः सोमस्थममृतं पिबन्तीति दर्शितं तथा च भ्रमरो जीवः इतस्ततो भ्रमणशीलः अमुत्र सोमरूपमर्धकर्मफलं भुंक्ते शेषेणात्रावर्तन्त इत्यर्थः संचित्येत्यनेन आमुष्मिकफलं भोगानंतरं ऐहिकफलभोगवासनाप्यस्तीति मूचिनं द्विविधं

द्वादशपूगां सरितं पिबन्तो देवरक्षितां ॥ मध्वीक्षंतश्च ते तस्याः संचरन्तीह घोरां ॥ योगिनस्तंप्रप ० ॥ ७ ॥ तदर्थमासं पिबति संचित्य भ्रमरो मधु ॥ ईशानः सर्वभूतेषु ह विभूतमकल्पयत् ॥ योगिनस्तं ० ॥ ८ ॥ हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्यत्यपक्षकाः ॥ तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशं ॥ योगिनस्तंप्रपश्यन्ति भगवन्तं ० ॥ ९ ॥

हिकर्म किंचिदामुष्मिकफलं किंचिदैहिकफलं तत्रैकं मुक्ता इतरार्थमत्रावतरतीति श्लिष्टं श्रुतिश्च यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो हने रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यन्त इत्याह संपातः कर्म चरणं कर्मशेषः अभ्याशो हशीघ्रमेवेति श्रुतिपदानामर्थः य एवं विधो जीवः स एव ईशानः अंतर्यामी सर्वभूतेषु तिष्ठति स एव च हविर्भूतं हविर्भिः सिद्धं यज्ञं च कल्पितवान् वेदस्य वैदिकमार्गस्य च प्रवर्तक इत्यर्थः एतेन त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थाभेद उक्तः यो यज्ञं अकल्पयन्तं योगिनः पश्यन्ति ॥ ८ ॥ ननु ईश्वरस्य जीवभावे किं कारणमत आह हिरण्येति हिरण्यानि हरणशीलानि आपातरमणीयत्वात् पर्णानि वपर्णानि अवयवाः स्त्रीपुत्रादयो यस्य तं हिरण्यपर्णं अश्वत्थं न श्वोपि तिष्ठतीत्यश्वत्थो न श्वरः अविद्यावृक्षः तमभिपद्य प्राप्य अपक्षकाः न संति पक्षाः उल्कमणहेतव उपाधयः प्राणरूपा येषां ते चिदात्मानः तत्र अविद्यायां पक्षिणो भूत्वा प्राणायुपाधिप्राप्त्या उल्कमणयोग्या भूत्वा यथादिशं यथावासनं प्रपतन्ति तानुता सुयोनिष्वित्यर्थात् बहुवचनं औपाधिकरूपभेदापेक्षया श्रूयते च प्राणोपाधिकमुल्कमणं चिदात्मनः प्रश्नोपनिषदि षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्य सर्वज्ञां च केकस्मिन् बहुमुक्ता उक्तां तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति सप्राणमसृजतेति ॥ ९ ॥

एवं ईश्वरस्यापि जीवत्वे उपाधिसंबंध एव कारणमित्युक्तं तच्च किं उपाधिभिः कृतं ब्रह्म उपाधीयते उत ब्रह्मणोऽशा एवोपधीयते आद्ये जीवबहुत्वानुपपत्तिः अंत्ये ब्रह्मणो निष्कलत्वानुपपत्तिः अंशस्यांशित्वायोगा जीवेश्वरभेदानुपपत्तिश्चेत्याशंक्याह पूर्णादिति पूर्णानि व्यापकानि चिदाकाशात् पूर्णानि चित्यतिविबभूतानि जीवरूपाणि उद्धरंति पृथक् कुर्वन्ति प्राणादय उपाधिदर्पणाः ननु उपाधीनां पृथक् सत्त्वे पूर्णस्य पूर्णत्वमेव व्याहृत्येत्याशंक्याह पूर्णादिति पूर्णानि प्राणादीनि पूर्णदेवचक्रिरेकतानि अयं भावः घटाकाशान्यायेनोपाध्युपधेययोः परस्परपरिच्छेदकत्वेन्यतरस्यापि पूर्णत्वं न युज्यते इत उपाधिरप्यध्यस्त एव तथाचा विष्णुमाध्यस्तं योर्विषमसत्ताकत्वान् परस्परपरिच्छेदकत्वं किं त्वितरेतरतिरोधायकत्वमेवास्तीति स्वस्वप्रतीतिकाले द्वयोरपि पूर्णत्वं प्रतियोगिनस्तदानीमदर्शनात् कल्पित उपाधिर्जीवेश्वरभेदे हेतुरित्यर्थः यदा तु पूर्णानि प्राणादीनि ब्रह्मण्यध्यस्तानिततः सकाशात् हरंति सम्यगवेक्षणेन दूरीकुर्वन्ति रज्जुतइव सर्पतदा जीवेश्वरभेदनिमित्तस्योपाधेरभावात् पूर्णब्रह्मैवावशिष्यते यथोक्तं विष्णुपुराणे विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंति कंमते आत्मनो ब्रह्मणा भेदमसंतंकः करिष्यतीति एवं च अंशांशित्वरूपेण जीवेश्वरभेदानुपगमादनुपचरितस्तयोरभेदप्रतिपादकस्तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्म्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादिरागमइतिसिद्धं यत्पूर्णं शिष्यते तं भगवंतं यो गिनः पश्यन्ति ॥ १० ॥ तस्मात् पूर्णात् वायुरिति पंचानामपि भूतानामुपलक्षणं तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्रेरापः अद्भ्यः पृथिवीति तत एव सर्वभूतोद्भवश्रुतेः प्रयतः निगृ

पूर्णात् पूर्णा न्युद्धरंति पूर्णात् पूर्णानि चक्रिरे ॥ हरंति पूर्णात् पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनं ॥ १० ॥ तस्माद्वा वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा ॥ तस्माद्वा अग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥ ११ ॥ सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ॥ योगि ० ॥ १२ ॥ अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चंद्रमाः ॥ आदित्यो गिरते चंद्रं आदित्यं गिरते परः ॥ योगि ० ॥ १३ ॥ एकं पादं नोक्षिपति सलिलाद्दंस उच्चरन् ॥ तं चेत्संततमूर्ध्वाय न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥ योगि ० ॥ १४ ॥

होतः एतेन तत्रैव लयं दर्शयता तदुपादानकत्वं भूतानामुक्तं अग्निर्भोक्ता सोमो भोज्यं प्राण इति देहेन्द्रियादिसंघातग्रहणं ॥ ११ ॥ इदं सर्वं तत एव आततं तस्माज्जातं तत् आत्मत्वेन प्रसिद्धं तत्तच्छब्दवाच्यं तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीति श्रुतिप्रसिद्धेः वक्तुं न शक्नुमः वाचामगोचरं तं योगिनः पश्यन्ति ॥ १२ ॥ इदानीं तददर्शनाभ्युपायं योगसंक्षेपेणाह अपानमिति गिरति उपसंहरति स्वात्मनियोगशास्त्रोक्तरीत्या पार्णिनामुदमापीद्वदेतैर्देतानसंस्पृशन् दृष्टासनोऽपानवायुमुच्ये च शनैः शनैः तं प्राणेनैकतां नीत्वा स्थिरं कृत्वा तदंबरे चेतोमात्रेण तिष्ठेत्तच्च बुद्धौ विलापयेत् चंद्रमा अत्र मनः आदित्यो बुद्धिः परः परमात्मा एवं य आदित्यं गिरति तं योगिनः पश्यन्ति ॥ १३ ॥ ननु नित्यापरोक्षं ब्रह्म तत्साक्षादपरोक्षादिति श्रुतेः अतः कियमेनेत्याशंक्याह एकमिति हंस इव हंसः परमात्मा शरीरदृक्षमाखण्डोपितेन असंबद्धः स चतुष्पात् सोयमात्मा चतुष्पादिति श्रुतेः चतुर्णां पादानां जायतस्वमसुषुप्ततुरीयास्थानां मध्ये एकं पादं तुरीयं नोक्षिपति न प्रकाशयति कीदृशः सलिलात् निर्विशेषात् अतिगंभीरात् उच्चरन् उपर्येव पादत्रयेण चरन् तं तुरीयं पादं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यं ते स आत्मा स विज्ञेय इति श्रुतिप्रसिद्धं ऊर्ध्वाय उपरितनाय पादत्रयाय विश्वतैजसप्राज्ञाख्यायतेषां चालनायेत्यर्थः संततं व्याप्तं तुरीयं त्रिषु संततमित्युक्तेः न हि चैतन्यानुबंधं विना विश्वादयः स्वकार्ये प्रभवन्ति तं चेत्पश्यन्ति सत्यं सत्यं च अज्ञानकृतं दृश्यं सति ज्ञाने कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः यद्यपि नित्यापरोक्षं ब्रह्म तथापि उपाधिविशिष्टेनैव रूपेण परोक्षं न तु ततो निष्कलत्वेनातस्तदापरोक्षाय योगोपेक्षित इत्यर्थः सततमृत्विजमिति श्रुतेः अतः सत्यं सत्यं च अज्ञानकृतं दृश्यं सति ज्ञाने कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अंगुष्ठेति अंगुष्ठमात्रेददयेप्रतिष्ठितत्वादंगुष्ठमात्रः एतेनददयपुंडरीकं ध्यानस्थलमुपदिष्टंभवति पुरुषःपूर्णःअंतरात्माबाह्यात्मभ्यान्नमयादिभ्यःपंचभ्यःआंतरः लिंगस्यपंचप्राणमनोबुद्धिदर्शेन्द्रियात्मकस्यलिंग शरीरस्यसंबन्धेनित्यंसयातिइहलोकपरलोकौजापत्स्वमौवागच्छति तंईशंयमयितारं ईशंस्तुत्यंअनुकल्पंउपाधिमनुसर्वकार्येषुसमर्थं आद्यंमूलकारणं विराजमानंप्रत्यक्चैतन्यरूपेणप्रकाशमानमपिमूढाः नपश्यंति तंयोगिनःपश्यंति ॥ १५ ॥ नन्वांगुष्ठमात्रस्यददयेस्थितस्यददयतापेनतापप्राप्तिरपिस्यात्तथाचतापस्वभावस्यकुतोमुक्तिरित्याशंक्यतेस्यकदाचिदपितापोनास्तीत्याह असाधनाइति मानुषेषुसंघा ताभिमानिषुजीवेषुकेचिदसाधनाःशमादिहीनाःकेचित्ससाधनास्तद्युक्तावाभवन्तु तत्स्थंएतद्वत्समानंनिर्विकारं असंगोक्षयंपुरुषइत्यसंगत्वश्रुतेः एवंमुक्तबद्धयोरपीत्याह समानमिति कस्तर्हिमुक्तेषुविशेष इत्यतआह मुक्ताइति तत्रतेषुमध्येमुक्ताःमध्वःमधुनःब्रह्मरसस्यउत्संउत्कर्षेपरांकाष्ठांसमापुःसंप्राप्ताः अयंभावः अवस्थांतरगतस्यदुःखस्यावस्थांतरेऽदर्शनादुपाधिधर्मएवदुःखंभांत्याउपहितेपिभातिस्फटिकेइवजपाकुसुमलौहित्यं सर्वात्मनाउपाधित्यागात्तुमुक्तानांनदुःखस्पर्शोऽस्तीतिनेतिरतिशयानंदभाजइति यएवंसमानस्तंयोगिनःपश्यंति ॥ १६ ॥ एवंब्रह्मप्राप्तौसर्वफलावाप्तिकृतकृत्यतांचाह उभाविति उभौलोकौआत्मलोकंअनात्मलोकंचविद्ययाब्रह्माकारयाअंतःकरणवत्याअहमेवेदंसर्वोस्मीतिसर्वात्म्याकारयाचवत्याव्याप्यप्रकाशज्ञात्वायातिप्रारब्धकर्मावष्टब्धदेहःसन्संचरतिविद्वान् यदे

अंगुष्ठमात्रःपुरुषोतरात्मा लिंगस्ययोगेनसयातिनित्यं ॥ तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यंपश्यंतिमूढानविराजमानं ॥ योगिनस्तं ॥ १५ ॥ असाधनावापिससा धनावासमानमेतदृश्यतेमानुषेषु ॥ समानमेतदृश्यतेतरस्यमुक्तास्तत्रमध्वउत्संसमापुः ॥ योगिनस्तं ॥ १६ ॥ उभौलोकौविद्ययाव्याप्ययातितदाहुतंचाहु तमग्निहोत्रं ॥ मातेब्राह्मीलघुतामादधीतप्रज्ञानंस्यान्नामधीरालभते ॥ योगिनस्तंप्रपश्यं ॥ १७ ॥ एवंपोमहात्मासपावकंपुरुषोगिरन् ॥ योवैतंपुरुषंवेदत स्येहार्थोनरिप्यते ॥ योगिनस्तं ॥ १८ ॥ यःसहस्रंसहस्राणांपक्षान्संतत्यसंपतेत् ॥ मध्यमेमध्यआगच्छेदपिचेत्स्यान्मनोजवः ॥ योगिनस्तंप्रपश्यं ॥ १९ ॥

वंतदाअद्भुतमप्यग्निहोत्रंअस्यद्भुतमेवभवति ज्ञानेसर्वाणिकर्मफलान्यंतर्भवन्तीत्यर्थः अतःब्राह्मीवाक्तेतवअहंमहानस्मीतिवदतःलघुतांतीचत्वंमादधीतमाकरोतु अहंदासोस्मीतिमाब्रूहीत्यर्थः तंचेद्वयुरतिवाद्य सीत्यनिवाद्यस्मीतिब्रूयान्नापन्हुवीतेतिश्रुत्यैवब्रह्मविदामतिवादित्वदोषोनास्तीतिप्रदर्शितं प्रज्ञानमितिअस्यनामैवस्यात् प्रज्ञानंब्रह्मेति ब्रह्मविद्वत्तैवेतिचश्रुतिभ्यां ब्रह्मणाविद्वद्रूपेणस्वमाहात्म्यंनगोपनीयमधिका रिष्वेव प्राकृतेषुगोपनीयमेव तथाचरेतवैयोगीसतांधर्ममदूषयन् जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतमिति एतच्चप्रज्ञानमितिनामधीराः ध्यानवंतएवलभते यस्यनामप्रज्ञानंतंयोगिनःपश्यंति ॥ १७ ॥ एवंपो वाङ्मनसार्तातेजगज्जन्मादियोनिर्निर्विकारोयोगैकगम्योयज्ज्ञानान्महापूज्यत्वंलभ्यतेकर्मलोपदोषश्चनास्ति सएवंपरमात्मापावकंभोक्तारंजीवं गिरन्आत्मनिसंहरन् पुरुषंपूर्णंतंयोवेदतस्यअर्थःपुरुषार्थो मोक्षोनरिप्यतेनहिस्यते कर्मफलवत्ज्ञानफलंनान्दित्यमित्यर्थः यस्यज्ञानादर्थनाशोनास्ति तंयोगिनःपश्यंति ॥ १८ ॥ नकेवलंमोक्षएवज्ञानतःस्यात्अपितुसर्वदूरस्थमपिआत्मन्यंतर्भूतमेवास्तीत्याह यइति द शलक्षाणिअनंतान्वापक्षान्कृत्वायोदूरेगच्छेत्सोपिमध्येशरीरांतःमध्यमेमध्यस्थेददयस्थेपरमेश्वरेआगच्छेदेव विप्रकृष्टमप्यर्थंहादाकाशेयोगिनःपश्यंतीत्यर्थः एतच्चातीतानागतादेरप्युपलक्षणं तथाचहादा काशंप्रकृत्यश्रूयते यच्चास्येहास्तियच्चनास्ति सर्वतदत्रगत्वाविदतइति यत्रदूरस्थोप्यस्ति तंयोगिनःपश्यंति ॥ १९ ॥

म.भा.टी.

॥ ६१ ॥

एवंविधस्यात्मनोदर्शनार्थयोगानुगुणानिसाधनांतराण्याह नेति चक्षुराद्ययासंनंशुद्धचित्ताएवचित्तेनगूहंतीतिपूर्वार्थः किंचयदायंहितःजगन्मित्रं मनोपीमनोनिग्रहशीलश्चभवतितथामनसाचपुत्रादी
नानाशेसत्यपिनतप्यतेतदेवचित्तशुद्धिर्जातेतिज्ञेयं एवंज्ञात्वायेप्रब्रजेयुःविक्षेपहेतून्गृहादींस्त्यजेयुस्तेसंन्यासिनःअमृताभवंतीति तंअमृतंयोगिनःपश्यंति ॥ २० ॥ संन्यासंरुत्वापिवंचकानांसंगतिर्नकर्तव्ये
त्याह गूहंतीति मर्त्याःकौलिकाःस्वशिक्षयास्वेषांगुरूणांशिक्षयास्वेनवृत्तेनवाबहिर्दृष्टीनारमणीयेनचदंभरूपेणगङ्गाणिपापानिमद्यमांसपरस्त्रीसेवनादीनिगूहंतिल्लादयंति यथासर्पाःखलाःपरमुद्वेजयंतोपिबि
लादौनिलीयआत्मानंगूहंतितद्वत्तेषुवास्तोरमणीयेषुनेष्टांसमीपेविमूढाःजनाःमुह्यंति एतदेवाह यथाऽध्वानंमार्गमनतिक्रम्यशिष्टानालोकदृष्टमाचारमत्यजतःभयायनरकायप्रापयितुंतामोहयन्तेमद्यमांसाद्यशु
चित्रतोपदेशेनप्रतारयंति अतःसम्यक्परीक्षितैःसहैवसंगतिर्यल्लाभायकर्तव्या तंयोगिनःपश्यंति ॥ २१ ॥ एवंसर्वकर्मास्पर्शानांयोगिनामपिदुःसंगत्यागमावश्यकतयोक्ताजीवन्मुक्तानांतेषामनुभवमनुवदति नाह
मिति अहंसदाकालत्रयेपिअसक्ततःअसतादेहेंद्रियादिनानादात्म्याध्यासेनतद्वक्तःसुखदुःखजरामरणादिधर्मवानूक्ततःअसक्ततःनस्यानभवेयं देहादीनामसत्त्वादेवेत्यर्थः अतएवदेहवियोगरूपोमृत्युरपिना

नदर्शनेतिष्ठतिरूपमस्यपश्यंतिचैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ॥ हितोमनीपीमनसानतप्यतेयेप्रब्रजेयुरमृतास्तेभवन्ति ॥ योगिनस्तं ॥ २० ॥ गूहंतिसर्पाइवगङ्गाणि
स्वशिक्षयास्वेनवृत्तेनमर्त्याः ॥ तेषुप्रमुह्यंतिजनाविमूढायथाध्वानंमोहयन्तेभयाय ॥ योगिनस्तं ॥ २१ ॥ नाहंसदाऽसक्ततःस्यानमृत्युर्नचामृत्युरमृतंमेकुतः
स्यात् ॥ सत्यानृतेसत्यसमानबंधेसतश्चयोनिरसतश्चैकएव ॥ योगिनस्तं ॥ २२ ॥ नसाधुनानोतअसाधुनावाऽसमानमेतदृश्यतेमानुषेपु ॥ समानमेतदमृत
स्यविद्यादेवंयुक्तोमधुतद्वैपरीप्सेत् ॥ योगिनस्तं ॥ २३ ॥

स्तिनापिअमृत्युस्तद्विरोधीजन्मलाभः जन्ममरणप्रवाहरूपस्यमृत्युसंज्ञितस्यबंधस्याभावात् अमृतंमोक्षोपिममकुतः
नकुतश्चिदित्यर्थः तत्रहेतुः सत्यंघटादिअनृतरंजूरगादितेउभेअपिसत्यसमानबंधेसत्यंअबाधितंसमानंसर्वदासर्वदेशेषुचैकरूपंब्रह्मदेवबंधोनिग्रहस्थानंययोस्तेतथा सर्वजगद्ब्रह्माधीनमित्यर्थः सतःकार्यस्य
असतःकारणस्यचयोनिःउत्पत्तिप्रलयस्थानंअहंएकएवतंमांयोगिनःपश्यंति तथाचश्रुतिः ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थेति सृष्ट्यादिकंसर्वमय्येवकल्पितमित्याह
॥ २२ ॥ नसाधुनाकर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयानितिश्रुतिसिद्धंकर्मास्पर्शब्रह्मविद्याफलमाह नसाधुनेति असाधनावापिससाधनावेत्यत्रब्रह्मणःअसंगत्वमुक्तंइहनुब्रह्मविदःपापास्पर्शउच्यन्ते एतद्वत्तच्चि
द्वृषं ब्रह्मसाधुनाकर्मणासमानंउल्लेखनंभवति उतअपिअसाधुनाकर्मणाऽसमानंअपकट्टंचनभवति मानुषेषुदेहाभिमानिषुनुएतत्तदृश्यतएवउच्चावचंकर्मफलंनतथाब्रह्मविदीत्यर्थः अत्रहेतुः समानमिति एतद्वत्तच्चि
द्वृषं ब्रह्मअमृतस्यकैवल्यस्यसमानंयथाकैवल्येसर्ववादिसंमतःपुण्यपापयोरस्पर्शएवंब्रह्मविद्यपीत्यर्थः अतएवपूर्वोक्तप्रकारेणयुक्तोयोगवानूतन्मधुब्रह्म बद्धितिपाठेपिसएवार्थः निरवधिकस्यबहुत्वस्यतत्रैव
र्यवसानात् परीप्सेत्सर्वप्रकारेणप्राप्नुमिच्छेत् तमेवचयोगिनःपश्यंति ॥ २३ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥ ६१ ॥

नास्येति अस्य आत्मविदः अतिवादाः निदावचनानि हृदयं न तापयन्ति अथवा मयानाधीतं मयानहुतमित्यादिकं मपि अस्य मन इति पूर्वान्वयि श्रूयते च नैनं कृताकृते तप इति एतः हवावनतपति किमहं साधुना क
रवं किमहं पापमकरवमिति च ब्राह्मी ब्रह्मसंबन्धिनीयं विद्या अस्मै पुरुषाय लघु तां शीघ्रं तां प्रज्ञायामधिकृत्य स्मरति प्रज्ञा प्रासादमारुह्य शोच्यः शोचतो जनान् भूमिष्ठानिवशैलस्थः सर्वान् प्राज्ञानुपश्यतीति तां प्रज्ञा
मृतं भराख्यां आदधीत समर्पयेत् आत्मवित्सर्वविद्वतीत्यर्थः तां कां यां प्रज्ञां धोराः ध्यानवंतो नाम निश्चितं लभन्ते नान्ये एतेन शोकमोहनिवृत्तिः सर्वज्ञत्वं च ब्रह्मविद्याफलमुक्तं भवति यं न तापयन्ति तं विद्वदभिन्नं परमेश्व
रं योगिनः पश्यन्ति ॥ २४ ॥ एवमनेन प्रकारेण यः सर्वभूतेषु सद्रूपेण अनुस्यूतमात्मानं गृह्णति मनुपश्यति ध्यानेन साक्षात्करोति सः अन्यत्र दारादौ अन्यत्र कर्मादौ युक्तेषु पुरुषांतरेषु सुखं किं शोचति नैव शोचति किंतु तं ए
व शोचन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ उदकं पीयते स्मिन्नित्युदपाने का सारादौ तृषार्त्तस्य यावता जलेन स्नानपानादिसिद्धिस्तत्तैव सर्वेषु वेदेषु आत्मज्ञस्य ध्यायिन इष्टसिद्धिः अतो यं थ भारवहनं वथैव किंतु तदंतर्गतं स्वोपयुक्तं सा
रमात्रं गुरुवाक्याद्गृहीत्वा योगेन कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ अंगुष्ठेति उपाधितो लप परिमाणोऽपि स्वतो महात्मा व्यापकः न दृश्यते रूपादिहीनत्वात् अजो जन्मादिशून्यः दिवारात्रं चरतीति चरः जगन्नियमने

नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रं ॥ मनो ब्राह्मी लघुतामादधीत प्रज्ञां चास्मै नामधीरालभन्ते ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं स० ॥ २४ ॥
एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ॥ अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किंस शोचेत्ततः परं ॥ २५ ॥ यथोदपाने महतिसर्वतः संप्लुतोदके ॥ एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजान
तः ॥ २६ ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मान दृश्यते सौ हृदिसंनिविष्टः ॥ अजश्चरो दिवारात्रमर्तद्रितश्च सतं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २७ ॥ अहमेव स्मृतो माता पिता
पुत्रोऽस्म्यहंपुनः ॥ आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २८ ॥ पितामहोऽस्मि स्थं विरः पिता पुत्रश्च भारत ॥ ममैव यूयमात्मस्थानमेयूयं नवो वयं ॥ २९ ॥ आ
त्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा ओतप्रोतो हमजरप्रतिष्ठः ॥ अजश्चरो दिवारात्रमर्तद्रितो हं मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ ३० ॥

नित्योद्युक्त इत्यर्थः सः अधिकारी तं आत्मानं मत्वा ज्ञात्वा कविः क्रांतदर्शी आस्ते कर्मभ्य उपरतो भवति कृतकृत्यत्वात् अतएव प्रसन्नः उपाधिकृतं कालुष्यत्यागान्निर्मलः ॥ २७ ॥ अथेदानीं ब्रह्मविदात्मनो ब्र
ह्मभावं वामदेवदपरोक्षीकुर्वन् स्वस्य सार्वाम्यं स्तौति अहमेवेति नास्ति अतीतानामतं अस्ति वर्तमानं सर्वेषामंतरात्मा चाहमेवास्मि ॥ २८ ॥ पितामह इति एवमात्मनिसर्वमारोप्य अपवदति न मेयूयं नवो वयमि
ति यद्यपि रज्ज्वा मुरगं आरोपितस्तथापि तयोर्न कश्चिद्वत्संबन्धोऽस्ति अधिष्ठानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्यासत्त्वात् एवं प्रत्यगात्मजगतोरप्यसंबन्धो द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥ अहमेव मुमुक्षूणां ज्ञेय इत्याह आत्मैवेति मम स्थानं अ
धिष्ठानं आत्मैव स्वमहिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेः अतएव मम जन्म जनन हेतुरपि आत्मैव अजत्वा देव अहं कार्यं ओतः प्रोतश्च तिर्यगूर्ध्वं च पटेतं तव इवानुस्यूतोऽस्मि अजरा अप्रच्युतस्वभावा प्रतिष्ठा अधिष्ठानत्वं यस्य
स तथा अजश्चर इति पादो व्याख्यातः मां सर्वेषां भूतानां मंतरात्मानं सर्वेश्वरं सर्वकर्तारं विज्ञाय कविः प्रसन्न आस्ते ॥ ३० ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति अणोरिति अणोरप्यणुतरोदुर्लक्ष्यः न त्वणुतरपरिमाणवान् अस्थूलमनण्वङ्गस्वपदीर्घमिति ब्रह्मणि चतुर्विधपरिमाणनिषेधात् एतेन निर्गुणरूपमुक्तं सुमनाः शोभनं मनोदिव्यं चक्षुर्माया
ख्यं अतीतादिसर्वप्रकाशकं यस्य मनोस्य देवं चक्षुरिति श्रुतेः समुमनाः एतेन सगुणरूपमुक्तं सर्वभूतेषु जायति अंतर्ध्यामिरूपेण जागर्ति शपोऽलुगार्षः गुणाभावश्च पितरं अर्थाद्विद्यदादीनां जरायुजादीनां च सर्वभूते
षु सर्वदेहेषु पुष्करे तदयं पुंडरीके निहितं स्थितं विदुर्ब्राह्मणा जानन्ति एवं गुणविशिष्टं प्रत्यगात्मानं तदये विचिंतनेन साक्षात्कृत्य कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥३१॥ इति श्रीमत्पद्मावक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतं

अणोरणोयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जायति ॥ पितरं सर्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽ
ध्यायः ॥ ४६ ॥ समाप्तमिदं सनत्सुजातपर्व ॥ ७३ ॥ अथ यानसंधिपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ॥ सार्धं कथयतो
राज्ञः साव्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥ तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ॥ सभामाविविश्रुतं दृष्ट्वाः सूतस्योपदिदृक्षया ॥ २ ॥ शुश्रूषमाणाः पार्थानां वाचो धर्मा
र्थसंहिताः ॥ धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययूराजसभां शुभां ॥ ३ ॥ सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषितां ॥ चंद्रप्रभांसुरुचिरां सित्कांचंदनवारिणा ॥ ४ ॥ रुचिरैरा
सनैस्तीर्णां कांचनैर्दारवैरपि ॥ अश्मसारमयैर्दातैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५ ॥ भीष्मोद्रोणः रूपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च
बाह्लिकः ॥ ६ ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ॥ सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभां ॥ दुःशासनश्चित्र
सेनः शकुनिश्चापिसौवलः ॥ ८ ॥ दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूको यविर्विशतिः ॥ कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणं ॥ ९ ॥ विविशुस्तां सभाराजन् सुराः शक्रसदो य
था ॥ आविशद्भिस्तदाराजन् शूरैः परिघवाद्बुभिः ॥ १० ॥ शुशुभे सा सभाराजन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां सर्वमहौजसः ॥ ११ ॥ आसनानि
विचित्राणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ आसनस्थेषु सर्वेषु ते पुराजसु भारत ॥ १२ ॥ द्वाः स्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितं ॥ अयं सरथ आयातियोऽयासीत्पांडवा
न्यति ॥ १३ ॥ दूतो न स्तूर्णमायातः सैधवैः साधुवाहिभिः ॥ उपेयाय सतु क्षिप्रं रथात्प्रस्कंद्य कुंडली ॥ प्रविवेश सभां पूर्णामहीपालैर्महात्मभिः ॥ १४ ॥ संजय उ
वाच ॥ प्राप्तोऽस्मि पांडवान् गत्वा तं विजानीत कौरवाः ॥ यथावयः कुरुन्सर्वान् प्रतिनंदंति पांडवाः ॥ १५ ॥

आ० षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७३ ॥ प्रासंगिकमध्यात्मसमाप्य प्रस्तुतां कथामेवानुसंधत्ते एवं सनत्सुजातेनेत्यादिना कथयतः कथामिति शेषः ॥ १ ॥ सूतस्य संजयस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ कनकमये
न अजिरेण अंगेनेन भूषितां ॥ ४ ॥ अश्मसारमयैः रत्नखचितैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ उपेयाय उपाजगाम प्रस्कंद्य उत्तीर्य ॥ १४ ॥ यथावयः वयसोऽनुरूपं ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ इति उद्योगः नैलकंठीये भारतभाष्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ५ ॥ पृच्छामीति ॥ १ ॥ २ ॥ अन्वत्रस्तइत्यनुशब्दस्य अवोचदित्यनेन संबंधः व्यवहिताश्चेति धातूपसर्गयोश्छांदसं व्यवहितत्वं विद्वानः जानन् उपद्वरे समीपे कुरुणां मध्ये धार्तराष्ट्रं ब्रूयादित्यन्ववोचदिति संबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पांडवायोधनाय पांडवैः सह युद्धाय ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कर्मपापं अनिर्विष्टं अनुपभुक्तं अश्विभ्यां अश्विपुत्राभ्यां ॥ ८ ॥ अप्यध्यानात् अपकारचित्तनमात्रात् गांपृथ्वी ॥ ९ ॥ निर्वृत्तः सिद्धः सकल इत्यनुद्वपक्षेऽर्थस्यैवार्थस्य लभो भवेत्स चानभिमत इति सूचितं तत्राज्यार्थदानं माकार्षीः

अभिवादयंति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ॥ यूनश्चाभ्यवदन्यार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६ ॥ यथा हं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितोगतः ॥ अब्रुवं पांडवान् गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपं संजयप्रत्यागमने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच पृच्छामित्वां संजय राजमध्ये किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ॥ धनं जयस्तात युधां प्रणेता दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १ ॥ संजय उवाच दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ॥ युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा धनं जयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २ ॥ अन्वत्रस्तो वाहुवीर्यं विद्वानुपद्वरे वासुदेवस्य धीरः ॥ अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी मध्ये ब्रूयाधार्तराष्ट्रं कुरुणां ॥ ३ ॥ संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत ॥ यो योद्धुमाशंसति मांसदैवमंदप्रज्ञः कालपक्रोऽतिमूढः ॥ ४ ॥ ये वै राजा मः पांडवा यो धनाय समानीताः शृण्वतां चापितेषां ॥ यथा समग्रं वचनं मयोक्तं सहामात्यैश्चावयथानृपंतत् ॥ ५ ॥ यथानूनं देवराजस्य देवाः शुश्रूषंते वज्रहस्तस्य सर्वे ॥ तथा शृण्वन् पांडवाः संजयाश्च किरीटिना वाचमुक्तां समर्था ॥ ६ ॥ इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो गांडीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ॥ नचेद्राज्यमुंचति धार्तराष्ट्रो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ७ ॥ अस्ति नूनं कर्मकृतं पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां तथा श्विभ्यां वासुदेवेन चैव ॥ ८ ॥ शैनेयेन ध्रुवमात्ता युधेन धृष्टद्युम्नेनाथ शिखंडिना च ॥ युधिष्ठिरेणैद्रकल्पेन चैव योपध्यानाग्निर्दहेद्गां दिवं च ॥ ९ ॥ तैश्चैद्योद्धुमन्त्ये धार्तराष्ट्रो निर्वृत्तो र्यः सकलः पांडवानां ॥ मातृकार्षीः पांडवस्यार्थहेतोरुपैहियुद्धं यदि मन्यसे त्वं ॥ १० ॥ यांतां वने दुःखशय्यामवात्सीत् प्रव्राजितः पांडवो धर्मचारी ॥ आप्नोतु तां दुःखतराम न र्थामत्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ११ ॥ हियाज्ञानेन तपसा दमेन शौर्येणाथो धर्मगुप्त्या धनेन ॥ अन्यायवृत्तिः कुरु पांडवेयानध्यातिष्ठद्दार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १२ ॥

पांडवस्य अर्थहेतोः हितार्थं ॥ १० ॥ दुःखशय्यां दुःखवासं अत्यां शय्यां युद्धे मरणं प्राप्तः सन् ॥ ११ ॥ त्वं एतावत्कुर्वित्याह ह्रियेति यान् लोकान् अन्यायवृत्तिर्धार्तराष्ट्रो ध्यातिष्ठतान् नृही प्रमृतिभिर्गुणैरुपलक्षिते पांडवे अनुरक्तान् कुरु दुर्योधनेन दृष्टे प्रजानामस्मदभिमुखीकरणं त्वत्कार्यं न तु तेन सह अस्माकं संधानमिति भावः ॥ १२ ॥

म.भा.टी.

॥ ६३ ॥

माययाकपटेन उपर्धायते उपस्थाप्यते मायोपधाः ललवादाः नान्मायोपधः आतोधातोरिति द्वितीया बद्धवचने परे आलोपः प्रतिपन्नः प्राप्तः प्रणिपानादिभिरुपेतः सत्यं ब्रुवंश्च अतिवेलं क्लिश्यमानोपिति तिक्षमाण एवास्ते इति शेषः ॥ १३ ॥ क्रोधं अवस्रष्टा उत्स्रक्ष्यति उद्धृत्तं क्रोधाक्रान्तं चेतो यस्य सः उद्धृत्तचेताः जन्मना सुदृत्तचेता अपिसन् अन्वतप्यतु शोचिष्यति आर्षोलकारव्यत्ययः ॥ १४ ॥ कृष्णवर्त्मादाहेन कृष्णी कृतभूभाग इति प्राचः क्लृप्तस्तु अग्निहोत्रे वस्वादिसमरूपोऽग्निः श्रूयते यदग्निमुद्धरतीत्यनुवाके तत्र कृष्णवर्त्मेत्यन्वर्थसंज्ञातो धूमाय नूरोऽग्निरुच्यते ज्वलित इति किञ्चित्पदीप्तः समिद्ध इति सर्वशोदीप्तः दग्धाधक्ष्यति ॥ १५ ॥ १६ ॥ दंशितं सन्नद्धं स्वालक्षणं स्वीयानामपि अलक्षणं नास्ति लक्षणं सम्यगवलोकनं यस्य तत्स्वालक्षणं रणे आवेशवशात् स्वैरपि दुर्दर्शमित्यर्थः यतः अंतकसन्निकाशं वचनस्य वचनं ॥ १७ ॥ १८ ॥ मायोपधः प्रणिपातार्जवाभ्यां तपोदमाभ्यां धर्मगुप्यावलेन ॥ सत्यं ब्रुवन् प्रतिपन्नो नृपो नस्ति तिक्षमाणः क्लिश्यमानोति वेलं ॥ १३ ॥ यदा ज्येष्ठः पांडवः संशिता त्माक्रोधं यत्तं वर्षपूगान् सुघोरं ॥ अवस्रष्टा कुरुषूद्धृत्तचेतास्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतप्यत् ॥ १४ ॥ कृष्णवर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ॥ एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तो न्ववेक्ष्य ॥ १५ ॥ यदा द्रष्टा भीमसेनं रथस्थं गदाहस्तं क्रोधविषं वमंतं ॥ अमर्षणं पांडवं भीमवेगं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतप्यत् ॥ १६ ॥ सेनाग्रं दंशितं भीमसेनं स्वालक्षणं वीरहणं परेषां ॥ घ्नंतं च मूमंतं कसन्निकाशं तदा स्मर्ता वचनस्यातिमानी ॥ १७ ॥ यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागान् निपातितान् गिरिकूटप्रकाशान् ॥ कुंभैरिवास्तृग्वमतो भिन्नकुंभांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतप्यत् ॥ १८ ॥ महासिंहो गाव इव प्रविश्य गदापाणि धार्तराष्ट्रानुपेत्य ॥ यदा भीमो भीमरूपो निहंता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतप्यत् ॥ १९ ॥ महाभये वीतभयः कृतास्त्रः समागमेश्चुवलावमदी ॥ सकृद्रथेना प्रतिमान् रथौघान् पदातिसंघान् गदयाभिनिघ्नन् ॥ २० ॥ शैक्येन नागांस्त रसाविगृह्णन् यदा छेत्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यं ॥ छिदन् ननं परशुनेव शूरस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतप्यत् ॥ २१ ॥ तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रान् समीक्ष्य ॥ पक्वं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं परासिक्तं विपुलं स्वं वलौघं ॥ २२ ॥ हतप्रवीरं विमुखं भयार्तिपराङ्मुखं प्रायशोऽधृष्टयोधं ॥ शस्त्रास्त्रिषा भीमसेनेन दग्धं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतप्यत् ॥ २३ ॥ उपासंगानां च रेदक्षिणेन वरांगानां नकुलश्चित्रयोधी ॥ यदारथाय्योरथिनः प्रचेता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतप्यत् ॥ २४ ॥ गाः वः इवेति छेदः वः युष्मान् गा इव ॥ १९ ॥ २० ॥ शैक्येन शिष्यसदृशेन पाशेन नागान् विगृह्णन् वैपरीत्येन गृह्णन् गले पादे वा पाशं दत्वा मृतवत्सवत्कर्षन् नित्यर्थः अन्येतु विमृद्रन् निति पाठांतरं कल्पयित्वा शैक्येन खड्गेनेति व्याचक्ष्युः ॥ २१ ॥ तृणप्रायं तृणगृह्मयं ग्रामं परासिक्तं दूरे निरस्तं ॥ २२ ॥ अधृष्टयोधं अप्रगल्भयोधं ॥ २३ ॥ उपेति वरांगानां शिरसां उपासंगां न उच्चयान् दक्षिणेन कुशलेन अनायासेनेति यावत् आचरेत् कुर्यात् रथिनः योधान् प्रचेता कूटीकरिष्यति पाठांतरे उपासंगेन निधंगेण दक्षिणभागस्थेन शतात्परं आचरन् तत्रत्यैः शताधिकैः शौरैर्युध्यन् वामहस्तेनापि शरप्रक्षेपस्य अभ्यस्तत्वात् दुःखशय्यामशेत्युत्तरस्मादपकृष्यते अतएव दुःखाद्रथिनः प्रचेतेति पूर्ववत् ॥ २४ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥ ६३ ॥

दुःखशय्यां अशेत्युत्तरं तां यदा स्मरिष्यतीति शेषः अतएव दुःखात् रथिनः प्रचेतेति पूर्वस्मादनुकल्प्यते ॥ २५ ॥ हे पार्थिव आयोधनाय युद्धाय समादिष्टाः सैन्यं तावकं दृष्ट्वा तानिति शेषः ॥ २६ ॥ शिशूनद्रौ पदीपु
 त्रान् प्रतिविध्यादीन् आद्रवंतः आद्रवतः ॥ २७ ॥ गतो द्वाहं अपगतो हृत्तगतिं अनुकूलगतिमित्यर्थः अकूजनो निःशब्दोऽक्षो यस्य तं सुवर्णस्य तारो दीर्घतनुः तं अतिवेगादलातचक्रवत्सुवर्णरेखा तुल्यमित्यर्थः दतैः
 सुखोचितो दुःखशय्यां वने पुदीर्घकालं न कुलो यामशेत ॥ आशीविषः क्रुद्ध इवोद्धमन्विषंतदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ २५ ॥ त्यक्त्वा त्मानः पार्थिवा योधनाय स
 मादिष्टाय र्मराजेन सूत ॥ रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवंतो दृष्ट्वा पश्चात्तपस्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २६ ॥ शिशून् कृतास्त्रान् शिशुप्रकाशान् यदा द्रष्टा कौरवः पंचशूरान् ॥ त्यक्त्वा
 प्राणान् कौरवानां द्रवंतस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ २७ ॥ यदा गतो द्वाहमकूजनाक्षं सुवर्णतारं रथमाततायी ॥ दतैर्युक्तं सह देवो धिरुद्धः शिरांसिरांश्चांक्षे
 पस्यते मार्गणौघैः ॥ २८ ॥ महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं विवर्तमानं समरे कृतास्त्रं ॥ सर्वादिशः संपतंतं समीक्ष्य तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ २९ ॥ ह्रीन्निषेवो निपुणः
 सत्यवादी महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ गांधारिमातुस्तुमुलेक्षिप्रकारीक्षे माजनान् सह देवस्तरस्वी ॥ ३० ॥ यदा द्रष्टा द्रौपदेयान् महेशूरांश्च कृतास्त्रान् रथयुद्धको
 विदान् ॥ आशीविषान् घोरविषानिवाय तस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ३१ ॥ यदा भिमन्युः परवीरघाती शरैः परान्मेघइवाभिवर्षन् ॥ विगाहिता कृष्णसमः कृ
 तास्त्रस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ३२ ॥ यदा द्रष्टा बालमवालवीर्यं द्विषच्च मृन्मृत्युमिवोत्पतंतं ॥ सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ३३ ॥ प्र
 भद्रकाः शीघ्रतरायुवानो विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ॥ यदा क्षेमामरो धार्तराष्ट्रान्सैन्यांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ३४ ॥ दृष्ट्वा विराटद्रुपदौ महारथौ पृथ
 क्रमभ्यामभिवर्तमानौ ॥ यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्सैन्यांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ३५ ॥ यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्वन् शिरांसि यूनां समरे रथस्थः ॥ क्रुद्धः
 शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ३६ ॥ यदा विराटः परवीरघाती ममत्तरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा ॥ मत्स्यैः सार्धमनृशं सरूपैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्व
 तपस्यत् ॥ ३७ ॥ ज्येष्ठमात्स्यमनृशं सार्यरूपं विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ॥ यदा द्रष्टा दंशितं पांडवार्थं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ३८ ॥ रणे हते कौरवाणां प्रवीरेशि
 खंडिना सत्तमेशांतनूजे ॥ न जातु नः शत्रवो धारयेयुरसंशयं सत्यमेतद्वीमि ॥ ३९ ॥ यदा शिखंडी रथिनः प्रचिन्वन् भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ॥ दिव्यैर्हयैरवमृद्भ
 न् रथौघांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ४० ॥ विनीतैः अश्वैरित्यर्थात् ॥ २८ ॥ विवर्तमानं विविधैर्मंडलैर्वर्तमानं चरंतं ॥ २९ ॥ गांधारिं शकुनिं आर्च्छन् गच्छन् ॥ ३० ॥ आयतः आगच्छतः
 ॥ ३१ ॥ विगाहिता अभिभविष्यति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ क्षेमामरः क्षेप्यंति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ममत्तरे अंशं भ्रातीति ममत् यद्भूलुगंतात् किंपूततस्तरप् बलवत्तरे ममदिति निपातो बलवद्वाचको वा संप्रामे
 इत्यर्थः सहोत्तर इत्याधुनिकाः पठन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ शांतनूजैर्द्वैर्धर्मार्थं धारयेयुः जीवेयुः ॥ ३९ ॥ वरूथी रथगुप्तिमान् ॥ ४० ॥

॥४१॥४२॥४३॥ इदंचेति सन्निहितं युद्धमूलं उच्यते राज्यंच मावणीष्वमाप्रार्थयस्व इति ब्रूयाः दुर्योधनं प्रतीत्यर्थात् यतः वयं युद्धेऽद्वितीयं सहायं सात्यकिं प्रवृणीमवतवंतः तस्मिन् न वृते तु कदाचित् तव जयोपि संभाव्येतेति भावः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अस्मात्पुत्रोपेपंच मीएनं प्राप्य संचेष्टे इतस्ततो भ्रमंति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ चित्रः विस्मयकृत् सूक्ष्मः दुर्लक्ष्यः श्लक्ष्ण इति पाठे रमणीयः शूराणामुत्साहकरत्वात् मुकतः

यदा द्रष्टुं जयानामनीके धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानं ॥ अत्र यस्मै गुह्यमुवाच धीमान् द्रोणेन तदा तपस्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ४१ ॥ यदा स सेनापतिरप्रमेयः परावृद्धं निपु
भिर्धार्तराष्ट्रान् ॥ द्रोणं रणेशत्रुसहोभिया तातदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ४२ ॥ ह्रीमान् मनीषी बलवान् मनस्वी सलक्ष्मीवान् सोमकानां प्रवर्हः ॥ न जातु तं शत्रवो
न्ये सहेरन्येषां सस्यादग्रणीं दृष्टिं सिंहः ॥ ४३ ॥ इदं ब्रूयामावणीष्वेतिलोके युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थं ॥ शिनेन नारं प्रवृणीमसात्यकिं महाबलं वीतभयं कृ
तास्त्रं ॥ ४४ ॥ महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी ॥ शिनेन नारालमात्रायुधो यं महारथो वीतभयः कृतास्त्रः ॥ ४५ ॥ यदा शिनीनामधिपो मयो
क्तः शरैः परान्मेघइव प्रवर्षन् ॥ प्रच्छादयिष्यत्यरिहायो धमुख्यांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ४६ ॥ यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ॥
सिंहस्येव गंधमाघायगावः संचेष्टं तेशत्रवोऽस्माद्रणाग्रे ॥ ४७ ॥ स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा भिद्याद्विरीन्सहरेत्सर्वलोकान् ॥ अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो दिवि
स्थितः सूर्य इवाभिभाति ॥ ४८ ॥ चित्रः सूक्ष्मः सुरतोयादवस्य अस्त्रे योगो दृष्टिं सिंहस्य भूयान् ॥ यथा विधं योगमाहुः प्रशस्तं सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ४९ ॥
हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भिर्यदा युक्तं स्यंदनं माधवस्य ॥ द्रष्टुं युद्धे सात्यके धार्तराष्ट्रस्तदा तपस्यत्यकृतात्मा समंदः ॥ ५० ॥ यदा रथं हेममणिप्रकाशं श्वेताश्वयुक्तं वान
रकेतुमुग्रं ॥ दृष्ट्वा ममाप्यास्थितं केशवेन तदा तपस्यत्यकृतात्मा समंदः ॥ ५१ ॥ यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेपमुग्रं महाशब्दं वज्रनिष्पेपतुल्यं ॥ विधूयमानस्य महारणे म
यासगां डिवस्य श्रोप्यति मंदबुद्धिः ॥ ५२ ॥ तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्तमा युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ॥ दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षाधिकारे प्रभज्यंतं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ५३ ॥ बला
हकादुच्चरंतः सुभीमान् विद्युत्फुल्लिगानिव घोररूपान् ॥ सहस्रघ्नान् द्विपतां संगरेषु अस्थिच्छिदोर्मभिदः सुपुंखान् ॥ ५४ ॥ यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्वाणसंघान् गांडी
वमुक्ताना पततः शिताग्रान् ॥ हयान् गजान् वर्मिणश्चाददानांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ५५ ॥ यदा मंदः परबाणान् विमुक्तान् मेषुभिर्हियमाणान् प्रतीपं ॥
तिर्यग्विध्यच्छिद्यमानान् पृषत्कैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न्वतपस्यत् ॥ ५६ ॥

सुशिक्षितः अस्त्रयोगोऽस्त्रलाभः दृष्टिं सिंहस्य कृष्णस्य यथा विधं यादृक् प्रकारं योगमाहुः तैः सर्वैर्गुणैः सात्यकि
रुपेतः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सुपुंखान्यदा द्रष्टेति द्वयोः संबंधः ॥ ५४ ॥ अददानान्पसमानान् ॥ ५५ ॥ तिर्यक् विध्यविध्वा पृषत्कैश्छिद्यमानान्यदा द्रष्टेति पूर्वैर्गुणैः ॥ ५६ ॥

विपाठाःविस्तृतवाणाः प्रचेतारःराशीकरिष्यन्ति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अस्त्रपथंअसंप्राप्तान् अस्त्रंदृष्ट्वैव नश्यतइत्यर्थः युद्धेकर्मअकुर्वतः जयेनवैद्व्यात् ॥ ५९ ॥ आतताःसंतताःअविच्छिन्नधाराःइवोयस्य प्रणोत्स्यामिदूरीकरिष्यामि ॥ ६० ॥ रजोध्वस्तरजसाव्याकुलीभूय रथादिभ्यःपतितं प्रकृत्तंछिन्नं ॥ ६१ ॥ कांदिग्भूतंजयेनपलायितं श्रांतपत्रंश्रांतवाहनं ॥ ६२ ॥ प्रजापतेःकर्मयथेति यथावाजपेयेप्र जापतिदैवत्याःसप्तदशपशवोविशस्यन्तेतद्द्वंद्वनामिहापिविशसनंकृतेनवीजत्सत्वंलक्ष्यते अर्थःस्वर्गोराज्यंचतदर्थंनिष्ठितंसंज्ञातनिश्चयं ॥ ६३ ॥ देवदत्तंअर्जुनस्यशंखं ॥ ६४ ॥ दस्युसंघान् न्यायतःप्रदेयस्य

यदाविपाठामद्भुजविप्रमुक्ताद्विजाःफुल्लानीवमहीरुहाग्रात् ॥ प्रचेतारउत्तमांगानियूनांतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ५७ ॥ यदाद्रष्टापततःस्यंदनेभ्योमहाग जेभ्योश्वगतान्सुयोधनान् ॥ शरैर्हंतान्यातितांश्वैवरंगेतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ५८ ॥ असंप्राप्तानस्त्रपथंपरस्ययदाद्रष्टानश्यतोधार्तराष्ट्रान् ॥ अकुर्वतःक र्मयुद्धेसमंतात्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ५९ ॥ पदातिसंघान् रथसंघान्समंताद्वात्ताननःकालइवाततेषुः ॥ प्रणोत्स्यामिज्वलितैर्वाणवर्षैःशत्रूंस्तदातपस्य तिमंदबुद्धिः ॥ ६० ॥ सर्वादिशःसंपततारथेनरजोध्वस्तंगांडिवेनप्रकृत्तं ॥ यदाद्रष्टास्ववलंसंप्रमूढंतदापश्चात्तपस्यतिमंदबुद्धिः ॥ ६१ ॥ कांदिग्भूतंछिन्नगात्रं विसंज्ञंदुर्योधनोद्रक्ष्यतिसर्वसैन्यं ॥ हताश्ववीराग्न्यनरेद्रनागंपिपासितंश्रांतपत्रंभयार्तं ॥ ६२ ॥ आर्तस्वरंहन्यमानंहतंचविकीर्णकेशास्थिकंपालसंघं ॥ प्रजाप तेःकर्मयथार्थंनिष्ठितंतदादृष्ट्वातपस्यतिमंदबुद्धिः ॥ ६३ ॥ यदारथेगांडिवंवासुदेवंदिव्यंशंखंपांचजन्यंहयांश्च ॥ तूणावक्ष्य्यौदेवदत्तंचमांचदृष्ट्वायुद्धेधार्तरा ष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ६४ ॥ उद्धृत्यनृदस्युसंघान्समेतान्प्रवर्तयन् युगमन्यद्युगांते ॥ यदाधक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयांस्तदातमाधृतराष्ट्रःसपुत्रः ॥ ६५ ॥ सभ्रातावैसहसै न्यःसभृत्योभ्रष्टैश्चर्यःक्रोधवशोलपचेताः ॥ दर्पस्यांतेनिहतोवेपमानःपश्चान्मंदस्तपस्यतिधार्तराष्ट्रः ॥ ६६ ॥ पूर्वाह्णेमांरुतजप्यंकदाचिद्विप्रःप्रोवाचोदकांतेम नोज्ञं ॥ कर्तव्यंतेदुष्करंकर्मपार्थयोद्धव्यंते शत्रुभिःसव्यसाचिन् ॥ ६७ ॥ इंद्रोवातेहरिवान्वज्रहस्तःपुरस्ताद्यातुसमरेरीन्विनिघ्नन् ॥ सुग्रीवयुक्तेनरथेनवातेप श्वाल्कृष्णोरक्षतुवासुदेवः ॥ ६८ ॥ वव्रेचाहंवज्रहस्तान्महेंद्रादस्मिन्युद्धेवासुदेवंसहायं ॥ समेलव्योदस्युवधायकृष्णोमन्येचैतद्विहितंदैवतैर्मै ॥ ६९ ॥ अयुध्यमा नोमनसापियस्यजयंकृष्णःपुरुषस्याभिनंदेत् ॥ एवंसर्वान्सव्यतीयादमित्रान्सेंद्रान्देवान्मानुषेनास्तिचिंता ॥ ७० ॥

राज्यस्याप्रदानाद्वस्यवोधार्तराष्ट्राः यथाकथाचपरप्रतिग्रहमभिमन्यतेस्तेनोभवंतीतिस्मृतेः युगांते शत्रूणांसंहारेजातेसतिअन्यद्युगंधर्मप्रधानंकालंप्रवर्तयन् राजाकालस्यकारणमितिस्मृतेः ॥ ६५ ॥ दर्पस्य अंतेनाशे ॥ ६६ ॥ उदकांतेसंध्यावंदनाचमनांते ॥ ६७ ॥ पुरस्तात्इंद्रोरक्षतुइत्यपकृष्यते ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

म.भा.टी.

॥ ६५ ॥

सागरसगरैर्वर्द्धितं सलिलस्यमहोदधिजलसमुद्रं अप्रमेयं अनंतत्वात् ॥ ७१ ॥ तलेनचपेटिकया शिलोच्चयमितिकाठिन्यप्रदर्शनार्थं विशेषणं श्वेतकैलासं बलवदाश्रितत्वमनेन सूचितं ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
॥ ७४ ॥ सुदर्शनं नाम राजानं न ग्रजितः पुत्रैर्वर्द्धं मुमोच देवतानां ललामं रत्नभूतं देवैरपिशिरसाधार्यमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ कपाटेन वक्षस्तटाघातेन दंतकूरे संयामे अन्येतु कपाटे निजघानेति पाठं प्रकल्प्य कपाटेन ग

सवाहुभ्यां सागरमुत्तिर्तीर्षन्महोदधिसलिलस्याप्रमेयं ॥ तेजस्विनं रुष्णमत्यंतशूरं युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ७३ ॥ गिरिं यद्दृष्टेत्तु तलेन भेत्तुं शिलोच्चयं श्वे
तमतिप्रमाणं ॥ तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्येन्न चापि किंचित्सगिरेस्तु कुर्यात् ॥ ७२ ॥ अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां चंद्रं च सूर्यं च निवारयेत् ॥ हरं हृवानाममृतं
प्रसत्य युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ७३ ॥ योरुक्मिणी मे करथेन भोजानुत्साधराज्ञः समरे प्रसत्य ॥ उवाह भार्या यशसा ज्वलंती यस्यां जज्ञे रौक्मिण्यो महात्मा
॥ ७४ ॥ अयं गांधारां स्तरसासं प्रमथ्य जित्वा पुत्रान् न ग्रजितः समग्रान् ॥ बद्धं मुमोच विनदंतं प्रसत्य सुदर्शनं वै देवतानां ललामं ॥ ७५ ॥ अयं कपाटेन जघान पां
ज्यं तथा कलिं गान् दंतकूरे ममर्द ॥ अनेन दग्धा वर्षपूगान् विनाथा वाराणसी नगरी संवभूव ॥ ७६ ॥ अयं स्मयुद्धे मन्यते न्यैरजेयं तमे कलव्यं नाम निपादराजं ॥ वेगे
नैव शैलमभिहत्य जंभः शेते सरुष्णे नहतः परासुः ॥ ७७ ॥ ततो ग्रसेन स्य सुतं सुदुष्टं दृष्ट्वा यंधकानां मध्यगतं सभास्यं ॥ अपातय दृढदेवद्वितीयो हत्वा ददौ चो ग्रसेना
यराज्यं ॥ ७८ ॥ अयं सौभं योधयामास खस्थं विभीषणं मायया शाल्वराजं ॥ सौभं द्वारिप्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं दोभ्यां कएनं विपहेत मर्त्यः ॥ ७९ ॥ प्राग्ज्योतिषं नाम व
भूव दुर्गं पुरं घोरं मसुराणामसत्यं ॥ महाबलो नरकस्तत्र भौमो जहारादित्यामणिकुण्डलेशुभे ॥ ८० ॥ नतं देवाः सहशक्रेण शेकुः समागता युधि मृत्योरभीताः ॥ द
ध्वाचतं विक्रमं केशवस्य बलं तथैवास्त्रमवारणीयं ॥ ८१ ॥ जानंतो स्य प्रकृतिकेशवस्य न्ययोजयन् दस्युवधाय रुष्णं ॥ सतत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्करमैश्वर्यवान् सि
द्धिषु वासुदेवः ॥ ८२ ॥ निर्मोचने पट्टसहस्राणि हत्वा संच्छिद्य पाशान् सहसा क्षुरांतान् ॥ मुरं हत्वा विनिहत्यौघरक्षो निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ८३ ॥ तत्रैव ते
नास्य वभूव युद्धं महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ॥ शेते सरुष्णे नहतः परासुर्वतिने वमथितः कर्णिकारः ॥ ८४ ॥

रेण्वंदंतकूरे चेति व्याचक्ष्युः अत्राथासंबभूवेति योज्यं
॥ ७६ ॥ अयं रुष्णः तं युद्धे मन्यते युद्धार्थं प्रार्थयते सर्वदेव सः इदानीं तेनैव रुष्णे नहतः शेते यथा जंभोदैत्यः शैलं वेगेन अभिहत्य शैलाघातात् ख्यं कृतात् हतः शेते न द्वत् ॥ ७७ ॥ ततो ग्रसेन स्येति संधिरार्थः तथेति वा
पाठः ॥ ७८ ॥ खस्थं खचरं विभीषणं निर्भयं शतघ्नीं शक्तिशाल्वेन क्षिप्तां दोभ्यां पाणिभ्यां कंडुकवत्प्रत्यगृह्णात् ॥ ७९ ॥ भौमो भूमिपुत्रः ॥ ८० ॥ शेकुर्जंतुमिति शेषः ॥ ८१ ॥ प्रकृतिस्वभावं दस्युह नन
शीलतां प्रतिशुश्राव अंगीचकार सिद्धिषु कार्यसिद्धिषु स्थितासु ऐश्वर्यवान् सामर्थ्यवान् ॥ ८२ ॥ निर्मोचने नगरे क्षुरांतान् तीक्ष्णधारान् लोहमयानित्यर्थः औघसं झंरक्षः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥ ६५ ॥

॥ ८५ ॥ वराणिवरान् अददन् दत्तवन्तः क्रमः गतिः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ तर्कयते बहुयते ॥ ८८ ॥ प्रसस्य पर्यागतं हठाद्यामन्यते वाञ्छति अस्मासु मित्रभेदं प्रार्थयते इत्यर्थः तेन च पाण्डवानां कृष्णो ममत्वं अस्मदीयत्वं हर्तुं शक्यमिति मन्यते तत्तत्र कुरुक्षेत्रे संयुगं गत्वा प्राप्य वेदिताज्ञास्यति ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ साधुकृतं सत्कर्म नास्ति निष्फलत्वात् वयैव धर्म इत्यर्थः ॥ ९३ ॥ न चेदिति यदि कर्मवद्धः पुरुषो न स्यात् आहत्ये कृष्णो मणिकुण्डले ते हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ॥ श्रिया कृतो यशसा चैव विद्वान् प्रत्याजगामा प्रतिमप्रभावः ॥ ८५ ॥ अस्मै वराण्यददंस्तत्र देवा दृष्ट्वा भीमं कर्मकृतं रणे तत् ॥ श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्यादाकाशे चाप्सु च ते क्रमः स्यात् ॥ ८६ ॥ शस्त्राणि गात्रेन च ते क्रमे रन्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ॥ एवंपेवासुदेवेऽप्रमेये महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८७ ॥ तमसत्त्वं विष्णुमनंतवीर्यमाशंसते धार्तराष्ट्रो विजेतुं ॥ सदा त्वेन तर्कयते दुरात्मा तच्चाप्ययं सह तेस्मान् समीक्ष्य ॥ ८८ ॥ पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव यो मन्यते कलहं संप्रसज्य ॥ शक्यं हर्तुं पाण्डवानां मम त्वत्तद्देदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८९ ॥ नमस्कृत्वा शांतं नवायराज्ञे द्रोणायार्थो सह पुत्राय चैव ॥ शारद्वताया प्रतिद्वंद्विने च यो तस्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ९० ॥ धर्मेणाभं निधनं तस्य मन्ये यो यो तस्य ते पाण्डवैः पापबुद्धिः ॥ मिथ्या ग्लहे निजिता वै नृशंसैः संवत्सरान्वेद्वा दशराजपुत्राः ॥ ९१ ॥ वासः कृच्छ्रो विहितश्चाप्यरण्ये दीर्घकालं चैकमज्ञातवर्षं ॥ ते हि कस्माज्जीवतां पाण्डवानां नंदिष्यते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ९२ ॥ ते चेदस्मान्युध्यमानान् जयेयुर्देवैर्महेंद्रप्रमुखैः सहायैः ॥ धर्मादधर्मश्चरितो गरीयास्ततो ध्रुवं नास्ति कृतं च साधु ॥ ९३ ॥ न चेदिदं पौरुषं कर्मवद्धं न चेदं स्मान् मन्यते सौविशिष्टान् ॥ आशंसं हं वासुदेव द्वितीयो दुर्योधनं सानुब्रंधं निहतुं ॥ ९४ ॥ न चेदिदं कर्म न रेंद्रवंध्यं न चेद्भवेत्सुकृतं निष्फलं वा ॥ इदं च तच्चाभिसमीक्ष्य नूनं पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ९५ ॥ प्रत्यक्षं वः कुरवां यद्वीमियुध्यमाना धार्तराष्ट्रानसंति ॥ अन्यत्र युद्धात् कुरवां यदि स्युर्न युद्धे वै शेष इहास्तिकश्चित् ॥ ९६ ॥ हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णान् राज्यं कुरुणामवजेता समग्रं ॥ यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्वमिष्टान्दाराणां भोगान् भजध्वं ॥ ९७ ॥ अप्येवं नो ब्राह्मणाः संति वृद्धा बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ॥ सां वत्सराज्योतिषिचाभियुक्तानक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९८ ॥ उच्चावचं देवयुक्तं रहस्यं दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रामुहूर्ताः ॥ क्षयं महांतं कुरुस्ते जयानां निवेदयंतं पाण्डवानां जयं च ॥ ९९ ॥

यदि वा वयं तेभ्यः श्रेष्ठाः न स्याम तर्हितस्यैव जयो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ इदं राज्यस्याप्रदानं इदानीं तनं तच्च राज्यान्निःसारणं तदानीं तनं अभिसमीक्ष्य आलोच्य पापवशात् पराजय एव तस्येत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ दिव्या अनागतार्थज्ञापकाः मृगचक्राः चक्राणि सर्वतो भद्रादीनि शैवागमप्रसिद्धानि मृगयन्ते किं नक्षत्रं केन ग्रहेण विद्वमिति विचारयन्ति सदसत्फलकथनार्थं ते च क्रमगः पूर्वनिपातार्थः मृगाणि मार्गितानि चक्राणि यैस्ते इति वा ॥ ९९ ॥

संशयंयुद्धेजयपराजयविषयेनपश्यति यतःअपरोक्षविद्यःदिव्यदृष्ट्याऽतीतानागतादिकंपश्यन् ॥ १०० ॥ पुराणीयोगप्रज्ञावती नव्यथनेनतिरस्कृता ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥
 यथाहिनोमन्यतेजातशत्रुःसंसिद्धार्थोद्विषतांनिग्रहाय ॥ जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्योनसंशयंपश्यतिवृष्णिंसिंहः ॥ १०० ॥ अहंतयैनंखलुभाविरूपंपश्यामित्रु
 द्यास्वयमप्रमत्तः ॥ दृष्टिश्चमेनव्यथतेपुराणीसंयुध्यमानाधार्तराष्ट्रानसंति ॥ १०१ ॥ अनालब्धंजंभतिगांडिवंधनुरनाहताकंपतिमेधनुर्ज्या ॥ बाणाश्चमेतूण
 मुखाद्विस्तृत्यमुद्गुर्मुद्गुर्गंतुमुशंतिचैव ॥ १०२ ॥ खड्गःकोशान्निःसरतिप्रसन्नोहित्वेवजीर्णामुरगस्त्वचंस्वां ॥ ध्वजेवाचोरौद्ररूपाभवंतिकदारथोयोक्ष्यतेतेकिरी
 टिन् ॥ १०३ ॥ गोमायुसंघाश्चनदंतिरात्रौरक्षांस्यथोनिष्पतंत्यंतरिक्षात् ॥ मृगाःशृगालाःशितिकंठाश्चकाकागृध्रावकाश्चैवतरक्षवश्च ॥ १०४ ॥ सुवर्णपत्रा
 श्वपतंतिपश्चादृष्ट्वारथंश्चेतह्यप्रयुक्तं ॥ अहंत्येकःपार्थिवान्सर्वयोधान्शरान्वर्षन्मृत्युलोकंनयेयं ॥ १०५ ॥ समाददानःपृथगस्त्रमार्गान्यथाग्निरिद्धोगहनंनिदा
 घे ॥ स्थूणाकर्णपाशुपतंमहासंब्राह्मंचास्रंयच्चशक्रोप्यदान्मे ॥ १०६ ॥ वधेधृतोवेगवतःप्रमुंचन्नाहंप्रजाःकिंचिदिहावशिष्ये ॥ शांतिलप्स्येपरमोत्थेषभावःस्थि
 रोममब्रूहिगावल्गणेतान् ॥ १०७ ॥ येवैजय्याःसमरेसूतलब्ध्वादेवानपींद्रप्रमुखान्समेतान् ॥ तैर्मन्यतेकलहंसंप्रसस्यसधार्तराष्ट्रःपश्यतमोहमस्य ॥ १०८ ॥ वृ
 द्धोभीष्मःशांतनवःरूपश्चद्रोणःसपुत्रोविदुरश्चधीमान् ॥ एतेसर्वेयद्वदंतेतदस्तुआयुष्मंतःकुरवःसंतुसर्वे ॥ १०९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिथानसंधि
 पर्वणिअर्जुनवाक्यनिवेदनेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥५॥ वैशंपायनउवाच समवेतेपुसर्वेपुतेपुराजमुभारत ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यंभीष्मःशांत
 नवोब्रवीत् ॥ १ ॥ बृहस्पतिश्चोशनाचब्रह्माणंपर्युपस्थितौ ॥ मरुतश्चसहेंद्रेणवसवश्चाग्निनासह ॥ २ ॥ आदित्याश्चैवसाध्याश्चयेचसप्तर्षयोदिवि ॥ विश्वावसु
 श्वगंधर्वःशुभाश्चाप्सरसांगणाः ॥ ३ ॥ नमस्कृत्योपजग्मुस्तेलोकवृद्धंपितामहं ॥ परिवार्यचविश्वेशंपर्यासतदिवौकसः ॥ ४ ॥ तेषांमनश्चतेजश्चाप्याददानावि
 वौजसा ॥ पूर्वदेवौव्यतिक्रांतौनरनारायणावृषी ॥ ५ ॥ बृहस्पतिस्तुपप्रच्छब्रह्माणंकाविमाविति ॥ भवंतंनोपतिष्ठेतेतौनःशंसपितामह ॥ ६ ॥ ब्रह्मोवाच या
 वेतौपृथिवींघांचभासयंतौतपस्विनौ ॥ ज्वलंतौरोचमानौचव्याप्यातीतौमहाबलौ ॥ ७ ॥ नरनारायणावेतौलोकाल्लोकंसमास्थितौ ॥ ऊर्जितौस्वेनतपसामहा
 सत्वपराक्रमौ ॥ ८ ॥

॥ १०६ ॥ वधेधृतःवधार्थंसज्जः वेगवतःबाणान् ॥ १०७ ॥ विजयःकर्मयेपातेवैजय्याः देवानपिलब्ध्वाविजयवंतएवेत्यर्थः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥
 इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभाष्येअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥५॥ ॥५॥ समवेतेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पर्यासतपरिवार्यतस्थुः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ लोकात्मानुषात् लोकंब्राह्मं ॥ ८ ॥

॥१॥ १॥ अयाचत इह ॥ ११॥ ससंसाहाय्यं ॥ १२॥ १३॥ १४॥ आतिअस्थिरेपिरथे लक्ष्यात्तन्म्यपैतीत्याश्चर्यं ॥ १५॥ आरुजत्पीडितवान् ॥ १६॥ १७॥ भूयसोबहून् ॥ १८॥ १९॥ सत्त्वंबुद्धिसत्त्वं एकं
 एतौहिकर्मणालोकंनंदयामासतुर्धुवं ॥ द्विधाभूतौमहाप्राज्ञौविद्विब्रह्मन्परंतपौ ॥ असुराणांविनाशायदेवगंधर्वपूजितौ ॥ १॥ वैशंपायनउवाच जगा
 मशक्रस्तच्छ्रुत्वायत्रतौतेपतुस्तपः ॥ सार्धदेवगणैःसर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १०॥ तदादेवासुरेयुद्धेभयेजातेदिवौकसां ॥ अयाचतमहात्मानौनरनारायणौवरं
 ॥ ११॥ तावब्रूतांवृणीष्वेतितदाभरतसत्तम ॥ अथैतावब्रवीच्छक्रःसत्यनःक्रियतामिति ॥ १२॥ ततस्तौशक्रमब्रूतांकरिष्यावोयदिच्छसि ॥ ताभ्यांचसंहितः
 शक्रोविजिग्येदैत्यदानवान् ॥ १३॥ नरइंद्रस्यसंग्रामेहत्वाशत्रून्परंतपः ॥ पौलोमान्कालखंजांश्चसहस्राणिशतानिचू ॥ १४॥ एषंभ्रांतेरथेतिष्ठन्भल्लैनापाह
 रच्छिरः ॥ जंभस्यग्रसमानस्यतदात्यर्जुनआहवे ॥ १५॥ एषपारिसमुद्रस्यहिरण्यपुरमारुजत् ॥ जित्वाषष्टिसहस्राणिनिवातकंवचान्रणे ॥ १६॥ एषदेवान्सहै
 द्रेणजित्वापरपुरंजयः ॥ अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनोजातवेदसं ॥ १७॥ नारायणस्तथैवात्रभूयसोऽप्यजघानह ॥ एवमेतौमहावीर्यौतौपश्यतसमागतौ ॥ १८॥
 वासुदेवांर्जुनौवीरौसमवेतौमहारथौ ॥ नरनारायणौदेवौपूर्वदेवावितिश्रुतिः ॥ १९॥ अजेयौमानुषेलोकेसेंद्रैरपिसुरासुरैः ॥ एषनारायणःरुष्णःफाल्गुनश्च
 नरःस्मृतः ॥ नारायणोनरश्चैवसत्त्वमेकंद्विधाकृतं ॥ २०॥ एतौहिकर्मणालोकानश्नुवातेऽक्षयान्धुवान् ॥ तत्रतत्रैवजायेतेयुद्धकालेपुनःपुनः ॥ २१॥ तस्मात्क
 र्मेवकर्तव्यमितिहोवाचनारदः ॥ एतद्विसर्वमाचष्टृष्टिचक्रस्यवेदवित् ॥ २२॥ शंखचक्रगदाहस्तंयदाद्रक्ष्यसिकेशवं ॥ पर्याददानंचास्त्राणिभीमधन्वानम
 र्जुनं ॥ २३॥ सनातनौमहात्मानौरुष्णावेकरथेस्थितौ ॥ दुर्योधनतदातातस्मर्तासिवचनंमम ॥ २४॥ नोचेदयमभावःस्यात्कुरूणांप्रत्युपस्थितः ॥ अथाच्च
 तातधर्माच्चतवबुद्धिरुपप्लुता ॥ २५॥ नचेद्ब्रह्मीष्यसेवाक्यंश्रोतासिसुबहून्हतान् ॥ तवैवहिमतंसर्वेकुरवःपर्युपासते ॥ २६॥ त्रयाणामेवचमतंतत्त्वमेकोनुमन्य
 से ॥ रामेणचैवशतस्यकर्णस्यभरतर्षभ ॥ २७॥ दुर्जतिःसूतपुत्रस्यशकुनेःसौबलस्यच ॥ तथाक्षुद्रस्यपापस्यभ्रातुर्दुःशासनस्यच ॥ २८॥ कर्णउवाच नैव
 मायुष्मतावांच्यंयन्मामात्यपितामह ॥ क्षत्रधर्मेस्थितोऽस्मिस्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९॥ किंचान्यन्मयिदुर्वृत्तंयेनमांपरिगर्हसे ॥ नहिमेवजिनंकिंचिद्दार्तरा
 ष्ट्राविदुःकचित् ॥ ३०॥ नाचरंजिनंकिंचिद्दार्तराष्ट्रस्यनित्यशः ॥ अहंहिपांडवान्सर्वान्निष्कामिरणेस्थितान् ॥ ३१॥

मदेवोयोग्यतावाहूपद्वयेनवर्त्ततेइत्यर्थः ॥ २०॥ अश्नुवातेत्यामुतः ॥ २१॥ कर्मयुद्धंकर्तव्यं तयोरितिशेषः आचष्टआख्यातवान्नारदएव ॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥

सहिराज्येइति अस्यवचनंमयानकर्तव्यं किंतुराज्ञाएवेतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कलापिपोडशांशोपि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ क्रियतेयत्यदा वषायतेवषवन्नर्दति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 प्राग्विरुद्धैः शमं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ॥ राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वकार्यं प्रियं मया ॥ तथा दुर्योधनस्यापि सहिराज्यं समाहितः ॥ ३२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कर्ण
 स्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शान्तनवः पुनः ॥ धृतराष्ट्रं महाराजं संभाष्य दं वचो ब्रवीत् ॥ ३३ ॥ यदयं कथ्यते नित्यं हं तां पांडवानां महा
 त्मनां ॥ ३४ ॥ अनयो यो यमागं ता पुत्राणां तदुरात्मनां ॥ तदस्य कर्म जानीहि स तपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३५ ॥ एतमाश्रित्य पुत्रस्ते मंदबुद्धिः सुयोधनः ॥ अवामन्यत तान् वी
 रा न्देव पुत्रान रिं दमान् ॥ ३६ ॥ किंचाप्येते न तत्कर्म कृतं पूर्वं सुदुष्करं ॥ ते यथा पांडवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा विराट् नगरे भ्रातरं निहतं प्रियं ॥ धनं जयेन
 विक्रम्य किमनेन तदा कृतं ॥ ३८ ॥ सहिता हिकुरुहन्सर्वान् भियातो धनं जयः ॥ प्रमथ्य चाच्छिन्न द्वासः किमयं प्रोपितस्तदा ॥ ३९ ॥ गंधर्वैर्घोषयात्रायां हियते यत्सु
 तस्तव ॥ कृतदा स तपुत्रो भूय इदानीं वषायते ॥ ४० ॥ ननु तत्रापि भीमेन पार्थेन च महात्मना ॥ यमाभ्यामेव संगम्य गंधर्वास्ते पराजिताः ॥ ४१ ॥ एतान्यस्य मृपोक्ता
 नि ब्रूहि भरतर्षभ ॥ विकथ्य नस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ४२ ॥ भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ॥ धृतराष्ट्रमुवाच दं राजमध्येभि पूजयन् ॥ ४३ ॥ य
 दाह भरत श्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ॥ न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४४ ॥ पुरायुद्धात्साधुमन्ये पांडवैः सह संगतं ॥ यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदि
 तं ॥ ४५ ॥ सर्वतदपि जानामि करिष्येति च पांडवः ॥ न त्वस्य त्रिपुलोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ४६ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्गोणभीष्मयोः ॥ ततः संजयं राजाप
 र्यं पृच्छत पांडवान् ॥ ४७ ॥ तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीविते भवन् ॥ भीष्मद्रोणौ यदा राजानं सम्यगनुभाषते ॥ ४८ ॥ इ० उ० यान सं० भीष्मद्रोणवाक्ये ऊनपंचा
 शत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किमसौ पांडवो राजधर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ श्रुत्वेह बहूलाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः ॥ १ ॥ किमसौ चेष्टते स त
 योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ॥ केवास्य भ्रातृपुत्राणां पशुं त्याज्ञेत्सवो मुखं ॥ २ ॥ केस्विदेन वारयंति युद्धाच्छाम्येति वा पुनः ॥ निरुत्या कोपितं मंदैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणं ॥
 ॥ ३ ॥ संजय उवाच ॥ राज्ञो मुखमुदीक्षंते पांचालाः पांडवैः सह ॥ युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वान् नुशास्ति च ॥ ४ ॥ प्रथमभूताः पांडवानां पांचालानां रथव्रजाः ॥ आ
 यांतमभिनंदंति कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ ५ ॥ नभःसूर्यमिवोद्यंतं कौंतेय दीपते जसं ॥ पांचालाः प्रतिनंदंति ते जोराशिमिवोदितं ॥ ६ ॥ आगोपाला विपुलाश्च गंदना
 ना युधिष्ठिरं ॥ पांचालाः केकयामत्स्याः प्रतिनंदंति पांडवं ॥ ७ ॥ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इ० उ० नै० भा० ऊनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ किमसौ विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥८॥ येनसहायेनअस्मानालक्ष्यअभ्ययुंजतसंनद्धाअभूवन् ॥९॥ कुरवःसंसीदत्यस्यांसभायां ॥१०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ वस्तेवःयुष्मान्तेपांडवाः ॥१६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ सिंधुराजो ज

ब्राह्मण्योरांजपुत्र्यश्चविशांदुहितरश्चयाः ॥ क्रीडंत्योभिसमायांतिपार्थसन्नद्धमीक्षितुं ॥८॥ धृतराष्ट्र उवाच संजयाचक्ष्वयेनास्मान्पांडवाअभ्ययुंजत ॥
धृष्टद्युम्नस्यसैन्येनसोमकानां वलेनच ॥९॥ वैशंपायन उवाच गावल्गणिस्तुतत्पृष्टःसभायांकुरुसंसदि ॥ निःश्वस्यसुभृशंदीर्घमुद्गुःसंचिंतयन्निव ॥
॥१०॥ तत्रानिमित्ततोदैवात्सूतंकदमलमाविशत् ॥ तदाचक्ष्वेविदुरःसभायांराजसंसदि ॥११॥ संजयोयंमहाराजमूर्छितःपतितोभुवि ॥ वाचंनंस्तृजतेकां
चिद्धीनप्रज्ञाल्पचेतनः ॥१२॥ धृतराष्ट्र उवाच अपश्यसंजयानूनंकुंतीपुत्रान्महारथान् ॥ तैरस्यपुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्धजितंमनः ॥१३॥ वैशंपायन उ-
वाच संजयश्चेतनांलब्ध्वाप्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ॥ धृतराष्ट्रंमहाराजसंभायांकुरुसंसदि ॥१४॥ संजय उवाच दृष्टवानस्मिराजेंद्रकुंतीपुत्रान्महारथा
न् ॥ मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकर्शितान् ॥१५॥ शृणुयैहिमहाराजपांडवाअभ्ययुंजत ॥ धृष्टद्युम्नेनवीरेणयुद्धेवस्तेभ्ययुंजत ॥१६॥ योनैवरोषःनभया
न्नलोभान्नार्थकारणात् ॥ नेहेतुवादाद्धर्मात्मासत्यंजत्यात्कदाचन ॥१७॥ यःप्रमाणंमहाराजधर्मधर्मभृतांवरः ॥ अजातशत्रुणानेनपांडवाअभ्ययुंजत ॥
॥१८॥ यस्यबाहुवलेतुल्यःपृथिव्यांनास्तिकश्चन ॥ योवैसर्वान्महीपालान्वशेचक्रेधनुर्धरः ॥ यःकाशीनंगमगधान्कलिंगांश्चयुधाजयत् ॥१९॥ तेनघांभीमसेने
नपांडवाअभ्ययुंजत ॥ यस्यवीर्येणसहस्राचत्वारोभुविपांडवाः ॥२०॥ निःस्त्यजंतुर्गृहाद्वैहिडिंवात्पुरुपादकात् ॥ यश्चैषामभवद्दीपःकुंतीपुत्रोदकोदरः ॥२१॥
याज्ञसेनीमथोयत्रमिंधुराजोपकृष्टवान् ॥ तत्रैषामभवद्दीपःकुंतीपुत्रोदकोदरः ॥२२॥ यश्चतान्संगतान्सर्वान्पांडवान्वारणावते ॥ दत्ततामोचयामासतेनव
स्तेभ्ययुंजत ॥२३॥ कृष्णायांचरताप्रीतियेनक्रोधवशाहताः ॥ प्रविश्यविपमंघोरंपर्वतंगंधमादनं ॥२४॥ यस्यनागायुतैर्वीर्यभुजयोःसारमर्पितं ॥ तेनवो
भीमसेनेनपांडवाअभ्ययुंजत ॥२५॥ कृष्णद्वितीयोविक्रम्यतुष्ट्यर्थंजातवेदसः ॥ अजयद्यःपुरावीरोयुध्यमानंपुरंदरं ॥२६॥ यःससाक्षान्महादेवंगिरिशंशूलपा
णिनं ॥ तोपयामासयुद्धेनदेवदेवमुमापतिं ॥२७॥ यश्चसर्वान्वशंचक्रेलोकपालान्धनुर्धरः ॥ तेनवोविजयेनाजोपांडवाअभ्ययुंजत ॥२८॥ यःप्रतीचींदिशंच
क्रेवशंम्लेच्छगंणायुतां ॥ सतत्रनकुलोयोद्धाचित्रयोधीव्यवस्थितः ॥२९॥ तेनवोदर्शनीयेनवीरेणातिधनुर्भृता ॥ माद्रीपुत्रेणकौरव्यपांडवाअभ्ययुंजत ॥३०॥
यःकाशीनंगमगधान्कलिंगांश्चयुधाजयत् ॥ तेनवःसहदेवेनपांडवाअभ्ययुंजत ॥३१॥ यद्वयः ॥२२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ विजयेनअर्जुनेन ॥२८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ करकर्पेणकरकर्पसंज्ञेनभ्रात्रा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 यस्यवीर्येणसदृशाश्वत्वारोभुविमानवाः ॥ अश्वत्थामाधृष्टकेतूरुक्मीप्रद्युम्नएवच ॥ ३२ ॥ तेनवःसहदेवेनयुद्धंराजन्महात्ययं ॥ यवीयसानृवीरेणमाद्रीनंदिक
 रेणच ॥ ३३ ॥ तपश्चचारयाघोरंकाशिकन्यापुरासती ॥ भीष्मस्यवधमिच्छन्तीप्रेत्यापिभरतर्षभ ॥ ३४ ॥ पांचालस्यसुताजज्ञेदैवाच्चसपुनःपुमान् ॥ स्त्रीपुंसोःपु
 रुषव्याघ्रयःसर्वेदगुणागुणान् ॥ ३५ ॥ यःकलिंगान्समापेदेपांचाल्योयुद्धदुर्मदः ॥ शिखंडिनावःकुरवःकृताश्रेणाभ्ययुंजत ॥ ३६ ॥ यंयक्षःपुरुषंचक्रभीष्मस्य
 निधनेच्छया ॥ महष्वासेनरौद्रेणपांडवाअभ्ययुंजत ॥ ३७ ॥ महष्वासाराजपुत्राभ्रातरःपंचकेकयाः ॥ आमुक्तकवचाःशूरास्तैश्चवस्तेभ्ययुंजत ॥ ३८ ॥ योदीर्घ
 बाहुःक्षिप्रास्त्रोधृतिमान्सत्यविक्रमः ॥ तेनवोदृणिर्वीरेणयुयुधानेनसंगरः ॥ ३९ ॥ यआसीच्छरणंकालेपांडवानांमहात्मनां ॥ रणेतेनविराटेनभवितावःस
 मागमः ॥ ४० ॥ यःकाशिपतीराजावाराणस्यामहारथः ॥ सतपामभवद्योद्धातेनवस्तेभ्ययुंजत ॥ ४१ ॥ शिशुभिर्दुर्जयैःसंख्येद्रौपदेयैर्महात्मभिः ॥ आशीवि
 पसमस्पर्शैःपांडवाअभ्ययुंजत ॥ ४२ ॥ यःकृष्णसदृशोवीर्ययुधिष्ठिरसमोदमे ॥ तेनाभिमन्युनासंख्येपांडवाअभ्ययुंजत ॥ ४३ ॥ यश्चैवाप्रतिमोदीर्येधृष्टकेतु
 र्महायशाः ॥ दुःसहःसमंरुद्धःशैशुपालिर्महारथः ॥ ४४ ॥ तेनवश्चेदिराजेनपांडवाअभ्ययुंजत ॥ अर्क्षोहिण्यापरिवृतःपांडवान्योभिसंश्रितः ॥ ४५ ॥ यःसं
 श्रयःपांडवानांदिवानामिववासवः ॥ तेनवोवासुदेवेनपांडवाअभ्ययुंजत ॥ ४६ ॥ तथाचेदिपतेर्भ्राताशरभोभरतर्षभ ॥ करकर्पेणसहितस्ताभ्यांवस्तेभ्ययुंज
 त ॥ ४७ ॥ जारासंधिःसहदेवोजयत्सेनश्चतावुभौ ॥ युद्धेप्रतिरथेवीरौपांडवार्थेव्यवस्थितौ ॥ ४८ ॥ द्रुपदश्चमहातेजावलेनमहतावृतः ॥ त्यक्तात्मापांडवार्थाय
 योत्स्यमानोव्यवस्थितः ॥ ४९ ॥ एतेचान्येचवहवःप्राच्यादीच्यामहीक्षितः ॥ शतशोयानुपाश्रित्यधर्मराजोव्यवस्थितः ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगप
 र्वणियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच सर्वएतेमहोत्साहायेत्वयापरिकीर्तिताः ॥ एकतस्त्वेवतेसर्वेस
 मेताभीमएकतः ॥ १ ॥ भीमसेनाद्धिमेभूयोभयंसंजायतेमहत् ॥ क्रुद्धादमर्षणात्तातव्याघ्रादिवमहारुरोः ॥ २ ॥ जागर्मिरात्रयःसर्वादीर्घमुष्णंचनिःश्वसन् ॥
 भीतोदृकोदरात्तातसिंहात्पशुरिवापरः ॥ ३ ॥ नहितस्यमहाबाहोःशक्रप्रतिमतेजसः ॥ सैन्येस्मिन्प्रतिपश्यामियएनंविपहेद्युधि ॥ ४ ॥

इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

सर्वेइति ॥ १ ॥ महारुरोःमहानृगस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अनर्महासीनर्मदथोपहासः तदन्योहासः सत्यमेवकृत्वाशत्रुनुपहसतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ उरुग्राहः महानिर्वधस्तेन गृहीतानां वशीकृतानां ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ रजसः वेगवान् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ संहते क्रोधेन पंथिते भुवो यस्य संहतभूः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतीति पुरापुराणं निकटेऽतिदृढमिति वार्थः पुरापुराणेऽतिदृढेति मेदिनी पुराभाविपुराणयोः प्रबंधेन निकटेतीति इति
 अमर्षणं श्वकौंतेयो दृढवैरश्च पांडवः ॥ अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक् प्रेक्षीमहास्वनः ॥ ५ ॥ महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ॥ मंदानां मम पुत्राणां युद्धेनांतं
 करिष्यति ॥ ६ ॥ उरुग्राह गृहीतानां गदां विभ्रद्दकोदरः ॥ कुरुणामृपभो युद्धे दंडपाणि रिवान्तकः ॥ ७ ॥ अष्टास्त्रिमायसीं घोरां गदां कांचनभूषणां ॥ मनसा हंप्र
 श्यामि ब्रह्मदंडमिवोद्यतं ॥ ८ ॥ यथामृगाणां यूथेषु सिंहो जातवल् श्वरेत् ॥ मामकेषु तथा भीमो वल्पे वल्पे विचरिष्यति ॥ ९ ॥ सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ॥
 बद्धाशी विप्रतीपश्च वाल्येऽपि रजसः सदा ॥ १० ॥ उद्वेपते मे हृदयं ये मे दुर्योधनादयः ॥ वाल्येऽपि तेन युध्यंतो वारणे नेवमर्दिताः ॥ ११ ॥ तस्य वीर्येण संक्लिष्टानित्य
 मेव सुतामम ॥ स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२ ॥ ग्रसमानमर्ताकानि नरवारणवाजिनां ॥ पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्छितमाहवे ॥ १३ ॥ अस्त्रे
 द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ॥ महेश्वरसमं क्रोधे कोह न्याद्रीममाहवे ॥ १४ ॥ संजया चक्ष्वमेश्वरं भीमसेनममर्षणं ॥ अतिलाभं तु मन्ये हयत्तेन रिपुघाविना
 ॥ १५ ॥ तदैव न हताः सर्वे पुत्रा मम मनस्विना ॥ येन भीमवलायक्षाराक्षसाश्च पुराहताः ॥ १६ ॥ कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ न स जातु वशं तस्यो मम
 वाल्येऽपि संजय ॥ १७ ॥ किंपुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पांडवः ॥ निपुरोरोपणोत्यर्थं भुज्येतापि न संनमेत् ॥ तिर्यक् प्रेक्षी संहतभूः कथं शाम्ये दृढकोदरः ॥ १८ ॥
 शूरस्तथा प्रतिवलो गौरस्ताल इवोन्नतः ॥ प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोर्जुनात् ॥ १९ ॥ जवेन वाजिनोत्येति वलेनात्येति कुंजरान् ॥ अव्यक्तजल्पामध्वक्षो
 मध्यमः पांडवो वली ॥ २० ॥ इति वाल्येश्रुतः पूर्वमया व्यासमुखात्पुरा ॥ रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पांडवः ॥ २१ ॥ आयसेन स दंडेन रथान्नागान्नरान्दह्यान् ॥
 हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ॥ २२ ॥ अमर्षी नित्यं संख्यो भीमः प्रहरतां वरः ॥ मया तात प्रतीपानि कुर्वन् पूर्वविमानिनः ॥ २३ ॥ निष्कर्णा मायसीं स्थू
 लां सुपार्श्वाकांचनीं गदां ॥ शतघ्नीं शतनिर्हतां कथं शक्यंति मे सुताः ॥ २४ ॥ अपारमपुत्रा गाधं समुद्रं शरवधनं ॥ भीमसेनमयं दुर्गतातमं दास्तितीर्षवः ॥ २५ ॥
 क्रोशतो मे न शृण्वंति वालाः पंडितमानिनः ॥ विषमं न हि मन्यते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ २६ ॥ संयुगं ये गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ॥ नियतं चोदिताधात्रा मिहेनेव
 महामृगाः ॥ २७ ॥

विश्वलोचनः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ निष्कर्णा अवक्रांतिर्यग्भावहीनां शतनिर्हतां महाशब्दवतीं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

शैक्यां शिष्यस्थां अधःपतनेन भूमिविदारणशंकया शिष्ये स्थापिता ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वीथीगन्धमार्गं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अनुपानमजलदेगे स्थितान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 शैक्यां तातचतुष्किष्कुं पडस्त्रिममितौजसं ॥ प्रहितांदुःखसंस्पर्शाकथं शक्ष्यंति मे सुताः ॥ २८ ॥ गदां भ्रामयतस्तस्य भिदतो हस्तिमस्तकान् ॥ सृक्किर्णालेलिहान
 स्यवाप्समुत्सृजतो मुहुः ॥ २९ ॥ उद्दिश्य नागान्यततः कुर्वतो भैरवान्नवान् ॥ प्रतीपं पततो मत्तान् कुंजरान्प्रतिगर्जतः ॥ ३० ॥ विगात्थरथमार्गे पुवरानुद्दिश्य निघ्न
 तः ॥ अग्नेः प्रज्वलितस्यैव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१ ॥ वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्ममवाहिनीं ॥ नृत्यन्निव गदापाणिर्युगांतं दर्शयिष्यति ॥ ३२ ॥ प्रभिन्नइव मा
 तंगः प्रभंजन्पुष्पितान्द्रुमान् ॥ प्रवेक्ष्यतिरणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ३३ ॥ कुर्वन् रथान्विपुरुषान्विसारथिद्वयध्वजान् ॥ आरुजन्पुरुषव्याघ्रोरथिनः सादिन
 स्तथा ॥ ३४ ॥ गंगावेगइवानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ॥ प्रभंक्ष्यतिरणे सेनां पुत्राणां मम संजय ॥ ३५ ॥ दिशो नूतंगमिष्यंति भीमसेनभयार्दिताः ॥ मम पुत्रा
 श्वभृत्याश्च राजानश्चैव संजय ॥ ३६ ॥ येन राजामहावीर्यः प्रविश्यांतः पुरं पुरा ॥ वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥ ३७ ॥ कृत्स्नं यं पृथिवी देवी जरासंधेन धी
 मता ॥ मागधेद्रं वलिनावशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८ ॥ भीष्मप्रतापात्कुरवां न येनांधकवृष्णयः ॥ यन्न तस्य वशे जग्मुः केवलं देवमेव तत् ॥ ३९ ॥ मगत्वा पांडुपु
 त्रेण तरसा बाहुशालिना ॥ अनायुधेन वीरेण निहतः किं न तोधिकं ॥ ४० ॥ दीर्घकालसमासक्तं विपमार्शी विषोयथा ॥ समोक्ष्यतिरणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ॥ ४१ ॥
 महेंद्रइव वज्रं गदानवादेव सत्तमः ॥ भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२ ॥ अविपत्य मनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमं ॥ पश्यामीवातिताम्राक्षमापतंतं
 वृकोदरं ॥ ४३ ॥ अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ॥ बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४ ॥ भीष्माद्रोणश्च विप्रो यं कृपः शारद्वतस्तथा ॥ जा
 नंत्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ४५ ॥ आर्यव्रतं तु जानंतः संगरांतं विधित्सवः ॥ सेनामुखे पुस्यास्यंति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६ ॥ बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरु
 पस्य विशेषतः ॥ पश्यन्नपि जयंते पां न नियच्छामि सुतान् ॥ ४७ ॥ ते पुराणं महेश्वासामार्गं मेद्रं समास्थिताः ॥ त्यक्ष्यंति तु मुले प्राणान् रक्षंतः पार्थिवं यशः ॥
 ॥ ४८ ॥ यथैषां मामकास्तात तथैषां पांडवा अपि ॥ पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९ ॥ ये त्वस्मदाश्रयं किंचिद्वत्तमिष्टं च संजय ॥ तस्यापचितिमा
 र्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ॥ ५० ॥

ऐंद्रमार्गं स्वर्गमार्गं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अपचितिनिष्कृति ॥ ५० ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संगरे अंतस्त्वस्य नाशं स्थास्यंति भीष्मादयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ५१ ॥ विकुष्टं उच्चैरुक्तं ॥ ५२ ॥ एतत्तत्तद्विदुः खं अतिवलं ज्ञानेन अनिवार्यं ॥ ५३ ॥ निर्मुक्ताः जीवन्मुक्ताः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ क्षमं शक्यं उत्तरं उत्तरकार्यं प्रतीकारः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ पर्यायधर्मः विपरीतधर्मः प्रधिर्नेमिः अस्य कालवशास्य तृतीयार्थे पष्ठो ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभाष्ये एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ३ ॥ यस्येति सधनं जयः यस्य यो

आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मपरीप्सतः ॥ निधनं क्षत्रियस्याजौवरमेवादुरुत्तमं ॥ ५१ ॥ सवैशो चामि सर्वा न्वैये युयुत्संति पांडवैः ॥ विकुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतं ॥ ५२ ॥ न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ॥ भवत्यतिवलं ज्ञेयं ज्ञानस्याप्युपघातकं ॥ ५३ ॥ ऋपयोऽपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकं संग्रहान् ॥ सुखैर्भवंति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४ ॥ किंपुनर्मोहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ॥ पुत्रपुराज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बंधुषु ॥ ५५ ॥ संशये तु महत्यस्मिन् किनु मेक्षममुत्तरं ॥ विनाशं त्येव पश्यामि कुरूणामनुचितयन् ॥ ५६ ॥ द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ॥ मंदेनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतं ॥ ५७ ॥ मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यंतगामिनः ॥ चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुं ॥ ५८ ॥ किन्नु कुर्याकथं कुर्या किनु गच्छामि संजय ॥ एतेन श्यंतिकुरवो मंदाः कालवशंगताः ॥ ५९ ॥ अवशो हंत दानात् पुत्राणां निहतेशते ॥ श्रोप्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६० ॥ यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः ॥ गदाहस्तः पांडवो व्रैतथैव हंता मदीयान्सहितोर्जुनेन ॥ ६१ ॥ इति श्रीम० उद्योगप० यानसंधिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यस्यैवानृतावाचः कदाचिदनुश्रुमुम ॥ त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्भायस्य धनं जयः ॥ १ ॥ तस्यैव च न पश्यामि युधिगां डीवधन्वनः ॥ अनिशं चिंतयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तं ॥ २ ॥ अस्य तः कर्णिना लीकान् मार्गणान् हृदयच्छिदः ॥ प्रत्येतान समः कश्चिद्युधिगां डीवधन्वनः ॥ ३ ॥ द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदिवीरौ न रर्पभौ ॥ कृतास्त्रौ वलिनां श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ॥ ४ ॥ महान् स्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ घृणीकर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ॥ ५ ॥ समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः ॥ भवेत्सुतमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ६ ॥ सर्वेऽप्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता मम हृदयशः ॥ अपि सर्वामरैश्चर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयं ॥ ७ ॥ वधेनूनं भवेच्छांति स्तयोर्वा फाल्गुनस्य च ॥ तत्तु हंतांर्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते ॥ ८ ॥

द्वेति तच्छब्दाध्याहारेण पूरणीयं ॥ १ ॥ तस्य तं प्रतियोद्धारं

न पश्यामि एनं प्रतीयादित्यध्याहृत्य योज्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ घृणीरूपावान्भीमादिषु प्रमादी अने विद्यां न स्मरिष्यतीति भावः ॥ ५ ॥ अपराजयस्तेषामिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तयोः कर्णद्रोणयोर्वधे अस्मदीयानां शांतिः फाल्गुनस्य वधे तु परेषामित्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ त्रयस्त्रिंशत्समावर्षाणि अतीताइत्यर्थःसंधिरार्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्ताःक्षिप्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कुरुणांप्रकारान्छेदभेदपलायनादीनावसथेष्ट
मन्युस्तस्यकथंशाम्येन्मंदाप्रतियउत्थितः ॥ अन्येप्यस्त्राणिजानंनिजीयंतेचजयंतिच ॥ ९ ॥ एकांतविजयस्त्वेवश्रूयतेफाल्गुनस्यह ॥ त्रयस्त्रिंशत्समाहूयखां
डवेग्निमतर्पयत् ॥ १० ॥ जिगायचसुरान्सर्वान्नास्यविद्यःपराजयं ॥ यस्ययंतादृषीकेशःशीलवृत्तसमायुधि ॥ ११ ॥ ध्रुवस्तस्यजयस्तातयथेंद्रस्यजयस्तथा ॥
रुष्णावेकरथेयत्तावधिज्यंगांडिवंधनुः ॥ १२ ॥ युगपत्रीणितेजांसिसमेतान्यनुशुश्रुम ॥ नैवास्तिनोधनुस्तादृक्नयोद्धानचसारथिः ॥ १३ ॥ तच्चमंदातजानं
तिदुर्योधनवशानुगाः ॥ शेषयेदशनिर्दीप्तोविपतन्मूर्ध्नि संजय ॥ १४ ॥ नतुशेषंशरास्तातकुर्युरस्ताःकिरीटिना ॥ अपिचास्यन्निवाभातिनिघ्नन्निवधनंजयः ॥
॥ १५ ॥ उद्धरन्निवकायेभ्यःशिरांसिशरवृष्टिभिः ॥ अपिबाणमयंतेजःप्रदीप्तमिवसर्वतः ॥ १६ ॥ गांडीबोत्यंदहेताजौपुत्राणाममवाहिनीं ॥ अपिसारथघोषे
णभयार्तासव्यसाचिनः ॥ १७ ॥ वित्रस्तावद्दुधासेनाभारतीप्रतिभातिमे ॥ यथाकर्क्ष्महानग्निःप्रदहेत्सर्वतश्चरन् ॥ महार्चिरनिलोद्धृतस्तद्वक्ष्यतिमामकान्
॥ १८ ॥ यदोद्धमन्निशिनाम्बाणसंघांस्तानातनायीसमरेकिरीटी ॥ सृष्टेःतक्रःसर्वहरोविधात्रायथाभवेत्तद्वदपारणीयः ॥ १९ ॥ यदात्यभीक्ष्णंमुदहून्प्रकारान्
श्रोतास्मितानावसथेकुरुणां ॥ तेषांसमंताच्चतथारणाग्रेक्षयःकिलायंभरतानुपैति ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिधृतराष्ट्रवाक्ये
द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच यथैवपांडवाःसर्वेपराक्रांताजिगीपवः ॥ तथैवाभिसरास्तेपांत्यक्तात्मानोजयेधृताः ॥ १ ॥ त्व
मेवहिपराक्रांतानाचक्षीथाःपरान्मम ॥ पंचालान्कंकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥ २ ॥ यश्चसेंद्रानिमाँल्लोकानिच्छन्कुर्याद्विशोबली ॥ सस्रष्टाजगतःरु
ष्णःपांडवानांजयेधृतः ॥ ३ ॥ समस्तामर्जुनाद्विघांसात्यकिःक्षिप्रमाप्तवान् ॥ शनैयःसमरेस्थातावीजवत्प्रवपन्शरान् ॥ ४ ॥ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःक्रूरकर्माम
हारथः ॥ मामकेपुरणंकर्तावलेपुपरमास्त्रवित् ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरस्यचक्रोधादर्जुनस्यचविक्रमात् ॥ यमाभ्यांभीमसेनाच्चभयंमेतातजायते ॥ ६ ॥ अमानुषंमनुष्ये
द्रैर्जालंविततमंतरा ॥ नमेसैन्यास्तरिप्यंतिततःक्रोशामि संजय ॥ ७ ॥ दर्शनीयोमनस्वीचलक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ॥ मेधावीसुहृतप्रज्ञोधर्मात्मापांडुनंदनः ॥ ८ ॥
हेश्रोतास्मिश्रोष्यामि ॥ २० ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ यथैवेति अभिसराःपुरोगाः ॥ १ ॥ २ ॥ जगतःस्रष्टारुष्णः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ जालंअस्त्रं अंतरासैन्यमध्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥

युद्धयोजकैः युद्धोद्योगिभिः ॥ ९ ॥ नैष्ठ्येनमंत्रगुह्या ॥ १० ॥ ११ ॥ तंअभिमुखःपतिष्यति ॥ १२ ॥ तनुरुद्धइतिपाठेपितनुःराज्यापहारादल्पः स्वतस्तुउच्चएव शिखीवह्निग्वह्निः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ क्लिश्यमानानां कर्मणिषष्ठी अस्मान्नउपेक्षेत मामेवअधर्मेणकलहस्यकारणंउद्दिश्यजुगुप्तनिर्दितिसकथंप्रार्थितःसन्कलहंकल्पितभावाः ॥ १६ ॥ इतिउद्योगपर्वनेलकंटीयेभारतभाव
 मित्रांमात्यैःसुसंपन्नःसंपन्नोयुद्धयोजकैः॥भ्रातृभिःश्वशुरैर्वीरैरुपपन्नोमहारथैः॥१॥धृत्याचपुरुषव्याघ्रोनैष्ठ्येनचपांडवः॥अनृगंमोददान्यश्वद्वीमान्मव्य
 पराक्रमः ॥ १० ॥ बहुश्रुतःरुनात्माचवृद्धमर्वाजितेन्द्रियः ॥ तंसर्वगुणसंपन्नंसमिद्धमिवपावकं ॥ ११ ॥ तपंतमभिकोमंदःपतिष्यतिपतंगंवत् ॥ पांडवाग्नि
 मनावार्यमुमर्षुर्नष्टचेतनः ॥ १२ ॥ तनुरुद्धःशिखीराजामिथ्यापचरितोमया ॥ मंदानांममपुत्राणांयुद्धेनांतंकरिष्यति ॥ १३ ॥ तैरयुद्धंमाधुमन्येकुरवस्तन्नि
 बोधत ॥ युद्धेविनाशःरुत्सस्यकुलस्यभविताध्रुवं ॥ १४ ॥ एषामेपरमांबुद्धिर्यथाशाम्यतिमेमनः ॥ यदित्वयुद्धमिष्टंवावयंशांत्ययतामहे ॥ १५ ॥ नतुनःक्लि
 श्यमानानामुपेक्षेतयुधिष्ठिरः ॥ जुगुप्सतित्वधर्मेणमामेवोद्दिश्यकारणं ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिचानसंधिपर्वणिधृतराष्ट्रवाक्येत्रिंशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥ संजयउवाच एवमेतन्महाराजयथावदसिभारत ॥ युद्धेविनाशःक्षत्रस्यगांडीवेनप्रदृश्यते ॥ १ ॥ इदंतुनाभिजानामित
 वधीरस्यनित्यशः ॥ यत्पुत्रवशमागच्छेत्तत्त्वजःसव्यसाचिनः ॥ २ ॥ नैषकालोमहाराजतवशश्वत्कृतागमः ॥ त्वयात्यंवादितःपार्थानिकृताभरतर्षभ ॥ ३ ॥
 पिताश्रेष्ठःसुहृदश्चसम्यक्प्रणिहितात्मवान् ॥ आस्येयंद्दिहितंतेननद्रोग्धागुरुरुच्यते ॥ ४ ॥ इदंजितमिदंलब्धमितिश्रुत्वापराजितान् ॥ धृतकालेमहाराजस्म
 यसेस्मकुमारवत् ॥ ५ ॥ परुषाण्युच्यमानांश्चपुरापार्थानुपेक्षसे ॥ रुत्संराज्यंजयंतीतिप्रपातंनानुपश्यसि ॥ ६ ॥ पित्र्यंराज्यंमहाराजकुरवस्तेनजांगलाः ॥ अ
 थर्वारैर्जितामुर्वीमखिलांप्रत्यपयथाः ॥ ७ ॥ बाहुवीर्याजिताभूमिस्तवपार्थैर्निवेदिता ॥ मयेदंकृतमित्येवमन्यसेराजसत्तम ॥ ८ ॥ ग्रस्तान्गंधर्वभजेनमज्ज
 तोत्थप्लवेभसि ॥ आनिनायपुनःपार्थःपुत्रांस्तेराजसत्तम ॥ ९ ॥ कुमारवच्चस्मयसेधृतेविनिरुतेपुयत् ॥ पांडवंपुवनेराजम्रव्रजत्सुपुनःपुनः ॥ १० ॥ प्रवर्पतःशे
 रव्रातानर्जुनस्यसितान्वहून् ॥ अप्यर्णवाविशुष्येयुःकिंपुनर्मसिर्नयः ॥ ११ ॥ अस्यतांफाल्गुनःश्रेष्ठोगांडीवंधनुपांवरं ॥ केशवःसर्वभूतानामायुधानांमुद
 र्शनं ॥ १२

दीपेत्रिंशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ एषकालःएषाकलनावुद्धिस्तवनैवस्थास्यति ॥ ३ ॥ प्रणिहि
 तात्मवान्सावधानचित्तः ॥ ४ ॥ स्मयसेतुष्यसे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अस्यतांबाणान्क्षिपतांमध्ये ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ भीमेनभीमसेनेनहतप्रायां ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥७१॥

वानरोरोचमानश्चकेतुःकेतुमतांवरः ॥ एवमेतानिसरथोवहून्श्वेतहयोरणे ॥ १३ ॥ क्षपयिष्यतिनोराजन्कालचक्रमिवोद्यतं ॥ तस्याद्यवसुधाराजन्निखिला
भरतर्षभ ॥ १४ ॥ यस्यभीमार्जुनौयोधौसराजाराजसत्तम ॥ तथाभीमहतप्रायांमज्जंतीतववाहिनीं ॥ १५ ॥ दुर्योधनमुखादृष्ट्वाक्षयंयास्यंतिकौरवाः ॥ नभी
मार्जुनयोर्भीतालप्स्यंतेविजयंविभो ॥ १६ ॥ तवपुत्रामहाराजराजानश्चानुसारिणः ॥ मत्स्यास्त्वामघनार्चंतिपंचालाश्चमकेकयाः ॥ १७ ॥ शाल्वेयाःशूरसे
नाश्चमर्वेत्वामवजानते ॥ पार्थत्येतेगताःसर्ववीर्यज्ञास्तस्यधीमतः ॥ १८ ॥ भक्त्यात्यस्यविरुध्यंतेतवपुत्रैःसदैवते ॥ अनर्हानिवतुवधेधर्मयुक्तान्विकर्मणा ॥
॥ १९ ॥ योऽक्लेशयत्पांडुपुत्रान्योविद्वेष्ट्यधुनापिवै ॥ सर्वोपायैर्नियंतव्यःसानुगःपापपूरुषः ॥ २० ॥ तवपुत्रोमहाराजनानुगोचितुमर्हसि ॥ द्यूतकालेमयाचो
क्तंविदुरेणचधीमता ॥ २१ ॥ यदिदंतेविलपितंपांडवान्प्रतिभारत ॥ अनीशेनैवराजेंद्रं सर्वमेतन्निरर्थकं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधि
पर्वणिसंजयवाक्येचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥७१॥ ॥७१॥ दुर्योधनउवाच नभेतव्यंमहाराजनशोच्याभवतावयं ॥ समर्थाःस्मपराजेतुंव
लिनःसमरेविभो ॥ ३ ॥ वनेप्रव्राजितान्यार्थानयदायान्मधुसूदनः ॥ महताबलचक्रेणपरराष्ट्रावमर्दिना ॥ २ ॥ केकयाधृष्टकेतुश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ राजानश्चा
न्वयुःपार्थान्ब्रह्मवान्येनुयायिनः ॥ ३ ॥ इंद्रप्रस्थस्यचादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ॥ व्यगर्हयंश्चसंगम्यभवंतंकुरुभिःसह ॥ ४ ॥ तयुधिष्ठिरमार्मीनमजिनैःप्रतिवा
सितं ॥ कृष्णप्रधानाःसंहत्यपर्युषामंतभारत ॥ ५ ॥ प्रत्यादानंचराज्यस्यकार्यमूचुर्नराधिपाः ॥ भवतःसानुबंधस्यममुच्छेदंचिकीर्षवः ॥ ६ ॥ श्रुत्वाचैवंमयो
क्तास्तुभीष्मद्रोणकृपास्तदा ॥ ज्ञानिक्षयभयाद्राजन्भीतेनभरतर्षभ ॥ ७ ॥ ततःस्थास्यंतिसमयेपांडवाइतिमेमतिः ॥ समुच्छेदंहिनःकृत्स्नंवासुदेवश्चिकीर्षति
॥ ८ ॥ क्रतेचविदुरात्सर्वयूयंवध्यामतामम ॥ धृतराष्ट्रस्तुधर्मज्ञोनवध्यःकुरुसत्तमः ॥ ९ ॥ समुच्छेदंचकृत्स्नंनःकृत्वातातजनार्दनः ॥ एकराज्यंकुरुणांस्मचिकी
र्षतियुधिष्ठिर ॥ १० ॥ तत्रकिंप्राप्तकालंनःप्रणिपातःपलायनं ॥ प्राणान्वासंपरित्यज्यप्रतियुध्यामहेपरान् ॥ ११ ॥ प्रतियुद्धेतुनियतःस्यादस्माकंपराजयः ॥ यु
धिष्ठिरस्यसर्वेहिपार्थिवावशवर्तिनः ॥ १२ ॥ विरक्तराष्ट्राश्चवयंमित्राणिकुपितानिनः ॥ धिक्कृताःपार्थिवैःसर्वैःस्वजनेनचसर्वशः ॥ १३ ॥

नभेतव्यमिति ॥ १ ॥ यदाऽयात्आगतस्तदाभीष्मद्रोणकृपाःमयाउक्ताइतिषष्ठेनान्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मममत्संबंधिनः ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रणिपातोवासंध्यर्थः पलायनंवालज्जया ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्रणिपानेदोषोऽक्षयकृतोनास्ति किनुसंधिरेव जवतितथापिममयुद्धमेवरोचते इत्याशयेनाह पितरमिति ॥ १४ ॥ हेनरोत्तमधृतराष्ट्रवपुत्रैः अस्माभिः ॥ १५ ॥ प्रतिकरिष्यंति प्रतिपानयिष्यंति ॥ १६ ॥ त
तइति पूर्ववृत्तान्तं कथनं ॥ १७ ॥ नः अस्माभिः परेचेत्यद्यपि अभिद्रुग्धाः द्रोहविषयं नीताः तथापि न भेतव्यं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ समानीताः मयेति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ प

प्रणिपानेन दोषोऽस्ति संधिर्नः शाश्वतीः समाः ॥ पितरं त्वेव गोचामि प्रज्ञाने त्रंजनाधिपं ॥ १४ ॥ मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनंतकं ॥ कृतं हितवपुत्रैश्च परेपाम
वरोधनं ॥ मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं तेनरोत्तम ॥ १५ ॥ तेराज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ॥ वैरं प्रतिकरिष्यंति कुलोच्छेदेन पांडवाः ॥ १६ ॥ ततो द्रोणो ब्रवी
द्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ॥ मत्त्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितं द्रियं ॥ १७ ॥ अभिद्रुग्धाः परेचेन्नो न भेतव्यं परंतप ॥ असमर्थाः परं जेतुमस्मान् युधिस्मास्थि
तान् ॥ १८ ॥ एकैकगः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ॥ आगच्छतु विनेय्या मोदपमं पांशिनैः शूरैः ॥ १९ ॥ पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ॥ मृते
पितर्यनिकुङ्क्षेरयेनैकेन भारत ॥ २० ॥ जघान मुवहंस्ते पांसुरव्यः कुरुसुतमः ॥ ततस्तेशरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१ ॥ मभीष्मः सुसमर्थो यमस्माभिः भ
हितोरणे ॥ परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतुभीर्भरतर्षभ ॥ २२ ॥ इत्येपांनिश्चयोऽप्यसीत् कालेऽमिततेजसां ॥ पुरा परेपां पृथिवीं कृत्वा भीष्मो हवतिनी ॥ २३ ॥ अस्मान्पु
नरमीनाद्यममर्था जेतुमाह्वे ॥ छिन्नपक्षाः परेत्यग्रवीर्यहीनाश्च पांडवाः ॥ २४ ॥ अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ॥ एकार्थाः सुखदुःखेषु समानीताश्च पा
र्थिवाः ॥ २५ ॥ अव्यग्रिं प्रविशेयुस्ते ममुद्रं वा परंतप ॥ मदर्थं पार्थिवाः सर्वे तद्विद्वि कुरुसुतम ॥ २६ ॥ उन्मत्तमिव चापित्वां प्रहसंती ह दुःखितं ॥ विलपंतं वदुविधं
भीतं परविकथने ॥ २७ ॥ एपां त्येकैकगोराज्ञां समर्थः पांडवान् प्रति ॥ आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतुते भयमागतं ॥ २८ ॥ जेतुं समग्रं सेनां मेवामवोपिन गक्रुयात् ॥
हंतुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणोऽपि स्वयं भुवः ॥ २९ ॥ युधिष्ठिरः पुरंहित्वा पंचग्रामान्सयाचति ॥ भीतो हि मामकान्मैन्यात्प्रभावाच्चैव मे विभो ॥ ३० ॥ समर्थमन्यसे यच्च
कुंतो पुत्रं वृकोदरं ॥ तन्मिथ्यानहि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्सि भारत ॥ ३१ ॥ मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ॥ नार्मात्कश्चिदतिक्रान्तो भवितान च कश्चन ॥
॥ ३२ ॥ युक्तो दुःखोऽपि तश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ॥ तस्मान्न भीमान् नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ३३ ॥ दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ संकप
णस्य भद्रं ते यत्तदेनमुपावसं ॥ ३४ ॥

रविकथने परेषां गुणाख्याने ॥ २७ ॥ २८ ॥ ब्रह्मणोऽपि अक्षय्यरूपा हंतुमशक्या ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ युक्तोऽभियोगवान् दुःखोऽपि तः गुरुकुले ॥ ३३ ॥ उपावसं शिष्यत्वेन पर्यचरं ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पार्थिवीपृथ्वीसंबन्धिनीपार्थिवानाराज्ञांवा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
 युद्धेसंकर्षणसमोत्पलेनाभ्यधिकोभुवि ॥ गदाप्रहारंभीमोमेनजातुविपहेयुधि ॥ ३५ ॥ एकंप्रहारंयंदद्यांभीमायरुषितोनृप ॥ सएवैनंनयेद्वोरःक्षिप्रंवैवस्वतक्ष
 यं ॥ ३६ ॥ इच्छेयंचगदाहस्तंराजनद्रष्टुकोदरं ॥ सुचिरंप्रार्थितोत्येपममनित्यंमनोरथः ॥ ३७ ॥ गदयानिहतोल्याजौमयापार्थोदकोदरः ॥ विभीर्षणात्रःपृ
 थिवींपरासुःप्रयतिष्यति ॥ ३८ ॥ गदाप्रहाराभिहतोहिमवानपिपर्वतः ॥ सरुन्मयाविदीर्येतगिरिःशतसहस्रधा ॥ ३९ ॥ संचाप्येतद्विजानानिवासुदेवार्जुनौत
 था ॥ दुर्योधनसमोनास्तिगदायामितिनिश्चयः ॥ ४० ॥ तत्तद्वकोदरमयंभयंभयंभयंमहाहवे ॥ व्यपनेप्याम्यहंत्येनमारान्विमनाभव ॥ ४१ ॥ तस्मिन्मयाहतेक्षि
 प्रमर्जुनंवहवोरथाः ॥ तुल्यरूपाविशिष्टाश्वक्षेप्स्यंतिभरतर्षभ ॥ ४२ ॥ भीष्मोद्रोणःरूपोद्रौणिःकर्णोभूरिश्रवास्तथा ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपःशल्यःसिंधुराजोजय
 द्रथः ॥ ४३ ॥ एकैकएषांशक्तस्तुहंतुंभारतपांडवान् ॥ समंतास्तुक्षणेनैतान्नेष्यंतियमसादनं ॥ समग्रापार्थिवीसेनापार्थमेकंधनंजयं ॥ ४४ ॥ कस्मादशक्तानिर्जे
 तुमितिहंतुर्नविद्यते ॥ शरव्रातैस्तुभीष्मेणशतशोनिचितोवशः ॥ ४५ ॥ द्रोणद्रौणिकृपैश्वैवगंतापार्थोयमक्षयं ॥ पितामहोपिगांगेयःशांतनोरधिभारत ॥ ४६ ॥ ब्र
 ह्मर्षिसदृशोज्जेदेवैरपिसुदुःसहः ॥ नहंताविद्यतेचापिराजन्भीष्मस्यकश्चन ॥ ४७ ॥ पित्राल्युक्तःप्रसन्नेननाकामस्त्वंमरिष्यसि ॥ ब्रह्मर्षेश्वभरद्वाजाद्रौणोद्रोण्या
 मजायत ॥ ४८ ॥ द्रोणाज्जज्ञेमहाराजद्रौणिश्चपरमास्त्रवित् ॥ कृपश्चाचार्यमुख्योयंमहर्षेर्गौतमादपि ॥ ४९ ॥ शरस्तंबोद्भवःश्रीमानवध्यइतिमेमतिः ॥ अयो
 निजास्त्रयोत्येतेपितामाताचमातुलः ॥ ५० ॥ अश्वत्थामोमहाराजसचशूरःस्थितोमम ॥ सर्वएतेमहाराजदेवकल्पामहारथाः ॥ ५१ ॥ शक्रस्यापिव्यथांकुर्युः
 संयुगेभरतर्षभ ॥ नैतेषामर्जुनःशक्तएकैकंप्रतिवीक्षितुं ॥ ५२ ॥ सहितास्तुनरव्याघ्राहनिष्यंतियमनंजयं ॥ भीष्मद्रोणकृपाणांचतुल्यःकर्णोमतोमम ॥ ५३ ॥ अ
 नुज्ञातश्चरामेणमत्समोसीतिभारत ॥ कुंडलेरुचिरेचास्तांकर्णस्यसहजेशुभे ॥ ५४ ॥ तेशच्यर्थमहेंद्रेणयाचितःसपरंतपः ॥ अमोघयामहाराजशक्त्यापरमभी
 मया ॥ ५५ ॥ तस्यशक्त्योपगूढस्यकस्माज्जीवेद्भनंजयः ॥ विजयोमेधुवंराजनफलंपाणाविवाहितं ॥ ५६ ॥ अभिव्यक्तःपरेषांचकृत्स्नोभुविपराजयः ॥ अन्हा
 त्येकेनभीष्मोयंप्रयुतंहंतिभारत ॥ ५७ ॥ तत्समाश्रमहेष्वासाद्रौणिकृपाअपि ॥ संशप्तकानांवृंदानिस्त्रियाणांपरंतप ॥ ५८ ॥

शक्त्यामौल्यभूतया तेकुंडलेयाचितः ॥ ५५ ॥ तस्य पुरतइतिशेषः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

तं अर्जुनं ॥ ५९ ॥ तेभ्यः पाण्डवेभ्यः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ त्रिगुणतः व्यंशेन हीनं त्रिगुणा व्यंशेनाधिका ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ विवित्सुः विज्ञातुमिच्छुः प्राप्तकालानि कर्माणि ॥ ६९ ॥
इति उद्योगपर्वे मूलकंठीये भारतभावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ अक्षौहिणीरिति ॥ १ ॥ २ ॥ मंत्रं अस्त्रप्रयोजकं जिज्ञासमानः परीक्षितुमिच्छन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथा अवैमीतिच्छेदः

अर्जुनं वयमस्मान्वानिहन्यात्कपिकेतनः ॥ तंचालमिति मन्यंते सव्यसाचिवधेधृताः ॥ ५९ ॥ पार्थिवाः सभवांस्तेभ्योऽत्यकस्माद्व्यथते कथं ॥ भीमसेने च निहते
कोन्यो युध्येत भारत ॥ ६० ॥ परेषां तन्ममाचक्ष्वयदिवेत्य परंतप ॥ पंचतेभ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नो यसात्यकिः ॥ ६१ ॥ परेषां सप्तये राजन्योधाः सार्वभलं मतं ॥ अस्मा
कंतु विशिष्टाये भीष्मद्रोणरुपादयः ॥ ६२ ॥ द्रौणिर्विकर्तनः कर्णः सोमदत्तोथ बाह्लिकः ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्य आ वंत्यौ च जयद्रथः ॥ ६३ ॥ दुःशासनो दुर्मु
खश्च दुःसहश्च विशांपते ॥ श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ ६४ ॥ शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ॥ अक्षौहिण्यो हि मेराज न्दशैका च समाहृ
ताः ॥ ६५ ॥ न्यूनाः परेषां स भैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥ बलं त्रिगुणतो हीनं योऽध्यं प्राह बृहस्पतिः ॥ परेभ्यस्त्रिगुणाचेयं मम राजन् न नीकिनी ॥ ६६ ॥ गुणहीनं परे
षां च बह्वुपस्थामि भारत ॥ गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशांपते ॥ ६७ ॥ एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाभ्यं मम भारत ॥ न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गंतुमर्हसि ॥ ६८ ॥
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ॥ विवित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये पंच
पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ दुर्योधन उवाच अक्षौहिणीः सप्तलब्ध्वारा जभिः सह संजय ॥ किंस्विदिच्छतिकौंतेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
संजय उवाच अतीव मुदितो राजन् युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपिन विभ्यतः ॥ २ ॥ रथं तु दिव्यं कौंतेयः सर्वा विभ्राजयन् दिशः ॥ मंत्रं
जिज्ञासमानः स नृवी भन्तुः समयोजयत् ॥ ३ ॥ तमपस्थाम सन्नद्धं मेघं विद्युद्युतं यथा ॥ समं तात्समभिध्याय हृष्यमाणो भ्यभापत ॥ ४ ॥ पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जे
प्यामि संजय ॥ वीभन्तुर्माययो वाच तथाऽवैम्यहमप्युत ॥ ५ ॥ दुर्योधन उवाच प्रशंसस्य भिनंदंस्तान्पार्थान् क्षपराजितान् ॥ अर्जुनस्य रथे बृहिकथं मश्वः
कथं ध्वजाः ॥ ६ ॥ संजय उवाच भौमनः सहशक्रेण बहुचित्रं विशांपते ॥ रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धाता सदा विभो ॥ ७ ॥ ध्वजे हितस्मिन् रूपाणि चक्रुस्ते
देवमायया ॥ महाधनानि दिव्यानि महान्ति चलघूनि च ॥ ८ ॥ भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आत्मप्रतिरुतितस्मिन् ध्वज आरोपयिष्यति ॥ ९ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ भौमनो विश्वकर्मा धाता प्रजापतिः ॥ ७ ॥ ते त्वष्टा शक्र धातारः रूपाणि चक्रुः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रुधस्वनेजसेतिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ भारोरथे रोधःद्वारादौ द्वयमपिनभवेत् ॥ १२ ॥ यत्तत् अश्वानां शतं हतं हतं पुनः पुनः कतिपयाश्च हननेपि दिव्यप्रभावात् शतं पूर्यते यतः पुरस्तादुत्तरं ॥ १३ ॥ तथा अमराः राज्ञोदंतवर्णाः श्वेताः रथेयुक्ता अश्वाः भांति ऋक्षप्रख्याः समर्पितुल्यतेजसः ऋक्षा इति हस्मवै पुरासप्त ऋषीनाचक्षत इति शतपथश्रुतेः पाठांतरे ऋक्षो मृगभेदः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ देवदत्ताः चित्रर

सर्वादिशोयोजनमात्रमंतरं सतिर्यगूर्ध्वं चरु रोधवैध्वजः ॥ न संसज्जत्यसौ तरुभिः संवृतो पितृयाहिमायाविहिताभौ मनेन ॥ १० ॥ यथाकाशेशक्रधनुः प्रकाश तेन चैकवर्णं न च वेद्यि किं नुतत् ॥ तथा ध्वजो विहितो भौ मनेन वद्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ ११ ॥ यथाग्निधूमो दिवमेति रुध्वावर्णान्विभ्रतैजसांश्चित्ररूपान् ॥ तथा ध्वजो विहितो भौ मनेन न च द्वारो भवितानो तरोधः ॥ १२ ॥ श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ॥ भुव्यंतरिक्षे दिविवानरेन्द्रयेपांगतिर्हीय तेनात्र सर्वा ॥ शतं यत्तत् पूर्यते नित्यकालं हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥ १३ ॥ तथाराज्ञोदंतवर्णा बृहतोरथेयुक्ता भांति तद्दीर्यतुल्याः ॥ ऋक्षप्रख्या भौ मसेनस्य वाहारथेवा योस्तुल्यवेगावभूवुः ॥ १४ ॥ कल्माषांगास्तित्तिरिचित्रपृष्ठाभ्रात्रादत्ताः प्रीयता फाल्गुनेन ॥ भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरंगैर्विशिष्टा मुदा युक्ताः सह देवं वहन्ति ॥ १५ ॥ मा द्रीपुत्रं न कुलं त्वाजमीढमहेंद्रदत्ताहरयो वा जिमुख्याः ॥ समावायोर्बलवंतस्तरस्विनो वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रं ॥ १६ ॥ तुल्याश्चैभिर्वयसा विक्रमेण महाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः ॥ सौभद्रादीन् द्रौपदेयान् कुमारान् वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयवाक्ये षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच कांस्तत्र संजया पश्यः प्रीत्यर्थं न समागतान् ॥ ये योत्स्यन्ते पांडवार्थं पुत्रस्य मम वाहिनीं ॥ १ ॥ संजय उवाच मुख्यमंधकवृष्णीनामपश्यं रुष्णमागतं ॥ चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिं ॥ २ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यां तु पांडवानभिसंश्रितौ ॥ महारथौ समाख्याता बुभौषुरुषमानिनौ ॥ ३ ॥ अक्षौहिण्याथ पांचाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ॥ सत्यजित्मुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४ ॥ द्रुपदो वर्धयन्मानं शिखंडिपरिपालितः ॥ उपायात्सर्बसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदावपुः ॥ ५ ॥ विराटः सहपुत्राभ्यां शंखेनैवोत्तरेण च ॥ सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराक्षपुरोगमैः ॥ ६ ॥ सहितः पृथिवीपलो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ॥ अक्षौहिण्यैव सैन्यानां वृतः पार्थसमाश्रितः ॥ ७ ॥ जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ॥ पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८ ॥ केकया भ्रातरः पंच सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ अक्षौहिणीपरिवृताः पांडवानभिसंश्रिताः ॥ ९ ॥

येन दत्ताः ॥ १७ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

कांस्तत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ समाङ्गानेन तत्तन्नामाख्यानेन ॥ २४ ॥ अकालिकं कालविलंबं विना ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रोक्षिताः
एतानेतावंतस्तत्र तानपश्यं समागतान् ॥ येषां डवार्थे योत्स्यंति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीं ॥ १० ॥ यो वेदमानुषं व्यूहं दैवगांधर्वमासुरं ॥ स तत्र सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महा
रथः ॥ ११ ॥ भीष्मः शांतनवो राजन् भागः कुन्तिः शिखंडिनः ॥ तं विराटो नु संयाता सार्धं मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२ ॥ ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ॥ तौ
तु तत्राब्रुवन् केचिद्विषमौ नो मताविति ॥ १३ ॥ दुर्योधनः सहस्रतः सार्धं भ्रातृशतेन च ॥ प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४ ॥ अर्जुनस्य तु भागे
न कर्णो विकर्तनो मतः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सैधवश्च जयद्रथः ॥ १५ ॥ अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ॥ सर्वास्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भा
गतः ॥ १६ ॥ महेष्वासाराजपुत्रा भ्रातरः पंचकेकयाः ॥ केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यंति संयुगे ॥ १७ ॥ तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकास्तथा ॥ त्रिगर्ता
नांच वैमुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८ ॥ दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ॥ सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९ ॥ द्रौपदेयामहेष्वासाः सुवर्ण
विकृतं ध्वजाः ॥ धृष्टद्युम्नमुखाद्रोणमभियास्यंति भारत ॥ २० ॥ चेकितानः सोमदत्तैर्द्वैरथे योद्भुमिच्छति ॥ भोजंतु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१ ॥ सहदेव
स्तु माद्रेयः शूरः संक्रंदनो युधि ॥ स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजं ॥ २२ ॥ उलूकं चैव कैतव्यं ये च सारस्वतागणाः ॥ नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः
॥ २३ ॥ ये चान्ये पार्थिवाराजन् प्रत्युद्यास्यंति संगरे ॥ समाङ्गानेन तांश्चापि पांडुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४ ॥ एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ॥ यत्ते कार्यं
सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकं ॥ २५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच न संति सर्वे पुत्रामे मूढा दुर्धूतदेविनः ॥ येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६ ॥ राजानः पार्थि
वाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ॥ गांडीवाग्निप्रवेक्ष्यंति पतंगा इव पावकं ॥ २७ ॥ विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ॥ तारणे केऽनुयास्यंति प्रभग्नां पांडवैर्यु
धि ॥ २८ ॥ सर्वे त्यतिरथाः शूराः कीर्तिमंतः प्रतापिनः ॥ सूर्यपावकयोस्तुल्यास्ते जसा समितिं जयाः ॥ २९ ॥ येषां युधिष्ठिरो नेता गोपाचमधुसूदनः ॥ यो धौ च पां
डवौ वीरौ सव्यसाचि वक्रोदरौ ॥ ३० ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ३१ ॥ उत्तमौजाश्च पांचाल्यो युधामन्युश्च
दुर्जयः ॥ शिखंडी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२ ॥ काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृजयाः ॥ विराटपुत्रो वभ्रुश्च पांचालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३ ॥

पशुवत्त्वधार्थ्यं संस्कृताः कालधर्मणाय जमानेन वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ऐणेयान्हरिणशावान् तंतुनापाशेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 येषामिन्द्रोप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमां ॥ वीराणां रणधीराणां ये भिद्युः पर्वतानपि ॥ ३४ ॥ तान्सर्वगुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ॥ क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धु
 मिच्छतिसंजय ॥ ३५ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ॥ अथ कस्मात्पांडवानामेकतो मन्यसे जय ॥ ३६ ॥ पितामहं च द्रोणं
 च कृपं कर्णं च दुर्जयं ॥ जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ३७ ॥ सुतेजसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ॥ अशक्तः समरे जेतुं किंपुनस्तत्पांडवाः ॥ ३८ ॥
 सर्वे च पृथिवीपाला मदर्थे तत्पांडवान् ॥ आर्याः शस्त्रभृतः शूराः समर्थाः प्रतिवाधितुं ॥ ३९ ॥ न मामकान्पांडवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुं ॥ पराक्रांतो ह्यहं पांडून्स
 पुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ४० ॥ मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ॥ ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तंतुना ॥ ४१ ॥ महतारथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ॥ अ
 भिद्रुता भविष्यन्ति पांचालाः पांडवैः सह ॥ ४२ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येव संजय ॥ न हि शक्नोरेणे जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरं ॥ ४३ ॥ जाना
 ति ह्यथा भीष्मः पांडवानां यशस्विनां ॥ बलवत्तां स पुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनां ॥ ४४ ॥ यतो नारोचयदयं विग्रहं तैर्महात्मभिः ॥ किंतु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचे
 ष्टितं ॥ ४५ ॥ कस्तांस्तरस्विनो भूयः संदीपयति पांडवान् ॥ अर्चिष्मतो महेष्वासान्हविषापावकानिव ॥ ४६ ॥ संजय उवाच ॥ धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्सं दीपयति भा
 रत ॥ युध्यध्वमिति मा भैष्टुद्धाद्रत सत्तमाः ॥ ४७ ॥ ये कंचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ॥ युद्धे समागमिष्यन्ति तु मुलेशस्त्रसंकुले ॥ ४८ ॥ तान्सर्वानाहवे क्रु
 द्धान्सानुबंधान्समागतान् ॥ अहमेकः समादास्येति मिर्मत्स्यानिवोदकात् ॥ ४९ ॥ भीष्मद्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिशल्यं सुयोधनं ॥ एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेल्लेव म
 करालयं ॥ ५० ॥ तथा ब्रुवंतं धर्मात्मा प्राहराजा युधिष्ठिरः ॥ तव धैर्यं च वीर्यं च पांचालाः पांडवैः सह ॥ ५१ ॥ सर्वे समधि रूढाः स्मसंग्रामान्नः समुद्धर ॥ जानामित्वां
 महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितं ॥ ५२ ॥ समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां विनिग्रहे ॥ पुरस्तादुपयातानां कौरवाणां युयुत्सतां ॥ ५३ ॥ भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंत
 प ॥ संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणे पिणां ॥ ५४ ॥ पौरुषं दर्शयन् शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ क्रीणीयात्तं सहस्रेण इति नीतिमतां मतं ॥ ५५ ॥ सत्वं शूरश्च वीर
 श्च विक्रांतश्च न र्षभ ॥ भयार्तानां परित्राता संयुगे पुन संशयः ॥ ५६ ॥ एवं ब्रुवति कौंतेये धर्मात्मनियुधिष्ठिरे ॥ धृष्टद्युम्न उवाच ॥ दं मां वचो गतसाध्वसं ॥ सर्वान् जन
 पदान्सूतयो धादुर्योधनस्य ये ॥ ५७ ॥

शरद्वतः आयुष्मतः विरुद्धलक्षणयागतायुषदित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ दत्त्वं दत्त ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कृत्स्नं कुरुत्स्नं ॥ ६२ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७३ ॥

क्षत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ जातएषतवाभावइत्यत्र शमएवमइच्छेयइत्याधुनिकपाठः तराभ्यावइति पाठे तराणामभ्यादीनां वेगवतां वाहनानामभ्यावः सर्वतः स्वादनं कंडूरोगाद्युपद्रवइतियाक्त् अवरक्षणगतिकां

सवाह्निकान्कुरुन्ब्रूयाः प्रातिपेयान्शरद्वतः ॥ सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथं ॥ ५८ ॥ दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपं ॥ भीष्मं च बृहगत्वात्वमाश्रुग-
च्छचमाचिरं ॥ ५९ ॥ युधिष्ठिरः साधुर्नैवाभ्युपेयो मावोऽवधीदर्जुनादेव गुप्तः ॥ राज्यं दत्त्वं धर्मराजस्य तूर्णया च ध्वं वै पांडवं लोकवीरं ॥ ६० ॥ नैतादृशो हि यो धो-
स्ति पृथिव्यामिह कश्चन ॥ यथाविधः सव्यसाची पांडवः सत्यविक्रमः ॥ ६१ ॥ देवैर्हि संभृतो दिव्यैरथोगां दीवधन्वनः ॥ न स जेयो मनुष्येण मास्म कृत्स्नं मनो युधि-
॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्ये सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच क्षत्रतेजां ब्रह्मचारी कौ-
मारादपि पांडवः ॥ तेन संयुगमेप्यंति मंदाविलपतो मम ॥ १ ॥ दुर्योधननिवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ॥ न हियुद्धं प्रशंसंति सर्वा विस्थमरिंदम ॥ २ ॥ अलमर्थं पृथि-
व्यास्ते सहा मात्यस्य जीवितुं ॥ प्रयच्छ पांडुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ३ ॥ एतद्विकुरवः सर्वे मन्यंते धर्मसंहितं ॥ यत्त्वं प्रशंति मन्येथाः पांडुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४ ॥
अंगे मांसमवेक्षस्व पुत्रस्वामेव वाहिनीं ॥ जातएषतवाभावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५ ॥ न त्वहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति वाह्निकः ॥ न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्व-
त्थामान संजयः ॥ ६ ॥ न सोमदत्तो न शलोनरुपां युद्धमिच्छति ॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७ ॥ येषु संप्रति तिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ॥ ते युद्धं ना-
भिनंदंति तत्तुभ्यं तात रोचतां ॥ ८ ॥ न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ॥ दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौवलः ॥ ९ ॥ दुर्योधन उवाच नाहं भव-
ति न द्रोणेनाश्वत्थामिन संजये ॥ न भीष्मेन च कां वोजेन रूपेण च वाह्निके ॥ १० ॥ सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वापुनः ॥ अन्येषु वा तावकं पुभारं कृत्वा समाङ्कयं ॥
॥ ११ ॥ अहं च तात कर्णश्चरणयज्ञं वितत्य वै ॥ युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२ ॥ रथो वेदी सुवः खड्गो गदा सुक्कवचं सदा ॥ चातुर्होत्रं च धुर्यामेशराट्-
र्भाहविर्यशः ॥ १३ ॥ आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतरणे ॥ विजित्य च समेप्यावोहतामित्रौ श्रिया दत्तौ ॥ १४ ॥ अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ॥ एते व-
यं हनिष्यामः पांडवान्समरे त्रयः ॥ १५ ॥

तीत्यादेः स्वादनार्थात् घञ् आस्त्रावइति पाठे आस्त्रावः क्षतं यानेषूपद्रवः पराजयलक्षणमिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ चातुर्होत्रं चतुर्णां होतृणां ऋत्विजां कर्म ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

म.भा.टी.

॥ ७२ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ रुहणामिवेत्यत्र कुरुणां लाटभाषया अजानामिति पाठो युक्तः पक्षे कुरुणां मध्ये वरान् वरान् व्याघ्राद्वेति योजना ॥ २० ॥ भारतीसेनास्त्रीरूपकेण निर्दिष्टा ॥ २१ ॥
अहं हि पांडवान् हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमां ॥ मां वा हत्वा पांडुपुत्राभोक्तारः पृथिवीमिमां ॥ १६ ॥ त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वं च पार्थिव ॥ न जातु पांडवैः सार्धं
वसेयमहमच्युत ॥ १७ ॥ यावद्विभूत्या स्तीक्ष्णाया विध्येदग्रं मारिष ॥ तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पांडवान् प्रति ॥ १८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच सर्वान्वस्तात गो
चामित्यक्तो दुर्योधनो मया ॥ ये मंदमनुयास्य ध्वं यांतं वैवस्वतक्षयं ॥ १९ ॥ रुहणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ॥ वरान्वराहनिप्यंति समेता युधि पांडवाः ॥
॥ २० ॥ प्रतीपमिव मे भानियु युधानेन भारती ॥ व्यस्तासीमंति निग्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ २१ ॥ संपूर्णं पूरयन् भूयो धनं पार्थस्य माधवः ॥ शौनेयः समरे स्थाता
वीजवत्पवनशरान् ॥ २२ ॥ सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ॥ तं सर्वे संश्रयिष्यंति प्राकारमकुतोभयं ॥ २३ ॥ यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुंजरान्विनिपातितान्
न ॥ विशीर्णदंतान् गिर्याभान् भिन्नकुंभान्सगोणितान् ॥ २४ ॥ तान् भिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिवपर्वतान् ॥ भीतो भीमस्य संस्पर्शास्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २५ ॥
निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं रथद्वयद्विपं ॥ गतिमग्रे रिव प्रेक्ष्य स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २६ ॥ महद्वां भयमागामिनचेच्छाम्यथ पांडवैः ॥ गदया भीमसेनेन हताः शममु
पैष्यथ ॥ २७ ॥ महावनमिवच्छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितं ॥ बलं कुरुणां भीमेन तदा स्मर्तासि मे वचः ॥ २८ ॥ वैशंपायन उवाच एतावदुक्त्वा राजा तु सर्वांस्तान्
न पृथिवीपतीन् ॥ अनुभाष्य महाराज पुनः प्रच्छ संजय ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये ऽष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
धृतराष्ट्र उवाच यदब्रूतां महात्मानो वासुदेव धनं जयौ ॥ तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १ ॥ संजय उवाच शृणुराजन्यथा दृष्टौ मया कृष्ण धनं जयौ
ऊचतुश्चापियद्दीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २ ॥ पादांगुलीरभिप्रेक्ष्यन् प्रयतो हं कृतांजलिः ॥ शुद्धानं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३ ॥ नैवाभिमन्युर्नयमौतं
देशमभियांति वै ॥ यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४ ॥ उभौ मध्वासवक्षीयावुभौ चंदनरूपितौ ॥ स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ ५ ॥
नैकरत्नविचित्रंतुकांचनं महदासनं ॥ विविधास्तरणाकीर्णयत्रासातामरिंदमौ ॥ ६ ॥ अर्जुनोत्संगगोपादौ केशवस्योपलक्षये ॥ अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां
च महात्मनः ॥ ७ ॥

तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ ७३ ॥

धनं बलं ॥ २२ ॥ प्राकारमिव भीमं संश्रयिष्यंति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति उद्योगपर्वणे लंकंडीये भारतभाष्ये अष्टपंचाश

॥ ७३ ॥

यदब्रूतामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ आसातामुपविष्टौ ॥ ६ ॥ ७ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥ ७५ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ द्रोणभीष्माभ्यां द्रोणभीष्मयोः ॥ ११ ॥ मानसः संकल्पः सेत्स्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ऋणमिति वस्त्रापहरणकाले
कांचनं पादपीठं तु पार्थोमे प्रादिशत्तदा ॥ तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशं ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वरेखा तलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ॥ पादपीठादपल्लतौ तत्रापश्य
महं शुभम् ॥ ९ ॥ श्यामौ वृहंतौ तरुणौ शालस्कंधाविवोदृतौ ॥ एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १० ॥ इंद्रविष्णुसमावेतौ मंदात्मानावबुध्यते ॥ संश्रया
द्द्रोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकथनात् ॥ ११ ॥ निदेशस्याविमोयस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ॥ संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदा भवत् ॥ १२ ॥ सत्कृतश्चान्नपाना
भ्यामासीनां लब्धसक्रियः ॥ अंजलिं मूर्ध्नि मंधाय तौ संदेशमचोदयं ॥ १३ ॥ धनुर्गुणकिणाकिनपाणिनां शुभलक्षणं ॥ पादमानमयन्यार्थः केशवं समचोदयत्
॥ १४ ॥ इंद्रकनुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ॥ इंद्रवीर्योपमः रुग्णः संविष्टो माभ्यभाषत ॥ १५ ॥ वाचं सवदतां श्रेष्ठं ह्लादिर्नो वचमक्षमां ॥ त्रासिनीं धार्तराष्ट्रा
णामृदुपूर्वां सुदारुणां ॥ १६ ॥ वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्वितां ॥ अश्रौपमहमिष्टार्थापश्चाद्दुदयहारिणीं ॥ १७ ॥ वासुदेव उवाच संजये
दं वचं वृथा धृतराष्ट्रं मनीषिणं ॥ कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८ ॥ आवयोर्वचनात्सूतज्येष्ठानप्यभिवादयन् ॥ यवीयसश्च कुशलं पश्चात्पृ
ष्ट्वैव मुत्तरं ॥ १९ ॥ यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणाः ॥ पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वोभयमागतं ॥ २० ॥ अर्थी संयतपात्रेभ्यः सुताभ्यामुत्तमजान् ॥ प्रि
यं प्रियं भ्यश्चरत राजा हित्वरते जये ॥ २१ ॥ ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ॥ यद्गोविदेति चुक्रोश रुग्णामांदूरवासिनं ॥ २२ ॥ तेजो मयं दुराधर्षगांडीवंयस्य
कार्मुकं ॥ मद्धितीयेन तेनेह वैरं वः प्रव्यसाचिना ॥ २३ ॥ मद्धितीयं पुनः पार्थकः प्रार्थयितुमिच्छति ॥ योनिकालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुंरंदरः ॥ २४ ॥ बाहुभ्यामुद्ध
हेद्गमिंदहेत्कुद्धइमाः प्रजाः ॥ पातयेत्त्रिदिवा देवान्योर्जुनं समरे जयेत् ॥ २५ ॥ देवासुरमनुष्येषु यक्षगंधर्वभोगिषु ॥ नतं पश्याम्यहं युद्धे पांडवं योभ्ययाद्रणम् ॥ २६ ॥
यत्तद्दिगदगरे श्रूयते महद्भुतं ॥ एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ २७ ॥ एकेन पांडुपुत्रेण विराटनगरे यदा ॥ भग्नाः पलायत दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २८ ॥
वलं वीर्यं च ते जश्च शीघ्रता लघुहस्तता ॥ अविपादश्च धैर्यं च पार्थान् नान्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥

गोविदेति चुक्रोश इत्यत्र प्रदानमात्रेण तस्याक्रोशस्य ऋणं परित्यक्तं किंतु कौरवाणामुच्छेदं विना तदहृदयान्नापसर्पतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ बलं शारीरं वीर्यं मानं सो
त्साहः तेजः शौर्यं शीघ्रता शीघ्रं कार्यविबोधः लघुहस्तता वेगेन वाणप्रक्षेपता ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावादीपे एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७५ ॥ संजयस्येति ॥ १॥ २॥ ३ ॥ वचस एव गुणान्दोषांश्च निश्चित्य स्वेषां परेषां च बलावलं निश्चित्याह देवेति पाण्डवे पुं देवं मानुपंच बलमस्ति अस्माकं तु केवलं मानुपमेवास्तीत्यर्थः शक्त्या परिच्छिद्येति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दैवं बलाधिक्यं पाण्डवे पुं दर्शयति अग्निरिति भीमेभ्यंकरे ॥ ८ ॥ जातिगृह्याज

इत्यब्रवीद्भृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन् गिरां ॥ गर्जनसमयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ ३० ॥ केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ॥ अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवीद्रो महर्षणं ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयेन श्रीकृष्णवाक्यकथने एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७५ ॥ वैशंपायन उवाच संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः ॥ ततः संख्यातुमारं भेतद्वचो गुणदोषतः ॥ १ ॥ प्रसंख्याय च सौक्ष्मेण गुणदोषान्विचक्षणः ॥ यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुताम्रति ॥ २ ॥ बलावलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥ शक्तिसंख्यातुमारं भेतदा वै मनुजाधिपः ॥ ३ ॥ देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ॥ कुरुन् शक्त्या लपतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४ ॥ दुर्योधने यंचिंतामेशश्च न्न व्युपशाम्यति ॥ सत्यं त्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ५ ॥ आत्मजे पुपुंरं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ॥ प्रियाणि चैपां कुर्वति यथा शक्तिहितानि च ॥ ६ ॥ एवमेवापकर्तृणां प्रायशो लक्षयामहे ॥ इच्छंति बहुलं संतः प्रतिकर्तुं महत्प्रियं ॥ ७ ॥ अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्स्वाण्डवे तत्कृतं स्मरन् ॥ अर्जुनस्यापि भीमे स्मिन् कुरुपांडुसमागमे ॥ ८ ॥ जातिगृह्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ॥ धर्मादयः समेप्यंति समाहूता दिवौकसः ॥ ९ ॥ भीष्मद्रोणरुपादीनां भयादशानि सन्निभं ॥ रिरक्षिषंतः संरंभं गमिष्यंतीति मे मतिः ॥ १० ॥ ते देवैः सहिताः पार्थानि शक्याः प्रतिवीक्षितुं ॥ मानुषेण न रव्याघ्रावीर्यवंतो ह्यपारगाः ॥ ११ ॥ दुरासदं यस्य दिव्यं गांडीवं धनुरुत्तमं ॥ दारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेपुधी ॥ १२ ॥ वानरश्च ध्वजे दिव्यो निःसंगो धूमवद्गतिः ॥ रथश्च चतुरंतायां यस्य नास्ति समः क्षितौ ॥ १३ ॥ महामैघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ॥ महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥ १४ ॥ यंचिंति मानुषं वीर्यं कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ॥ देवानामपि जेतारं यंचिदुःपार्थिवारणे ॥ १५ ॥ शतानि पंचचैव पून्यो गृह्णन् नैव दृश्यते ॥ निमेषांतरमात्रेण मुंचन् दूरं च पातयन् ॥ १६ ॥ यमाह भीष्मो द्रोणश्च रुपाद्रौणिस्तथैव च ॥ मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्थायै च मानवाः ॥ १७ ॥ युद्धायावस्थितं पार्थ पार्थिवैरतिमानुषैः ॥ अशक्यं रथशार्दूलं पराजितुमरिंदमं ॥ १८ ॥ क्षिपत्येकेन वेगेन पंचवाणशतानि यः ॥ सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवं ॥ १९ ॥

नम्रहणाद्धेतोः युधिष्ठिरादीनां पितरो धर्मादयो पितेषां सहायाः संति ॥ ९ ॥ रिरक्षिषंतः रक्षितुमिच्छंतः संरंभं क्रोधं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावदीपेषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ पितुरिति ॥ १ ॥ २ ॥ अकामेति कामद्वेषयोरसंयोगात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
दैवेष्विति एते देवादयः देवेषु भावेषु शमदमादिषु शश्वदपेक्षका अपेक्षमाणाः ननु आसुरेषु भावेषु कामक्रोधादिषु तस्माद्देवाः पाण्डवानां साहाय्यं न करिष्यंतीति भावः ॥ ७ ॥ अथेति दैवप्रामाण्यात् वेदप्रामाण्यात्

तमर्जुने सहेष्वासंमहेन्द्रोपेन्द्रविक्रमं ॥ निघ्नंतमिव पश्यामि विमर्दं स्मिन्महाहवे ॥ २० ॥ इत्येवं चिंतयन् कृत्स्नमहोरात्राणि भारतः ॥ अनिद्रो निःसुखश्चास्मिकुरूणां
शमंचितया ॥ २१ ॥ क्षयोदयो यस्य महान् कुरूणां प्रत्युपस्थितः ॥ अस्य चेत्कलहस्यांतः शमादन्योनविद्यते ॥ २२ ॥ शमो मेरोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ॥ कु
रुभ्यो हि स दामन्ये पाण्डवान् शक्तिमत्तरान् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि धृतराष्ट्रविवेचने पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोत्यमर्षणः ॥ आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरितिर्यद्भवान् ॥ मन्य
तेतद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २ ॥ अकामद्वेषसंयोगालोभाद्गोहाच्च भारत ॥ उपेक्षया च भावानां देवादेवत्वमाप्नुवन् ॥ ३ ॥ इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महा
तपाः ॥ जामदग्न्यश्च रामोनः कथामकथयत्पुरा ॥ ४ ॥ नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तते कदाचन ॥ कामाक्रोधात्तथा लोभाद्द्वैपाच्च भरतर्षभ ॥ ५ ॥ यदा त्वग्निश्च वायुश्च
धर्मइंद्रोऽश्विनावपि ॥ कामयोगात्प्रवर्तन्त पार्थादुःखमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ तस्मान्न भवतां चिताकार्ये पास्यात्कथंचन ॥ दैवेष्वपेक्षकाद्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ७ ॥
अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वैपोलोभश्च लक्ष्यते ॥ देवेषु दैवप्रामाण्यान्नैपांतद्विक्रमिष्यति ॥ ८ ॥ मया भिमंत्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशाम्यति ॥ दिधक्षुः सकललोकान्प
रिक्षिष्य समंततः ॥ ९ ॥ यद्वा परमकंते जायेन युक्ता दिवौकसः ॥ ममाप्यनुपमं भूयो देवैर्भ्यो विद्धि भारत ॥ १० ॥ विदीर्यमाणां वसुधांगिरीणां शिखराणि च ॥
लोकस्य पश्य तोराजन्स्थापयाम्यभिमंत्रणात् ॥ ११ ॥ चेतना चेतनस्यास्य जंगमस्यावरस्य च ॥ विनाशाय समुत्पन्नमहं घोरं महास्वनं ॥ १२ ॥ अश्मवर्षं च वायुं
च शंभयामीह नित्यशः ॥ जगतः पश्य तोभीक्ष्णं भूतानामनुकंपया ॥ १३ ॥ स्तंभितास्वप्सु गच्छंति मयारथपदातयः ॥ देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥
॥ १४ ॥ अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ॥ तत्राश्वामे प्रवर्तते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५ ॥ भयानकानि विषये व्यालादीनि न संति मे ॥ मंत्रगुमा
नि भूतानि न हि संति भयंकराः ॥ १६ ॥ निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनां ॥ धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा इति यश्च न संति मे ॥ १७ ॥

कामादिमताकृतमपि निष्फलं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ दैवं बलमप्यस्तीत्याह मया भीति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ मद्विषःमच्छन्न ॥ १९ ॥ २० ॥ अभिध्यामिचितयामि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतीति इति एवं दुर्योधनोक्तं धृतराष्ट्रः संजयं प्रति उक्त्वा प्राप्तकालं पूर्वप्र
स्तुतं अर्जुनमाहात्म्यमेव अपृच्छत् इदं मत्पुत्रस्य बलं ज्ञात्वा पाण्डवबलं च त्वं ब्रूहीत्यर्थः युयुत्सोः वेश्यापुत्रस्य पाण्डवेऽप्यनुरक्तस्य कार्याणि ज्ञात्वा एतेषां सर्वेषां विनाशेन तस्यैव राज्यलाभरूपाणि कार्याणि भविष्यन्तीति

अश्विनावयवाध्वग्रीमरुद्धिः सह वृत्रहा ॥ धर्मश्चैव मया द्विष्टान्नोत्सहंते भिरक्षितुं ॥ १८ ॥ यदित्येतसमर्थाः स्युर्मद्विषखातुमंजसा ॥ नस्मत्रयोदशसमाः पार्थादुः
खमुवाप्नुयुः ॥ १९ ॥ नैव देवानगंधर्वानासुरानचराक्षसाः ॥ शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्प्रमेतद्वीमिति ॥ २० ॥ यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वायदिवाशुभं ॥ नैतद्वि
पन्नपूर्वमेमित्रेष्वरिपुत्रोभयोः ॥ २१ ॥ भविष्यतीदमिति वायद्वीमिपरंतप ॥ नान्यथाभूतपूर्वचसत्यवागिति मां विदुः ॥ २२ ॥ लोकसाक्षिकमेतन्मेमाहात्म्यं
दिक्षु विश्रुतं ॥ आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघयानृप ॥ २३ ॥ न त्वहं श्लाघनो राजन् भूतपूर्वः कदाचन ॥ असदाचरितं त्वेदं ददात्मानं प्रशंसति ॥ २४ ॥ पाण्ड
वांश्चैव मत्स्यांश्च पांचालान्केकयैः सह ॥ सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासिविजितान्मया ॥ २५ ॥ सरितः सागरं प्राप्य यथानश्यंति सर्वशः ॥ तथैव ते त्रिनक्ष्यंति मामा
सायसहान्वयाः ॥ २६ ॥ पराबुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मम ॥ पराविद्यापरोयोगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७ ॥ पितामहश्च द्रोणश्च रूपः शल्यः शलस्तथा ॥ अस्त्रे
षु यत्प्रजानंति सर्वं तन्मयिविद्यते ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत् भारत ॥ ज्ञात्वा युयुत्सोः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदमः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्यो
गपर्वणियानसंधिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा तु पृच्छंतं मतीव पार्थ वैचित्रवीर्यं तमचित्तयित्वा ॥
उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं प्रहर्षयन्संसदिकौरवाणां ॥ १ ॥ मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं रामा लुप्तं ब्रह्ममयं पुरस्तात् ॥ विज्ञायते नास्मितदैवमुक्तस्तेनांतकाले प्रति
भास्यतीति ॥ २ ॥ महापराधे त्वपियन्न तेन महर्षिणा हंगुरुणा च शप्तः ॥ शक्तः प्रदग्धुं त्वपि तिग्मतेजाः ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३ ॥ प्रसादितं त्वस्य मया मनोभू
च्छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण ॥ तदस्ति चास्त्रं मम सावशोपंतस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ४ ॥ निमेषमात्रात्तन्मृषेः प्रसादमवाप्य पांचालं कुरुपुत्रं मत्स्यान् ॥ निहत्य पार्था
न्सहपुत्रैश्चैर्लोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ५ ॥ पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे द्रोणश्च सर्वं च नरेन्द्रमुस्याः ॥ यथा प्रधानेन बलेन गत्वा पार्थान् हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६ ॥

ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥ इति उद्योगपर्वणे लंकंठीये भारतभावदीपे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ तथेति पार्थपृच्छंतं वैचित्रवीर्यं अचित्तयित्वेतिसंबंधः ॥ १ ॥ हे स्तेन अंतकाले प्रतिभा अस्त्रस्मृतिः
अस्यतिक्षिपति त्वां त्यक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ सावशेषं मम आयुरस्ति अतोतकालस्यानुपस्थितत्वात्तदस्त्रं ममास्तीति अहं समर्थोऽस्मि अर्जुनं जेतुमित्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रपत्स्ये प्रापयिष्ये ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रधानेत्वयिहतेसत्तिर्वेहताःस्युरतआत्मानंगोपायेत्युपहासः ॥ ७ ॥ आत्मानोनियन्तुयुक्तः अर्जुनद्वेषादुपरमःकर्तव्यस्तस्यदुर्जयत्वंज्ञात्वेतिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मांकतविजयंसभा
यांद्रक्ष्यति अयंभावः यद्यहंयोत्स्येतर्हि एतस्यजीवनंभविष्यतितन्माभूदतोऽयंनिःसारोभियतामिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ सत्यप्रतिज्ञःपूर्वआदावेवयोत्स्यइत्युक्त्वाइदानींमयिसतिनयोत्स्यइतिवदतिमज्जीवनप
एवंब्रुवन्तमुवाचभीष्मःकिंकत्थसेकालपरीतबुद्धे ॥ नकर्णजानासियथाप्रधानेहतेहताःस्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७ ॥ यत्त्वांडवंदाहयताकृतंहिरुणद्वितीयेनधनंजये
न ॥ श्रुत्वैवतत्कर्मनियंतुमात्मायुक्तस्त्वयावैसहवांधवेन ॥ ८ ॥ यांचापिशक्तिंत्रिदशाधिपस्तेददौमहात्माभगवान्महेंद्रः ॥ भस्मीकृतांतांसमरेविशीर्णांचक्राह
तांद्रक्ष्यसिकेशवेन ॥ ९ ॥ यस्तेशरःसर्पमुखोविभातिसदाग्र्यमाल्यैर्महितःप्रयत्नात् ॥ सपांडुपुत्राभिहतःशरौघैःसहत्वयायास्यतिकर्णनाशं ॥ १० ॥ बाणस्यभौम
स्यचकर्णहंताकिरीटिनंरक्षतिवासुदेवः ॥ यस्त्वादृशानांचवरीयसांचर्हतारिपूणांतुमुलेप्रगाढे ॥ ११ ॥ कर्णउवाच असंशयंवृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथाचभूयां
श्वततोमहात्मा ॥ अहंयदुक्तःपरुषंतुकिंचित्पितामहस्तस्यफलंशृणोतु ॥ १२ ॥ न्यस्यामिशस्त्राणिनजातुसंख्येपितामहोद्रक्ष्यतिमांसभायां ॥ त्वयिप्रशान्तिमु
मप्रभावंद्रक्ष्यंतिसर्वेभुविभूमिपालाः ॥ १३ ॥ वैशंपायनउवाच इत्येवमुक्त्वासमहाधनुष्मान्दित्वासभांसंभवनंजगाम ॥ भीष्मस्तुदुर्योधनमेवराजन्म
ध्येकुरुणांप्रहसन्नुवाच ॥ १४ ॥ सत्यप्रतिज्ञःकिलसूतपुत्रस्तथासभारंविपहेतकस्मात् ॥ व्यूहंप्रतिव्यूह्यशिरांसिभित्वा लोकक्षयंपश्यतभीमसेनात् ॥ १५ ॥ आ
वंत्यकालिंगजयद्रथेषुचेदिध्वजेतिष्ठतिवाह्निकेच ॥ अहंहनिष्यामिसदापरेपांसहस्रशश्चायुतशश्चयोधान् ॥ १६ ॥ यदैवरामेभगवत्यनिधेब्रह्मब्रुवाणःकृतवां
स्तदस्रं ॥ तदैवधर्मश्चतपश्चनष्टं वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७ ॥ वैशंपायनउवाच तथोक्तवाक्येनृपतींद्रभीष्मेनिक्षिप्यशस्त्राणिगतेचकर्णे ॥ वैचित्रवीर्य
स्यसुतोल्पबुद्धिर्दुर्योधनःशान्तनवंवभाषे ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिकर्णभीष्मवाक्येद्विपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७३ ॥
दुर्योधनउवाच सदृशानांमनुष्येषुसर्वेषांतुल्यजन्मनां ॥ कथमेकांततस्तेपांपार्थानांमन्यसेजयं ॥ १ ॥ वयंचतेपितुल्यावैवीर्येणचपराक्रमैः ॥ समेनवयसा
चवप्रातिभिनश्रुतेतच ॥ २ ॥ अस्त्रेणयोधयुग्याचशीघ्रत्वेकौशलेतथा ॥ सर्वेस्मसमजातीयाःसर्वेमानुषयो नयः ॥ ३ ॥ पितामहविजानीपेपार्थेपुविजयंकथं ॥
नाहंभवतिनद्रोणेनरूपेनचवाह्निके ॥ ४ ॥

यंतंत्वत्क्षयमुपेक्षतेसकथंमित्रमितिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्मब्रुवाणःब्राह्मणोहमितिब्रुवन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठी
येभारतभावदीपेद्विपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७३ ॥ सदृशानामिति ॥ १ ॥ प्रातिभेनसमयस्फूर्त्या ॥ २ ॥ योधयुग्याशूरसमृद्ध्या युजेरौणादिकःकिःकुत्वमार्थं ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ तरित्रानौरक्षकाः कणधारादयः तद्रहितान्जलयथापरिहरति आवर्तेषुपातयति अतरित्रानितिपाठे अरित्रं के निपातनं नौ चालनदंडस्तद्रहितानित्यर्थः तद्वत्तुमामकास्तान्रणेबाहुभ्यां परिहरिष्यंति ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥ अदांतोयंकुलक्षयं करिष्यतीति वक्ष्यन् दममेव प्रशंसन् विदुर उवाच इहेति कितन्निःश्रेयसंकल्याणं ब्राह्मणस्य ब्रह्मजिज्ञासोः दम एव सनातनोऽनादिर्मुख्यो धर्मः ॥ ९ ॥ तस्य पुंसः दानं क्षमासिद्धिर्भोक्षश्च उ
 पपद्यते कस्य यस्य दमः दानादीन् अनुवर्तते दांतः स न्योदानादिकं करोति स दानफलं क्षमांसिद्धिचप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ विदते लभते दमेन महद्ब्रह्म ॥ ११ ॥ १२ ॥ समुदयः उदयहेतुः ॥ १३ ॥ तान्येवा

अन्येषु च नरेरे पुपराक्रम्य समारभे ॥ अहं वै कर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ॥ ५ ॥ पांडवान्समरे पंचहनिष्यामः शितैः शरैः ॥ ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिद
 क्षिणैः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणां स्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनैश्च ॥ यदा परिकरिष्यंति ऐं णेयानिव तंतुना ॥ अतरित्रानिव जले वाहुभिर्मामकारणे ॥ ७ ॥ पश्यंतस्ते परां
 स्तत्र रथनागसमाकुलान् ॥ तदादर्पविमोक्ष्यंति पांडवाः सच केशवः ॥ ८ ॥ विदुर उवाच इह निःश्रेयसं प्रादुर्द्वानिश्चितदर्शिनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण द
 मो धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥ तस्य दानं क्षमासिद्धिर्यथा वदुः पपद्यते ॥ दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते ॥ १० ॥ दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमं ॥ विपाप्मा
 वृद्धते जास्तु पुरुषो विदते महत् ॥ ११ ॥ कव्याद्भ्य इव भूतानामदांतिभ्यः सदा भयं ॥ ये पांच प्रतिपेधार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयं भुवा ॥ १२ ॥ आश्रमे पुचतुर्ध्वं दुर्दममेवोत्त
 मं व्रतं ॥ तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ १३ ॥ क्षमाधृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवं ॥ इन्द्रियाभिजयो धैर्यमार्दवं ह्रीरचापलं ॥ १४ ॥ अकार्पण्यम
 संरंभः संतोषः श्रद्धा नता ॥ एतानि यस्य राजेन्द्र सदांतः पुरुषः स्मृतः ॥ १५ ॥ कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकत्यनं ॥ मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दांतो निषेवते ॥
 अजिह्वमशठं शुद्धमेतद्दांतस्य लक्षणं ॥ १६ ॥ अलोलुपस्तथाऽल्पेप्सुः कामानामविचिंतिता ॥ समुद्रकल्पः पुरुषः सदांतः परिकीर्तितः ॥ १७ ॥ सुवृत्तः शीलसंप
 न्नः प्रसन्नात्मा त्वविदुषः ॥ प्राप्येह लोके संमानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति ॥ १८ ॥ अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ॥ स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ॥
 ॥ १९ ॥ सर्वभूतहितो मैत्रस्तस्मान्नो द्विजते जनः ॥ समुद्र इव गंभीरः प्रज्ञातृप्तः प्रशाम्यति ॥ २० ॥

ह क्षमापरेभ्यः ताडनादिप्राप्तावपि संतापानुदयः धृतिः कामादिभि
 रनुत्तमता अहिंसा वाङ्मनः शरैः परस्य पीडाया अकरणं समता शत्रुमित्रादौ तुल्यत्वं सत्यं यथार्थभाषणं आर्जवमकौटिल्यं इन्द्रियाणां जयः धैर्यं अत्यन्तापद्यपि मनसो वैक्लव्यं मार्दवं प्रियवादिता ह्रीरकार्याच्चिद
 त्तिः अचापलं स्थैर्यं वाङ्मनः कायानां एते दांतानां गुणाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ काम इति कामादिमत्वाद्यमदांत इत्यर्थः अजिह्वमकुटिलं अशठं सुशीलं शुद्धं मनसा ॥ १६ ॥ अलोलुपः आशाहीनः कामानां
 ल्यादीनां अविचिंतिता ध्यानमकुर्वन् समुद्रकल्पः गंभीराशयः ॥ १७ ॥ प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः अतएवात्मवित् बुधः ज्ञातज्ञेयः प्रेत्य मृत्वा ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कर्मणेति देवदत्तैर्भोगैः सदाचारेण च ये युक्तास्ते दांतास्त एव च मोदंते ॥ २१ ॥ नैष्कर्म्यवाङ्मनः शरीराणां सर्वात्मना अप्रवृत्तिः निर्विकल्पकावस्था तत्र हेतुः ज्ञानतृप्तः श्रवणमननजेनापरोक्षज्ञानेन तृप्तः रागद्वेषशून्यः तत्रापि हेतुः जितेन्द्रियः कालाकांक्षी सर्वत्र ममता शून्यः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते यो म्यो भवति ॥ २२ ॥ ब्रह्मभूय फलमाह शकुनीनामिति न तस्य प्राणा उल्कामंत्यत्रैव समवनीयं ते ब्रह्मैव वंसन् ब्रह्माप्ये

कर्मणा चरितं पूर्वं सद्भिराचरितं च यत् ॥ तदेवास्थाय मोदंते दांताः शमपरायणाः ॥ २१ ॥ नैष्कर्म्यवासमास्थाय ज्ञानतृप्तौ जितेन्द्रियः ॥ कालाकांक्षी च रं ह्योके ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २२ ॥ शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ॥ एवं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्मन दृश्यते ॥ २३ ॥ उत्सृज्यैव गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ॥ लोकास्तेजो मयास्तस्य कल्पंते शाश्वतादिवि ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि विदुरवाक्ये त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७४ ॥ विदुर उवाच शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ॥ कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेपामिति शुश्रुम ॥ १ ॥ तस्मिंस्तौ शकुनौ वृद्धौ युगपत्सहचारिणौ ॥ तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥ २ ॥ तौ विहाय समाक्रांतौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ॥ अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्मगच्छतः ॥ ३ ॥ तथा तमन्वधावंतं मृगयुं शकुनार्थिनं ॥ आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्वदशां यकृताङ्गिकः ॥ ४ ॥ तावंतरिक्षगौ शीघ्रमनुयांतं महीचरं ॥ श्लोकेनानेन कौरव्यपंप्रच्छसमुनिस्तदा ॥ ५ ॥ विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्त्रतिभाति मे ॥ प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ६ ॥ शाकुनिक उवाच पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतौ मम ॥ यत्र वै चिं वदिष्ये ते तत्र मेव शमेष्यतः ॥ ७ ॥ विदुर उवाच तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ॥ विगृह्य च सुदुर्बुद्धौ पृथिव्यां सन्निपेततुः ॥ ८ ॥ तौ युध्यमानौ संरञ्ज्यौ मृत्युपाशवशानुगौ ॥ उपसृत्या परिज्ञातो जग्राह मृगहातदा ॥ ९ ॥ एवं ये ज्ञातयोर्ये पुमिथो गच्छंति विग्रहं ॥ तेऽमित्रवशमायांति शकुनाविवविग्रहात् ॥ १० ॥ संभाजनं संकथनं संप्रश्नोथ समागमः ॥ एतानि ज्ञातिकायाणि न विरोधः कदाचन ॥ ११ ॥ ये स्म काले सुमनसः सर्वे दृष्ट्वा नुपासते ॥ सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवंति ॥ १२ ॥ ये र्ये संततमासाद्य दीना इव समासते ॥ श्रियंते संप्रयच्छंति द्विपद्भ्यो भरतर्षभ ॥ १३ ॥

तौ ति श्रुते ब्रह्मविदोऽनुप्रास्थिरूपं गतस्य गगनवद्विश्वव्यापिनो गत्यभावात् स्वर्गिणां निवतस्य मार्गो न दृश्यते ॥ २३ ॥ केवलसंन्यासात्कममुक्तिं स्थानमाह उत्सृज्येति मोक्षं मोक्षाश्रमं शाश्वताः पुनरावृत्तिशून्याः ॥ २४ ॥ इति उद्योगपर्वणे नैलकंठीये भारतभा० त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७४ ॥ दमस्य श्रेष्ठ्यं प्रतिपाद्यादांतयोः कलहं कुर्वतो द्वयोरपि नाश इति प्रतिपादयन्नाख्यायिकामुखेनाह शकुनीनामिति पूर्वप्रांमुखात् ॥ १ ॥ २ ॥ विहाय संव्योम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अमित्रेति छेदः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

म.भा.टी.

॥ ७९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ विद्याजंभकवार्तिकाः विद्यामंत्रयंत्रादिरूपा जंभकऔषधिसाधनानितद्वार्ताप्रियाः विद्याजंभकवार्तिकाः ॥ १६ ॥ कुंजभूतंसर्वनोलताभिःपरिवृतं ॥ १७ ॥ पीतकमाक्षिकंमुवर्णमाक्षिकं धानुविशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तवदृश्यतांत्वयाद्रष्टव्यंबलमितिशेषः योवीरःकर्णादिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ युध्यतोर्हृदयोर्युद्धेनैकांतेनभवेज्जयः ॥ २७ ॥

धूमायंतेव्यपेतानिज्वलंतिसहितानिच ॥ धृतराष्ट्रोल्मुकानीवज्ञातयोभरतर्षभ ॥ १४ ॥ इदमन्यत्प्रवक्ष्यामियथादृष्टंगिरौमया ॥ श्रुत्वातदपिकौरव्ययथाश्रेयस्तथाकुरु ॥ १५ ॥ वयंकिरातैःसहितागच्छामोगिरिमुत्तरं ॥ ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्चविद्याजंभकवार्तिकैः ॥ १६ ॥ कुंजभूतंगिरिसर्वमभितोगंधमादनं ॥ दीप्यमानौ पधिगणंसिद्धगंधर्वसेवितं ॥ १७ ॥ तत्रापश्यामवैसर्वमधुपीतकमाक्षिकं ॥ मरुप्रपातेविषमेनिविष्टंकुंभसंमितं ॥ १८ ॥ आशीविपैरक्ष्यमाणंकुबेरदयितंभृशं ॥ यस्याप्यपुरुषोमर्त्योप्यमरत्वंनियच्छति ॥ १९ ॥ अचक्षुर्लभतेचक्षुर्वद्भोभवतिवैयुवा ॥ इतितेकथयंतिस्मब्राह्मणाजंभसाधकाः ॥ २० ॥ ततःकिरातास्तदृष्ट्वा प्रार्थयंतोमहीपते ॥ विनेशुर्विषमेतस्मिन्सप्तंगिरिगङ्गरे ॥ २१ ॥ तथैवतवपुत्रोयंपृथिवीमेकइच्छति ॥ मधुपश्यतिसंमोहात्प्रपातंनानुपश्यति ॥ २२ ॥ दुर्योधनोयोद्धुमनाःसमरेसव्यसाचिना ॥ नचपश्यामितेजोस्यविक्रमंवातथाविधं ॥ २३ ॥ एकेनरथमास्थायपृथिवीयेननिजिता ॥ भीष्मद्रोणप्रभृतयःसंत्रस्ताः साधुयायिनः ॥ २४ ॥ विराटनगरेभग्नाःकिंतत्रतवदृश्यतां ॥ प्रतीक्षमाणोयोवीरःक्षमतेवीक्षितंतव ॥ २५ ॥ द्रुपदोमत्स्यराजश्चसंकुद्धश्चधनंजयः ॥ नशेष येयुःसमरेवायुयुक्ताइवाग्नयः ॥ २६ ॥ अंकेकुरुष्वराजानंधृतराष्ट्रयुधिष्ठिरं ॥ युध्यतोर्हृदयोर्युद्धेनैकांतेनभवेज्जयः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणिविदुरवाक्येचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७९ ॥ धृतराष्ट्रउवाच दुर्योधनविजानीहियत्त्वांवक्ष्यामिपुत्रक ॥ उत्पथंमन्यसेमार्गम नभिज्ञइवाध्वगः ॥ १ ॥ पंचानांपांडुपुत्राणांयत्तेजःप्रजिहीर्षसि ॥ पंचानामिवभूतानांमहतांलोकधारिणां ॥ २ ॥ युधिष्ठिरंहिकौंतेयंपरंधर्ममिहास्थितं ॥ परांगतिमसंप्रेत्यनत्वंजेतुमिहार्हसि ॥ ३ ॥ भीमसेनंचकौंतेयंस्यनास्ति समोबले ॥ रणांतंकंतर्जयसेमहावातमिवद्रुमः ॥ ४ ॥ सर्वशस्त्रभृतांश्रेष्ठमेरुशिख रिणामिव ॥ युधिगांडीवधन्वानंकोनुयुध्येतबुद्धिमान् ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःकमिवाद्यनशातयेत् ॥ शत्रुमध्येशरान्मुंचनदेवराडशनीमिव ॥ ६ ॥

इतिउद्योगपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ ७९ ॥

दुर्योधनेति उत्पथंअमार्गमेवमार्गमन्यसे ॥ १ ॥ २ ॥ परांगतिमरणंअसंप्रेत्यअप्राप्यमरिष्यस्येवेत्यर्थः

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नशातयेत्नच्छिद्यात् ॥ ६ ॥

उद्योगपर्व

५

॥ ७९ ॥

॥ ७ ॥ प्रतिमानेन तुल्यत्वेन ॥ ८ ॥ १ ॥ १० ॥ जीष्मंति तिक्षस्वतद्वाक्यं गृहाणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वत्स्याराज्यार्धदानेन प्रतिपादय संभावय ॥ १६ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारत
सात्यकिश्चापि दुर्धर्षः संमतो धकट्षिणपु ॥ ध्वंसयिष्यति ते सेनां पांडवे यद्विहते रतः ॥ ७ ॥ यः पुनः प्रतिमानेन त्रीन् लोकान्तिरिच्यते ॥ तं कृष्णं पुंडरीकाक्षं को नु युद्धो
त बुद्धिमान् ॥ ८ ॥ एकतोत्थस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबांधवाः ॥ आत्मा च पृथिवी च ये मे कतश्च धनं जयः ॥ ९ ॥ वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पांडवः ॥ अविपश्यं
पृथिव्यापितद्वलं यत्र केशवः ॥ १० ॥ तिष्ठता तसतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनां ॥ दृढं शांतनवं भीष्मं तितिक्षस्वपितामहं ॥ ११ ॥ मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरूणामर्थ
दर्शिनं ॥ द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकं ॥ १२ ॥ एतेऽपि यथैवाहं मंतुमर्हसि तांस्तथा ॥ सर्वे धर्मविदोऽप्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३ ॥ यत्तद्विराटनगरे
सहभ्रातृभिरग्रतः ॥ उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत ॥ १४ ॥ यच्चैव नगरे तस्मिन् श्रूयते महद्भुतं ॥ एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ १५ ॥ अर्जुन
स्तत्तथा कार्पीतं किंपुनः सर्व एव ते ॥ स भ्रातृनभिजानीहि वत्स्यातं प्रतिपादय ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि याज्ञसंधिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये पंचपष्ठित
मोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनं ॥ पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥ १ ॥ ब्रूहि संजय
यच्छेपं वासुदेवादनंतरं ॥ यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥ संजय उवाच ॥ वासुदेव वचः श्रुत्वा कुंती पुत्रो धनंजयः ॥ उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य
शृण्वतः ॥ ३ ॥ पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च संजय ॥ द्रोणं कृपं च विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकं ॥ ४ ॥ द्रौणिं च सामदत्तं च शकुनिं चापि सौबलं ॥ दुःशासनं शलं चै
व पुरुमित्रं विविंशतिं ॥ ५ ॥ विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवं ॥ विद्वानुविंदावावंत्यौ दुर्मुखं चापि कौरवं ॥ ६ ॥ सैंधवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ॥ भगद
त्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवं ॥ ७ ॥ ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं समागताः कौरवाणां प्रियार्थं ॥ मुमूर्षवः पांडवाग्नौ प्रदीप्ते समानीता धार्तराष्ट्रेण होतुं ॥ ८ ॥
यथान्यायं कौशलं वंदनं च समागतामद्वचनेन वाच्याः ॥ इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये सुयोधनं पापकृतां निधानं ॥ ९ ॥ अमर्षणं दुर्मतिराजपुत्रं पापात्मानं धार्तराष्ट्रं
सुलुब्धं ॥ सर्वममैतद्वचनं समग्रं सहामात्यं संजय श्रावयेथाः ॥ १० ॥ एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मां ततो र्थवद्भर्मवच्चापि वाक्यं ॥ प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य पार्थो
धीमौल्यो हितांतां च ताक्षः ॥ ११ ॥ यथा श्रुतं तद्वदतो महात्मनो मधुप्रवीरस्य वचः समाहितं ॥ तथैव वाच्यं भवता हिमद्वचः समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२ ॥

भाव० पंचपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ लोहितांते आयेते च अक्षिणीयस्य सलोहिताय ताक्षः ॥ ११ ॥ १२ ॥

शराणांमिथःसन्निपातजोग्रिस्तस्थधूमोयस्मिन् यज्ञेइतिशेषः रथध्वनिरेवमंत्रस्थाने धनुःस्रुवेणअस्त्रबलेनप्रसरति शास्त्रबलेनेवयज्ञः ॥ १३ ॥ १४ ॥ चतुर्भुजमिति संजयस्यापियोगिदृश्यंभगवतश्चतुर्भुजं रूपंसदादृष्टिगोचरमासीदित्यनुमीयते ॥ १५ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभाष्येपट्टपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७३ ॥ दुर्योधनेइति ॥ १ ॥ २ ॥ परेषांतटस्थानां ॥ ३ ॥ ४ ॥ युध्यमाना

शराग्निधूमेरथनेमिनादितेधनुःस्रुवेणास्त्रबलप्रसारिणा ॥ यथानहोमःक्रियतेमहामृधेसमेत्यसर्वप्रयतध्वमावृताः ॥ १३ ॥ नचेत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनोयुधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितंस्वकं ॥ नयामिवःसाश्वपदातिकुंजरान्दिशंपितृणामशिवांशितैःशरैः ॥ १४ ॥ ततोहमामंत्रयतदाधनंजयंचतुर्भुजंचैवनमस्यसत्वरः ॥ जवेनसंप्राप्तइहामरद्युतेतवांतिकंप्रापयितुंवचोमहत् ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्यपट्टपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ वैशंपायनउवाच दुर्योधनेधार्तराष्ट्रेतद्वचोनाभिर्नंदति ॥ तूष्णींभूतेषुसर्वेषुसमुत्तस्युर्नरपंथाः ॥ १ ॥ उत्थितेषुमहाराजपृथिव्यांसर्वराजसु ॥ रहितेसंजयंराजापरिप्रपुं प्रचक्रमे ॥ २ ॥ आशंसमानोविजयतेपांपुत्रवशानुगः ॥ आत्मनश्चपरंपांचपांडवानांचनिश्चयं ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच गावल्गणेवृहिनःसारफल्गुस्वसेनायांयावदिहास्तिकिंचित् ॥ त्वंपांडवानांनिपुणंवेत्थसर्वकिमेपांज्यायःकिमुतेपांकनीयः ॥ ४ ॥ त्वमेतयोःसारवित्सर्वदर्शीधर्मार्थयानिपुणो निश्चयज्ञः ॥ समेष्टुःसंजयवृहिसर्वयुध्यमानाःकतरेस्मिन्नसंति ॥ ५ ॥ संजयउवाच नत्वांभूयांरहितेजातुकिंचिदमृयाहित्वांप्रविशेतराजन् ॥ आनयस्वपितरंमहाव्रतंगांधारींचमहिर्षीमाजमीढ ॥ ६ ॥ तौतेऽसूयांविनयेतांनरेन्द्रधर्मज्ञौतौनिपुणौनिश्चयज्ञौ ॥ तयोस्तुत्वांसन्निधौतद्वदेयंकृत्स्नमतंकेशवपार्थयोर्यत् ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तेनचगांधारीव्यासश्चात्राजगामह ॥ आनीतौविदुरेणेहसभांशीघ्रंप्रवेशितौ ॥ ८ ॥ ततस्तन्मतमाज्ञायसंजयस्यात्मजस्यच ॥ अभ्युपेत्यमहाप्राज्ञःरुणद्वैपायनोब्रवीत् ॥ ९ ॥ व्यासउवाच संपृच्छतेधृतराष्ट्रायसंजयआचक्ष्वसर्वयावदेषोनुयुंक्ते ॥ सर्वयोवद्वेत्थतस्मिन्यथावद्याथातथ्यंवासुदेवेर्जुनेच ॥ १० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिव्यासगांधार्यागमनेसप्तपठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयर्वाच अर्जुनोवासुदेवश्चधन्विनौपरमार्चितौ ॥ कामादन्यत्रसंभूतौसर्वभावायसंमितौ ॥ १ ॥

नसंति उदासीनाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ असूयामयिदोषदृष्टिः पितरंव्यासं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अनुयुंक्तेपृच्छति ॥ १० ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभा०सप्तपठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७३ ॥ अर्जुनइति कामादितिकामपूर्वकंकर्माच्यते अकर्मजंतयोर्जन्मलोकानुग्रहार्थंसूर्यवदाविर्भावमात्रमित्यर्थः सर्वभावायब्रह्मभावाय संमितौतुल्यौ उभावपिसाक्षाद्वल्लरूपावित्यर्थः ॥ १ ॥

व्यामांतरं प्रसारितयोर्हस्तयोर्वावन्विस्तारः पंचहस्तमितः तावत् अंतरं मध्यप्रमाणं यस्य तद्व्यामांतरं यथामुक्तं यथायथारूपं यावत्प्रमाणं चितितं तावत्प्रमाणं भूत्वा यत्मुक्तं भवति मायया दुर्लक्ष्यरूपेणेत्यर्थः ॥ २ ॥
सापद्मवंससंहारं अतएव पांडवानां सुसंमतं ॥ ३ ॥ ४ ॥ मनसैव संकल्पमात्रेण विशिष्टात्मा श्रेष्ठरूपः वशी ऐश्वर्यवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ विचेष्टयति चालयति यतो भूतात्मा सर्वेषां भूतानां मंतरात्मा ॥ १० ॥ सत्रं मिषं सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने च कैतवे इति विश्वः संमोहयन् आत्मनो जगत्कर्तृत्वेऽपि अकर्तृत्वं दर्शयन् ॥ ११ ॥ कालचक्रं संवत्सरात्मकं जगच्चक्रं जगतो जन्मस्थितिलयप्रवाहं युगचक्रं कर्मचक्रं कृतं यत्र धर्मश्चतुष्पात् त्रेतायां त्रिपादं धर्म एकपादधर्मः द्वापरेऽर्धधर्मोऽर्धमधर्मः कलौ त्रिपात्पापं एकपादधर्म इति तदिदं कर्मचक्रं पुनः पुनर्जन्ममरणयोर्हेतुभूतं पुनः कर्म पुनः संस्कारः पुनः कर्मेत्येवं रूपं आत्मयोगेन चै

व्यामांतरं समास्थाय यथामुक्तं मनस्विनः ॥ चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ २ ॥ सापद्मवं कौरवेषु पांडवानां सुसंमतं ॥ सारासारबलं ज्ञातुं तेजः पुंजां वभा
सितं ॥ ३ ॥ नरकं शंबरं चैव कंसं चैव घंचमाधवः ॥ जितवान् घोरसंकाशान् क्रीडन्निव महाबलः ॥ ४ ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च घांचैव पुरुषोत्तमः ॥ मनसैव विशिष्टा
त्मानयत्यात्मवशं वशी ॥ ५ ॥ भूयो भूयो हियद्राज नृच्छसे पांडवान् प्रति ॥ सारासारबलं ज्ञातुं तस्मात्सेनमेश्वर ॥ ६ ॥ एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ॥
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७ ॥ भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ॥ न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनं ॥ ८ ॥ यतः सत्यं यतो धर्मो यतो
हीरार्जवं यतः ॥ ततो भवति गोविंदो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९ ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ॥ विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १० ॥ सकृ
त्पापांडवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ॥ अधर्मनिरतान्मूढान् दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११ ॥ कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ॥ आत्मयोगेन भगवान् परिव
र्तयते निशं ॥ १२ ॥ कालस्य च हिमृत्योश्च जंगमस्यावरस्य च ॥ ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्वीमिति ॥ १३ ॥ ईशान्नापि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ॥ कर्माण्यार
भते कर्तुं कीनाश इव वर्धनः ॥ १४ ॥ तेन वंचयते लोकान्मायायोगेन केशवः ॥ ये तमेव प्रपद्यन्ते ते मुक्त्यंति मानवाः ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि
यानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येऽष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच कथं त्वं माधवं वेत्स्य सर्वलोकमहेश्वरं ॥ कथमेतन् न वेदाहं तन्ममाच
क्ष्वसं जय ॥ १ ॥ संजय उवाच शृणुराज न्न ते विद्यामम विद्या न हीयते ॥ विद्याहीनस्तपो ध्वस्तो नाभिजानाति केशवं ॥ २ ॥

तन्यसंबंधेन न हि संवत्सरादिकं केवलजडाश्रयं भवितुमर्हति सर्वस्य चिदेकप्रकाशत्वात् ॥ १२ ॥ कालः आयुः परिच्छेदकर्त्री देवता मृत्युर्देहप्राणयोर्वियोगकर्त्री ईशते ईष्टे ॥ १३ ॥ ईशान्नापि ईशानोऽपि शपोऽ
लुक् परस्मैपदं चार्ष कीनाशः कर्षकः वर्धनः धान्यादिषु द्विकृत् यद्वा कीनाशोऽयं वर्धनः देहादेश्छेत्ता ॥ १४ ॥ तेन रानमुह्यति ॥ १५ ॥ इति उद्योगपर्वणैकंठोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
कथं केन प्रकारेण कानि ज्ञानसाधनानि कानि वा ज्ञानप्रतिबंधकानीति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥ विद्या तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानं तेन हीनो यः स तपो ध्वस्तस्तमसा स्वस्थरूपात् निर्विषयानंदमात्रात् च्युतः ॥ २ ॥

विद्ययातमोविरोधिन्या त्रियुगं त्रीणे स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराण्युज्यन्ते रज्जूरगवत्संबन्धेनैयस्मिन् अधिष्ठानभूते तं त्रियुगं अज्ञानकल्पितस्यावस्थात्रयस्य विद्यया बाधे सति निरुपाधिप्रत्यगात्मरूपं ज्ञायत इत्यर्थः कर्तारं विश्वस्य निमित्तकारणं अकृतं कमभिरसाध्यं नित्यसिद्धत्वात् भूतानां वियदादीनां प्रभवं उत्पत्तिस्थानं अप्यथो लयस्थानं ॥ ३ ॥ भक्तिः आराध्यत्वेन ज्ञानं तच्च कीदृशं किं जेदेन राजवत्तटस्थतया जगवान् ध्येय उत प्रत्यगात्मत्वेनेति भावः ॥ ४ ॥ मायां पुत्रकलत्राद्याकारेण परिणतामविद्यां न सेवे दृथाधर्मं भगवदर्पणं विनान चरामि शुद्धभावं मनसः कामक्रोधादिराहित्येन नैर्मल्यंगतः प्राप्तः भक्त्या ध्यानेन शास्त्रात् तत्त्वमसीत्यागमात् जनार्दनं जगंल्लयाधिष्ठानं ज्ञानमात्रव्यवहितं ब्रह्म नास्मि संसारी ब्रह्मैवास्मीति तत्त्वालोचनात्मकेन ज्ञानेनैव प्राप्यते नायं स पौरुषेयमिति वत् ननु कीदृशं भृङ्गन्यायेन भावनादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनं ॥ कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययं ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्याति नित्या जनार्दने ॥ यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनं ॥ ४ ॥ संजय उवाच मायां न सेवे भद्रं तेन दृथाधर्ममाचरे ॥ शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्देहि जनार्दनं ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनं ॥ आपोनः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवं ॥ ६ ॥ दुर्योधन उवाच भगवान् देवकीपुत्रो लोकांश्चेन्निह निष्यति ॥ प्रवदन्नर्जुनं सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवं ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच अवाग्गांधारिपुत्रस्तं गच्छत्येव सुदुर्मतिः ॥ ईर्षुर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८ ॥ गांधार्युवाच ऐश्वर्यं कामदुष्टात्मन रूढानां शासनातिगः ॥ ऐश्वर्यं जीविते हित्वा पितरं मां च बालिशः ॥ ९ ॥ वर्धयन्दुर्दृढां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ॥ निहतो भीमसेनेन स्मर्तासि वचनं पितुः ॥ १० ॥ व्यास उवाच प्रियोसिराज नृकुण्डस्य धृतराष्ट्रनिबोध मे ॥ यस्य ते संजयो दूतो यस्त्वांश्च श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११ ॥ जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै परं ॥ श्रुश्रूषमाणमैकाग्र्यं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२ ॥ वैचित्रवीर्यपुरुषाः क्रोधहर्षसमावृताः ॥ सिता ब्रह्मविधैः पार्श्वैर्येन तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३ ॥ यमस्य वशमायांतिकाममूढाः पुनः पुनः ॥ अंधनेत्राय यैवांधानीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४ ॥ एष एकायनः पंथायेन यांति मनीषिणः ॥ तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जति ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच अंगसंजय मे शंसं पंथानमकुतो भयं ॥ येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धिमुत्तमां ॥ १६ ॥

अर्जुने विशुद्धे कामक्रोधादिमलशून्ये सख्यं वदन् भगवानस्ति अद्य कामाद्याक्रांतदशायां नाहं गच्छेन प्राप्नुयां आसुरोभावो न मया त्यक्तुं शक्योऽतो न मे त्वामिसं भावनापीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अवाक् अधो नरकमित्यर्थः श्रेयसां साधूनां वचनातिगः उपदेशावमानी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ऐकाग्र्यं श्रुश्रूषमाणं सेवमानं त्वामोक्ष्यते मोचयिष्यति ॥ १२ ॥ सिताः बद्धाः पार्श्वैः कामादिभिः ॥ १३ ॥ अंधनेत्रा ये पांते अंधनेत्राः ॥ १४ ॥ एषः एकायनः एकस्य ब्रह्मणः प्रापकः तं दृष्ट्वा तं मार्गं ज्ञात्वा मृत्युं संसारं अत्येति अतिक्रम्य गच्छति अभ्येतीति पाठे आत्मत्वेन मृत्युरप्येनं प्रविशतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः तस्य हन देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा सेषां सज्जवतीति देवाश्च न देवा अपि तत्र संसारे महान्न सज्जति सक्तो न भवति ॥ १५ ॥ सिद्धिं मोक्षं ॥ १६ ॥

अकृतात्माअजितमनाः कृतात्मानंनित्यसिद्धंप्रत्यगात्मानं आत्मनःस्वस्यइंद्रियनिग्रहादन्यत्र इंद्रियनिग्रहंविना क्रियायागादिरूपा उपायःप्राप्नुपायोनास्ति ॥ १ ७ ॥ इंद्रियाणांअप्रमादतःअवहिततयाकामं
त्यागःअप्रमादःअविहिंसेतिछेदः ज्ञानस्ययोनिःकारणं ॥ १ ८ ॥ व्यवतुतत्त्वात्प्रच्युतामाभूत् यतस्ततःसर्वेभ्यःआंतरेभ्योवासेभ्यश्चविषयेभ्योनियच्छनिगृह्णीष्व ॥ १ ९ ॥ इंद्रियाणांसमनस्कानांधारणंनिग्रहणं
॥ २ ० ॥ आगमाधिगमात्शास्त्रयुक्त्योर्लाभात् योगात्चित्तवृत्तिनिरोधात् वशीर्इश्वरः तत्त्वेस्वयाथात्म्येविषये प्रसीदतिज्ञानदानेनअनुगृह्णाति ॥ २ १ ॥ इ० उ० नै० भा० ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६ ९ ॥ ७ ॥
भूयइति नाम्नांकर्मणांचअर्थवितृभूत्वा ॥ १ ॥ यावदभिजानेतावत् वदामीतिशेषः वस्तुतस्तुसःअप्रमेयोवाचामगोचरः ॥ २ ॥ वस्तेआच्छादयतिमाययाआवृणोतीतिवावस्यतिस्तभ्रातिभुवनमितिवाचते

संजयउवाच नाकृतात्माकृतात्मानंजातुविद्याज्जनार्दनं ॥ आत्मनस्तुक्रियोपायोनान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १ ७ ॥ इंद्रियाणामुदीर्णानांकामत्यागोऽप्रमाद
तः ॥ अप्रमादोऽविहिंसाचज्ञानयोनिरसंशयं ॥ १ ८ ॥ इंद्रियाणांयमेयत्तोभवरजन्नतंद्रितः ॥ बुद्धिश्चतेमाच्यवतुनियच्छैनांयतस्ततः ॥ १ ९ ॥ एतज्ज्ञानंवि
दुर्विप्राधुवमिंद्रियधारणं ॥ एतज्ज्ञानंचपंथाश्चयेनयांतिमनीषिणः ॥ २ ० ॥ अप्राप्यःकेशवोराजंनृद्रियैरजितैर्नृभिः ॥ अगमाधिगमाद्योगादृशीतत्त्वेप्रसी
दति ॥ २ १ ॥ इति० म० उ० यानसं० संजयवाक्येऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६ ९ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच भूयोमेपुंडरीकाक्षंसंजयाचक्ष्वपृच्छतः ॥ नाम
कर्मार्थवित्तातप्राप्नुयांपुरुषोत्तमं ॥ १ ॥ संजयउवाच श्रुतंमेवासुदेवस्यनामनिर्वचनंशुभं ॥ यावत्तत्राभिजानेहमप्रमेयोहिकेशवः ॥ २ ॥ वसनात्सर्वभूतानां
वसुत्वादेवयोनितः ॥ वासुदेवंस्ततोवेद्योबृहत्त्वाद्विष्णुरुच्यते ॥ ३ ॥ मौनाद्ध्यानाच्चयोगाच्चविद्धिभारतमाधवं ॥ सर्वतत्त्वमयत्वाच्चमधुहामधुसूदनः ॥ ४ ॥ कृपिर्भूवा
चकःशब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः ॥ विष्णुस्तद्भावयोगाच्चरुणोभवतिसात्वतः ॥ ५ ॥ पुंडरीकंपरंधामनित्यमक्षयमव्ययं ॥ तद्भावात्पुंडरीकाक्षोदस्युत्रासाज्जनार्द
नः ॥ ६ ॥

त्यस्मिन्भुवनमितिवावासुःसचासौदेवोद्योतमानश्चवासुदेवः वसंतिदेवाअस्मिन्नितिवा करणयामस्योद्भवंप्रलयस्थानमित्यर्थः बृहत्त्वाद्यापकत्वात् वेवेष्टिव्याप्तोतिसर्वमिति विष्णुः ॥ ३ ॥ मौनात्
ध्यानाच्चयोगाच्चेति माधीवृत्तिःतांस्यस्यउपाधिभूतामौनादिभिःधवयतिदूरीकरोतीतिमाधवः मौनंमुनेःकर्ममननंरास्त्रतोयुक्तितश्चतत्त्वालेचनं ध्यानंनिश्चितेनत्वेचेतसःप्रणिधानं योगस्तस्यैवचेतसोनिरोधः
मधुसूदनोमधोर्देत्यस्यनाशकःश्रोतुः सर्वाणिचतुर्विंशतिसंख्यानितत्त्वानितन्मयत्वात्तत्त्वधानत्वात् मधुहामधूनिपृथिव्यादीनिहंतिसंहर्तिगच्छंतिवाएनमितिमधुहा इयंपृथिवीसर्वेषांभूतानांमध्वस्थै
पृथिव्यैसर्वाणिभूतानिमध्वंतिश्रुत्यापृथिव्यादितत्त्वज्ञातस्यमधुशब्देनैवनिर्देशात् ॥ ४ ॥ कृपिःकर्षत्यात्मनिसर्वंसंहर्तीतिकृपिःसर्वप्रपंचबाधावधिभूतंसत्तामात्रं भूवाचकःभवतीतिभूःसत्तातद्वाचकःकृ
षिरितिशब्दः णश्चनिर्वृतिःसुखंविष्णुस्तद्भावयोर्धात्वर्थयोर्योगात्कृणःसन्मात्रानंदरूपोभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पुंडरीकंश्वेतपद्मंतसदृशंपुंडरीकमिवपुंडरीकंलहदयकमलंधामवासस्थानंतत्रसन्नपिअक्षोनक्षी
यतेहन्यतेवेतिपुंडरीकाक्षःतथाचश्रुतिर्नास्यजरयैतज्जीर्यतिनवधेनास्यहन्यतइतिहृत्पद्मदोषैर्जरानाशादिभिःपरमात्मनोऽस्पृष्टत्वमाह दस्युत्रासात् जनंदस्युजनंअर्दयतिपीडयतीतिजनार्दनइत्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्वमबाधितत्वमस्यास्तीति सत्वतः तत्पर्वमरुद्गामिति स्मृतो मत्वर्थीयस्तत्प्रत्ययो बाहुलकात्सत्वशब्दादपि बोध्यः अत्र सत्वेन अत्याज्यः सत्त्वं च यस्य अत्याज्यं स सत्वतः सत्वत एव सात्वतः राक्षसवायसादिवत्स्वार्थेताद्वितः आर्षवेदस्तेन भार्तात्पार्षभ औपनिषदः पुरुषः उपनिषद्वेद्यत्वाद्योगात्पक्षेक्षणः तथा चायं योगः दृष्टं धर्मज्ञासयतीति दृष्टमो वेदस्तदेव ईक्षणं च क्षुरिव ज्ञापकं यस्य सः दृष्टमोक्षण इति ॥ ७ ॥ न जायते इत्यजः अनीकजित्सेनाजित्पुरुषः देवानां इंद्रियाणामध्ये स्वप्रकाशत्वात् क्रगतावित्यस्मादुत्पूर्वात् अप् उत उत्कर्षेण कच्छति प्रकाशत इति उदरः दमो स्यास्तीति दामः दामश्वासावुदरश्चेति दामोदरः दामादिनिपाठे दम एव दामस्तस्मात् ॥ ८ ॥ हर्षादिति हृष्यत्यनेनेति हृषीकं वृत्तिमुखं मुखं स्वरूपानंदः ईश ईशानवान् अतो हृषीकेशः ॥ ९ ॥ अधो न क्षीयते जातु इति विप्रहवाक्ये उत्तरपदावयवलोपेन अधोक्षजः सततोर्ध्वरूपः सारधर्मेणास्पृष्ट इत्यर्थः ॥ १० ॥ पूरयतीति पुरुः सीदं त्यस्मिन्निति सः तस्मात्पुरुषः सचासावुत्तमश्च पुरुषोत्तमः असतः कारणस्य सतः कार्यस्य प्रभवाप्ययात् उत्पत्तिप्रलयस्थानत्वात् ॥ ११ ॥ सत्ये धर्मे ॥ १२ ॥ स

यतः सत्वान्न च्यवते यच्च सत्वान्न हीयते ॥ सत्वतः सात्वतस्तस्मादार्पभादृषभेक्षणः ॥ ७ ॥ न जायते जनित्राय मजस्तस्मादनीकजित् ॥ देवानां स्वप्रकाशत्वाद् दामोदरो विभुः ॥ ८ ॥ हर्षात्सुखात्सुखैश्वर्याद्दृषीकेशत्वमश्रुते ॥ बाहुभ्यां रोदसी विभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ९ ॥ अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ॥ नराणामयनाच्चापिततो नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥ पूरणात्सदनाच्चापिततो सौ पुरुषोत्तमः ॥ असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ॥ ११ ॥ सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेतं प्रचक्षते ॥ सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितं ॥ १२ ॥ सत्यात्सत्यं तु गोविंदस्तस्मात्सत्योपि नामतः ॥ विष्णुर्विक्रमणा देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ॥ १३ ॥ शाश्वतत्वादनंतश्च गोविंदो वेदनाद्गवां ॥ अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ॥ १४ ॥ एवं विधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदनः ॥ आगंता हिमं हाबाहु रानृशं स्यार्थमच्युतः ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणि संजयवाक्ये सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ धृतराष्ट्र उवाच : चक्षुष्मतां वै स्पृह्यामि संजय द्रक्ष्यंति ये वासुदेवं समीपे ॥ विभ्राजमानं वपुषा परेण प्रकाशयंतं प्रदिशो दिशश्च ॥ १ ॥ ईरयंतं भारतीं भारतानामभ्यर्चनीयां शंकरीं सृजयानां ॥ बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिघांपरासूनामग्रहणीयरूपां ॥ २ ॥ समुद्यंतं सात्वतमेकवीरं प्रणेतारमृषभं यादवानां ॥ निहंतारं क्षोभणं शात्रवाणां मुंचंतं च द्विपतां वै यशांसि ॥ ३ ॥

त्यात् धर्मान्तत्फलान् ब्रह्मलोकावधेरपि सत्यं अबाधितं अतः सत्योपि नामतः विशेषेण स्तौति विस्मवते गच्छतीति विष्णुरित्यर्थः एवं जयतीति जिष्णुः ॥ १३ ॥ शाश्वतत्वात् शश्वद्भवत्वात् गवां इंद्रियाणां वेदनात् लाभात् प्रकाशाद्वा गोविंदः अतत्त्वं मिथ्याभूतं जगत्तत्त्वं सत्यमिव स्वायसत्तास्फूर्तिप्रदानेन करोति तेन हेतुना लोकान् मोहयति ॥ १४ ॥ धर्मे नित्यं सन्निधानात् धर्मनित्यः आगंता आगमिष्यति आनृशं स्मार्थं कुरुणां क्षयो माभूदिति कृपां कर्तुं ॥ १५ ॥ इ० उ० नै० भा० सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ चक्षुष्मतां भाग्याय स्पृह्यामि धन्याश्चक्षुष्मंत इत्यर्थः चक्षुष्मतां ज्ञानवतं वा परेण चिन्मात्रेण वपुषा स्वरूपेण ॥ १ ॥ भारतानां पांडवानां भारती वाचं ईरयंतं अस्मत्सभायां कथयंतं शंकरी कल्याण करीं बुभूषद्भिः ऐश्वर्यमिच्छद्भिः परासूनां मृतानां ॥ २ ॥ उद्यंतं प्रकटीभवंतं देह रूपेणेत्यर्थात् शाश्वतं नित्यं ॥ ३ ॥

वरेण्यंवरणीयं ॥४॥ ऋषिमुख्यंनारायणंविपश्चित्तंआत्मज्ञं यतीनांसंन्यासिनांकलशमिवकलशंकरपाशं समुद्रंयोगमुद्रयोपेतं अरिष्टःअहिंसितःनेमिःपादोयस्यसःअरिष्टनेमिरितिप्रांचः अरिष्टनेमिर्नामतः
अहिंसितमर्यादः नेमिरिवनेमिर्मर्यादा गरुडंजातितः सुपर्णशोभनपक्षं हरिहर्तारं ॥५॥ आदिःकारणं शुक्रस्यकर्मजन्यस्यबीजभूतस्यपुण्यादेःधातारंप्रतिभूरूपं परेषांविराडादीनांपरंश्रेष्ठं ॥६॥ निर्माणंरच

द्रष्टारोहिकुरवस्तंसमेतामहात्मानंशत्रुहणंवरेण्यं ॥ब्रुवंतंवाचमनृशंसरूपांवृष्णिश्रेष्ठंमोहयंतंमदीयान् ॥४॥ ऋषिसनातनतमंविपश्चित्तंवाचःसमुद्रंकलशं
यतीनां ॥ अरिष्टनेमिंगरुडंसुपर्णंहरिंप्रजानांभुवनस्यधाम ॥५॥ सहस्रशीर्षंपुरुषंपुराणमनादिमध्यांतमनंतकीर्तिं ॥ शुक्रस्यधातारमजंचनित्यंपरंपरेषांश
रणंप्रपद्ये ॥६॥ त्रैलोक्यनिर्माणकरंजनित्रंदेवासुराणामथनागरक्षसां ॥ नराधिपानांविदुषांप्रधानमिंद्रानुजंतंशरणंप्रपद्ये ॥७॥ इति०उ०यानसं०धृतरा
ष्ट्रवाक्येएकसप्ततितमोऽध्यायः ॥७१॥ समाप्तंचयानसंधिपर्व ॥७२॥ अथभगवद्यानपर्व ॥ वैशंपायनउवाच संजयेप्रतियातेतुधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥
अभ्यभाषतदाशार्हृष्टपभंसर्वसात्वतां ॥१॥ अयंसकालःसंप्राप्तोमित्राणामित्रवत्सल ॥ नचत्वदन्यंपश्यामियोनआपत्सुनारयेत् ॥२॥ त्वांहिमाधवमाश्रि
त्यनिर्भयामोघदर्पितं ॥ धार्तराष्ट्रंसहामात्यंस्वयंसमनुयुंक्ष्महे ॥३॥ यथाहिसर्वास्वापत्सुपासितवृष्णीनरिंदम ॥ तथातेपांडवारक्ष्याःपात्यस्मान्महतोभयात् ॥४॥
श्रीभगवानुवाच अयमस्मिमहाबाहोब्रूहियत्तेविवक्षितं ॥ करिष्यामिहितत्सर्वयत्त्वंवक्ष्यसिभारत ॥५॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतंतेधार्तराष्ट्रस्यसपुत्रस्य
चिकीर्षितं ॥ एतद्विसकलंरुणसंजयोमांयदब्रवीत् ॥६॥ तन्मतंधृतराष्ट्रस्यसोस्यात्माऽविवृतांतरः ॥ यथोक्तंदूतआचष्टेवध्यःस्यादन्यथानुवन् ॥७॥ अप्रदाने
नराज्यस्यशांतिमस्मासुमार्गति ॥ लुब्धःपापेनमनसाचरन्नसममात्मनः ॥८॥ यत्तद्वादशवर्षाणिवनेपुत्युषितावयं ॥ छद्मनाशरदंचैकांधृतराष्ट्रस्यशासना
त् ॥९॥ स्थातानःसमयेतस्मिन्धृतराष्ट्रइतिप्रभो ॥ नाहास्मसमयंरुणतद्विनोब्राह्मणाविदुः ॥१०॥ गृद्धोराजाधृतराष्ट्रःस्वधर्मनानुपश्यति ॥ वश्यत्वात्पुत्रगृ
ह्णित्वान्मदस्यान्वेतिशासनं ॥११॥ सुयोधनमतेतिष्ठनराजास्मासुजनार्दन ॥ मिथ्याचरतिलुब्धःसन्चरन्निप्रियमात्मनः ॥१२॥ इतोदुःखतरंकिंनुयदहंमातरं
ततः ॥ संविधातुंनशक्नोमिमित्राणांवाजनार्दन ॥१३॥

ना जनित्रंजनयितारं ॥७॥ इ०उ०नै०भा० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥७१॥७२॥ संजयेइति ॥१॥२॥ मोघंदर्पितंयस्य अनुयुंक्ष्महे
प्रार्थयामहे ॥३॥४॥५॥६॥ अविवृतांतरःप्रकाशितभावः ॥७॥८॥ छद्मनाअज्ञातचर्यया ॥९॥ स्थातास्थास्यतिनःअस्माकं तस्मिन्चतुर्दशेवर्षेस्वराज्यंगृह्णीतेत्यस्मिन् नअहास्मनत्यक्तवंतोवयं ॥१०॥११॥
॥१२॥ मातरंसंविधातुंसम्यक्पोषयितुं ततः तत्रस्थामित्यर्थः मित्राणांकर्मणिषठी मानुरितिपाठेअंततोऽन्वेषांविनिष्कृतीनांनागरिकाणांपरित्यागेपि मातरंमित्राणिचविदुरादीनिसंविधातुमितिप्राग्वत् ॥१३॥

म.भा.टी.

॥ ८३ ॥

काशिभिःराजभिः नाथेननाथवता भवदनुग्रहात्शक्तेनापीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अवसीयतेसंस्थीयतेस्मिन्नित्यवसानं यावज्जीवकंवासस्थानं ॥ १५ ॥ नःअस्माकंकृतेभरताःभरतवंश्याभीष्मादयः मानशनमानशं
तु ॥ १६ ॥ तानपिभरतानपि ॥ १७ ॥ कुलेइतिद्वाभ्यांगर्वजादोषसंतनिरुक्ता ॥ १८ ॥ १९ ॥ द्विजाःअर्थिनः ॥ २० ॥ प्रेतसत्वात्प्रगनबुद्धेर्नृणादित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ धर्मधर्मकारणं सर्वयज्ञदानादियेअधनास्ते

काशिभिश्चेदिपांचालैर्मत्स्यैश्चमधुमूढेन ॥ भवताचैवनाथेनपंचग्रामावृतामया ॥ १४ ॥ अविस्थलंलंकस्थलंमाकंदीवारणावतं ॥ अवसानंचगोविंदकंचिदे
वान्नपंचमं ॥ १५ ॥ पंचनस्तातदीयंतांग्रामावानगराणिवा ॥ वसेमसहितायेपुमाचनोभरतानशन् ॥ १६ ॥ नचतानपिदुष्टात्माधार्तराष्ट्रोनुमन्यते ॥ स्वाम्यमा
त्मनिमत्वासावतोदुःखतरंनुकिं ॥ १७ ॥ कुलेजातस्यवृद्धस्यपरवित्तेपुगृह्यतः ॥ लोभःप्रज्ञानमाहंतिप्रज्ञाहंतिहंतिहियं ॥ १८ ॥ ह्रीर्हतावाधतेधर्मधर्मोहंतिह
तःश्रियं ॥ श्रीर्हतापुरुषंहंतिपुरुषस्याधनंवधः ॥ १९ ॥ अधनाद्धिनिवर्ततेज्ञातयःसुहृदोद्विजाः ॥ अपुष्पादफलादृक्षाद्यथारुणपतत्रिणः ॥ २० ॥ एतच्चमरणंता
तयन्मत्तःपतितादिव ॥ ज्ञातयोविनिवर्ततेप्रेतसत्वादिवासवः ॥ २१ ॥ नातःपापीयस्मीकांचिदवस्थांशंवरोब्रवीत् ॥ यत्रनैवाद्यनप्रातर्भोजनंप्रतिदृश्यते ॥
॥ २२ ॥ धनमाहुःपरंधर्मधनेसर्वंप्रतिष्ठितं ॥ जीवंतिधनिनोलोकेमृतायेत्वधनानराः ॥ २३ ॥ येधनादपकर्पतिनरंस्ववलमास्थिताः ॥ तेधर्ममर्थकामंचप्रमथं
तिनरंचतं ॥ २४ ॥ एतामवस्थांप्राप्यैकमरणंवविरेजनाः ॥ ग्रामायैकेवनायैकेनाशायैकेप्रवव्रजुः ॥ २५ ॥ उन्मादमेकेपुष्यंतियांत्यन्येद्विपतांवशं ॥ दास्यमे
केचगच्छंतिपरंपामर्थहेतुना ॥ २६ ॥ आपदेवास्यमरणात्पुरुषस्यगरीयसी ॥ श्रियोविनाशस्तद्व्यस्यनिमित्तंधर्मकामयोः ॥ २७ ॥ यदस्यधर्म्यमरणंशाश्वतं
लोकवर्त्मवत् ॥ समंतात्सर्वभूतानानंतदत्येतिकश्चन ॥ २८ ॥ नतथावाध्यतेरुणप्रकृत्यानिर्धनोजनः ॥ यथाभद्रांश्रियंप्राप्यतयाहीनःसुखैधितः ॥ २९ ॥ स
तदात्मापराधेनसंप्राप्तोव्यसनंमहत् ॥ सेंद्रान्गर्हयतेदेवान्नात्मानंचकथंचन ॥ ३० ॥ नचास्यसर्वशाम्नाणिप्रभवन्तिनिवर्हणे ॥ सोभिकुध्यतिभृत्यानांसुहृद
श्चाभ्यसूयति ॥ ३१ ॥ तत्तदामन्युरेवैतिसभूयःसंप्रमुत्यति ॥ समोहवशमापन्नःक्रूरंकर्मनिपेवते ॥ ३२ ॥ पापकर्मतयाचैवसंकरंतनपुप्यति ॥ संकरोनस्कायैव
साकाष्ठापापकर्मणां ॥ ३३ ॥

मृताएव ॥ २३ ॥ २४ ॥ एतांनिर्धनताख्यां एकेनागरिकाः ग्रामायकुग्रामवासार्थं वनायास्मदादयः नाशायमरणाय ॥ २५ ॥ २६ ॥ आपत्पदार्थमाह श्रि
योविनाशइति तद्विश्रीर्हि ॥ २७ ॥ धर्म्येदेहस्वभावात्प्राप्तं ननुदारिद्र्याद्यपराधजं मरणंतच्छाश्वतंअनिमित्तमित्यर्थः समंतात्सर्वत्र अपरिहार्यमितिशेषः नात्येतिनातिक्रामति ॥ २८ ॥ २९ ॥ तदासंपत्काले आत्मा
पराधेनचित्तदोषेणरागादिना नात्मानंचेत्यस्यनचात्मानमित्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्यव्यसनस्यनिवर्हणेनाशनिमित्तं ॥ ३१ ॥ तत्तदा सर्वदेत्यर्थः मन्युःक्रोधः तद्वानेवेत्यर्थः मुह्यतिकार्याकार्येनजानाति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥ ८३ ॥

एवंश्रियायुक्तानां नरकप्राप्तिमुक्तातेषां उद्धारोपायमाह तस्येति तस्य श्रीमतः अविद्यानिद्राणस्य प्रज्ञाविवेकः स एव प्रबोधो जागरणं यतः प्रज्ञाचक्षुः पुमान्तरिष्यति अविद्यामिति शेषः ॥ ३४ ॥ तरणे क्रममाह प्रज्ञेति धर्मं करोतीति शेषः तस्य धर्मस्य ह्रीरकार्यकरणान्निवृत्तिहेतुश्चेतोवृत्तिविशेषः ह्रीहीनेन कृतो धर्मोऽप्यधर्म एवेति भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अह्नीकः तिर्यक् स्थावरतुल्यो न मनुष्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इदं ह्रीमच्चैते च यामयि दृष्टं ॥ ४० ॥ अत्र श्रीनिमित्तं नः अस्माकं ॥ ४१ ॥ प्रथमः कल्पः मुख्यः पक्षः समभूताः निर्वैरत्वं गताः ॥ ४२ ॥ रौद्रकर्म रौद्रकर्मणां सुपां सुलुगितिसप्रम्याश्च लुक् क्षयोदया

न चेत्प्रबुध्यते रुष्ण नरकायैव गच्छति ॥ तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुस्तारिष्यति ॥ ३४ ॥ प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्वेक्षते ॥ शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरंगमुत्तमं ॥ ३५ ॥ ह्रीमान् हि पापं प्रदृष्टितस्य श्रीरभिवर्धते ॥ श्रीमान् स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६ ॥ धर्मनित्यः प्रशांतात्मा कार्ययोगवहः सदा ॥ नाधर्मं कुरुते बुद्धिं न च पापं प्रवर्तते ॥ ३७ ॥ अह्नीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८ ॥ ह्रीमानवतिर्देवांश्च पितृनात्मानमेव च ॥ तेनामृतत्वं ब्रजतिसाकाष्ठापुण्यकर्मणां ॥ ३९ ॥ तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ॥ यथाराज्यात्परिभ्रष्टो वसामिव सर्तारिमाः ॥ ४० ॥ ते वयं न श्रियं हांतुमलं न्यायेन केनचित् ॥ अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधुतत् ॥ ४१ ॥ तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ॥ प्रशांताः शमभूताश्च श्रियंतामश्रुवीमहि ॥ ४२ ॥ तत्रैषा परमाकाष्ठारौद्रकर्मक्षयोदया ॥ यद्वयं कौरवान् हत्वा तानि राष्ट्राण्यवाप्नुमः ॥ ४३ ॥ ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः रुष्णशत्रवः ॥ तेषां मप्यवधः कार्यः किंपुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४ ॥ ज्ञातयश्चैव भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ॥ तेषां वधोतिपापीयान् किं नु युद्धेऽस्ति शोभनं ॥ ४५ ॥ पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रवंधवः ॥ स नः स्वधर्मो धर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६ ॥ शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या वैपण्यजीविकाः ॥ वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतं ॥ ४७ ॥ क्षत्रियः क्षत्रियं हंति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ॥ आश्वानं हंति दाशार्हपश्यधर्मोऽयथागतः ॥ ४८ ॥ युद्धे रुष्णकलिर्नित्यं प्राणाः मीदंति संयुगे ॥ बलं तु नीतिमाधाय युध्येज्य परांजयौ ॥ ४९ ॥ नात्मच्छेदेन भूतानां जीवितं मरणं तथा ॥ नाप्यकाले सुखं प्राप्य दुःखं वापि यदूत्तमं ॥ ५० ॥ एकोऽपि बहून् हंति घ्नं त्येकं बहवोऽप्युत ॥ शूरं कापुरुषो हंति अयशस्वीयशस्विनं ॥ ५१ ॥

क्षयपूर्वक उदयोयस्यांसा रौद्रकर्मणां परमाकाष्ठेति संबंधः ॥ ४३ ॥ असंबद्धाः अबांधवाः अवधः वधविरुद्धं पालनं ईदृशा इति बांधवा आर्या अशत्रवश्च ये तेषामवधः कार्य इति किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ तदेवाह ज्ञातय इति भूयिष्ठाः अतिमहांतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कपालं भिक्षापात्रं ॥ ४७ ॥ यथा येन प्रकारेण आगतः कुलपरंपरयः नामस्तं पश्येति यो जना ॥ ४८ ॥ बलमिति नीतिमेव बलं कृत्वा युध्येयोत्स्ये जयपराजयौ तु आत्मच्छेदेन स्वेच्छयानभवतः तथा तद्वत् भूतानां जीवितं मरणं च स्वेच्छयानस्तः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पराजयभयाद्यपयानेपलायनेपिठापचयःक्षयव्ययौचट्टौभवतएव अपचयोदीनता क्षयोमरणं तत्रहेतुः व्ययःद्रव्यादेर्नाशः ॥५२॥५३॥ विजयोप्यजयःपराजयएवइष्टजननाशादित्याह यस्येति ॥५४॥
दयितंपुत्रादि हेअंग वलहीनस्यजातिवलहीनस्य ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यवीयानूकनिष्ठः अनुशयःपश्चात्तापः ॥ ५७ ॥ अनुबंधोदोषोत्पादःसचपापःकष्टप्रदः शेषःशत्रोः शेषंस्वस्य ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥
अनिर्वृत्तेनअस्यस्थेन ॥६१॥६२॥६३॥ अतइति यतःअंतरंलिङ्गंनित्यंअपरिहार्यंअतोहेतोःअंततोऽन्यथास्वस्यशत्रोर्वानाशंविनाशांतिर्नास्ति ॥ ६४॥ अयंदोषःनाशाख्यः अंतनइत्येनद्याचष्टे पौरुषेयइति

जयेनैवोभयोर्दृष्टेनोभयोश्चपराजयः ॥ तथैवापचयोदृष्टोव्यपयानेक्षयव्ययौ ॥ ५२ ॥ सर्वथावृजिनंयुद्धंकोघ्नन्नप्रतिहन्यते ॥ हतस्यचल्लर्पीकेशसमौजयप
राजयौ ॥ ५३ ॥ पराजयश्चमरणान्मन्येनैवविशिष्यते ॥ यस्यस्याद्विजयःकृष्णतस्याप्यपचयोध्रुवं ॥ ५४ ॥ अंततोदयितंघ्नतिकेचिदप्यपरेजनाः ॥ तस्यांगव
लहीनस्यपुत्रानभ्रातृनपश्यतः ॥ ५५ ॥ निर्वेदोर्जावितेरुष्णसर्वतश्चोपजायते ॥ येत्येवधीराहीमंतआर्याःकरुणवेदिनः ॥ ५६ ॥ तएवयुद्धेहन्यतेयवीयान्मुच्य
तेजनः ॥ हत्वाप्यनुशयोनिन्यंपरानपिजनार्दन ॥ ५७ ॥ अनुबंधश्चपापोत्रशेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ शेषोहिवलमासाद्यनशेषमनुशेषयन् ॥ ५८ ॥ सर्वोच्छेदेचय
ततैवस्यांतविधिसया ॥ जयोवैरंप्रसृजतिदुःखमास्तेपराजितः ॥ ५९ ॥ सुखंप्रशांतःस्वपितिहित्वाजयपराजयौ ॥ जातवैरश्चपुरुषोदुःखंस्वपितिनित्यदा ॥
॥ ६० ॥ अनिर्वृत्तेनमनसाससर्पद्ववेष्टमनि ॥ उत्सादयतियःसर्वयशसासविमुच्यते ॥ ६१ ॥ अकीर्तिं सर्वभूतेषुशाश्वतींसनियच्छति ॥ नहिवैराणिशाम्यंति
दीर्घकालधृतान्यपि ॥ ६२ ॥ आख्यातारश्चविद्यंतेपुमांश्चेद्विद्यतेकुले ॥ नचापिवैरंवैरेणकेशवव्युपशाम्यति ॥ ६३ ॥ हविषाग्निर्यथाकृष्णभूयएवाभिवर्धते ॥
अतोऽन्यथानास्तिशांतिर्नित्यमंतरमंततः ॥ ६४ ॥ अंतरंलिप्समानानामयंदोषोनिरंतरः ॥ पौरुषेयोहिवलवानाधित्दयवाधनः ॥ तस्यत्यागेनवाशांतिर्मरणे
नापिवाभवेत् ॥ ६५ ॥ अथवामूलघातेनद्विषतामधुसूदन ॥ फलनिर्वृत्तिरिद्धास्यान्ननृशंसतरंभवेत् ॥ ६६ ॥ यातुत्यागेनशांतिःस्यात्तद्वतवधएवसः ॥ संश
याच्चसमुच्छेदाद्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६७ ॥ नचत्यक्तं तदिच्छामोनचच्छामकुलक्षयं ॥ अत्रयाप्रणिपातेनशांतिःसंवगरीयसी ॥ ६८ ॥

सार्धेन ॥ ६५ ॥ द्विषतामूलघातेनफलनिर्वृत्तिःनिष्कंठकराज्यप्राप्तिःइद्धाप्रदीप्तास्यात्तावताचनृशंसतरंभवेत्नृशंसंतुभवेदेवेत्यर्थः अतःशमएवश्रेयानितिभावः ॥ ६६ ॥ त्यागेन राज्यस्येतिशेषः तद्वते
राज्यंविना द्विषतांसंशयात्किंशत्रवश्छिद्रेप्रहरिष्यंतिउतउपेक्षांकरिष्यंतीत्येवंरूपात् आत्मनःभ्रष्टश्रीकस्यसद्यःसमुच्छेदात्नाशसंज्ञवान् अतोराज्यत्यागोनयुक्तइतिभावः ॥ ६७ ॥ सिद्धांतमाह नचेति ॥ ६८ ॥

सर्वथासामदानभेदैः राज्यार्थयतमानानां युद्धप्रसिद्धं अवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः ननु अपराक्रमः स्त्रीबलं युक्तइति शेषः ॥ ६९ ॥ दारुणं युद्धं तच्छुनामिव नियमित्यर्थः ॥ ७० ॥ दृष्टान्तं विवर्णोति त्रंगूलेति अत्र लांगूलेन ध्वज उपमीयते श्वेदाध्वनिकौटिल्यं परस्पर छिद्रान्वेषणं च प्रतिवाचः परस्पर निंदा स्वप्रशंसा च विवर्तनं भूमौ लुठनं दंतदर्शनं मुखस्य व्यादानेन आरावः भक्षणं पक्षे सिंहनादः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ स

सर्वथायतमानानां युद्धमभिकांक्षतां ॥ सांत्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धं नापराक्रमः ॥ ६९ ॥ प्रतिघातेन सांत्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ॥ तच्छुनामिव संपाते पण्डितैरुपलक्षितं ॥ ७० ॥ लांगूलचालनं श्वेदाप्रतिवाचो विवर्तनं ॥ दंतदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१ ॥ तत्र यो बलवान् कृष्णजित्वा सोत्तितदामिपं ॥ एष मेव मनुष्येषु विशेषो नास्तिकश्चन ॥ ७२ ॥ सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसां ॥ अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३ ॥ पिताराजा च वृद्धश्च सर्वथामानमर्हति ॥ तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रजनादन ॥ ७४ ॥ पुत्रसहश्च बलवान् धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५ ॥ तत्र किं मन्यसे कृष्णप्राप्तकालमनंतरं ॥ कथमर्थान् च धर्माच्च न हीयेमहिमाधव ॥ ७६ ॥ ईदृशेत्यर्थं कच्छेस्मिन् कमन्यं मधुसूदन ॥ उपसंप्रष्टुमर्हामित्यामृतपुरुषोत्तम ॥ ७७ ॥ प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणां ॥ को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक्सर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ७८ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ॥ उभयोरेव वामर्थेया स्यामि कुरुसंसदं ॥ ७९ ॥ शमंतत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ॥ पुण्यं मे सुमहाराजं श्रितं स्यान्महाफलं ॥ ८० ॥ मोचयेयं मृत्युपाशात् संख्यान्कुरुसंजयान् ॥ पांडवान् धार्तराष्ट्रान् च सर्वां च पृथिवीमिमां ॥ ८१ ॥ युधिष्ठिर उवाच नममैतन्मतरुणयत्त्वं यायाः कुरुन्यति ॥ सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति तेवचः ॥ ८२ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं दुर्योधनवशानुगं ॥ तेषां मध्यावतरणं तव कृष्णनरोचये ॥ ८३ ॥ न हिनः प्रीणयेद्व्यं न देवत्वं कुतः सुखं ॥ न च सर्वामरैश्चर्यतव द्रोहेण माधव ॥ ८४ ॥ श्रीभगवानुवाच जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापतां ॥ अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षितां ॥ ८५ ॥ न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ॥ क्रुद्धस्य संयुगे स्थातुं सिंहस्य वेतरे मृगाः ॥ ८६ ॥ अथ चेत्ते प्रवर्तेतमयि किंचिदसांप्रतं ॥ निर्दहेयं कुरुसर्वानिति मेधीयते मतिः ॥ ८७ ॥ न जातु गमनं पार्थ भवेत्तत्र निरर्थकं ॥ अर्थप्राप्तिः कदाचित् स्यादंततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८ ॥

वेथेति अनादरो राज्यस्याप्राप्तिः युद्धे कुलक्षयः प्रणिपाते तु दौर्बल्यप्रसिद्धिः ॥ ७३ ॥ अंत्यः पक्षोऽपि न सेत्स्यतीत्याह पितेति द्वाभ्यां ॥ ७४ ॥ प्रहास्यति नस्वीकरीष्यति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ तत्त्वसंबन्धिनिमयिचेत् कुरुकृतं असांप्रतं अयुक्तं बंधवंधादिप्रवर्तनं तदानीर्दहेयं कुरुनित्यन्वयः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥ कुरुङ्गत्वा तथावदेतिशेषः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ यदीति अधर्मेणसांत्वनोराज्यार्थार्हाणांपंचग्रामदानेन अधर्मेणइतरत्यूतेनैवराज्यप्रत्यादानं बृहदश्वादक्षदयस्यप्राप्तत्वात् यद्यद्धर्मेणेतिसत्यं वेतिचपाठेत्वन्तस्यधर्मसंयुक्तत्वमहिंसाप्राधान्येनबोध्यं ॥ ९३ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ नैष्ठिकं कर्म यावज्जी

युधिष्ठिर उवाच यत्तुभ्यंरोचतेरुणस्वस्तिप्राप्नुहि कौरवान् ॥ कृतार्थस्वस्तिमंतं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतं ॥ ८९ ॥ विष्वक्सेन कुरुङ्गत्वाभरतान् शमयन् प्रभो ॥ यथा सर्वे सुमनसः सहस्याम सुचेतसः ॥ ९० ॥ भ्राता चासि सखा चासि वीभत्सोर्मम च प्रियः ॥ सौहृदेनाविशंक्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१ ॥ अस्मान्वेत्थ पुरा न्वेत्य वेत्थार्थान्वेत्य भाषितुं ॥ यद्यदस्मद्वितं रुणतत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ९२ ॥ यद्यधर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्वितं वचः ॥ तत्तत्केशव भाषेथाः सांत्वं वायदिवेतरत् ॥ ९३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वण्युधिष्ठिरकृत रुणप्रेरणे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रीभगवानुवाच संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ॥ सर्वजानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १ ॥ तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रयामतिः ॥ यद्युद्धेन लभ्येत तत्तव दुर्मतं भवेत् ॥ २ ॥ न चैवं नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशांपते ॥ आदुराश्रमिणः सर्वे न भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३ ॥ जयो वधो वा संग्रामे धात्रादिष्टः सनातनः ॥ स्वधर्मः क्षत्रियस्यैककार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४ ॥ न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ॥ विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रून् परंतप ॥ ५ ॥ अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं संहोषिताः ॥ कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ॥ ६ ॥ न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशांपते ॥ बलवत्तां हि मन्यंते भीष्मद्रोणरुपादिभिः ॥ ७ ॥ यावच्च मार्दवे नैतान् राजन्नुपचरिष्यसि ॥ तावदेते हरिष्यंति तव राज्यमरिंदम ॥ ८ ॥ नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ॥ अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम ॥ ९ ॥ एतदेव निमित्तं तेषां ङवास्तु यथा त्वयि ॥ नान्वतप्यंत कौपीनं तावत्कृत्वा पि दुष्करं ॥ १० ॥ पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ॥ ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ॥ ११ ॥ पश्यंतां कुरुमुख्यानां सर्वेषां मेव तत्त्वतः ॥ दानशीलं मृदुं दातं धर्मशीलमनुव्रतं ॥ १२ ॥ यत्त्वामुपधिनाराजन् यूते वंचितवांस्तदा ॥ न चापत्रपते तेन नृशंसः स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥

वं ब्रह्मचर्यपारिव्राज्यं च विहितमिति शेषः ॥ ३ ॥ कार्पण्यं ग्रामपंचकंदेहीति दीनवचनं ॥ ४ ॥ वृत्तिः जीविका कर्तुमिति शेषः ॥ ५ ॥ अतिगृद्धाः अत्यंतलुब्धाः ॥ ६ ॥ पर्यायउपायः यद्येन बलवत्तां स्वस्येति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुक्रोशात् भवत्सुकृपातः कार्पण्यात् स्वस्यैवेत्यात् अलं कर्तुं पूर्णं कर्तुं न समर्थाः ॥ ९ ॥ निमित्तं अशमेकारणं हेपां ङव त्वयि कौपीनं धारयति सति ते कौरवाः नान्वतप्यंत पश्चात्तापं न कृतवन्तः तावत्वनवासादि ॥ १० ॥ पितामहादीननादृत्य उपधिना ललेन त्वां यूते वंचितवानिति सार्थद्वयसंबंधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ अतुदंत्पीडितवान् ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रकृतिपंचतां मयिमत्समीपेनष्टाप्रकृतिःशौर्यादिरूपःस्वभावोयेषां ॥ १७ ॥ १८ ॥ गौरिवसर्वभोज्येत्युपहासोगौरौगौरिति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ईषत्कार्यःअनायाससाध्यः प्रस्कंदेनचक्राकारयावेदिकया कुंदश्चक्रभ्रमेमेघइतिविश्वः पारस्करादित्वात्सुट् प्रस्कंदेनेतिपाठेमध्यमशिफयेतिप्रांचः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ द्वि

तथाशीलसमाचारेराजन्माप्रणयंकृथाः ॥ वध्यास्तेसर्वलोकस्यकिंपुनस्तवभारत ॥ १४ ॥ वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदंत्वांसहानुजं ॥ श्लाघमानःप्रहृष्टःसन्
भ्रातृभिःसहभाषते ॥ १५ ॥ एतावत्पांडवानांहिनास्तिकिंचिदिहस्वकं ॥ नामधेयंचगोत्रंचतदप्येषांनशिष्यते ॥ १६ ॥ कालेनमहताचैषांभविष्यतिपराभवः ॥
प्रकृतितेभजिष्यंतिनष्टप्रकृतयोमयि ॥ १७ ॥ दुःशासनेनपापेनतदाघूतंप्रवर्तिते ॥ अनाथवत्तदादेवीद्रौपदीसुदुरात्मना ॥ १८ ॥ आरुप्यकेशेरुदतीसभायां
राजसंसदि ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतोगौरितिव्याहृतामुहुः ॥ १९ ॥ भवतावारिताःसर्वेभ्रातरोभीमविक्रमाः ॥ धर्मपाशनिबद्धाश्चनकिंचित्प्रतिपेदिरे ॥ २० ॥ ए
ताश्चान्द्राश्चपरुषावाचःससमुदीरयन् ॥ श्लाघतेज्ञातिमध्येस्मत्वयिप्रव्रजितेवनं ॥ २१ ॥ येतत्रासन्समानीतास्तेदृष्ट्वात्वामनागसं ॥ अश्रुकंठारुदंतंश्चसभा
यामासतेसदा ॥ २२ ॥ नचैनमभ्यनंदंस्तेराजानोब्राह्मणैःसह ॥ सर्वेदुर्योधनंतत्रनिंदंतिस्मसभासदः ॥ २३ ॥ कुलीनस्यचयानिंदावधोवामित्रकर्शनं ॥ महागु
णोवधोराजन्नतुनिंदाकुर्जीविका ॥ २४ ॥ तदैवनिहतोराजन्यदैवनिर्पत्रपः ॥ निंदितश्चमहाराजपृथिव्यांसर्वराजभिः ॥ २५ ॥ ईषत्कार्योवधस्तंस्ययस्यचा
रित्रमीदृशं ॥ प्रस्कंदेनप्रतिस्तब्धश्छिन्नमूलइवद्रुमः ॥ २६ ॥ वध्यःसर्पइवानार्यःसर्वलोकस्यदुर्मतिः ॥ जत्येनंत्वममित्रघ्नमाराजन्विचिकित्तिथाः ॥ २७ ॥
सर्वथात्वत्क्षमंचैतद्रोचतेचममानघ ॥ यत्त्वंपितरिभीष्मेचप्रणिपातंसमाचरे ॥ २८ ॥ अहंतुसर्वलोकस्यगत्वाछेत्स्यामिसंशयं ॥ येषामस्तिद्विधाभावोराज
न्दुर्योधनंप्रति ॥ २९ ॥ मध्येराज्ञामहंतत्रप्रातिपौरुषिकान्गुणान् ॥ तवसंकीर्तयिष्यामियेचनस्यव्यतिक्रमाः ॥ ३० ॥ ब्रुवतस्तत्रमेवाक्यंधर्मार्थसहितंहितं ॥
निशम्यपार्थिवाःसर्वेनानाजनपदेश्वराः ॥ ३१ ॥ त्वयिसंप्रतिप्रत्यंतधर्मात्मासत्यवागिति ॥ तस्मिंश्चाधिगमिष्यंतियथालोभादवर्तत ॥ ३२ ॥ गर्हयिष्यामि
चैवैनंपौरजानप्रदेष्वपि ॥ वृद्धबालानुपादायचातुर्वर्ण्यसमागते ॥ ३३ ॥ शमंवैयाचमानस्त्वंनाधर्मतत्रलप्स्यसे ॥ कुरुन्विगर्हयिष्यंतिधृतराष्ट्रंचपार्थिवाः ॥
॥ ३४ ॥ तस्मिन्लोकपरित्यक्तेकिंकार्यंभवशिष्यते ॥ हतेदुर्योधनेराजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३५ ॥

धातवः अयंसाधुरसाधुर्वेतिशंयः ॥ २९ ॥ प्रातिपौरुषिकान्सर्वपुरुषसाधारणान् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ हतेनिधनयानष्टप्राये ॥ ३५ ॥

यात्वागत्वा ॥ ३६ ॥ निशम्यः आलोच्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ चेदिहांतकोनुप्राप्तो नोऽस्यात्तर्हि एतन्नस्यादिति शेषः यंत्रंगोलकोऽक्षेपणं कवचानि वर्माणि सुपांसुलुगिति सुषोढादेशः नांतपाठेषु स्वमार्थं प्रतिपादयित्वा सज्जीकृत्य ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति उद्योगपर्वे नैलकंठीये भारतभाष्ये त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ यथेति शांतिबाधकं भयंतेषां माकुर्वित्याह तथेति ॥ १ ॥

यात्वाचाहंकुरुन्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ॥ यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितं ॥ ३६ ॥ कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकां ॥ निशम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३७ ॥ सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ॥ निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३८ ॥ मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं हस्यं च मुखेषु निशामुखेषु ॥ घोरानि रूपाणि तथैव चाग्निर्वर्णान्वहून्पुष्यति घोररूपान् ॥ ३९ ॥ मनुष्यलोकक्षयकृत्सु घोरो नो चेदनुप्राप्त इहांतकः स्यात् ॥ शस्त्राण्यंत्रं कवचारथांश्च नागान् हयांश्च प्रतिपादयित्वा ॥ ४० ॥ योधाश्च सर्वे कृतनिश्चयास्ते भवन्तु हस्यं च रथेषु यत्ताः ॥ सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं सर्वं समग्रं कुरुत न्नरैर्द्र ॥ ४१ ॥ दुर्योधनो न त्वलमद्यदातुं जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ॥ यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं द्यूते त्वत्पांडवमुख्यराज्यं ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्ये त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ भीम उवाच यथायथैव शांतिः स्यात्कुरुणां मधुसूदन ॥ तथा तथैव भाषेथामास्म युद्धेन भीषयेः ॥ १ ॥ अमर्षी जात संरंभः श्रेयो द्वेषी महामनाः ॥ नो ग्रंदुर्योधनो वाच्यः साधैवैनं समाचरेः ॥ २ ॥ प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेतास्तु दस्युभिः ॥ ऐश्वर्यमदमत्तश्चरुतवैरश्च पांडवैः ॥ ३ ॥ अदीर्घदर्शी निष्ठूरी क्षेमाकूरपराक्रमः ॥ दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मानि कृतिप्रियः ॥ ४ ॥ ग्रियेतापि न भज्येत नैव जत्यात्स्वकं मतं ॥ तादृशेन शमः कृष्णमन्ये परमदुष्करः ॥ ५ ॥ सुहृदामप्यवाचीनस्य कथं धर्माप्रियानृतः ॥ प्रतिहंत्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६ ॥ समन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः ॥ स्वभावात्पापमभ्येतित्वैश्च न्न इवोरगः ॥ ७ ॥ दुर्योधनो हियस्तेनः सर्वथा विदितस्तव ॥ यच्छीलो यस्त्वभावश्च यद्वलो यत्पराक्रमः ॥ ८ ॥ पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयं ॥ इंद्रज्येष्ठा इवाभूममोदमानाः सबांधवाः ॥ ९ ॥ दुर्योधनस्य क्रोधेन भरतामधुसूदन ॥ धक्ष्यंते शिशिरापा ये वनानीव दुताशनैः ॥ १० ॥ अष्टादशमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ॥ ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन् सुहृदश्च सबांधवान् ॥ ११ ॥

महामनाः स्तब्धः समाचरेः प्रागपि समाहितवानसि ॥ २ ॥ ३ ॥ निष्ठूरीनिष्ठुरवाक् क्षेमो निदकः अनेयः शिक्षयितुमयोग्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अवाचीनो विपरीतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ज्ञातीन्सगोत्रान् सुहृदः मित्राणि बांधवान् श्यालश्च शुरादीन् ॥ ११ ॥

पर्यायकालेधर्मतिकाले ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कामानुबन्धबहुलं बाहुल्येन तस्य चित्तानुसारि ॥ १९ ॥ २० ॥ अनयः कुलक्षयकृतो दोषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रशंसति श
ममेवेति शेषः ॥ २३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ एतदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ रुषतीरोषवती ॥ ५ ॥

असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ॥ पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते कलिर जायत ॥ १२ ॥ हैहयानां मुदावर्त्तनी पानां जनमेजयः ॥ बहुलस्तालजं धानां रुमीणामु-
द्धतो वसुः ॥ १३ ॥ अजविंदुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां रुषद्विकः ॥ अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४ ॥ हयग्रीवो विदेहानां वरयुश्च महौजसां ॥ बाहुः
सुंदरवंशानां दीप्ताक्षणां पुरुरवाः ॥ १५ ॥ सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रवीराणां वृषध्वजः ॥ धारणश्चंद्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६ ॥ शमश्च नंदिवेगानामि-
त्येते कुलपांसनाः ॥ युगांतैरुष्णसंभूताः कुले कुपुरुषाधमाः ॥ १७ ॥ अप्ययं नः कुरुणां स्याद्युगांतिकालसंभृतः ॥ दुर्योधनः कुलांगारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८ ॥
तस्मान्बुधुशनैर्व्रूयाधर्मार्थसहितं हितं ॥ कामानुबन्धं बहुलं नो ग्रमुग्रपराक्रम ॥ १९ ॥ अपि दुर्योधनं कुरुणां सर्वे वयमधश्चराः ॥ नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मास्मनो
भरतानंशान् ॥ २० ॥ अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथानः कुरुभिः सह ॥ वासुदेवतथाकार्यं न कुरुनयः स्पृशेत् ॥ २१ ॥ वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कुरुणां सभासदः ॥ भ्रा-
तृणामस्तु सौ भ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यतां ॥ २२ ॥ अहमेतद्वीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ॥ अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्यो-
गपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि भीमवाक्ये चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ॥ अभूतपूर्वभी-
मस्य मार्दवं पहितं वचः ॥ १ ॥ गिरैरिव लघुत्वं तच्छ्रीतत्वं मिव पावके ॥ मत्वारामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरं ॥ २ ॥ संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरि श्वेव पावके ॥
उवाच भीममासीनं रूपयाभिपरिपुतं ॥ ३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ॥ वधार्त्तिनं दिनः क्रूरान् धार्तराष्ट्रान् मिमर्दिषुः ॥ ४ ॥
न च स्वपि पिजागर्षिन् युद्धः शेषे परंतप ॥ घोरामशां तां रूपतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५ ॥ निःश्वसन्नग्निवत्तेन संतप्तः स्वेन मन्युना ॥ अप्रशांतमना भीमसधूम इव पा-
वकः ॥ ६ ॥ एकांते निःश्वसन् शेषे भारत इव दुर्बलः ॥ अपित्वांके चिदुन्मत्तं मन्यंते तद्विदो जनाः ॥ ७ ॥ आरुज्यवक्षान्निर्मूलान् गजः परिरुजन्निव ॥ निघ्नन्पद्भिः
क्षितिं भीमनिघ्नन्परिधावसि ॥ ८ ॥ नांस्मिन् जने नरमसेरहः क्षिपसि पांडव ॥ नान्यं निशिदिवा चापि कदाचिदभि नंदसि ॥ ९ ॥

अग्निवत् अग्निनेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ आरुज्यं चक्रा ॥ ८ ॥ अस्मिन् जने नरमसेरहः क्षिपसि नयसि कालमिति शेषः ॥ ९ ॥

॥१०॥ ११॥ शुक्रं तेजः निर्मुक्तोऽस्मिन्तः ध्रुवं निश्चयं पुनः पर्येति मेरुं पुनः पुनः प्रदक्षिणीकरोति ॥ १२॥ नियमेन हंता अस्मीति शेषः ॥ १३॥ १४॥ १५॥ निमित्तानि महिषारोहणवामनेत्रस्फुरणादीनि स्वप्नातेस्वप्ने जागरांते जागरे ॥ १६॥ १७॥ १८॥ अष्टौ लाफलांतर्यथिः साचशाल्मलेः केवलं तूलमयी भवति ॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावदीपे पं

अकस्मात्स्मयमानश्चरहस्यास्सरुदन्निव ॥ जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ १०॥ भ्रुकुटिचपुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विदशन्निव ॥ अभोक्षणं दृश्यसे भीम सर्वतन्मन्युं कारितं ॥ ११॥ यथापुरस्तात्सविना दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ॥ यथाचपश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ १२॥ तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ॥ हंता हंगद्याभ्येत्यदुर्योधनममर्षणं ॥ १३॥ इति स्ममध्ये भ्रातृणां सत्येनालभसे गदां ॥ तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धियते घपरंतप ॥ १४॥ अहो युद्धाभिकांक्षाणां युद्धकाल उपस्थिते ॥ चेतांसि विप्रतीपानियत्त्वां भीभीमं विदति ॥ १५॥ अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ॥ स्वप्नांते जागरांते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६॥ अहो नाशं ससे किंचित्पुंस्त्वं ह्नीव इवात्मनि ॥ कश्मलेनाभिपन्नो सितेन ते विकृतं मनः ॥ १७॥ उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रतिसीदति ॥ ऊरुस्तंभगृहीतो सितस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८॥ अनित्यं किल मर्त्यस्य पार्थ चित्तं चलाचलं ॥ वातवेगप्रचलिता अष्टौ लाशाल्मले रिव ॥ १९॥ तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिवमानुषी ॥ मनांसि पांडुपुत्राणां मज्जयत्यपुवानिव ॥ २०॥ इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणं ॥ यदीदृशं प्रभापेथा भीमसेना समंवचः ॥ २१॥ सदृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ॥ उत्तिष्ठ स्वविपादं मा कृथा वीरस्थिरो भव ॥ २२॥ न चैतदनु रूपं ते यत्ते ग्लानिरिरिदं ॥ यदोजसानलभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि भीमोत्तेजकश्रीकृष्णवाक्यपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५॥ ॥७६॥ वैशंपायन उवाच तथोक्तो वासुदेव न नित्यमन्युरमर्षणः ॥ सदश्ववत्समाधावद्भापेत्तदनंतरं ॥ १॥ भीमसेन उवाच अन्यथामां चिकीर्षत मन्यथामन्यसेऽच्युत ॥ प्रणीतभावमत्यर्थं युधिस त्यपराक्रमं ॥ २॥ वेत्सि दाशार्हसत्यं मे दीर्घकालं सहोपितः ॥ उतवामां न जानासि प्लवनं हृदइवाप्लवे ॥ ३॥ तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वंसमर्हसि ॥ कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्च न माधव ॥ ४॥ ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथामां वक्तुमर्हसि ॥ तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं दृष्ट्वा नंदन ॥ ५॥ आत्मनः पौरुषं चैवं वलं च न समं परैः ॥ सर्वथानार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ॥ ६॥ अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ पश्य मे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ॥ ७॥

च सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५॥

॥७६॥

॥७७॥

॥७८॥

तथोक्त इति समाधावती ब्रवेगं यथा स्यात्तथा ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ रोदसी यावा भूमी ॥ ७॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ संवाधेसंकीर्णे ॥ १४ ॥ वैशसेविशसनवति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥
भावमिति विवक्षयात्वयास्वरूपं वक्तव्यमितिच्छया प्रागेवतस्यज्ञातत्वात् ॥ १ ॥ वेदवेदि ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कुतस्तर्हिमानिदितवानसीत्याशंक्याह जिज्ञासंतइति देवमानुषयोर्धर्मस्यपर्यायमितिसंबंधः दे

अचलेचाप्रतिष्ठेचाप्यनंतसर्वमातरौ ॥ यदिमेसहसाक्रुद्धेसमेयातांशिलेइव ॥ ८ ॥ अहमेतेनिगृह्णीयांवाहुभ्यांसचराचरे ॥ पश्यैतदंतरंआद्वोर्महापरिघयोरि-
व ॥ ९ ॥ यएतत्प्राप्यमुच्येतनतंपश्यामिपूरुषं ॥ हिमवांश्चसमुद्रश्चवज्जीवाबलभित्स्वयं ॥ १० ॥ मयाभिपन्नंत्रायेरनवलमास्थायनत्रयः ॥ युद्धार्हान्क्षत्रियान्स
र्वान्पांडवेष्वततायिनः ॥ ११ ॥ अधःपादतलेनैतानधिष्ठास्याभिभूतले ॥ नहित्वंनभिजानासिममविक्रममच्युतं ॥ १२ ॥ यथामयाविनिर्जित्यराजानोव
शगाःकृताः ॥ अथचेन्मानजानासिसूर्यस्येवोद्यतःप्रभां ॥ १३ ॥ विगाढेयुधिसंवाधेवेत्स्यसेमांजनार्दन ॥ परुपैराक्षिपसिकिं व्रणं पूतिमिवोन्नयन् ॥ १४ ॥ य
थामतिव्रवीम्येतद्विद्धिमामधिकंततः ॥ द्रष्टासियुधिसंवाधेप्रवृत्तेवैशसेऽहनि ॥ १५ ॥ मयाप्रणुन्नान्मातंगान्त्रयिनःसादिनस्तथा ॥ तथानरानभिक्रुद्धंनिघ्नंतं
क्षत्रियर्षभान् ॥ १६ ॥ द्रष्टामांत्वंचलोकश्चविकर्षंतंवरान्वरान् ॥ नमेसीदंतिमज्जानोनममोद्वेपतेमनः ॥ १७ ॥ सर्वलोकादभिक्रुद्धान्नभयंविद्यतेमम ॥ किं
तुसौहृदमेवैतत्कृपयामधुसूदन ॥ सर्वास्तितिक्षेसंक्लेशान्मास्मनोभरतानशन् ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणिभीमसेनवाक्ये
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ श्रीभगवानुवाच भावंजिज्ञासमानोहंप्रणयादिदमब्रुवं ॥ नचाक्षेपान्नपांडित्यान्नक्रोधान्नविवक्षया ॥ १ ॥ वे
दाहंतवमाहात्म्यमुततंवेदयद्दलं ॥ उततेवेदकर्मणिनत्वांपरिभवाम्यहं ॥ २ ॥ यथाचात्मनिकल्याणंसंभावयसिपांडव ॥ सहस्रगुणमप्येतत्त्वयिसंभावयाम्यहं ॥
॥ ३ ॥ यादृशेचकुलजन्मसर्वराजाभिपूजिते ॥ बंधुभिश्चसुहृद्भिश्चभीमत्वमसितादृशः ॥ ४ ॥ जिज्ञासंतोहिधर्मस्यसंदिग्धस्यवृकोदर ॥ पर्यायंनाध्यवस्यंतिदेव
मानुषयोर्जनाः ॥ ५ ॥ सएवहेतुर्भूत्वाहिपुरुषस्यार्थसिद्धिपु ॥ विनाशोपिसएवास्यसंदिग्धंकर्मपौरुषं ॥ ६ ॥ अन्यथापरिदृष्टानिकविभिर्दोषदर्शिभिः ॥ अन्य
थापरिवर्त्ततेवेगमइवनभस्वतः ॥ ७ ॥

वधर्मस्यभाविनःपुण्यपापफलस्य पर्यायंपर्यंतदैवज्ञादेःसकाशाजिज्ञासंनोज्ञातुमिच्छंतोपिनाध्यवस्यंतिननिश्चिन्वन्ति कदाचिदैवज्ञायुक्तावपिविसंवाददर्शनात् त
थामानुषधर्मस्यपुरुषकारस्यपर्यायंबलाबलनिर्णयंइतिपूर्ववत् शूरस्यापिकदाचित्क्रीबत्वदृष्टेरितिभावः ॥ ५ ॥ सएवधर्मएव संदिग्धंसंदिग्धफलं ॥ ६ ॥ परिदृष्टानिकर्तव्यत्वेननिश्चितानिकार्याणि ॥ ७ ॥

सुनीतंसम्यगनुष्ठितं विरुध्यते निष्फलं क्रियते ॥ ८ ॥ अकृतं भोगायानारब्धं कर्म पुण्यादिकमागमिदुःखं देवज्ञादिभिरुपदिष्टतयानिश्चितसद्भावं पौरुषेण विहन्यते तेन काम्यकर्मणामपि फलवत्त्वमस्येवेति सिद्धं यद्वा अकृतं कालस्य भावजं कर्म अनुभूयमानं शीतोष्णादिनतृपौरुषेण प्रावरणादिसंपादनेन निवार्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ यदन्यदिति दिष्टः फलभोगाय आज्ञप्तः भावः सत्तायस्य तत् दिष्टभावं प्रारब्धकर्म पंचम्यर्थे पठ्यते प्रारब्धादन्यदित्यर्थः पुरुषस्य पुरुषेण संचितं यत्स्वयंकृतं कर्म तस्मादनुपरोधो जन्मांतरे निरोधो नास्ति तत्र ज्ञानेन प्रायश्चित्तेन वा संचितपापानां नाशे लक्षणं ज्ञापकं श्रुतिस्मृतिजातं विद्यते क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् नृपरावरे धर्मेण पापमपनुदति ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति (भावः प्रारब्धकर्म) यद्वा अकृतं तद्देवान् शीतादेरन्यत्स्वयंकृतं देवदेहांतः करणसंतापहेतुः तस्मादपि उपरोधो नैव नास्ति यतस्तत्रापि

सुमंत्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितं ॥ कृतं मानुष्यकं कर्म देवेनापि विरुध्यते ॥ ८ ॥ देवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ॥ शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भा रत ॥ ९ ॥ यदन्यदिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयंकृतं ॥ तस्मादनुपरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणं ॥ १० ॥ लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पांडवान्यत्र कर्मणः ॥ एवं बुद्धिः प्रवर्तते फ लं स्यादुभयान्वये ॥ ११ ॥ य एवं कृतबुद्धिः सकर्मस्वेव प्रवर्तते ॥ नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२ ॥ तत्रेयमनुमात्रामे भीमसेनविवक्षिता ॥ नैकां तसिद्धिर्वक्तव्या शत्रुभिः सह संयुगे ॥ १३ ॥ नातिप्रहीणरश्मिः स्यात्तथा भावविपर्यये ॥ विषादमर्छेद्ग्लानिं वाप्येतमर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४ ॥ श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पांडव ॥ यतिप्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थं महापयन् ॥ १५ ॥ शमं चेत्ते करिष्यंति ततोऽनंतं यशो मम ॥ भवतां च कृतः कामस्ते पांचश्रेय उत्तमं ॥ १६ ॥ ते चेदभिनिवेश्यंते नाभ्युपैष्यंति मेव च ॥ कुरवो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति ॥ १७ ॥ अस्मिन् युद्धे भीमसेनत्वयि भारः समाहितः ॥ धूर्जुनेन धार्या स्याद्दोढव्यइ तरो जनः ॥ १८ ॥ अहं हियंता वीभत्सोर्भविता संयुगे सति ॥ धनं जयस्यैष कामो न हियुद्धं न कामये ॥ १९ ॥ तस्मादाशंकमानो हं वक्रोदरमतिं तव ॥ गदतः क्लीव यावाचा ते जस्ते समदीदिपं ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि कृष्णवाक्ये सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥

लक्षणं चिकित्साविवेकहेतुः शास्त्रं प्रवर्तते सर्वेष्वपि पौरुषं कर्तव्यमिति भावः ॥ १० ॥ एते देवाह लोकस्येति कर्मणो न्यत्र पौरुषं विना अन्यत एकस्माद्देवादेव वृत्तिर्जीविकानास्ति एवं बुद्धिः ईदृक् ज्ञानवान्सन् प्रव र्त्तत पुरुषकारं कुर्यात् तथा सति उभयान्वये देवपौरुषयोः संबंधे फलं भवति नान्यतरत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ यइति यथा कर्षकः कर्मकृत्वा देवानुकूल्यात् फलं लब्ध्वापि न लप्स्यति अनाकस्मिकत्वात् फलस्य देवप्रातिकू ल्यादलब्ध्वापि न व्यथते अनुचितस्याकरणात् तद्वदत्रापि ज्ञेयमित्याशयः ॥ १२ ॥ तंप्रकृते योजयति तत्रेति अनुमात्राऽवधारणं निश्चय इत्यर्थः मात्रं कात्स्न्येवधारणे इति कोशः लिगव्यत्यय आर्षः ॥ १३ ॥ प्रहीणरश्मिः निष्प्रभः भावः प्रारब्धकर्म अर्च्छेत्प्राप्नुयात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ते कुरव इति संबंधः ॥ १७ ॥ अस्मिन्निति रथोपमो भीमः अश्वोपमो र्जुनः ॥ १८ ॥ अहमिति युद्धकामोप्यहं अर्जुनप्रीत्यै सारथ्यं करिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥

उक्तमिति ॥ १ ॥ दैन्याद्वाअस्मदीयात् ॥ २ ॥ पराक्रमं सर्वेषां रक्षणेयत्वं कर्माणि जीवनवीजानि प्राक्तनानि तदभावात्दलद्वयहितार्थकतोपियत्नो निष्फल इति मत्वा शममेवेच्छसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ मंत्रकारणमाह तदिदमिति न हियुद्धं न कामयेदित्यन्वयाभाषितं तथा च न तथापि च चनशब्दोऽप्यर्थे यद्यपि ममैतदनिष्टं तथापि त्वया यद्भाषितं तत्तथैव भविष्यतीत्यर्थः परंतु शमोपितवनासाध्योस्तीत्याह नचेति ॥ ४ ॥ एतत्कच्छं युद्धं संकटं मन्यसेऽंगीकरोषि अस्माकं कुरुपांडवानां शमासंभवाद्युद्धमिच्छसीत्याह कुर्वतीति येषां पुंसां फलोदयो नास्ति तेषां कर्माणि क्रियमाणान्यपि सामादीनि कुर्वन्ति कुण्वन्ति हिंसन्ति कृहिसायामि व्यस्यन्त्यादि गणस्थस्य रूपं तनादित्वमस्यार्थलेखकप्रमादजं वा चतुर्थोपायसाध्येतुरिषोसां त्वमपक्रियेत्यजियुक्तोक्तेर्जावनादृष्टाभावाद्देवसाध्येपुंसां त्वप्रयोगो दुष्कर इत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं जानन्नपि सामैव चे

अर्जुन उवाच उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ॥ तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ १ ॥ नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ॥ लोभाद्वाधृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वासमुपस्थितात् ॥ २ ॥ अफलं मन्यसे वापि पुरुषस्य पराक्रमं ॥ न चांतरेण कर्माणि पौरुषेण बलादयः ॥ ३ ॥ तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव तत् ॥ न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किंचन ॥ ४ ॥ किंचैतन्मन्यसे कच्छं मस्माकमवसादकं ॥ कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५ ॥ संपाद्यमानं सम्यक् स्यात्कर्मसफलं प्रभो ॥ स तथा कृष्णवर्तस्वयथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६ ॥ पांडवानां कुरुणां च भवान्नः प्रथमः सुहृत् ॥ सुराणामसुराणां च यथा वीरप्रजापतिः ॥ ७ ॥ कुरुणां पांडवानां च प्रतिपत्स्व निरामयं ॥ अस्मद्विमतमनुष्ठानं मन्येत वनदुष्करं ॥ ८ ॥ एवं च कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ॥ गमनादेव मे वत्वं करिष्यसि जमार्दन ॥ ९ ॥ चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन् वीरदुरात्मनि ॥ भविष्यति च तत्सर्वं यथा तव चिकीर्षितं ॥ १० ॥ शर्मतैः सहवानोऽस्तु तव वायच्चिकीर्षितं ॥ विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्णसनो गुरुः ॥ न स नार्हति दुष्टात्मा वधं समुतवांधवः ॥ ११ ॥ येन धर्मसुते दृष्टानसा श्रीरुपमपिता ॥ यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ॥ १२ ॥ उपायेन नृशंसेन हतादुर्युतदेविना ॥ कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ॥ १३ ॥ समाहूतो निवर्तते प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ अधर्मेण जिता नृद्व्यावने प्रव्रजितास्तथा ॥ १४ ॥ वध्यतां मम वाण्येयनिर्गतासौ सुयोधनः ॥ न चैतद्दुतं कृष्ण मित्रार्थेयच्चिकीर्षसि ॥ क्रिया कथं च मुख्यास्यान्मृदुना च तरेण वा ॥ १५ ॥ अथ वामन्यसे ज्यायान् वधस्तेषां मनंतरं ॥ तदेव क्रियतामाशु न विचार्य मतस्त्रया ॥ १६ ॥

नमन्यसेतत्राह संपाद्येति यत्कर्म सम्यक्संपाद्यमानं भवेत्तत्सफलं स्यादिति संबंधः प्रभो इत्यनेन असाध्यसाधनसामर्थ्यमस्य दर्शयति फलितमाह स इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ निरामयं कुशलं ॥ ८ ॥ कार्यतां औचित्यं कार्यकर्म ॥ ९ ॥ १० ॥ शर्मति कृष्णात्स्वस्य व्यदहारतो जेदात्मन जेदमुक्त्वा तत्त्वमाह विचार्यमाण इति गुरुः उपदेष्टा प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्च श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुस्ते निचिक्षुर्ब्रह्मपुराणमग्न्यमिति श्रुतेरस्मन्मनसोपि मनस्त्वमतस्तव यः कामः स एवास्मत्कामस्य प्रवर्तक इति भावः वस्तुस्तु तवैव कामो युक्त इत्याह न स इत्यादिना ॥ ११ ॥ धर्मिष्ठं युद्धादिकं ॥ १२ ॥ हताश्रीः ॥ १३ ॥ समाहूतो द्यूतार्थं ॥ १४ ॥ निर्गतः निश्चयेन प्राप्तः कथंच कथमपि मुख्याफलवती मृदुना सास्त्रा इतरेण युद्धेन ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ नामनिश्चितं संपाद्वेषु सम्यग्वर्तेतेतिबुद्धिर्मेनसंजायतेनोत्पद्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठायेभारतभावदीपेअष्टसप्ततितमाध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ एवमिति ॥ ११ ॥ द्वयोःकर्मणोःशमयुद्धयोर्मध्येइदंअनामयंसर्वकृत्स्नममदूतस्यायत्तंअधीनंतथापिदैवानुकूल्यमत्रापेक्षितमित्याह क्षेत्रमिति कर्मणाकर्षणेनवाप्यादिजलदानेनच शुद्धंभूदोषहीनं रसवदाद्रिं च उपपादितं कृतं तत्कदाचिद्वर्षविनापिफलप्रदंभवेत् ॥ २ ॥ अत्रकेवलंपौरुषस्यैवश्रेष्ठयंदृष्टमित्याह तत्रेति ॥ ३ ॥ एतदपिदैवाधीनमेवेत्याह तत्रचापीति शोषणंवाप्यादेः सर्वथादृष्ट्यभावेयथानफलनिष्पत्तिस्तद्वैवाभावे जानासिहियथैतेनद्रौपदीपापबुद्धिना ॥ परिक्लिष्टासभामध्येतच्चतस्योपमर्षितं ॥ १७ ॥ सनामसम्यग्वर्तेतपांडवेष्वितिमाधव ॥ नमेसंजायतेबुद्धिर्वीजमुत्तमि वोषरे ॥ १८ ॥ तस्माद्यन्मन्यसेयुक्तंपांडवानांहितंचयत् ॥ तथाशुकुरुवाण्ययन्नःकार्यमनंतरं ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणि अर्जुनवाक्येऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ श्रीभगवानुवाच एवमेतन्महाबाहोयथावदसिपांडव ॥ पांडवानांकुरुणांचप्रतिपत्स्येनिरामयं ॥ १ ॥ सर्वंत्विदंममायत्तंवीभत्सोकर्मणोर्द्वयोः ॥ क्षेत्रंहिरसवच्छुद्धंकर्मणैवोपपादितं ॥ २ ॥ ऋतेवर्षान्नकौंतेयजातुनिर्वर्तयेत्फलं ॥ तत्रवैपौरुषंप्रयुरासेकंय त्रकारितं ॥ ३ ॥ तत्रचापिध्रुवंपश्येच्छोपणंदैवकारितं ॥ तदिदंनिश्चितंबुद्ध्यापूर्वैरपिमहात्मभिः ॥ ४ ॥ दैवेचमानुषेचैवसंयुक्तंलोककारणं ॥ अहंहितत्करिष्या मिपरंपुरुषकारतः ॥ ५ ॥ दैवंतुनमयाशक्यंकर्मकर्तुंकथंचन ॥ सहिधर्मचलोकंचत्यक्त्वाचरतिदुर्मतिः ॥ ६ ॥ नहिसंतप्यतेतनतथारूपेणकर्मणा ॥ तंथापिबुद्धि पापिष्ठांवर्धयंत्यस्यमंत्रिणः ॥ ७ ॥ शकुनिःसूतपुत्रश्चभ्रातादुःशासनस्तथा ॥ सहित्यागेनराज्यस्यनशमंसमुपैष्यति ॥ ८ ॥ अंतरेणवधंपार्थसानुबंधःसुयोध नः ॥ नचापिप्रणिपातेनत्यक्तुमिच्छतिधर्मराट् ॥ याच्यमानश्चराज्यंसनप्रदास्यतिदुर्मतिः ॥ ९ ॥ नतुमन्येसतद्वाच्योमद्युधिष्ठिरशशासनं ॥ उक्तंप्रयोजनंयत्तुधर्म राजेनभारत ॥ १० ॥ तथापापस्तुतत्सर्वेनकरिष्यतिकौरवः ॥ तस्मिंश्चाक्रियमाणेसौलोकेवध्योभविष्यति ॥ ११ ॥ ममचापिसवध्योहिजगतश्चापिभारत ॥ ये नकौमारकेयूयंसर्वेविप्रकृताःसदा ॥ १२ ॥ विप्रलुप्तंचवोराज्यंनृशंसेनदुरात्मना ॥ नचोपशाम्यतेपापःश्रियंदृष्ट्वायुधिष्ठिरे ॥ १३ ॥ असकृच्चाप्यहंतेनत्वत्कृते पार्यभेदितः ॥ नमयातद्गृहीतंचपापंतस्यचिकीर्षितं ॥ १४ ॥ जानासिहिमहाबाहोत्वमप्यस्यपरमंतं ॥ प्रियंचिकीर्षमाणंचधर्मराजस्यमामपि ॥ १५ ॥ पीत्यर्थः ॥ १६ ॥ संयुक्तंआहितंलोककारणंलोकहितसाधनं ॥ १७ ॥ दैवंकर्मप्राक्तनंकर्मकर्तुंअन्यथाकर्तुं ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरुषकाराच्छमोप्यत्रदुःसंपादइत्याह सहीति त्यागेनदानेन ॥ ८ ॥ सानुबंधःसपरिवारः नचेति एकोराज्यंत्यक्तुंनेच्छतिपरोदातुंनेच्छतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ शासनंपंचयामान्देहीतितनूवक्तव्यःदैन्यद्योतकत्वादितिभावः अफलत्वाच्चनैवंसवाच्यइत्याह उक्तमिति प्रयोजनंशमं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अभिर्शंकसेमांशममनिच्छंतमिवमन्यसे ॥ १६ ॥ दिव्यंविधानंभूभारापहारार्थंस्वर्गाद्देवानामवतरणं ॥ १७ ॥ आशंसेसंभावयामि ॥ १८ ॥ कथमिति भीष्मेणएतच्छर्मयाच्यमानोपिसःहितंकथंनोक्तःअपितुउक्त
उपदिष्टएवदुर्योधनस्तथापिनगृहीतवानितिभावः संवत्सरगतेगतसंवत्सरे ॥ १९ ॥ संकल्पिताःवध्यत्वेननिश्चिताः लवशःक्षणशःलवोशःक्षणःस्वीकारः राज्यलेशस्यस्वीकारेपिनसंतुष्टइत्यर्थः क्रमेणषष्ठ्यर्थेस
मन्यर्थेचशस्प्रत्ययः ॥ २० ॥ विभाव्यंविचारणीयं ॥ २१ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ उक्तमिति ॥ १ ॥ राज्ञोमतंआज्ञायसंशमःसम्यक्शमःख्यापितः हे

संजानंस्तस्यचत्मानंममचैवपरंमतं ॥ अजानन्निवमांकस्मादर्जुनाद्याभिर्शंकसे ॥ १६ ॥ यच्चापिपरमंदिव्यंतच्चाप्यनुगतंत्वया ॥ विधानंविहितंपार्थकथंश
र्मभवेत्परैः ॥ १७ ॥ यत्तुवाचामयाशक्यंकर्मणावापिपांडव ॥ करिष्येतदहंपार्थनत्वाशंसेशमंपरैः ॥ १८ ॥ कथंगोहरणेत्युक्तो नैतच्छर्मतथाहितं ॥ याच्यमा
नोहिभीष्मेणसंवत्सरगतेध्वनि ॥ १९ ॥ तदैवतेपराभूतायदासंकल्पितास्त्वया ॥ लवशःक्षणशश्चापिनचतुष्टःसुर्योधनः ॥ २० ॥ सर्वथातुमयांकार्यधर्मराज
स्यशासनं ॥ विभाव्यंतस्यभूयश्चकर्मपापंदुरात्मनः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिश्रीकृष्णवाक्येऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥
नकुलउवाच उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ॥ धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतं चैव हितं त्वया ॥ १ ॥ मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ॥ संशमो वाहुवीर्यं च
ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २ ॥ तथैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतं ॥ आत्मनश्च मतं वीरकथितं भवता सकृत् ॥ ३ ॥ सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ॥
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥ तस्मिन् तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ॥ प्राप्तकालं मनुष्येण क्षमं कार्यं मरिंदम ॥ ५ ॥ अन्यथा चिंतितो ह्यर्थः
पुनर्भवति सोऽन्यथा ॥ अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६ ॥ अन्यथा बुद्धयोऽत्यासन्नस्मा सुवनवासिषु ॥ अदृश्येष्वन्यथा कृष्णदृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७ ॥ अ
स्माकमपि वाष्णीयवने विचरतां तदा ॥ न तथा प्रणयो राज्ञेयथा संप्रति वर्तते ॥ ८ ॥ निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीरसमागताः ॥ अक्षौहिण्यो हि सभेमास्त्वत्पसादा
ज्जनार्दन ॥ ९ ॥ इमान् हि पुरुषव्याघ्रान् चित्यवलपौरुषान् ॥ आत्तशस्त्रान्नणे हृष्ट्वानव्यथेदिह कः पुमान् ॥ १० ॥

माधवमधुदेशज आत्मनः मतं आज्ञाय वाहुवीर्यख्यापितं हे माधव लक्ष्मीपते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्मिन्निति निमित्तभेदान्मतभेदो भवति कुलधुर्यस्य युधिष्ठिरस्य मतं कुलोच्छेदो माभूदितिकेशाकर्षणं छिटायाः द्रौपद्या
मतं शत्रवो निर्मूलं उन्मूलनीया इति तत्र कालानुरूपं यत्क्षमं योग्यं तत्त्वया कार्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अनित्यानां शत्रुत्वमिति र्येषांते ॥ ६ ॥ न केवलं व्यक्तिभेदान्मतभेदः किंतु व्यक्त्यैक्येऽपि अवस्थाभेदान्मतभेदो भवतीत्याह अ
न्यथेत्यादिना अदृश्येष्विति अज्ञातवासकाले कथमनावृताश्चरिष्याम इत्येवमनोरथ आसीत् दृश्येषु इदानीं भव्येषु अस्माकमुक्तदाराज्यं प्राप्स्याम इत्यस्तीति भावः ॥ ७ ॥ प्रणय आदरः ॥ ८ ॥ न व्यथेत् कुप्येत् ॥ ९ ॥ १० ॥

म.भ.टी.

॥९१॥

॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥ मृदुसंहारवेणोरुपेणसमाहृतमपिमृदुं वृजिनायंकुटिलायं केशवमृदुमायंवा वृजिनःकुटिलेन्यवदिति विश्वः मुदर्शनंरमणीयं ॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥

अदासाःपांडवाःसंतुसरथाःसायुधाहति ॥ मयोक्तेयत्रनिर्मुक्तावनवासायकेशव ॥ २८ ॥ एवंविधानांदुःखानामभिज्ञोमिजनार्दन ॥ त्रायस्वपुंडरीकाक्षम
भर्तृजातिदांधवान् ॥ २९ ॥ नन्वहंकृष्णभीष्मस्यधृतराष्ट्रस्यचोभयोः ॥ स्नुषाभवामिधर्मेणसाहंदासीकृतावलात् ॥ ३० ॥ धिक्पार्थस्यधनुष्मत्तांभीमसेनस्य
धिग्वलं ॥ यत्रदुर्योधनःकृष्णमुहूर्तमपिजीवति ॥ ३१ ॥ यदिनेहमनुग्राह्यायदितेस्तिरूपामयि ॥ धार्तराष्ट्रेपुवैकोपःसर्वःकृष्णविधायतां ॥ ३२ ॥ वैशंपाय
नउवाच इत्युक्त्वामृदुसंहारंवृजिनाग्रमुदर्शनं ॥ सुनीलमसितापांगीसर्वगंधाधिवासितं ॥ ३३ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नंमहाभुजगवर्चसं ॥ केशपदंवरारोहा
गृह्यवामेनपाणिना ॥ ३४ ॥ पद्माक्षीपुंडरीकाक्षमुपेत्यगजगामिनी ॥ अश्रुपूर्णक्षणाकृष्णाकृष्णवचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ अयंतपुंडरीकाक्षदुःशासनकरोद्धतः ॥
स्मर्तव्यःसर्वकार्यपुपरपांसंधिमिच्छता ॥ ३६ ॥ यदिभीमार्जुनोऽकृष्णरूपणोसंधिकामुकौ ॥ पितामेयोत्स्यतवद्वःसहपुत्रैर्महारथैः ॥ ३७ ॥ पंचचैवमहावीर्याः
पुत्रामेमधुसूदन ॥ अभिमन्युपुरन्दृत्ययोत्स्यंतकुरुभिःसह ॥ ३८ ॥ दुःशासनभुजंश्यामंसंचिन्नपांसुगुण्ठितं ॥ यद्यहंतुनपश्यामिकाशांतिर्हृदयस्यमे ॥ ३९ ॥
त्रयोदशहिवर्षाणिप्रतीक्षंत्यागतानिमे ॥ विधायतदयेमन्युंप्रदीप्तमिवपावकं ॥ ४० ॥ विदीर्यतेमहदयंभीमवाकशल्यपीडितं ॥ योयमद्यमहाबाहुर्धर्ममेवा
नुपश्यति ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वावाप्यरुद्धेनकंठेनायतलोचना ॥ रुरोदकृष्णासोत्कंपंसस्वरंवाप्यगद्गदं ॥ ४२ ॥ स्तनौपीनायतश्राणीसहितावभिवर्पती ॥ द्रवीभूतमि
वात्युष्णमुंचतीवारिनेत्रजं ॥ ४३ ॥ तामुवाचमहाबाहुःकेशवःपरिसांत्वयन् ॥ अचिराद्दृश्यसेकृष्णरुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४ ॥ एवंताभीरुरोत्स्यंतिनिहतज्ञाति
बांधवाः ॥ हतमित्राहतवलायेपांकुद्धासिभामिनी ॥ ४५ ॥ अहंचतत्करिष्यामिभीमार्जुनयमैःसह ॥ युधिष्ठिरनियोगेनदेवाच्चविधिनिर्मितात् ॥ ४६ ॥ धार्तरा
ष्ट्राःकालपक्वानचच्छृण्वन्तिमेवचः ॥ शेष्यन्तेनिहताभूमौश्वस्तृगालादनीकृताः ॥ ४७ ॥ चलेद्विहिमवानशैलमेदिनीशतथाफलेत् ॥ द्यौःपतच्चसनक्षत्रानमेमो
घंवचोभवेत् ॥ ४८ ॥ सत्यंतेप्रतिजानामिकृष्णवाप्योनिगृह्यतां ॥ हतामित्रान्श्रियायुक्तानचिराद्दृश्यसेपतीन् ॥ ४९ ॥ इतिश्रीम०उद्यो०भगवद्वा०द्रौपदी
कृष्णसंवादेद्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥९॥ अर्जुनउवाच कुरुणामद्यसर्वपांभवान्सुहृदनुत्तमः ॥ संबन्धीदयितोनित्यमुभयोःपक्षयोरपि ॥ १ ॥

हेभीमशत्रुभयंकरकृष्ण योयंभवान् ॥४१॥४२॥ अत्युष्णंवह्निः ॥४३॥४४॥ रोत्स्यन्तिरोदिष्यन्ति ॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥ इति०उ०नै०भा०द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥८२॥ ॥९॥ कुरुणामिति ॥१॥

उद्यो.पर्व

५

॥९१॥

प्रतिपाद्यं संपाद्यं अनामयं कुशलं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यास्यामि तदेव कर्तुमिति शेषः अजीसया प्राप्नुमिच्छया ॥ ५ ॥ विमलवदने निर्मलाकाशगे मैत्रेजन्मक्षादष्टमनारायां दूतस्य हि स्त्यामि बलेनैव बलवत्त्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥ कौमुदे कार्तिके रेवत्यां अर्जुनस्य फल्गुनी जातस्य रेवती मैत्रतारा भवतीति प्रसिद्धं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रतिज्ञाय अनुस्मृत्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आकाशगः सूर्यः आकाशमिव च

पांडवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयं ॥ समर्थः प्रशमं चैव कर्तुमर्हसि केशव ॥ २ ॥ त्वमितः पुंडरीकाक्षसु योधनममर्पणं ॥ शांत्यर्थं भ्रातरं ब्रूयायत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ ३ ॥ त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयं ॥ हितं नादास्य तं बालो दिष्टस्य वशमेप्यति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच धर्म्यमस्मद्वितं चैव कुरुणां यदनामयं ॥ एष यास्यामिराजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ततो व्यपेतं तमसि सूर्ये विमलवदने ॥ मैत्रेमुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ६ ॥ कौमुदे मासि रेवत्यां शरदं ते हि मागमे ॥ स्फीतस्य सुखं काले कल्पः सत्ववतां वरः ॥ ७ ॥ मंगल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सृनुताः ॥ ब्राह्मणानां प्रतीतानां मृषीणामिव वासवः ॥ ८ ॥ कृत्वा पौर्वाहिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ उपतस्थे विवस्वंतं पावकं च जनार्दनः ॥ ९ ॥ ऋषभं पृष्ठालं भ्यब्राह्मणानभिवाद्य च ॥ अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन् कल्याणमग्रतः ॥ १० ॥ तत्प्रतिज्ञाय वचनं पांडवस्य जनार्दनः ॥ शिनेर्नारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिं ॥ ११ ॥ रथ आरोप्य तां शंखश्चक्रं च गदया सह ॥ उपासंगाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२ ॥ दुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौ बलः ॥ न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्वलोऽपि वलीयमा ॥ १३ ॥ ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरः सराः ॥ प्रससुर्यो जयिष्यं तोरथं चक्रगदाभृतः ॥ १४ ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाश्रुगं ॥ सूर्यचंद्रप्रकाशाभ्यां च क्राभ्यां समलंकृतं ॥ १५ ॥ अर्धचंद्रैश्च चंद्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ॥ पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६ ॥ तरुणादित्यसंकाशं वृहंतं चारुदर्शनं ॥ मणिहं मविचित्रांगं सुध्वजं सुपताकिनं ॥ १७ ॥ सूपस्करमना धृष्यं वैयाघ्रपरिवारणं ॥ यशोग्रं प्रत्यमित्राणां यदूनां न दिवर्धनं ॥ १८ ॥ वाजिभिः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकैः ॥ स्नातैः संपादयामासुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९ ॥ महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ॥ सुघोषः पतंगेद्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २० ॥ तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुंदुभिनिःस्वनं ॥ आरुरो हरयं शौरिर्विमानमिव कामगं ॥ २१ ॥ ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२ ॥ व्यपोढा भ्रस्ततः कालः क्षणेन समपद्यत ॥ शिवश्चानुववौ वायुः प्रशांतमभवद्रजः ॥ २३ ॥

निपाठे जंगमाकाशानुल्यमित्यर्थः विशालत्वात् नक्षत्रोपमरत्नरचितत्वाच्च तदेवाह सूर्येति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सूपस्करं शोभनैरुपकरणैरुपेतं ॥ १८ ॥ संपादयामासुः सज्जीकृतवन्तः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

म.भ.

टी.

॥९२॥

॥ २४ ॥ मंगल्यार्थप्रदेः विजयाभवेत्यादिमंगलावहैः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ संसाधनार्थकार्यनिष्पत्त्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
प्रदक्षिणानुलोमाश्चमंगल्यान्मृगपक्षिणः ॥ प्रयाणेवासुदेवस्यवभूवुरनुयायिनः ॥ २४ ॥ मंगल्यार्थप्रदेः शब्दैरनुवर्ततसर्वशः ॥ सारसाः शतपत्राश्चहंसाश्चम
धुसूदनं ॥ २५ ॥ मंत्राद्गुतिमहाहोमैर्हूयमानश्चपावकः ॥ प्रदक्षिणमुखोभूत्वाविधूमः समपद्यत ॥ २६ ॥ वसिष्ठावामदेवश्चभूरिद्युमोगयः क्रथः ॥ शुक्रनारद
वाल्मीकामरुतः कुशिकोभृगुः ॥ २७ ॥ देवब्रह्मर्षयश्चैवरुण्यंदुमुखावहं ॥ प्रदक्षिणमवर्ततसहितावासवानुजं ॥ २८ ॥ एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधु
भिः ॥ पूजितः प्रययौ रुणः कुरुणांसदनं प्रति ॥ २९ ॥ तंप्रयांतमनुप्रायात्कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनोचोभौमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ ३० ॥ चंकितान
श्चविक्रान्तौधृष्टकेतुश्चचंद्रिपः ॥ द्रुपदः काशिराजश्चशिखंडीचमहारथः ॥ ३१ ॥ धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्चविराटः ककयैः सह ॥ संसाधनार्थप्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्ष
भं ॥ ३२ ॥ ततोनुव्रज्यगोविंदं धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ राज्ञांसकाशेद्युतिमानुवाचेदंवचस्तदा ॥ ३३ ॥ यावैनकामान्नभयान्नलोभान्नार्थकारणान् ॥ अन्यायम
नुवर्ततस्थिरवुद्धिरलोलुपः ॥ ३४ ॥ धर्मज्ञोयुतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः सनातनः ॥ ३५ ॥ तंसर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्ष
णं ॥ संपरिष्वज्यकोतियः संदपुमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर उवाच यासावाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयतावला ॥ उपवामतपःशीलासदास्वस्त्ययनेरता
॥ ३७ ॥ देवतातिथिपूजासुगुरुशुश्रूषणे रता ॥ वत्सलाप्रियपुत्राचप्रियास्माकं जनार्दन ॥ ३८ ॥ सुयोधनभयाद्यानोऽत्रायतामित्रकर्शन ॥ महतोमृत्युसंवा
धादुद्धरेन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९ ॥ अस्मत्कृतेचसतनंययादुःखानिमाधव ॥ अनुभूतान्यदुःखार्हातांस्मपृच्छेरनामयं ॥ ४० ॥ भृशमाश्वासयेश्चैनांपुत्रशोकपरि
पुतां ॥ अभिवाद्यस्वजेथास्त्वंपांडवान्परिकीर्तयन् ॥ ४१ ॥ ऊढात्प्रभृतिदुःखानिश्चशुराणामरिंदम ॥ निकारान्तदर्हाचपश्यंतीदुःखमश्रुते ॥ ४२ ॥ अपि
जातुसकालः स्यात्कृष्णदुःखविपर्ययः ॥ यदहंमातरंक्लिष्टांसुखंदयामरिंदम ॥ ४३ ॥ प्रव्रजंतोनुधावंतींरूपणांपुत्रगृहिणीं ॥ रुदतीमुपहायैनामगच्छामवयं
वनं ॥ ४४ ॥ ननूनंघियतेदुःखैः साचेज्जीवतिकेशव ॥ तथापुत्राधिभिर्गाढमार्त्ताद्यानर्त्तसत्कृत ॥ ४५ ॥ अभिवाद्याथसाकृष्णत्वयामद्वचनादिभो ॥ धृतराष्ट्रश्च
कौरव्योराजानश्चवयोधिकाः ॥ ४६ ॥ भीष्मद्रोणंरुपंचैवमहाराजंचबाह्लिकं ॥ द्रौणिचसोमदत्तंचसर्वाश्चभरतान्प्रति ॥ ४७ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ऊढात्विवाहात् यद्वा ऊढस्तंद्रितबालयोरिति विश्वः बाल्यादित्यर्थः उभयत्रभावप्रधानो निर्देशः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥९२॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ त्रीथीमार्गः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

विदुरं च महाप्राज्ञं कुरुणां मंत्रधारिणं ॥ अगाधबुद्धिधर्मज्ञं स्वजं यामधुसूदन ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ययुधिष्ठिरः ॥ अनुज्ञातो निवर्तते कृष्णं कृत्वा
प्रदक्षिणं ॥ ४९ ॥ ब्रजन्नेव तु र्वाभसुः सखायं पुरुषर्षभं ॥ अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितं ॥ ५० ॥ यदस्माकं विभावृतं तं पुरा वै मंत्रनिश्चये ॥ अर्धराज्यस्य गो
विंदं विदितं सर्वराजसु ॥ ५१ ॥ तच्चेदद्यादसंगेन सल्लुप्त्या नवमन्य च ॥ प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतां भयात् ॥ ५२ ॥ अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रानुपाय
वित् ॥ अंतं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ते पांडवेन समहृष्य हृकोदरः ॥ मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्पावेपत च पांडवः ॥
॥ ५४ ॥ वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतोरवान् ॥ धनं जयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशं ॥ ५५ ॥ तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावपंत धन्विनः ॥ बाहनानि च सर्वा
णि शक्रं न्मूत्रे प्रमुस्रुवुः ॥ ५६ ॥ इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयं ॥ अनुज्ञातो निवर्तते परिष्वज्य जनार्दनं ॥ ५७ ॥ ते पुराजसु सर्वे पुनितु पुजनादनः ॥
तूर्णमभ्यगमद्भृष्टः शैव्यसुग्रीववाहनः ॥ ५८ ॥ ते हयावासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ॥ पंथानमाचमु रिव ग्रसमाना इवांबरं ॥ ५९ ॥ अथापश्यन्महाबाहुर्क
पीनध्वनिकेशवः ॥ ब्राह्म्याश्चिदादीप्यमानान् स्थितान् भयतः पथि ॥ ६० ॥ सोवतीर्य रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ॥ यथादत्तानृषीन्सर्वान्भ्यभाषत पूजयन्
॥ ६१ ॥ कच्चिद्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ॥ ब्राह्मणानां त्रयोवर्णाः कच्चित्तिष्ठंति शासने ॥ ६२ ॥ तेभ्यः प्रयुज्यतां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ॥ भगवन्तः कसं
सिद्धाः कावीर्यीभवतामिह ॥ ६३ ॥ किंवा कार्यं भगवतामहं किं करवाणिवः ॥ केनार्थेनोपसंप्रामा भगवन्तो महीतलं ॥ ६४ ॥ तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनं ॥
परिष्वज्य च गोविंदं सुरासुरपतेः सखा ॥ ६५ ॥ देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ राजर्षयश्च दाशार्हमानं यंतस्तपस्विनः ॥ देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य म
हामते ॥ ६६ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षंतश्च सर्वतः ॥ सभासदश्च राजानस्त्वांच सत्यं जनार्दनं ॥ ६७ ॥ एतन्महत्क्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥ धर्मार्थसहिता वा
चः श्रोतुमिच्छाम माधव ॥ ६८ ॥ त्वयोच्यमानाः कुरुपुराज मध्ये परंतप ॥ भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ॥ ६९ ॥ त्वंच यादवशार्दूल सभायां वै समेष्य
थ ॥ तव वाक्यानि दिव्यानि तथा ते पांचमाधव ॥ ७० ॥ श्रोतुमिच्छाम गोविंद सत्यानि च हितानि च ॥ आपृष्टांसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहेव यं ॥ ७१ ॥

म.भ.

॥१॥

॥१॥

॥१॥ इ० उ० नै० जा० व्यशीनितमोऽध्यायः ॥१॥ ॥२॥ प्रयातमिति ॥१॥ ॥३॥ देवानिशकुनानि औत्पातिकानि अशकुनानि ॥४॥ ॥५॥ प्रत्यक्प्रतीपं ऊहुः प्रवाहं कृतवत्यः ॥६॥ ॥७॥ खेशरीं रंछायापुरु
यात्यविघ्नेन वैतीरद्रक्ष्यामस्त्वांसभागतं ॥ आसीनमासने दिव्ये बलतेजः समाहितं ॥७॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णप्रस्था
ने च्यशीनितमोऽध्यायः ॥८॥ ॥९॥ वैशंपायन उवाच प्रयातं देवकीपुत्रं परवीररुजोदश ॥ महारथामहाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥१॥ पदाती
नांसहस्रं च मादिनां च परंतप ॥ भोज्यं च विपुलं राजन् प्रेप्याश्च शतशोपरे ॥२॥ जनमेजय उवाच कथं प्रयातो दाशाहं महात्मा मधुसूदनः ॥ कानि वा ब्रज
तस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥३॥ वैशंपायन उवाच तस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः ॥ तानि मे शृणु सर्वाणि देवान्यौत्पातिकानि च ॥४॥
अनभ्रेशनिनिर्घोषः स विद्युत्समजायत ॥ अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघनेभृशं ॥५॥ प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिंधुसतमाः ॥ विपरीतादिशः सर्वानप्राज्ञा
यत किंचन ॥६॥ प्राज्वलन्नग्नयो राजन् पृथिवीसमकंपत ॥ उदपानाश्च कुंभाश्च प्रासिचन् शतशो जलं ॥७॥ तमः संवृतमप्यासीत् सर्वजगदिदं तथा ॥ नदिशो
नादिशो राजन् प्रज्ञायंतस्मरेणुना ॥८॥ प्रादुरासीन् महाऊर्ध्वः खेशरी रं न दृश्यते ॥ सर्वे पुराजन्देशे पुतदद्भुतमिवाभवत् ॥९॥ प्रामथा द्वास्तिनपुरं वातो दक्षिण
पश्चिमः ॥ आरुजन्गणशो वृक्षान् परुषोऽशनिनिःस्वनः ॥१०॥ यत्र यत्र च वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत ॥ तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वचासीत्पदक्षिणं ॥११॥ ववर्ष
पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ॥ समश्च पंथानि दुःखो व्यपेतकुशकंटकः ॥१२॥ संस्तुतो ब्राह्मणैर्गीर्भिस्तत्र तत्र सहस्रशः ॥ अर्च्यते मधुपर्कैश्च वसुभिश्च वसुप्रदः
॥१३॥ तं किरंति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगंधिभिः ॥ म्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतं ॥१४॥ सशालिभवनं रम्यं सर्वसस्यं समाचितं ॥ सुखं परमं धर्मिष्ठम
भ्यगाद्भरतर्षभ ॥१५॥ पश्यन् बहुपशून् ग्रामान् रम्यान् लहयतोषणान् ॥ पुराणि च व्यतिक्रामन् प्राणि विविधानि च ॥१६॥ नित्यं लृष्टाः सुमनसो भारतैरभि
रक्षिताः ॥ नो द्विग्राः परचक्राणां व्यसनानामको विदाः ॥१७॥ उपप्लव्यादथागम्य जनाः पुरनिवासिनः ॥ पथ्यतिष्ठंतसहिता विष्वक्सेन दिदृक्षुः ॥१८॥ ते तु
सर्वे समायांत मग्निमिद्धमिव प्रभुं ॥ अर्चयामासु रर्चा हि देशातिथिमुपस्थितं ॥१९॥ वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ॥ प्रकीर्णरश्मावादित्ये व्योम्नि वैलो
हितायति ॥२०॥ अवतीर्य रथात् पूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ॥ रथमोचनमादिश्य संध्यामुपविवेश ह ॥२१॥

खेशरीं ॥१॥ दक्षिणपश्चिमः निर्कटिदेशः ॥१०॥ औत्पातिकान्युक्ता देवान्याह यत्र यत्रेति ॥११॥ ॥१२॥ ॥१३॥ ॥१४॥ भवंति अस्मिन्निति भवनं क्षेत्रं ॥१५॥ ॥१६॥ ॥१७॥ उपप्लव्यात् ग्रामान् ॥१८॥ ॥१९॥ ॥२०॥ ॥२१॥

उद्यो.पर्व

५

॥१॥

॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥८४॥ ॥७॥ तथादूतैरिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥ अभिप्रायान्मनोरथान् ॥८॥

दारुकोपिहंयान्मुक्तापरिचर्यचशास्त्रतः ॥ मुमोचसर्वयेक्रादिमुक्ताचैतानवास्तृजन् ॥ २२ ॥ अभ्यतीत्यतुतत्सर्वमुवाचमधुसूदनः ॥ युधिष्ठिरंस्वकार्यार्थमि
हवत्स्यामहेक्षपां ॥ २३ ॥ तस्यतन्मवमाज्ञायचक्रुरावसथंनराः ॥ क्षणेनचान्नंपानानिगुणवंतिसमार्जयन् ॥ २४ ॥ तस्मिन्ग्रामेप्रधानास्तुयआसन्ब्राह्मणान्
प ॥ आर्याःकुलीनाह्मीमंतोब्राह्मीवृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५ ॥ तेभिगम्यमहात्मानंहृषीकेशमरिंदमं ॥ पूजांचक्रुर्यथान्यायमाशीर्मगलसंयुतां ॥ २६ ॥ तेपूजयि
त्वादाशार्हसर्वलोकेपुपूजितं ॥ न्यवेदयंतवेश्मानिरत्नवंतिमहात्मने ॥ २७ ॥ तान्प्रभुःकृतमित्युक्तासत्कृत्यचयथार्हतः ॥ अभ्येत्यचैपांवेत्मानिपुनरायात्सहैव
तैः ॥ २८ ॥ सुमृष्टंभोजयित्वाचब्राह्मणांस्तत्रकेशवः ॥ भुक्त्वाचसहैःसर्वैरवसत्तांक्षपांसुखं ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिश्रीकृ
ष्णप्रयाणेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥८४॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच तथादूतैःसमाज्ञायप्रयातंमधुसूदनं ॥ धृतराष्ट्रोब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वामहाभुजं
॥ १ ॥ द्रोणंचसंजयंचैवविदुरंचमहामतिं ॥ दुर्योधनंसहामात्यंहृष्टरोमाब्रवीदिदं ॥ २ ॥ अद्भुतंमहदाश्चर्यश्रूयंतकुरुनंदन ॥ स्त्रियोवालाश्ववृद्धाश्वकथयंतिगृ
हेगृहे ॥ ३ ॥ सत्कृत्याचक्षतेचान्येतथैवान्येसभागताः ॥ पृथग्वादाश्ववर्ततेचत्वरेपुसभासुच ॥ ४ ॥ उपायास्यतिदाशार्हःपांडवार्थेपराकर्मा ॥ सनोमान्यश्वपू
ज्यश्वसर्वथामधुसूदनः ॥ ५ ॥ तस्मिन्हियात्रालोकस्यभूतानामीश्वरोहिसः ॥ तस्मिन्युतिश्ववीर्यंचप्रज्ञाचौजश्वमाधवे ॥ ६ ॥ समान्यतानरश्रेष्ठैःसहिधर्मःस
नातनः ॥ पूजितोहिसुखायस्यादमुखःस्यादपूजितः ॥ ७ ॥ सचेत्तुप्यतिदाशार्हउपचारैररिंदमः ॥ कृण्णान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामःसर्वराजसु ॥८॥ तस्यपूजा
र्थमद्यैवसंविधस्त्वपरंतप ॥ सभाःपथिविधीयंतांसर्वकामसमन्विताः ॥ ९ ॥ यथाप्रीतिर्महाबाहोत्वयिजायेततस्यवै ॥ तथाकुरुष्वगांधारेकथंवाभीष्ममन्यसे ॥
॥ १० ॥ ततोभीष्मादयःसर्वेधृतराष्ट्रंजनाधिपं ॥ ऊचुःपरमित्येवंपूजयंतोस्यतद्वचः ॥ ११ ॥ तेषामनुमतंज्ञात्वा राजादुर्योधनस्तदा ॥ सभावास्तुनिरम्याणि
प्रदेषुमुपचक्रमे ॥ १२ ॥ ततोदेशेषुदेशेषुमणीयेषुभागशः ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णाःसभाश्चक्रुरनेकशः ॥ १३ ॥ आसनानिविचित्राणियुतानिविविधैर्गुणैः ॥
स्त्रियोगंधानलंकारान्सूक्ष्माणिवसनानिच ॥ १४ ॥ गुणवंत्यन्नपानानिभोज्यानिविविधानिच ॥ माल्यानिचसुगंधीनितानिराजाददौततः ॥ १५ ॥ विशेषत
श्ववासार्यसभांग्रामेवकस्थले ॥ विद्धेकौरवाराजावदुरत्नांमनोरमां ॥ १६ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

म.भ

ता.टी.

॥९४॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ इति उद्योगपर्वनेलकंठीयेभारतभाष्ये पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥७॥ उपप्लव्यादिति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रपितामहः पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि पिता ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ईषा
एतद्विधाय वै सर्वदेवार्हमतिमानुपं ॥ आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजादुर्योधनस्तदा ॥ १७ ॥ ताः सभाः केशवः सर्वारत्नानि विविधानि च ॥ असमीक्ष्यैव दाशार्ह उपा
यात्कुरुसद्यतत् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि मार्गसभानिर्माणे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥७॥ धृतराष्ट्र उवाच
उपप्लव्यादिहक्षत्त रुपायानो जनार्दनः ॥ वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति ॥ १ ॥ आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वतां ॥ महामना महावीर्यो महासत्त्वो
जनार्दनः ॥ २ ॥ स्फीतस्य वृष्णि राष्ट्रस्य भर्ता गोमाचमाधवः ॥ त्रयाणामपि लोकानां भगवान् प्रपितामहः ॥ ३ ॥ वृण्वं धकाः सुमनसा यस्य प्रज्ञामुपासते ॥ आ
दित्यावसवोरुद्रायथावुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४ ॥ तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ॥ प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञतां मे कथयतः शृणु ॥ ५ ॥ एकवर्णैः सुकृतां गैर्वाह्विजा
तैर्हयोत्तमैः ॥ चतुर्युक्तान् रथांस्तस्मै रौक्मान दास्यामि पण्डित ॥ ६ ॥ नित्यप्रभिनन्मातंगानीपादं तान्प्रहारिणः ॥ अष्टानुचरमैकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ॥ ७ ॥ दा
सीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसां ॥ शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपितावतां ॥ ८ ॥ आविकंचमुखस्पर्शपार्वतीयैरुपाहृतं ॥ तदप्यस्मै प्रदास्यामि सह
स्राणि दशाष्टच ॥ ९ ॥ अजिनानां सहस्राणि चानदेशोद्भवानि च ॥ तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदहं तिकेशवः ॥ १० ॥ दिवारात्रौ च भात्येपसु ते जाविमलोम
णिः ॥ तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति हि केशवः ॥ ११ ॥ एकेनाभिपतत्यङ्गा योजनानि चतुर्दश ॥ यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहं ॥ १२ ॥ यावन्ति वाहना
न्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ॥ ततोऽप्युणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३ ॥ मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ॥ प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हैरथैर्मृष्टैः स्वलंकृताः
॥ १४ ॥ स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ॥ वारमुख्यामहाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवं ॥ १५ ॥ नगरादपियाः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनं ॥ द्रुपुं कन्याश्च क
ल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६ ॥ सस्त्रीपुरुषालंचनगरं मधुमूदनं ॥ उदीक्षतां महात्मानं भानुमंतमिव प्रजाः ॥ १७ ॥ महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्व
तो दिशः ॥ जलावसिक्तो विरजाः पंथास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८ ॥ दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरं ॥ तदद्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमष्टमलंकृतं ॥ १९ ॥ एतद्विरु
चिराकारैः प्रासादैरुपशोभितं ॥ शिवंचरमणीयंच सर्वतु सुमहाधनं ॥ २० ॥

लांगलदंडस्तत्सदृशदंतान् अष्टौ अनुचराः यस्य गजस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्वतु सर्वैकतवोयुगपदस्मिन्संतीति तथा ॥ २० ॥

उद्यो.पर्व

५

॥९४॥

॥ २१ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥५॥ राजन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ भावितः दृष्टः ॥ ४ ॥ मानीनशः हेतुमणिश्च मानाशंप्रामुहि ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्वमस्मिन्गृहेरत्नममदुर्योधनस्यच ॥ यद्यदहंतिवाणोयस्तत्तद्देयमसंशयं ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिधृतराष्ट्रवाक्येषडशीति
तमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥५॥ विदुरउवाच राजन्वदुमतश्चासिन्नैलोक्यस्यापिसत्तमः ॥ संभावितश्चलोकस्यसंमतश्चासिभारत ॥ १ ॥ यत्त्वमेवंगते
ब्रूयाःपश्चिमेवयसिस्थितः ॥ शास्त्राद्वासुप्रतर्काद्वासुस्थिरःस्थविरोत्यसि ॥ २ ॥ लेखाशशिनिभाःसूर्यमहोर्मिरिवसागरे ॥ धर्मस्त्वयितथाराजन्नितिव्यवसि
ताःप्रजाः ॥ ३ ॥ सदैवभावितोलोकोगुणौघैस्तवपार्थिव ॥ गुणानारक्षणेनित्यंप्रयतस्वसवांधवः ॥ ४ ॥ अर्जवंप्रतिपद्यस्वमावाल्याद्वदुनीनशः ॥ राजन्पुत्रांश्च
पौत्रांश्चसुहृदश्चैवसुप्रियान् ॥ ५ ॥ यत्त्वमिच्छसि कृणायराजन्नतिथयेबहु ॥ एतदन्यच्चदाशार्हःपृथिवीमपिचार्हति ॥ ६ ॥ नतुत्वंधर्ममुद्दिश्यतस्यवाप्रियकार
णात् ॥ एतद्विस्सि कृणायसत्येनात्मानमालभे ॥ ७ ॥ मायैपासत्यमेवैतच्छयैतद्भूरिदक्षिण ॥ जानामित्वन्मतंराजन्गूढंवात्येनकर्मणा ॥ ८ ॥ पंचपंचैवलि
प्यंतिग्रामकान्यां डवानृप ॥ नचद्विस्सितेभ्यस्तांस्तच्छमंनकरिष्यसि ॥ ९ ॥ अर्थेनतुमहाबाहुंवाण्यंत्वंजिहीर्षसि ॥ अनेनचाप्युपायेनपांडवेभ्योविभेत्स्य
सि ॥ १० ॥ नचवित्तेनशक्योसौनोद्यमेननगर्हया ॥ अन्याधनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वंब्रवीमि ते ॥ ११ ॥ वेदकृणस्यमाहात्यंवेदास्यदृढभक्तितां ॥ अत्याज्यमस्य
जानामिप्राणैस्तुल्यंधनंजयं ॥ १२ ॥ अन्यत्कुंभादपांपूर्णान्यत्पादावसेचनात् ॥ अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैवेक्ष्यतिजनार्दनः ॥ १३ ॥ यत्त्वस्यप्रियमातिथ्यंमा
नार्हस्यमहात्मनः ॥ तदस्मैक्रियतांराजन्मानार्होसौजनार्दनः ॥ १४ ॥ आशंसमानःकल्याणंकुरुनभ्येतिकेशवः ॥ येनैवराजन्नर्थेनतदेवास्माउपाकुरु ॥ १५ ॥
शममिच्छतिदाशार्हस्तवदुर्योधनस्यच ॥ पांडवानांचराजेंद्रतदस्यवचनंकुरु ॥ १६ ॥ पितासिराजन्पुत्रास्तेवद्वस्त्वंशिशवःपरे ॥ वर्तस्वपितृवत्तेषुवर्ततेतेहिपु
त्रवत् ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिविदुरवाक्येसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥५॥ दुर्योधनउवाच यदाहविदुरःरु
णोसर्वतस्तस्यमच्युते ॥ अनुरक्तोत्यसंहार्यःपार्थान्प्रतिजनार्दनः ॥ १ ॥ यत्तत्सत्कारसंयुक्तंदेयंवसुजनार्दने ॥ अनेकरूपंराजेंद्रतदेयंकदाचन ॥ २ ॥

॥ ७ ॥ मायाइंद्रजालं छद्मवंचनं ॥ ८ ॥ ९ ॥ विभेत्स्यसिशल्यवत्पृथक्करिष्यसि ॥ १० ॥ ११ ॥ वेदवेदि १२ ॥ नैवेक्ष्यति नैवांगीकरिष्यति ॥ १३ ॥ आतिथ्यंशमरूपं ॥ १४ ॥ उपाकुरुअर्पय
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥ यदाहेति असंहार्यःहर्तुमशक्यः ॥ १ ॥ २ ॥

म.भ

भा.टी.

॥९५॥

देशइति यद्यपिकेशवोर्चामहर्न्येव तथापि अर्चयिदेशः कालश्चायुक्तइत्यर्थः तदेकह मंस्यतीति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कार्यगतिः कर्तव्यरीतिः अविग्रहान् आतिथ्यमात्रेण ॥ ६ ॥ ७ ॥ नालंनपर्याप्तोसि ॥ ८ ॥
॥ ९ ॥ तीर्थेन अवतरणवर्त्मना संशाम्यशांतोभव ॥ १० ॥ ११ ॥ पर्यायः प्रकारान्तरं निष्केवलं कृत्वा पांडवान्यथादासवद्वासयेयंतथाप्रकारोनास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः ॥ मंस्यत्यधोक्षजो राजन् भयादर्चति मामिति ॥ ३ ॥ अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशांपते ॥ न तत्कुर्याद्दुःखः कार्यमिति मे निश्चितामतिः ॥ ४ ॥ सहिपूज्यतमो लोके रुग्णः पृथुलोचनः ॥ त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५ ॥ न तु तस्मै प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ॥ विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ॥ वैचित्रवीर्यराजानमिदं वर्चनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सल्लुतोऽसल्लुतो वापि न कुड्येत जनार्दनः ॥ नालमेनमवज्ञातुं नावज्ञेयो हि केशवः ॥ ८ ॥ यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतांगतं ॥ सर्वोपायैर्न तच्छीक्येन चिह्नं तु मन्यथा ॥ ९ ॥ स यद्दूयान्महाबाहुस्तत्कार्यं मविशंकया ॥ वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पांडवैः ॥ १० ॥ धर्म्यमर्थ्यं च धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ॥ तस्मिन्वाच्याः प्रियावांचो भवता वांधवैः सह ॥ ११ ॥ दुर्योधन उवाच न पर्यायोऽस्ति यद्राजन् श्रियं निष्केवलमहं ॥ तैः सहेमामुपाश्रीयां यावज्जीवं पितामह ॥ १२ ॥ इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितं ॥ परायणं पांडवानां नियच्छामि जनार्दन ॥ १३ ॥ तस्मिन्वदेभ विप्यंति वृष्णयः पृथिवी तथा ॥ पांडवाश्च विधेयामे स च प्रातरिहैष्यति ॥ १४ ॥ अत्रोपायान्यथा सम्यग्बुद्ध्येत जनार्दनः ॥ न चापायो भवेत्क्षत्रित्त्वात् प्रव्रवीतु मे ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं रुग्णाभिसंहितं ॥ धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्याथितो विमना भवत् ॥ १६ ॥ ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रो ब्रवीद्वचः ॥ मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७ ॥ दूतश्च हि हृषीकेशः संवंधी च प्रियश्च नः ॥ अपापः कौरवे ये पुंसकथं वंधमर्हति ॥ १८ ॥ भीष्म उवाच परीतस्तव पुत्रो यं धृतराष्ट्रसुमंदधीः दृणोत्यनर्थं नैवार्थं याच्यमानः सुहृज्जनैः ॥ १९ ॥ इममुत्पथिवर्तं तं पापं पापानुबंधिनं ॥ वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २० ॥ रुग्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ॥ तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१ ॥ पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ॥ नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः श्रोतुं वाचः कथंचन ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा भरतश्चेष्टोदद्दः परममन्युमान् ॥ उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि दुर्योधनवाक्ये अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ९५ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति उद्योगपर्वणैलकंडीये भारतभाष्ये अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ९५ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥९५॥

प्रातरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ मृष्टंशोधितं ॥ १८ ॥ १९ ॥ परिहसन्मर्ककुर्वन् सांबंधिकं धनं जयादिसंबं
 वैशंपायन उवाच प्रातरुत्थाय रुष्णस्तुरुतवान्सर्वमाद्रिकं ॥ ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १ ॥ तं प्रयातं महाबाहुमनुज्ञाप्य महाबलं ॥ पर्यवर्तत
 ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २ ॥ धार्तराष्ट्रास्तमायां तं प्रत्युज्जग्मुः स्वलंरुताः ॥ दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणरुपादयः ॥ ३ ॥ पौराश्वबहुलाराजन्तृषीके
 शंदिदृक्षवः ॥ यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥ ४ ॥ सर्वे पथिसमागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वर्तोनगरं ययौ ॥ ५ ॥ रुष्णसमानना
 र्थं च नगरं समलंरुतं ॥ बभूव राजमार्गं श्वबहु रत्नसमाचितः ॥ ६ ॥ न च कश्चिद्दृष्ट्वा राजंस्तदासीद्भरतपुत्रं ॥ न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७ ॥ राजमार्गे
 नरास्तस्मिन् संस्तुवंत्यवनिगताः ॥ तस्मिन्काले महाराजहृषीकेशप्रवेशने ॥ ८ ॥ आवतानिवरस्त्रीभिर्गृहाणिसुमहांत्यपि ॥ प्रचलंतीव भारेण दृश्यंते स्म महीतले
 ॥ ९ ॥ तथा च गतिमंतस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ॥ प्रनष्टगतयो भूवन् राजमार्गे नैर्वर्तते ॥ १० ॥ स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ॥ पांडुरपुंडरीकाक्षः प्रासा
 दैरुपशोभितं ॥ ११ ॥ तिस्रः कक्ष्याव्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ॥ वैचित्रवीर्यराजानमभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १२ ॥ अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नराधि
 पः ॥ सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशः ॥ १३ ॥ रुपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ॥ आसनेभ्योऽचलन् सर्वे पूजयंतो जनार्दनं ॥ १४ ॥ ततो राजान
 मासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनं ॥ स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयोवाग्भिरंजसा ॥ १५ ॥ तेषु धर्मानुपूर्वीतां प्रयुज्य मधुसूदनः ॥ यथावयः समीयाय राजभिः सह माधवः
 ॥ १६ ॥ अथ द्रोणं सवाह्वीकं सपुत्रं च यशस्विनं ॥ रुपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ १७ ॥ तत्रासीदूर्जितं मृष्टं कांचनं महदासनं ॥ शासनाद् धृतराष्ट्रस्य तत्रो
 पाविशदच्युतः ॥ १८ ॥ अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ॥ उपजहुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९ ॥ रुतातिथ्यस्तु गोविंदः सर्वान्परिहसन्कुरुन् ॥ आ
 स्ते सांबंधिकं कुर्वन् कुरुभिः परिवारितः ॥ २० ॥ सोर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशः ॥ राजानं समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिंदमः ॥ २१ ॥ तैः समेत्य यथान्यायं
 कुरुभिः कुरुसंसदि ॥ विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२ ॥ विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनं ॥ अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितं ॥ २३ ॥ या
 मे प्रातिपुष्कराक्षं त्वदर्शनसमुद्भवा ॥ सा किमाख्यायते तुभ्यं मंतरात्मा सिदेहि नां ॥ २४ ॥ रुतातिथ्यं तु गोविंदं विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ कुशलं पांडुपुत्राणामष्ट
 च्छन्मधुसूदनं ॥ २५ ॥

धहेतुकं व्यवहारं ॥ २० ॥ पूजितः स्तुतः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

म. ३
॥ टी. ॥

॥ १६ ॥

विदुरः पांडवानां विचेष्टितं तस्य तं कृष्णं प्रति अपृच्छदित्यन्वयः सार्धं श्लोक एकं वाक्यं अपृच्छदिति पूर्वस्मादनुकूप्यते प्रीयमाणस्येत्यादिषष्ठ्यो द्वितीयार्थे ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठी
ये भारतभावदीपे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रियं राज्यादि सुखं भोगोत्थ आल्हादः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

प्रीयमाणस्य रुद्धो विदुरो बुद्धिसत्तमः ॥ धर्मार्थनित्यस्य सतोगतरोपस्यधीमतः ॥ २६ ॥ तस्य सर्वसविस्तारं पांडवानां विचेष्टितं ॥ क्षत्तुराचष्टदाशार्हः सर्वप्र
त्यक्षदर्शिवान् ॥ २७ ॥ इति श्रीम. उद्योगप. भगवद्गीतप. धृतराष्ट्रगृहप्रवेशपूर्वकं श्रीकृष्णस्य विदुरगृहप्रवेशे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच अथोपगम्य विदुरमपराद्धे जनार्दनः ॥ पितृष्वसारं सपृथामभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १ ॥ सादृष्ट्वा कृष्णमायां तं प्रसन्नादित्यवर्चसं ॥ कंठे गृही
त्वा प्राक्रोशस्मरंती तनयान् पृथा ॥ २ ॥ तेषां सत्ववतां मध्ये गोविंदं सहचारिणं ॥ विरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं वाष्पमाहारयत् पृथा ॥ ३ ॥ सा ब्रवीत्कृष्णमासीनं रुताति
थ्यं युधांति ॥ वाष्पगद्गदपूर्णं मुखेन परिश्रुष्यता ॥ ४ ॥ ये ते बाल्या त्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ निरुत्या भ्रंशितारा
ज्या ज्ञानार्हा निर्जनंगताः ॥ ५ ॥ विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्थारुदतीमपहाय मां ॥ ६ ॥ अहर्षुश्च वनं यातः समूलं हृदयं म
म ॥ अतदर्हामहात्मानः कथं केशव पांडवाः ॥ ७ ॥ उपुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ बालाविहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ॥ ८ ॥ अपश्यंतश्च पितरौ
कथमुपुर्महावने ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्मृदंगैर्वेणुनिःस्वनैः ॥ ९ ॥ पांडवाः समबोध्यंत बाल्या त्रभृतिकेशव ॥ ये स्मवारणशब्देन हयानां हे पिते न च ॥ १० ॥ रथने
मिनिनादैश्च व्यबोध्यंत तदा गृहे ॥ शंखभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ॥ ११ ॥ पुण्याद्घोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ वस्त्रैरत्नैरलंकारैः पूजयंतो द्विज
न्मनः ॥ १२ ॥ गीर्भिर्मंगलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनां ॥ अर्चितैरर्चनाहैश्च स्तुवद्भिरभिनंदिताः ॥ १३ ॥ प्रासादां ग्रेष्वबोध्यंत रांकवाजिनशायिनः ॥ क्रूरं च
निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ॥ १४ ॥ न स्मोपयांति निद्रांते न तदर्हा जनार्दन ॥ भेरीमृदंगनिनदैः शंखवैणवनिःस्वनैः ॥ १५ ॥ स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधु
सूदन ॥ बन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथं ॥ १६ ॥ महावनेष्वबोध्यंत श्वापदानां रुतेन च ॥ क्रीमान्सत्यधृतिर्दातो भूतानामनुकंपिता ॥ १७ ॥ कामद्वेषौ
वशं कृत्वा सतां वर्तमानुवर्तते ॥ अंबरीषस्य मां धातुर्ययाते न ह्युपस्य च ॥ १८ ॥ भरतस्य दिलीपस्य शिवेरौशीनरस्य च ॥ राजर्षीणां पुराणानां धुरंधत्तं दुरुद्धहां ॥ १९ ॥
शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ राजा सर्वगुणोपेतश्चैलोक्यस्यापि यो भवेत् ॥ २० ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ धुरंभारं ॥ १९ ॥ २० ॥

उद्यो. पर्व

५

॥ १६ ॥

प्रियोदर्शोदर्शनयस्यदर्शादिश्राद्धकर्मवायस्य ॥२१॥ सामर्षत्वादेवपांडवः पांडुरेवपांडवः स्वार्थे तद्धितः यद्वापांडवः पांडुपुत्रः पांडुः कुंतीपतौ सिते इति विश्वः ॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥

अजातशत्रुर्धर्मात्माशुद्धजांबूनदप्रभः ॥ श्रेष्ठः कुरुपुसर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ॥ प्रियदर्शो दीर्घभुजः कथं कृष्णयुधिष्ठिरः ॥२१॥ यः सनागायुतप्राणो वातरंहाम
हाबलः ॥ सामर्षः पांडवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥२२॥ कीचकस्य तु सज्ञातेर्यो हंता मधुसूदन ॥ शूरः क्रोधवशानां च हिडिंबस्य वकस्य च ॥२३॥ पराक्रमेश
कसमो मातरि श्वसमो वले ॥ महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥२४॥ क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ॥ जितात्मा पांडवो मर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥
॥२५॥ तेजो राशिं महात्मानं वरिष्ठममि तौ जसं ॥ भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ॥२६॥ तं ममाचक्ष्वार्णो यकथमद्य वकोदरः ॥ आस्ते परिघबाहुः स
मध्यमः पांडवो बली ॥२७॥ अर्जुनेनार्जुनो यः सकृष्णबाहुसहस्रिणा ॥ द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥२८॥ क्षिपत्येकं न वेगेन पंचत्राणशतानियः ॥
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पांडवः ॥२९॥ तेजसादित्य सदृशो महर्षि सदृशो दमे ॥ क्षमया पृथिवी तुल्यो महेंद्रसमविक्रमः ॥३०॥ आधिराज्यं महद्दीप्तं प्र
थितं मधुसूदन ॥ आहतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥३१॥ यस्य बाहुबलं सर्वपांडवाः पर्युपासते ॥ स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पांडवः सत्यविक्रमः ॥३२॥ यंगत्वा
भिमुखः संस्र्येन जीवन् कश्चिदाव्रजेत् ॥ योजेता सर्वभूतानां मृजो योजिष्णुरच्युत ॥३३॥ योपाश्रयः पांडवानां देवानां मिवा सवः ॥ स ते भ्राता सखा चैव कथ
मद्यधनं जयः ॥३४॥ दयावान्सर्वभूतेषु हीनिषेवो महास्रवित् ॥ मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥३५॥ सहदेवो महेश्वासः शूरः समिति शोभनः ॥ भ्रा
तृणां कृष्णशुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥३६॥ सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ॥ वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयंति महात्मनः ॥३७॥ ज्येष्ठोपचायिनं वीरं सहदेवं
युधांति ॥ शुश्रूषुं मम वार्णो यमाद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥३८॥ सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पांडवः ॥ भ्रातृणां चैव सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥३९॥ चित्रयो
धीचनकुलो महेश्वासो महाबलः ॥ कच्चित्सकुशली कृष्णवत्सो मम सुखैर्धितः ॥४०॥ सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथं ॥ अपि जातु महाबाहो पश्येयं न कुलं
पुनः ॥४१॥ पक्ष्मसंपातजे कालेन कुलेन विनाकृता ॥ नलभामि धृतिं वीरसाधजीवामि पश्य मां ॥४२॥ सर्वैः पुत्रैः प्रियतराद्रौ पदी मे जनार्दन ॥ कुलीनारूपसं
पन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥४३॥

॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥ ज्येष्ठोपचायिनं ज्येष्ठानां भाववृद्धिकरं ॥३८॥३९॥४०॥४१॥ पक्ष्मणोः संपातजे निमेषमात्रे इत्यर्थः ॥४२॥४३॥

पुत्रलोकात्पुत्रसन्निकर्षेत्यक्तापतिशोकंपतिसन्निधिदृष्टवाना ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तथावृत्तापुण्यशीला ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कच्चिदितिकाकामु
खावहत्वंनास्तीतिव्यज्यते. एषामप्युत्रभर्त्रादीनां ॥ ५६ ॥ नकुशलंमरणं ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अवरोधःराज्याप्रदानरूपोवृत्तिनिरोधः ॥ ५९ ॥ यदिसुखंपुण्यक्षयरूपंअर्थादुःखंपापक्षयरूपंनहिदुःखात्पापक्ष

पुत्रलोकात्पतिलोकं दृष्टवानासत्यवादिनी ॥ प्रियान्पुत्रान्परित्यज्यपाण्डवाननुरुध्यते ॥ ४४ ॥ महाभिजनसंपन्नासर्वकामैःसुपूजिता ॥ ईश्वरीसर्वकल्याणी
द्रौपदीकथमच्युत ॥ ४५ ॥ पतिभिःपंचभिःशूरैरग्निकल्पैःप्रहारिभिः ॥ उपपन्नामहेष्वासैद्रौपदीदुःखभागिनी ॥ ४६ ॥ चतुर्दशमिदंवर्षयन्नापश्यमरिंदम ॥ पु
त्राधिभिःपरिदृतांद्रौपदीसत्यवादिनी ॥ ४७ ॥ ननूतंकर्मभिःपुण्यैरश्रुतेपुरुषःसुखं ॥ द्रौपदीचेत्तथावृत्तानाश्रुतेसुखमव्ययं ॥ ४८ ॥ नप्रियाममरुण्याया
वीभत्सुर्नयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनायमौवापियदपश्यंसभागतां ॥ ४९ ॥ नमदुःखतरंकिंचिद्भूतपूर्वतनोधिकं ॥ श्रीधर्मिणीद्रौपदीयच्छुशुराणांममीपगां ॥ ५० ॥
आनायितामनार्येणक्रोधलोभानुवर्तिना ॥ सर्वेप्रैक्षंतकुरवएकवस्त्रांसभागतां ॥ ५१ ॥ तत्रैवधृतराष्ट्रश्चमहाराजश्चवाह्लिकः ॥ रुपश्चसामदत्तश्चनिर्विण्णाः
कुरवस्तथा ॥ ५२ ॥ तस्यांसंसदि सर्वेपांक्षत्तारंपूजयाम्यहं ॥ वृत्तेनहिभवत्यार्यो न धनेननविद्यया ॥ ५३ ॥ तस्यरुणमहाबुद्धेर्गभीरस्यमहात्मनः ॥ क्षतुःशी
लमलंकारोलोकांस्विष्टभ्यतिष्ठति ॥ ५४ ॥ वैशंपायनउवाच साशोकार्ताचल्लष्टाचदृष्ट्वागोविंदमागतं ॥ नानाविधानिदुःखानिसर्वाण्येवान्वकीर्तयत्
॥ ५५ ॥ पूर्वैराचरितंयत्तत्कुराजभिररिंदम ॥ अक्षयूतंमृगवधःकच्चिदेपांसुखावहं ॥ ५६ ॥ तन्मांडहतियत्कृष्णासभायांकुरुमन्त्रिण्यो ॥ धार्तराष्ट्रैःपरिक्लिष्टाय
थानकुशलंतथा ॥ ५७ ॥ निर्वासनंचनगरात्प्रव्रज्याचपरंतप ॥ नानाविधानांदुःखानामभिज्ञास्मिजनार्दन ॥ ५८ ॥ अज्ञातंचर्याबालानामवरोधश्चमाध
व ॥ नमंक्लेशतमंतस्यात्पुत्रैःसहपरंतप ॥ ५९ ॥ दुर्योधनेननिरुतावर्षमद्यचतुर्दश ॥ दुःखादपिसुखंनःस्याद्यदिपुण्यफलक्षयः ॥ ६० ॥ नमंविशेषोजात्वा
सीत्धार्तराष्ट्रेषुपाण्डवैः ॥ तेनसत्येनरुणत्वांहतामित्रंश्रियावृतं ॥ अस्माद्विमुक्तंसंग्रामात्पश्यंयंपाण्डवैःसह ॥ ६१ ॥ नैवशक्याःपराजेतुंसर्वेत्थेपांतथाविधं ॥ पि
तरंत्वेवगर्ह्यनात्मानंनसुयोधनं ॥ ६२ ॥ येनाहंकुंतिभोजायधनंवृत्तैरिवापिता ॥ बालांमामार्यकस्तुभ्यंकीडंतीकंदुहस्तिकां ॥ ६३ ॥

यहेतोस्तसुखंनःअस्माकंस्यात् तथाचनवयंदुःखाद्भयंप्राप्तुमइत्यर्थः ॥ ६० ॥ अस्मात्भाविनःकुरुपाण्डवसंग्रामात् गोत्रकलहेविषमधियामेवावमर्दःसमबुद्धीनांतुसुखमेवेतिभावः ॥ ६१ ॥ सर्ववृत्तं एषां
पाण्डवानांतथाविधंअविषमं ॥ ६२ ॥ वृत्तैर्वदान्यत्वेनख्यातैर्धनंयथाअक्लेशेनाप्येतेतद्वत्येनाहमर्पिता वृत्तोतीतेदृष्ट्यानेदतिविश्वः धूर्त्तैरिवेत्यपपाठः आर्यकःपितामहः तुभ्यंतव ॥ ६३ ॥

श्वशुरैर्भीष्मादिभिः धृतराष्ट्रोपि भर्तुर्ज्यैष्ठत्वान् श्वशुर एव ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ महाजन्ये महायुद्धे मेधान् अश्वमेधान् ॥ ६६ ॥ अभ्यसूयामिनिदामि वेधसे विश्वकर्त्रे महते इति कृष्णस्येश्वरस्य निदार्थमुपहासः कर्मण
एव प्राबल्यं धर्मपदस्यार्थदर्शनेनाह धर्म इति धारयतीति धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्म एव कर्त्ता धारयिता ईश्वराय ननु दृष्टैवेति भावः ॥ ६७ ॥ धर्मश्चेदिति धर्मोऽपि संशयं दर्शयति सतोपीश्वरस्याकिञ्चित्करत्वमाह त्वंचेति

अदात्तुकुंतिभोजाय सखासख्ये महात्मने ॥ साहं पित्राच निरुता श्वशुरैश्च परंतप ॥ अत्यंतदुःखिता कृष्णकिंजीवितफलं मम ॥ ६४ ॥ यन्मां वागव्रवीन्नक्तं सूत
केसव्यसाचिनः ॥ पुत्रस्ते पृथिवीं जेतायशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६५ ॥ हत्वा कुरुन्महाजन्ये राज्यं प्राप्य धनं जयः ॥ भ्रातृभिः सह कौंतेय स्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥
॥ ६६ ॥ नाहं तामभ्यसूयामि न मोधर्माय वेधसे ॥ कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६७ ॥ धर्मश्चेदस्ति वा र्णो ययथा वागभ्यभाषत ॥ त्वंचापि तत्तथा
कृष्णसर्वसंपादयिष्यसि ॥ ६८ ॥ न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरता ॥ तथा शोकाय ददहति यथा पुत्रैर्विना भवः ॥ ६९ ॥ याहं गां दीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥
धनं जयं न पश्यामि काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ इतश्चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरं ॥ ७० ॥ धनं जयं च गोविंद यमौतं च वृकोदरं ॥ जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वति
मानवाः ॥ ७१ ॥ अर्थतस्ते मम मृतास्ते पांचाहं जनार्दन ॥ ब्रूयामाधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ॥ ७२ ॥ भूयांस्ते हीयते धर्मो मापुत्रकवथा कृथाः ॥ पराश्रया
वासुदेव या जीवति धिगस्तुतां ॥ ७३ ॥ वृत्तेः कर्पण्यलब्ध्या अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ अथो धनं जयं ब्रूयानित्याद्युक्तं वृकोदरं ॥ ७४ ॥ यदर्थक्षत्रिया मृतं तस्य का
लाय मागतः ॥ अस्मिंश्चेदागतं काले मिथ्या चातिक्रमिष्यन्ति ॥ ७५ ॥ लोकसंभाविताः संतः सुवृशं संकरिष्यथ ॥ नृशंसेन च वायुक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ॥
॥ ७६ ॥ काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवनं ॥ माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ॥ ७७ ॥ विक्रमेणार्जितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ॥ विक्रमाधि
गतां त्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ॥ ७८ ॥ मनांमनुष्यस्य सदा प्राणिंति पुरुषोत्तम ॥ गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ ७९ ॥ अर्जुनं पांडवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं
चरं ॥ विद्विर्नौ हितवात्यंतं क्रुद्धौ तौ तु यथांतकौ ॥ ८० ॥ भीमार्जुनौ न येतां हि देवानपि परांगतिं ॥ तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णासभांगता ॥ ८१ ॥ दुःशासनश्च
कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषतां ॥ दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनं ॥ ८२ ॥ पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलं ॥ न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृको
दरः ॥ ८३ ॥ सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ यावदंतं न नयति शात्रवाञ्छुत्रुकर्शनः ॥ ८४ ॥ न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ॥ प्रव्राजन्तु पुत्रा
णां न मेतदुःखकारणं ॥ ८५ ॥ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ अतिक्रमिष्यति अयुद्धेनेत्यर्थः ॥ ७५ ॥ सुवृशं सं अत्यंतवीर्यं ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥९१॥९२॥९३॥९४॥९५॥ अंतराज्यंवावनंवा मध्यंअल्यैश्वर्यं अंतपदंव्याचटे उत्तमानिति उत्तमान्तीव्रवैराग्यजान्परिक्लेशान्शीतवातादीन् ॥९६॥ अंतेपुअंतयोःपरब्रह्मा
नंदेषुपुनौवा उभयत्रैवद्वैतादर्शनात्सुखमस्ति एतयोर्नरंजायत्स्वमौ दुःखंदुःखरूपं त्वयमात्मानिर्दुःखएवजायत्स्वमयोस्तृपाधिसंबंधात्तत्रभासमानंदुःखंआगमापायित्वात्तवपुत्राःसहंतेत्वंचसहस्वेतिभावः९७

यत्तुसांबृहतीश्यामाएकवस्त्रासभांगता ॥ अशृणोत्यरुपावाचःकिंनुदुःखतरंततः ॥ ८६ ॥ स्त्रीधर्मिणीवरारोहाक्षत्रधर्मरतासदा ॥ नाभ्यगच्छत्तदानाथंरुष्णा
नाथवतीसती ॥ ८७ ॥ यस्याममसपुत्रायास्त्वंनाथोमधुसूदन ॥ रामश्रवलिनांश्रेष्ठःप्रद्युम्नश्चमहारथः ॥ ८८ ॥ साहमेवंविधंदुःखंसहेयंपुरुषोत्तम ॥ भीमेजीव
तिदुर्धर्षेविजयेचापलायिनि ॥ ८९ ॥ वैशंपायनउवाच ततआश्वासयामासपुत्राधिभिरभिप्लुतां ॥ पितृष्वसारंशोचंतींशौरिःपार्थसखःपृथां ॥ ९० ॥
वासुदेवउवाच कातुसीमंतिनीत्वादृक्लोकेष्वस्तिपितृष्वसः ॥ शूरस्यराज्ञोदुहिताआजमीढकुलंगता ॥ ९१ ॥ महाकुलीनाभवतीहृदात्प्रदमिवागता ॥ ई
श्वरीसर्वकल्याणीभर्त्रापरमपूजिता ॥ ९२ ॥ वीरसूर्वीरपत्नीत्वंसर्वैःसमुदितागुणैः ॥ सुखदुःखेमहाप्राज्ञेत्वादृशीसोढुमर्हति ॥ ९३ ॥ निद्रातंद्रेक्रोधहर्षौक्षुत्पि
पासेहिमातपौ ॥ एतानिपार्थानिर्जित्यनित्यंवीरसुखेरताः ॥ ९४ ॥ त्यक्तग्राम्यसुखाःपार्थानित्यंवीरसुखप्रियाः ॥ नतुस्वल्पेनतुष्येयुर्महोत्साहामहाबलाः ॥
॥ ९५ ॥ अंतंधीरानिपेवंतेमध्यंग्राम्यसुखप्रियाः ॥ उत्तमांश्चपरिक्लेशान्भोगांश्चातीवमानुषान् ॥ ९६ ॥ अंतेपुरेमिरेधीरानतेमध्येपुरेमिरे ॥ अंतप्राप्तिसुखा
माद्दुर्दुःखमंतरमेतयोः ॥ ९७ ॥ अभिवादयंतिभवतींपांडवाःसहकृष्णया ॥ आत्मानंचकुशलिनंनिवेद्यादुरनामयं ॥ ९८ ॥ अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रंद्र
क्ष्यसिपांडवान् ॥ ईश्वरान्सर्वलोकस्यहतामित्रान्श्रियावृतान् ॥ ९९ ॥ एवमाश्वासिताकुंतीप्रत्युवाचजनार्दनं ॥ पुत्राधिभिरभिध्वस्तानिगृत्याबुद्धिजंतमः ॥
॥ १०० ॥ कुंत्युवाच यद्यत्तेपांमहाबाहोपथ्यंस्यान्मधुसूदन ॥ यथायथात्वंमन्येथाःकुर्याःकृष्णतथातथा ॥ १०१ ॥ अविलोपेनधर्मस्यअनिरुत्यापरंतपः
प्रभावज्ञास्मितैरुष्णसत्यस्याभिजनस्यच ॥ १०२ ॥ व्यवस्थायांचमित्रेषुबुद्धिविक्रमयोस्तथा ॥ त्वमेवनःकुलेधर्मस्त्वंसत्यंत्वंतपोमहत् ॥ १०३ ॥ त्वंत्राता
त्वंमहद्ब्रह्मत्वंयिसर्वप्रतिष्ठितं ॥ यथैवात्यतथैवैतत्त्वयिसत्यंभविष्यति ॥ १०४ ॥ वैशंपायनउवाच तामामंभ्यचगोविंदःकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं ॥ प्रातिष्ठतम
हावाद्दुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०५ ॥ इति०उ०भग०कृष्णकुंतीसंवादेनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥९१॥ ॥९८॥११॥ अबुद्धिजंअज्ञानजंतमोविपर्ययज्ञानंअनात्मनिदेहा
दावात्माभिमानरूपं ॥ १०० ॥ १०१ ॥ अनिरुत्याअच्छलेन ॥ १०२ ॥ त्वमेवेतिभगवतःसार्वात्म्यंसर्वाधिष्ठानत्वंप्रोक्तं ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ इतिउद्योगप०नैल०भारत०नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥९१॥

पृथामिति तामामंयेतिपूर्वश्लोकेनप्रस्थानमात्रमुक्तापृथामामंयेत्यत्रतदर्थानुवादपूर्वकंदुर्योधनगृहप्राप्तिरुच्यतइत्यपौनरुक्त्यं ॥ १ ॥ २ ॥ अभघनःसजलोमेघः सहिसवियुततत्सादृश्येनमहेन्द्रनीलमणि
मयत्वंसुवर्णमयत्वंचसूचितं अन्येतुअभघनःआकाशमात्रवर्तिघनःसहिशरत्संबंधाद्वलइतिव्याचख्युः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ शठोदकंशाठ्यपर्यवसानं आभाष्यसंबोधनेनोन्मुखी

वैशंपायनउवाच पृथामामंयमोविंदःकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं ॥ दुर्योधनगृहंशौरिरभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १ ॥ लक्ष्म्यापरमयायुक्तंपुरंदरगृहोपमं ॥ विचि
त्रैरासनैर्युक्तंप्रविवेशजनार्दनः ॥ २ ॥ तस्यकक्ष्याव्यतिक्रम्यतिस्रोद्वाःस्थैरवारितः ॥ ततोऽभघनसंकाशंगिरिकूटमिवोन्निहतं ॥ ३ ॥ श्रियाज्वलंतंप्रासादमा
रुरोहमहायशाः ॥ तत्रराजसहस्रैश्चकुरुभिश्चाभिसंवृतं ॥ ४ ॥ धार्तराष्ट्रमहाबाहुंददर्शासीनमासने ॥ दुःशासनंचकर्णचशकुनिंचापिसौवलं ॥ ५ ॥ दुर्योधन
समीपतानासनस्यानंददर्शसः ॥ अभ्यागच्छतिदाशार्हंधार्तराष्ट्रोमहायशाः ॥ ६ ॥ उदतिष्ठत्सहामात्यःपूजयन्मधुसूदनं ॥ समेत्यधार्तराष्ट्रेणसहामात्येनकेश
वः ॥ ७ ॥ राजभिस्तत्रवार्ष्णेयःसमागच्छद्यथावयः ॥ तत्रजांबूनदमयंपर्यंकं सुपरिष्कृतं ॥ ८ ॥ विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ तस्मिन्गान्धुपर्क
चाप्युदकंचजनार्दनैः ॥ ९ ॥ निवेदयामासतदागृहानराज्यंचकौरवः ॥ तत्रगोविंदमासीनंप्रसन्नादित्यवर्चसं ॥ १० ॥ उपासांचक्रिरेसर्वेकुरवोराजभिःसह ॥
ततोदुर्योधनोराजावार्ष्णेयंजयतांवरं ॥ ११ ॥ न्यमंत्रयद्राजनेननाभ्यनंदच्चकेशवः ॥ ततोदुर्योधनःकृष्णमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १२ ॥ मृदुपूर्वशठोदकंकर्णमा
भाष्यकौरवः ॥ कस्मादन्मानिपानानिवासांसिशयनानिच ॥ १३ ॥ त्वदर्थमुपनीतानिनाग्रहीस्त्वंजनार्दन ॥ उभयोश्चददत्सात्यमुभयोश्चहितरंतः ॥ १४ ॥ सं
वंधीदयितश्चासिधृतराष्ट्रस्यमाधव ॥ त्वंहिगोविंदधर्मार्थोवेत्यतत्त्वेनसर्वशः ॥ तत्रकारणमिच्छामिश्रोतुंचक्रगदाधर ॥ १५ ॥ वैशंपायनउवाच सएव
मुक्तोगोविंदःप्रत्युवाचमहामनाः ॥ उद्यन्मेघस्वनःकालेप्रगृह्यविपुलंभुजं ॥ १६ ॥ अलघूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलं ॥ राजीवनेत्रोरानहेतुमहाक्यमुत्त
मं ॥ १७ ॥ कृतार्थाभुंजतेदूताःपूजांगृह्णन्तिचैवह ॥ कृतार्थमांसहामात्यंसमर्चिष्यसिभारत ॥ १८ ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचधार्तराष्ट्रोजनार्दनं ॥ नयुक्तंभवतास्मा
मुप्रतिपत्तुमसांप्रतं ॥ १९ ॥ कृतार्थंवाकृतार्थंचत्वांवयंमधुसूदन ॥ यतामहेपूजयितुंदाशार्हणचशकुमः ॥ २० ॥

कृत्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्रअन्नादेरग्रहणे ॥ १५ ॥ प्रगृह्यउद्यम्य ॥ १६ ॥ अलघूकृतंप्रयत्नशैथिल्यहीनकरणं पाठांतरेअनंबूकृतंअनिष्टीवनं अनन्यकृतमित्यपिपठति अयस्तंअलुमाक्षरं अनिरस्तंस्था
नभंशरहितं असंकुलंअसंकीर्णवर्णं ॥ १७ ॥ १८ ॥ असांप्रतंप्रतिपत्तुंअयुक्तंकर्तुं ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ वैरद्वेषः विषहोयुद्धं ॥ २२ ॥ २३ ॥ संरंभात्क्रोधात् हेतुवादात्कपटात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ द्वेष्टिभवात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ विरुत्सतिविरोधं कर्तुमिच्छति ॥ २९ ॥ मोहात् अदुष्टेदुष्टबुद्धि
मोहः लोभः परकोपयथनापहारेच्छा अजितक्रोधइति छेदः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शुभ्रात् नानारत्नमयत्वेन प्रदीप्तात् शुभ्रं प्रदीपे धवलं ऽभ्रके चेति विश्वः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अपन्नितिः
न च तत्कारणं विद्मोयस्मिन्नो मधुसूदन ॥ पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥ वैरं नो नास्ति भवता गोविंद न च विग्रहः ॥ स भवान् प्रसमीक्ष्यैतन्ने
दृशं वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ॥ अभिर्वाक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ २३ ॥ नाहं कामान्न संरंभा
न्न द्वेषान्नार्थकारणात् ॥ न हेतुवादा लोभा द्वाधर्मं जह्यां कथंचन ॥ २४ ॥ संप्रीतिभोज्या न्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ॥ न च संप्रीयसंराजन्न चैवापद्रता वयं
॥ २५ ॥ अकस्माद्वेष्टि वैराजन् जन्म प्रभृति पांडवान् ॥ प्रियानुवर्तिनो भ्रातृन् सर्वैः समुदितान् गुणैः ॥ २६ ॥ अकस्माच्चैव पार्थानां द्विपणं नोपपद्यते ॥ धर्मस्थिताः
पांडवेयाः कस्तान् किं वक्तुमर्हति ॥ २७ ॥ यस्तान् द्वेष्टि समाद्वेष्टि यस्ताननुसमामनु ॥ ऐकान्यमांगतं विद्वि पांडवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८ ॥ कामक्रोधानुवर्ती हियो मो
हाद्विरुत्सति ॥ गुणवंतं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषा धर्म ॥ २९ ॥ यः कल्याणगुणान् ज्ञातीन् मोहाल्लोभाद्विद्वसते ॥ सो जितात्मा ऽजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियं ॥ ३० ॥
अथ यो गुणसंपन्नान् हृदयस्या प्रियानपि ॥ प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१ ॥ सर्वमेतन्न भोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितं ॥ क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्यमिति
मेधीयते मतिः ॥ ३२ ॥ एवमुक्ता महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणं ॥ निश्चक्राम ततः शुभ्राद्धारतराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३ ॥ निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ॥
निवेशाय ययौ वेदमविदुरस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥ तमभ्यगच्छद्गोणश्चक्रपोभीप्सोथवाह्लिकः ॥ कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितं ॥ ३५ ॥ त ऊचुर्माधवं वीरं कु
रवो मधुसूदनं ॥ निवेदयामो वार्ष्णेय सरत्नां स्ते गृहान्वयं ॥ ३६ ॥ तानुवाच महातेजाः कौरवान् मधुसूदनः ॥ सर्वे भवंतो गच्छंतु सर्वा मे ऽपचितिः कृता ॥ ३७ ॥ याते
षुकुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितं ॥ अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८ ॥ ततः क्षत्ता ऽन्नपानानि शुचीनि गुणवंति च ॥ उपाहरदनेकानि केशवाय म
हात्मने ॥ ३९ ॥ तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान् मधुसूदनः ॥ वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः प्रथमं द्रविणान्यपि ॥ ४० ॥ ततो नुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव कासवः ॥ विदुरा
न्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवंति च ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णदुर्योधनसंवादे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७३ ॥

पूजा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

तंभुक्तवंतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रपहंनिर्बंधं अत्यन्ताभिनिवेशमित्यर्थः ॥ अनेयः अप्रापणीयः श्रेयसांकर्मणिषष्ठी ॥ ३ ॥ सर्वशंकितासर्वत्रविश्वासहीनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दत्तिजीविकां एतेयुद्धेनमसंरा
ज्यंदास्यंतोत्याशयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ पार्थिवंपृथ्वीसंबन्धिनं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रतिदेयंपरादृत्यदेयं व्यवसिताः निश्चिताः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तेत्वत्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ तंभुक्तवंतमाश्वस्तं निशायां विदुरो ब्रवीत् ॥ नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनंतव ॥ १ ॥ अर्थधर्मातिगोमंदः संरंभी च जनार्दन ॥ मानघोमा
नकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २ ॥ धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुरात्मा प्रग्रहंतः ॥ अनेयः श्रेयसां मंदो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३ ॥ कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रधु
क् सर्वशंकिता ॥ अकर्ता चारुतज्ञश्च त्यक्तधर्मा प्रियानृतः ॥ ४ ॥ मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इंद्रियाणामनीश्वरः ॥ कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः ॥ ५ ॥ एतैश्चा
न्यैश्च बहुभिर्दोषैरेव समन्वितः ॥ त्वयोच्यमानः श्रेयोपि संरंभान्न ग्रहीष्यति ॥ ६ ॥ भीष्मेद्रोणे कृपे कर्णेद्रोणपुत्रे जयद्रथे ॥ भूयसीं वर्तते दत्तिनशमे कुरुते मनः ॥
॥ ७ ॥ निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ॥ भीष्मेद्रोणमुखान्यार्थानशक्ताः प्रतिवीक्षितुं ॥ ८ ॥ सेनासमुदयं कृत्वा पार्थिवं मधुसूदन ॥ कृतार्थं मन्यते बाल
आत्मानमविचक्षणः ॥ ९ ॥ एकः कर्णः परान्जेतुं समर्थ इति निश्चितं ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः सशमं नोपयास्यति ॥ १० ॥ संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ॥
शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकांक्षिणः ॥ ११ ॥ न पांडवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितं ॥ इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकं ॥ १२ ॥ यत्र सूक्तं दुरुक्तं च
समं स्यान्मधुसूदन ॥ न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो वधिरेष्विव गायनः ॥ १३ ॥ अविजानत्सु मूढेषु निर्मयादिषु माधव ॥ न त्वं वाक्यं ब्रुवन् युक्तश्चांडालेषु द्विजो यथा ॥ १४ ॥
सोयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ॥ तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ १५ ॥ तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसां ॥ तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न
रोचते ॥ १६ ॥ दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां दुष्टचेतसां ॥ प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १७ ॥ अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रियोदर्पाच्च मोहितः ॥ वयोदर्पादमर्षा
च्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १८ ॥ बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ॥ त्वय्यस्य महती शंका न करिष्यति ते वचः ॥ १९ ॥ नेदमद्युधाशक्यमिंद्रेणापि सहामरैः ॥
इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ २० ॥ तेष्वेव मुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ॥ समर्थं मपि ते वाक्यमसमर्थं भाविष्यति ॥ २१ ॥ मध्येतिष्ठन् हस्यनीकस्य मं
दोरथाश्च युक्तस्य बलस्य मूढः ॥ दुर्योधनो मन्यते वीतभीतिः कृत्स्नामयेयं पृथिवी जितेति ॥ २२ ॥ आशंसते वै धृतराष्ट्रस्य पुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्यां ॥ तस्मि
न्शमः केवलो नोपलभ्यो बद्धं संतं मन्यते लब्धमर्थं ॥ २३ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ बद्धं भवदीयत्वेन प्रतिबद्धमपि लब्धमेव मन्यते ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीसिंहासना० द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥५॥ यथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पर्यस्तां अन्यथाभूतां ॥ ५ ॥
 पर्यस्तेयं पृथिवीकालपक्कादुर्योधनार्थं पांडवानयोद्धुकामाः ॥ समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २४ ॥ सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्तात्
 याराजानो हतसाराश्च कृष्ण ॥ तवोद्देगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रान्मुसंहताः सहकर्णेन वीराः ॥ २५ ॥ त्यक्त्वात्मानः सह दुर्योधनेन लष्टा योद्धुं पांडवान् सर्वयोधाः ॥ तेषां
 मध्ये प्रविशेथाय दत्त्वं न तन्मतं मम दाशार्हवीर ॥ २६ ॥ तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसां ॥ कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुर्कशन ॥ २७ ॥ सर्वथा त्वं महाबा
 हो देवैरपि दुरुस्सहः ॥ प्रभावं पौरुषं बुद्धिजानामितव शत्रुहन् ॥ २८ ॥ यामे प्रीतिः पांडवे पुत्रैः सा त्वयि माधव ॥ प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहं ॥ २९ ॥
 यामे प्रीतिः पुष्कराक्षत्वदर्शनसमुद्भवा ॥ सा किमाख्यायतनुभ्यमंतरात्मासि देहिनां ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि श्रीकृष्णविदु
 रसंवादे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥५॥ श्रीभगवानुवाच यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ॥ यथा वाच्यस्त्वद्विधेन भवतामद्विधः सुहृ
 त् ॥ १ ॥ धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ॥ तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥ २ ॥ सत्यं प्राप्तं च युक्तं वाप्येवमेव यथा त्वमां ॥ शृणुष्व अंगमने हेतुं वि
 दुरावहितो भव ॥ ३ ॥ दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरतां ॥ सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४ ॥ पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वासं सरथकुंजरां ॥ यो
 मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमं ॥ ५ ॥ धर्मकार्यं यतनं शक्त्या नो चेत्प्राप्नोति मानवः ॥ प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मेनास्ति संशयः ॥ ६ ॥ मनसा चिंतयन्प्रापं
 कर्मणानातिरोचयन् ॥ न प्राप्तोति फलं तस्येत्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ७ ॥ साहं यतिप्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ॥ कुरूणां संजयानां च संग्रामे विनशिष्यतां ॥ ८ ॥
 सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुथिता ॥ कर्णदुर्योधनरुता सर्वेत्येतदन्वयाः ॥ ९ ॥ व्यसने क्लिश्यमानं हियो मित्रं नाभिपद्यते ॥ अनर्थाय यथा शक्तितनूशंसं
 विदुर्बुधाः ॥ १० ॥ आकेशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्त्तयन् ॥ अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथा बलं ॥ ११ ॥ तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं ॥ या
 तं राष्ट्रं सहामात्योऽग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२ ॥ हितं हि धार्तराष्ट्राणां पांडवानां तथैव च ॥ पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिप्येह ममायया ॥ १३ ॥ हिते प्रयत्नमानं मां शंकेदु
 र्योधनो यदि ॥ तदयस्य च मे प्रीतिरा नृण्यं च भविष्यति ॥ १४ ॥ ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ॥ सर्वयत्नेन माध्यस्थ्यं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५ ॥

यतन्यतमानः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तनूशंसं अनर्थाय विदुरितिसंबंधः अनुनीयेत्यपि पाठः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ हितं कर्तुमिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ नाभिपद्यते नोपकरोति ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावादीपे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नक्षत्रसंपन्ना शरदिनिरभत्कात् ॥ १ ॥

नमां ब्रूयुरधर्मिष्ठामूढात्सुहृदस्तथा ॥ शक्तो नावारयत्कृष्णः संख्यांकुरुपांडवान् ॥ १६ ॥ उभयोः साधयन्नर्थमहमागतइत्युत ॥ तत्रयत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृ
ष्ववाच्यतां ॥ १७ ॥ मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयं ॥ न चेदादास्य ते बालो दिष्टस्य वशमेप्यति ॥ १८ ॥ अहापयन्पांडवार्थं यथावच्छ्रमं कुरुणां यदि चा
चरेयं ॥ पुण्यंच मे स्याच्चरितं महात्मन्मुच्यंश्च कुरुवामृत्युपाशात् ॥ १९ ॥ अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यांधर्मारामार्थवतीमहिंसां ॥ अवेक्षेरन् धीर्ताराष्ट्राः शमार्थं
मां च प्राप्तंकुरुवः पूजयेयुः ॥ २० ॥ न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ॥ क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे ऋगाः ॥ २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्येव
मुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ॥ शयने सुखसंस्पर्शे शिष्ये यदुसुखावहं ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भक्तपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये त्रिनवति
तमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा कथय तोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ॥ शिवानक्षत्रसंपन्ना साव्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥ धर्मार्थकामयु
क्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ॥ शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २ ॥ कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततजसः ॥ अकामस्येव कृष्णस्य साव्यतीयाय
शर्वरी ॥ ३ ॥ ततस्तु स्वरसंपन्नावहवः सूतमागधाः ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोपैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४ ॥ तत उत्थाय दाशार्हं क्रपभः सर्वसात्वतां ॥ सर्वमावश्यकंच
क्रेप्रातः कार्यजनार्दनः ॥ ५ ॥ कृतोदकानुजप्यः सद्गुताग्निः समलंकृतः ॥ ततश्चादित्यमुद्यंतमुपातिष्ठतमाधवः ॥ ६ ॥ अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापिसौव
लः ॥ संध्यां तिष्ठंतमभ्येत्य दाशार्हं मपराजितं ॥ ७ ॥ आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतं ॥ कुलंश्च भीष्मप्रमुखान् राज्ञः सर्वाश्च पार्थिवान् ॥ ८ ॥ त्वामर्थयंते गो
विंदो दिवि शक्रमिवामराः ॥ तावभ्यनंदद्गोविंदः साक्षात्परमवल्गुना ॥ ९ ॥ ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ॥ ददौ हिरण्यं वासांसि गाश्चाश्वाश्च परंतपः
॥ १० ॥ विस्तृज्य बहुरत्नानि दाशार्हं मपराजितं ॥ तिष्ठंतमुपसंगम्य वंदे सारथिस्तदा ॥ ११ ॥ ततो रथेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ॥ हयोत्तमयुजाशीघ्रमुपा
तिष्ठतदारुकः ॥ १२ ॥ तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ॥ महाभ्रघ्ननिर्घोपं सर्वरत्नविभूषितं ॥ १३ ॥ अग्निप्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ॥ कौ
स्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १४ ॥ कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ॥ आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनंदनः ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ उदकं स्नानाचमनादि अनुजप्यं संध्योपासनादिते उभे कृते येन सः कृतोदकानुजप्यः ॥ ६ ॥ तिष्ठंतं उपासीनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ चित्राश्वनेरथाश्व ॥ १९ ॥ संमृष्टदूरीकृतं संसिक्तं जलेनाप्लावितं चरजोयस्मान्तं अविभक्तिकंपदं ॥ २० ॥ एकपुष्कराः काहलाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

अन्वारुरोहदाशार्हविदुरः सर्वधर्मवित् ॥ सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वबुद्धिमतां वरं ॥ १६ ॥ ततोदुर्योधनः कृष्णशकुनिश्चापिसौबलः ॥ द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परंतपं ॥ १७ ॥ सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां चापरैरथाः ॥ पृष्ठतो नु ययुः कृष्णं गजैरश्वैरथैरपि ॥ १८ ॥ तेषां हि मपरिष्कारैर्युक्ताः परमवाजिभिः ॥ गच्छतां घोषिणश्चित्ररथाराजन्विरेजिरे ॥ १९ ॥ संमृष्टं संसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथं ॥ राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमान् श्रिया ज्वलन् ॥ २० ॥ ततः प्रयाते दाशार्हं प्रावाद्यं ते कपुष्कराः ॥ शंखाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ २१ ॥ प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ॥ परिवार्य रथं शौरैरगच्छंत परंतपाः ॥ २२ ॥ ततो न्ये बहुसाहस्रां विचित्राद्भुतवाससः ॥ असिप्रामायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ २३ ॥ गजाः पंचशतास्तत्र रथाश्चासन्सहस्रशः ॥ प्रायांतमन्वयुर्वीरिं दाशार्हं मपराजितं ॥ २४ ॥ पुरं कुरुणां संवृत्तं द्रुपुकामं जनार्दनं ॥ सैवालवृद्धं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिंदम ॥ २५ ॥ वेदिकामाश्रिता भिश्च समाक्रांता न्यनेकशः ॥ प्रचलंती वभारेण योपि द्भिर्भव नान्युत ॥ २६ ॥ स पूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन्मधुराः कथाः ॥ यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन् प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २७ ॥ ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ॥ सशंखैर्वैष्णुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २८ ॥ ततः सासमितिः सर्वा राज्ञाममिता तेजसां ॥ संप्राकंपत हर्षेण कृष्णा गमनकांक्षया ॥ २९ ॥ ततोभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ॥ श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमं ॥ ३० ॥ आसाद्य तु सभाद्वारं मृपभः सर्वसात्वतां ॥ अवतीर्य रथान्छौरैः कलासशिखरोपमात् ॥ ३१ ॥ नवमेघप्रतीकाशां ज्वलंतीमिव तेजसा ॥ महेंद्रमदनप्रख्यां प्रविवेश सभांततः ॥ ३२ ॥ पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ॥ ज्योतींष्यादित्यवद्राजन् कुरुप्राच्छादयन् श्रिया ॥ ३३ ॥ अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ॥ दृणयः कृतवर्मा चाप्यासनं कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३४ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ॥ आसनेभ्योऽचलन् सर्वे पूजयंतो जनार्दनं ॥ ३५ ॥ अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन् महायशाः ॥ ३६ ॥ उत्तिष्ठति महाराज धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ॥ तानिराजसहस्राणि समुत्तस्थुः स्मंततः ॥ ३७ ॥ आसनं सर्वतोभद्रं जांबूनदपरिष्कृतं ॥ कृष्णार्थं कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ३८ ॥ स्मयमानस्तुराजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ३९ ॥ तत्र केशवमानर्चुः सम्यगभ्यागतं सभां ॥ राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनं ॥ ४० ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥
तेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ आगतोस्मीतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कृपापरस्यसुखार्थेयत्नः अनुकंपापरदुःखदर्शनेत्रासः कारुण्यं परदुःखप्रहाणार्थेयत्नः आनृशंस्यं परदुःखाप्रदानं ॥ ६ ॥ असांप्रतंकृपादिभ्यो

तत्रतिष्ठन्सदाशार्होराजमध्येपरंतपः ॥ अपश्यदंतरिक्षस्थानृपीन्परपुरंजयः ॥ ततस्तानभिसंप्रेक्ष्यनारदप्रमुखानृपीन् ॥ ४१ ॥ अभ्यभाषतदाशार्होभीष्मंशांत
नवंशनैः ॥ पार्थिवींसमितिद्रष्टुमृपयोभ्यागतानृप ॥ ४२ ॥ निमंभ्यंतामासनैश्चसत्कारेणचभूयसा ॥ नैतेष्वनुपविष्टेषुशक्यंकेनचिदासितुं ॥ ४३ ॥ पूजाप्रयु
ज्यतामाशुमुनीनांभावितात्मनां ॥ ऋपीन्शांतनवोदध्वासभाद्वारमुपस्थितान् ॥ ४४ ॥ त्वरमाणस्ततोभृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ आसनान्यथमृष्टानिमहां
तिविपुलानिच ॥ ४५ ॥ मणिकांचनचित्राणिसमाजहुस्ततस्ततः ॥ तेषुतत्रोपविष्टेषुगृहीतार्घेषुभारत ॥ ४६ ॥ निपसादासनेकृष्णोराजानश्चयथासनं ॥ दुःशा
सनःसात्यकयेददावासनमुत्तमं ॥ ४७ ॥ विविंशतिर्ददौपीठंकांचनंरुतवर्मणे ॥ अविदूरेतुकृष्णस्यकर्णदुर्योधनावुभौ ॥ ४८ ॥ एकासनेमहात्मानौनिर्षादतु
रमर्षणौ ॥ गांधारराजःशकुनिर्गांधारैरभिरक्षितः ॥ ४९ ॥ निपसादासनेराजासहपुत्राविशांपते ॥ विदुरोमणिपीठतुशुक्लस्यर्धाजिनोत्तरे ॥ ५० ॥ संस्पृश
न्नासनंशौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ चिरस्यदृष्ट्वादाशार्होराजानःसर्वएवते ॥ ५१ ॥ अमृतस्येवंनाटप्यन्प्रेक्षमाणानार्दनं ॥ अतसीपुष्पसंकाशःपीतवासा
जनार्दनः ॥ ५२ ॥ व्यभ्राजतसभामध्येहेम्वोपहितोमणिः ॥ ५३ ॥ ततस्तूष्णींसर्वमासीद्गोविंदगतमानसं ॥ नतत्रकश्चित्किंचिद्वाव्याजहारपुमान्कचित् ॥
॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि श्रीकृष्णसभाप्रवेशे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ५५ ॥ वैशंपायन उवाच तेष्वसीने
पुसर्वेषुतूष्णींभूतेपुराजसु ॥ वाक्यमभ्याददेकृष्णःसुदंष्ट्रोदुंदुभिस्वनः ॥ १ ॥ जीमूतइवघर्मातिसर्वासंश्रावयन्सभां ॥ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्यसमभाषतमाधवः ॥ २ ॥
श्रीभगवानुवाच कुरुणांपांडवानांचशमःस्यादितिभारत ॥ अप्रणाशेनवीराणामेतद्याचितुमागतः ॥ ३ ॥ राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यंतवनैःश्रेयसंवचः ॥ विदि
तंत्येवतेसर्वेवेदितव्यमरिंदम ॥ ४ ॥ इदंत्यद्यकुलंश्रेष्ठंसर्वराजसुपार्थिव ॥ श्रुतवृत्तोपसंपन्नंसर्वैःसमुदितंगुणैः ॥ ५ ॥ कृपानुकंपाकारुण्यमानृशंस्यंचभारत ॥ त
थार्जवंक्षमासत्यंकुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६ ॥ तस्मिन्नेवंविधेराजनकुलेमहतितिष्ठति ॥ त्वन्निमित्तंविशेषेणनेहयुक्तमसांप्रतं ॥ ७ ॥

विपरीतं परस्यदुःखार्थेयत्नः परदुःखदर्शनेआह्लादः परस्यसुखनाशार्थेयत्नः परस्यदुःखसंपादनंकौटिल्यादिकंच तच्चायुक्तं ॥ ७ ॥

म.भा.टी.

॥१०२॥

वासेपुत्रादिषु आभ्यन्तरेषु जनुगृहादिषु ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कुरुष्वेवभवत्स्वेवनतुपांडवेषु ॥ ११ ॥ नदित्ससिकुलं न छेत्तुमिच्छसि त्वंचेदिच्छसीति पाठे कुरुन्स्थापयितुमिच्छसि तर्हि शमोनदुष्करः ॥ १२ ॥ १३ ॥ बलवत् अत्यंतं एषामेव अपिशब्द एवार्थः ॥ १४ ॥ शासनकांक्षिणः पुत्रान् शासितुमिच्छतस्तव ॥ १५ ॥ निष्फलं वैरं संविधत्स्व शमं कुरु ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरुणां कुरुसत्तम ॥ मिथ्या प्रचरतां तात वात्येषाभ्यन्तरेषु च ॥ ८ ॥ तेषु त्रास्तव कौरव्यदुर्योधनपुरोगमाः ॥ धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरंति नृशं
सवतु ॥ ९ ॥ अशिष्टागतमर्यादालोभेन हतचेतसः ॥ स्वेषु बंधुषु मुख्येषु तद्देव्यपुरुषर्षभ ॥ १० ॥ सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ॥ उपेक्ष्यमाणा कौरव्य
पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११ ॥ शक्या चेयं शमयितुं न चेदित्ससि भारत ॥ न दुष्करोत्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशांप
ते ॥ पुत्रान् स्थापय कौरव्यस्थापयिष्याम्यहंपरान् ॥ १३ ॥ आज्ञातवहिराजेंद्रकार्यापुत्रैः सहान्वयैः ॥ हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४ ॥ तव चैव हितं रा
ज्यां डवानामथो हितं ॥ शमे प्रयतमानस्य मम शासनकांक्षिणः ॥ १५ ॥ स्वयं निष्फलमालक्ष्य संविधत्स्व विशांपते ॥ सहायभूता भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६ ॥
कुतो नृपाः ॥ १७ ॥ यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च रूपः कर्णो विविंशतिः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तो यवाह्निकः ॥ १८ ॥ सैंधवश्च कलिंगश्च कांबोजश्च सुदक्षिणः ॥
युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २० ॥ सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ॥ कोनुतान्विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥ २१ ॥ लोकस्येश्वरतां भू
यः शत्रुभिश्चाप्यधृष्यतां ॥ प्राप्स्यसित्वममित्रघ्नसहितः कुरुपांडवैः ॥ २२ ॥ तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ॥ श्रेयांसश्चैव राजानः संधास्यंते परंतप
॥ २३ ॥ सत्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्यसि जीवितुं ॥ २४ ॥ एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथापुरा ॥ अखिलां भो
क्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५ ॥ एतैर्हि सहितः सर्वैः पांडवैः स्वैश्च भारत ॥ अन्यान् विजेष्यसे शत्रून्नेष्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६ ॥ तैरेवोपाजितां भूमिं भो
क्ष्यसे च परंतप ॥ यदिसंपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७ ॥ संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान् क्षयः ॥ क्षये चोभयतोरान्न कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८ ॥ पांडवै
र्निहतैः संख्येषु त्रैर्वापि महाबलैः ॥ यद्विदेयाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९ ॥ शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकांक्षिणः ॥ पांडवास्तावकाश्चैव तान् नक्षमहतो भ
यात् ॥ ३० ॥
॥ २२ ॥ पांडवैः सह संधास्यंते संधिकरिष्यंति ॥ २३ ॥ २४ ॥ अखिलां निष्कंटकां ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

उद्यो.पर्व

५

॥१०२॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रकृतिसत्त्वगुणं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ हार्दप्रीतिः आसीत्पूर्वबाल्ये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ स्थातास्थास्यति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ गुरोःगुरौ ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥ परिषदंधर्मज्ञसभां पुत्राःपांडवाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ आरुजतिहिनस्ति अनुकूलजानुकूलकूलमनुसृत्यजातान्वक्षादीन् ॥ ५० ॥ येषां ङवास्तूष्णीमासतेकालंनिर्वासभवद्गोराज्यांशंलब्धु
 नपश्येमकुरुन्सर्वान्पांडवांश्चैवसंयुगे ॥ क्षीणानुभयतःशूरान्त्रयिनोरथिभिर्हतान् ॥ ३१ ॥ समवेताःपृथिव्यांहिराजानोराजसत्तम ॥ अमर्षवशमापन्नानाश
 येयुरिमाःप्रजाः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मिराजन्निमंलोकंननश्येयुरिमाःप्रजाः ॥ त्वयिप्रकृतिमापन्नशेषःस्यात्कुरुनंदन ॥ ३३ ॥ शुक्लावदान्याहीमंतआर्याःपुण्याभि
 जातयः ॥ अन्यान्यसचिवाराजंस्तान्पाहिमहतोभयात् ॥ ३४ ॥ शिवेनेमेभूमिपालाःसमागम्यपरस्परं ॥ सहभुक्त्वाचपीत्वाचप्रतियांतुयथागृहं ॥ ३५ ॥ सुवा
 ससःस्रग्विणश्चसत्कृताभरतर्षभ ॥ अमर्षचनिराकृत्यवैराणिचपरंतप ॥ ३६ ॥ हार्दयत्पांडवेष्वासीत्यामेस्मिन्नायुपःक्षये ॥ तदेवतेभवत्वद्यसंधस्त्वभरतर्षभ ॥
 ॥ ३७ ॥ बालाविहीनाःपित्रातेत्वयैवपरिवर्धिताः ॥ तान्यालययथान्यायंपुत्रांश्चभरतर्षभ ॥ ३८ ॥ भवतैवहिरक्ष्यास्तेव्यसनेषुविशेषतः ॥ मातेधर्मस्तथैवार्थो
 नश्येतभरतर्षभ ॥ ३९ ॥ आहुस्त्वां पांडवाराजन्निवाद्यप्रसाद्यच ॥ भवतःशासनाहुःखमनुभूतंसहानुगैः ॥ ४० ॥ द्वादशेमानिवर्षाणिवनेनिर्व्युपितानिनः ॥
 त्रयोदशंतथाज्ञातैःसजनेपरिवत्सरं ॥ ४१ ॥ स्थातानःसमयेतस्मिन्पितेतिकृतनिश्चयाः ॥ नाहास्मसमयंताततच्चनोब्राह्मणाविदुः ॥ ४२ ॥ तस्मिन्नःसमयेति
 पृस्थितानांभरतर्षभ ॥ नित्यंसंक्लेशिताराजन्स्वराज्यांशंलभेमहि ॥ ४३ ॥ त्वंधर्ममर्थसंजानन्सम्यद्गुह्यातुमर्हसि ॥ गुरुत्वंभवतिप्रेक्ष्यबहून्क्लेशांस्तितिक्षमहे ॥
 ॥ ४४ ॥ सभवान्मातृपितृवदस्मासुप्रतिपद्यतां ॥ गुरोर्गरीयसीवृत्तिर्याचशिष्यस्यभारत ॥ ४५ ॥ वर्तामहेत्वयिचतांत्वंचवर्तस्वनस्तथा ॥ पित्रास्थापयितव्या
 हिवयमुत्पथमास्थिताः ॥ ४६ ॥ संस्थापयपथिष्वस्मांस्तिष्ठधर्मसुवर्त्मनि ॥ आहुश्चेमांपरिषदंपुत्रास्तेभरतर्षभ ॥ ४७ ॥ धर्मज्ञेषुसभासत्सुनेहयुक्तमसांप्रतं ॥
 यत्रधर्मोत्थधर्मेणसत्यंयत्रानृतेनच ॥ ४८ ॥ हन्यतेप्रेक्षमाणानांहतास्तत्रसभासदः ॥ विद्धोधर्मोत्थधर्मेणसभांयत्रप्रपद्यते ॥ ४९ ॥ नचास्यशल्यंकृतंतिवि
 द्वास्तत्रसभासदः ॥ धर्मएतानारुजतियथानघनुकूलजान् ॥ ५० ॥ येधर्ममनुपश्यंतस्तूष्णींध्यायंतआसते ॥ तेसत्यमाहुर्धर्म्यचन्याय्यंचभरतर्षभ ॥ ५१ ॥ श
 क्यंकिमन्यद्वक्तुंतेदानादन्यज्जनेश्वर ॥ ध्रुवंतुतेमहीपालाःसभायांयेसमासते ॥ ५२ ॥ धर्मार्थोसंप्रधार्यैवयदिसत्यंब्रवीम्यहं ॥ प्रमुंचेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रिया
 नुरुपर्षभ ॥ ५३ ॥

मिच्छंतितेसत्यंधर्म्यन्याय्यंचाहुः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ दाहितः जतुगृहे निरस्तो द्यूतेन राज्यादूरीकृतः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ परमोपधिः ऋहच्छ्रयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति० उद्यो० नै० भा० पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठमामन्युवशमन्वगाः ॥ पित्र्यं तेभ्यः प्रदायां शं पांडवेभ्यो यथोचितं ॥ ५४ ॥ ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुंक्ष्व भोगान् परंतप ॥ अजातशत्रुं जानीषे
 स्थितं धर्मसतां सदा ॥ ५५ ॥ सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां न राधिप ॥ दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ॥ ५६ ॥ इंद्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥
 सतत्र विवंसन् सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ॥ ५७ ॥ त्वन्मुखान करोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य सौवलेन जिहीर्षता ॥ ५८ ॥ राष्ट्राणि धनधान्यं
 च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ सतामवस्थां संप्राप्य रुणां प्रेक्ष्य सभां गतां ॥ ५९ ॥ क्षत्रधर्मादमेयात्मानाकंपतयुधिष्ठिरः ॥ अहंतुतवते पांचश्रेय इच्छामि भीरत ॥
 ॥ ६० ॥ धर्मादर्थान् सुखाच्चैव माराजन्नीनशः प्रजाः ॥ अनर्थमर्थमन्वानोऽप्यर्थं चानर्थमात्मनः ॥ ६१ ॥ लोभेऽतिप्रसृतात्पुत्रान्निगृहीष्व विशांपते ॥ स्थिताः शु
 श्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ॥ यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥ ६२ ॥ वैशंपायन उवाच तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ॥ नतत्र क
 थिदं हि वाचं प्राकामदग्रतः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनं पर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ वैशंपा
 यन उवाच तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ॥ स्तिमितात्पृष्ठो माण आसन् सर्वे सभासदः ॥ १ ॥ कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान् ॥ इति सर्वे म
 नोभिस्ते चिंतयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २ ॥ तथा ते पुच सर्वे पुतूष्णीं भूतेषु राजसु ॥ जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३ ॥ इमां मे सोपमां वाचं शृणु सत्याग्रशंकि
 तः ॥ तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४ ॥ राजा दंभोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् ॥ अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतं ॥ ५ ॥ सस्मनित्यं
 निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६ ॥ अस्तिकश्चिद्विशिष्टो वा महिषो वा भवेद्युधि ॥ शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो
 वापि शस्त्रभृत् ॥ ७ ॥ इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजापृथिवीमिमां ॥ दर्पेण महतामंतः कंचिदन्यमचिंतयन् ॥ ८ ॥ तंच वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ॥ प्रत्यपे
 धंत राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९ ॥ निषिध्यमानोऽप्यसकृत् पृच्छत्येव स वैद्विजान् ॥ अतिमानं श्रियामतंतमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १० ॥ तपस्विनो महात्मानो वे
 दुप्रत्ययदर्शिनः ॥ उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११ ॥ अनेकजयिनौ संख्येयौ वैपुरुषसत्तमौ ॥ तयोस्त्वं न समो राजन् भवितासि कदाचन ॥ १२ ॥

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वेदप्रत्ययदर्शिनः वेदजः प्रत्ययो ब्रह्मात्मैक्यापरोक्ष्यंत देवद्रष्टुंशीलं येषां ते ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ तप्यते ताभ्यामितिशेषः ॥ १५ ॥ षडंगिनीरथनागाश्वपादातराकटोद्वनी ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवमुक्तःसराजातुपुनःपप्रच्छतान्द्विजान् ॥ कृतौवीरौकजन्मानौकिंकर्माणौचकौचतौ ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाऊचुः तरोनारायणश्चैवतापसावितिनःश्रुतं ॥
आयातौमानुषेलोकेताभ्यांयुत्थस्वपार्थिव ॥ १४ ॥ श्रूयेतेतौमहात्मानौनरनारायणावुभौ ॥ तपोघोरमनिर्देश्यंतप्यतेगंधमादने ॥ १५ ॥ सराजामहतीसेनां
योजयित्वाषडंगिनीं ॥ अमृत्यमाणःसंप्रायाद्यत्रतावपराजितौ ॥ १६ ॥ सगत्वाविषमंघोरंपर्वतंगंधमादनं ॥ मृगयाणोन्वगच्छतौतापसौवनमांश्रितौ ॥
॥ १७ ॥ तौदृष्ट्वाक्षुत्पिपासाभ्यांरुशोधमनिसंततौ ॥ शीतवातातपैश्चैवकर्शितौपुरुपोत्तमौ ॥ १८ ॥ अभिंगम्योपसंगृह्यपर्यपृच्छदनामयं ॥ तमर्चित्वामूलफ
लैरासनेनोदकेनच ॥ १९ ॥ न्यमंत्रयेताराजानंकिंकार्यंक्रियतामिति ॥ ततस्तामानुपूर्वीसपुनरेवान्वकीर्तयत् ॥ २० ॥ बाहुभ्यामेजिताभूमिर्निहताःसर्वशत्र
वः ॥ भवद्भ्यांयुद्धमाकांक्षन्नुपयातोस्मिपर्वतं ॥ २१ ॥ आतिथ्यंदीयतामेतत्कांसितंमेचिरंप्रति ॥ नरनारायणावूचतुः अपेतक्रोधलोभोयमाश्रमोराजसत्त
म ॥ २२ ॥ नत्यस्मिन्नाश्रमेयुद्धंकुतःशस्त्रंकुतोत्तुजुः ॥ अन्यत्रयुद्धमाकांक्षवहवःक्षत्रियाःक्षितौ ॥ २३ ॥ रामउवाच उच्यमानस्तथापिस्मभूषएवाभ्य
भाषत ॥ पुनःपुनःक्षम्यमाणःसांतव्यमानश्चभारत ॥ २४ ॥ दंभोद्भवोयुद्धमिच्छन्नाद्वयत्येवतापसौ ॥ ततो नरस्त्विषीकाणांमुष्टिमादायभारत ॥ २५ ॥ अब्रवी
देहियुद्धास्वयुद्धकामुकक्षत्रिय ॥ सर्वशस्त्राणिचादत्स्वयोजयस्वचवाहिनीं ॥ २६ ॥ अंहंहितेविनेप्यामियुद्धश्रद्धामितःपरं ॥ दंभोद्भवउवाच यद्येतदस्त्र
मस्मासुयुक्तंतापसमन्यसे ॥ २७ ॥ एतेनापित्वयायोत्स्येयुद्धार्थीत्यहमागतः ॥ रामउवाच इत्युक्त्वाशरवर्षेणसर्वतःसमवाकिरत् ॥ २८ ॥ दंभोद्भवस्ता
पसंतंजिघांसुःसहसैनिकः ॥ तस्यतानस्यतोघोरानिपून्परतनुच्छिदः ॥ २९ ॥ कदर्थीकृत्यसमुनिरिषीकाभिःसमार्पयत् ॥ ततोस्मैप्रास्तृजद्वोरमैषीरुमपरा
जितः ॥ ३० ॥ अस्त्रमप्रतिसंधेयंतदद्भुतमिवाभवत् ॥ तेषामक्षीणिकर्णांश्वनासिकाश्चैवमायया ॥ ३१ ॥ निमित्तवेधीसमुनिरिषीकाभिःसमार्पयत् ॥ सदृ
ष्ट्वाश्वेतमाकाशमिषीकाभिःसमाचितं ॥ ३२ ॥ पादयोन्यपतद्राजास्वस्तिमेस्त्वितिचाब्रवीत् ॥ तमब्रवोन्नरोराजन्शरण्यःशरणैपिणां ॥ ३३ ॥ ब्रह्मण्योभवध
र्मात्माचाचस्मैवंपुनःकृथाः ॥ नैतादृक्पुरुषोराजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३४ ॥ मनसानृपशार्दूलभवेत्परपुरंजयः ॥ माचदर्पसमाविष्टःक्षेप्सीःकांश्चित्कथंचन
॥ ३५ ॥ अल्पोयांसंविशिष्टंवातत्तेराजन्समाहितं ॥ कृतप्रज्ञोवीतलोभोनिरहंकारआत्मवान् ॥ ३६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥ काकुदीकमित्यादयोटावस्त्रजातयः येनाश्रेणाभिभूतारथंगजादीनांककुद्येवशेरनेतत्काकुदीकंप्रस्थापनं नाम येनशुकनलिकान्यायेनअजयेपिभयदर्शिनोहयरथादिपादेषुगाढं
श्लिष्यंतिनतृशुकंमोहनं नाम येनस्यगनगरं पश्यतिनेत्राकंउन्मादनं नाम येनक्षिप्रमात्रेणानुविद्धास्त्रासात्शंकुन्मूत्रंस्ववंतिनतृअक्षिसंतर्जनंत्रासनं नाम संतानंअविच्छेदेनशस्त्राणांवृष्टिकरंएन्द्रादिदिव्यं नर्तकंनर्त

दांतःक्षान्तोमृदुःसौम्यःप्रजाःपालयपार्थिव ॥ मास्मभूयःक्षिपेःकंचिद्विदित्वावलावलं ॥ ३७ ॥ अनुज्ञातःस्वस्तिगच्छमेवंभूयःसमाचरः ॥ कुशलं ब्राह्मणान्
च्छेरावयोर्वचनाद्दृशं ॥ ३८ ॥ ततोराजातयोःपादावभिवाद्यमहात्मनोः ॥ प्रत्याजगामस्वपुरंधर्मचैवाचरद्दृशं ॥ ३९ ॥ सुमहच्चापितत्कर्मयन्त्रेणकृतंपुरा ॥
ततो गुणैःसुबहुभिःश्रेष्ठो नारायणोभवत् ॥ ४० ॥ तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठेगांडीवेखनयुज्यते ॥ तावत्त्वंमानमुत्सृज्यगच्छराजन्यनंजयं ॥ ४१ ॥ काकुदीकंशुकंन
कमक्षिसंतर्जनंतथा ॥ संतानंनर्तकंघोरमास्यमोदकमष्टमं ॥ ४२ ॥ एतैर्विद्धाःसर्वएवमरणंयांतिमानवाः ॥ कामक्रोधौलोभमोहौमदमानौतथैवच ॥ ४३ ॥
मात्सर्याहंरुतीचैवक्रमादेतउदाहृताः ॥ उन्मत्ताश्चविचेष्टनेनष्टसंज्ञाविचेतसः ॥ ४४ ॥ स्वपंतिचपुर्वंतचछर्दयंतिचमानवाः ॥ मूत्रयंतचसतंतंरुदंतिचहंसं
तिच ॥ ४५ ॥ निर्मातासर्वलोकानामीश्वरःसर्वकर्मवित् ॥ यस्यनारायणोबंधुरर्जुनोदुःसहोयुधि ॥ ४६ ॥ कस्तमुत्सहतंजंतुंत्रिपुलोकैषुभारत ॥ वीरंकपिध्व
जंजिष्णुंयस्यनास्ति समोयुधि ॥ ४७ ॥ असंख्येयागुणाःपार्थेतद्विशिष्टोजनार्दनः ॥ त्वमेवभूयोजानासिकुंतीपुत्रंधनंजयं ॥ ४८ ॥ नरनारायणोयौतौतावेवा
र्जुनकेशवौ ॥ विजानीहिमहाराजप्रवीरौपुरुषोत्तमौ ॥ ४९ ॥ यद्येतदेवंजानासिनचमामभिशंकसे ॥ आर्यामतिंसमास्थायशाम्यभारतपांडवैः ॥ ५० ॥ अथ
चेन्मन्यसेश्रेयो नमेभेदोभवेदिति ॥ प्रशाम्यभरतश्रेष्ठमाचयुद्धेमनःकथाः ॥ ५१ ॥ भवतांचकुरुश्रेष्ठकुलंवहुमतंभुवि ॥ तत्तथैवास्तुभद्रंतेस्वार्थमेवोपचितय
॥ ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिदंभोद्रवोपाख्यानेषण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ ५३ ॥ वैशंपायनउवाच जामदग्न्यव
चःश्रुत्वाकण्वोपिभगवानृषिः ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ५४ ॥ कण्वउवाच अक्षयश्चाव्ययश्चैवब्रह्मालोकपितामहः ॥ तथैवभगवंतौ
तौनरनारायणावृषी ॥ २ ॥ आदित्यानांहिसर्वेपांविष्णुरेकःसनातनः ॥ अजय्यश्चाव्ययश्चैवशाश्वतःप्रभुरीश्वरः ॥ ३ ॥

नकरपैशाचं घोरंकदनकरंराक्षसं आस्यमोदकंयेनाभिहताःमुखेपाषाणंदत्त्वामरणार्थमेवप्रतिष्ठतेतत्याम्यं नाम अत्रैवउन्मत्ताश्चेतिश्लोकोक्तादोषायथायोग्यंसंबंधनीयाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इतिउद्यो० नै० भा० षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ ५३ ॥ जामदग्न्येति ॥ १ ॥ अव्ययःअपचयशून्यः ॥ २ ॥ प्रभवत्यस्मादितिप्रभुर्जगतउपादानकारणंघटस्यैवमृत्तिः ॥ ३ ॥

निमित्तमरणाइतिनाशवंतइत्यर्थः पाठांतरेनिमित्तकारणानिचक्रचीवरकुलालादिस्थानीयानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तरुणाइति भोगकालेयुद्धेनमरणंमाप्राप्नुवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ बलं सैन्यं बलिनां
औरसवलतांबलंसामर्थ्यनभवति ॥ १० ॥ मातलेरिति हासमितिसंबंधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ उच्छ्रितानांमहत्तयाख्यातानां ॥ १५ ॥ १६ ॥ चक्षुषाज्ञानेनविचितौअन्वेषितौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

निमित्तमरणाश्चान्येचंद्रसूर्यौमहीजलं ॥ वायुरग्निस्तथाकाशंग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४ ॥ तेचक्षयांतेजगतोहित्वालोकत्रयंसदा ॥ क्षयंगच्छंतिवैसर्वेसृज्यंते
चपुनःपुनः ॥ ५ ॥ मुहूर्तमरणास्त्वन्येमानुपास्यगपक्षिणः ॥ तैर्यग्योन्यश्चयैचान्येजीवलोकचरास्तथा ॥ ६ ॥ भूयिष्ठेनतुराजानःश्रियंभुक्तायुपःक्षये ॥ तरुणाः
प्रतिपद्यंतेभोक्तुंसुरुतदुष्कृते ॥ ७ ॥ सभवान्धर्मपुत्रेणशमंकर्तुमिहार्हति ॥ पांडवाःकुरवश्चैवपालयंतुवसुंधरां ॥ ८ ॥ बलवानहमित्येवनमंतव्यंसुयोधन ॥
बलवंतोयलिभ्योहिदृश्यंतेपुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ नवलंबलिनांमध्येवलंबवतिकौरव ॥ बलवंतोहितेसर्वेपांडवादेवविक्रमाः ॥ १० ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपु
रातनं ॥ मातलेर्दातुकामस्यकन्यामृगयतोवरं ॥ ११ ॥ मतस्त्रिलोकराजस्यमातलिर्नामसारथिः ॥ तस्यैकैवकुलेकन्यारूपतोलोकविश्रुता ॥ १२ ॥ गुणकेशी
तिविख्यातानाम्नासादेवरूपिणी ॥ श्रियाचवपुपाचैवस्त्रियोन्याःसाऽतिरिच्यते ॥ १३ ॥ तस्याःप्रदानसमयंमातलिःसहभार्यया ॥ ज्ञात्वाविमन्शराजंस्तत्परः
परिचितयन् ॥ १४ ॥ धिक्स्वत्वलघुशीलानामुच्छ्रितानांयशस्विनां ॥ नराणांमृदुमत्वानांकुलेकन्याप्ररोहणं ॥ १५ ॥ मातुःकुलंपितृकुलंयत्रचैवप्रदीयते ॥ कु
लत्रयंसंशयेतंकुरुतेकन्यकासतां ॥ १६ ॥ देवमानुपलोकौद्वौमानुपेणैवचक्षुषा ॥ अवगाह्यैवविचितौनचमेरोचतेवरः ॥ १७ ॥ कण्वउवाच नदेवा
न्नैवदितिजान्नगंधर्वान्नमानुपान् ॥ अरोचयद्वरकृततथैवबहुलानृपीन् ॥ १८ ॥ भार्ययानुसंसंभ्यसहरात्रौसुधर्मया ॥ मातलिर्नागलोकायचकारगमनेम
ति ॥ १९ ॥ नमेदेवमनुष्यपुगुणकेश्याःसमोवरः ॥ रूपतोदृश्यतेकश्चिन्नागेपुभविताध्रुवं ॥ २० ॥ इत्यामंभ्यसुधर्मांसकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं ॥ कन्यांशिरस्यु
पाघ्नायप्रविवेशमहीतलं ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिमातलिवरान्वेषणेसप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥
कण्वउवाच मातलिस्तुब्रजन्मार्गेनारदेनमहर्षिणा ॥ वरुणंगच्छताद्रुंसमागच्छद्यहच्छया ॥ १ ॥ नारदोथाब्रवीदेनंकभवान्गंतुमुद्यतः ॥ स्वेनवासू
तकार्येणशासनाद्वाशतकृतोः ॥ २ ॥ मातलिर्नारदेनैवंसंपृष्टःपथिगच्छता ॥ यथावत्सर्वमाचष्टस्वकार्यंनारदंप्रति ॥ ३ ॥ तमुवाचाथसमुनिर्गच्छावःसहिता
विति ॥ सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतोदिवः ॥ ४ ॥ ॥ २१ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभागवतभावदीपेसप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ मातलिरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ यंतुः यन्तरमातलिप्रति ॥ ९ ॥ १० ॥ गोपतेः वारिपतेः भूवाग्वारिषुगौर्मतेतिविश्वः ॥ ११ ॥ १२ ॥ द्वितीयांसोमपुत्री तया अदित्याः पुत्रः सूर्यः श्रेष्ठः कृतः भर्ता कृतः ॥ १३ ॥ वारुण्यं वारुण्याः सुरायाः इदं वारुण्यं सुगविद्यते ये पाते सुराः ॥ १४ ॥ १५ ॥ विवर्तते प्रक्षिमान्यपि पुनः पुनः प्रहर्तुर्हस्तमायांति ॥ १६ ॥ जात्यः जानीयाः पूर्वदेवतानि पूर्वदेवाः दैत्याः सर्वेति पाठे निर्मिताः निश्चयेन प्रक्षिप्ताः ॥ १७ ॥ अग्निरिति हविष्मताः अग्निना आविद्धं रुद्रं विष्णुचक्रजमप्यत्र भयं नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ गांडीमयद्वायुः पशुविशेषः तस्य विकारो गांडीमयः तस्य हि पशूनां वा पृष्ठवंशस्य धनुः कर्तुं शक्यं य

अहंते सर्वमाख्यास्येदर्शयन्वसुधानलं ॥ दृष्ट्वा तत्र वरं कंचिद्रोचयिष्यावमातले ॥ ५ ॥ अवगात्य तु तौ भूमिमुभौ मातलिनारदौ ॥ ददृशाते महात्मानौ लोकपाल मपांपतिं ॥ ६ ॥ तत्र देवर्षिः सदृशीं पूजां संप्राप नारदः ॥ महेंद्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥ तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवंतौ निवेद्य ह ॥ वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८ ॥ नारदः सर्वभूतानां भर्तृभूमिनिवासिनां ॥ जानंश्चकार व्याख्यानं यंतुः सर्वमशेषतः ॥ ९ ॥ नारद उवाच दृष्टस्ते वरुणः सूतपुत्र पौत्रसमावृतः ॥ पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतो भद्रं हृदि मत् ॥ १० ॥ एष पुत्रो महाप्रज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ॥ एष वै शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११ ॥ एषो स्य पुत्रो भिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ॥ रूपवान् दर्शनीयश्च सोमपुत्र्यावृतः पतिः ॥ १२ ॥ ज्योत्स्ना काली तियामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियं ॥ अदित्याश्चैव यः पुत्रो ज्येष्ठः श्रेष्ठः कृतः स्मृतः ॥ १३ ॥ भवनं पश्य वारुण्यं यदेतत्सर्वकांचनं ॥ यत्प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४ ॥ एतानि ह तराज्यानां दैतेयानां स्ममातले ॥ दीप्यमानां निदृश्यंते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५ ॥ अक्षयाणि किलैतानि विवर्तते स्म मातले ॥ अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६ ॥ अत्र राक्षसजात्यश्च दैत्यजात्यश्च मातले ॥ दिव्यप्रहरणाश्वासनपूर्वदेवतनिर्मिताः ॥ १७ ॥ अग्निरपि महाचिप्मान् जागर्ति वारुणे हृदे ॥ वैष्णवं च क्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८ ॥ एष गांडीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ॥ रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गांडिवंधनुः ॥ १९ ॥ एष कृत्ये समुत्पन्नं तत्तद्धारयते बलं ॥ सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवः ॥ २० ॥ अशास्यानपि शास्ये परक्षो बंधुपुराजसु ॥ सृष्टः प्रथमतश्चंडो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥ एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणां महच्चक्रेण भासितं ॥ पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयं ॥ २२ ॥

तः गांडीमयत्वादेव तद्गांडीवं नाम धनुरभूत् गांडीशब्दाद्विकारार्थो वप्रत्ययः कल्प्यत इति भावः गांडीवज्रग्रंथिस्तन्मय इत्यन्ये ॥ १९ ॥ एष चापः कृत्ये अभेद्य भेदने तत्तत्तावत्तावत्प्राणेन बलेन सर्वदालक्ष चापतुल्यबलोप्ययंचापः कार्यकालेऽधिकबलोपि भवतीत्यनंतबल इत्यर्थः ॥ २० ॥ रक्षोबंधुपुराक्षस्तुल्येषु ॥ २१ ॥ एतच्छस्त्रं धनुः चक्रेण चक्रादपि एतच्छास्त्रं नरेन्द्राणां महच्छुक्रेण भाषितमिति पाठेनीति शास्त्रं शुक्रेण काव्येन छत्रेणेति वा पाठः ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ मूर्च्छितंअभिभूतंआवृतमितियावत् येनहेतुनाजनोस्यदर्शनंनार्छतिनप्राप्नोति ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥७॥ एतदिति ॥ १ ॥
 अद्भिःसमंप्राप्ताभ्रजलवेगेनानीताः ॥ २ ॥ व्यापारेणयत्नेनधृतःमर्यादायांस्थापितः अन्यथासद्यःकृत्स्नंसमुद्रंलोकांश्वदहेत् आत्मानंनिबद्धं देवैरितिशेषः समबुद्ध्यतअग्निरित्यर्थः धृतात्मेतिसंधिरार्थः ॥ ३ ॥
 निहितंस्थापितं अतःसोमस्येति कंदुकाकारंभूगोलंप्रदक्षिणीकुर्वतःसूर्यस्यसोमस्यवाकेनचिद्गोलप्रदेशेनआवरणात्कदाचिददर्शनंभवति सैवतेषांरात्रिःयेतुगोलस्यशिरसिअधस्ताच्चतिष्ठंतितेसर्वदेवसूर्यादी
 न्यक्ष्यंति तत्रजलमयंचंद्रमंडलंसूर्यरश्मिभिस्सैजसैःप्रकाश्यते तयोश्चयथायथाविप्रकर्षःतथातथाऽधिकंचंद्रोऽवभासते यथायथासन्निकर्षःतथातथाधिकंसूर्यपुरोवर्तिभिरग्न्यादिभिर्देवताभिस्तिरोधीयते

एतत्सलिलराजस्यछत्रंछत्रगृहेस्थितं ॥ सर्वतःसलिलंशीतंजीमूतइववर्षति ॥ २३ ॥ एतच्छत्रात्परिभ्रष्टंसलिलंसोमनिर्मलं ॥ तमसामूर्च्छितंभातियेननार्छ
 तिदर्शनं ॥ २४ ॥ बहून्यद्भुतरूपाणिद्रष्टव्यानीहमातले ॥ तवकार्याविरोधस्तुतस्माद्गच्छावमाचिरं ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि
 मातलिवरान्वेषणेअष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥७॥ नारदउवाच एतत्तुनागलोकस्यनाभिस्थानेस्थितंपुरं ॥ पातालमिति विख्यातंदैत्यदान
 वसेवितं ॥ १ ॥ इदमद्भिःसमंप्राप्तायेकेचिद्भुविजंगमाः ॥ प्रविशंतोमहानादंनदंतिभयपीडिताः ॥ २ ॥ अत्रासुरोग्निःसततंदीप्यतेवारिभोजनः ॥ व्यापारेण
 धृतात्मानंनिबद्धंसमबुद्ध्यत ॥ ३ ॥ अत्रामृतंसुरैःपीत्वानिहितंनिहतारिभिः ॥ अतःसोमस्यहानिश्चद्विधैवप्रदृश्यते ॥ ४ ॥ अत्रादित्योहयशिराःकालेपर्वणि
 पर्वणि ॥ उत्तिष्ठतिसुवर्णाख्यंवाग्भिरापूरयन्जगत् ॥ ५ ॥ यस्मादलंसमस्तास्ताःपतंतिजलमूर्त्तयः ॥ तस्मात्पातालमित्येवख्यायतेपुरमुत्तमं ॥ ६ ॥ ऐरावणोस्मा
 त्सलिलंगृहीत्वाजगतोहितः ॥ मेघेष्वामुंचतेशीतंयन्महेंद्रःप्रवर्षति ॥ ७ ॥ अत्रनानाविधांकारास्तिमयोनैकरूपिणः ॥ अप्सुसोमंप्रभांपीत्वावसंतिजलचारिणः
 ॥ ८ ॥ अत्रसूर्यांशुभिर्भिन्नाःपातालतलमाश्रिताः ॥ मृताहिदिवसेसूतपुनर्जीवंतिवैनिशि ॥ ९ ॥ उदयन्नित्यशश्चात्रचंद्रमारश्मिवाद्भुभिः ॥ अमृतंसृष्ट्यसंस्प
 र्शात्संजीवयतिदेहिनः ॥ १० ॥ अत्रतेधर्मनिरताबद्धाःकालेनपीडिताः ॥ दैतेयानिवसंतिस्मवासवेनल्लतश्रियः ॥ ११ ॥

स्मदृष्ट्या एतदेवाभिलक्ष्यप्रथमांपिवनेवद्वितीयांपिवनेरविरित्यादिशाम्प्रवृत्तं पानंचेहसान्निध्यादाप्यायनमात्रं पातालनाभिस्थानांतुमेरुशिखरस्थानामिवसर्वदासंपूर्णएवचंद्रोवभासते तदृश्यप्रदेशोऽग्न्या
 यावरणाभावात् अतःस्थानांतुचंद्रस्यह्लासदृष्टीप्रदृश्यतेइतिविरुद्धलक्षणयानदृश्यतेइत्यर्थः नदृश्यतेइत्येवपाठोलेखकप्रमादाद्भूयोवा ॥ ४ ॥ आदित्योऽदिनेःपुत्रोविष्णुर्हयग्रीवरूपीसुवर्णाख्यंजगत्वेदह
 पोनामात्मकःप्रपंचः नामवाङ्मवेदइत्यादिश्रुतेः तंवाग्भिरापूरयन्उत्तिष्ठतिवेदाध्यायिनां ध्वनिंउपबृंहयितुमाविर्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ जलमूर्त्तयश्चंद्राद्याःपतंतिचंद्रकांतवज्जलंस्ववंति अतोयंपतज्जलइतिवक्तव्ये
 पातालइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रदेशांतरंगत्वाह अत्रसूर्यांशुभिरिति दिवसेऽस्मदीयरात्रौ निशिअस्मदीयदिवसे ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ स्वाध्यायान्नायवेदपाठः ॥ १३ ॥ गोव्रतंव्याचष्टे यत्रेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ आप्रजानानिसर्गात्प्रजोत्पत्तिमारभ्य ॥ १७ ॥ जातिजन्म निसर्गस्वभावं ततः पूर्वमुत्पन्नस्य कस्यचिदभावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० ऊनशततमोऽध्यायः ॥ १९॥ ॥७॥ ॥७॥ हिरण्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अत्रभूतमतिर्नामसर्वभूतमहेश्वरः ॥ भूतयेसर्वभूतानामचरत्तपउत्तमं ॥ १२ ॥ अत्रगोव्रतिनोविप्राः स्वाध्यायान्नायकर्षिताः ॥ त्यक्तप्राणजितस्वर्गानिवसंतिमहर्षयः ॥ १३ ॥ यत्रतत्रशयोनित्यं येन केनचिदाशितः ॥ येन केनचिदाच्छन्नः सगोव्रतइहोच्यते ॥ १४ ॥ एरावणो नागराजो वामनः कुमुदोजनः ॥ प्रसूताः सुप्रतीकस्यवंशे वारणसत्तमाः ॥ १५ ॥ पश्ययद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ॥ वरयिष्यामि तंगत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ १६ ॥ अंडमेतज्जलन्यस्तंदीप्यमानमिव श्रिया ॥ आप्रजानानिसर्गाद्वैनोद्विद्यतिनसर्पति ॥ १७ ॥ नास्यजातिनिसर्गवाक्यमानं शृणोमिवै ॥ पितरं मातरं चापि नास्यजानाति कश्चन ॥ १८ ॥ अतः किल महानग्निरंतकाले समुत्थितः ॥ धस्यते मातले सर्वत्रैलोक्यं सचराचरं ॥ १९ ॥ मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वानारदस्याथभाषितं ॥ न मे त्ररोचते कश्चिदन्यतो ब्रजमाचिरं ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुवर्तमानेऽध्यायः ॥ १९॥ ॥७॥ नारद उवाच ॥ हिरण्यपुरमित्येतत्स्यात्पुरवरं महत् ॥ दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणां ॥ १ ॥ अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ मयेन मनसा स्तृप्तं पातालतलमाश्रितं ॥ २ ॥ अत्र माया सहस्राणि विकुर्वाणामहौजसः ॥ दानवानिवसंति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३ ॥ नैतेश्चक्रेण नान्येन यमेन वरुणेन वा ॥ शक्यं ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४ ॥ असुराः कालखंजाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ॥ नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ॥ ५ ॥ दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वातवेगपराक्रमाः ॥ मायावीर्योपसंपन्नानिवसंत्यत्र मातले ॥ ६ ॥ निवातकवचानामदानवा युद्धदुर्मदाः ॥ जानासि च यथा शक्रो नैतान् शक्नोति बाधितुं ॥ ७ ॥ बहुशो मातले त्वंच तव पुत्रश्च गोमुखः ॥ निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८ ॥ पश्य वैश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ॥ कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९ ॥ वैदूर्यमणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि च ॥ अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १० ॥ पार्थिवानीव चाभांति पद्मरागमयानि च ॥ शैलानीव च हृश्यंते दारवाणीव चाप्युत ॥ ११ ॥ सूर्यरूपाणि चाभांति दीप्ताग्नि सदृशानि च ॥ मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निविडानि च ॥ १२ ॥ नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ॥ गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३ ॥

शैलानि शिलामयानि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अक्कीडान्कीडास्थानानि ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ आत्मानं अहिंसापरं जानामि हिंसात्मनां तथा हिंसात्मकमनं हिंसाप्रधानानां दैत्यानां कमनं अपेक्षणीयं च हिंसोदकं तया जानामि अन्येतुदित्सात्मकमलं
तथेति पाठं प्रकल्प्य दित्सात्मकं दानेच्छाप्रचुरं अलं अत्यर्थं इति व्याचक्षते ॥ १९ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ अयमिति ॥ १॥ २ ॥

आक्कीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनाभ्युत ॥ रत्नवंति महार्हाणि भाजना न्यासना निच ॥ १४ ॥ जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रसवणानि च ॥ कामपुष्पफलांश्चापि
पादपाङ्कामं चारिणः ॥ १५ ॥ मातलेकश्चिदत्रापिरुचिरस्तेवरो भवेत् ॥ अथवा न्यांदिशं भूमेर्गच्छावयदि मन्यसे ॥ १६ ॥ मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथा
विधं ॥ देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसां ॥ १७ ॥ नित्यानुषक्तवैराहिभ्रातरो देवदानवाः ॥ परपक्षेण संबंधं रोचयिष्याम्यहं कथं ॥ १८ ॥ अन्यत्र साधुग
च्छावद्रष्टुं नार्हामि दानवान् ॥ जानामितवचात्मानं हिंसात्मकमनं तथा ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि मातलिवरान्वेषणे शतत
मोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ११ ॥ नारद उवाच अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिरां ॥ विक्रमे गमने भारे नैवामस्ति परिक्षमः ॥ १ ॥ वैनतेय सुतैः सू
तपद्भिस्तं तमिदं कुलं ॥ सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २ ॥ सुरुचापक्षिराजेन सुबलेन च मातले ॥ वर्धितानि प्रसृत्या वै विनता कुलकर्तृभिः ॥ ३ ॥ पक्षि
राजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ॥ कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४ ॥ सर्वे ते तं श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ॥ सर्वे श्रियमभीप्सं तोधारयं
ति बलान्भ्युत ॥ ५ ॥ कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ॥ ज्ञाति संक्षयकर्तृत्वाद्वा ह्यण्यं न लभन्ति वै ॥ ६ ॥ नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ॥
मातले श्लाघ्यमेतद्विकुलं विष्णुपरिग्रहं ॥ ७ ॥ दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणं ॥ हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव सदा गतिः ॥ ८ ॥ सुवर्णचूडानागाशीदारुण
श्रृङ्गतुंडकः ॥ अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुंडली ॥ ९ ॥ पंकजिह्वज्जिह्विकं भोवैनं योऽथ वामनः ॥ वातवेगो दिशा च क्षुर्निमेषोऽनिमिपस्तथा ॥ १० ॥ त्रि
रावः सप्त रावश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ॥ दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः पद्मकेतनः ॥ ११ ॥ सुमुखश्चित्रकेतुश्च चित्रवर्हस्तथानघः ॥ मेघल्लकुमुदोदक्षः सर्पातः सो
मभोजनः ॥ १२ ॥ गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरांतकः ॥ विष्णुधर्मा कुमारश्च परिवर्हो हरिस्तथा ॥ १३ ॥ सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ॥ मालयो मात
रिश्वाच निशाकरदिवाकरौ ॥ १४ ॥ एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ॥ प्राधान्यतस्ते यशसा कीर्तिताः प्राणिनश्च ये ॥ १५ ॥

प्रसृत्या प्रकृष्टगत्या जवेन दृढमंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ निर्घृणाः निर्दयाः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयभारतभा० एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥३॥ इदंरसातलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ वदनात्मुखादुदतिष्ठत् तेनमुखजेनब्राह्मणेनतस्याएककुलत्वं यथोक्तं ब्राह्मणाश्वैवगावश्चकुलमेकैद्विधाकृतमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ फेनेनपुष्पितस्येवश्वेतस्यास्यपर्यंतंतीरप्रदेशंफेनेनैवानुवेष्टितंपिबंतःसादरमवलोकयंतएववसंतिनेनैवफेनपाइत्युच्यंते ॥ ५ ॥ एतेभ्योऽन्येफे

यद्यत्रनरुचिःकाचिदेहिगच्छावमातले ॥ तंनयिष्यामिदेशंत्वांवरंयत्रोपलप्स्यसे ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिमातलिवरान्वे षणेएकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥३॥ नारदउवाच इदंरसातलंनामसप्तमंपृथिवीतलं ॥ यत्रास्तेसुरभिर्मातागवाममृतसंभवा ॥ १ ॥ क्ष रंतीसततंक्षीरंपृथिवीसारसंभवं ॥ षण्णांरसानांसारेणरसमेकमनुत्तमं ॥ २ ॥ अमृतेनाभितृप्तस्यसारमुद्गिरतःपुरा ॥ पितामहस्यवदनादुदतिष्ठदनिंदिता ॥ ३ ॥ यस्याःक्षीरस्यधारायानिपतंत्यामहीतले ॥ हृदःकृतःक्षीरनिधिःपवित्रंपरमुच्यते ॥ ४ ॥ पुष्पितस्येवंफेनेनपर्यंतमनुवेष्टितं ॥ पिबंतोनिवसंत्यत्रफेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५ ॥ फेनपानामतेख्याताःफेनाहाराश्चमातले ॥ उग्रेतपसिवर्तंतेयेषांविभ्यतिदेवताः ॥ ६ ॥ अस्याश्वतस्रोधेन्वान्यादिक्षुसर्वासुमातले ॥ निव संतिदिशांपाल्योधारयंत्योदिशःस्मताः ॥ ७ ॥ पूर्वादिशंधारयतेसुरूपानामसौरभो ॥ दक्षिणांहंसिकानामधारयत्यपरांदिशं ॥ ८ ॥ पश्चिमावारुणीदिक्कधा र्यतेवैसुभद्रया ॥ महानुभावयानित्यंमातलेविश्वरूपया ॥ ९ ॥ सर्वकामदुघानामधेनुर्धारयतेदिशं ॥ उत्तरांमातलेधर्म्यातथैलविलसंज्ञितां ॥ १० ॥ आसांतु पयसामिश्रंपयोनिर्मथ्यसागरे ॥ मंथानंमंदरंरुत्वादेवैरसुरसंहितैः ॥ ११ ॥ उद्धृतावारुणीलक्ष्मीरमृतंचापिमातले ॥ उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजोमणिरत्नंचकौस्तु भं ॥ १२ ॥ सुधाहारेषुचसुधांस्वधाभोजिषुचस्वधां ॥ अमृतंचामृताशेषुसुरभीक्षरतेपयः ॥ १३ ॥ अत्रगायापुरागीतारसातलनिवासिभिः ॥ पौराणीश्रूयंतलो केगीयतेयामनीषिभिः ॥ १४ ॥ ननागलोकेनस्वर्गेनविमानेत्रिविष्टपे ॥ परिवासःसुखस्तादृक् रसातलतलेयथा ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणिमातलिवरान्वेपणेद्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥३॥ नारदउवाच इयंभोगवतीनामपुरीवासुकिपालिता ॥ यादृशीदेवरा जस्यपुरीवर्यामरावती ॥ १ ॥ एषशेषःस्थितोनागोयेनेयंधार्यतेसदा ॥ तपसालोकमुख्येनप्रभावसहितामही ॥ २ ॥

नाहाराश्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इलविलस्येमांऐलविलसंज्ञितां ॥ १० ॥ असुरसंहितैःअसुरसंहितैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सुधेति सर्पपितृदेवानांतत्तद्योग्याहाररूपंपयःक्षरतीत्यर्थः सुधासर्पस्यभो जनं स्वधाभोजिनःपितरः अमृताशेषुदेवेषु ॥ १३ ॥ १४ ॥ परिवासःनिवासःसुखःसुखकरः ॥ १५ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयभारतभा० द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥३॥ इयमिति ॥ १॥ २

॥३॥४॥कमंडलुकलक्षणाःपानपात्रसदृशचिह्नाः ॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ ३०३०नै०भा०अधिकशततमो
 श्वेताचलनिभाकारोदिव्याभरणभूषितः ॥ सहसंधारयन्मूर्ध्नाज्वालाजिह्वोमहाबलः ॥३॥ इहनानाविधाकारानानाविधविभूषणाः ॥ सुरसायाःसुतानागानि
 वसंतिगतव्यथाः ॥ ४॥ मणिस्वस्तिकचक्रांकाःकमंडलुकलक्षणाः ॥ सहस्रसंख्याबलिनःसर्वरौद्राःस्वभावतः ॥५॥ सहस्रशिरसःकेचिल्लेचिर्त्यं चशताननाः ॥
 शतशीर्षास्तथाकेचिल्लेचिर्त्रिशिरसोपिच ॥ ६॥ द्विपंचशिरसःकेचिल्लेचिर्त्सप्तमुखास्तथा ॥ महाभोगामहाकायाःपर्वताभोगभोगिनः ॥ ७॥ बहूनीहसह
 स्नाणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ नागानामेकवंशानांयथाश्रेष्ठं तुमेश्मणु ॥ ८॥ वासुकिस्तत्त्वकश्चैवकर्कोटकधनंजयौ ॥ कालीयोनदुषश्चैवकंबलाश्चतरावुभौ ॥
 ॥९॥ बाह्यकुंडोमणिर्नागस्तथैवापूरणःखगः ॥ वामनश्चैलपत्रश्चकुरःकुकुणस्तथा ॥ १०॥ आर्यकोनंदकश्चैवतथाकलशपोतकौ ॥ कैलासकःपिंजरकोना
 गश्चैरावतस्तथा ॥ ११॥ सुमनोमुखोदधिमुखःशंखो नंदोपनंदकौ ॥ आनःकोटरकश्चैवशिखोनिष्ठूरिकस्तथा ॥ १२॥ तित्तिरिहस्तिभद्रश्चकुमुदोमाल्यपिंड
 कः ॥ द्वौपद्मौपुंडरीकश्चपुष्पोमुद्गरपर्णकः ॥ १३॥ करवीरःपीठरकःसंवत्तोवृत्तएवच ॥ पिंडारोबिल्वपत्रश्चमूषिकादःशिरीषकः ॥ १४॥ दिलीपःशंखशीर्षश्च
 ज्योतिष्कोथापराजितः ॥ कौरव्योधृतराष्ट्रश्चकुदुरःरुशकस्तथा ॥ १५॥ विरजाधारणश्चैवसुबाहुर्मुखरोजयः ॥ बधिरांधौविशुंडिश्चविरसःसुरसस्तथा ॥ १६॥
 एतेचान्येचबहवःकश्यपस्यात्मजाःस्मृताः ॥ मातलेपस्थयद्यत्रकश्चित्तेरोचतेवरः ॥ १७॥ कण्वउवाच मातलिस्त्वेकमव्यग्रःसततंसंनिरीक्ष्यवै ॥ पप्रच्छ
 नारदंतत्रप्रीतिमानिवचाभवत् ॥ १८॥ मातलिरुवाच स्थितोयएषपुरतःकौरव्यस्यार्यकस्यतु ॥ द्युतिमानदर्शनीयश्चकस्यैषकुलनंदनः ॥ १९॥ कःपि
 ताजननीचास्यकतमस्यैषभोगिनः ॥ वंशस्यकस्यैषमहान्केतुभूतइवस्थितः ॥ २०॥ प्रणिधानेनधैर्येणरूपेणवयसाचमे ॥ मनःप्रविष्टोदेवर्षेगुणकेश्याःपति
 वरः ॥ २१॥ कण्वउवाच मातलिंप्रीतमनसंदृष्ट्वासुमुखदर्शनात् ॥ निवेदयामासतदामाहात्म्यंजन्मकर्मच ॥ २२॥ नारदउवाच ऐरावतकुले
 जातःसुमुखोनाममागराट् ॥ आर्यकस्यमतःपौत्रोदौहित्रोवामनस्यच ॥ २३॥ एतस्यहिपितानागश्चिकुरोनाममातले ॥ नचिराद्वैनतेयेनपंचत्वमुपपादितः
 ॥ २४॥ ततोब्रवीत्प्रीतमनामातलिर्नारदंवचः ॥ एषमेरुचितस्तातजामाताभुजगोत्तमः ॥ २५॥ क्रियतामत्रयत्नोवैप्रीतिमानस्म्यनेनवै ॥ अस्मैनागायवै
 दातुंप्रियांदुहितरंमुने ॥ २६॥ इतिश्रीम०उद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिमातलिवरान्वेषणेअधिकशततमोऽध्यायः ॥१०३॥ ॥७॥ अध्यायः ॥१०३॥ ॥७॥

सूतइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

नारदउवाच सूतोयंमांतलिर्नामशक्रस्यदयितःसुहृत् ॥ शुचिःशीलगुणोपेतस्तेजस्वीवीर्यवान्वली ॥ १ ॥ शक्रस्यायंसखाचैवमंत्रीसारथिरेवच ॥ अल्पां
तरप्रभावश्चवासंवेनरणेरणे ॥ २ ॥ अयंहरिसहस्रेणयुक्तंजैत्रंरथोत्तमं ॥ देवासुरेपुयुद्धेषुमनसैवनियच्छति ॥ ३ ॥ अनेनविजितानश्वैर्दोर्भ्याजयतिवासवः ॥
अनेनबलभित्पूर्वप्रहृतेप्रहरत्युत ॥ ४ ॥ अस्यकन्यावरारोहारूपेणासदृशीभुवि ॥ सत्यशीलगुणोपेतागुणकेशीतिविश्रुता ॥ ५ ॥ तस्यास्ययत्नाच्चरतसैलोक्य
ममरघुते ॥ सुमुखोभवतःपौत्रोरोचतेदुहितुःपतिः ॥ ६ ॥ यदितेरोचतेसम्यग्भुजगोत्तममाचिरं ॥ क्रियतामार्यकक्षिप्रंबुद्धिःकन्यापरिग्रहे ॥ ७ ॥ यथाविष्णु
कुलेलक्ष्मीर्यथास्वाहाविभावसोः ॥ कुलेतवतथैवास्तुगुणकेशीसुमध्यमा ॥ ८ ॥ पौत्रस्यार्थंभवांस्तस्माद्गुणकेशींप्रतीच्छतु ॥ सदृशींप्रतिरूपस्यवासवस्यशची
मिव ॥ ९ ॥ पितृहीनमपित्येनंगुणतोवरयामहे ॥ बहुमानाच्चभवतस्तथैवैरावतस्यच ॥ १० ॥ सुमुखश्चगुणैश्चैवशीलशौचदमादिभिः ॥ अभिगम्यस्वयंकन्या
मयंदातुंसमुद्यतः ॥ ११ ॥ मातलिस्तस्यसंमानंकर्तुमर्होभवानपि ॥ कण्वउवाच सतुदीनःप्रहृष्टश्चप्राहनारदमार्यकः ॥ १२ ॥ व्रियमाणेतथापौत्रेपुत्रेच
निधनंगते ॥ कथमिच्छामिदेवर्षेगुणकेशींस्त्रुपांप्रति ॥ १३ ॥ आर्यकउवाच नमेनैतद्बहुमतंमहर्षेवचनंतव ॥ सखाशक्रस्यसंयुक्तःकस्यायंनेप्सितो
भवेत् ॥ १४ ॥ कारणस्यतुदौर्बल्याच्चितयामिमहामुने ॥ अस्यदेहकरस्तातममपुत्रोमहाद्युते ॥ १५ ॥ भक्षितोवैनतेयेनदुःखात्तास्तेनवैवयं ॥ पुनरेवचतेनो
क्तंवैनतेयेनगच्छता ॥ मासैनान्येनसुमुखंभक्षयिष्यइतिप्रभो ॥ १६ ॥ ध्रुवंतथातद्भविताजानीमस्तस्यनिश्चयं ॥ तेनहर्षःप्रजष्टोमेसुपर्णवचनेनवै ॥ १७ ॥
कण्वउवाच मातलिस्त्वब्रवीदनंबुद्धिरत्रकृतामया ॥ जामातृभावेनदृतःसुमुखस्तवपुत्रजः ॥ १८ ॥ सोयंमयाचसहितोनारदेनचपन्नगः ॥ त्रिलोकेशंसु
रपतिंगत्वापश्यतुवासवं ॥ १९ ॥ शेषेणैवास्यकार्येणप्रज्ञास्याम्यहमायुपः ॥ सुपर्णस्यविघातेचप्रयतिष्यामिसत्तम ॥ २० ॥ सुमुखश्चमयासार्थंदेवेशमभिग
च्छतु ॥ कार्यसंसाधनार्थायस्वस्तितेस्तुभुजंगम ॥ २१ ॥ ततस्तेसुमुखंगृह्यसर्वएवमहौजसः ॥ ददृशुःशक्रमासीनंदेवराजंमहाद्युतिं ॥ २२ ॥ संगत्यातत्रभ
गवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ॥ ततस्तत्सर्वमाचस्यौनारदोमातलिंप्रति ॥ २३ ॥ वैशंपायनउवाच ततःपुरंदरंविष्णुरुवाचभुवनेश्वरं ॥ अमृतंदीयतामस्मै
क्रियताममरैःसमः ॥ २४ ॥ मातलिर्नारदश्चैवसुमुखश्चैववासवः ॥ लभंतांभवतःकामात्काममेतंयथेप्सितं ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति उद्योगपर्वणौ नैलकंठीये भारतभाष्ये चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७३ ॥ गरुड इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

पुरंदरो यः संचित्य वै न ते यः पराक्रमं ॥ विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २६ ॥ विष्णुरुवाच ईशस्त्वं सर्वलोकानां चराणामचराश्च ये ॥ त्वया दत्तं मदत्तं कर्तुं मुत्सहते विभो ॥ २७ ॥ प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पद्मागायायुरुत्तमं ॥ न त्वेन मम तत्प्राशंचकार बलवत्त्रहा ॥ २८ ॥ लब्ध्वा वरं तु सुमुखः सुमुखः संवभूव ह ॥ कृतदारो यथा कामं जगाम च गृह्णात्यंति ॥ २९ ॥ नारदस्त्वार्यकश्चैव कृतकार्यो मुदा युतौ ॥ अभिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिं ॥ ३० ॥ इति श्रीम उद्योगपर्वणि भगवद्गीता पर्वणि मातलिवरान्वेषणे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७३ ॥ कण्व उवाच गरुडस्तत्र शुश्राव यथा वृत्तं महाबलः ॥ आयुः प्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १ ॥ पक्षवातेन महतारुध्वा त्रिभुवनं खगः ॥ सुपर्णः परमकुट्टो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २ ॥ गरुड उवाच भगवन् किमवज्ञानादृत्तिः प्रतिहता मम ॥ कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३ ॥ निसर्गात् सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ॥ आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ४ ॥ वृत्तश्चैव महानागः स्थापितः समयश्च मे ॥ अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५ ॥ एतस्मिंस्तु तथा भूतानां न्यंहिंसितुमुत्सहे ॥ क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेच्छकं ॥ ६ ॥ सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ॥ ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान् भव वासव ॥ ७ ॥ एतच्चैव अहमर्हामि भूयश्च बलवत्त्रहन् ॥ त्रैलोक्यस्येश्वरोऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ ८ ॥ त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ॥ त्रैलोक्यराजराज्यं हित्व यि वासवशाश्वतं ॥ ९ ॥ ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ॥ अहमप्युत्सहे लोकान् समंताद्दुर्मजसा ॥ १० ॥ असत्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं वलं ॥ मयापि सुमहत्कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ११ ॥ श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वान् चोच नामुखः ॥ प्रसृतः कालकाक्षश्च मयापि दिति जाहताः ॥ १२ ॥ यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात्परिचराम्य हं ॥ वहामि चैवानुजं ते तेन मां मवमं न्यसे ॥ १३ ॥ कोन्यो भारसहोत्थस्ति कोन्योस्ति बलवत्तरः ॥ मया योऽहं विशिष्टः स न वहामी मं सवांधवं ॥ १४ ॥ अवज्ञायतु यत्ते हं भोजनाद्विपरोपितः ॥ ते न मे गौरवं न पृथक् तत्तश्चास्माच्च वासव ॥ १५ ॥ अदित्यां यद्विमेजाता बलविक्रमशालिनः ॥ त्वमेपां किल सर्वे पां वलेन बलवत्तरः ॥ १६ ॥ सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वांगं तच्छ्रमः ॥ विष्टशत्वं शनैस्तातकोन्वत्त बलवानिति ॥ १७ ॥ कण्व उवाच सतस्य वचनं श्रुत्वा खगस्योदार्कदारुणं ॥ अक्षोभ्यं क्षोभयं स्तार्क्ष्यमुवाच यच्च कभृत् ॥ १८ ॥ गरुत्मन्मन्यसे त्मानं बलवंतं सुदुर्बलं ॥ अलमस्मत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमंडज ॥ १९ ॥

॥ १११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

म.भा.टी.

॥ १०९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति उद्योगप० नैलकं

त्रैलोक्यमपि मेरुस्त्रिमशक्तं देहधारणे ॥ अहमेवात्मनात्मानं वहामित्वांचधारये ॥ २० ॥ इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुंसव्येतरं वह ॥ यद्येनं धारस्येकं सफलं ते विकल्पितं ॥ २१ ॥ ततः संभगवांस्तस्य स्कंधे बाहुंसमासजत् ॥ निपपातसभारतो विद्वलोनष्टचेतनः ॥ २२ ॥ यावान्हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ॥ एकस्या देहशाखायां स्तावद्भारमन्यत ॥ २३ ॥ नत्वेनं पीडयामास बलं न बलवत्तरः ॥ ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीन शदच्युतः ॥ २४ ॥ व्यात्तास्यः स्रस्तकायश्च विचेता विद्वलः खगः ॥ मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २५ ॥ स विष्णुं शिरसापक्षीप्रणम्य विनतासुतः ॥ विचेता विद्वलो दीनः किंचिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ भगवन्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ॥ भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ २७ ॥ क्षंतुमर्हसि मे देव विद्वलस्याल्पचेतसः ॥ बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८ ॥ न हि ज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ॥ तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनो न समं परैः ॥ २९ ॥ ततश्च के स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मतः ॥ मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ३० ॥ पादां गुप्तेन चिक्षेप सुमुखं गरुडोरसि ॥ ततः प्रभृतिराजेंद्रसहस्रैर्षणवर्तते ॥ ३१ ॥ एवं विष्णुबलाक्रांतो गर्वनाशमुपागतः ॥ गरुडो बलवान्राजन्वैनं यो महायशाः ॥ ३२ ॥ कण्व उवाच तथा त्वमपि गांधारेया वत्पांडुसुतान्नरेण ॥ नासादयसितान् वीरांस्तव जीवसि पुत्रकं ॥ ३३ ॥ भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ॥ धनं जयश्चेंद्रसुतो न हन्यातां तु कंरणे ॥ ३४ ॥ विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ ॥ एते देवास्त्वया कनहेतुना वीक्षितुं क्षमाः ॥ ३५ ॥ तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ॥ वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य नारदो ग्रंथं महातपाः ॥ माहात्म्यं स्य तदा विष्णोः सोयं चक्र गदाधरः ॥ ३७ ॥ वैशंपायन उवाच दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निःश्वसन् भृकुटीमुखः ॥ राधेयमभिसंप्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ३८ ॥ कदर्थी कृत्यतद्वाक्यमृपेः कण्वस्य दुर्मतिः ॥ उरुंगजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ यथैवेश्वरस्तृष्टोऽस्मि यद्वावियाच मे गतिः ॥ तथामहर्षे वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि मातलिवरान्वेषणे पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ ७३ ॥ जनमेजय उवाच अनर्थं जातनिर्वधं परार्थे लोभमोहितं ॥ अनार्यकृष्वभिरतं मरणं कृतनिश्चयं ॥ १ ॥ ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बंधूनां शोकवर्धनं ॥ सुहृदां क्लेशदातारं द्विपतां हर्षवर्धनं ॥ २ ॥

टीये भारतभावादीपे पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ अनर्थेति परार्थे परस्वनिमित्तं ॥ १ ॥ २ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥ १०९ ॥

भगवान्पितामहोव्यासो न तु भीष्मः * उत्तरेतस्य पृथगुपादानात् उक्तमित्यस्यादृष्टिदर्शनाच्च ॥ ३ ॥ ४ ॥ सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकर्ता मादृशः तदीयवाक्यस्य श्रोता सुहृच्छ्रोता मूढोऽयं हितमप्युक्तं न श्रोष्यतीति भावः तिष्ठते स्थिरो भवति यत्र महासंकटे तत्र बंधुः उपकारमपेक्ष्योपकर्ता कर्णादिः न तिष्ठते न प्रकाशते प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेत्युभयत्र तद् बंधुतोऽपि सुहृद्वचः श्रेयस्करमित्यर्थः ॥ ५ ॥ श्रोतव्यं श्रोतुं युक्तं

कथं नैनं विमार्गस्थं वारयंती ह वांधवाः ॥ सौहृदाद्वा सुहृत्सिन्धो भगवान्वापितामहः ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमं ॥ उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापितच्छृणु ॥ ४ ॥ नाद उवाच दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ॥ तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बंधुस्तत्र तिष्ठते ॥ ५ ॥ श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनंदन ॥ न कर्तव्यश्च निर्वंधो निर्वंधो हि सुदारुणः ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ यथानिर्वंधतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७ ॥ विश्वामित्रं तपस्यंतं धर्मो जिज्ञासया पुरा ॥ अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८ ॥ सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भारत ॥ बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य तु ॥ ९ ॥ विश्वामित्रोऽथ संभ्रातः श्रपयामास वै चरुं ॥ परमान्नस्य यत्नेन न च तं प्रत्यपालयत् ॥ १० ॥ अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यदत्तं तपस्विभिः ॥ अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽप्युपागमत् ॥ ११ ॥ भुक्तं मे तिष्ठतावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान्ययौ ॥ विश्वामित्रस्ततो राजन् स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२ ॥ भुक्तं प्रगृह्य मूर्ध्नावैवाद्भ्यां संशितव्रतः ॥ स्थितः स्याणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १३ ॥ तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः ॥ गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकान्यया ॥ १४ ॥ अथ वर्षशते पूर्णं धर्मः पुनरुपागमत् ॥ वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेऽप्यया ॥ १५ ॥ सदृष्ट्वा गिरसा भुक्तं धियमाणं महर्षिणा ॥ तिष्ठतावायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६ ॥ प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथानवं ॥ भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रं तमुक्त्वा समुनिर्गतः ॥ १७ ॥ तत्र भावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ॥ धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तथा भवत् ॥ १८ ॥ विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ॥ शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमावित्युवाच ह ॥ १९ ॥ अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचे दंगालवो मुनिः सत्तमं ॥ २० ॥ प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिं ॥ दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ॥ २१ ॥

निर्वंधः सत्यपि बलवद्वाधकेन त्रैवाग्रहः सुदारुणो नाशकारी ॥ ६ ॥ ७ ॥ वसिष्ठमूर्त्या धर्मोऽभ्यागच्छत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ न प्रत्यपालयत् अन्नसिद्धिपर्यंतं न प्रतीक्षितवान् ॥ १० ॥ तेन वसिष्ठेन उपागमत् वसिष्ठसमीपं ॥ ११ ॥ १२ ॥ मूर्ध्नावैवाद्भ्यां च परिगृह्य अभ्याशे समीपे आश्रमस्य ॥ १३ ॥ गौरवात् गुरुत्वात् बहुमानात् लोकपूज्यत्वात् हार्देन प्रीत्या ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ शुश्रूषया सेवया भक्त्या आराध्यत्वज्ञानेन ॥ १९ ॥ २० ॥ गुरुकर्मणि ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तौ सत्यां ॥ २१ ॥

मानवमिति पाठे सिद्ध्यति सिद्धं कृतकृत्यं करोतीत्यर्थः एतदेवाह दक्षिणानामिति अपवर्गेण फलप्राप्त्या ॥ २२ ॥ क्रतुफलं दक्षिणाप्रद एव प्राप्नोति हतो यज्ञस्त्वदक्षिण इति स्मृतेरदक्षिणस्य क्रतोर्हतत्वेनाफलत्वात्
शांतिः सर्वोपद्रवहारिणी उच्यते वेदेन दक्षिणां कर्मकृणुने विजानन्निति ॥ २३ ॥ जानानः शुश्रूषणेनैव दक्षिणा कर्मसमाप्तिरिति सजानंस्तेनेति पाठे तेन गालवेन शुश्रूषणेनैव जितो वशीकृतोस्मीति जानन्नित्यन्वयः
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ श्यामो हरितः एकतः बहिः प्रदेशे एव श्यामाः कर्णायेषां एकतः श्यामकर्णानां ॥ २७ ॥ ३० ॥ नै० भा० षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ हरिणः पांडुरः

दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिद्ध्यति मानद ॥ दक्षिणानां हि दाता वै अपवर्गेण युज्यते ॥ २२ ॥ स्वर्गे क्रतुफलं तद्धि दक्षिणाशांतिरुच्यते ॥ किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २३ ॥ जानानस्तेन भगवान् जितः शुश्रूषणेन वै ॥ विश्वामित्रस्तमसरुद्रच्छगच्छेत्यचोदयत् ॥ २४ ॥ असरुद्रच्छगच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ॥ किं ददानीं त्वद्दुशोगालवः प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥ निर्वधतस्तु त्वद्दुशोगालवस्य तपस्विनः ॥ किंचिदागतसंरंभो विश्वामित्रो ब्रवीदिदं ॥ २६ ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसां ॥ अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालवस्माचिरं ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवान् पर्वणि गालवचरिते षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ नारद उवाच एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ॥ नास्तेन शतेनाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १ ॥ त्वगस्थिभूतो हरिणश्च ताशोकपरायणः ॥ शोचमानोतिमात्रं सदस्यमानश्च मन्युना ॥ गालवो दुःखितो दुःखाद्विललापसुयोधन ॥ २ ॥ कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतो र्थाः संचयः कुतः ॥ हयानां चंद्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ३ ॥ कुतो मे भोजने श्रद्धासुखश्रद्धा कुतश्च मे ॥ श्रद्धामेजीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ॥ ४ ॥ अहं पारसमुद्रस्य पृथिव्यावापरंपरात् ॥ गत्वात्मानं विमुंचामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ५ ॥ अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ॥ ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ६ ॥ सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमाप्सितं ॥ प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरं ॥ ७ ॥ प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ॥ मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टा पूर्तं प्रणश्यति ॥ ८ ॥ न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संततिः ॥ नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ९ ॥ कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखं ॥ अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्नेनास्ति निष्कृतिः ॥ १० ॥ न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तंत्रणं ॥ पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतं ॥ ११ ॥

मन्युना दैन्येन दक्षमानश्चिताग्निना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ परंपरात् दूरादपि दूरं आत्मानं देहं ॥ ५ ॥ अनीहया अनुद्यमेन ॥ ६ ॥ ईप्सितं प्रणयं कृत्वा ईप्सितं दास्यामीति विश्वासमुत्पाद्य प्रणयः प्रेम्णि विसंभेद इति विश्वः ॥ ७ ॥ एतदेवाह प्रतिश्रुत्येति करिष्येतीति संधिरार्षः ॥ ८ ॥ अनृतस्य सत्यहीनस्य रूपं स्वरूपं जीवन्नेव समृत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ तंत्रणं कुटुंबधारणं पाठांतरे मंत्रणं इष्टैः सह विचारणं अविश्वसनीयत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तन्माषितमितिसंबंधः ॥ १२ ॥ अनुत्तमं यत्नं अधमोपायं विषोद्धनादिरूपं कृत्वा प्राणान्मोक्षयामीत्यर्थः अर्थितायाञ्चा ॥ १३ ॥ अहंत्विति अत्राहमिति पदस्य द्विराहन्तिर्वक्तुर्वैकल्याददोषः ॥ १४ ॥ भो
माः भोग्यवर्गो वियदादिः प्रतिष्ठंते निःसरंति बीजादिवदक्षाः ॥ १५ ॥ तस्य विष्णुदासत्वेन सखा ननु पूर्वोपकारादिना ॥ १६ ॥ सुहृदां विश्वं विष्णुरिति बुद्ध्या सर्वलोकमित्राणां ॥ १७ ॥ वासवादवरजो वि
ष्णुः उक्तः अहंगालवस्य साहाय्यं कर्तुमिच्छामीति प्रार्थितः तेन विष्णुना ॥ १८ ॥ देशं पृथिव्यन्तर्गतमेव पृथिव्याः पारः समुद्रः ॥ १९ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

सोहंपापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ॥ गुरोर्यः कृतकार्यः संस्तुकरोऽमिनभाषितं ॥ १२ ॥ सोहंप्राणान्विमोक्षयामि कृत्वा यत्नमनुत्तमं ॥ अर्थितानमया काचि
कृतपूर्वादिवौकसां ॥ १३ ॥ मानयंति च मांसर्वे त्रिं दशायज्ञसंस्तरे ॥ अहंतु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरं ॥ विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतांवरं ॥ १४ ॥ भोगा
यस्मात्प्रतिष्ठंते व्याप्य सर्वानसुरासुरान् ॥ प्रणतोऽद्रुमिच्छामि कृष्णं योगिनमव्ययं ॥ १५ ॥ एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ॥ दर्शयामास तं प्राह संतुष्टः
प्रियकाम्यया ॥ १६ ॥ सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ॥ ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १७ ॥ विभवश्चास्ति मे विप्रवासवावरजो द्विज ॥
पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १८ ॥ स भवानेतु गच्छावनयिष्ये त्वां यथा सुखं ॥ देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालवमाचिरं ॥ १९ ॥ इति श्रीम० उद्यो०
भगवद्गीतानपर्वणि गालवचरिते सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ७५ ॥ सुपर्ण उवाच अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवज्ञानयोनिना ॥ ब्रूहि कामं तु कां
यामिद्रुं प्रथमतो दिशं ॥ १ ॥ पूर्वावादक्षिणां वाहमथ वापश्चिमां दिशं ॥ उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २ ॥ यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकं प्रभावनः ॥
सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३ ॥ यस्यां पूर्वमतिर्यातायया व्यासमिदं जगत् ॥ चक्षुषी यत्र धर्मस्य यंत्रवै सुप्रतिष्ठिते ॥ ४ ॥ कृतं यतोऽहुतं हव्यं सर्पते स
र्वतो दिशं ॥ एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथा ध्वनः ॥ ५ ॥ अत्र पूर्वप्रसूता वै दक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ॥ यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ ६ ॥ अतो मूलं सु
राणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत ॥ सुरराज्येन विप्रर्षेदे वैश्वात्रतपश्चितं ॥ ७ ॥ एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन् पूर्वत्येषादिगुच्यते ॥ यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेवावतासुरैः ॥ ८ ॥

अनुशिष्टाज्ञापितः ज्ञानयोनिना धीप्रवर्तकेन विष्णुना पाठांतरे अज्ञातयोनिना सर्वादित्वात् अज्ञातः रूपादिहीनत्वाच्च तादृशोऽपि योनिः जगदुदयप्रलयस्थानं तेन कामं यथेष्टं ॥ १ ॥ २ ॥ साध्यानां देवताविशेषाणां
तप आलोचनं वर्तते अनुवर्तते साध्यादेवाहं ध्यायंतः सत्यकामावभूवुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ मतिर्बुद्धिः याता प्राप्ता प्रातः संध्यायां सवितुः प्रसादात् प्रथमं यत्र धीप्राप्तिर्भवति गायत्र्यां सवितुर्धीप्रवर्तकत्वं दर्शनादित्यर्थः
चक्षुषी आज्यभागाख्ये अग्नीषोमदैषत्ये धर्मस्य यज्ञस्य यंत्रवैयंत्रणार्थं यंत्रयते रूमर्थे तवै प्रत्ययो वैदिक स्तकारलोपश्च ॥ ४ ॥ तदेवाह कृतं संस्कृतं हव्यं यतोऽहुतं ययोर्मध्ये हुतं सत् तदाज्यभागावतरेणाहु
तीः प्रतिपादयेदिति श्रुतेर्यज्ञस्य रक्षणं भवति अन्यत्र गतं त्वर्थाद्भ्रमनाशकं भवतीति भावः अश्विनः देवयानस्य पितृयाणं स्यवा ॥ ५ ॥ दक्षायण्यः अदितिर्दितीर्दनुः काष्ठा इत्यादयः प्रजाः लोकान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पूर्वपूर्वसंस्थानि सुखमीप्सतामुखाद्यर्थिना ॥ ९ ॥ १० ॥ यजृषिदत्तानियाज्ञबल्क्यायेतिशेषः ॥ ११ ॥ स्वांयोनिःसोमाज्यपयआदिरूपंजलं ॥ १२ ॥ पूर्वमित्रावरुणयोर्ब्रह्मकाले पौराणस्यपुराणस्य स्वार्थेनद्धितः निधनेनिमिशापात्स्थूलदेहवियोगः सृतिःकुंभान्तस्मिन्नेवयज्ञे ॥ १३ ॥ दशशतीशब्दस्यपृषोदरादिशकारलोपेनदशतीशब्दःसहस्रबाची सतयोमार्गाः ओंकारोवैसर्वावागितिश्रुतेर्वेदस्यशाखा प्रशाखादिभेदोऽत्रैवजातइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ येमानुषाःकृतघ्नाःयेवामुरास्तान्अत्रैवोदयन्हन्ति तेषामायुरल्पीकरोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ विशावःप्रविशावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभा०

अतएवचसर्वेषांपूर्वामाशांप्रचक्षते॥पूर्वसर्वाणिकार्याणिदैवानिसुखमीप्सता ॥ ९ ॥ अत्रवेदान्जगौपूर्वभगवान्लोकभावनः ॥ अत्रैवाक्तासवित्रासीत्सावित्रीब्रह्मवादिषु ॥ १० ॥ अत्रदत्तानिसूर्येणयजृषिद्विजसत्तम ॥ अत्रलब्धवरःसोमःसुरैःक्रतुषुपीयते ॥ ११ ॥ अत्रतृप्ताद्भुतवहाःस्वांयोनिमुपभुंजते ॥ अत्रमातालमाश्रित्यवरुणःश्रियमापच ॥ १२ ॥ अत्रपूर्ववसिष्ठस्यपौराणस्यद्विजर्षभ ॥ सूतिश्चैवप्रतिष्ठाचनिधनंचप्रकाशते ॥ १३ ॥ ओंकारस्यात्रजायंतस्तयोदशतीर्दश ॥ पिवन्तिमुनयोयत्रहविर्धूमंस्मधूमपाः ॥ १४ ॥ प्राक्षितायत्रब्रह्मवराहाद्यामृगवने ॥ शक्रेणयज्ञभागार्थेदेवतेषुप्रकल्पिताः ॥ १५ ॥ अत्राहिताःकृतघ्नाश्चमानुषाश्चासुराश्चये ॥ उदयंस्तान्हिसर्वान्वैक्रोधाद्भंतिविभावसुः ॥ १६ ॥ एतद्वारंत्रिलोकस्यस्वर्गस्यचसुखस्यच ॥ एषपूर्वादिशांभागोविशावात्रयदीच्छसि ॥ १७ ॥ प्रियंकार्यंहिमेतस्ययस्यास्मिन्वचनेस्थितः ॥ बृहिगालवयास्यामिशृणुचाप्यपरांदिशं ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्गीतानपर्वणिगालवचरितेअष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ११ ॥ सुपर्णउवाच इयंविवस्वतापूर्वश्रौतेनविधिनाकिल ॥ गुरवेदक्षिणादत्तादक्षिणेत्युच्यते चदिक् ॥ १ ॥ अत्रलोकत्रयस्यास्यपितृपक्षःप्रतिष्ठितः ॥ अत्रोष्मपाणांदिवानांनिवासःश्रूयतेद्विज ॥ २ ॥ अत्रविश्वेसदादेवाःपितृभिःसार्धमासते ॥ इज्यमानाःस्मलोकेषुसंप्रामास्तुल्यभागतां ॥ ३ ॥ एतद्वितीयंदेवस्यद्वारमाचक्षतेद्विज ॥ त्रुटिशोलवशश्चापिगण्यतेकालनिश्चयः ॥ ४ ॥ अत्रदेवर्षयोनित्यंपितृलोकर्षयस्तथा ॥ तथाराजर्षयःसर्वेनिवसन्तिगतव्यथाः ॥ ५ ॥ अत्रधर्मश्चसत्यंचकर्मचात्रनिगद्यते ॥ गतिरेपाद्विजश्रेष्ठकर्मणामवसायिनां ॥ ६ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥ इयमिति सौवेणेतिपाठेसुवेणहूयतेस्मिन्नितिसौवोविधिर्यज्ञः गुरवेकश्यपाय ॥ १ ॥ ऊष्मपाणांउष्णान्नभोजिनां यावदुष्णंभवत्यन्नंपितरस्तावदभंतीतिस्मृतः ॥ २ ॥ विश्वेत्रयोदशमितोगणः ॥ ३ ॥ द्वितीयंदेवस्यधर्मस्यद्वारं पूर्वादिकप्रथमतदपेक्षयापिच्यस्यधर्मस्यद्वारमिदंद्वितीयं प्राकसंस्थानिदैवानिकर्माणि दक्षिणसंस्थानिपित्र्याणीतिस्मृतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कर्मपुण्यापुण्यरूपंनिगद्यतेप्रकाशयतेचित्रगुप्तादिभिः अवसायिनांमृतानांकर्मनिपहानुपहृत्पं ॥ ६ ॥

सर्वः मुमुर्षुमात्रः दत्तलब्ध्या अनवबोधेन तमसा पुण्यवान्पापीवामरणकाले अत्यंतमूढत्वात् दुःखेव सन्नेतां दिशं गच्छतीत्यर्थः कृत्वा त्वनवबोधेनैति पाठे अनवः प्राक्संचितेन कर्मणा उपस्थितो रोधो मोहस्तेन सर्वः कृत्वा कर्ता पूरुषः आतोमनिष्कनिब्वनिपश्चेति सूत्रात् कृनिबित्यनुवर्तमानेऽन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कुञ्जः कर्तरि कनिप् ॥ ७ ॥ ८ ॥ चित्तंच बुद्धिश्च तयोर्द्वैराः योगिनां तत्त्वानुसंधानं प्रपंचमिथ्या त्वनिश्चयं च हरंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ गाथाः वर्णमय्योमंत्राद्याः सामानितदाश्रयाणि गीतानि श्रुत्वाऽतीतकालमजाननभूलोके आगत्य दारान्ष्टान्ज्ञात्वा वनंगत इति पौराणीकथा ॥ १० ॥ सावर्णिनामनुनामर्यादासूर्यरथस्य वीथीनां वाहका

एषादिक्सां द्विजश्रेष्ठ्यां सर्वः प्रतिपद्यते ॥ वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७ ॥ नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून् यत्र द्विजर्षभ ॥ सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यास्त्यक्तात्मभिः ॥ ८ ॥ अत्र मंदरकुंजेषु विप्रर्षिंसदनेषु च ॥ गायंति गाथा गंधर्वाश्चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९ ॥ अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ॥ गतदारोगतमात्योगतराज्यो वनंगतः ॥ १० ॥ अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजे मच ॥ मर्यादास्थापिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ११ ॥ अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ॥ रावणेन तपश्चात्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२ ॥ अत्र वृत्तेन वृत्रोपिशक्रशत्रुत्वमीयवान् ॥ अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छंति पंचधा ॥ १३ ॥ अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यंति गालव ॥ अत्र वैतरणीनाम नदी वितरणैर्वृता ॥ १४ ॥ अत्र गत्वा सुखस्यांतं दुःखस्यांतं प्रपद्यते ॥ अत्रावृत्तो दिनकरः सुरसंक्षरते पयः ॥ १५ ॥ काष्ठां चासाद्य वासिष्ठीं हिममुत्सृजते पुनः ॥ अत्राहं गालवपुराक्षुधार्त्तः परिचिंतयन् ॥ १६ ॥ लब्धवान्युध्यमानौ द्वौ बृहंतौ गजकच्छपौ ॥ अत्र चक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः ॥ १७ ॥ विदुर्यंकपिलं देवं येनार्त्ताः सगरात्मजाः ॥ अत्र सिद्धाः शिवानाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १८ ॥ अधीत्य संकलान्वेदां ह्येभिरेमोक्षमक्षयं ॥ अत्र भोगवतीनामपुरी वासुकिपालिता ॥ १९ ॥ तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ अत्र निर्याणकाले पितमः संप्राप्य ते महत् ॥ २० ॥ अभ्येद्यं भास्करेणापि स्वयं वाक्कृष्णवर्त्मना ॥ एष तस्यापि ते मार्गः परिचार्यस्य गालव ॥ ब्रूहि मे यद्विगतं व्यंप्रतीचीं शृणु चापरां ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि गालवचरितेन वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

नंदेवतानां च नियमः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सर्वासवः सर्वेषां प्राणा अत्र प्राप्ताः संतः पुनः पंचधा गच्छंति देहं प्राप्नुवंति प्राणापानादिभेदेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ वितरणैः वैतरणीनदी संज्ञक नरकगामिभिः ॥ १४ ॥ सुखस्यांतं नरकं दुःखस्यांतं स्वर्गसुखं आवृत्तः कर्कायवगतः तदा हि प्रायेणार्द्रानक्षत्रं भवति तच्च वर्षाकालस्यादिभूतं प्रसिद्धं ॥ १५ ॥ वासिष्ठीकाष्ठां उदीचां वसिष्ठोपलक्षितसप्तर्षिभिरधिष्ठितां धानिष्ठीमिति पाठेऽतिशयेन धनवान्धनिष्ठः कुबेरस्तदीयां उत्सृजतेत्यजति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ निर्याणकाले मरणकाले तमः आंध्र्यं ॥ २० ॥ तस्य ते तव परिचार्यस्य सेव्यस्य ॥ २१ ॥ इति ० उ० नै० भा० नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७३ ॥

गोपतेः सूर्यस्य प्रतिष्ठेति संबंधः ॥ १० ॥ एतदेवाह पश्चादह इति अङ्गः पश्चाद्भागो गाः रश्मीन् विसर्जयति अतएव पश्चिमा अंतिमेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पश्चात्कृताः विमुखीकृताः संयताः सन्नद्धाः संतः ॥ १५ ॥
 ॥ १६ ॥ अर्थं आयुषो हर्तुं निद्रयान्ययीकर्तुमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ मंदरं समुद्रे मग्नं एतेन हिमवन्मूलस्य समुद्रजलस्य चाप्रमेयत्वमुक्तं ॥ १९ ॥ कांचनमयानि अंबुरुहाण्यत्र तस्य उदधेः समुद्रतुल्यस्य सरसः
 ॥ १० ॥ ११ ॥ सुवर्णशिरसो मुनेः हरिरोम्णः अपलितस्य नित्यतरुणस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ हरिमेघसो मुनेः कुमारी तिष्ठतिष्ठेति सूर्यस्य शासनात् ॥ १३ ॥ अत्र वायुरिति बाष्पादयोः त्रदुःखदंशीतोष्णस्पर्शविमुं
 चंति सदा सुखसंस्पर्शा एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अतः प्रभृतीति मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वन्सूर्यः सर्वदा तिर्यग्गतिरेव संलोकदृष्ट्या उपर्यधश्च गच्छतीत्येव भाति अतः परं लोकदृष्ट्या भावतिर्यगे वा वर्तत इत्यर्थः आदित्यमंडलं

सुपर्ण उवाच इयं दिग्दयिताराज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ॥ सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठाचादिरेव च ॥ १॥ अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति गाः स्वयं ॥ पश्चिमेत्यभि
 विख्यातादि गिर्यं द्विजसत्तम ॥ २ ॥ यादसामत्रराज्येन सलिलस्य च गुप्तये ॥ कस्य पोभगवान् देवो वरुणं स्माभ्यपेचयत् ॥ ३ ॥ अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रं
 सांस्तुषट् ॥ जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४ ॥ अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ॥ निःश्वसंतो महावातैरदिताः सुषुपुर्द्विज ॥ ५ ॥ अत्र सूर्यं
 प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ॥ अस्तो नामयतः संध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६ ॥ अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ॥ जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्थमिवायुषः
 ॥ ७ ॥ अत्र देवीं दितिं सुमामां त्मप्रसवधारिणीं ॥ विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८ ॥ अत्र मूलं हिमवतो मंदरं याति शाश्वतं ॥ अपि वर्षसहस्रेण न चा
 स्यांतो धिगम्यते ॥ ९ ॥ अत्र कांचनशैलस्य कांचनांबुरुहस्य च ॥ उदधे स्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १० ॥ अत्र मध्ये समुद्रस्य कबंधः प्रतिदृश्यते ॥ स्वर्भानोः
 सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११ ॥ सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ॥ अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२ ॥ अत्र ध्वजवतीनामं कुमा
 री हरिमेघसः ॥ आकाशे तिष्ठतिष्ठेति तस्यौ सूर्यस्य शासनात् ॥ १३ ॥ अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खंचापि गालव ॥ आह्निकं चैव नैशं च दुःखं स्पर्शविमुंचति ॥ १४ ॥
 अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः ॥ अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशंत्यादित्यमंडलं ॥ १५ ॥ अष्टाविंशतिरात्रं च चक्रम्य सहभानुना ॥ निष्पतंति पुनः सूर्यास्तो
 मसंयोगयोगतः ॥ १६ ॥ अत्र नित्यं स्रवंतीनां प्रभवः सागरोदयः ॥ अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठंति वरुणालये ॥ १७ ॥

कर्तुं ज्योतींष्यग्न्यादीन् विशति आदित्यो वा अस्तं यन्त्रिंशन्नुपविशतीति श्रुतेः नक्षत्रादीन् अपि अन्मयत्वादप्रकाशानि आदित्यप्रभयैव भासन्ते रात्रौ दिवा तु तथैव तिरो भवन्तीति प्रसिद्धिः ॥ १५ ॥ अष्टेति अष्टाविं
 शतितमे दिने एकैकं नक्षत्रं भानुना चंद्रेण सह संक्रम्य एकोनत्रिंशन्नुपविशतीति श्रुतेः नक्षत्रादीन् अपि अन्मयत्वादप्रकाशानि आदित्यप्रभयैव भासन्ते रात्रौ दिवा तु तथैव तिरो भवन्तीति प्रसिद्धिः ॥ १५ ॥ अष्टेति अष्टाविं
 मपि नक्षत्राणां सर्वपहयोगस्तुल्यः ॥ १६ ॥ स्रवंतीनां नदीनां सागरस्य उदयः पूर्तिर्येन तादृशः प्रभवः ॥ १७ ॥

॥१८॥१९॥ दिग्द्वारेण संक्षेपप्रकारेण तेतव ॥२०॥ इति० नै० भार० दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११०॥ ॥७॥ यस्मादिति उत्तरेण पथागतानां हि पापनाशः स्वर्गप्राप्तिश्च भवतीति योगादुत्तरा उत्कृष्टतरादयं दिगित्यर्थः ॥१॥ परिवापः स्थानं हिरण्यस्य निधीनामित्यर्थः उत्तरं यन्निधिस्थानं ततः स्वर्गमार्गः दिग्भ्यामुपलक्षितो मध्यभोजेय इति भावः ॥२॥ अविधेयात्मा अजितचित्तः ॥३॥ ४॥ प्रकृत्या उभया ॥५॥ न सः मायाविष्टोऽपि न दृश्यो दर्शनार्हः किमु तमायारहितः शुद्धचिन्मात्रः ॥६॥ सहस्रशिरस इत्येकारांतः शब्दः मायया उपेतमिति शेषः वस्तुतोऽस्य प्रत्यगात्मत्वेन द्रष्टृदृश्यभावस्याभावादिनिभावः सगुणब्रह्मभावप्राप्तिपूर्व

अत्र पन्नगरांजस्याप्यनंतस्य निवेशनं ॥ अनादि विधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमं ॥१८॥ अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनं ॥ महर्षेः कंस्यपस्यात्र मा रीचस्य निवेशनं ॥१९॥ एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ॥ ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम ॥२०॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगव द्यानपर्वणि गालवचरिते दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११०॥ ॥७॥ सुपर्ण उवाच यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्नुते ॥ अस्मादुत्तारणव लादुत्तरेत्युच्यते द्विज ॥१॥ उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापश्च गालव ॥ मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥२॥ अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ॥ नासौ म्यो नाविधेयात्मानाधर्मो वसते जनः ॥३॥ अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ॥ वदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥४॥ अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नि त्यमास्ते महेश्वरः ॥ प्रकृत्या पुरुषः सार्धं युगांताग्निसमप्रभः ॥५॥ नृसदृशो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः ॥ गंधर्वयक्षमिद्वैर्वा नरनारायणादृते ॥६॥ अत्र वि ण्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणो व्ययः ॥ सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ॥७॥ अत्र राज्ञेन विप्राणां चंद्रमाश्चाभ्यपिच्यत ॥ अत्र गंगां महादेवः पतंती गग नाच्युता ॥८॥ प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम ॥ अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ॥९॥ अत्र कामश्चरोपश्च शैलश्चो माचसं वभुः ॥ अत्र राक्षसयक्षा णां गंधर्वाणां च गालव ॥१०॥ आधिपत्येनैकलासे धनदोऽप्यभिपेक्षितः ॥ अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ॥११॥ अत्र मंदाकिनी चैव मंदरश्च द्विजर्षभ ॥ अत्र सौगंधिकवनं नैर्ऋतैरभिरक्ष्यते ॥१२॥ शाद्वलं कदली स्कंधमत्र संतानकानगाः ॥ अत्र संयमनित्यानां सिद्धांतां स्वैरचारिणां ॥१३॥ विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ॥ अत्र ते क्रपयः सप्त देवीचारुंधती तथा ॥१४॥ अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ॥ अत्र यज्ञं समासाद्य ध्रुवं स्थातापितामहः ॥१५॥

कैवर्निर्गुणप्राप्तिरिति प्रघट्टकार्थः यथोक्तं सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मानिरुपाख्यो नुपाधिक इति एतच्च सम्यगव्युत्पादितमस्माभिर्वेदांतकनके ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ शाद्वलं जंबालं देवताभेदः कदली वैजयंती पताका तस्याः स्कंधवदुच्छ्रितं अथ कदली पताकामृगभेदयोरिति मेदिनी नगाः वृक्षाः कल्पद्रुमाः संयमो धारणाध्यानादिभिर्नित्यो न त्याज्यो येषां नेषां ॥१३॥१४॥१५॥

गंगामहाद्वारमित्यत्रगायंतिकाद्वारमितिपाठेगायंतिकाबिलविशेषः ॥ १६ ॥ मूर्तिःपिंडः आकृतिःसंस्थानविशेषः ॥ १७ ॥ परिवर्त्तोगतागतं सहस्राणिसत्रेऽनपरिवेषणपात्राणिकामभोज्यानिचनज्ञायते स्थूलदृष्टिभिरित्यर्थः तस्मान्निहिमस्थानात् ॥ १८ ॥ प्रविलीयतिहिमेननश्यति ॥ १९ ॥ ऐलविलस्यकुबेरस्य ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ उशीरबीजेस्थाने ॥ २३ ॥ कनकाकरःजीमूतस्यउपसमीपेतस्थेप्र

ज्योतीं पिचंद्रसूर्यौचंपरिवर्त्ततिनित्यशः ॥ अत्रगंगामहाद्वारंक्षंतिद्विजसत्तमं ॥ १६ ॥ धामानाममहात्मानोमुनयःसत्यवादिनः ॥ नतेपांज्ञायतेमूर्तिर्नारुतिर्न तपश्चितं ॥ १७ ॥ परिवर्त्तःसहस्राणिकामभोज्यानिगालव ॥ यथायथाप्रविशतितस्मात्परतरंनरः ॥ १८ ॥ तथातथाद्विजश्रेष्ठप्रविलीयतिगालव ॥ नैतत्केन चिदन्येनगतपूर्वद्विजर्षभ ॥ १९ ॥ ऋतेनारायणंदेवंनरंवाजिष्णुमव्ययं ॥ अत्रकैलासमित्युक्तंस्थानमैलविलस्यतत् ॥ २० ॥ अत्रविद्युत्प्रभाणामजज्ञिरेऽप्सर सोदश ॥ अत्रविष्णुपदंनामक्रामताविष्णुनारुतं ॥ २१ ॥ त्रिलोकविक्रमेब्रह्मन्नुत्तरांदिशमाश्रितं ॥ अत्रराज्ञामरुत्तेनयज्ञेनेष्टद्विजात्तम ॥ २२ ॥ उशीरबी जेविप्रर्षेचत्रंजांबूनदंसरः ॥ जीमूतस्यात्रविप्रर्षेरुपतस्थेमहात्मनः ॥ २३ ॥ साक्षाद्वैमवंतःपुण्याविमलःकनकाकरः ॥ ब्राह्मणेषुचयत्कृत्स्नंस्वतंकृत्वाधनंमहत् ॥ २४ ॥ वव्रेधनंमहर्षिःसजैमूतंतद्धनंततः ॥ अत्रनित्यंदिशांपालाःसायंप्रातर्द्विजर्षभ ॥ २५ ॥ कस्यकार्यंकिमितिवैपरिक्रोशंतिगालव ॥ एवमेपाद्विजश्रेष्ठगु णैरन्यैर्दिगुत्तरा ॥ २६ ॥ उत्तरंतिपरिस्थितासर्वकर्मसुचोत्तरा ॥ एताविस्तरशस्तातवसंकीर्तितादिशः ॥ २७ ॥ चतस्रःक्रमयोगेनकामाशांगंतुमिच्छसि ॥ उद्यतोहंद्विजश्रेष्ठतवदर्शयितुंदिशः ॥ पृथिवींचाखिलांब्रह्मंस्तस्मादारोहमांद्विज ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिगालवचरितेए कादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ॥ गालवंउवाच गरुत्मन्भुजगेंद्रारेसुपर्णविनतात्मज ॥ नयमांतार्क्ष्यपूर्वेणयत्रधर्मस्यचक्षुषी ॥ १ ॥ पूर्वमेतांदिशंगच्छयापूर्वपरिकीर्तिता ॥ देवतानांहिसान्निध्यमत्रकीर्तितवानसि ॥ २ ॥ अत्रसत्यंचधर्मश्चतुर्वयासम्यक्प्रकीर्तितः ॥ इच्छेयंतुसमागंतुंसमस्तै र्देवतैरहं ॥ भूयश्चतान्सुरान्द्रुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३ ॥ नारदउवाच तमाहविनतामूनुरारोहस्वेतिवैद्विजं ॥ आरुरोहाथसमुनिर्गरुडंगालवस्तदा ॥ ४ ॥

काशंगतः प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेतिद्व ॥ २४ ॥ वव्रेब्राह्मणेभ्यः मन्नामकमेतदस्त्विति ॥ २५ ॥ उत्तराउत्कृष्टतरा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभाष्येएकादशाधि कशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ॥ गरुत्मन्निति पूर्वेणपूर्वस्यांदिशि चक्षुषीअग्नीषोमौ ॥ १ ॥ २ ॥ समागंतुंएकीभवितुं ॥ ३ ॥ ४ ॥

सहस्रांशोर्विवस्वतइतिपक्षवातानुगामिनांगरुद्रप्रभयाऽवभासितानां वृक्षाणामंशुसाम्यं निरावरणत्वं चाभिप्रेत्य विशेषणद्वयं एतच्च वाक्यशेषाद्यक्तं न विप्यति वस आच्छादनेऽस्मात्किंपिवः वस्वादितद्वा नूवस्वान्
तद्विपरीतोविवस्वानित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वमिवारोप्यतेखेऽवस्थाप्यतइव ॥ ८ ॥ ९ ॥ खैः शब्दैः कारणं प्रयोजनमपिनवेद्विनस्मरामि ॥ १० ॥ ११ ॥ तेतव मणीवेतिइवार्थेवशब्दः ॥ १२ ॥ १३ ॥ नि

गालवउवाच क्रममाणस्यतेरूपं दृश्यं ते पन्नगाशन ॥ भास्करस्येव पूर्वाह्ने सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५ ॥ पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनां ॥ प्रस्थिताना
मिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६ ॥ ससागरवनामुर्वीं स शैलवनकाननां ॥ आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७ ॥ समीननागनक्रंच खमिवारोप्यते
जलं ॥ वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशं ॥ ८ ॥ तुल्यरूपाननाम् तस्यां स्तथातिमिति मिगिलान् ॥ नागाश्च नरवक्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९ ॥ महार्णव
स्य चरवैः श्रोत्रे मेव धिरेकृते ॥ नशृणोमिनपश्यामिनात्मनो वेद्विकारणं ॥ १० ॥ शनैः स तु भवान्यातु ब्रह्म वध्यामनुस्मरन् ॥ नदृश्यते रविस्तां तनदिशो न च खं ख
ग ॥ ११ ॥ तमेव तु पश्यामि शरीरं तेन लक्षये ॥ मणीवजात्यौ पश्यामि च क्षुपीतेऽहमंडज ॥ १२ ॥ शरीरं तु न पश्यामि तव चैवात्मन श्रंह ॥ पदे पदे तु पश्यामि शरीरा
दग्निमुत्थितं ॥ १३ ॥ समे निर्वाप्य सहसा च क्षुपी शाम्यते पुनः ॥ तन्नियच्छमहावेगं गमने विनतात्मज ॥ १४ ॥ न मे प्रयोजनं किंचिद्गमने पन्नगाशन ॥ संनिव
र्तमहाभाग न वेगं विपहामिते ॥ १५ ॥ गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनां ॥ एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां चंद्रवर्चसां ॥ १६ ॥ तेषां चैवापवर्गाय मार्गं प
श्यामि नांडज ॥ ततो यं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मनः ॥ १७ ॥ नैव मे स्ति धनं किंचिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ॥ न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुं ॥ १८ ॥
नारदउवाच एवं बहु च दीनं च त्रुवाणं गालवंतदा ॥ प्रत्युवाच ब्रजन्नेव प्रहसन् विनतात्मजः ॥ १९ ॥ नातिप्रज्ञोसि विप्रर्षेयोत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ॥ नचापि रु
त्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ २० ॥ किमहं पूर्वमेवेह भवतानाभिचोदितः ॥ उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१ ॥ तदेव ऋषभो नाम पर्वतः सागरांतिके ॥
अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्त्तिष्याव गालव ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गालवचरिते द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
नारदउवाच ऋषभस्य ततः शृंगं निपत्य द्विजपक्षिणौ ॥ शांडिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोन्वितां ॥ १ ॥ अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्यतां ॥ तथा च स्वा
गतेनोक्तो विष्टरे सन्निषीदतुः ॥ २ ॥

वाप्यमंदीकृत्य ॥ १४ ॥ संनिवर्तनिवर्त्तस्व ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ योत्मानं सं धिरार्षः रुत्रिमः स्वेच्छासंपाद्यः कालो मृत्युः ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ निवर्त्तिष्यावेत्यार्षस्तद्धोऽभावः ॥ २२ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभाष्ये द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ १३ ॥ ऋषभस्येति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ भृष्टतनूजं छिन्नपक्षमंगयस्येतं भृष्टतनूजांगं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ व्यभिचारो धर्मातिक्रमः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शोचना कथमियमत्र वसतीति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ द्रविणवत्तरौ बलवत्तरौ
 सिद्धमन्त्रं तया दत्तं बलिमंत्रोपवृंहितं ॥ भुक्त्वा लभामासु भूमौ सुप्तौ तावन्मोहितौ ॥ ३ ॥ मुहूर्त्तात्यतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ॥ अथ भृष्टतनूजांगमात्मानं
 ददृशे खगः ॥ ४ ॥ मांसपिंडोपमोऽभूत्समुखपादान्वितः खगः ॥ गालवस्त्रं तथा दृष्ट्वा विमनाः पर्यपृच्छत ॥ ५ ॥ किमिदं भवता प्राप्तमिहा गमनजं फलं ॥ वासोऽयं
 मिह कालं तु कियंतं नो भविष्यति ॥ ६ ॥ किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणं ॥ न त्वयं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७ ॥ सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै म
 याद्विज ॥ इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८ ॥ यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ॥ यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९ ॥ सोऽहं भगवतीया च
 प्रणतः प्रियकाम्यया ॥ मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल ॥ १० ॥ तदेवं बहुमानात्ते मयं हानीप्सितं कृतं ॥ मुरुतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्क्षंतुमर्हसि ॥ ११ ॥
 सानौ तदा ब्रवीत्तुष्टापतगेंद्रद्विजर्षभौ ॥ न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्णत्यजसंभ्रमं ॥ १२ ॥ निंदितास्मि त्वया वत्सन च निंदां क्षमाम्यहं ॥ लोकेभ्यः सपदि भ्रष्टेद्यो मां
 निंदेत पापकृत् ॥ १३ ॥ हीनयाऽलक्षणेः सर्वे स्तथाऽनिंदितयामया ॥ आचारं प्रतिगृह्णंत्यासिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४ ॥ आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनं ॥
 आचारान्छ्रियमाप्नोति आचारो हंत्यलक्षणं ॥ १५ ॥ तदा युष्मन् खगपते यथेष्टं गम्यतामिति ॥ न च ते गर्हणीयाऽहं गर्हितव्याः स्त्रियः कंचित् ॥ १६ ॥ भवितासि य
 था पूर्ववत् लवीर्यसमन्वितः ॥ वभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥ १७ ॥ अनुज्ञातस्तु शांडिल्या यथागतमुपागमत् ॥ नैव चासादयामास तथा रूपांस्तुरंगमान्
 ॥ १८ ॥ विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनिस्थितः ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो वै न ते यस्य सन्निधौ ॥ १९ ॥ यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो ममुद्विज ॥ तस्य कालोऽपव
 र्गस्य यथा वामन्यते भवान् ॥ २० ॥ प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावंतं तथा परं ॥ यथा संसिध्यते विप्रसमार्गस्तु निशम्यतां ॥ २१ ॥ सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुः
 खितं ॥ प्रत्यक्षं खल्विदानीमिदं विश्वामित्रोऽयमुक्तवान् ॥ २२ ॥ तदा गच्छद्विज श्रेष्ठमंत्रयिष्याव गालव ॥ नादत्वा गुरवेशक्यं कृत्स्नमर्थं त्वया सितुं ॥ २३ ॥ इति
 श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि गालवचरिते त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥

॥ ११७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अपवर्गस्य फलप्राप्तेः ॥ २० ॥ निशम्यतां विचार्यतां ॥ २१ ॥ २२ ॥ आसितुं स्थातुं ॥ २३ ॥ इति उद्योगपर्वणे नैलकंठीये भारतभावे दीपे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥

हिरण्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह निर्मितमिति भूम्यंतर्गतमेवपार्थिवेषुपांसुषुवह्निनाधम्यमानेषुव्यक्तीभवतीतिवह्निनानिर्मितंवायुनावह्निमुद्दीपयताविशोधितं वायुनावर्धितमित्यपिपाठः सर्वजगत्हिरण्यमयं हि
रण्यप्रधानं तेनभूमेःसारत्वात्शुद्धत्वात्सर्वजगन्मोहकत्वाच्चहिरण्यमित्युच्यतइत्यर्थः ॥ १ ॥ धत्तेपुष्पाति धारयतेजीवयति ॥ २ ॥ नित्यमिति प्रोष्ठपदाभ्यामिति तृतीयामूलेनावाहयेद्देवीमिति वत्सप्रमथ्यर्थे
तेनतस्मिन्क्षत्रद्वयेथुकेशुकवासेरतयोगेसतिशुक्रोभिः धनपतौकुबेरस्यदत्तव्यर्थमनुप्येभ्यःसंप्रदानेभ्यःधनंदत्तेददाति शुक्रश्चित्तार्जितमित्यनेनवह्निरेतस्त्वंतस्यप्रदर्शयते शुक्रःकाव्येऽनलेज्येष्टेइतिविश्वः

नारदउवाच अथाहगालवंदीनंसुपर्णःपततांवरः ॥ निर्मितंवह्निनाभूमौवायुनाशोधितंतथा ॥ यस्माद्धिरण्यमयंसर्वहिरण्यंतेनचोच्यते ॥ १ ॥ धत्तेधारयतेचंद
मेतस्मात्कारणाद्धनं ॥ तदेतत्रिषुलोकेषुधनंतिष्ठतिशाश्वतं ॥ २ ॥ नित्यंप्रोष्ठपदाभ्यांचशुक्रेधनपतौतथा ॥ मनुप्येभ्यःसमादत्तेशुक्रश्चित्तार्जितंधनं ॥ ३ ॥ अजै
कपादहर्बुध्न्यैरक्ष्यतेधनदेनच ॥ एवंनशक्यतेलब्धुमलब्धव्यं द्विजर्पभ ॥ क्रंतेचधनमश्वानानावातिर्विद्यतेतव ॥ ४ ॥ सत्वंयाचात्रराजानंकंचिद्राजर्पिवंशजं ॥
अपीड्यराजापौरान्हियोनौकुर्यात्कृतार्थिनौ ॥ ५ ॥ अस्तिसोमान्ववायेमेजातःकश्चिन्नृपःसखा ॥ अभिगच्छावहेतंवैतस्यास्तिविभवोभुवि ॥ ६ ॥ ययांतिर्ना
मराजर्पिर्नाहुषःसत्यविक्रमः ॥ सदास्यतिमयाचोक्तोभवताचार्यितःस्वयं ॥ ७ ॥ विभवश्चास्यसुमहानासीद्धनपतेरिव ॥ एवंगुरुधनंविद्वन्दानेनैवविशोधय
॥ ८ ॥ तथातौकथयंतौचंचितयंतौचयत्समं ॥ प्रतिष्ठानेनरपतिययातिप्रत्युपस्थितौ ॥ ९ ॥ प्रतिगृह्यचसत्कारैरर्थपाद्यादिकंवरं ॥ पृष्टश्चागमनेहेतुमुवाचवि
नतासुतः ॥ १० ॥ अयंमेनाहुषसखागालवस्तपसौनिधिः ॥ विश्वामित्रस्यशिष्योभूद्वर्षाण्ययुतशोऽनृप ॥ ११ ॥ सोयंतेनाभ्यनुज्ञातउपकारेप्संयाद्विजः ॥ त
माहभगवान्कालेददानिगुरुदक्षिणां ॥ १२ ॥ असकृत्तेनचोक्तेनकिंचिदागतमन्युना ॥ अयमुक्तःप्रयच्छेतिजानताविभवंलघु ॥ १३ ॥ एकतःश्यामकर्णानां
शुभ्राणांशुद्धजन्मनां ॥ अष्टौशतानिमेदेहिहयानांचंद्रवर्चसां ॥ १४ ॥ गुर्वर्थोदीयतामेपयदिगालवमन्यसे ॥ इत्येवमाहसक्रोधोविश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १५ ॥
सोयंशोकेनमहतातप्यमानोद्विजर्पभः ॥ अशक्तःप्रतिकर्तुंतद्वतंशरणंगतः ॥ १६ ॥ प्रतिगृह्यनरव्याघ्रत्वतोभिक्षांगतव्यथः ॥ कृत्वापवर्गंगुरवेचरिष्यतिम
हत्तपः ॥ १७ ॥ तपसःसंविभागेनभवंतमपियोक्ष्यते ॥ स्वेनराजर्पितपसापूर्णत्वांपूरयिष्यति ॥ १८ ॥

धनार्थोक्तनक्षत्रवारयोगेवह्निप्रार्थयेत् तच्चधनंयागादिद्वारावाभूमौनिखननेनवासर्वकुबेरंप्रत्येवगच्छतीतिभावः ॥ ३ ॥ अजेति अजएकपात्पूर्वप्रोष्ठपदादेवता अहर्बुध्न्यउत्तरप्रोष्ठपदादेवता धनदश्चतद्व्य
क्षस्तस्मादेतानिप्रार्थयताधनंलब्धुंशक्यंनान्यथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ याचयाचस्वयःराजा नौआवां ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विशोधयपरिहर ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥११॥२०॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११॥४॥ ॥७॥ एवमुक्तइति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥ हताशोऽतिथिरितिशेषः ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥
यावन्तिरोमाणिहयेभवंतीह्नरेश्वर ॥ तावन्तोवाजिनोलोकान्प्राप्नुवन्तिमहीपते ॥ ११॥ पात्रं प्रतिग्रहस्यायंदातुं पात्रं तथाभवान् ॥ शंखेक्षीरमिवासक्तंभवत्वेन
तथोपमं ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिगालवचरितेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११॥४॥ ॥७॥ नारदउवाच एव
मुक्तः सुपणेनतथ्यं वचनमुत्तमं ॥ विमृश्यावहितोराजानिश्चित्यचपुनःपुनः ॥ १॥ यष्टाक्रतुसहस्राणांदातादानपतिःप्रभुः ॥ यथातिःसर्वकाशीशइदं वचनमब्र
वीत् ॥ २ ॥ दृष्ट्वाप्रियसखंताक्ष्यं गालवंचद्विजर्षभं ॥ निदर्शनंचतपसोभिक्षांश्लाघ्यांचकीर्तितां ॥ ३ ॥ अनीत्यचनृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ॥ मत्सकाश
मनुप्राप्तावेतांबुद्धिमवेक्ष्यच ॥ ४ ॥ अद्यमेसफलंजन्मतारितंचाद्यमेकुलं ॥ अद्यायंतारितोदेशोममताक्ष्यत्वयानघ ॥ ५ ॥ वक्तुमिच्छामितुसखेयथाजानासि
मांपुरा ॥ नतथावित्तवानस्मिक्षीणं वित्तंचमेसखे ॥ ६ ॥ नचशक्तोस्मितेकर्तुंमोघमाममनंखग ॥ नचाशामस्यविप्रर्षेर्वितथीकर्तुमुत्सहे ॥ ७ ॥ तत्तुदास्यामिय
त्कार्यमिदंसंपादयिष्यति ॥ अभिगम्यहताशोहिनिवृत्तोदहतेकुलं ॥ ८ ॥ नातःपरंवैनतेयकिंचित्यापिष्ठमुच्यते ॥ यथाशानाग्ननाल्लोकेदेहिनास्तीतिवावचः ॥
॥ ९ ॥ हताशोऽत्यकृतार्थःसन्हृतःसंभावितोनरः ॥ हिनस्ति तस्यपुत्रांश्चपौत्रांश्चाकुर्वतोहितं ॥ १० ॥ तस्माच्चतुर्णांवंशानांस्थापयित्रीसुतामम ॥ इयंसुरसुतप्र
ख्यासर्वधर्मोपचायिनी ॥ ११ ॥ सदादेवमनुष्याणामसुराणांचगालव ॥ कांसितारूपतोवालासुतामेप्रतिगृह्यतां ॥ १२ ॥ अस्याःशुल्कंप्रदास्यंतितृपाराज्यम
पिध्रुवं ॥ किंपुनःश्यामकर्णानांहयानांद्विचतुःशते ॥ १३ ॥ सभवान्प्रतिगृह्णातुममैतांमाधवींसुतां ॥ अहंदौहित्रवान्स्यांवैवरणममप्रभो ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्यच
तांकन्यांगालवःसहपक्षिणा ॥ पुनर्द्रक्ष्यावइत्युक्ताप्रतस्थेसहकन्यया ॥ १५ ॥ उपलब्धमिदंद्वारमश्वानामितिचांडजः ॥ उक्तागालवमापृच्छजगामभवनंस्स
कं ॥ १६ ॥ गतेपतगराजेतुगालवःसहकन्यया ॥ चितयानःक्षमंदानेराज्ञांवैशुल्कतोऽगमत् ॥ १७ ॥ सोगच्छन्मनसेक्ष्वाकुंहर्यश्वंराजसत्तमं ॥ अयोध्यायाम
हावीर्यंचतुरंगवलान्वितं ॥ १८ ॥ कोशधान्यवलोपेतंप्रियपौरंद्विजप्रियं ॥ प्रजाभिकामंशाम्यंतंकुर्वाणंतपउत्तमं ॥ १९ ॥ तमुपागम्यविप्रःसंहर्यश्वंगालवौब्र
वीत् ॥ कन्येयंममराजेंद्रप्रसवैःकुलवर्धिनी ॥ २० ॥ इयंशुल्केनभार्यार्थंहर्यश्वंप्रतिगृह्यतां ॥ शुल्कंतेकीर्तयिष्यामितच्छ्रुत्वासंप्रधार्यतां ॥ २१ ॥ इतिश्रीम०
उद्यो०भग०गालवचरितेपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११॥५॥ ॥७॥ ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ इतिउ०नै०भा०पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११॥५॥

हर्यश्वइति ॥१॥ षड्सुकरपृष्ठयोःपादपृष्ठयोःकुचयोश्च स्तनयोर्नितंबयोश्चक्षुषोश्चेतिप्रांचः वक्षःकुक्ष्यलकस्कंधकरवक्रंषडुन्नतमितिकाशीखंडोक्तिः समसुसूक्ष्मात्वकेशदशनेषुकरांगुलिषुपादांगुलिषुतडुभ
यपर्वसुचसूक्ष्मा त्रिषुत्वरसत्त्वनाभिपुगंभीरा पंचमुपाणितलेनेत्रातेतालुनिजिह्वायांअधरोष्ठेचरक्ता ॥ २ ॥ बहुभिर्देवैरसुरैश्चआलोकयितुंयोग्याबहुदेवासुरालोका गंधर्वाणांदर्शनंशास्त्रंगीतादिविधायस्यां

नारदउवाच हर्यश्वस्त्वब्रवीद्राजाविचिंत्यबहुधाततः ॥ दीर्घमुष्णंचनिःश्वस्यप्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥१॥ उन्नतेपून्मतापदसुसूक्ष्मासूक्ष्मेपुसप्तसु ॥ गंभीरात्रि
षुगंभीरेष्वियंरक्ताचपंचसु ॥ २ ॥ बहुदेवासुरालोकाबहुगंधर्वदर्शना ॥ बहुलक्षणसंपन्नावहुप्रभवधारिणी ॥ ३ ॥ समथयंजनयितुंचक्रवर्तिनमात्मजं ॥ ब्रू
हिशुल्कंद्विजश्रेष्ठसमीक्ष्यविभवंमम ॥ ४ ॥ गालवउवाच एकतःश्यामकर्णानांशतान्यष्टौप्रयच्छमे ॥ हयानांचंद्रशुभ्राणादिशजानांवपुष्पतां ॥ ५ ॥ इ
तस्तवभवित्रीयंपुत्राणांजननीशुभा ॥ अरणीबहुताशानांयोनिरायतलोचना ॥ ६ ॥ नारदउवाच एतच्छ्रुत्वावचोराजाहर्यश्वःकाममोहितः ॥ उवाच
गालवंदीनोराजपिंक्रपिस्तत्तमं ॥ ७ ॥ द्वेमे शतेसंनिहितेहयानांयद्विधास्तव ॥ एष्टव्याःशतशस्त्वन्येचरंतिममवाजिनः ॥ ८ ॥ सोहमेकमप्ययंवैजनयिव्यामि
गालवं ॥ अस्यामेतंभवान्कामंसंपादयतुमेवरं ॥ ९ ॥ एतच्छ्रुत्वातुसाकन्यागालवंवाक्यमब्रवीत् ॥ ममदत्तोवरःकश्चित्कनचिद्वह्मवादिना ॥ १० ॥ प्रसूत्यंतेप्र
सूत्यंतेकन्यैवत्वंभविष्यसि ॥ सत्वंददस्वमांराज्ञेप्रतिगृह्यह्योत्तमान् ॥ ११ ॥ नृपेभ्योहिचतुर्भ्यस्तेपूर्णान्यष्टौशतानिमे ॥ भविष्यंतितथापुत्राममचत्वारएवच
॥ १२ ॥ क्रियतामुपसंहारोगुर्वर्थद्विजसत्तम ॥ एषांनावन्ममप्रज्ञायथावामन्यसेद्विज ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुसमुनिःकन्ययागालवस्तदा ॥ हर्यश्वंशुयिवीपालमि
दंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ इयंकन्यानरश्रेष्ठहर्यश्वप्रतिगृह्यतां ॥ चतुर्भागेनशुल्कस्यजनयस्वैकमात्मजं ॥ १५ ॥ प्रतिगृह्यसतांकन्यागालवंप्रतिनंद्यच ॥ सम
येदेशकालेचलब्धवान्सुतर्माप्सितं ॥ १६ ॥ ततोवसुमनानामवसुभ्योवसुमत्तरः ॥ वसुप्रख्योनरपतिःसवभूववसुप्रदः ॥ १७ ॥ अयकालेपुनर्थीमान्गाल
वःप्रत्यपस्थितः ॥ उपसंगम्यचोवाचहर्यश्वंप्रीतमानसं ॥ १८ ॥ जातो नृपसुतस्तेयंवालाभास्करसंनिभः ॥ कालो गंतुंनरश्रेष्ठभिक्षार्थमपरंनृपं ॥ १९ ॥ हर्यश्वः
सत्यवचनेस्थितःस्थित्वाचपैरुपे ॥ दुर्लभत्वाद्दयानांचप्रददौमाधवीपुनः ॥ २० ॥ माधवीचपुनर्दत्तांपरित्यज्यनृपश्रियं ॥ कुमारीकामतोभूत्वागालवंपृष्ठ
तोन्वगात् ॥ २१ ॥

सातथा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कामतइच्छयायोगवले
नकुमारीभूत्वायौवनंपरित्यज्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेष्टोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ महावीर्यइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 त्वय्येवतावत्तिष्ठंतुहयाइत्युक्तवान्द्विजः ॥ प्रययौकन्ययासार्धदिवोदासंप्रजेश्वरं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिगालवचरितेष्टो
 ष्ठाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ गालवउवाच महावीर्योमहीपालःकाशीनामीश्वरःप्रभुः ॥ दिवोदासइतिख्यातोभैमसेनिर्नराधिपः ॥
 ॥ १ ॥ तत्रगच्छावहभद्रेशनैरागच्छमाशुचः ॥ धार्मिकःसंयमेयुक्तःसत्येचैवजनेश्वरः ॥ २ ॥ नारदउवाच तमुपागम्यसमुनिन्यायतस्तेनसत्कृतः ॥ गा
 लवःप्रसवस्यार्थेतंतृपंप्रत्यचोदयत् ॥ ३ ॥ दिवोदासउवाच श्रुतमेतन्मयापूर्वकिमुक्त्वाविस्तरंद्विज ॥ कांक्षितोहिमयैपोर्यःश्रुत्वैवद्विजसत्तम ॥ ४ ॥ एत
 चमेवदुमतंयदुत्सृज्यनराधिपान् ॥ मामेवमुपयातोसिभाविचैतदसंशयं ॥ ५ ॥ सएवविभवोस्माकमश्वानामपिगालव ॥ अहमप्येकमेवास्यांजनयिष्यामि
 पार्थिवं ॥ ६ ॥ तथेत्युक्त्वाद्विजश्रेष्ठःप्रादात्कन्यामहीपतेः ॥ विधिपूर्वांचितांराजाकन्यांप्रतिगृहीतवान् ॥ ७ ॥ रेमेसतस्यांराजर्षिःप्रभावत्यांयथारविः ॥ स्वाहा
 यांचयथावद्विर्यथाशच्यांचवासवः ॥ ८ ॥ यथाचंद्रश्चरंहिण्यांयथाधूमोर्णयायमः ॥ वरुणश्चयथागौर्यांयथाचर्ध्याधनेश्वरः ॥ ९ ॥ यथानारायणोलक्ष्म्यां
 जाङ्गव्यांचयथोदधिः ॥ यथारुद्रश्चरुद्राण्यांयथावेद्यांपितामहः ॥ १० ॥ अहस्यंत्यांचवासिष्ठोवसिष्ठश्चाक्षमालया ॥ च्यवनश्चसुकन्यायांपुलस्त्यःसंध्ययाय
 था ॥ ११ ॥ अगस्त्यश्चापिवैदर्भ्यांसावित्र्यांसत्यवान्यथा ॥ यथाभृगुःपुलोमायामदित्यांकश्यपोयथा ॥ १२ ॥ रेणुकायांयथार्चीकोहैमवत्यांचकौशिकः ॥ बृ
 हस्पतिश्चतारायांशुक्रश्चशतपर्वणा ॥ १३ ॥ यथाभूम्यांभूमिपतिरुर्वश्यांचपुरूरवाः ॥ ऋचीकःसत्यवत्यांचसरस्वत्यांयथामनुः ॥ १४ ॥ शकुंतलायांदुष्यंतो
 धृत्यांधर्मश्चशाश्वतः ॥ दमयंत्यांनलश्चैवसत्यवत्यांचनारदः ॥ १५ ॥ जरत्कारुर्जरत्कावांपुलस्त्यश्चप्रतीच्यया ॥ मेनकायांयथोर्णायुस्तुंबुरुश्चैवंरंभया ॥ १६ ॥
 वासुकिःशतशीर्षायांकुमार्यांचधनंजयः ॥ वैदेत्यांचयथारामोरुक्मिण्यांचजनार्दनः ॥ १७ ॥ तथातुरममाणस्यदिवोदासस्यभूपतेः ॥ माधवीजनबामास
 पुत्रमेकंप्रतर्दनं ॥ १८ ॥ अथाजगात्तभगवान्दिवोदासंसगालवः ॥ समयेसमनुप्राप्तेवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ निर्यातयतुमेकन्यांभवांस्तिष्ठंतुवाजिनः ॥
 यावदन्यत्रगच्छामिशुल्कार्यं पृथिवीपते ॥ २० ॥ दिवोदासोथधर्मात्मासमयेगालवस्यतां ॥ कन्यांनिर्यातयामासस्थितःसत्येमहीपतिः ॥ २१ ॥ इतिश्रीम०
 उद्यो० भग० गालवचरितेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिउ० नै० भा० सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥

तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रवणंपुत्रोत्पत्तौतत्परं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिउद्योगप०नै०

नारदउवाच तथैवतांश्रियंत्यक्त्वाकन्याभूत्वायशस्विनी ॥ माधवीगालवंविप्रमभ्ययात्सत्यसंगरा ॥ १ ॥ गालवोविमृशन्नेवस्वकार्यगतमानसः ॥ जगामभोजनगरंद्रष्टुमौशीनरंनृपं ॥ २ ॥ तमुवाचाथगत्वासनृपतिसत्यविक्रमं ॥ इयंकन्यासुतौद्वैतेजनयिष्यतिपार्थिवौ ॥ ३ ॥ अस्यांभवानवाभार्थोभविताप्रेत्यचेहच ॥ सोमार्कप्रतिसंकाशौजनयित्वासुतौनृप ॥ ४ ॥ शुल्कंतुसर्वधर्मजह्यानांचंद्रवर्चसां ॥ एकतःश्यामकर्णानांदेयंमर्त्यंचतुःशतं ॥ ५ ॥ गुर्वर्थोयंसमारंभोनहयैःकृत्यमस्तिमे ॥ यदिशक्यंमहाराजक्रियतामविचारितं ॥ ६ ॥ अनपत्योसिराजर्षेपुत्रौजनयपार्थिव ॥ पितृन्पुत्रपुत्रेनत्वमात्मानंचैवतारय ॥ ७ ॥ नपुत्रफलभोक्ताहिराजर्षेपात्यतेदिवः ॥ नयातिनरकंधोरंयथागच्छंत्यनात्मजाः ॥ ८ ॥ एतच्चान्यच्चविविधंश्रुत्वागालवभाषितं ॥ उशीनरःप्रतिवचोददौतस्यनराधिपः ॥ ९ ॥ श्रुतवानस्मितेवाक्यंयथावदमिगालव ॥ विधिस्तुबलवान्ब्रह्मन्प्रवणंहिमनोमम ॥ १० ॥ शतेहेतुममाश्वानामीदृशानांद्विजोत्तम ॥ इतरंपांसहस्राणिमुबहूनिचरंतिमे ॥ ११ ॥ अहमप्येकमेवास्यांजनयिष्यामिगालव ॥ पुत्रंद्विजगतंमार्गंगमिष्यामिपररहं ॥ १२ ॥ मृत्येनापिसमंकुर्यात्तवाहंद्विजमत्तम ॥ पौरजानपदार्थंतुममार्थेनात्मभोगतः ॥ १३ ॥ कामतोहिधनंराजापारक्यंयःप्रयच्छति ॥ नमधर्मेणधर्मात्मन्युज्यतेयश्मानव ॥ १४ ॥ सोहंप्रतिग्रहीष्यामिददाल्लेतांभवान्मम ॥ कुमारींदिवगर्भाभामेकपुत्रभवायमे ॥ १५ ॥ तथातुबहुधाकन्यामुक्तवंतंनराधिपं ॥ उशीनरंद्विजश्रेष्ठंगालवःप्रत्यपूजयत् ॥ १६ ॥ उशीनरंप्रतिग्राह्यगालवःप्रययौवनं ॥ रेमेसतांसमामाद्यकृतपुण्यइवश्रियं ॥ १७ ॥ कंदरेपुचगैलानांनदीनांनिर्झरेपुच ॥ उद्यानेपुविचित्रेपुवनेपृषवनेपुच ॥ १८ ॥ हर्म्येपुरमणीयेपुप्रासादशिखरेपुच ॥ वातायनविमानेपुनथागर्भगृहेपुच ॥ १९ ॥ ततोस्यममयेजज्ञेपुत्रोवाल्मीकिविप्रभः ॥ शिविर्नाम्नाभिविख्यातोयःसपार्थिवमत्तमः ॥ २० ॥ उपस्थायमतंविप्रंगालवःप्रतिगृह्यच ॥ कन्यांप्रयातस्तांराजनृपवान्विनतात्मजं ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवंगालवचंचरितेअष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच गालवंचैवनेयोथप्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ दिव्यारुतार्थंपश्यामिभवंतमिहवैद्विज ॥ १ ॥ गालवंस्तुवचःश्रुत्वाचैवनेयेनभाषितं ॥ चतुर्भागावशिष्टंतदाचख्यौकार्यमस्यहि ॥ २ ॥ सुपर्णस्त्वब्रवीदनेंगालवंवदतांवरः ॥ प्रयत्नस्तेनकर्तव्यो नैषसंपत्स्यतेतव ॥ ३ ॥

भारतभावदीपेअष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ गालवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ संतरेमार्गे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ निर्यात्यप्रत्यर्घ्यं शिष्याय गालवाय ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
पुराहिकान्यकुब्जैवैगाधैः सत्यवतीं सुतां ॥ भार्यार्थे वरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ४ ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसां ॥ भगवन्दीयतां मत्स्यं सह-
स्रमिति गालव ॥ ५ ॥ ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्यालयांगतः ॥ अश्वतीर्थे हयान् लब्ध्वा दत्तवान् पार्थिवाय वै ॥ ६ ॥ इध्वाते पुंडरीकेण दत्ताराज्ञा द्विजातिषु ॥ ते
भ्यो ह्येदं शते क्रीत्वा प्राप्ते तैः पार्थिवैः सदा ॥ ७ ॥ अपराण्यपि चत्वारिंशतानि द्विजसत्तम ॥ नीयमानानि संतरे हतान्यासन् वितस्तथा ॥ ८ ॥ एवं न शक्यमप्राप्यं प्रा-
सुंगालवकं हि चित् ॥ इमां मश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ॥ ९ ॥ विश्वामित्राय धर्मात्मन् पद्मिश्च शनैः सह ॥ ततोऽसिगतं संमोहः कृतकृत्यो द्विजोत्तम ॥ १० ॥
गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ॥ आदायाश्वांश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥ ११ ॥ अश्वानां कांसितार्थानां पट्टिमानि शतानि वै ॥ शतद्वयेन कन्ये-
यं भवता प्रतिगृह्यतां ॥ १२ ॥ अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ॥ चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तमं ॥ १३ ॥ पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु
ते ॥ भवतोऽनृणो भूत्वा तपः कुर्यायथा सुखं ॥ १४ ॥ विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ॥ कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ किं मियं पूर्वमे-
वेहनदत्तामम गालव ॥ पुत्राममैव च त्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥ १६ ॥ प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै ॥ अश्वाश्चाश्रममासाद्य चरन्तु मम सर्वशः ॥ १७ ॥
सतयारममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ॥ आत्मजं जनयामास माधवीं पुत्रमष्टकं ॥ १८ ॥ जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महामुनिः ॥ संयोज्यार्थैस्तथा धर्मे-
रश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १९ ॥ अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभं ॥ निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ २० ॥ गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य द-
क्षिणां ॥ मनसातिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २१ ॥ जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथा परः ॥ सत्यधर्मरतश्चान्योऽयं ज्वाचापितथा परः ॥ २२ ॥ तदा गच्छ उव-
रारो हे तारितस्ते पिता सुतैः ॥ चत्वारश्चैव राजानस्तथा चाहं सुमध्यमे ॥ २३ ॥ गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनं ॥ पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह
॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गालवचरिते एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच सतुराजा पु-
नस्तस्याः कर्तुं कामः स्वयं वरं ॥ उपगम्याश्रमपदं गंगायमुनसंगमे ॥ १ ॥ गृहीतमाल्यदामांतां रथमारोप्य माधवीं ॥ पूरुर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्यधावतां ॥ २ ॥
इति उद्योगपर्वणैलकंठीये भारतमावदीपे एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ॥ सतुराजा आश्रमपदमुपगम्य कर्तुं कामः अभूदिति शेषः ॥ १ ॥ पर्यधावतां वरान्वेषणायेत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ वनवनवासं ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मनःचित्तस्यलघुतांरागद्वेषादिमलराहित्येनसूक्ष्मार्थभेदेनेशीघ्रतां ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ व्याघ्राणांविप्रोषितंपर्यटनंयेषु ॥ १० ॥ ११ ॥ युयुजेयोगंप्राप्तवान् का
 नागयक्षमनुष्याणांगंधर्वमृगपक्षिणां ॥ शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्रसमागमः ॥ ३ ॥ नानापुरुषदेश्यानामीश्वरैश्चसमाकुलं ॥ ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्चसमंता
 द्रावृतंवनं ॥ ४ ॥ निर्दिश्यमानेषुतुसावरेषुवरवर्णिनी ॥ वरानुक्रम्यसर्वास्तान्वरंवृतवतीवनं ॥ ५ ॥ अवतीर्यरथात्कन्यानमस्तुत्यचबंधुषु ॥ उपगम्यवनंपुण्यं
 तपस्तेपेययातिजा ॥ ६ ॥ उपवासैश्चविविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ॥ आत्मनोलघुतांरुत्वावभूवमृगचारिणी ॥ ७ ॥ वैदूर्याकुरकल्पानिमृदूनिहरितानिच ॥ च
 रंतीश्लक्ष्णशष्पाणितिकानिमधुराणिच ॥ ८ ॥ स्रवंतीनांचपुण्यानांसुरसानिशुचीनिच ॥ पिवंतीवारिमुख्यानिशीतानिविमलानिच ॥ ९ ॥ वनेषुमृगराजे
 षुव्याघ्रविप्रोषितेषुच ॥ दावाग्निविप्रयुक्तेषुशून्येषुगहनेषुच ॥ १० ॥ चरंतीहरिणैःसार्धमृगीववनचारिणी ॥ चचारविपुलंधर्मब्रह्मचर्येणसंवृतं ॥ ११ ॥ ययाति
 रपिपूर्वेषाराज्ञांवृत्तमनुष्ठितः ॥ बहुवर्षसहस्रायुर्युयुजेकालधर्मणा ॥ १२ ॥ पूर्यदुश्चद्वौवंशेवर्धमानौनरोत्तमौ ॥ ताभ्यांप्रतिष्ठितोर्लोकेपरलोकेचनाहुपः ॥
 ॥ १३ ॥ महीपतेनरपतिर्ययातिःस्वर्गमास्थितः ॥ महर्षिकल्पोनृपतिःस्वर्गाश्रयफलभुग्विभुः ॥ १४ ॥ बहुवर्षसहस्राख्येकालेबहुगुणेगते ॥ राजर्षिषुत्तिपण्णेपु
 महीयःसुमहर्षिषु ॥ १५ ॥ अवमेनेनरान्सर्वादेवानृपिगणांस्तथा ॥ ययातिर्मूढविज्ञानोविस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६ ॥ ततस्तंबुयुधेदेवःशक्रोवलविपूदनः ॥ ते
 चराजर्षयःसर्वेधिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७ ॥ विचारश्चसमुत्पन्नोनिरीक्ष्यनहुपात्मजं ॥ कोन्वयंकस्यवाराज्ञःकथंवास्वर्गमागतः ॥ १८ ॥ कर्मणाकेनसि
 द्धोयंकवानेनतपश्चितं ॥ कथंवाज्ञायतेस्वर्गेकेनवाज्ञायतेयुत ॥ १९ ॥ एवंविचारयंतस्तेराजानंस्वर्गवामिनः ॥ दृष्ट्वापप्रच्छुरन्योन्यंययातिंनृपतिंप्रति ॥
 ॥ २० ॥ विमानपालाःशनशःस्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ॥ पृष्ट्वाआसनपालाश्चनजानीमेत्यथाब्रुवन् ॥ २१ ॥ सर्वेतेत्यावृतज्ञानानाभ्यजानंतंतंनृपं ॥ समुहूतदित्येनृपो
 हतौजाश्चाभवत्तदा ॥ २२ ॥ इतिश्रीम०उद्योगपर्वणिभ०गालवचरितेययातिमोहेविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच
 अथप्रचलितःस्थानांदासनाच्चपरिच्युतः ॥ कंपितेनेवमनसाधर्षितःशोकवह्निना ॥ १ ॥ म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानःप्रभ्रष्टमुकुटांगदः ॥ विधूर्णन्स्रस्तसर्वांगःप्रभ्र
 ष्टाभरणांबरः ॥ २ ॥ अदृश्यमानस्तान्यश्चन्नपश्यंश्चपुनःपुनः ॥ शून्यःशून्येनमनसाप्रयतेप्यन्महीतलं ॥ ३ ॥ लधर्मणामृत्युना ॥ १२ ॥ नाहुपःययातिः ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभावदापेविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

धर्मदूषणपुण्यनाशकं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रज्ञायसेहीनतेजस्वेनअप्रकाशत्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ शिविरौशीनरइत्येकः ॥ १० ॥ ११ ॥ एकइवशब्दःपादपूरणार्थः गंगांनदीमिवधूममयीलेखामालंब्य नि
किंमयामनसाध्यातमशुभंधर्मदूषणं ॥ येनाहंचलितःस्थानादितिराजाव्यचिंतयत् ॥ ४ ॥ तेतुतत्रैवराजानःसिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ॥ अपश्यंतनिरालंबंतय-
यातिंपरिच्युतं ॥ ५ ॥ अथेत्यपुरुषःकश्चिदक्षीणपुण्यनिपातकः ॥ ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्यशासनात् ॥ ६ ॥ अतीवमदमत्तस्त्वंनकंचिन्नावमन्यसे ॥ मा-
नेनभ्रष्टःस्वर्गस्तेनार्हस्त्वंपार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ नचप्रज्ञायसेगच्छपतस्वेतितमब्रवीत् ॥ पतेयंसत्स्वितिवचस्त्रिरुक्कानद्रुपात्मजः ॥ ८ ॥ पतिप्यंश्चितयामासगतिं
गतिमंतांवरः ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुनैमिषेपार्थिवर्षभान् ॥ ९ ॥ चतुरोपश्यतनृपस्तेषांमध्येपपातह ॥ प्रतर्दनोवमुमनाःशिविरौशीनरोष्टकः ॥ १० ॥ वाजपेय-
नयज्ञेनतर्पयंतिसुरेश्वरं ॥ ॥ तेषामध्वरजंधूमंस्वर्गद्वारमुपस्थितं ॥ ११ ॥ ययातिरुपजिघ्रन्वैनपपातमहींप्रति ॥ भूमौस्वर्गंचसंवद्धान्दीधूममयीमिव ॥ गंगां
गामिवगच्छंतीमालंब्यजगतीपतिः ॥ १२ ॥ श्रौमत्स्ववभृथाय्येषुचतुर्षुप्रतिबंधुषु ॥ मध्येनिपतितोराजालोकपालोपमेपुसः ॥ १३ ॥ चतुर्षुद्रुतकल्पपुराजमि-
हमहाग्निषु ॥ पपातमध्येराजर्षिर्ययातिःपुण्यसंक्षये ॥ १४ ॥ तमाहुःपार्थिवाःसर्वेदीप्यमानमिवश्रिया ॥ कोभवान्कस्यवाबंधुर्देशस्यनगरस्यवा ॥ १५ ॥ यक्षो
वाप्यथवादेवोगंधर्वोराक्षसोपिवा ॥ नहिमानुपहृषोसिकोवार्थःकांक्ष्यतेत्वया ॥ १६ ॥ ययातिरुवाच ययातिरस्मिराजर्षिःक्षीणपुण्यश्च्युतोदिवः ॥ पतेयंस-
त्स्वितिध्यायन्भवत्सुपतितस्ततः ॥ १७ ॥ राजानऊचुः सत्यमेतद्रवतुतेकांक्षितंपुरुषर्षभ ॥ सर्वेषांनःक्रतुफलंधर्मश्चप्रतिगृह्यतां ॥ १८ ॥ ययातिरुवाच
नाहंप्रतिग्रहयनोब्राह्मणःक्षत्रियोत्यहं ॥ नचमेषप्रवणाबुद्धिःपरपुण्यविनाशने ॥ १९ ॥ नारदउवाच एतस्मिन्नेवकालेतुमृगचर्याक्रमागतां ॥ माधवीं
प्रेक्ष्यराजानस्तेभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २० ॥ किमागमनरुत्यंतेकिंकुर्मःशासनंतव ॥ आज्ञाप्याहिवयंसर्वतवपुत्रास्तपोधने ॥ २१ ॥ तेषांतद्भाषितंश्रुत्वामाधवीप-
रंयामुदा ॥ पितरंसमुपागच्छद्ययातिसाववंदच ॥ २२ ॥ स्पृष्ट्वामूर्धनितान्पुत्रांस्तापसीवाक्यमब्रवीत् ॥ दौहित्रास्तवराजेंद्रममपुत्रानतेपराः ॥ २३ ॥ इमेत्वां
तारयिष्यंतिदृष्टमंतपुरातने ॥ अहंतेदुहिताराजन्माधवीमृगचारिणी ॥ २४ ॥ मयाप्युपचितोधर्मस्ततोर्ध्वप्रतिगृह्यतां ॥ यस्माद्राजन्नराःसर्वेअपत्यफलभा-
गिनः ॥ २५ ॥ तस्मादिच्छंतिदौहित्रान्यथात्वंवसुधाधिप ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेशिरसाजननीतदा ॥ २६ ॥

पपातेतिसंबंधः ॥ १२ ॥ प्रतिबंधुषुदौहित्ररूपेषु ॥ १३ ॥ १४ ॥ बंधुःपालयिता ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुरातनेअनादिकालप्रवृत्तेवेदे ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥२७॥ अष्टभागेन अष्टमांशेन ॥२८॥ इति उ० नै० भा० एकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२१॥ ॥७॥ प्रत्यभिज्ञानेति ॥१॥२॥३॥४॥ आधाने अग्न्याधानोपलक्षिते श्रौतधर्मे ॥५॥६॥७॥ वैहार्येषुप
अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् ॥ उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरापूर्य मे दिनीं ॥२७॥ मातामहं नृपतयस्तारयन्तौ दिवश्च्युतं ॥ अथ तस्मादुपगतौ गालवोऽप्या
हपार्थिवं ॥ तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥२८॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि गालवचरिते ययातिस्वर्गभ्रंशे एकविंशाधिकश
ततमोऽध्यायः ॥१२१॥ ॥७॥ नारद उवाच ॥ प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽयं सद्भिस्तैर्नरपुंगवः ॥ समारुरोह नृपतिरस्पृशन्वसुधातलं ॥ ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभू
व विगतज्वरः ॥१॥ दिव्यमाल्यांवरधरो दिव्याभरणभूषितः ॥ दिव्यगन्धगुणोपेतो नृपृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥२॥ ततोऽवसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ॥ ख्यातोऽक्ष
नपतिर्लोकव्याजहार नृपतदा ॥३॥ प्राप्तवानस्मि यल्लोकं सर्ववर्णेष्वर्हया ॥ तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥४॥ यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशील
स्य यत्फलं ॥ यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥५॥ ततः प्रतर्दन्तोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुंगवः ॥ यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥६॥ प्राप्तवानस्मि
यल्लोकं क्षत्रवंशोद्भवं यशः ॥ वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ॥७॥ शिविरौशीनरोऽधीमानुवाच मधुरांगिरं ॥ यथा बालपुनारीपु वैहार्यपुतयैव च ॥८॥
संगरं पुनिपाते पुतया पद्मसनेषु च ॥ अनृतं नोक्तपूर्वमेतं न सत्येन खं व्रज ॥९॥ यथा प्राणांश्च राजज्यं च राजन्कामसुखानि च ॥ त्यज्यं न पुनः सत्येन सत्येन खं व्र
ज ॥१०॥ यथा सत्येन मेधमो यथा सत्येन पावकः ॥ प्रीतः शतक्रतुश्चैव तेन सत्येन खं व्रज ॥११॥ अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ॥ अनेकशतय
ज्वानं नानुपप्राप्य धर्मवित् ॥१२॥ शतशः पुंडरीकामेगो स वाश्चरिताः प्रभो ॥ क्रतवो वाजपेयाश्च ते पांफलमवाप्नुहि ॥१३॥ न मे रत्नानि न धनं न तथा न्ये परिच्छ
दाः ॥ क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥१४॥ यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्ते नराधिप ॥ तथा तथा वसुमतीत्यत्कारा जादिवं ययौ ॥१५॥ एवं सर्वे समं
स्तैस्ते राजानः सुरुते स्तदा ॥ ययातिस्वर्गतोऽभ्रं तारयामासुरं जसा ॥१६॥ दौहित्राः स्वनधर्मेण यज्ञदानकृतनवै ॥ चतुर्पुत्रा जवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ॥ मा
तामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्तते ॥१७॥ राजान ऊचुः ॥ राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ॥ दौहित्रास्ते वयं राजन् दिवमारोहपार्थिव ॥१८॥
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि गालवचरिते ययातिस्वर्गारोहणे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२२॥ ॥७॥ ॥७॥

रिहासेन लालनीयेषु स्यात्संवाध्यादिषु ॥८॥ आपत्सु संकटेषु व्यसनेषु यथादिषु स्वस्वर्ग ॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥ इति उ० नै० भा० द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२२॥

सद्भिरिति ॥ १॥ वर्षेण वृष्ट्या ॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ चतुष्पादः न पोयज्ञज्ञानदानवान् अहिंसासत्यमस्तेयमानृण्यंचेति वापादाः ॥ ७॥ मुकुतेन सम्यक्संपादितेन कर्मणा मया समोन्योनां स्तीति वाक्प्रयोगेण तम
 नारद उवाच सद्भिरारोपितः स्वर्गपार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ॥ अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान्ययाति दिवमास्थितः ॥ ३ ॥ अभिवृष्टश्च वर्षेण नाना पुष्पसुगंधिना ॥ परि
 प्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगंधिना ॥ २ ॥ अचलं स्थानमासाद्य दौहित्रफलनिर्जितं ॥ कर्मभिः स्वरूपचितो जज्वाल परयाश्रया ॥ ३ ॥ उपगीतो पवृत्तश्च गंध
 वाप्सरसांगणैः ॥ प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुंदुभिनिःस्वनैः ॥ ४ ॥ अभिपुनश्च विविधैर्देवराजपिचारणैः ॥ अर्चितश्चोत्तमार्घ्येण देवतैरभिनंदितः ॥ ५ ॥ प्राप्तः
 स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ॥ निर्वृते शांतमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६ ॥ चतुष्पादस्त्वया धर्मश्चितो लोके न कर्मणा ॥ अक्षयस्तव लोको यं कीर्तिश्चैवाक्ष
 यादिवि ॥ ७ ॥ पुनस्त्वयैव राजर्षे मुकुतेन विधातितं ॥ आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनां ॥ ८ ॥ येन त्वां नाभिजानंति ततोऽज्ञातोऽपि पातितः ॥ प्रीत्यैव चा
 सि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ॥ ९ ॥ स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितं ॥ अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययं ॥ १० ॥ ययातिरुवाच भगव
 न संशयो मेऽस्ति कश्चित्तच्छेत्तुमर्हसि ॥ न त्वन्यमहमर्हो मिप्रपुं लोकपितामह ॥ ११ ॥ बहुवर्षसहस्रांतं प्रजापालनवर्धितं ॥ अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं मे महफलं ॥
 ॥ १२ ॥ कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः ॥ भगवन्नेत्यलोकांश्च शाश्वतान्मम निर्मितान् ॥ कथं नु मम तन्मर्वविप्रनष्टं महायुतं ॥ १३ ॥ पितामह उवाच
 बहुवर्षसहस्रांतं प्रजापालनवर्धितं ॥ अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्जितं फलं ॥ १४ ॥ तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनास्मि पातितः ॥ अभिमानेन राजैर्द्राधिकृतः स्वर्गवा
 सिभिः ॥ १५ ॥ नायं मानेन राजर्षे न वलेन न हिंसया ॥ न शाठ्येन न मायाभिर्लोको भवति शाश्वतः ॥ १६ ॥ नावमान्यास्त्वयाराजन्मधमो लुप्तमध्यमाः ॥ न
 हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति शमः क्वचित् ॥ १७ ॥ पतनारोहणमिदं कथयिष्यंति येनराः ॥ विपमाण्यपि ते प्राप्तास्तरिप्यंति न संशयः ॥ १८ ॥ नारद उवाच ए
 पदोपोऽभिमानेन पुरा प्राप्नोययातिना ॥ निर्वध्नतातिमात्रं च गालवेन महीपते ॥ १९ ॥ श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां हितमिच्छतां ॥ न कर्तव्यो हि निर्वधो निर्वधो
 हि क्षयोदयः ॥ २० ॥ तस्मात्त्वमपि सांधारे मानं क्रोधं च वर्जय ॥ संधस्वपांडवैर्वीरिसंरंभं त्यज पार्थिव ॥ २१ ॥

साक्रोधेन ॥ ८ ॥ नाभिजानंति श्रेष्ठो यमिति नां गीकुर्वन्ति ततो हेतोः अज्ञातः अकीर्त्यातिरोभूतः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ शाक्यं विश्वासघातः माया अद्भुतार्थप्रदर्शनरंजनपूर्वकं प
 रवंचनं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

पापिष्ठत्वेन त्वत्कृतं पापं त्वयैव भोक्तव्यं न तु भ्रात्रादिभिरित्याशयनाह ददातीति किनु कर्त्तव्यतदा भोति ॥ २२ ॥ बहुधानानां शास्त्रयुक्त्यादिभिः प्रधारितं निश्चितं ॥ २३ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावेदीपे

ददाति यत्पार्थिवयत्करोति यद्वातपस्तप्यति यज्जुहोति ॥ न तस्य नाशो स्तिन चापकर्पो नान्यस्तदभ्रातिस एव कर्ता ॥ २२ ॥ इदं महाख्यानमनुत्तमं हितं बहुश्रुता
नांगतरोपरागिणां ॥ समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधारितं त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्रुते ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गालवचरिते त्रयो
विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच भगवन्नेवमेवैतद्यथावदसि नारद ॥ इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन् न हं ॥ १ ॥
वैशंपायन उवाच एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत कौरवः ॥ स्वर्ग्यलोक्यं च मामात्यधर्म्यन्याप्यं च केशवं ॥ २ ॥ न त्वहं स्ववशस्तान् क्रियमाणं न मे प्रियं ॥ अं
गदुर्योधनं कृष्णमदंशाम्नाति गमम ॥ ३ ॥ अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ॥ न शृणोति महाबाहो वचनं माधुभाषितं ॥ ४ ॥ गांधार्याश्च तृप्यं केशविदुरस्य च
धीमतः ॥ अन्येषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैषिणां ॥ ५ ॥ सत्वं पापमतिक्रूरं पापचित्तमचेतनं ॥ अनुगाधिदुरात्मानं स्वयंदुर्योधनं नृप ॥ ६ ॥ सुहृत्कार्यं तु सु
महत्कृतं तस्या जनार्दन ॥ ततोऽभ्यावृत्य वार्ष्णेयो दुर्योधनममर्पणं ॥ ७ ॥ अत्र वीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ दुर्योधनविबोधे दमहाक्यं कुरुसत्तम ॥ ८ ॥
शर्मार्थं ते विशेषेण सानुबंधस्य भारत ॥ महाप्रज्ञकुले जातः साध्ये तत्कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ श्रुतवृत्तोऽपसंपन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ दौष्कुल्ये दुरात्मानो नृशंसानि
रपत्रपाः ॥ १० ॥ त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात मन्यसे ॥ धर्मार्थयुक्ता लोके स्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सतां ॥ ११ ॥ अस्मतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ विपरीता त्वि
यं वृत्तिरसकृद्दृश्यते त्वयि ॥ १२ ॥ अधर्मश्चानुबंधोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ॥ अनिष्टश्चानिमित्तश्च न च शक्यश्च भारत ॥ १३ ॥ तमनर्थपरिहरन्नात्मश्रेयः क
रिष्यसि ॥ भ्रातृणामथ भृत्यानां मित्राणां च परंतप ॥ १४ ॥ अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्विर्वहुश्रुतैः ॥ १५ ॥ संधत्स्वं
पुरुषं व्याघ्रपांडुवैर्भरतर्षभ ॥ तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १६ ॥ पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥ कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ॥
॥ १७ ॥ अश्वत्थामो विकर्णस्य संजयस्य विविंशतेः ॥ ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परंतप ॥ १८ ॥ शमेशर्मभवेत्तातम सर्वस्य जगतस्तथा ॥ ह्रीमानसि कुले
जातः श्रुतवाननृशंसवान् ॥ तिष्ठतातपितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ १९ ॥ एतच्छ्रेयो हि मन्यते पितायच्छास्ति भारत ॥ उत्तमापदतः सर्वः पितुः स्मरति शासनं ॥ २० ॥

त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ ७३ ॥ भगवन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ क्लिपकं महाकालकलं ॥ २२ ॥ २३ ॥ निःश्रेयसंकल्याणं ॥ २४ ॥ अर्थकामस्यदृष्टार्थिनः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उपचरिताः प्रदारिताः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 रोचतेनेपितुस्तानपांडवैः सहसंगमः ॥ सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठतत्तुभ्यं तातरोचतां ॥ २१ ॥ श्रुत्वायः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ॥ विपाकं तदहृत्य न किंपाकमि
 वभक्षितं ॥ २२ ॥ यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ॥ स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २३ ॥ यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राक्तदं वाभिपद्यते ॥ आत्म
 नां मतमुत्सृज्य सलोकं मुखमेधते ॥ २४ ॥ योर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ॥ शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेतिमः ॥ २५ ॥ सतां मतमतिक्रम्य योऽ
 सतां वर्तते मते ॥ शोचते व्यसने तस्य सुहृदो न चिरादिव ॥ २६ ॥ मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निपेवते ॥ स धीरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २७ ॥
 योऽसंसेवी वृथा चारो न श्रोता सुहृदां सतां ॥ परान्वृणोति स्वान्द्विषितं गौस्त्यजनिभारत ॥ २८ ॥ सत्वं विरुध्यते वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छामि ॥ अशिष्टेभ्योऽसमर्थे
 भ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ २९ ॥ को हि शक्रसमानज्ञाती नतिक्रम्य महारथान् ॥ अन्येभ्यस्त्राणमाशंसत्त्वदन्यां भुवि मानवः ॥ ३० ॥ जन्मप्रभृति कौंतेयानित्यं वि
 निकृतास्त्वया ॥ न च ते जानुकुप्यंति धर्मात्मानो हि पांडवाः ॥ ३१ ॥ मिथ्योपचरितास्तान् जन्मप्रभृतिवांधवाः ॥ त्वयि सम्यक्कृत्वा वाहं प्रतिपन्नां यशस्विनः ॥
 ॥ ३२ ॥ त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ॥ स्वपुत्रं धुपमुख्ये पुमामन्युवशमन्वगाः ॥ ३३ ॥ त्रिवर्गयुक्तः प्राज्ञानामारंभो भरतर्षभ ॥ धर्मार्थावनुरुध्यंते त्रिव
 र्गासंभवेनराः ॥ ३४ ॥ पृथक्कविनिविष्टानां धर्मधीरो नुरुध्यते ॥ मध्यमोर्थकलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियैः प्राकृतो लोभाद्वर्मे विप्रजहाति यः ॥
 कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३६ ॥ कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवादिनश्चरेत् ॥ न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ३७ ॥ उपायं धर्ममे
 वाद्दुस्त्रिवर्गस्य विशापते ॥ लिप्समानो हितेनाशुकक्षेत्रिर्विवर्धते ॥ ३८ ॥ सत्वं तातानुपायेन लिप्समे भरतर्षभ ॥ आधिराज्यं महतीं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३९ ॥
 आत्मानं तक्षति त्येव न परशुना यथा ॥ यः सम्यग्बर्तमाने पुमिथ्याराज्यं वर्तते ॥ न तस्य हिमतिं छिंद्याद्यस्य न च्छेत्पराभवं ॥ ४० ॥ अविच्छिन्नमतेरस्य कल्या
 णधीयते मतिः ॥ आत्मवान्नावमन्येत त्रिपुलोके पुभारत ॥ ४१ ॥ अप्यन्यं प्राकृतं किंचिक्लिमुतान्पांडवर्षभान् ॥ अमर्षवशमाफेन्नो न किंचिद्दुध्यते जनः ॥ ४२ ॥
 छिद्यते त्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पांडवैः सहसंगतं ॥ ४३ ॥ ॥ ३४ ॥ अर्थकलिकलहेतुं ॥ ३५ ॥ अनुपायेन हीनोपायेन ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ छिद्यात् लोकादिना दूषयेत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ छिद्यते प्रमाणमार्गात् च्युतो भवतीत्यर्थः प्रमाणं लोकवेदप्रसिद्धं दुर्जनात्संगिनः पांडवैः संगतं श्रेयः ॥ ४३ ॥

निर्मितां वशीकरणेनोत्पादितां ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ यस्मिन् जिते जिते सति तेन व जितं जयः स्यात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति उद्योगः ॥
 तैर्हि संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ पांडवैर्निर्मितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम ॥ ४४ ॥ पांडवान् पृष्टः कृत्वा चाणमाशंससेऽन्यतः ॥ दुःशासनं दुर्विपहे
 कर्णे चापि सौवले ॥ ४५ ॥ एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ॥ न चैते तव पर्यामाज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ॥ ४६ ॥ विक्रमे धाप्य पर्याप्ताः पांडवान् प्रतिभार
 त ॥ न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ॥ ४७ ॥ क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं वलं ॥ ४८ ॥ अयं भीष्मस्तथा द्रो
 णः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ॥ ४९ ॥ अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनं जयं ॥ अजेयो ह्यर्जुनः संख्ये सर्वैरपि सुरासुरैः ॥
 मानुषैरपि गंधर्वैर्मायुद्धे चेत आधिथाः ॥ ५० ॥ दृश्यतां वा पुमान् कश्चित्समग्रं पार्थिवं वले ॥ योर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमाना व्रजे दृष्टवान् ॥ ५१ ॥ किं ते जनक्षयेण
 हरुते न भरतर्षभ ॥ यस्मिन् जिते जितं तत्स्यात्पुमानेकः सदृश्यतां ॥ ५२ ॥ यः स देवान्स गंधर्वान्स यक्षान्सुरपन्नगान् ॥ अजयत् खांडवप्रस्येकस्तं युध्यतमानवः ॥
 ५३ ॥ तथा विराटनगरे श्रूयते महद्भुतं ॥ एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ ५४ ॥ युद्धे येन महादेवः साक्षात्संतोषितः शिवः ॥ तमजेयमना धृप्यं विजेतुं जि
 ण्णुमच्युतं ॥ आशंससीह समरे वीरमर्जुनमर्जितं ॥ ५५ ॥ मद्द्वितीयं पुनः पार्थकः प्रार्थयितुमर्हति ॥ युद्धे प्रतीपमायां तमपि साक्ष्यत्पुंरंदरः ॥ ५६ ॥ बाहुभ्यामुद्धे
 द्भूमिं दहत् क्रुद्ध इमाः प्रजाः ॥ पातयेन्निदिवा ह्वान् योर्जुनं समरे जयेत् ॥ ५७ ॥ पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातृनृज्जातीन्संबंधिनस्तथा ॥ त्वत्कृतेन विनश्येयुरि मे भरतसत्तमाः
 ५८ ॥ अस्तु शेषं कौरवाणां मापराभूदिदं कुलं ॥ कुलघ्न इति नोच्यथानृकीर्तिर्नराधिप ॥ ५९ ॥ त्वामेव स्थापयिष्यंति यो वराज्ये महारथाः ॥ महाराज्येऽपि पित
 रं धृतराष्ट्रं जनेश्वरं ॥ ६० ॥ माता तत्र श्रियमायां तीमवमं स्याः समुद्यतां ॥ अर्थप्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्नुहि ॥ ६१ ॥ पांडवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां च
 संप्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि भगवद्वाक्ये चतुर्विंशोऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥
 वैशंपायन उवाच ॥ ततः शांतनवो भीष्मोदुर्योधनममर्पणं ॥ केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १ ॥ कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदांशममिच्छता ॥ अन्वप
 यस्व तं तात मामन्युवशमन्वगाः ॥ २ ॥ अकृत्वा वचनं तातं केशवस्य महात्मनः ॥ श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ धर्म्यमर्थ्यं महाबाहुराहत्वांतात
 केशवः ॥ तदर्थमभिपद्यस्व माराजर्त्नानंशः प्रजाः ॥ ४ ॥

नैलकंठीये भारत भावदीपे चतुर्विंशोऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मानीनशः मानाशय ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुलघोमाभूरितिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एतैरुक्तादयः कृत्यायजयाय परेषां अस्मदादीनां ॥ १३ ॥ माजीघनः माघानय यत्रान् अजेयान्विद्धि ॥ १४ ॥ १५ ॥ सुखं

ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं भारतीं सर्वराजसु ॥ जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौराम्याद्वंशयिष्यसि ॥ ५ ॥ आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रभ्रातृवांधवं ॥ अहमित्यनया बुद्ध्या जी-
विताद्वंशयिष्यसि ॥ ६ ॥ अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ॥ पितुश्च भारतश्चेष्टविदुरस्य च धीमतः ॥ ७ ॥ माकुलघ्नः कुपुरुषो दुर्मतिः कापथंगमः ॥ मा-
तरं पितरं चैव मामज्जीः शोकसागरे ॥ ८ ॥ अथ द्रोणो ब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ॥ अमर्षवशमापन्ननिःश्वसंतं पुनः पुनः ॥ ९ ॥ धर्मार्थयुक्तं वचनमाहत्वांतात-
केशवः ॥ तथा भीष्मः शांतनवस्तज्जुपस्वनराधिप ॥ १० ॥ प्राज्ञौ मेधाविनौ दांतावर्थकामौ बहुश्रुतौ ॥ आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तज्जुपस्वनराधिप ॥ ११ ॥ अनुति-
ष्ठ महाप्राज्ञं कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ॥ माधवं बुद्धिमोहेन मावमंस्थाः परंतप ॥ १२ ॥ येत्वां प्रोत्साहयंत्येते नैतैरुत्थाय कर्हिचित् ॥ वैरं परेषां ग्रीवायां प्रति मोक्ष्यंति सं-
युगे ॥ १३ ॥ माजीघनः प्रजाः सर्वाः पुत्रान् भ्रातृस्तथैव च ॥ वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयानलं हितान् ॥ १४ ॥ एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ॥ यदि ना-
दास्यसे तानपश्चात्तप्यसि भारत ॥ १५ ॥ यथोक्तं जामदग्न्येन भूयाने पतनोर्जुनः ॥ कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि सुदुःसहः ॥ किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्ष-
भ ॥ १६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसितथा कुरु ॥ न हित्वा मुत्सहेव कुंभूयो भरतसत्तम ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्तापि विदु-
रो ब्रवीत् ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणं ॥ १८ ॥ दुर्योधनं न शोचामित्वा महं भरतर्षभ ॥ इमौ तु वृद्धौ शोचामि गांधारीं पितरंच ते ॥ १९ ॥ यावनाथौ च रि-
प्ये ते त्वयानाथेन दुर्लभा ॥ हतमित्रौ हता मातयौ लूनपक्षा विवांडजौ ॥ २० ॥ भिक्षुकौ विचरिष्ये ते शोचंतौ पृथिवीमिमां ॥ कुलघ्नमीदं शंपापं जनयित्वा कुपूरुषं ॥
॥ २१ ॥ अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रो भ्यभाषत ॥ आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितं ॥ २२ ॥ दुर्योधनं निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ॥ आदस्व शिवम-
त्यंतं योगक्षेमवदव्ययं ॥ २३ ॥ अनेन हि सहायेन कृष्णो नाक्लिष्टकर्मणा ॥ इष्टान्सर्वानभिप्रायान् प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ २४ ॥ सुसंहतः केशवेन तान गच्छ युधि-
ष्ठिरं ॥ चरस्व स्ययनं कृत्स्नं भरतानामनामयं ॥ २५ ॥ वासुदेवेन तीर्थेन तान गच्छ स्वसंश्रमं ॥ कालप्रातमिदं मन्ये मात्वं दुर्योधनातिगाः ॥ २६ ॥

हितावहं प्रियं च न्यायोपेतत्वात् तेन सुखप्रियेण प्रोक्तेन वचनेन तव मूढस्य किं न किमपीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुसंहतः सुष्ठु एकीभूतः ॥ २५ ॥ तीर्थेन उपायेन ॥ २६ ॥

अपराभवोजयः ॥ २७ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रवचइति ॥ १ ॥ मेधाग्रौसंघामाग्रौ मेधोयज्ञः यान्येवंसंघामनामा
नितानियज्ञनामानीतियास्कः ॥ २ ॥ वैशसंवैरं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ उरस्मुनिपात्यंतइतिउत्तरेणसंबंधः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ रत्नयुक्तापधिवद्वेष्टयतीतिरत्नौषधिरत्नांगु

शमंचेद्याचमानंत्वंप्रत्याख्यास्यसिकेशवं ॥ त्वदर्थमभिजल्पंतंनतवास्त्यपराभवः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिभीष्मदिवा
व्येपंचविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच धृतराष्ट्रवचःश्रुत्वाभीष्मद्रोणौसमव्यथौ ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यमूचतुःशास्
नातिगं ॥ १ ॥ यावत्कृष्णावसन्नद्धौयावत्तिष्ठतिगांडिवं ॥ यावद्धौम्योनमेधाग्रौजुहोतीहद्विपद्दलं ॥ २ ॥ यावन्नप्रेक्षतेकुद्धःसेनांतवयुधिष्ठिरः ॥ ह्रीनिपेवोम
हेष्वासस्तावच्छाम्यतुवैशसं ॥ ३ ॥ यावन्नदृश्यतेपार्थःस्वेप्यनीकेव्यवस्थितः ॥ भीमसेनोमहेष्वासस्तावच्छाम्यतुवैशसं ॥ ४ ॥ यावन्नचरतेमार्गान्पृतनाम
भिधर्षयेन् ॥ भीमसेनोगदापाणिस्तावत्संशाम्यपांडवैः ॥ ५ ॥ यावन्नशातयत्याजौशिरांसिगजयोधिनां ॥ गदयावीरघातिन्याफलानांवनस्पतः ॥ ६ ॥ का
लेनपरिपक्वानितावच्छाम्यतुवैशसं ॥ नकुलःसहदेवश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ ७ ॥ विराटश्चशिखंडीचशैशुपालिश्चदंशिताः ॥ यावन्नप्रविशंत्येतनक्रांद्महा
र्णवं ॥ ८ ॥ कृतास्त्राःक्षिप्रमस्यंतस्तावच्छाम्यतुवैशसं ॥ यावन्नसुकुमारेपुशरीरेपुमहीक्षितां ॥ ९ ॥ गार्धपत्राःपतंत्युग्रास्तावच्छाम्यतुवैशसं ॥ चंदनागुरुदिग्धे
पुहारनिष्कधरेपुच ॥ नोरःसुयावघाधानांमहेष्वासैर्महेपवः ॥ १० ॥ कृतास्त्रैःक्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ॥ अभिलक्ष्यैर्निपात्यंततावच्छाम्यतुवैशसं ॥
॥ ११ ॥ अभिवादयमानंत्वांशिरसाराजकुंजरः ॥ पाणिभ्यांप्रतिगृह्णातुधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ ध्वजांकुशपताकांकंदक्षिणंतं सुदक्षिणः ॥ स्कंधेनिक्षि
पतांवाहुंशांतयेभरतर्षभ ॥ १३ ॥ रत्नौषधिसमेतेनरत्नांगुलितलेनच ॥ उपविष्टस्यपृष्ठंतेपाणिनापरिमार्जतु ॥ १४ ॥ शालस्कंधोमहाबाहुस्त्वांस्वजानोदक्रोद
रः ॥ सास्त्राभिवदतांचापिशान्तयेभरतर्षभ ॥ १५ ॥ अर्जुनेनयमाभ्यांचत्रिभिस्तैरभिवादितः ॥ मूर्ध्नितान्समुपाधायप्रेम्णाभिवदपार्थिव ॥ १६ ॥ दृष्ट्वात्वांसां
डवैर्वैरैर्भ्रातृभिःसहसंगतं ॥ यावदानंदजाश्रूणिप्रमुंचंतुनराधिपाः ॥ १७ ॥)

लीयकं रत्नावंधसमेतेनेतिपाठःस्यच्छः आवंधोदृढबंधेस्यात्येमालंकारयोरपीतिविश्वः रत्नालं
कारेणरत्नैःप्रेम्णाचवासमेतेनेतिभाषः रत्नवदारक्तानिअंगुलितलानियस्यतेनरत्नांगुलितलेन ॥ १४ ॥ स्वजानःवक्षसिमिलितः स्वजपरिष्वंगे ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सर्वसंपत्तरस्परंतीति ॥१८॥ इतिउ०ने०भा०पञ्चिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२६॥ ॥७॥ श्रुत्वेति ॥१॥ प्रसमीक्ष्यविचार्य विभाष्यपरुषमुक्त्वा ॥२॥३॥४॥ व्यभिचारंअन्याय्यं ॥५॥६॥ प्रिया

घुप्यतांराजधानीपुसर्वसंपन्महीक्षिता ॥ पृथिवीभ्रातृभावेनभुज्यतांविज्वरोभव ॥१८॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिभीष्मद्रोणवाक्यं
पट्टिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२६॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वादुर्योधनोवाक्यमप्रियंकुरुसंसदि ॥ प्रत्युवाचमहाबाहुंवासुदेवंयशस्विनं ॥
॥१॥ प्रसमीक्ष्यभवानेतद्वक्तुमर्हतिकेशव ॥ मामेवहिविशेषेणविभाष्यपरिगर्हसे ॥२॥ भक्तिवादेनपार्थानामकस्मान्मधुसूदन ॥ भवान्गर्हयतेनित्यंकिंसमी
क्ष्यबलावलं ॥३॥ भवान्क्षत्ताचराजावाप्याचार्योवापितामहः ॥ मामेवपरिगर्हतेनान्यंकंचनपार्थिवं ॥४॥ नचाहंलक्ष्यकंचिद्व्यभिचारमिहात्मनः ॥ अथस-
र्वेभवंतोमांविद्विपंतिसराजकाः ॥५॥ नचाहंकंचिदत्यर्थमपराधमरिंदम ॥ विचिंतयन्प्रपश्यामिसुमृक्ष्ममपिकेशव ॥६॥ प्रियाभ्युपगतेघृतेपांडवामधुसू-
दन ॥ जिताःशकुनिनाराज्यंतत्रकिंममदुष्कृतं ॥७॥ यत्पुनर्द्रविणंकिंचित्तत्राजीयंतपांडवाः ॥ तेभ्यएवाभ्यनुज्ञातंतत्तदामधुसूदन ॥८॥ अपराधोनचास्मा-
कंयत्तेत्यक्षैःपराजिताः ॥ अजेयाजयतांश्रेष्ठपार्थाःप्रव्राजितावनं ॥९॥ केनवाप्यपवादेनविरुध्यंत्यरिभिःसह ॥ अशक्ताःपांडवाःरुणप्रहृष्टाःप्रत्यमित्रवत्
॥१०॥ किमस्माभिःकृतंतेपांकस्मिन्वापुनरागसि ॥ धार्तराष्ट्रान्जिघांसंतिपांडवाःसृजयैःसह ॥११॥ नचापिवयमुग्रेणकर्मणावचनेनवा ॥ प्रभ्रष्टाःप्रणमा-
मेहभयादपिशतक्रतुं ॥१२॥ नचतंरुणपश्यामिक्षत्रधर्ममनुष्ठितं ॥ उत्सहेतयुधाजंतुंयोनिःशत्रुनिवर्हण १३ ॥ नहिभीष्मरुपद्रोणाःसकर्णामधुसूदव ॥ दे-
वैरपियुधाजेतुंशक्याःकिमुतपांडवैः ॥१४॥ स्वधर्ममनुपश्यंतोयदिमाधवसंयुगे ॥ अस्त्रेणनिधनंकालेप्राप्स्यामःस्वर्ग्यमेवतत् ॥१५॥ मुख्यश्चैवपनोधर्मः
क्षत्रियाणांजनार्दन ॥ यच्छयीमहिसंग्रामेशरतल्पगतावयं ॥१६॥ तेवयंवीरशयनंप्राप्स्यामोयदिसंयुगे ॥ अप्रणम्यैवशत्रूणांननस्तपस्यतिमाधव ॥१७॥
कश्चजातुकुलेजातःक्षत्रधर्मेणवर्तयन् ॥ भयाद्वृत्तिसमीक्ष्यैवंप्रणमेदिहकहिंचित् ॥१८॥ उद्यच्छेदेवननमेदुद्यमोत्येवपौरुषं ॥ अप्यपर्वणिभुज्येतननमेदिह
कहिंचित् ॥१९॥ इतिमातंगवचनंपरीप्संतिहितेप्सवः ॥ धर्मायैवंप्रणमेद्वाह्मणेभ्यश्चमद्विधः ॥२०॥ अचिंतयन्कंचिदन्यथावजीवंतयाचरेत् ॥ एषधर्मःक्ष-
त्रियाणांमतमेतच्चमेसदा ॥२१॥

भ्युपगतेप्रीत्यास्वीकृते ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥ उद्यच्छेदेवउद्यमंकुर्यादेव अ-
पर्वणिअप्रस्तावे पर्वस्यादुत्सवेयंथौप्रस्तावेलक्षणांतरेइतिविश्वः ॥१९॥ मातंगःमुनिः ॥२०॥२१॥

॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्राःत्यक्तक्षत्रियधर्माःउपजीवामभिक्षुकवत्सिद्धमन्त्रंभोक्ष्यामइत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिउ० नै० भा० सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ १३ ॥ ततइतिप्रशम्यविचार्य

राज्यांशश्चाभ्यनुज्ञातोयोमेपित्रापुराभवत् ॥ नसलभ्यःपुनर्जातुमयिजीवतिकेशव ॥ २२ ॥ यावच्चराजाध्रियतेधृतराष्ट्रोजनार्दन ॥ न्यस्तशस्त्रावयंवेवाप्यु
पजीवाममाधव ॥ अप्रदेयंपुरादत्तंराज्यंपरवतोमम ॥ २३ ॥ अज्ञानाद्वाभयाद्वापिमयिबालेजनार्दन ॥ नतदद्यपुनर्लभ्यंपीडवैर्दृष्टिर्जनार्दन ॥ २४ ॥ ध्रि
यमाणेमहाबाहौमयिसंप्रतिकेशव ॥ यावद्धितीक्ष्णयासूच्याविध्येदग्रेणकेशव ॥ तावदप्यपरित्याज्यंभूमेर्नःपांडवान्प्रति ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्यो०
भगवद्धानपर्वणिदुर्योधनवाक्येसप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ १३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःप्रशम्यदाशार्हःक्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ दुर्यो
धनमिदंवाक्यमब्रवीत्पुरुसंसदि ॥ १ ॥ लप्स्यसेवीरशयनंकाममेतदवाप्स्यसि ॥ स्थिरोभवसहामात्योविमर्दाभवितामहान् ॥ २ ॥ यच्चैवंमन्यसेमूढनमेक
श्चिद्व्यतिक्रमः ॥ पांडवेष्वितितत्सर्वंनिबोधतनराधिपाः ॥ ३ ॥ श्रियासंतप्यमानेनपांडवानांमहात्मनां ॥ त्वयादुर्मत्रितंद्यूतंसौबलेनचभारत ॥ ४ ॥ कथंचज्ञा
तयस्तातश्रेयांसःसाधुसंमताः ॥ अथान्याय्यमुपस्थातुंजिह्वेनाजिह्वचारिणः ॥ ५ ॥ अक्षयूतंमहाप्रज्ञसतांमतिविनाशनं ॥ असतांतत्रजायंतेभेदाश्चव्यस
नानिच ॥ ६ ॥ तदिदंव्यसनंधोरंत्वयाद्यूतमुखंरुतं ॥ असमीक्ष्यसदाचारैःसार्धंपापानुबंधनैः ॥ ७ ॥ कश्चान्योभ्रातृभार्यावैषिप्रकर्तुंतथार्हति ॥ आनीयचस
भांव्यक्तंयथोक्ताद्रौपदीत्वया ॥ ८ ॥ कुलीनाशीलसंपन्नाप्राणेभ्योपिगरीयसी ॥ महिषीपांडुपुत्राणांतथाविनिकृतात्वया ॥ ९ ॥ जानंतिकुरवःसर्वेयथोक्ताः
कुरुसंसदि ॥ दुःशासनेनकौतेयाःप्रव्रजंतःपरंतपाः ॥ १० ॥ सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषुसततंधर्मचारिषु ॥ स्वपुवंधुपुत्रकःसाधुश्चरेदेवमसांप्रतं ॥ ११ ॥ नृशंसानामना
र्याणांपुरुषाणांचभाषणं ॥ कर्णदुःशासनाभ्यांचत्वयाचबहुशःरुतं ॥ १२ ॥ सहमात्राप्रदग्धुंतान्बालकान्वारणावने ॥ आस्थितःपरमंयत्नंसमृद्धंचतत्तव
॥ १३ ॥ ऊषुश्चसुचिरंकालंप्रच्छन्नाःपांडवास्तदा ॥ मात्रासहैकचक्रायांब्राह्मणस्यनिवेशने ॥ १४ ॥ विषेणसर्पवधैश्चयतिताःपांडवास्त्वया ॥ सर्वोपायैर्वि
नाशायनसमृद्धंचतत्तव ॥ १५ ॥ एवंबुद्धिःपांडवेपुमिथ्यावृत्तिःसदाभवान् ॥ कथंतेनापराधोस्तिपांडवेपुमहात्मसु ॥ १६ ॥ यच्चैभ्योयाचमानेभ्यःपित्र्यमंशं
नदित्ससि ॥ तच्चपापप्रदातासिभ्रष्टैश्चर्योनिपातितः ॥ १७ ॥ कृत्वावहून्यकार्याणिपांडवेपुनृशंसवत् ॥ मिथ्यावृत्तिरनार्यःसन्नद्यविप्रतिपद्यसे ॥ १८ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विप्रतिपद्यसेविवादंकुरुषेमात्रादिभिःसह ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भविष्यंति जेप्यंति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

मातापितृभ्यांभीष्मोणद्रोणेनविदुरेणच ॥ शाम्येतिमुद्गुरुकोसिनचशाम्यसिपार्थिव ॥ १९ ॥ शमेहिसुमहौल्लाभस्तवपार्थस्यचोभयोः ॥ नचरोचयसेराजन्
किमन्यदुद्विलाधवात् ॥ २० ॥ नशर्मप्राप्स्यसेराजन्नुक्कम्यसुहृदांवचः ॥ अधर्म्यमयशस्यंचक्रियतेपार्थिवत्वया ॥ २१ ॥ वैशंपायनउवाच एवंब्रुव
तिदाशार्हदुर्योधनममर्पणं ॥ दुःशामनइदंवाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २२ ॥ नक्षेत्संधास्यसेराजन्स्वेनकामेनपांडवैः ॥ बध्वाकिलत्वांदास्यंतिकुंतीपुत्रायकौ
रवाः ॥ २३ ॥ वैकर्तनंत्वांचमांचत्रीनेतान्मनुजर्षभ ॥ पांडवेभ्यःप्रदास्यंतिभीष्मोद्रोणःपिताचते ॥ २४ ॥ भ्रातुरेतद्वचःश्रुत्वाधार्तराष्ट्रःसुयोधनः ॥ क्रुद्धःप्राति
ष्ठतोत्थायमहानागइवश्वसन् ॥ २५ ॥ विदुरंघृतराष्ट्रंचमहाराजंचवाह्मिकं ॥ कृपंचसोमदत्तंचभीष्मद्रोणंजनार्दनं ॥ २६ ॥ सर्वानेताननाहत्यदुर्मतिर्निरपत्र
पः ॥ अशिष्टवदमर्यादोमानीमान्यावमानिता ॥ २७ ॥ आतंप्रस्थितमभिप्रेक्ष्यभ्रातरोमनुजर्षभ ॥ अनुजग्मुःसहामात्याराजानश्चापिसर्वशः ॥ २८ ॥ सभायामुत्थितं
क्रुद्धंप्रस्थितंभ्रातृभिःसह ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्यभीष्मःशांतनवोब्रवीत् ॥ २९ ॥ धर्मार्थावभिसंत्यज्यसंरंभंयोनुमन्यते ॥ हसंतिव्यसनेतस्यदुर्लभोदोनचिरादिव
॥ ३० ॥ दुरात्मारजपुत्रोयंधार्तराष्ट्रोनुपायकृत् ॥ मिथ्याभिमानोराज्यस्यक्रोधलोभवशानुगः ॥ ३१ ॥ कालपक्वमिदंमन्येसर्वक्षत्रंजनार्दन ॥ सर्वेत्यनुसृता
मोहात्पार्थिवाःसहमंत्रिभिः ॥ ३२ ॥ भीष्मस्याथवचःश्रुत्वादाशार्हःपुष्करेक्षणः ॥ भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभापतवीर्यवान् ॥ ३३ ॥ सर्वेषांकुरुवृद्धानांम
हानयमतिक्रमः ॥ प्रसृत्यमंदमैश्वर्येननियच्छतयन्त्रपं ॥ ३४ ॥ तत्रकार्यमहंमन्येकालप्रातमरिंदमाः ॥ क्रियमाणेभवेच्छ्रेयस्तत्सर्वशृणुतानघाः ॥ ३५ ॥ प्रत्य
क्षमेतद्भवतांयद्वक्ष्यामिहितंवचः ॥ भवतामानुकूल्येनयदिरांचेतभारताः ॥ ३६ ॥ भोजराजस्यवृद्धस्यदुराचारोत्थनात्मवान् ॥ जीवतःपितुरैश्वर्यहत्वामृत्युव
शंगतः ॥ ३७ ॥ उग्रसेनसुतःकंसःपरित्यक्तःसर्वांधवैः ॥ ज्ञातीनांहितकामेनमयाशस्तोमहावृधे ॥ ३८ ॥ आहुकःपुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापिसत्कृतः ॥ उग्रसे
नःकृतोराजाभोजराजन्यवर्धनः ॥ ३९ ॥ कंसमेकंपरित्यज्यकुलार्थेसर्वयादवाः ॥ संभूयसुखमेधंतेभारतांधकवृष्णयः ॥ ४० ॥ अपिचाप्यवदद्राजन्परमेष्ठी
प्रजापतिः ॥ व्यूढेदेवासुरेयुद्धेभ्युद्यतेष्वायुधेषुच ॥ ४१ ॥ द्वैधीभूतेषुलोकेषुविनश्यत्सुचभारत ॥ अब्रवीत्सृष्टिमान्देवोभगवान्लोकभावनः ॥ ४२ ॥ पराभाविष्यंत्य
सुरादैतेयादानवैःसह ॥ आदित्यावसवोरुद्राभविष्यंतिदिवौकसः ॥ ४३ ॥ देवासुरमनुष्याश्चगंधर्वोरगराक्षसाः ॥ अस्मिन्युद्धेसुसंकुद्धाहनिष्यंतिपरस्परं ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभाष्येअष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ कृष्णस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इतिमत्वाब्रवीद्धर्मपरमेष्ठीप्रजापतिः ॥ वरुणायप्रयच्छैतान्वध्वादैतेयदानवान् ॥ ४५ ॥ एवमुक्तस्ततोधर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ॥ वरुणायददौसर्वान्वध्वा
दैतेयदानवान् ॥ ४६ ॥ तान्वध्वाधर्मपाशैश्चस्वैश्वपाशैर्जलेश्वरः ॥ वरुणःसागरेयत्तो नित्यंरक्षतिदानवान् ॥ ४७ ॥ तथादुर्योधनंकर्णशकुनिंचापिसौबलं ॥
बध्वादुःशासनंचापिपांडवेभ्यःप्रयच्छथ ॥ ४८ ॥ त्यजेत्कुलार्थंपुरुषंग्रामस्यार्थंकुलंत्यजेत् ॥ ग्रामंजनपदस्यार्थंआत्मार्थंपृथिवींत्यजेत् ॥ ४९ ॥ राजनदुर्यो
धनंवध्वाततःसंशाम्यपांडवैः ॥ त्वत्कृतेनविनश्येयुःक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभा ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिरुष्णवाक्येअष्टाविंशत्यधि
कशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच कृष्णस्यतुवचःश्रुत्वाधृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ विदुरंसर्वधर्मज्ञंस्वर्माणोभ्यभाषतं ॥ १ ॥ गच्छ
तातमहाप्राज्ञांगांधारीदीर्घदर्शिनीं ॥ आनयेहतयासार्धमनुनेप्यामिदुर्मतिं ॥ २ ॥ यदिसापिदुरात्मानंशमयेदुष्टचेतसं ॥ अपिकृष्णस्यमुहदस्तिष्ठेमवचनेवयं
॥ ३ ॥ अपिलोभाभिभूतस्यपंथानमनुदर्शयेत् ॥ दुर्वुद्धेर्दुःसहायस्यशमार्थंब्रुवतीवचः ॥ ४ ॥ अपिनोव्यसनंघोरंदुर्योधनकृतमहत् ॥ शमयेच्चिररात्राययोग
क्षेमवदव्ययं ॥ ५ ॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाविदुरोदीर्घदर्शिनीं ॥ आनयामासगांधारीधृतराष्ट्रस्यशासनात् ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच एषगांधारिपुत्रस्तेदुरा
त्माशासनातिगः ॥ ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यजीवितंचप्रहास्यति ॥ ७ ॥ अशिष्टवदमर्यादःपापैःसहदुरात्मवान् ॥ सभायानिर्गतोमूढोव्यतिक्रम्यमुहद्वचः ॥ ८ ॥ वैशं
पायनउवाच साभर्तृवचनंश्रुत्वारजपुत्रीयशस्विनी ॥ अन्विच्छंतीमहच्छ्रेयोगांधारीवाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ गांधार्युवाच आनाययसुतंक्षिप्रंराज्य
कामुकमातुरं ॥ नहिराज्यमशिष्टेनशक्यंधर्मार्थलोपिना ॥ १० ॥ आमुमाप्तंतथापीदमविनीतेनसर्वथा ॥ त्वंद्येवात्रभृशंगत्योधृतराष्ट्रसुतप्रियः ॥ ११ ॥ यो
जानन्यापतामस्यतत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ सएषकाममन्युभ्यांप्रलब्धोलोभमास्थितः ॥ १२ ॥ अशक्योद्यत्वराराजन्विनिवर्तयितुंवलात् ॥ राष्ट्रप्रदानेमूढस्यवा
लिशस्यंदुरात्मनः ॥ १३ ॥ दुःसहायस्यलुब्धस्यधृतराष्ट्रोश्रुतेफलं ॥ कथं हिस्वजनेभेदमुपेक्षेतमहीपतिः ॥ भिन्नंहिस्वजनेनत्वांप्रहसिष्यंतिशत्रवः ॥ १४ ॥ याहि
शक्यामहाराजसांभाभेदेनवापुनः ॥ निस्तर्तुमापदःस्वेषुदंडंकस्तत्रपातयेत् ॥ १५ ॥

चिररात्राययोगक्षेमवत् बहुकालंअप्राप्तस्यसुखस्यप्राप्तिःप्राप्तस्यसंरक्षणंचनिर्वहेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ आयत्यां परिणामे ॥ १९ ॥ २० ॥ अपचितिः पूजा ॥ २१ ॥ २२ ॥ दीर्घमंतरं चिरकालं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ महद्राज्यं महद्राज्यविशालयोरिति विश्वः ॥ २६ ॥ अविधे
 वैशंपायन उवाच शासनाद्भूतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणं ॥ मातुश्च वचनाक्षीत्तासभां प्रावेशयत्पुनः ॥ १६ ॥ समातुर्वचनाकांक्षी प्रविवेश पुनः सभां ॥ अभि
 ताघेक्षणः क्रोधान्निःश्वसन्निवपन्नगः ॥ १७ ॥ तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितं ॥ विगर्हमाणा गांधारी शमार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ दुर्योधननिबोधेदं
 वचनं मम पुत्रक ॥ हितं ते सानुबन्धस्य तथा यत्यां सुखोदयं ॥ १९ ॥ दुर्योधनयदाहत्वां पिता भरतसत्तम ॥ भीष्माद्रोणः रूपः क्षत्ता सुहृदां कुरुतद्वचः ॥ २० ॥ भी
 ष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ॥ भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २१ ॥ न हिराज्यं महाप्राज्ञस्वेन कामेन शक्यते ॥ अवाप्सुरक्षितुं वा पिभोक्तुं भ
 रतसत्तम ॥ २२ ॥ न त्वयश्चेंद्रियो राज्यमश्रीयाद्दीर्घमंतरं ॥ विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २३ ॥ कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ॥ तौ
 तु शत्रूनि जित्य राजा विजयते महीं ॥ २४ ॥ लोके श्वरप्रभुत्वं हि महदेतदुरात्मभिः ॥ राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुं ॥ २५ ॥ इंद्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नि
 यच्छेदं दर्शयन्मयोः ॥ इंद्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धते गिरिवेधनैः ॥ २६ ॥ अविधेयानि हि मानि व्यापादयितुमप्यलं ॥ अविधेया इवादांता हयाः पथिकुसारथि ॥ २७ ॥
 अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीपते ॥ अमित्रान्वाजितामात्यः संवशः परिहीयते ॥ २८ ॥ आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् ॥ ततो मात्यान् मित्रां
 श्वनमौघं विजिगीपते ॥ २९ ॥ वश्चेंद्रियं जितामात्यं धृतदंडं विकारिषु ॥ परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यर्थं श्रीर्निपेवते ॥ ३० ॥ क्षुद्राक्षेणेव जालेन ज्ञपां वपिहिता वृभौ ॥
 कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानंतौ विलुपतः ॥ ३१ ॥ याभ्यां हि देवाः स्वर्गातुः स्वर्गस्य पिदधुर्मुखं ॥ विभ्यतो नु परागस्य कामक्रोधौ स्मवर्धितौ ॥ ३२ ॥ कामं क्रोधं च
 लोभं च दंभं दर्पं च भूमिपः ॥ सम्यग्विजेतुं यो वेद समहीमभिजायते ॥ ३३ ॥ स ततं निग्रहयुक्तं इंद्रियाणां भवेन्नृपः ॥ ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवं ॥ ३४ ॥
 कामाभिभूतः क्रोधाद्वायो मिथ्या प्रतिपद्यते ॥ स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ३५ ॥ एका भूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिवर्हणैः ॥ पांडवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे
 सहितः सुखी ॥ ३६ ॥ यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापि महारथः ॥ आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपांडवौ ॥ ३७ ॥

यानि अवशीकृतानि व्यापादयितुं हुंतुं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ क्षुद्राक्षेण सूक्ष्मच्छिद्रेण ॥ ३१ ॥ अनुपरागस्य अनासक्तस्यापि कामक्रोधौ स्वर्गनिरोधकावित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अभिजायते शास्ती
 त्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यः कामेन अभिभूतः क्रोधाद्वा अभिभूतः मिथ्या कपटेन वाऽभिभूतः प्रतिपद्यते ईप्सितार्थादीन् तस्य सहायान् भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥३८॥३९॥४०॥ अंशः भागः ॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ निकारः अपकारः समाः वर्णाणि ॥४७॥ यः त्वंपार्थानां अर्थं अभीक्ष्णं स एष त्वं न शक्तः तदर्थं पदं हारायेत्यर्थः नापि सूतपुत्रादयः शक्ताः

प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणं ॥ प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ३८ ॥ सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ॥ प्राज्ञानां कृतविद्यानां स
नरः शत्रुनंदनः ॥ ३९ ॥ न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थो कुतः सुखं ॥ न चापि विजयो नित्यं मायुद्धे चेत आधिथाः ॥ ४० ॥ भीष्मेण हि महाप्राज्ञपित्रा ते बाह्विकेन
च ॥ दत्तो शः पांडुत्राणां भेदाद्भीतैररिंदम ॥ ४१ ॥ तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ॥ यद्दुंक्षे पृथिवीं कृत्स्नां शूरैर्निहतकंठकां ॥ ४२ ॥ प्रयच्छ पांडुपुत्राणां
यथोचितमरिंदम ॥ यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्थं प्रदीयतां ॥ ४३ ॥ अलमर्थं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुं ॥ सुहृदां वचनेतिष्ठ न्यशः प्राप्स्यसि भारत ॥
॥ ४४ ॥ श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तैर्बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ॥ पांडवैर्विग्रहस्तात अंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४५ ॥ निगृह्य सुहृदामन्युं शाधिसज्यं यथोचितं ॥ स्वमंशं पांडु
पुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अलमंगनिकारो यंत्रयोदश समाः कृतः ॥ शमयैनं महाप्राज्ञकामक्रोधसमेधितं ॥ ४७ ॥ न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वमर्थमभी
प्ससि ॥ सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४८ ॥ भीष्मेद्रोणे रूपे कर्णे भीमसेने धनंजये ॥ धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे नस्युः सर्वाः प्रजाध्रुवं ॥ ४९ ॥ अमर्षवशमा
पन्नो माकुलं स्तात जीघनः ॥ एषा हि पृथिवी कृत्स्ना मागमत्त्वत्कृते वधं ॥ ५० ॥ यच्च त्वं मन्यसे मूढभीष्मद्रोणरुपादयः ॥ योत्स्यंते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥
॥ ५१ ॥ समं हिराज्यं प्रीतिश्च स्थानं हि विदितात्मनां ॥ पांडवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वथ अधिकस्ततः ॥ ५२ ॥ राजपिंडभयादेते यदि हास्यंति जीवितं ॥ न हि शक्यंति
राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुं ॥ ५३ ॥ न लोभादर्थसंपत्तिर्न राणामिह दृश्यते ॥ तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगव
द्यानपर्वणि गांधारीवाक्ये ऊनत्रिंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ ५५ ॥ वैशंपायन उवाच तत्तु वाक्यमनादृत्य सौम्यवन्मातृभाषितं ॥ पुनः प्रत
स्थे संरंभात्सकाशमकृतात्मनां ॥ १ ॥ ततः सभायां निर्गम्य मंत्रयामास कौरवः ॥ सौवलेन मताक्षेण राजा शकुनिना सह ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौव
लस्य च ॥ दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितं ॥ ३ ॥ पुरायमस्मान् गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ॥ सहितो धृतराष्ट्रेण राजा शांतनवेन च ॥ ४ ॥ वयमेव हृषीकेशं
निगृह्णोमबलादिव ॥ प्रसृत्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनि यथा ॥ ५ ॥ श्रुत्वा गृहीतं त्वाण्यं पांडवाहतचेतसः ॥ निरुत्साहा भविष्यंति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ ६ ॥

॥४८॥४९॥ मागमत्मागच्छतु ॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥ इति उद्योगपर्वणे लंकण्ये भारतभाष्ये ऊनत्रिंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ ५५ ॥ तत्त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वैरोचनिर्बलि ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ १२३॥

॥ ७ ॥ केशवंध्वारिपूज्योत्स्यामहे इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ० ॥ १ १ ॥ १ २ ॥ १ ३ ॥ कर्मदूतनिर्णहाख्यं ॥ १ ४ ॥ विकुर्वते विकारं कलहाख्यं कुर्वते ॥ १ ५ ॥ १ ६ ॥ १ ७ ॥ १ ८ ॥ अशक्यं न च कर्तुं शक्यं ॥ १ ९ ॥
अयं त्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्मवर्मच ॥ अस्मिन् गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वतां ॥ ७ ॥ निरुद्य मा भविष्यति पांडवाः सोमकैः सह ॥ तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षि-
प्रकारिणं ॥ ८ ॥ क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बध्वा योत्स्यामहे रिपून् ॥ तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसां ॥ ९ ॥ इंगितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः ॥ तदर्थं म-
भिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहा स्थितः ॥ १ ० ॥ अब्रवीत् कृतवर्माणं क्षिप्रं योजयवाहिनीं ॥ व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ॥ १ १ ॥ यावदाख्याम्यहं चैतत् कृष्णा-
याः क्षिप्रकारिणे ॥ सप्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ॥ १ २ ॥ आचष्ट मभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत ॥ १ ३ ॥ तेषामे-
तमभिप्रायमाचक्षेस्मयन्निव ॥ धर्मादर्थान् च कामान् च कर्मसाधुविगर्हितं ॥ १ ४ ॥ मंदाः कर्तुमिहेच्छंति न चावाप्यं कथंचन ॥ पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः स-
मागताः ॥ १ ५ ॥ धर्पिताः काममन्युभ्यां क्रोधलो भवशानुगाः ॥ इमं हि पुंडरीकाक्षं जिघृक्षंत्यल्पचेतसः ॥ १ ६ ॥ पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथावा लायथा जडाः ॥ सा-
त्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ॥ १ ७ ॥ धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ राजन् प्ररीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप ॥ १ ८ ॥ अशक्यमयशस्यं च कर्तुं
कर्मसमुद्यताः ॥ इमं हि पुंडरीकाक्षमभिभूय प्रसत्य च ॥ १ ९ ॥ निग्रहीतुं किलेच्छंति स हितावासवानुजं ॥ इमं पुरुषशार्दूलमप्रयुष्यं दुरासदं ॥ २ ० ॥ आसाद्य न-
भविष्यति पतंगा इव पावकं ॥ अयमिच्छन् हितात् सर्वान्युध्यमानान् जनार्दनः ॥ २ १ ॥ सिंहो नागानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनं ॥ न त्वयं निंदितं कर्म कुर्यात्पापं
कथंचन ॥ २ २ ॥ न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ॥ विदुरेणैव मुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ३ ॥ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदं शृण्वतां मिथः ॥ राजन्न ते य-
दि क्रुद्धामां निगृहीयुरो जसा ॥ २ ४ ॥ एते वामा महं वै नाननुजानी हि पार्थिव ॥ एतान् हि सर्वान्संख्यान्नि यंतु महमुत्सहे ॥ २ ५ ॥ न त्वहं निंदितं कर्म कुर्यात्पापं कथंच-
न ॥ पांडवार्थे हिलुभ्यंतः स्वार्थान्हास्यंति ते सुताः ॥ २ ६ ॥ एते चेदेवमिच्छंति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ अद्यैव त्वहमेनां श्रये चैनाननुभारत ॥ २ ७ ॥ निगृह्य राज-
न्यार्थेभ्यो दधां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ इदं तु न प्रवर्तेयं निंदितं कर्म भारत ॥ २ ८ ॥ सन्निधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजं ॥ एष दुर्योधनो राजन्ययेच्छंति तथास्तु तत्
॥ २ ९ ॥ अहं तु सर्वास्तनयाननुजानामिते नृप ॥ एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोभ्यभाषत ॥ क्षिप्रमानयतं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनं ॥ ३ ० ॥

बासवानुजंविष्णुंत्रिविक्रममित्यर्थः ॥२०॥ नभविष्यन्तिमरिष्यन्ति ॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥ पांडवार्थेपांडवधने लुभ्यन्तःलोभंकुर्वन्तः ॥२६॥ २७॥ इदंतुकर्मकर्तुमितिशेषः ॥ २८॥ २९॥ ३०॥

उद्योःपर्व

4

॥ १२५ ॥

पंथानंअवनारयितुंसत्ययेनिवेशयितुं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ निर्मोचनेनगरविशेषे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

सहमित्रंसहामात्यंससोदर्यंसहानुगं ॥ शक्रुयांयदिपंथानमवतारयितुंपुनः ॥ ३१ ॥ ततोदुर्योधनंक्षत्तापुनःप्रावेशयत्सभां ॥ अकामंभ्रातृभिःसार्धराजभिः
परिवारितं ॥ ३२ ॥ अथदुर्योधनंराजाधृतराष्ट्रोभ्यभाषत ॥ कर्णदुःशासनाभ्यांचराजभिश्चापिसंवृतं ॥ ३३ ॥ नृशंसपापभूयिष्ठक्षुद्रकर्मसहायवान् ॥ पापैः
सहायैःसंहत्यपापंकर्मचिकीर्षसि ॥ ३४ ॥ अशक्यमयशस्यंचसद्विश्वापिविगर्हितं ॥ यथात्वादृशकोमूढोव्यवस्येत्कुलपांसनः ॥ ३५ ॥ त्वमिमंपुंडरीकक्षम
प्रधृष्यंदुरासदं ॥ पापैःसहायैःसंहत्यनिग्रहीतुंकिलेच्छसि ॥ ३६ ॥ योनशक्योवलात्कर्तुंदेवैरपिसवासवैः ॥ तंत्वंप्रार्थयसेमंदवालश्वंद्रमसंयथा ॥ ३७ ॥ देवैर्म
नुष्यैर्गंधर्वैरसुरैरुरगैश्चयः ॥ नसोढुंसमरेशक्यस्तंनबुद्ध्यसिकेशवं ॥ ३८ ॥ दुर्ग्रात्यःपाणिनावायुर्दुस्पर्शःपाणिनाशशी ॥ दुर्धरापृथिवीमूर्ध्नादुर्ग्रात्यःकेश
वोबलात् ॥ ३९ ॥ इत्युक्तेधृतराष्ट्रेणक्षत्तापिविदुरोब्रवीत् ॥ दुर्योधनमभिप्रेत्यधार्तराष्ट्रममर्षणं ॥ ४० ॥ विदुरउवाच दुर्योधननिबोधेदंवचनंममसांप्र
तं ॥ सौभद्वारेवानरेन्द्रोद्विविदोनामनामतः ॥ शिलावर्षेणमहताछादयामासकेशवं ॥ ४१ ॥ ग्रहीतुकामोविक्रम्यसर्वयत्नेनमाधवं ॥ ग्रहीतुंनाशकच्चैनंतंत्वंप्रा
र्थयसेवलात् ॥ ४२ ॥ प्राग्ज्योतिषगतंशौरिनरकःसहदानवैः ॥ ग्रहीतुंनाशकत्तत्रतंत्वंप्रार्थयसेवलात् ॥ ४३ ॥ अनेकयुगवर्षायुर्निहत्यनरकंमृधे ॥ नीत्वाक
न्यासहस्राणिउपयेमेयथाविधि ॥ ४४ ॥ निर्मोचनेषट्सहस्राःपाशैर्वद्धामहासुराः ॥ ग्रहीतुंनाशकंश्चैनंतंत्वंप्रार्थयसेवलात् ॥ ४५ ॥ अनेनहिहतावाल्येपूतना
शकुनीतथा ॥ गोवर्धनोधारितश्चगवार्थेभरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अरिष्टोघेनुकश्चैवचाणूरश्चमहाबलः ॥ अश्वराजश्चनिहतःकंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ४७ ॥ जरासंध
श्चवक्रश्चशिशुपालश्चवीर्यवान् ॥ बाणश्चनिहतःसंख्येराजानश्चनिषूदिताः ॥ ४८ ॥ वरुणोनिर्जितोराजापावकश्चामितौजसा ॥ पारिजातंचहरताजितःसा
क्षाच्छचीपतिः ॥ ४९ ॥ एकार्णवेचस्वपतानिहतौमधुकैटभौ ॥ जन्मान्तरमुपागम्यहयग्रीवस्तथाहतः ॥ ५० ॥ अयंकर्तानक्रियतेकारणंचापिपौरुषे ॥ यद्यदि
च्छेदयंशौरिस्तत्तत्कुंर्यादयत्नतः ॥ ५१ ॥ तंनबुध्यसिगोविंदंघोरविक्रममच्युतं ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंतेजोराशिमनिंदितं ॥ ५२ ॥ प्रधर्षयन्महाबाहुंरुष्णम
क्लिष्टकारिणं ॥ पतंगोष्मिनिवासाद्यसामात्योनभविष्यसि ॥ ५३ ॥ इतिश्रीम०उद्यो०भग०विदुरवाक्येत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ५३ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनैलकंठीयेभारतमौवदीपेत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥

विदुरेणेति ॥ १॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥६॥७॥८॥९॥१०॥ ११॥१२॥१३॥ महामतिधृतराष्ट्रं ॥ १४॥१५॥१६॥१७॥१८॥ अदृश्यमाने वृत्तैरिति शेषः ॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥
 वैशंपायन उवाच विदुरेणैवमुक्तस्तु केशवः शत्रुपूगहा ॥ दुर्योधनं धार्तराष्ट्रं भयभापतवीर्यवान् ॥ १ ॥ एकोहमिति यन्मोहान्मन्यसे मांसुयोधन ॥ परिभूयसु
 दुर्बुद्धेऽग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २ ॥ इहैव पांडवाः सर्वे तथैवांधका वृष्णयः ॥ इहादित्याश्वरुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ॥
 तस्य संस्मयतः शौरैर्विद्युद्रूपामहात्मनः ॥ ४ ॥ अंगुष्ठमात्रास्त्रिदशामुमुचुः पावकाचिपः ॥ अस्य ब्रह्माललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ॥ ५ ॥ लोकपालाभुजेष्व
 सन्नग्निरास्यादजायत ॥ आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवो याश्चिनावपि ॥ ६ ॥ मरुतश्च सहेद्रेण विश्वे देवास्तथैव च ॥ बभूवुश्चैकरूपाणि यक्षगंधर्वरक्षसां ॥ ७ ॥ प्रा
 दुरास्तां तथा दोभ्यां संकर्षणधनं जयौ ॥ दक्षिणेथार्जुनो धन्वी हलीरामश्च सव्यतः ॥ ८ ॥ भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ॥ अंधका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्न प्रमु
 खास्ततः ॥ ९ ॥ अग्रे वभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ॥ शंखचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलांगलनंदकाः ॥ १० ॥ अदृश्यं तोयतान्येव सर्वप्रहरणानि च ॥ नानाबाहुषु
 कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ ११ ॥ नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समंततः ॥ प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकाचिपः ॥ १२ ॥ रोमकूपेषु च तथा सूर्य
 स्येव मरीचयः ॥ तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ न्यमीलयंत नेत्राणि राजानस्तचेतसः ॥ क्रतेद्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिं ॥ १४ ॥ सं
 जयं च महाभाग मृषींश्चैव तपोधनान् ॥ प्रादात्तेषां स भगवान् दिव्यं च क्षुर्जनार्दनः ॥ १५ ॥ तदृष्ट्वा महदाश्चर्यमाधवस्य सभातले ॥ देवदुंदुभयो नेदुःपुष्पवर्षे प
 पात च ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच त्वमेव पुंडरीकाक्ष सर्वस्य जगतो हितः ॥ तस्मात्त्वं यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ भगवन्मम नेत्राणामंतर्धानं वृणे
 पुनः ॥ भवंतं द्रष्टुमिच्छामि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ १८ ॥ ततो ब्रवीन्महाबाहुं धृतराष्ट्रं जनार्दनः ॥ अदृश्यमानेनेत्रे द्वे भवेतां कुरुनंदन ॥ १९ ॥ तत्राद्भुतं महाराज धृ
 तराष्ट्रश्चक्षुर्पी ॥ लब्धवान्वासुदेवाच्च विश्वरूपदिदृक्षया ॥ २० ॥ लब्धचक्षुः प्रमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः ॥ विस्मिताः क्रपिभिः सार्धं तुष्टुवुर्मधुसूदन ॥ २१ ॥ च
 चालचमहीकृत्स्नासागरश्चापि चक्षुभे ॥ विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ २२ ॥ ततः सपुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकं ॥ तां दिव्यामद्भुतां चित्रां नृदिमत्ता
 मरिंदमः ॥ २३ ॥ ततः सात्यकिमादाय पाणौ हादिक्यमेव च ॥ क्रपिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥ क्रपयौ तर्हि ताजग्मुस्तस्तेनारदादयः ॥ तस्मि
 न्कोलाहले दत्ते तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५ ॥ तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ॥ अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुं ॥ २६ ॥

॥ २ ॥ २८ ॥ बह्विधिनारथगुप्तिमता ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मंदोदुर्योधनः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ किंकिणीकंदुद्रघटिकाजालंनद्वनाकिंकिणीकिना

अचिंतयन्ममेयात्मासर्वतद्राजमंडलं ॥ निश्चक्रामततः शौरिः सधूमइवपावकः ॥ २ ॥ ततो रथेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ॥ हेमजालविचित्रेण लघुमामेघ
नादिना ॥ २८ ॥ सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण बह्विधिना ॥ शैव्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यहस्यतदारुकः ॥ २९ ॥ तथैव रथमास्थाय रुतवर्मा महारथः ॥ वृष्णीनां संमतो वी
रो हार्दिक्यः समदृश्यत ॥ ३० ॥ उपस्थितरथं गौरिं प्रयास्यंत मरिंदमं ॥ धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ यावद्वलं मे पुत्रे पुं पश्यतस्ते जनार्दन ॥ प्रत्यक्षं
तेन ते किंचित्परोक्षं शत्रुकर्गन ॥ ३२ ॥ कुरुणां गममिच्छंतं यतमानं च केशव ॥ विदित्वेतामवस्थां मेनाभिगंकितुमर्हसि ॥ ३३ ॥ न मे पापोऽस्य भिप्रायः पांड
वान्प्रतिकेशव ॥ ज्ञातमेवहितं वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ ३४ ॥ जानंतिकुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ॥ गमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ ३५ ॥ वैशं
पायन उवाच ततो ब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः ॥ द्रोणं पितामहं भीष्मक्षत्तारं वाह्निकं कुरुप ॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षमेतद्रवतां यद्वत्तंकुरुमंमदि ॥ यथा चाग्निपृवन्मं
दोरोपादद्य समुत्थितः ॥ ३७ ॥ वदत्यनीगमात्मानं धृतराष्ट्रो महाराजः ॥ आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरं ॥ ३८ ॥ आमं च प्रस्थितं गौरिं गिर्यम्यं पुरु
षर्षभ ॥ अनुजग्मुर्महेश्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३९ ॥ भीष्मो द्रोणः कुरुपः क्षत्ता धृतराष्ट्रो यवाह्निकः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ४० ॥ ततो र
थेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ॥ कुरुणां पश्यतां द्रुपुं स्वसारं मपितुर्ययौ ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि विश्वरूपदर्शने एकत्रिंश
दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच प्रविश्याथ गृहंतस्याश्चरणावभिवाद्य च ॥ आचरन्त्यौ तन्ममार्सेन यद्वत्तंकुरुमंमदि ॥ १ ॥
वासुदेव उवाच उक्तं बह्विधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकं ॥ ऋषिभिश्चैव च मया न चार्मा न दृहीतवान् ॥ २ ॥ कालपक्रमिदं सर्वं सुयोधन वशानुगं ॥ आपृच्छे भव
तीं शीघ्रं प्रयास्ये पांडवान्प्रति ॥ ३ ॥ किंवाच्याः पांडव्यास्ते भवत्यावचनान्मया ॥ तद्ब्रूहि त्वं महाप्रज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४ ॥ कुंत्युवाच ब्रूयाः केशव राजा
नंधर्मात्मानं युधिष्ठिरं ॥ भूयांस्ते हीयते धर्मो मापुत्रकवृथा कृथाः ॥ ५ ॥ श्रोत्रियस्येव तराजन्मंदकस्याविपश्चितः ॥ अनुवाकहनावुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६ ॥

॥ ४१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपे एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ॥ प्रविश्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ भूयान्पृथ्वीपालनजोधर्मः ॥ ५ ॥
श्रोत्रियस्य वेदाध्यायिनः मंदकस्य अर्थज्ञानशून्यस्य अनुवाकेन अत्यंतवेदार्क्षरत्न्याहतानटा ॥ ६ ॥

म.भा.टी.

॥ १२७॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ दंडनीतिः स्वामिना प्रयुक्तैः सत्संबंधः धर्मैः धर्मार्थं नियच्छति निर्वर्धकरोति दंडनीतिरेव ॥ १४ ॥ १५ ॥ राजा धर्मं अधर्मं वा प्रवर्तयन्न कृत्वा तत्रेनादियु
गरूपस्य कालस्य कारणं एवं च सर्वस्मिन् पि काले धर्मादितारतम्याद्युगचतुष्टयमस्तीति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ जगतः दोषेण सच्चराजोऽपृश्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ फलं न लब्धवान् प्राप्नुवान् असीति

अंगावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयं भुवा ॥ बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्या पृथिवीमिमां ॥ ७ ॥ कृत्वा यकर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ शृणु चात्रोपमामेकां या
वृद्धेभ्यः श्रुतामया ॥ ८ ॥ मुचुकुंदस्य राजर्षे रददत्तपृथिवीमिमां ॥ पुरा वै श्रवणः प्रीतो न चामौ तद्गृहीतवान् ॥ ९ ॥ बाहुवीर्याजितं राज्यमश्रीयामि तिकामये ॥ त
तो वै श्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ १० ॥ मुचुकुंदस्ततो राजा सान्वगाम ह्यसुंधरां ॥ बाहुवीर्याजितां सम्यक् क्षत्रं धर्ममनुव्रतः ॥ ११ ॥ यं हि धर्मं चरंतीह प्रजारा
जा सुरक्षिताः ॥ चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा विदेत भारत ॥ १२ ॥ राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ॥ मचेद्धर्मं चरति न रक्षायैव गच्छति ॥ १३ ॥ दंडनीतिश्च ध
र्मैः श्रुता तुर्वर्ग्यं नियच्छति ॥ प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग् धर्मैः श्रुतं च ॥ १४ ॥ दंडवीत्यां यदाराजामस्य कृत्वा लक्ष्यं न वर्तते ॥ तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्र
वर्तते ॥ १५ ॥ कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणं ॥ इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणं ॥ १६ ॥ राजा कृतयुगं श्रेष्ठं तत्रेतायाद्वा परस्य च ॥ युगस्य च
चतुर्थस्य राजा भवति कारणं ॥ १७ ॥ कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गं मर्त्यं तमश्नुते ॥ त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यंतमश्नुते ॥ १८ ॥ प्रवर्तनाद्वा परस्य यथा भागमु
पाश्नुते ॥ कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमर्त्यं तमश्नुते ॥ १९ ॥ ततो वसति दुष्कर्मान् रके गाश्वतीः समाः ॥ राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥ २० ॥ राजधर्मा
न वेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ॥ नैतद्राजं पितृत्वं हि यत्र त्वं स्यात्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥ न हि वै क्लृप्तं सृष्टं आनृगं स्य व्यवस्थितः ॥ प्रजापालनं संभृतं फलं किंच न ल
ब्धवान् ॥ २२ ॥ न त्येतामाशिषं पांडुर्न चाहं न पितामहः ॥ प्रयुक्तवंतः पूर्वतं यथा चरसि मेधया ॥ २३ ॥ यज्ञोदानं तपः शौर्यं प्रज्ञां संतानमेव च ॥ माहात्म्यं बलमा
जश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २४ ॥ नित्यं स्वाहा स्वधानित्यं दधुर्मानुषदेवताः ॥ दीर्घमायुर्धनं पुत्रान् सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २५ ॥ पुत्रेष्वाराधनं नित्यं पितरौ दे
वतानि च ॥ दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनं ॥ २६ ॥ एतद्धर्ममधर्मं वा जन्म नैवाभ्यजायथाः ॥ ते तु वैद्याः कुले जाता अरुत्याना तपीडिताः ॥ २७ ॥

शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ नित्यमिति मानुषाश्च देवताश्च सम्यगाराधिताः सत्यः इह लोके आयुरादीनि परलोकसाधनानि स्वधादीनि सत्कर्माणि च दधुः ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतद्धर्ममधर्मं वा जन्म नैवाभ्यजायथाः अभिजानीषेद्वैद्यः तेन पांडवास्तु वैद्याः विद्यावंतः ॥ २७ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥ १२७॥

दानपतिपालनाधिकारिणं देहपालने अस्य रूपं ॥ १८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ५ ॥ अत्रेति ॥ १ ॥ ततः मनुक्तात् श्रेयः प्रशस्ततरं भूयोधिकतरं मन्युमतीदैन्यवती विभावरीकुपिता विभावरीरजन्या च वक्रयोषितातिविश्वः ॥ २ ॥ ३ ॥ राजन्यामूर्धाभिषिक्ता मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यइत्यमरः जगर्हे निदितवती

यत्र दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ॥ प्राप्य तुष्टाः प्रतिष्ठंते धर्मः कोभ्यधिकस्ततः ॥ २८ ॥ दानेनान्यं वलेनान्यं तथा सूनृतया परं ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णायाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २९ ॥ ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ॥ वैश्याधनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्चतान् ॥ ३० ॥ भैक्षं विप्रतिपिहंते कर्णपेनैवोपपद्यते ॥ क्षत्रियोऽसि क्षताच्चातावाहुवीर्योपजीविता ॥ ३१ ॥ पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ॥ साम्राज्येन दानेन दंडेनाथनयेन वा ॥ ३२ ॥ इतो दुःखतरं किं नु यदहं दीनबांधवा ॥ परपिंडमुदीक्षे वै त्वां सूत्वामित्रनंदन ॥ ३३ ॥ युद्ध्यस्व राजधर्मेण मानि मज्जीः पितामहान् ॥ मागमः क्षीणपुण्यस्त्वं मानुजः पापिकांगति ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि कुंतीवाक्यद्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ५ ॥ कुंत्युवाच अत्राप्युदाहरंती ममितिहासं पुरातनं ॥ विदुलायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ॥ १ ॥ ततः श्रेयश्च भूयश्च यथा वदतु मर्हसि ॥ यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥ २ ॥ क्षत्रधर्मरता दांता विदुला दीर्घदर्शिनी ॥ विश्रुताराजसं सत्सु श्रुतवाक्या बह्वुश्रुता ॥ ३ ॥ विदुलानामराजन्या जगर्हे पुत्रमौरसं ॥ निर्जितं मिथुराजेन शयानं दीनचेतसं ॥ ४ ॥ विदुलोवाच अनंदन मया जातद्विपतां हर्षवर्धन ॥ नमया त्वं न पित्रा च जातः काभ्यांगतोऽसि ॥ ५ ॥ निर्मन्युश्चाप्यसंख्येयः पुरुषः क्लीबसाधनः ॥ यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ॥ ६ ॥ मात्मानमवमन्यस्व मै नमस्ते नवीभरः ॥ मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंहर ॥ ७ ॥ उत्तिष्ठ हे कापुरुषमागेऽप्येवं पराजित ॥ अमित्रान्नंदय न्सर्वान्निर्मानो बंधुशोकदः ॥ ८ ॥ सुपूरा वै कुनदिका सुपूरा मुपिकांजलिः ॥ सुसंतोषः कापुरुषस्वल्पकेनैव तुष्यति ॥ ९ ॥ अप्यहं गरुजे नंदं प्रमाश्वेव निधनं व्रज ॥ अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमः ॥ १० ॥ अप्यरेऽश्वेन वच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ॥ विवदन्वाथ वानृणीं व्योम्नीं वा परिशंकितः ॥ ११ ॥ त्वमेवं प्रेतं वच्छेपे कस्माद्दृजहता यथा ॥ उत्तिष्ठ हे कापुरुषमास्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः ॥ १२ ॥

॥ ४ ॥ अनंदन कुपुत्र कुत्सार्थेऽन्नं ॥ ५ ॥ असंख्येयः अगणनीयः तुच्छत्वात् क्लीबं निर्वीर्यं साधनं बाह्यादिकं यस्य सतया ॥ ६ ॥ मावीभरः मापालय प्रतिसंहर भयमिति शेषः ॥ ७ ॥ माशेष्वनिरुद्योगो माभूः ॥ ८ ॥ ११ ॥ पराक्रमेः पराक्रमं कुरु ॥ १० ॥ विवदन् शत्रुजयार्थं अनेकान् पक्षान् द्वावन्वातूणीं भूतोऽरेऽच्छिद्रं पश्येः यथा व्योम्नि अपरिशंकितः शत्रोराधिका द्वयमपश्यन् अश्वेन सतद्वत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

विश्रूयस्वख्यातोभव मामध्यइति सामभेदौ जघन्यमध्यमौ दानमधमोनीचउपासः दंडस्तुतमः तत्रोद्यत्रयकर्तामातुः किंतुगर्जितोदंडयितव्यवेत्यर्थः ऊर्जितइतिवापाठः ॥ १३ ॥ तिदुकस्य अलातंयथादि क्षुस्कुलिगान्विक्षिपतिज्वलतिद्वज्वलदीप्यस्य परंतुपाग्निरिवानचिर्धूमायस्व काकरंखाजिजीविपुरिनिपाठांतरकाकरंखाः काकरमध्यगारंमाखाः मानाशय खेतुस्थैर्येग्वदनहिसयोरितिखायनेगिंदरूपं काकरंखइतिपाठे काकवर्गंखेतिपलायनेवाकाकरंखः रग्विगतावित्यस्यरूपं ॥ १४ ॥ माजनिमाउत्पद्यतां ग्वरः कर्कशः ग्वगीतिपाठेग्वरत्ववानितिमणवार्थः मृदुर्देयालुः ॥ १५ ॥ आजिमंघामं मृत्वाऽतिमृत्त्य मानुष्यकंमनुष्यस्योचितं ॥ १६ ॥ प्राणानांप्राणाः वलंतत्साध्यानांकार्याणां आनंतयंअविच्छेदेनकार्यधारामागतेत्यर्थः नधनायेतधनंआत्मनोनेच्छति नृणांन्यजतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ध्रुवांगतिमग्नं अघनउच्य

मास्तंगमस्त्वरूपणांविश्रूयस्वस्वकर्मणा ॥ मामध्यमाजघन्यत्वंमाधोभूस्तिष्ठगर्जितः ॥ १३ ॥ अलातंतिदुकस्येवमुहूर्तमपिहिज्वल ॥ मानुपाग्निरिवानचिर्धू मायस्वजिजीविषुः ॥ १४ ॥ मुहूर्तंज्वलितंश्रेयो नचधूमायितंचिरं ॥ माहस्मकस्यचिद्वेदेजनिराजः ग्वरोमृदुः ॥ १५ ॥ कृत्वामानुष्यकं कर्ममृत्वाजियावदुत्तमं ॥ धर्मस्यानृण्यमाप्नोतिनचात्मानंविगर्हते ॥ १६ ॥ अलब्ध्वायदिवालब्ध्वानानुशोचतिपंडितः ॥ आनंतयंचारभतेनप्राणानांधनायते ॥ १७ ॥ उद्गावयस्वर्वा र्यवातांवागच्छध्रुवांगतिं ॥ धर्मपुत्राग्रतःकृत्वाकिंनिमित्तंहिजीवसि ॥ १८ ॥ इष्टापूर्तंहितेर्द्धावर्कानिश्चसकलाहता ॥ विच्छिन्नंभोगमूलंतेकिंनिमित्तंहिजीव सि ॥ १९ ॥ शत्रुर्निमज्जताग्राह्याजंघायांप्रपतिप्यता ॥ विपरिच्छिन्नमूलोपिनविपीडेत्कथंचन ॥ २० ॥ उद्यम्यधुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतंस्मरन् ॥ कुरुमत्वंच मानंचविद्विषौरुपमात्मनः ॥ २१ ॥ उद्गावयकुलंमग्नंत्वत्कृतेस्वयमेवहि ॥ यस्यवृत्तंनजल्पंतिमानवामहदद्भुतं ॥ २२ ॥ राशिवर्धनमात्रंसनैवस्त्रीनपुनःपुमा न् ॥ दानेनपसिसत्येचयस्यनोच्चरितंयशः ॥ २३ ॥ विद्यायामर्थलाभेवामातुरुच्चारणवसः ॥ श्रुतेनतपसावापिश्रियावाविक्रमेणवा ॥ २४ ॥ जनान्योभिभवत्य न्यान्कर्मणाहिसवैपुमान् ॥ नत्वेवजाल्मीकापालीवृत्तिमपितुमर्हसि ॥ २५ ॥ नृशंस्यामयशस्यांचदुःखांकापुरुषोचितां ॥ यमेनमभिनिंदयुरमित्राःपुरुषंरुशं ॥ २६ ॥ लोकस्यसमवज्ञातंनिहीनासनवामसं ॥ अहोलाभकरंहीनमल्पजीवनमल्पकं ॥ २७ ॥

पहासः पृष्ठतःकृत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ भोगमूलंराज्यंधनंवा ॥ १९ ॥ निमज्जताप्रपतिप्यताचशत्रुर्जंघायांप्रासः तेनैवसहनिमज्जेत्येतेद्वेत्यर्थः नविपीदेत्तिरुद्यमो नभवेत् ॥ २० ॥ उद्यम्यउद्यमंकृत्वा धुरंभारमुत्कर्षेत् उ चच्छेत् आजानेयाः जात्यश्वाःतेषांकृतंकर्मयुद्धेनवसादरूपंस्मरन् विद्धिप्रामुहि ॥ २१ ॥ त्वत्कृतेमग्नमितिसंबंधः ॥ २२ ॥ राशिवर्धनः संख्यापूरकोननुप्रयोजनैतगर्हः ॥ २३ ॥ मातुःउच्चारोविष्ठा ॥ २४ ॥ कापालीवृत्तिभिक्षाचर्या ॥ २५ ॥ यंएनंअमित्राअभिनिंदेयुः तंबंधुवांधवः आसाद्यनमुखमेतद्वितृतीयश्लोकेनसंबंधः ॥ २६ ॥ अहोलाभकरंअल्पेपिलाभेअहोलाभो जातइतिविस्मयंकुवाणं ॥ २७ ॥

अवत्याजीवनोपायाभावेनविपत्स्यामःपरिष्यामः ॥ २८ ॥ अवल्गुअमंगलं अकर्मतिवापाठः तत्कारिणंनिश्चेष्टं कुलंज्ञातयः वंशःसोमसूर्यादिमूलोत्पत्तिस्थानं ॥ २९ ॥ संजयेतितस्यनाम ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अनुक्रोशोदया ॥ ३३ ॥ अनुत्थानंशत्रुप्रत्यनवस्थानंभयंचतेउभेचश्रियंहतइतिपूर्वेणसंबंधः निरीहोनिश्चेष्टोनाश्रुतेमहत्पदमितिशेषः निरुतिपापेभ्यःपराभवदोषेभ्यः ॥ ३४ ॥ स्वकंधनादिकं परंविषहतेइतिपुरुषपदनिर्वचनंवर्णविकारादिनाज्ञेयं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ दिष्टभावंमरणं प्रजासंततिः प्रियंपुत्रादि सुखंतत्परिष्वंगादिजोहर्षः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मामपश्यंत्यास्तेपृथिव्याकिर्मितिसंबंधः

नेदृशंबंधुमासाद्यवांधवःसुखमेधते ॥ अवत्यैवविपत्स्यामोवयंरोष्ट्रात्प्रवासिताः ॥ २८ ॥ सर्वकामरसैर्हीनाःस्थानभ्रष्टाअकिंचनः ॥ अवल्गुंकारिणंसत्सुकुलवंशस्यनाशनं ॥ २९ ॥ कलिंपुत्रप्रवादेनसंजयत्वामजीजनं ॥ निरमर्षंनिरुत्साहंनिर्वीर्यमरिनंदनं ॥ ३० ॥ मास्मसीमंतिनीकचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशं ॥ माधूमायज्वलात्यंतमाक्रम्यजहिशात्रवान् ॥ ३१ ॥ ज्वलमूर्धन्यमित्राणामुद्धूतमपिवाक्षणं ॥ एतावानेवपुरुषोयदमर्षीयदक्षमी ॥ ३२ ॥ क्षमावांन्निरमर्षश्चनैवस्त्रीनपुनःपुमान् ॥ संतोषोवैश्रियंहंतितथानुक्रोशाएवच ॥ ३३ ॥ अनुत्थानभयेचोभेनिरीहोनाश्रुतेमहत् ॥ एभ्यांनिरुतिपापेभ्यःप्रमुंचात्मानमात्मना ॥ ३४ ॥ आयंसंहृदयंकृत्वानृगयस्वपुनःस्वकं ॥ परंविषहतेयस्मात्तस्मात्पुरुषउच्यते ॥ ३५ ॥ तमाद्दुर्व्यर्थनामानंस्त्रीवद्यइहजीवति ॥ शूरस्योजितसत्त्वस्यसिंहविक्रान्तचारिणः ॥ ३६ ॥ दिष्टभावंगतस्यापिविषयेमोदतेप्रजा ॥ यआत्मनःप्रियसुखेहित्वानृगयतेश्रियं ॥ ३७ ॥ अमात्यानामथोहर्षमादधात्यचिरेणसः ॥ ३८ ॥ पुत्रउवाच किंनुतेमामपश्यंत्याःपृथिव्याअपिंसर्वया ॥ किमाभरणकृत्यंतेकिंभोगैर्जीवितेनवा ॥ ३९ ॥ मातोवाच किमद्यकानांयेलोकाद्विपंतस्तानवाप्नुयुः ॥ येत्वादृतात्मनांलोकाःसुहृदस्तान्ब्रजंतुनः ॥ ४० ॥ भृत्यैर्विहीयमानानांपरपिंडोपजीविनां ॥ कृपणानामसत्त्वानांमावृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ४१ ॥ अनुत्वांतातजीवंतुब्राह्मणाःसुहृदस्तथा ॥ पर्जन्यमिवभूतानिदेवाइवशतक्रतुं ॥ ४२ ॥ यमाजीवंतिपुरुषंसर्वभूतानिसंजय ॥ पक्वद्रुममिवासाद्यतस्यजीवितमर्थवत् ॥ ४३ ॥ यस्यशूरस्यविक्रान्तैरेधंतेवांधवाःसुखं ॥ त्रिदशाइवशक्रस्यसाधुतस्येहजीवितं ॥ ४४ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्ययोऽभ्युज्जीवतिमानवः ॥ सलोकलभतेकीर्तिपरत्रचशुभांगतिं ॥ ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिविदुलापुत्रानुशासनत्रयस्त्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

॥ ३९ ॥ किमद्यंकिंभोक्तव्यमितियेचितयंतिनिधनास्तेषांकिमद्यकानां यद्वाकिमद्यत्वरयाश्वएवशत्रूद्वेष्यामइतिविलंबशीलानां हन्यमानस्येतिपाठेअनुद्रुतस्य अत्रहंतिर्गत्यर्थः अनाहतानामितिपाठे शस्त्रैरक्षतानां अनाहतानामितिपाठेअलंसानां निर्मन्युकानामित्यपिपाठः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभाष्यदीपेचयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ १३३ ॥

अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ महायोपचितिसहायसंपत्तिकृत्वापि अपरस्वकीयास्तवपौरुषमपश्यंतो यत्नैः फल्ग्यादनुदुष्येयुः शत्रुपक्षं श्रेयैरित्यर्थः ॥ ५ ॥ स्वीयानां संपदे उपायमाह तैरिति तैः स्वीयैः
संपातैरेक्यं व्यसनं परस्य ॥ अयं तव शत्रुः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मेमहं ब्राह्मणोऽब्रवीदितिसंबंधः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अर्थाभिनिर्वृत्तौ प्रयोजननिष्पत्तौ परतत्संबंधिनः तेनार्थेन व्याख्यायिता भवन्ति तस्य तद्वाग्यादे
विदुलोवाच ॥ अथैतस्यासवस्थायां पौरुषं हानुमिच्छामि ॥ निर्द्वानमेवितं मार्गं गमिष्यस्य चिरादिव ॥ १ ॥ यो हि ते जायथा शक्तिरदृग्दतिविक्रमात् ॥ तत्रि
योजो विना कालं स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २ ॥ अर्थं वं त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ॥ नैव संप्राप्तुवंति त्यां सुसुप्तं निवर्त्तयजं ॥ ३ ॥ संति वै मिथुगजस्य संतुष्टान
तथाजनाः ॥ दौर्बल्यादासते मुदा व्यमनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४ ॥ महायोपचितिकृत्वा व्यवसायतस्ततः ॥ अनुदुष्येयुरपरेपश्यंतस्तव पौरुषं ॥ ५ ॥ तैः कृत्वा महं
घातं गिरिदुर्गालयं चर ॥ कालव्यमनमाकांक्षनैवायमजरा मरः ॥ ६ ॥ संजयोनाम तश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि ॥ अन्यर्थनामा भवमे पुत्रमाव्यर्थनामकः ॥
॥ ७ ॥ सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्यां ब्राह्मणो ब्रवीत् ॥ अयं प्राप्य महत्कच्छं पुनर्दृष्टिं गमिष्यति ॥ ८ ॥ तस्य स्मरंती वचनमार्गं मे विजयंतव ॥ तस्मात्तान ब्रवीमि
त्यां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९ ॥ यस्य त्वयार्थाभिनिर्वृत्तौ भवंत्याप्याचिताः परं ॥ तस्यार्थमिदं निश्चयतानयेत्पथानुसारिणः ॥ १० ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वंपांमम
संजय ॥ एवं विद्वान्युद्धमना भवमाप्रत्युपाहरः ॥ ११ ॥ नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां गंवरो ब्रवीत् ॥ यत्र नैवाद्यनं प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२ ॥ पतिपुत्रव
धादेव त्वरमंदुःखमब्रवीत् ॥ दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हितम् ॥ १३ ॥ अहं महाकुले जाता हृदा द्रुमिवागता ॥ ईश्वरोऽसर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता
॥ १४ ॥ महार्हमात्याभरणां सुसृष्टां वरवाससं ॥ पुरा हृष्टः सुहृद्गोमामपश्यन् सुहृद्गतां ॥ १५ ॥ यदा मां चैव भार्या च द्रष्टुमिभृशदुर्वलां ॥ न तदा जीवितेनार्थो भवि
ता तव संजय ॥ १६ ॥ दासकर्म करान् भृत्यानाचार्यं विकृपुराहितान् ॥ अद्य त्यास्मान् प्रजहती दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७ ॥ यदि कृत्यं तपस्यामितवाद्याहं यथापुरा ॥
श्लाघनीयं यशस्यं च काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ १८ ॥ नेति च द्वाह्यं वृथा दीर्यं तद्वदयं मम ॥ न त्वहं न च मे भर्तानि निब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९ ॥ वयमाश्रयणीयाः स्मन
श्रोतारः परस्य च ॥ सान्यमा माद्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितं ॥ २० ॥ अपारं भवनः पारमप्लवं भवनः प्लवः ॥ कुरुष्वस्थानमस्यानि मृतान् संजीवयस्वनः ॥ २१ ॥
वार्थसिद्धिः नये पुनीति मार्गेण ॥ १० ॥ पूर्वंपांमम च युद्धे समृद्धिरसमृद्धिर्वाऽवश्यं जाविनीत्येवं विद्वान्युद्धमना भवलाभालाभौ समौ कृत्वा युध्यस्वेति जावः माप्रत्युपाहरः प्रत्युपाहारं युद्धोपसंहारं माक्षार्थं रित्यर्थः
॥ ११ ॥ अयुध्यतो दरिद्रत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याह नातइति ॥ १२ ॥ पर्यायमरणं दारिद्र्यं नामांतरेण मरणमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अस्मान् प्रजहतीः अस्मत्प्राणकुर्वतः ॥ १७ ॥ कृत्यं
कर्तव्यं पराक्रमं ॥ १८ ॥ १९ ॥ श्रोतारः पराज्ञायाः पाठांतरे श्रोतार आश्रयितारः ॥ २० ॥ २१ ॥

शक्याः जेतुमिति शेषः सद्भाइति पाठे सहनीयाः ॥ २२ ॥ निर्विण्णात्मा विरक्तचित्तः यतो हतमनानष्टसंकल्पः विश्रुतिख्याति ॥ २३ ॥ ग्रहंसोमपात्रं प्रग्रहमिति पाठे नियमनं नियंतृत्वमित्यर्थः प्रग्रहश्चतु
लासूत्रे बंधानियमने भुजे इति विश्वः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कापुरुषाः जनारणे आत्मानं देहं त्यक्त्वा रणे दक्षं शूरं सृष्टिं हि स्तर्पयन्ति स्मेति संबन्धः ॥ २७ ॥ उपविभ्रंशं महाप्रपातं जीवितस्य संशयोऽस्मिन् लब्ध
स्य जितस्य शेषं पुनः स्वल्पेन विभवेनावस्थापनं ॥ २८ ॥ रुद्धं यत्संमत्वा एकायनं स्वर्गं गज्ययोर्मध्ये एकं मार्गं पतगच्छ ॥ २९ ॥ मात्वेति शत्रूणां भयवर्द्धनं नयच्छेदनं अनुपत्त्यात् सुरुपणं दीनं त्वात्वां मादृशं

सर्वे नेशत्रवः शक्यान् चेज्जीवितुमर्हसि ॥ अथ चेदीदृशीं दृष्टिं क्लीबामभ्युपपद्यसे ॥ २२ ॥ निर्विण्णात्मा हतमना मुंचैतां पापजीविकां ॥ एकशत्रुवधेनैवं शूरांग
च्छति विश्रुति ॥ २३ ॥ इंद्रो वृत्रवधेनैव महेंद्रः समपद्यत ॥ माहेंद्रं च ग्रहं लभे लोकानां चेश्वरो भवत् ॥ २४ ॥ नाम विश्राव्य वैमंस्त्र्यं गच्छता ह्यदंशितान् ॥ मेनाग्रं
चापि विद्राव्य हत्वा वापुरुषं वरं ॥ २५ ॥ यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यगः ॥ तदैव प्रव्यथंतेऽस्य शत्रवो विनमंति च ॥ २६ ॥ त्यक्त्वा आत्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषाज
नाः ॥ अवगास्तर्पयन्ति स्म सर्वकामसृष्टिभिः ॥ २७ ॥ राज्यं चाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ॥ न लब्धस्य हि शत्रोर्वै गोपं कुर्वन्ति माधवः ॥ २८ ॥ स्वर्गद्वारो
पमं राज्यमथ वाप्यमृतोपमं ॥ रुद्धमेकायनं मत्वा पतोल्मुक इवारिपु ॥ २९ ॥ जहि शत्रून् नणे राजन् स्वधर्ममनुपालय ॥ मात्वा हं सुरुपणं शत्रूणां भयवर्द्धनं ॥
॥ ३० ॥ अस्मदीयैश्च गोचद्विर्नदद्विश्च परैर्वृतं ॥ अपित्वा नानुपश्यंतीनां दीनमिवास्थितं ॥ ३१ ॥ हव्यमौ वीरकन्याभिः श्लाघ्यं स्वार्थैर्यथापुरा ॥ माचमैधव
कन्यानामवसन्नो वगंगमः ॥ ३२ ॥ युवारूपेण संपन्ना विद्यया भिजनेन च ॥ यत्त्वाद्गोविकुर्वीत यगस्वी लोकविश्रुतः ॥ ३३ ॥ अधुर्यवच्च वोदव्यमन्यमरणमेव
तत् ॥ यदित्वा मनुष्यामिपरस्य प्रियवादिनं ॥ ३४ ॥ पृष्ठतो नुव्रजंतं वाकाशांतिर्हृदयस्य मे ॥ नास्मिन् जातुकुले जातो गच्छेद्योन्यस्य पृष्ठतः ॥ ३५ ॥ न त्वं परस्या
नुचरस्तात जीवितुमर्हसि ॥ अहं हि क्षत्रहृदयं वेदयत्परिशाश्वतं ॥ ३६ ॥ पूर्वेः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः पण्तरैरपि ॥ शाश्वतं चाव्ययं चैव प्रजापतिविनिर्मितं ॥ ३७ ॥ यो
वै कश्चिदिहा जातः क्षत्रियः क्षत्रकर्मवित् ॥ भयादृत्तिस्मीक्षोवाननमेदिह कस्यचित् ॥ ३८ ॥

हुत्तमैकवचनं पाठांतरं तु मूढजनकल्पितं नादरणीयं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हव्यहर्षप्रामुहिसौ वीरकन्याभिः स्वदारैः माचेति सैधवकन्यानां शत्रुदेशजकन्यानां ॥ ३२ ॥ विकुर्वीत अपसरणं कुर्वीत ॥ ३३ ॥ अधु
र्यवत् अदांतं पभवत् अनङ्गानिवेत्यपि पाठः तत्किकारकरणं ३४ ॥ ३५ ॥ वेदवेदि परिशाश्वतं सर्वथैवैकरूपं अक्षीणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ पूर्वेः स्ववंशजैः परैरन्यवंशीयैः परतरैर्दंडैः अव्ययं अपक्षयहीनं
क्षत्रहृदयं प्रोक्तमिति पूर्वोक्तसंबन्धः ॥ ३७ ॥ आजातः सम्यग्जातः कुले जात इत्यर्थः य आजातः स भयात्कस्यचिन्नमेत् दृत्तिस्मीक्षोदृत्तिस्मीक्षमाणोवाननमेत् ॥ ३८ ॥

उद्यच्छेत्तुद्यमंकुर्यात् अपर्वणिअकाङ्क्षेत्थापीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ परीयात्पर्यदेचंकुर्यात् ॥ ४० ॥ दुष्कृतःपापिष्ठान् ॥ ४१ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतज्ञा० चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥
 कृष्णायसस्यलाहस्यसंहत्यपिढीकृत्य ॥ १ ॥ २ ॥ एकजंअभ्रातृकं ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वावस्थागार्हस्थ्यादिरूपा सर्वांरंजाइतिपाठानंरं तावेवधर्मार्थविवेव अचूचुदंप्रेरितवत्यस्मि ॥ ५ ॥ समीक्ष्यक्रमोपेतःद्रष्टुं
 योग्येनपराक्रमेणयुक्तः अस्मिन्कालेचेत्कार्यकर्तव्ययुद्धनप्रतिपद्यसे ॥ ६ ॥ आनृशंस्यंशत्रुपुस्वदेहेवाद्यांकरिष्यसिर्हित्वंसंभावित्ररूपस्तिरस्कृतरूपोअविष्यसीतिसंबंधः ॥ ७ ॥ खरीति उभयलो

उद्यच्छेदेवननमेदुग्धमोत्येवपौरुषं ॥ अप्यपर्वणिभज्येतननमेतेहकस्यचित् ॥ ३९ ॥ मातंगोमत्तइवचपरीयात्समहामनाः ॥ ब्राह्मणेभ्योनमेन्नित्यंधर्मयैव
 चसंजय ॥ ४० ॥ नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ॥ ससहायोऽसहायोवायावज्जीवंतथाभवेत् ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्या
 नपर्वणिविदुलापुत्रानुशासनेचतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ ५ ॥ पुत्रउवाच कृष्णायसस्येवचतेसंहत्यहृदयंकृतं ॥ मममातस्त्वकरुणे
 वीरप्रज्ञेत्यमर्पणे ॥ १ ॥ अहोक्षत्रसमाचारोयत्रमामितरंयथा ॥ नियोजयसियुद्धायपरमातेवमांतथा ॥ २ ॥ ईदृशंवचनंब्रूयाद्भवतीपुत्रमेकजं ॥ किंनुतेमा
 मपश्यंत्याःपृथिव्याअपिसर्वया ॥ ३ ॥ किमाभरणकृत्येनकिंभोगैर्जीवितेनवा ॥ मयिवासंगरहतेप्रियपुत्रेविशेषतः ॥ ४ ॥ मातोवाच सर्वावस्थाहिवि
 दुपांतातथर्मार्थकारणात् ॥ तावेवाभिसमीक्ष्याहंसंजयत्वामचूचुदं ॥ ५ ॥ ससमीक्ष्यक्रमोपेतोमुख्यःकालोयमागतः ॥ अस्मिंश्चेदागतेकालेकार्येनप्रतिपद्य
 से ॥ ६ ॥ असंभावितरूपस्त्वमानृशंस्यंकरिष्यसि ॥ तंत्वामयशसास्पृष्टंनब्रूयांयदिसंजय ॥ ७ ॥ खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकं ॥ सद्भिर्विगर्हितंमार्गं
 त्यजमूर्खनिपेवितं ॥ ८ ॥ अविद्यावैमहत्यस्तियामिमांसंश्रिताःप्रजाः ॥ तवस्याद्यदिसदृत्तंतेनमेत्वंप्रियोभवेः ॥ ९ ॥ धर्मार्थगुणयुक्तेननेतरेणकथंचन ॥ दैव
 मानुषयुक्तेनसद्भिराचरितेनच ॥ १० ॥ योत्येवमविनीतेनरमतेपुत्रनृणां ॥ अनुत्थानवताचापिदुर्विनीतेनदुर्धिया ॥ ११ ॥ रमतेयस्तुपुत्रेणमोघंतस्यप्रजा
 फलं ॥ अकुर्वतोहिकर्माणिकुर्वतोनिंदितानिच ॥ १२ ॥ सुखंनैवेहनामुत्रलभंतेपुरुषाधमाः ॥ युद्धायक्षत्रियःसृष्टःसंजयेहजयायच ॥ १३ ॥ जयन्वावध्यमा
 नोवाप्राप्नोतींद्रसलोकतां ॥ नशक्रभवेनेपुण्येदिवितद्विद्यतेसुखं ॥ यदमित्रान्वशेरुत्वाक्षत्रियःसुखमेधते ॥ १४ ॥

कानुपयुक्तेपिपुत्रेवथावात्सल्यंखरीकरोतितद्वदहमपिस्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥ अविद्याअनात्मनिदेहेआत्मबुद्धिः सायदितवस्यात् तर्हिसत्समीचीनंतवदेहनाशादात्मनाशंपश्यतोदृत्तंशीलं उपहोसार्थमिदमु
 च्यते तेनदेहात्मभावेनममदेहादन्यमात्मानंपश्यंत्याःप्रियोभवेः अयमप्युपहासः देहात्मवादीदुर्दत्तोममद्वेष्यश्चअविष्यसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ धर्मार्थेति त्वयाभाव्यमितिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

निरुतेन अपकृतेनापिशत्रून् प्रतिजिगीषया प्रस्थातव्यमेवेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्वल्पमैश्वर्यं अप्रियमनिष्टं इच्छति मन्यते प्राज्ञः यस्य तु अल्पमेवैश्वर्यं प्रियं तस्य ध्रुवं निश्चितं तदेवाल्पं प्रियत्वेन गृहीतं अप्रियमनर्थकरं स्यात् तेन राज्ञाऽल्पसंतुष्टेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ अभावं नाशं ॥ १८ ॥ कारुण्यमेव पश्य हितत्वेनेति शेषः ॥ १९ ॥ अतो वचनात् मेममभूयसीनं दिः समृद्धिः भवितेति शेषः यत् एव कारुण्यदेहेरुपां अनुपश्यसि हितत्वेन एवं सत्यपित्वमेव चोद्यं पूर्वपक्षं चोदयसि प्रेरयसि कारुण्यं कुर्विति अथापि वज्रदया हंते तुभ्यं चोदयामि ॥ २० ॥ सैंधवान् हत्वा कृच्छ्रेण भावितं तव विजयं यदा पश्यामि द्रक्ष्यामि अथ त्वां

मन्युना दत्तमानेन पुरुषेण मनस्विना ॥ निरुतेनेह बहुशः शत्रून् प्रतिजिगीषया ॥ १५ ॥ आत्मानं वापरित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च ॥ अतो न्येन प्रकारेण शांतिरस्य कुतो भवेत् ॥ १६ ॥ इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ॥ यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियं ॥ १७ ॥ प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनं ॥ ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गंगेव सागरं ॥ १८ ॥ पुत्र उवाच नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ॥ कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वे हजदमूकवत् ॥ १९ ॥ मातो वाच अतो मे भूयसीनं दिर्यदेवमनुपश्यसि ॥ चोद्यं मां चोदयस्येतद्दृशं वै चोदयामि ते ॥ २० ॥ अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वंसर्वसैंधवान् ॥ अहं पश्यामि विजयं कृच्छ्रे भावितमेव ते ॥ २१ ॥ पुत्र उवाच अकोशस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम ॥ इत्यवस्थां विदित्वा तमात्मनात्मनि दारुणां ॥ २२ ॥ राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतः ॥ ईदृशं भवतीं कंचिदुपायमनुपश्यति ॥ २३ ॥ तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते ॥ करिष्यामि हितं सर्वं यथा वदनुशासनं ॥ २४ ॥ मातो वाच पुत्रनात्मावमंतव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ॥ अभूत्वा हि भवंत्यर्था भूत्वा नश्यंति चापरं ॥ अमर्षेणैव चाप्यर्थानारब्धव्याः सुबालिशैः ॥ २५ ॥ सर्वेषां कर्मणां तात फलं नित्यमनित्यता ॥ अनित्यमिति जानंतो न भवंति भवंति च ॥ २६ ॥ अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवंति ते ॥ एकगुण्यमनीहायाम् भावं कर्मणां फलं ॥ २७ ॥ अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वानवा ॥ यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ॥ २८ ॥

पूजयिष्यामीति योजना ॥ २१ ॥ एतां अवस्थां दारुणामात्मनि आत्मना स्वयं विदित्वा मेममभावश्चित्तराज्यानिवृत्त इत्युत्तरेण संबंधः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अर्थाः धर्माद्याः बालिशैरमर्षेणैव नारब्धव्याः पंडितैस्तु आदरेण आरब्धव्या एवेति भावः ॥ २५ ॥ अनित्यमिति जानंतः पंडिता आरभमाणान् भवंति कदाचिदैश्वर्यं न लभन्ते भवंति च कदाचित् सिद्धार्थाः ॥ २६ ॥ अकुर्वाणान्निदति अथेति अनीहायां चेष्टाया अभावे एकगुण्यं एकगुणमेव फलं यत्कर्मणामीक्षितमानामभावोऽप्राप्तिः ॥ २७ ॥ ईहायां तु द्वैगुण्यं गुणद्वयं यत्फलं भवति वानवेति अभावनिश्चयापेक्षया पाक्षिकफलसद्भाववती प्रवृत्तिरेव श्रेष्ठेत्यर्थः ॥ २८ ॥

वृद्धिः पीडा द्युहिंसायामित्यस्य रूपं समृद्धिरैश्वर्यं ते उभेन देतुं दूरीकुर्यात् आत्मनः पीडां परस्यैश्वर्यं च नु देदित्यर्थः योक्तव्यं स जीवितव्यं ॥ २४ ॥ ईश्वरैर्देवैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उद्धर्षणानि प्रोत्साहकानि अनुदर्शितरूपं लोकवृत्तांतोयस्मै स तथा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तेषां क्रुद्धादीनां अग्रप्रदायी भक्तवेतनं च सर्वेभ्यः प्रथमं देयं न चेत्सद्यः क्रुपिना स्तेत्यजेयुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ त्यक्तजीवितं युद्धे जीवितनिराकांक्षं शत्रुजीविताकांक्षा उद्धिजते ॥ ३६ ॥ तमिति तं शत्रुं पराक्रान्तं पराक्रमवंतं विदित्वा अशक्त्या वशे स्वाज्ञायां यद्विन करोति तर्हि एनं निर्वादेः परिनिष्ठितं देतुं निर्वादेत् परिनिष्ठं प्रापयेत् साम्राजानेन वा तं पर्यवस्थापयेदिति

नु देदृद्धिः समृद्धां सप्रतिकूलं नृपात्मज ॥ उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ॥ २९ ॥ भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा स ततमव्यथैः ॥ मंगलानि पुरश्चर्य ब्राह्मणां श्वैश्वरैः सह ॥ ३० ॥ प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ॥ अभिवर्ततिलक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥ ३१ ॥ निदर्शनान्युपायांश्च बहून् युद्धर्षणानि च ॥ अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषं ॥ ३२ ॥ पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ॥ क्रुद्धानलुब्धान् परिक्षाणानवलितान्विमानितान् ॥ ३३ ॥ स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ॥ एतेन त्वं प्रकारेण महतां भक्तस्य संगणान् ॥ ३४ ॥ महावेग इवोद्धतो मातरि श्वावलाहकान् ॥ तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्पोत्थार्या प्रियंवदः ॥ तेषां प्रियं करिष्यंति पुरोधस्यंति च ध्रुवं ॥ ३५ ॥ यदैव शत्रुर्जानीयात् स पक्षं त्यक्तजीवितं ॥ तदैवास्मादुद्धिजते सर्पाद्वैरमगतादिव ॥ ३६ ॥ तं विदित्वा पराक्रान्तं वशेन कुरुते यदि ॥ निर्वादे निर्वादे देन मंततस्तद्भविष्यति ॥ ३७ ॥ निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनं वृद्धिर्भविष्यति ॥ धनवंतं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३८ ॥ स्वलितार्थं पुनस्तानि संत्यजन्ति च बांधवाः ॥ अप्यस्मिन्नाश्वसन्ते च जुगुप्सन्ते च तादृशं ॥ ३९ ॥ शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ॥ अतः संभाव्यमेवैतद्यद्वा ज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुशासने पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ५४ ॥ मातोवाच नैव राजादरः कार्यो जातुकस्यां चिदापदि ॥ अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्त्तते दीर्णवत् ॥ १ ॥ दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ॥ रांष्ट्रं वलममात्याश्च पृथक् कुर्वन्ति ते मतीः ॥ २ ॥ शत्रून् के प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ॥ अन्ये तु प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३ ॥

त्यर्थः निर्वादः स्यात्परीवादे परिनिष्ठितवादयो रिति विश्वः अंततः फलतः तत् शत्रोर्वशीकरणं भविष्यति ॥ ३७ ॥ तत्रोपायमाह निर्वादादिति एवं परिनिष्ठिततया आस्पदं स्थानं प्राप्तं चेत् शत्रुणाऽनुपद्रुतस्य धनं लब्ध्वादिकं सर्वं सत्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्वलितार्थं च्युतधनं न आश्वसन्ते इति लेदः विश्वासं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ संभाव्यमेवैतदित्युपहासः असंभावितमेतत्पृथक् त्रैविश्वसं कृत्वा पिराज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ४० ॥ इ० उ० नै० भा० पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ५४ ॥ दुरोधं जातुकदाचित् दीर्णो भूतः ॥ १ ॥ महीमिति पाठे महीस्थानं लोकान् ॥ २ ॥ अपरे स्त्रीयाः प्रजिहीर्षन्ति प्रहर्तुं तादितुमिच्छन्ति ॥ ३ ॥

इलाधेनवः इलाधेनुःसहवत्सानआगादितिमंत्रवर्णात् ॥४॥ तेनवापिसुहृदःसन्ति ॥५॥ येराष्ट्रंअस्मदीयमिदंअस्माभीरक्षणीयंराजाचव्यसनादुद्धर्तव्यइतिअभिमन्यतेअभिमानवतः मादीदरःमाविदारय ॥६॥
समाश्वासंथैर्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ स्वल्पचेतसोपितस्यतमोऽपागमदितिसंबंधः ॥ १२ ॥ उदकेमज्जतीव भूःपिच्यंराज्यं धूरितिपाठेपिसएवार्थः इयंमयाधार्या मग्नराज्यंवाउद्धर्तव्यंप्रवणेप्रपाते
वायुद्वाख्येवामर्तव्यंननुएवमेवनिर्व्यापारेणस्थेयं नेत्रीशिक्षयित्री ॥ १३ ॥ अपरापरंअपरमपरंउत्तरोत्तरमितियावत् प्रतिवदन्प्रतिकूलंवदन् आयसंलदयंतवेतिपुत्रेनिःस्नेहासीत्यादि ॥ १४ ॥ बांधवात्

यएवात्यंतसुहृदस्तएनंपर्युपासते ॥ अशक्तयःस्वस्तिकामावद्धवत्साइलाइव ॥ ४ ॥ शोचंतमनुशोचंतिपतितानिववांधवान् ॥ अपितेपूजिताःपूर्वमपितेसुहृ
दोमताः ॥ ५ ॥ येराष्ट्रमभिमन्यंतेराज्ञोव्यसनमीयुपः ॥ मादीदरस्त्वंसुहृदोमात्वांदीर्णंप्रहासिपुः ॥ ६ ॥ प्रभावंपौरुषंयुद्धिजिज्ञासंत्यामयातव ॥ विदधत्यस्स
माश्वासमुक्तंतेजोविद्वद्वये ॥ ७ ॥ यदंतस्संविजानासियदिसम्यग्ब्रवीम्यहं ॥ कृत्वासौम्यमिवात्मानंजयायोत्तिष्ठसंजय ॥ ८ ॥ अस्तिनःकोशनिचयोमहान्हिवि
दितस्तव ॥ तमहंवेदनान्यस्तमुपसंपादयामिते ॥ ९ ॥ संतिनैकतमाभूयःसुहृदस्तवसंजय ॥ सुखदुःखसहावीरसंग्रामादनिवर्त्तिनः ॥ १० ॥ तादृशाहिसहा
यवैपुरुषस्यबुभूषतः ॥ इष्टंजिहीर्षतःकिंचित्सचिवाःशत्रुकर्शन ॥ ११ ॥ तस्यास्त्वोदृशकंवाक्यंश्रुत्वापिस्वल्पचेतसः ॥ तमस्त्वपागमत्तस्यसुचित्रार्थपदाक्षरं
॥ १२ ॥ पुत्रउवाच उदकेभूरियंधार्यामर्तव्यंप्रवणेमया ॥ यस्यमेभवतीनेत्रीभविष्यद्भूतिदर्शिनी ॥ १३ ॥ अहंहिवचनंत्वत्तःशुश्रूषुरपरापरं ॥ किंचि
किंचित्यतिवदंस्तूष्णीमासंमुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥ अतप्यन्नमृतस्येवरुद्धाहृदयस्यबांधवात् ॥ उद्यच्छाम्येपशत्रूणांनियमार्थंजयायच ॥ १५ ॥ कुंत्युवाच
सदश्वइवसक्षिप्तःप्रणुन्नावाक्यसायकैः ॥ तच्चकारतथासर्वयथावदनुशासनं ॥ १६ ॥ इदमुद्धर्पणंभीमंतेजोवर्धनमुत्तमं ॥ राजानंश्रावयेन्मंत्रीर्मादंतंशत्रुपी
डितं ॥ १७ ॥ जयोनामेतिहासोयंश्रोतव्योविजिगीषुणा ॥ महींविजयतेक्षिप्रंश्रुत्वाशत्रूंश्चमदति ॥ १८ ॥ इदंपुंसवनंचैववीराजननमेवच ॥ अभीक्ष्णंगभि
णीश्रुत्वाध्रुवंवीरंप्रजायते ॥ १९ ॥ विद्याशूरंतपःशूरंदानशूरंतपस्विनं ॥ ब्राह्म्याश्रियादीप्यमानंसाधुवादेचसंमतं ॥ २० ॥ अर्चिष्मंतंवल्लोपेतंमहाभागंम
हारयं ॥ धृतिमंतमनाधृष्यंजेनारमपराजितं ॥ २१ ॥ नियंतारमसाधुनांगोमरंधर्मचारिणां ॥ ईदृशंक्षत्रियासूतेवीरंमत्यपराक्रमं ॥ २२ ॥ इ०उ०भग०विदु
लापुत्रानुशासनसमाप्तौषट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ७ ॥

बंधुतः उद्यच्छामिउद्यमंकरोमि नियमार्थंनियहार्थं बांधवानितिपाठेउद्यच्छामिधारयामि
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पुंसवनंपुत्रप्रसवकरं वीराणांआजननयेनतद्वीराजनं प्रजायतेजनयति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इ०उ०भ०आ०षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ७ ॥

अर्जुनमिति ॥ १ ॥ २ ॥ उद्धर्तयिष्यति आकुलीकरिष्यति लोकं शत्रुजनं ॥ ३ ॥ ४ ॥ मेघान् अश्वमेघान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मोपचायिनां ध
 कुंत्युवाच अर्जुनं केशव ब्रूयात्स्वयिजातेस्मसूतके ॥ उपविष्टानारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १ ॥ अथांतरिक्षे वागासीद्विव्यरूपामनोरमा ॥ सहस्राक्षसमः
 कुंतिं भविष्यत्येषते सुतः ॥ २ ॥ एष जेप्यतिसंग्रामे कुरुन्सर्वान्समागतान् ॥ भीमसेन द्वितीयश्च लोकमुद्धर्तयिष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्ते पृथिवीं जेतायशश्चास्य दिवं स्पृशे
 त् ॥ हत्वा कुरुंश्च संग्रामे वासुदेव सहायवान् ॥ ४ ॥ पित्र्यमंशं प्रनष्टं पुनर्युद्धरिष्यति ॥ भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्महानाहरिष्यति ॥ ५ ॥ ससत्यसंधो बभू
 त्सुः संव्यसाचीयथाच्युत ॥ तथा त्वमेव जानासि वलवंतं दुरासदं ॥ ६ ॥ तथा तदस्तु दाशार्हयथा वागभ्यभाषत ॥ धर्मश्चेदस्ति वा ण्येतथा सत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥
 त्वंचापि तत्तथा कृष्ण सर्वसंपादयिष्यसि ॥ नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ॥ ८ ॥ न मोधर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ॥ एतद्धनं जयो वाच्यो नित्यो द्युक्तो
 वृकोदरः ॥ ९ ॥ यदर्थं क्षत्रियासूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ न हि वैरं समासाद्य सीदंति पुरुषर्षभाः ॥ १० ॥ विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ॥ यावदंतं न कुरु
 रुतेशत्रूणां शत्रुर्कशन ॥ ११ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञांस्तु पांण्डोर्महात्मनः ॥ ब्रूयामाधव कल्याणं कृष्णकृष्णां यशस्विनीं ॥ १२ ॥ युक्तमेतन्महाभागं कुले जाते यश
 स्विनि ॥ यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्त्तिथाः ॥ १३ ॥ माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरता बुभौ ॥ विक्रमेणाजितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ॥ १४ ॥ विक्र
 माधिगतास्तथाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ॥ मनोमनुष्यस्य सदा प्रीणंति पुरुषोत्तम ॥ १५ ॥ यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनां ॥ पांचालीपुरुषाण्युक्ताक्रानुत
 त्संतुमर्हति ॥ १६ ॥ नराज्यहरणं दुःखं द्यूतचापि पराजयः ॥ प्रव्राजने सुतानां वानमेतदुःखकारणं ॥ १७ ॥ यत्र सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ॥ अश्रौपीत्य
 रुषावाचस्तन्मे दुःखतरं महत् ॥ १८ ॥ स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ॥ नाध्यगच्छत्तदानाथं कृष्णानाथवती सती ॥ १९ ॥ तवै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्र
 भृतां वरं ॥ अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ २० ॥ विदितं हितवात्यंतं क्रुद्धाविव यमांतकौ ॥ भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिं ॥ २१ ॥ तयोश्चैतदव
 ज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ॥ दुःशासनश्च यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ॥ २२ ॥ पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संस्मारये पुनः ॥ पांडवान् कुशलं पृच्छेः स पुत्रान् कृष्ण
 या सह ॥ २३ ॥ मांच कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयोजनार्दन ॥ अरिष्टं गच्छ पंथानं पुत्रान्मे प्रतिपालय ॥ २४ ॥

मैवर्धनशीलानां ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पदवीचरमार्गमनुसर शत्रुस्त्रीणां वैधव्यार्थं यतस्त्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ परांगतिमरणं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नैतदस्ति राष्ट्रमितिशेषः ॥ २८ ॥ निर्यायनिर्गत्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उपप्लव्यविराटनगरं ॥ ३२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तत्रिंशदधिकशततमो

वैशंपायनउवाच अभिवाद्याथतांरुणःकृत्वाचापिप्रदक्षिणं ॥ निश्चक्राममहाबाहुःसिंहखेलगतस्ततः ॥ २५ ॥ ततोविसर्जयामासभीष्मादीन्कुरुपुंगवा
न् ॥ आरोप्याथरथेकर्णं प्रायात्सात्यकिनासह ॥ २६ ॥ ततःप्रयातेदाशार्हकुरवःसंगतामिथः ॥ जजलुर्महदाश्चर्यकेशवेपरमाद्भुतं ॥ २७ ॥ प्रमूढापृथिवीस
र्वामृत्युपाशवशीकृता ॥ दुर्योधनस्यवालिश्वान्नैतदस्तीतिचाब्रुवन् ॥ २८ ॥ ततोनिर्यायनगरात्प्रययौपुरुषोत्तमः ॥ मंत्रयामासचतदाकर्णेनमुचिरंसहं ॥ २९
विसर्जयित्वाराधेयंसर्वयादवनंदनः ॥ ततो जवेनमहतातूर्णमश्वानचोदयत् ॥ ३० ॥ तेपिवंतइवाकाशांदारुकेणप्रचोदिताः ॥ हयाजग्मुर्महावेगामनोमारुतरं
हसः ॥ ३१ ॥ तेव्यतीत्यमहाध्वानंक्षिप्रंश्वेनाइवाशुगाः ॥ उच्चैर्जग्मुरुपप्लव्यंशार्द्धधन्वानमावहन् ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणि
कुंतीवाक्येसप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशंपायनउवाच कुंत्यास्तुवचनंश्रुत्वाभीष्मद्रोणौमहारथौ ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यमूच
तुःशासनातिगं ॥ १ ॥ श्रुतंतपुरुषव्याघ्रकुंत्याःरुणस्यसंनिधौ ॥ वाक्यमर्थवदत्युग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमं ॥ २ ॥ तत्करिष्यतिकौंतियावासुदेवस्यसंमनं ॥ नहि ते
जातुशाम्येरन्मृतेराज्येनकौरवं ॥ ३ ॥ क्लेशिताहित्वयापार्थाधर्मपाशमितास्तदा ॥ सभायांद्रौपदीचैवतैश्चतन्मर्षितंतव ॥ ४ ॥ कृतास्त्रं त्यर्जुनं प्राप्यभीमं चरुत
निश्चयं ॥ गांडीवंचेपुधीचैवरथंचध्वजमेवच ॥ ५ ॥ नकुलंसहदेवंचवलवीर्यसमन्वितौ ॥ सहायंवासुदेवंचनक्षंस्यतियुधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षंतेमहाबाहोयथा
पार्थेनधीमता ॥ विराटनगरेपूर्वसर्वेस्मयुधिनिर्जिताः ॥ ७ ॥ दानवाघोरकर्माणोनिवातकवचायुधि ॥ रौद्रमखंसमादायदग्धावानरकेतुना ॥ ८ ॥ कर्णप्रभृ
तयश्चेमेत्वंचापिकवचोरथी ॥ मोक्षितोघोषयात्रायांपर्याप्तं तन्निर्दर्शनं ॥ प्रशाम्यभरतश्रेष्ठभ्रातृभिःसहपांडवैः ॥ ९ ॥ रक्षेमांपृथिवींसर्वामृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतां ॥
ज्येष्ठोभ्राताधर्मशीलोवत्सलःश्लक्ष्णवाक्कविः ॥ १० ॥ तंगच्छपुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेहकिल्बिषं ॥ दृष्टश्चत्वंपांडवेनव्यपनीतशरामनः ॥ ११ ॥ प्रशांतभ्रुकुटिः
श्रीमान्कृताशांतिःकुलस्यनः ॥ तमभ्येत्यसहामात्यःपरिष्वज्यन्तृपात्मजं ॥ १२ ॥ अभिवादयराजानंयथापूर्वमरिंदम ॥ अभिवादयमानंत्वांपाणिभ्यांभीम
पूर्वजः ॥ १३ ॥ प्रतिगृह्णातुंसौहार्दाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ सिंहस्कंधोरुबाहुस्त्वांदत्तायतमहाभुजः ॥ १४ ॥ परिष्वजतुबाहुभ्यांभीमःप्रहरतांवरः ॥ कंबुग्रीवो
गुडाकेशस्ततस्त्वांपुष्करेक्षणः ॥ १५ ॥

॥ १३७ ॥ ॥ ७४ ॥ कुंत्याइति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ प्रशाम्यप्रशमंकुरु ॥ ९॥ १०॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥ १५॥

म.भा.टी.

॥ १३३ ॥

॥ १६ ॥ आश्विनेयौ अश्विनोः पुत्रौ न कुलसहदेवौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ त्र्यंशं प्रतिषेधं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दीप्तां दिशमिति दिग्दहाख्य उत्पात उक्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ शुष्मिणः बलिनः अ
अभिवादयतां पार्थः कुंती पुत्रो धनंजयः ॥ १६ ॥ आश्विनेयौ त्रय्याघौ रूपेणा प्रतिमौ भुवि ॥ तौ च त्वांगुरुवत्सेष्णां पूजया प्रत्युदीयतां ॥ १७ ॥ मुंचं त्वानंदजाश्रू
णि दां शार्ह प्रमुखानृपाः ॥ संगच्छ भ्रातृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥ १८ ॥ प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह ॥ समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपायां तु परस्परं
॥ १९ ॥ अलं युद्धे न राजेन्द्र सुहृदां शृणु वारणं ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ २० ॥ ज्योतीं पिप्रतिकूलानि दारुणान्मृगय क्षिणः ॥ उत्पाता विविधा वी
रदृश्यं तं क्षत्रनाशनाः ॥ २१ ॥ विशेषत इहास्माकं निमित्तानि निवेशने ॥ उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वाध्यते पृथनातव ॥ २२ ॥ वाहनान्यप्रदृष्टानि रुदंती वव्रिशां प
ते ॥ गृध्रास्तं पर्युपासंते सैन्यानि च समंततः ॥ २३ ॥ नगरं न यथा पूर्वं तथा राजनिवेशनं ॥ शिवाश्चाशिवनिर्घोषा दीप्तांसेवंति वै दिशं ॥ २४ ॥ कुरुवाक्यं पितुर्मा
तुरस्माकं च हितैषिणां ॥ त्वय्यायत्तो महाबाहो शर्मो व्यायाम एव च ॥ २५ ॥ न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिर्कशन ॥ तपस्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थ वाणप्रपीडितां
॥ २६ ॥ भीमस्य च महानादं न दतः शुष्मिणोरणे ॥ श्रुत्वा स्मर्तां सिमे वाक्यं गांडीवस्य च निःस्वनं ॥ यद्येतदपसव्यं ते वचो मम भविष्यति ॥ २७ ॥ इति श्रीमहा
उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्मृष्टिरधो मुखः ॥
संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किंचिद्वा जहार ह ॥ १ ॥ तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्या न्योन्यमंतिकात् ॥ पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तं वतौ नरर्षभौ ॥ २ ॥ भीष्म उवाच शुश्रू
षु मनसूयं च ब्रह्मण्यं सत्यवादिनं ॥ प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किं ॥ ३ ॥ द्रोण उवाच अश्वत्थाम्नियथा पुत्रेभ्यो मम धनंजये ॥ बहुमानः परो
राजन् सन्नतिश्च कपिध्वजे ॥ ४ ॥ तं च पुत्रात्प्रियतमं प्रतियोत्स्ये धनंजय ॥ क्षात्रं धर्ममनुष्ठापयिष्ये गस्तु क्षत्रजा विकां ॥ ५ ॥ यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्ध
रः ॥ मत्प्रसादात्स वीभत्सुः श्रेयानन्यैर्यनुर्धरैः ॥ ६ ॥ मित्रधुग्दुष्टभावश्चनास्ति कोथानृजुः शठः ॥ न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ७ ॥ आचार्यमाणोऽपि पापेभ्यः
पापात्मा पापमिच्छति ॥ चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८ ॥ भित्त्योपचरिताद्येते वर्तमानास्त्यनुप्रिये ॥ अहितत्वाय कल्पंते दोषा भरतसत्तम ॥ ९ ॥
पसव्यं विपरीतं यदि निर्घातसदृशं इति पाठे निर्घातसदृशं वज्रपाततुल्यं ॥ २७ ॥ इति उद्योगपर्वणैलकंठीये भारतभावादीपे अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ १३ ॥ एवमिति ॥ १३ ॥ १३ ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ ६ ॥ पूजां न लभते हेतुर्धनत्वद्वत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ एते पांडवास्त्वयामिथ्योपचारिता अपि अनुपश्चात्प्रिये वर्तमाना हि प्रसिद्धं तव तु दोषाः द्वेषादयः अहितत्वाय वैरभावाय कल्पंते ॥ ९ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥ १३३ ॥

॥ १० ॥ उष्णगेउष्णातिगमेवर्षाकाले ॥ ११ ॥ वासएवेतिपाठेवासगृहे पाठांतरेत्यक्तंवासोवत्संपरकीयंस्वीयमितिमन्यसेइतियोज्यं ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऐलविलंकुबेरंआसावरणेप्राप्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

त्वमुक्तःकुरुद्वेनमयाचविदुरेणच ॥ वासुदेवेनचतथाश्रेयो नैवाभिमन्यसे ॥ १० ॥ अस्तिमेवलमित्येवसहसात्वंतितीर्षसि ॥ सग्राहनक्रमकरंगंगावेगमि
वोष्णगे ॥ ११ ॥ वाससैवयथाहित्वंप्रावृण्वानोभिमन्यसे ॥ सजंत्यक्तामिवप्राप्यलोभाद्यौधिष्ठिरींश्रियं ॥ १२ ॥ द्रौपदीसहितंपार्थसायुधैर्भ्रातृभिर्वृतं ॥ वन
स्थमपिराज्यस्थःपांडवंकोविजेयति ॥ १३ ॥ निदेशेयस्यराजानःसर्वेतिष्ठंतिकिंकराः ॥ तमैलविलमासाद्यधर्मराजोव्यराजत ॥ १४ ॥ कुबेरसदनंप्राप्यततोर
त्तान्यवाप्यच ॥ स्फीतमाक्रम्यतेराष्ट्राज्यमिच्छंतिपांडवाः ॥ १५ ॥ दत्तंहुनमधीतंचब्राह्मणास्तर्पिताधनैः ॥ आवयोरगतमायुश्चकृतकृत्याचविद्विनौ ॥ १६ ॥
त्वंतुहित्वासुखंराज्यमित्राणिचधनंनिच ॥ विग्रहंपांडवैःकृत्वामहद्व्यसनमाप्स्यसि ॥ १७ ॥ द्रौपदीयस्यचाशास्तेविजयंसत्यवादिनी ॥ तपोघोरव्रतादेवीक
थंजेयसिपांडवं ॥ १८ ॥ मंत्रीजनार्दनोयस्यभ्रातायस्यधनंजयः ॥ सर्वशस्त्रभृतांश्रेष्ठःकथंजेयसिपांडवं ॥ १९ ॥ सहायाब्राह्मणायस्यधृतिमंतोजितेंद्रियाः ॥
तमुग्रतपसंवीरंकथंजेयसिपांडवं ॥ २० ॥ पुनरुक्तंचवक्ष्यामियत्कार्यभूतिमिच्छता ॥ सुहृदामज्जमानेषुसुहृत्सुव्यसनार्णवे ॥ २१ ॥ अलंयुद्धेनवैवीरैःशा
म्यत्वंकुरुद्वये ॥ मागमःसंसुतामात्यःसबलश्चपरभवं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणिभीष्मद्रोणवाक्येएकोनचत्वारिंशदधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ राजपुत्रैःपरिवृतस्तथाभृत्यैश्चसंजय ॥ उपारोप्यरथेकर्णंनिर्यातोमधुसूदनः ॥ १ ॥ किमब्रवीदमे
यात्मा राधेयंपरवीरहा ॥ कानि सांत्वानिगोविंदःसूतपुत्रेप्रयुक्तवान् ॥ २ ॥ उद्यन्मेघस्वनःकालेरुष्णःकर्णमथाब्रवीत् ॥ मृदुवायदिवातीक्ष्णंतन्ममाचक्ष्वसंजय
॥ ३ ॥ संजयउवाच ॥ आनुपूर्व्येणवाक्यानितीक्ष्णानिचमृदूनिच ॥ प्रियाणिधर्मयुक्तानिसत्यानिचहितानिच ॥ ४ ॥ हृदयग्रहणीयानिराधेयंमधुसूद
नः ॥ यान्यब्रवीदमेयात्मातानिमेशृणुभारत ॥ ५ ॥ वासुदेवउवाच ॥ उपासितास्तेराधेयब्राह्मणावेदपारगाः ॥ तत्त्वार्थपरिपृष्टाश्चनियतेनानसूयया ॥
॥ ६ ॥ त्वमेवकर्णजानासिवेदवादान्सनातनान् ॥ त्वमेवधर्मशास्त्रेषुसूक्ष्मेषुपरिनिष्ठितः ॥ ७ ॥ कानीनश्चसहोदृश्चकन्यायांयश्चजायते ॥ वोढारंपितरंतस्यप्रा
दुःशास्त्रविदोजनाः ॥ ८ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिउद्योगपर्वणैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ॥

राजपुत्रैरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कानीनोद्विविधःसहोदृश्चविवाहादूर्ध्वजातःविवाहात्पार्जातश्च तन्मातुर्वोढारंतस्यपितरंभ्रातृः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीये भार
 सोसिकर्णतथाजातः पांडोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ॥ निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहिराजा भविष्यमि ॥ ९ ॥ पितृपक्षे च ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ॥ द्वौ पक्षावभिजानीहि
 त्वमेतौ पुरुषर्षभा ॥ १० ॥ मया सार्धमितोयातमद्यत्वांतातपांडवाः ॥ अभिजानंतु कौंतेय पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ११ ॥ पादौ तव ग्रहीष्यंति भ्रातरः पंचपांडवाः ॥
 द्रौपदेयास्तथा पंचसौ भद्रश्चापराजितः ॥ १२ ॥ राजानो राजपुत्राश्च पांडवार्थं समागताः ॥ पादौ तव ग्रहीष्यंति सर्वे चांधकवृष्णयः ॥ १३ ॥ हिरण्मयांश्च ते कुंभा
 न्नाजंता न्यार्थिवांस्तथा ॥ ओषध्यः सर्वबीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४ ॥ राजन्याराजकन्याश्चाप्यानयंत्वा भिषेचनं ॥ पृष्ठेत्वांच तथा काले द्रौपद्युपगमिष्य
 ति ॥ १५ ॥ अग्निं जुहोतु वैधौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः ॥ अद्य त्वामभिषिंचंतु चानुर्वैद्या द्विजातयः ॥ १६ ॥ पुरोहितः पांडवानां ब्रह्मकर्मण्यवस्थितः ॥ तथैव भ्रा
 तरः पंचपांडवाः पुरुषर्षभाः ॥ १७ ॥ द्रौपदेयास्तथा पंचपंचालाश्चेदयस्तथा ॥ अहंचत्वाऽभिषेक्ष्यामिराजानं पृथिवीपतिं ॥ १८ ॥ युवराजोऽस्तु ते राजा धर्मपुत्रो
 युधिष्ठिरः ॥ गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ १९ ॥ उपान्वारोहतुरथं कुंती पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ छत्रं च ते महाश्वेतं भीमसेनो महाबलः ॥ २० ॥ अभिषिक्त
 स्य कौंतेयो धारयिष्यति मूर्धनि ॥ किंकिणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणं ॥ २१ ॥ रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ॥ अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भवि
 ष्यति ॥ २२ ॥ नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पंचयः ॥ पंचालाश्चानुयास्यंति शिखंडीचमहारथः ॥ २३ ॥ अहंचत्वाऽनुयास्यामि सर्वे चांधकवृष्णयः ॥ दशार्हाः प
 रिवारास्ते दशार्णाश्च विशांपते ॥ २४ ॥ भृंदवराज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पांडवैः ॥ जपैर्होमैश्च संयुक्तो मंगलैश्च पृथग्विधैः ॥ २५ ॥ पुरोगमाश्च ते संतुद्रविडाः
 सहकुंतलैः ॥ आंध्रास्तालचराश्चैव चूचुपावेणुपास्तथा ॥ २६ ॥ स्तुवंतुत्वांच बहुभिः स्तुतिभिः सूतमागधाः ॥ विजयं वसुपेणस्य घोषयंतु च पांडवाः ॥ २७ ॥ स
 त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चंद्रमाः ॥ प्रशाधिराज्यं कौंतेय कुंती च प्रतिनंदय ॥ २८ ॥ मित्राणि ते प्रहृष्यंतु व्यथंतुरपि वस्तथा ॥ सौभ्रात्रं चैव ते द्यास्तु भ्रातृभिः सह
 पांडवैः ॥ २९ ॥ इति श्रीम. उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ७५ ॥ कर्ण उवाच असंशयं
 सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्यकेशव ॥ सस्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥ १ ॥ सर्वे चैवाभिजानामि पांडोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ॥ निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण
 मन्यसे ॥ २ ॥

तत्रावदीपे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ असंशयमिति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आवाहाः कुलधर्माः आवापाइति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ १४ ॥ मांच मित्रमिति शेषः शस्त्रसमुद्यमः युद्धोक्ताहः ॥ १५ ॥ १६ ॥ वधात्
वधंप्राप्यापि वंधात् निर्बंधात् कुंतीसंबंधाद्वा भयात् पराजयभयात् ॥ १७ ॥ उभयोरपि अकीर्तिः उभाभ्यामपि अन्योन्यवधस्य प्रतिज्ञातत्वात् ॥ १८ ॥ ब्रूयास्त्वं पांडवान्मतीति शेषः त्वद्विशित्वा त्वमेव वशी

कन्यागर्भसमाधत्तभास्करान्मांजनार्दन ॥ आदित्यवचनाच्चैव जातं मांसाव्यसर्जयत् ॥ ३ ॥ सोस्मि कृष्णतथा जातः पांडोः पुत्रोस्मि धर्मतः ॥ कुंत्यत्विह मपा
कीर्णो यथानकुशलं तथा ॥ ४ ॥ सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैवाभ्यानयद्गृहान् ॥ राधायाश्चैव मां प्रादात्सौ हार्दाम्धुसूदन ॥ ५ ॥ मत्स्नेहाच्चैव राधायां सद्यः क्षीरम
वातरत् ॥ सामे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६ ॥ तस्याः पिंडव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथं ॥ धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७ ॥ तथामामभिजाना
तिसूतश्चाधिरथः सुतं ॥ पितरं चाभिजानामितमहं सौ लदात्सदा ॥ ८ ॥ सहिमे जातकर्मादिकारयामास माधव ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ९ ॥
नाम बवसुपेणेति कारयामास वैद्विजैः ॥ भार्याश्चोदाममप्राप्ते यौवने तत्परिग्रहात् ॥ १० ॥ तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ॥ तासु मे हृदयं कृष्णसंजातं
कामबंधनं ॥ ११ ॥ नष्टिव्यासकलयानसुवर्णस्य राशिभिः ॥ हर्षाद्भयाद्वा गोविंदमिथ्या कर्तुं तदुत्सहे ॥ १२ ॥ धृतराष्ट्रकुले कृष्णदुर्योधनसमाश्रयात् ॥ मया
त्रयोदशसमाभुक्तं राज्यमकंठकं ॥ १३ ॥ इष्टं च बहुभिर्ब्रह्मैः सहसूतैर्मयाऽसकृत् ॥ आवाहाश्च विवाहाश्च सहसूतैर्मयाऽकृताः ॥ १४ ॥ मांच कृष्णसमासाद्य कृतः
शस्त्रसमुद्यमः ॥ दुर्योधनेन वार्ष्णेयविग्रहश्चापि पांडवैः ॥ १५ ॥ तस्माद्रणे ह्येयं मां प्रत्युद्यतारमच्युत ॥ वृत्तवान्परमं कृष्णप्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ वधाद्वाद्वाद्वा
याद्वापि लोभाद्वापि जनार्दन ॥ अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १७ ॥ यदित्यघनगच्छेयं ह्येयं सव्यसाचिना ॥ अकीर्तिः स्याद्दृपीकेशममपार्थस्य चोभ
योः ॥ १८ ॥ असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ॥ सर्वं च पांडवाः कुर्युस्त्वद्विशित्वान्न संशयः ॥ १९ ॥ मंत्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र मधुसूदन ॥ एतदत्र हितं मं
न्ये सर्वयादं वनं दनं ॥ २० ॥ यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संयतेंद्रियः ॥ कुंत्याः प्रथमजं पुत्रं न सराज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१ ॥ प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ॥
स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिंदम ॥ २२ ॥ स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ॥ नेतायस्य हृदी केशो यो द्वायस्य धनं जयः ॥ २३ ॥

नियमकोयेषां तेषां भावस्तत्त्वंततः ॥ १९ ॥ मंत्रस्य कर्णः कुंतीसुत इत्येवं विधेयं आचरणं परिभाषणस्य नियमं गोपनं युधिष्ठिरेऽप्रकाशनमिति यावत् ॥ २० ॥ अन्यथा बाधकमाह यदीति ॥ २१ ॥ इष्टा
पत्तिमाशंक्याहं प्राप्येति अर्धमिष्टस्य दुर्योधनस्य राज्यालोकनाशकरमिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ इंद्रगोपकः वर्षासुप्रचलनरक्तजंतुस्तद्वर्णास्ताम्राइत्यर्थः इंद्रयुधे इंद्रधनुः ॥ २६ ॥ निधिस्त्वं च जनार्दन निधिरिवाक्षयः कामपूरकः ॥ २७ ॥ समुदानयः समुदायीकरणं ॥ २८ ॥ अस्य यज्ञस्य वेत्ता उपद्रष्टा ॥ २९ ॥ आध्वर्यवं यज्ञस्य नेतृत्वं लोके हि उपद्रष्टान्योऽध्वर्युरन्यो दृश्यते अत्र तु त्वमेव ईश्वररूपेण कर्ता ब्रह्मरूपेण साक्षी चेति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनुयातोऽनुगतः पितृसम इत्यर्थः गीतं स्तोत्रं प्रगीतमंत्रप्रसाध्यां स्तुतिं उद्गातृकर्म इत्यर्थः तत्सोमद्रः भविष्यति अनुभविष्यति करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कारयिष्यति स्वार्थे णिच् करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ नाद एव मुब्रह्मण्यो युद्धयज्ञोक्तुः का

पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ॥ नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः सात्यकिश्च महारथः ॥ उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सौमकिः ॥ २५ ॥ चैद्यश्च चेकितानश्च शिखंडी चापराजितः ॥ इंद्रगोपकवर्णाश्च केकयाभ्रातरस्तथा ॥ इंद्रायुधसवर्णश्च कुंतिभोजो महामनाः ॥ २६ ॥ मातुलो भीमसेनस्य श्वेनजिच्च महारथः ॥ शंखः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥ २७ ॥ महानयं कृष्णकृतः क्षत्रस्य समुदानयः ॥ राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८ ॥ धार्तराष्ट्रस्य वाण्यं यशस्त्रयज्ञो भविष्यति ॥ अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ॥ २९ ॥ आध्वर्यवं च ते कृष्णकृता वस्मिन् भविष्यति ॥ होता चैवात्र वीभत्सुः सन्नद्धः सकपिध्वजः ॥ ३० ॥ गांडीवं सुकृतयाचा ज्यंवीर्यं पुंसां भविष्यति ॥ ऐंद्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्यूणाकर्णं च माधव ॥ मंत्रास्तत्र भविष्यति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३१ ॥ अनुयातश्च पितरमधिकं वापराक्रमे ॥ गीतं स्तोत्रं ससोमद्रः सम्यक्तत्र भविष्यति ॥ ३२ ॥ उद्गाता त्रपुनर्भीमः प्रस्ताता सुमहाबलः ॥ विनदन्सनरव्याघ्रो नागानीकांतकृद्रण ॥ ३३ ॥ सचैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ॥ जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३४ ॥ शंखशब्दाः समुरजाभिर्यश्च मधुसूदन ॥ उत्कृष्टः सिंहनादश्च मुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३५ ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ॥ शामित्रंतौ महवीर्यौ सम्यक्तत्र भविष्यतः ॥ ३६ ॥ कल्माषदंडा गोविंदविमलारथपंक्तयः ॥ यूपाः समुपकल्पंतांस्मिन् यज्ञे जनार्दन ॥ ३७ ॥ कर्णिनालीकनाराचा वत्सदंतोपबृंहणाः ॥ तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ३८ ॥ अस्योत्रकपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ॥ हविस्तुरुधिरं कृष्णतस्मिन् यज्ञे भविष्यति ॥ ३९ ॥ इध्माः परिधयश्चैव शक्तयो विमला गदाः ॥ सदस्याद्रोणशिष्याश्च रूपस्य च शरद्वतः ॥ ४० ॥

लस्यावाहनकर्ता ॥ ३५ ॥ शामित्रं क्षत्रियपशूनां मारणं ॥ ३६ ॥ कल्माषदंडाश्चित्रध्वजाः ॥ ३७ ॥ कर्णिप्रभृतयो वत्सदंताः उपबृंहणाः अध्वर्योः सोमाहुतिप्रक्षेपकाले सहायाश्च मसाध्वर्यव इत्यर्थः सोमकलशाः सोमसग्रहणपात्राणि तोमराः तोमरच्छायाः पवित्राणि सोमोत्पवनसाधनानि बाणोक्षेपणसाम्यात् धनूंषि ॥ ३८ ॥ कपालानि शिरःपुरोडाशपाचकानि स्वर्परशकलानि हविः सोमाज्यपयो रूपं ॥ ३९ ॥ इध्माः अग्निसमिधनार्थाः समिधः शक्तयः परिधयः अग्नेः परितः आहुतिरक्षणार्थं स्थापितानि काष्ठा निगदाः ॥ ४० ॥

परिस्तोमाःसोमचर्मसादयः ॥४१॥ प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योस्तवद्वितीयःतस्यकर्मप्रतिप्रस्थानिकं ॥४२॥ अतिरात्रेकतौ श्लेषेणनिशीथेच घटोत्कचःरात्रिचरत्वात्शामित्रंकरिष्यति॥४३॥ वैतानिकेवितानोग्री
नांविस्तरःतत्रविहितेवैतानिकेश्रौतयज्ञे कर्ममुखेकर्मप्रभवेद्वारे कर्ममुखंनिर्गमद्वारंयस्मिन्ननुयोनिःतस्मिन् ॥४४॥ पांडवेषुस्नेहंदर्शयति यदब्रुवमिति ॥४५॥ पुनश्चित्तिर्यज्ञानंतरंचयनारंभोयज्ञविशेषूक्तः
॥४६॥ आनर्दनंनर्दनःःणमुलंतंपूर्वपदं सूर्यंसोमाभिपवःराजसूर्यसूर्येतिनिपातनात् उपपदयोगस्वनित्यःआर्षीवा तदभावेपिसुत्रःक्यपदीर्घश्च सुत्यमित्यपिपठति ॥४७॥यज्ञावसानंयज्ञस्यमध्येमध्ये

इषवोत्रपरिस्तोमामुक्तागांडीवधन्वना ॥ महारथप्रयुक्ताश्चद्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥४१॥ प्रतिप्रस्थानिकंकर्मसात्यकिस्तुकरिष्यति ॥ दीक्षितो धार्तराष्ट्रोत्रप
त्नीचास्यमहाचमूः ॥४२॥ घटोत्कचोत्रशामित्रंकरिष्यतिमहाबलः ॥ अतिरात्रेमहाबाहोविततेयज्ञकर्मणि ॥४३॥ दक्षिणात्वस्ययज्ञस्यधृष्टद्युम्नःप्रतापवा
न ॥ वैतानिकंकर्ममुखेजातोयत्कृष्णपावकान् ॥४४॥ यदब्रुवमहंरुणकटुकानिस्मपांडवान् ॥ प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्यतेनतप्येत्यकर्मणा ॥४५॥ यदाद्रक्ष्यसि
मांरुणनिहतंसेव्यसाचिना ॥ पुनश्चित्तिस्तदाचास्ययज्ञस्याथभविष्यति ॥४६॥ दुःशासनस्यरुधिरंयदापास्यतिपांडवः ॥ आनर्दनंनर्दनःसम्यक्तदासूर्यंभ
विष्यति ॥४७॥ यदाद्रोणंचभीष्मंचपांचाल्योपतयिष्यतः ॥ तदायज्ञावसानंतद्रविष्यतिजनार्दन ॥४८॥ दुर्योधनंयदाहंताभीमसेनोमहाबलः ॥ तदासमा
प्स्यतेयज्ञांधार्तराष्ट्रस्यमाधव ॥४९॥ स्नुषाश्चप्रसुषाश्चैवधृतराष्ट्रस्यसंगताः ॥ हनेश्वरानष्टपुत्राहतनायाश्चकेशव ॥५०॥ रुदंत्यःसहगांधार्याश्चगृध्रकुरराकु
ले ॥ सयज्ञेस्मिन्नवभृथोभविष्यतिजनार्दन ॥५१॥ विद्यावृद्धावयोवृद्धाःक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ ॥ वयामृत्युंनकुर्वीरंस्त्वत्कृतेमधुसूदन ॥५२॥ शस्त्रेणनिधनं
गच्छेत्समृद्धेक्षत्रमंडलं ॥ कुरुक्षेत्रेपुण्यतमेत्रैलोक्यस्यापिकेशव ॥५३॥ तदत्रपुंडरीकाक्षविधत्स्वयदभीप्सितं ॥ यथाकालंर्येनवाण्येयक्षत्रंस्वर्गमवाप्नुयात्
॥५४॥ यावत्स्यास्यंतिगिरयःसरितश्चजनार्दन ॥ तावत्कीर्तिर्भवःशब्दःशाश्वतोयंभविष्यति ॥५५॥ ब्राह्मणाःकथयिष्यंतिमहाभारतमाहवं ॥ समागमेपुवाण्ये
यक्षत्रियाणांयशोधनं ॥५६॥ समुपानयकौतियंयुद्धायममकेशव ॥ मंत्रसंवरणंकुर्वन्नित्यमेवपरंतप ॥५७॥ इ०उ०भग०कर्णोपनिवादेएकचत्वारिंशदधि
कशतंतमोऽध्यायः ॥१४१॥ ॥५८॥ संजयउवाच कर्णस्यवचनंश्रुत्वाकेशवःपरवीरहा ॥ उवाचप्रहसन्वाक्यंस्मितपूर्वमिदंयथा ॥१॥

विरम्यावस्थानं ॥४८॥

॥४९॥ प्रसुषाःस्नुषाणामपिस्तुषाः संगताएकीभूताः हनेश्वराःईश्वरोराजानांयःपतिः ॥५०॥ स्नुषादयोयदुदंत्योऽश्रुभिराद्रिदेहाःसएवार्दी जावोऽवभृथइत्यर्थः ॥५१॥ इदंयुद्धंश्रेयएवेत्याह विद्येति वथांअयु
द्धेन ॥५२॥५३॥५४॥५५॥ समागमेषुसंगमेषु यशोजयःपराक्रमेणमृत्युर्ब्रह्मदेवक्षत्रियाणांधनं ॥५६॥५७॥ इतिउ०नै०भा०एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४१॥ ॥५८॥ कर्णस्येति ॥१॥

राज्यलंभोपपादनं राज्यप्राप्त्युपायस्त्वांनलभेत्तुनस्पृशेत् तंनस्वीयमन्यसेइत्यर्थः ॥२॥ ३॥ भौमनेनविश्वकर्मणा दृश्यंतिपश्यंति स्वार्थयगंतोयं कंद्वदेराकृतिगणत्वान् अत्रध्वजे ॥४॥ ५॥ अग्निमारुतेआग्नेयंमारुतं च ॥६॥ नतदेति कृतेहिसर्वैरुतकृत्याएवेतिनचिर्वर्गकश्चिदपेक्षते त्रेतायानुधर्मप्राधान्येनार्थकामावानुपगंकत्वेनचापेक्षते द्वापरेनुअर्थकामौप्राधान्येनधर्मचतदंगत्वेन तत्रकृतंनभवितेतिमोक्षान्भंशउक्तः नचैते

श्रीभंगवानुवाच अपित्वांनलभेत्कर्णराज्यलंभोपपादनं ॥ मयादत्तांहिपृथिवींनप्रशासितुमिच्छामि ॥२॥ ध्रुवोजयःपांडवानामितीदंनसंशयःकश्चनविद्यतेत्र ॥ जयध्वजंदृश्यतेपांडवस्यसमुच्छित्तोवानरराजउग्रः ॥ ३॥ दिव्यामायाविहिताभौमनेनसमुच्छिताइंद्रकेतुप्रकाशा ॥ दिव्यानिभूतानिजयावहानिदृश्यंतिचैवात्रभयानकानि ॥ ४॥ नसज्जतेगैलवनस्यतिभ्य ऊर्ध्वंतिर्यग्योजनमात्ररूपः ॥ श्रीमानध्वजःकर्णधनंजयस्यसमुच्छित्तःपावकतुल्यरूपः ॥ ५॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेश्वेताश्वरुणसारथि ॥ ऐंद्रमन्त्रविकुर्वाणमुभेचाप्यग्निमारुते ॥६॥ गांडीवस्यचनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ नतदाभवितात्रेतानरुतंद्वापरंनच ॥ ७॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ जपहोमसमायुक्तंस्वारक्षंतंमहाचमूं ॥ ८॥ आदित्यमिवदुर्धर्पतपंतंशत्रुवाहिनीं ॥ नतदाभवितात्रेतानरुतंद्वापरंनच ॥ ९॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेभीमसेनंमहाबलं ॥ दुःशासनस्यरुधिरंपीत्वानृत्यंतमाहवे ॥ १०॥ प्रभिन्नमिवमातंगंप्रविद्विरदघातिनं ॥ नतदाभवितात्रेतानरुतंद्वापरंनच ॥ ११॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेद्रोणंशांतनवरुपं ॥ सुयोधनंचराजानंसेधवंचजयद्रथं ॥ १२॥ युद्धायापततस्तूर्णवारितान्सव्यमाचिना ॥ नतदाभवितात्रेतानरुतंद्वापरंनच ॥ १३॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेमाद्रीपुत्रौमहाबलौ ॥ वाहिनींधार्तराष्ट्राणांक्षोभयंतौगजाविव ॥ १४॥ विगांदेशस्त्रसंपातेपरवीररथारुजौ ॥ नतदाभवितात्रेतानरुतंद्वापरंनच ॥ १५॥ वृथाःकर्णइतोगत्वाद्रोणंशांतनवरुपं ॥ सौम्योयंवर्ततेमासःसुप्रापयवसेधनः ॥ १६॥ सर्वोपधिवनस्फीतःफलवानल्पमक्षिकः ॥ निष्पंकोरसवत्तोयोनात्युष्णशिशिरःसुखः ॥ १७॥ सममाच्चापिदिवसादमावास्याभविष्यति ॥ संग्रामोयुज्यतांतस्यांतामाहुः शक्रदेवतां ॥ १८॥ तथाराज्ञोवदेःसर्वान्येयुद्धायाभ्युपागताः ॥ यद्वोस्मनीपितंतद्वैसर्वसंपादयाम्यहं ॥ १९॥ राजानोराजपुत्राश्चदुर्योधनवशानुगाः ॥ प्राप्यशस्त्रेणनिधनंप्राप्स्यंतिगतिमुत्तमां ॥ २०॥ इतिश्रीम० उद्यो० भंगवै० नपर्वणिकर्णोपनिवादेभगवद्वाक्येद्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२॥

तिधर्माद्वंशउक्तः सचदुर्योधनादीनामस्येव द्वापरंनभवितेतिषामर्थकामावपिनभविष्यतोयुद्धेनमरणस्यावश्यंभावादित्यर्थः ॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ रथारुजौरथभंजकौ ॥ १५॥ सौम्यःचंद्रिकयाअभिरामः ॥ १६॥ १७॥ संपामःसंपामसाधनकलापः युज्यतांएकोभूयावतिष्ठतां संपामारंभस्तुदिनान्तरेएवेतिवक्ष्यते ॥ १८॥ १९॥ २०॥ इ० उ० नै० भा० द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२॥

केशवस्येति शुभंराज्यादिलाभं आहितःप्रवेशितःप्रलम्भितइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्राजापत्यंरोहिणीनक्षत्रं प्रजानांपतिर्दुर्योधनस्तदीयंनामनक्षत्रंउत्तराभाद्रपदाख्यमितिवा तेन
प्रत्युःपीडयाप्राणिनामपिपीडयितुं यद्वापृथ्वीकूर्मोदस्थरिहिणींशैश्वरःपीडयति तेनमध्यदेशेमहान्क्षयोराज्ञोनाशश्चेतिभावः ॥ ८ ॥ कृत्वाचेति ज्येष्ठांअप्राप्ययदिभौमोवकीभवेत्तर्हिज्येष्ठस्यराज्ञोये
मित्रभूतास्तेसर्वेनश्येयुरितिभावः मैत्रंमित्रसमूहंसंगमयन्नाशयन् वैवस्वतंसंगमनंजनानामित्यादौसंपूर्वस्यगमेर्माणार्थत्वदर्शनात् ॥ ९ ॥ चित्रांयहोमहापाताख्योज्योतिःशान्प्रसिद्धः तेनराकारस्यवे

संजयउवाच केशवस्यतुतद्वाक्यंकर्णःश्रुत्वाहितःशुभं ॥ अत्रवीदभिसंपूज्यरुणंतंमधुसूदनं ॥ १ ॥ जानन्मांकिंमहाबाहोसंमोहयितुमिच्छसिं ॥ योयंपृथि
व्याःकार्त्तर्येनविनाशःसमुपस्थितः ॥ २ ॥ निमित्तंतत्रशकुनिरहंदुःशासनस्तथा ॥ दुर्योधनश्चनृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोभवत् ॥ ३ ॥ असंशयमिदंरुणमहद्युद्धमुप
स्थितं ॥ पांडवानांकुरुणांचघोरंरुधिरकर्दमं ॥ ४ ॥ राजानाराजपुत्राश्चदुर्योधनवशानुगाः ॥ रणेशस्त्राग्निनादग्धाःप्राप्स्यन्तिप्रमसादनं ॥ ५ ॥ स्वप्नाहिवहवां
घोरादृश्यंतेमधुसूदन ॥ निमित्तानिचघोराणितयोत्पाताःसुदारुणाः ॥ ६ ॥ पराजयंधार्तराष्ट्रेविजयंचयुधिष्ठिरे ॥ शंसंतइववार्णोयविविधारोमहर्षणाः ॥ ७ ॥
प्राजापत्यंहिनक्षत्रंग्रहस्तीक्ष्णोमहाद्युतिः ॥ शनैश्वरःपीडयतिपीडयन्प्राणिनाधिकं ॥ ८ ॥ कृत्वाचांगारकोवक्रंज्येष्ठायांमधुसूदन ॥ अंतुराधांप्रार्थयतेमैत्रं
संगमयन्निव ॥ ९ ॥ नूनंमहद्भयंरुणंकुरुणांसमुपस्थितं ॥ विशेषेणहिवार्णोयचित्रांपीडयतेग्रहः ॥ १० ॥ सोमस्यलक्ष्मव्यावृत्तरादुरर्कमुपैतिच ॥ दिंवश्चो
ल्काःपतंत्येताःसनिर्घाताःसकंपनाः ॥ ११ ॥ निष्टनंतिचमातंगामुंचंत्यश्रूणिवाजिनः ॥ पानीयंयवसंचापिनाभिनंदंतिमाधव ॥ १२ ॥ प्रादुर्भूतपुचैतेपुभय
मादुरूपस्थितं ॥ निमित्तेपुमहाबाहोदारुणंप्राणिनाशनं ॥ १३ ॥ अल्पभुक्तेपुरीषंचप्रभूतमिहृश्यते ॥ वाजिनांवारणानांचमनुष्याणांचकेशव ॥ १४ ॥ धा
र्तराष्ट्रस्यसैन्येपुसर्वेपुमधुसूदन ॥ पराभवस्यतद्विगमितिप्रादुर्मनीषिणः ॥ १५ ॥ प्रहृष्टंवाहनंरुणंपांडवानांप्रचक्षते ॥ प्रदक्षिणामृगाश्चैवतत्तेपांजयलक्षणं
॥ १६ ॥ अपसव्यामृगाःसर्वेधार्तराष्ट्रस्यकेशव ॥ वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणं ॥ १७ ॥ मयूराःपुण्यशकुनाहंससारसचातकाः ॥ जीवंजीवकसंघा
श्चाप्यनुगच्छन्तिप्रांडवान् ॥ १८ ॥

याद्राजजगतीयानांक्षयोभविनेतिभावः ॥ १० ॥ लक्ष्मव्यावृत्तंक्षीणत्वादमावास्यासान्निध्यात्क्षीणचंद्रोपिपापएव तस्मिंश्चामावास्या
यामर्केणयुक्तेउभयोःशत्रुःसदावकीरादुरर्कउपैतिचेदयंकर्त्तरीयोगःसोमवंश्यानीसूर्यवंश्यानांचराज्ञांक्षयकरइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ पुण्यशकुनाहंसादयएव
पाठांतरेपुष्पशकुमाःकुक्कुटाः जीवंजावकाःपक्षिविशेषाः येजीवजीवत्येवशब्दकुर्वन्तितेपांसंघाश्चकोरादयः ॥ १८ ॥

पाठांतरेबलाःकाकाः ॥ १९ ॥ २० ॥ उदपानाःकृपादयोजलाशयाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ गंधर्वनगरं संप्राकारं परिघःपरिवेपः तत्राकारोगंधर्वनगरोपर्येव ॥ २३ ॥ शिवाकोटोवागर्तेशब्दंकरोति ॥ २४ ॥
 एकपक्षाक्षिचरणाःपक्षिणोमहाराष्ट्रभाषायां पांकोळीतिप्रसिद्धाः घोरंवीभस्मंलूमादिकमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सहस्रपादंसहस्रस्तंभं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तवपृथिवीतिसंबंधः
 गृध्राःकंकावकाःस्येनायातुधानास्तथावकाः ॥ मक्षिकाणांचमंघाताअनुधावंतिकौरवान् ॥ १९ ॥ धार्तराष्ट्रस्यसैन्यपुभेरीणांनास्तिनिःस्वनः ॥ अनाहताःपांड
 वानांनदेतिपटहाःकिल ॥ २० ॥ उदपानाश्चनर्दंतियथागोवपभास्तथा ॥ धार्तराष्ट्रस्यसैन्येपुनत्पराभवलक्षणं ॥ २१ ॥ मांसशोणितवर्षचवृष्टदेवेनमाधव ॥
 तथागंधर्वनगरंभानुमत्समुपस्थितं ॥ २२ ॥ संप्राकारंमपरिखंसवप्रंचारुतोरणं ॥ कृष्णश्चपरिघस्तत्रभानुमावत्यतिष्ठति ॥ २३ ॥ उदयास्तमनेसंध्येवेदयंती
 महद्भयं ॥ शिवाचवाशतेघोरंतपराभवलक्षणं ॥ २४ ॥ एकपक्षाक्षिचरणाःपक्षिणोमधुसूदन ॥ उत्सृजंतिमहद्घोरंतपराभवलक्षणं ॥ २५ ॥ कृष्णग्रीवाश्चशं
 कुनारक्तपादाभयानकाः ॥ संध्यामभिमुखायांतितपराभवलक्षणं ॥ २६ ॥ ब्राह्मणात्रथमंदेष्टिगुरुंश्चमधुसूदन ॥ भृत्याभक्तिमतश्चापितपराभवलक्षणं ॥
 ॥ २७ ॥ पूर्वादिग्लोहिताकाराशम्ववर्णाचदक्षिणा ॥ आमपात्रप्रतीकाशापश्चिमामधुसूदन ॥ उत्तराशंखवर्णाभादिशांवर्णाउदाहृताः ॥ २८ ॥ प्रदीप्ताश्चदि
 शःसर्वाधार्तराष्ट्रस्यमाधव ॥ महद्भयंवेदयंतितस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ २९ ॥ सहस्रपादंप्रासादंस्वप्नानिस्मयुधिष्ठिरः ॥ अधिरोहन्मयादृष्टःसहस्रावृत्तिरच्युतः ॥ ३० ॥
 श्वेतोष्णीषाश्चदृश्यंतसर्वेवैशुक्लवाससः ॥ आसनानिचतुर्भाणिसर्वेषामुपलक्ष्ये ॥ ३१ ॥ तवचापिमयाकृष्णस्वप्नानिरुधिराविला ॥ अंत्रेणपृथिवीदृष्टापरि
 क्षिप्ताजनार्दन ॥ ३२ ॥ अस्थिसंचयमारूढश्चामितौजायुधिष्ठिरः ॥ सुवर्णपात्र्यांसंहृष्टोभुक्तवान्धृतपायसं ॥ ३३ ॥ युधिष्ठिरोमयादृष्टोऽग्रसमानोवसुंधरां ॥
 त्वयादत्तामिमां व्यक्तंभोक्ष्यतेसवसुंधरां ॥ ३४ ॥ उच्चंपर्वतमारूढोभीमकर्मवृकोदरः ॥ गदापाणिर्नरव्याघ्रोऽग्रमन्निवमहीमिमां ॥ ३५ ॥ क्षपेयिप्यतिनःस
 र्वान्ससुव्यक्तंमहारेणे ॥ विदितंमेहृषीकेशयतोधर्मस्ततोजयः ॥ ३६ ॥ पांडुरंगजमारूढोगांडीवीमधनंजयः ॥ त्वयासार्धहृषीकेशश्रियापरमयाज्वलन् ॥
 ॥ ३७ ॥ यूयंसर्वेवधियुध्यंतत्रमेनास्तिसंशयः ॥ पार्थिवान्समरेकृष्णदुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३८ ॥ नकुलःसहदेवश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ शुक्लकेयूरकंठत्राःशु
 क्तमाल्यांवरावृताः ॥ ३९ ॥

त्वच्छरीरमित्यर्थः परिक्षिप्तापरिवेष्टिता ॥ ३२ ॥ वसुंधरांयसमानोमद्भक्षणंकुर्वन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ शुक्लानिमौक्तिक
 मयत्वात्केयूराणिबाहुभूषणानिकंठत्राणिकंठपूरकाख्यानिशिरोदेशमारभ्यअं पर्यंतंलंबमानानिकंठावरणानियेषांतेशुक्लकेयूरकंठत्राः ॥ ३९ ॥

॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥ तव हृदयं कर्तुं मम वचो नोपैति नांगी करोति ॥ ४६॥ ४७॥४८॥४९॥ पीडितं यथा स्यात्तथा गाढं परिष्वज्येत्यर्थः ॥५०॥५१॥ इति करणे कर्णोपनिवाहः कर्णस्य भेदनं ॥

अधिरूढानरव्याघ्रानरवाहनमुत्तमं ॥ त्रय एते मया दृष्टाः पांडुरच्छत्रवाससः ॥ ४० ॥ श्वेतोष्णीपाश्च दृश्यंते त्रय एते जनार्दन ॥ धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान्विजानीहि
केशव ॥ ४१ ॥ अश्वत्थामां रूपं श्वैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ रक्तोष्णीपाश्च दृश्यंते सर्वे माधवपार्थिवाः ॥ ४२ ॥ उपप्रयुक्तमारुदौ भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ मया सा
र्थमहाबाहो धार्तराष्ट्रेण वा विभो ॥ ४३ ॥ अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ॥ अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनं ॥ ४४ ॥ अहं चान्ये च राजानो
यच्च तत्क्षत्रमंडलं ॥ गांडिवाग्निप्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ॥ ४५ ॥ कृष्ण उवाच ॥ उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ॥ यथा हि मे वचः कर्ण नोपैति ह
दयंतव ॥ ४६ ॥ सर्वेषां तात भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ४७ ॥ कर्ण उवाच ॥ अपित्वां कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मा
न्महारणात् ॥ समुत्तीर्णामहाबाहो वीरक्षत्रविनाशनात् ॥ ४८ ॥ अथ वा संगमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवं ॥ तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयानघ ॥ ४९ ॥
संजय उवाच ॥ इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितं ॥ विस्मर्जितः केशवे न रथोपस्थादवातरत् ॥ ५० ॥ ततः स्वस्थमास्थाय जांबूनदं विभूषितं ॥ सहास्मा
भिर्निवृत्ते राधेयो दर्शनमानसः ॥ ५१ ॥ ततः शौघतरं प्रायात्केशवः सहसा त्यक्किः ॥ पुनरुच्चारयन् वाणीं याहियाहीति सारथिं ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्यो
गपर्वणि भगवद्गीतानुपर्वणि कर्णोपनिवादे कृष्णकर्णसंवादे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥७३॥ ॥७३॥ ॥७३॥ वैशंपायन
उवाच ॥ असिद्धानुनये कृष्णं कुरुभ्यः पांडवान् गते ॥ अभिगम्य पृथाक्षं तताशनैः शोचन्निवाव्रवीत् ॥ १ ॥ जानासि मे जावपुत्रि भावं नित्यमविग्रहे ॥ क्रोशतो
न च गृहीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २ ॥ उपपन्नोऽस्य सैराजा चेदि पांचालके कयैः ॥ भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयं मे रपि ॥ ३ ॥ उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव यु
धिष्ठिरः ॥ कांक्षतेऽज्ञाति सौहार्दाद्विलवान् दुर्बलो यथा ॥ ४ ॥ राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ॥ मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मं पथिवर्तते ॥ ५ ॥ जयद्रथस्य कर्ण
स्य तथा दुःशासनस्य च ॥ सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथो भेदः प्रपश्यत ॥ ६ ॥

इ० उ० नै० भा० त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥७३॥ असिद्धानुनये विफलविनये ॥ १ ॥ क्रोशत इत्यनादरेपठौ ॥ २ ॥ ३ ॥ उपप्लव्ये विराटनगरे ॥ ४ ॥ विधर्मं धर्महीने ॥ ५ ॥ ६ ॥

अधर्मेणेति हियस्मात् येषां अधर्मेण कृतमपि वै कार्यविकारजनकं वैरं ईदृशं चतुर्दशैर्वैस्वराज्यं प्राप्स्यथेति प्रतिज्ञाया अथवा कारणरूपं धर्मिष्ठं धर्मयुक्तमेव भवति येषामधर्मकृतमेव वैरं धर्मवद्भातीत्यर्थः तेषां अयं विकृतो धर्मः सानुबंधः सफलो भविष्यति अधर्मफलं विनाशस्तेषां भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ बलाद्धर्मे पाखंडिनां पागदार्थं उभयसंनोपकरमिति द्वयोरपि धर्महेतुरिति बलात्कल्पनाशास्त्रवद्भिर्भूता तद्वदयमपीत्यर्थः

अधर्मेण हि धर्मिष्ठं कृतं वै कार्यमीदृशं ॥ येषां तेषामयं धर्मः सानुबंधो भविष्यति ॥ ७ ॥ क्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् ॥ अस्माकं शवेयाते समुद्योऽयं ति पांडवाः ॥ ८ ॥ ततः कुरुणामनयो भविता वीरनाशनः ॥ चिंतयन्न लभे निद्रामहः सुच निशा सुच ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु कुंती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितं ॥ सानिः श्वसं ती दुःखार्ता मनसा विममर्शह ॥ १० ॥ धिगस्त्वर्थयत्कृतं यं महान् ज्ञातिवधः कृतः ॥ वत्स्यते सुहृदां चैव युद्धे स्मिन् वै पराभवः ॥ ११ ॥ पांडवाश्चेदि पंचालाया द्वा श्वसमागताः ॥ भारतैः सह योत्स्यंति किं नु दुःखमतः परं ॥ १२ ॥ पश्येदोपंधुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवं ॥ अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षयोजयः ॥ १३ ॥ इति मे चिंतयंत्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ॥ पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधांपतिः ॥ १४ ॥ कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयंति भयं मम ॥ नाचार्यः कामवान् शिष्यैर्द्रोणो युद्धे न जातु चित् ॥ १५ ॥ पांडवे पुत्रं हार्दिक्युयां न च पितामहः ॥ अयं त्वेकोऽपि दृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६ ॥ मोहानुवर्ती स ततः पापो द्वेष्टि च पांडवान् ॥ महत्यनर्थे नि र्वधी वलवांश्च विशेषतः ॥ १७ ॥ कर्णः सदा पांडवानां तन्मे दहति संप्रति ॥ आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनो हं पांडवान् प्रति ॥ १८ ॥ प्रमादयितुमासाद्य दर्शयंती यथा त थं ॥ तोषितो भगवान्यत्र दुर्वामा मेवरंददौ ॥ १९ ॥ आह्वानं मंत्रं संयुक्तं वसंत्यापि त्वेदमनि ॥ साहमंतः पुरे राज्ञः कुंतिभोजपुरं मृता ॥ २० ॥ चिंतयंती बहु वि धं हृदयेन विदूयता ॥ बलावलं च मंत्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्यलं ॥ २१ ॥ स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिंतयंती पुनः पुनः ॥ धात्र्या विस्त्रव्यया गुणाम् सर्वा जनयता तदा ॥ २२ ॥ दोषं परिहरंती च पितुश्चारिच्यरक्षिणी ॥ कथं नु मुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथं ॥ २३ ॥ भवं यमिति संचिंत्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ कौतूहलात्तु नं लब्ध्वा वालिश्वादाचरं तदा ॥ कन्यासती देवमर्कमासादय म हंततः ॥ २४ ॥ यो सौ कानीन गर्भो मे पुत्रवत्परिरक्षितः ॥ कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥ २५ ॥ इति कुंती विनिश्चित्य कार्यं निश्चयमुत्तमं ॥ कार्यार्थं मभिनिश्चित्य ययौ भागीरथीं प्रति ॥ २६ ॥

॥८॥१॥ अर्थकामेन हितकामेन ॥१०॥ कृतः निश्चितत्वात्कृत इव ॥११॥१२॥ पश्येपश्यामि आर्षमात्मनेपदं अयुद्धे युद्धाभावे ॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ तं लब्ध्वा मंत्रं प्राप्य आचरेतेन मंत्रेण देवतावाहनाख्यं कार्यं कृतवती आसादयं लब्धवती ॥२४॥ पुत्रवत्परिरक्षित इत्यत्र कामं च परिवासित इति पाठे स्वेच्छया त्यक्त इत्यर्थः ॥२५॥ कार्यार्थं अवश्यं कर्तव्यं प्रयोजनं ॥२६॥

घृणिनः दयालोः सत्यसंगिनः सत्यरतस्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ उत्तरवाससि उत्तरीयवस्त्रच्छायायां ॥ २९ ॥ आपृष्ठतापादपराह्वपर्यंतमित्यर्थः ॥ ३० ॥ उत्स्मयन् उद्धतविस्मयः ॥ ३१ ॥ इति उद्योगपर्वणि
नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ राधेय इति ॥ १॥२॥३॥४॥५॥६॥ एकं पुत्रमेव स्नेहेन पश्यंती एकदर्शिनी ॥ ७॥८॥ संनमंतां प्रह्ला

आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसंगिनः ॥ गंगातीरे पृथाश्रौपी द्वेदाध्ययननिःस्वनं ॥ २७ ॥ प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोः सापंर्यतिष्ठतपृष्ठतः ॥ जप्यावसानं कार्यार्थं
प्रतीक्षंती तपस्विनी ॥ २८ ॥ अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ॥ कौरव्यपत्नी वाष्णीयी पद्ममालेव शुष्यती ॥ २९ ॥ आपृष्ठतापाज्जस्वासं परिवृत्य यतव्र
तः ॥ दृष्ट्वा कुंती मुपातिष्ठदभिवाद्य रुतांजलिः ॥ ३० ॥ यथान्यायं महातेजामानीधर्मभृतां वरः ॥ उत्स्मयन् प्रणतः प्राह कुंती वै कर्तनो वपः ॥ ३१ ॥ इति श्रीम
उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि कुंती कर्णसमागमे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ५ ॥ कर्ण उवाच ॥ राधेयो ह माधिरथिः कर्णस्त्वाम
भिवाद्रये ॥ प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणिते ॥ १ ॥ कुंत्युवाच ॥ कौंतेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ॥ नासि स त कुले जातः कर्णतद्विद्विमेव च ॥
॥ २ ॥ कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणाधृतः ॥ कुंतिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३ ॥ प्रकाशकर्मा तपनो यो यं देवा विरोचनः ॥ अजीजनत्त्वां मय्ये
ष कर्णशस्त्रभृतां वरं ॥ ४ ॥ कुंडलीवद्धकवचो देवगर्भः श्रिया कृतः ॥ जातस्त्वमसि दुर्धर्ममया पुत्रपितुर्गृहे ॥ ५ ॥ सत्वं भ्रातृन संबुध्य मोहाद्यदुपसेवसे ॥ धार्तरा
ष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्रविशेषतः ॥ ६ ॥ एतद्धर्मफलं पुत्रनराणां धर्मनिश्चये ॥ यत्तु प्यंत्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७ ॥ अर्जुने नार्जितां पूर्वहतां लोभादसा
धुभिः ॥ आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुंक्ष्वयाधिष्ठिरींश्रियं ॥ ८ ॥ अद्य पश्यंति कुरवः कर्णार्जुनसमागमं ॥ सौभ्रात्रेण समालक्ष्य संनमंतां मसाधवः ॥ ९ ॥ कर्णार्जु
नौ वै भवेतां यथारामजनार्दनौ ॥ असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः संहितात्मनोः ॥ १० ॥ कर्णशोभिव्यसेनूनं पंचभिर्भ्रातृभिर्वृतः ॥ देवैः परिवृतो ब्रह्मावेद्यामिव
महाध्वरे ॥ ११ ॥ उपपन्नो गुणैः सर्वैर्ज्येष्ठः श्रेष्ठपुबंधुषु ॥ सूतपुत्रेति माशब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि
कुंती कर्णसमागमे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीं ॥ दु
रत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरितां ॥ १ ॥ सत्यमाह पृथावाक्यं कर्णमातृवचः कुरु ॥ श्रेयस्ते स्यान्न रव्याघ्रसर्वमाचरतस्तथा ॥ २ ॥

भवन्तु ॥ १॥ भवेतां वर्धेतां संहितात्मनोः मिलितचेतसोः ॥ १० ॥ ११ ॥ सूतपुत्रेति शब्दो माभूदिति शेषः ॥ १२ ॥ इति उ० नै० भा० पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ५ ॥ तत इति ॥ १॥२ ॥

॥ ३ ॥ नश्रद्वेकर्तव्यत्वेन न मन्ये धर्मद्वारं धर्मापगमद्वारं तव नियोगं कर्णं त्वदो ज्ञप्तार्थानुष्ठानं ॥ ४ ॥ सुमहात्ययं सुमहान् अत्ययोज्यति भ्रंशाख्यो विनाशो यस्मात् अपाकीर्णस्य क्तः यशोमाहात्म्यख्यातिः कीर्त्तिः सद्भिस्तस्याः कीर्त्तनं ॥ ५ ॥ त्वत्कृते त्वसुखार्थं कानी नो गर्जः प्रकटो मा भूदिति हेतोरहं क्षत्रसत्क्रियां चेन्न प्राप्तस्तर्हित्वदन्यः कः शत्रुः किं मोहितं पापीय इति नोपि पापतरं कुर्यान्न कोपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ किं वैशंपायन उवाच एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ॥ च चालनैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३ ॥ कर्ण उवाच न चैतच्छ्रद्धेवाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ॥ धर्मद्वारं ममैतस्यान्नियोगकरणं तव ॥ ४ ॥ अकरोन्मयित्वापं भवती सुमहात्ययं ॥ अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तद्यशः कीर्त्तिनाशनं ॥ ५ ॥ अहं चेत्क्षत्रियोजातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियां ॥ त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितं ॥ ६ ॥ क्रिया काले त्वनुक्रोशं कृत्वा त्वमिमं मम ॥ हीनसंस्कारसमग्रमग्रमां समचूचुदः ॥ ७ ॥ न वै मम हितं पूर्वमातृवच्चेष्टितं त्वया ॥ सामांसं बोधयस्यद्येकवलात्महितैषिणी ॥ ८ ॥ कृष्णेन सहिता लोवै न व्यथेत धनं जयात् ॥ कोद्यभीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतं ॥ ९ ॥ अभ्राता विदितः पूर्वयुद्धकाले प्रकाशितः ॥ पांडवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ १० ॥ सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च यथा सुखं ॥ अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यात्तदफलं कथं ॥ ११ ॥ उपनत्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ॥ नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२ ॥ मम प्राणे न येश्च नूशक्ताः प्रतिसमासितुं ॥ मन्यंते ते कथं तेषामहं छिद्यां मनोरथं ॥ १३ ॥ मया पुत्रेन संग्रामं तितीर्षति दुरत्ययं ॥ अपारे पारकामायेत्यजेयं तानहं कथं ॥ १४ ॥ अयं हि कालः संप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनां ॥ निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५ ॥ कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाले ह्युपस्थिते ॥ अनवेक्ष्य कृतं पापाविकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥ १६ ॥ राजकिंल्वपि नातिपां भर्तृपिंडापहारिणां ॥ नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणां ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ॥ बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ १८ ॥ आनृशंस्य मंथोदत्तरक्षन्सत्पुरुषोचितं ॥ अतोर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्यते वचः ॥ १९ ॥ न च तेऽयं स मारं भो मयि मोघो भविष्यति ॥ वध्यान्विपत्त्या संग्रामेन ह निप्यामि ते सुतान् ॥ २० ॥ युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ॥ अर्जुनेन समं युद्धमपि यौ धिष्ठिरे बले ॥ २१ ॥ अर्जुनं हि निहत्याजौ संप्राप्तं स्यात्फलं मया ॥ यशसा चापि युज्येयं निहतः स व्यसाचिना ॥ २२ ॥ न ते जातु न शिष्यंति पुत्राः पंचयशस्विति ॥ निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥ २३ ॥

याकाले क्षत्रियोचितसंस्कारकाले अनुक्रोशं दयां समचूचुदः स्वकार्यार्थं प्रेरितवत्यसि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ उपनत्यवध्वा ॥ १२ ॥ प्रतिसमासितुं जेतुं ॥ १३ ॥ १४ ॥ निर्वेष्टव्यं मुक्तस्य तदन्नादेरावृण्यं कर्तव्यं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वध्यान्वधार्हान् विषह्यान् हंतुं शक्यान् पीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ साचसचतौ धर्माधर्मौ न त्यजतो धर्माधर्मैकसंश्रयौ प्रार्थितावपि पित्राद्यैः कर्णदुर्योधनाविवेकित्वाख्यायिकातात्पर्यं ॥ २७ ॥ इ० उ० नै० भा० षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ७ ॥ आगम्येति पाण्डवानां पुर इति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ नागपुरं हास्तिनपुरं ॥ ५ ॥ पथं न्यायोपेतं हितं उभयत्र जयावहं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कुरुमुख्ययोः भी

इतिकर्णवचः श्रुत्वा कुंती दुःखात्प्रवेपंती ॥ उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकंपनं ॥ २४ ॥ एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यंति कौरवाः ॥ यथा त्वं भाषसे कर्णं दैवं तु व
लवत्तरं ॥ २५ ॥ त्वया चतुर्णां भ्रातॄणामभयं शत्रुकर्शनं ॥ दत्तं तत्प्रतिजानीहि संगरप्रतिमोचनं ॥ २६ ॥ अनामयं स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ॥ तां कर्णो
यतथेत्युक्त्वा ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ २७ ॥ इति श्रीम० उद्यो० भगवद्गीतानपर्वणि कुंती कर्णसमागमे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्य मरिंदमः ॥ पाण्डवानां यथा दत्तं कशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १ ॥ संभाष्य सुचिरं कालं मंत्रयित्वा पुनः पुनः ॥ स्वमेव
भवन्नं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ २ ॥ विस्तृज्य सर्वान्नृपतीन् विराटप्रमुखांस्तदा ॥ पाण्डवाभ्रातरः पंच भानावस्तंगते सति ॥ ३ ॥ संध्यामुपास्य ध्यायंस्तमे
वगतमानसाः ॥ आनाय्य रुष्णं दाशार्हं पुनर्मंत्रममंत्रयन् ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच त्वयानागपुरंगत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ॥ किमुक्तः पुंडरीकाक्षतन्त्रः शं
सितुमर्हसि ॥ ५ ॥ वासुदेव उवाच मयानागपुरंगत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ॥ तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच तस्मि
न्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ॥ किमुक्तवान्दृष्ट्वा केशदुर्योधनममर्षणं ॥ ७ ॥ आचार्यो वामहाभाग भारद्वाजः किमब्रवीत् ॥ पितरौ धृतराष्ट्रस्तंगांधारी वा कि
मब्रवीत् ॥ ८ ॥ पिताय वीयानस्माकं क्षत्ताधर्मविदां वरः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजं ॥ ९ ॥ किंच सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ॥ उक्तवन्तो यथा त
त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ १० ॥ उक्तवान् हि भवान्सर्ववचनं कुरुमुख्ययोः ॥ धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ॥ ११ ॥ कामलोभाभिभूतस्य मंदस्य प्राज्ञमानिनः ॥
अप्रियं हृदये मत्स्यं तन्न तिष्ठति केशव ॥ १२ ॥ तेषां वाक्यानि गोविंद श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ॥ भवान् हि नो गतिः रुष्ण
भवान्नाथो भवान् गुरुः ॥ १३ ॥ वासुदेव उवाच शृणुराजन्यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः ॥ मध्ये कुरुणां राजेंद्रसभायां तन्निबोध मे ॥ १४ ॥ मया विश्राविते
वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ॥ अथ भीष्मः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ दुर्योधननिबोधेदं कुलार्थं यद्वीमि ते ॥ तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलस्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्रयोः तेषां राज्ञां च वचनं यच्च भवानुक्तवान् वचनं मत्स्यं तत्सर्वं धार्तराष्ट्रस्य हृदये न तिष्ठतीति द्वयोः संबंधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ नाभिपद्येत नातिक्रमेत नोऽस्माकं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ कालीसत्यवती ॥ १९ ॥ प्रतीतःतुष्टः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विप्रवासितःदूरेस्थापितः रामभयात्स्वयंपलायनेनप्रजाभिस्तदीयशिविरस्यशून्यताकरणात् ॥ २४ ॥ २५ ॥
 ममतातपिताराजन्शांतनुर्लोकविश्रुतः ॥ तस्याहमेकएवासंपुत्रःपुत्रवतांवरः ॥ १७ ॥ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नाद्वितीयःस्यात्कथंमुतः ॥ एकंपुत्रमपुत्रंवैप्रवदंति
 मनीषिणः ॥ १८ ॥ नचोच्छेदंकुलंयायाद्विस्तीर्येच्चकथंयशः ॥ तस्याहमीप्सितंबुध्वाकालीमातरमावहं ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञांदुष्करांकृत्वापितुरर्थंकुलस्यच ॥ अरा
 जाचोर्ध्वरेताश्चयथासुविदितंतव ॥ प्रतीतोनिवसान्येषप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २० ॥ तस्यांजज्ञेमहाबाहुःश्रीमान्कुरुकुलोद्बहः ॥ विचित्रवीर्योधर्मात्माकनी
 यान्ममपार्थिव ॥ २१ ॥ स्वयंतेहंपितरितंस्वराज्येसन्नयवेशयं ॥ विचित्रवीर्यराजानंभृत्योभूत्वात्यधश्चरः ॥ २२ ॥ तस्याहंसदृशान्दारान्राजेंद्रसमुपाहरं ॥ जि
 त्वापार्थिवसंघातमपितेबहुशःश्रुतं ॥ २३ ॥ ततोरामेणसमरेद्वंद्वयुद्धमुपागमं ॥ सहिरामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः ॥ २४ ॥ दारेष्वप्यतिसक्तश्चयक्ष्माणंसं
 मपद्यत ॥ यदात्वरजकेराष्ट्रेनववर्षसुरेश्वरः ॥ तदाभ्यधावन्मामेवप्रजाःक्षुद्रयपीडिताः ॥ २५ ॥ प्रजाऊचुः उपक्षीणाःप्रजाःसर्वाराजाभवभवायनः ॥
 ईतोःप्रणुदभद्रंतेशांतनोःकुलवर्धन ॥ २६ ॥ पीड्यंतेतेप्रजाःसर्वाव्याधिभिर्भृशदारुणैः ॥ अल्पावशिष्टागांगेयताःपरित्रातुमर्हसि ॥ २७ ॥ व्याधीन्प्रणुदवीरत्वं
 प्रजाधर्मेणपालय ॥ त्वयिजीवतिमाराष्ट्रंविनाशमुपगच्छतु ॥ २८ ॥ भौष्मउवाच प्रजानांक्रोशतीनांवैनैवाक्षुभ्यतमेमनः ॥ प्रतिज्ञारक्षमाणस्यसह
 त्तंस्मरतस्तथा ॥ ततःपौरामहाराजमाताकालीचमेक्षुभा ॥ २९ ॥ भृत्याःपुरोहिताचार्याब्राह्मणाश्चबहुश्रुताः ॥ मामूचुर्भृशसंतप्ताभवराजेतिसंततं ॥ ३० ॥ प्रती
 परक्षितंराष्ट्रंत्वांप्राप्यविनशिप्यति ॥ सत्वमस्मद्वितार्थवैराजाभवमहामते ॥ ३१ ॥ इत्युक्तःप्रांजलिर्भूत्वादुःखितोभृशमातुरः ॥ तेभ्योन्यवेदयंतत्रप्रतिज्ञांपि
 तृगौरवात् ॥ ३२ ॥ ऊर्ध्वरेतात्पराजाचकुलस्यार्थेपुनःपुनः ॥ विशेषतस्त्वदर्थंचधुरिमामानियोजय ॥ ३३ ॥ ततोहंप्रांजलिर्भूत्वामातरंसंप्रसादयं ॥ नांवशां
 तनुनाजातःकौरवंवंशमुद्बहन् ॥ ३४ ॥ प्रतिज्ञांवितथांकुर्यामिति राजन्युनःपुनः ॥ विशेषतस्त्वदर्थंचप्रतिज्ञांकृतवानहम् ॥ ३५ ॥ अहंप्रेष्यश्वदासश्चतवाद्यसुतव
 त्सले ॥ एवंतामनुनीयाहमातरंजनमेवच ॥ ३६ ॥ अयाचंभ्रातृदारेपुतदाव्यासंमहामुनिं ॥ सहमात्रामहाराजप्रसाद्यतमृषितदा ॥ ३७ ॥ अपत्यार्थमहाराज
 प्रसादंकृतवांश्चसः ॥ त्रीन्सपुत्रानजनयत्तदाभरतसत्तम ॥ ३८ ॥ अंधःकरणहीनत्वान्नवैराजापितातव ॥ राजातुपांडुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ३९ ॥

ईतोःअनादृष्ट्यादिरूपाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठोयेभारतभावदीपेसप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मेणोक्तइति ॥ १ ॥ २ ॥ २ ॥ ज्येष्ठेधत्वादनर्हःक्षत्ता

सराजातस्यतेपुत्राःपितुर्दायाधहारिणः ॥ मातातकलहंकार्पीराज्यस्यार्धप्रदीयतां ॥ ४० ॥ मयिजीवतिराज्यं कःसंप्रशासेत्पुमानिह ॥ मावमंस्थावचोभत्यंश
ममिच्छामिवःसदा ॥ ४१ ॥ नविशंपोस्तिमेपुत्रत्वयितेपुचपार्थिव ॥ मतमेतत्पितुस्तुभ्यंगांधार्याविदुरस्यच ॥ ४२ ॥ श्रोतव्यंखलुवृद्धानांनाभिंशंकीर्वाचोम
म ॥ नाशयिष्यसिमासर्वमात्मानंपृथिवींतथा ॥ ४३ ॥ इतिश्रीम० उद्यो० भगवद्गीतानपर्वणिभगवद्वाक्येसप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥
वासुदेवउवाच भीष्मेणोक्तेततोद्रोणोदुर्योधनमभाषत ॥ मध्येनृपाणांभद्रंतेवचनंवचनक्षमः ॥ १ ॥ प्रातीपःशांतनुस्तातकुलस्यार्थेयथास्थितः ॥ यथादे
वव्रतोभीष्मःकुलस्यार्थेस्थितोभवत् ॥ २ ॥ तथापांडुर्नरपतिःसत्यसंधोजितेंद्रियः ॥ राजाकुरुणांधर्मात्मासुव्रतःसुसमाहितः ॥ ३ ॥ ज्येष्ठायराज्यमददद्भृतरा
ष्ट्रायधीमते ॥ यवीयसेतथाक्षत्रंकुरुणांवशवर्धनः ॥ ४ ॥ ततःसिंहासनेराजन्स्यापयित्वैनमच्युत ॥ वनंजगामकौरव्योभार्याभ्यांसहितोऽनृपः ॥ ५ ॥ नाचैःस्थि
त्वातुविदुरउपास्तेस्मविर्नातवत् ॥ प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रोवालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६ ॥ ततःसर्वाःप्रजास्तातधृतराष्ट्रंजनेश्वरं ॥ अन्वपद्यंतविधिवद्यथापांडुंजना
धिपं ॥ ७ ॥ विस्तृज्यधृतराष्ट्रायराज्यंसविदुरायच ॥ त्रचारपृथिवींपांडुःसर्वापरपुरंजयः ॥ ८ ॥ कोशसंवनेदानेभृत्यानांचान्ववेक्षणे ॥ भरणेचैवसर्वस्यविदुरः
सत्यसंगरः ॥ ९ ॥ संधिविग्रहसंयुक्तोराज्ञांसंवाहनक्रियाः ॥ अवैक्षतमहातेजाभीष्मःपरपुरंजयः ॥ १० ॥ सिंहासनस्थोऽनृपतिर्धृतराष्ट्रोमहाबलः ॥ अन्वास्य
मानःसततंविदुरेणमहात्मना ॥ ११ ॥ कथंतस्यकुलेजातःकुलभेदंव्यवस्यसि ॥ संभूयभ्रातृभिःसार्धंभुंक्ष्वभोगान्जनाधिप ॥ १२ ॥ ब्रवीम्यहंनकार्पण्यान्ना
र्थहेतोःकथंचन ॥ भीष्मेणदत्तमिच्छामिनत्वयाराजसत्तम ॥ १३ ॥ नाहंत्वत्तोभिकांक्षिष्येवृत्त्युपायंजनाधिप ॥ यतोभीष्मस्ततोद्रोणोयद्भीष्मस्त्वाहतंकुरु ॥
॥ १४ ॥ दीयतांपांडुपुत्रेभ्योराज्यार्धमरिकर्शन ॥ सममाचार्यकंतातनवतेपांचमेसदा ॥ १५ ॥ अश्वत्थामायथामत्यंतथाश्वेतहयोमम ॥ बहुनाकिंप्रलापेन
यतोधर्मस्ततोजयः ॥ १६ ॥ वासुदेवउवाच एवमुक्तेमहाराजद्रोणेनामिततेजसा ॥ व्याजहारततोवाक्यंविदुरःसत्यसंगरः ॥ पितुर्वदनमन्वीक्ष्यपरिवृ
त्यचधर्मवित् ॥ १७ ॥

वियोनित्वादनर्हइतिसूचयन्त्यथाज्येष्ठायददत्तथाक्षत्रेविदुरायपिन्यासभूतमददादितिभावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संवननमात्मीयताकरणं ॥ ९ ॥
संवाहनक्रियाःसंवाहनंसंप्रापणंदानोपादानादिकंताएवक्रियाः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कार्पण्याद्युद्धभयात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पितुर्भीष्मस्य ॥ १७ ॥

॥१८॥१९॥२०॥ शास्त्रं आज्ञां दुर्योधनकृतेन दुर्योधनकर्मणा ॥ २१ ॥ २२॥२३॥२४॥ वनंगच्छेति तावता त्वया त्वदनुगामिना द्रोणेन च त्वत्कोयं हीनपक्षो दुर्योधनः पाण्डवेभ्यो जयं प्राप्स्यतीत्याशयः ॥ २५॥

विदुर उवाच देवव्रतनिबोधेदं वचनं मम भाषतः ॥ प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वया यं पुनरुद्धतः ॥ १८ ॥ तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ॥ कोयं दुर्योधनो नाम कुलेस्मिन्कुलपांसनः ॥ १९ ॥ यस्य लोभाभिभूतस्य मतिः समनुवर्तसे ॥ अनार्यस्या कृतज्ञस्य लोभेन हतचेतसः ॥ २० ॥ अतिक्रामतियः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ एतेन श्यंतिकुरवो दुर्योधनकृतेन वै ॥ २१ ॥ यथा तेन प्रणश्युर्महाराज तथा कुरु ॥ मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महामते ॥ २२ ॥ चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा स्थापितवानसि ॥ प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरेत तथा ॥ २३ ॥ नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयं ॥ अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशो प्रत्युपस्थिते ॥ २४ ॥ वनंगच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥ बध्वावानि कृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिं ॥ २५ ॥ शाधीदं राज्यमद्या शुपांडवैरभिरक्षितं ॥ प्रसीद राजशार्दूलविनाशो दृश्यते महां ॥ २६ ॥ पांडवानां कुरूणां च राज्ञा ममिततेजसां ॥ विररामैव मुक्ता तु विदुरो दीनमानसः ॥ प्रध्यायमानः स तदानिः श्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २७ ॥ ततो यराज्ञः सुवलस्य पुत्री धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ॥ दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २८ ॥ ये पार्थिवाराज सभां प्रविष्टा ब्रह्मर्षयो ये च सभासदो न्ये ॥ शृण्वंतु वक्ष्यामि तवापराधं पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २९ ॥ राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोज्यं क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ॥ त्वं पापबुद्धेऽति नृशंसकर्मनराज्यं कुरूणामनया द्विहंसि ॥ ३० ॥ राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ॥ एतावति क्रम्य कथं नृपत्वं दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३१ ॥ राजा च क्षत्ता च महानुभावो भीष्मे स्थिते परवंतौ भवेतां ॥ अयं तु धर्मज्ञतया महात्मानः कामयेद्यो नृवरो न दीजः ॥ ३२ ॥ राज्यं तु पांडोरिदमप्रधृष्यंत स्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ॥ राज्यं तदेतन्निखिलं पांडवानां पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३३ ॥ यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा देवव्रतः सत्यसंधो मनीषी ॥ सर्वतदस्माभिरहत्य कार्यं राज्यं स्वधर्मन्य रिपालयद्भिः ॥ ३४ ॥ अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य ब्रूयान्नृपो यं विदुरस्तथैव ॥ कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियोज्यं धर्मपुरस्कृत्य सुदीर्घकालं ॥ ३५ ॥ न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ॥ प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा पुरस्कृतः शान्तनवेन चैव ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भग० कृष्णवाक्ये अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ ७५ ॥ वासुदेव उवाच एवमुक्ते तु गांधार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ दुर्योधनमुवाचे दं राजमध्ये जनाधिप ॥ १ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ ७५ ॥ एवमुक्त इति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अग्निजायतेप्राप्नोति जायतेलज्जते ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ त्वग्दोषीकुटी ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वृद्धः प्रतीपः

दुर्योधननिबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ॥ तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवं ॥ २ ॥ सोमः प्रजापतिः पूर्वकुरुणां वंशवर्धनः ॥ सोमाद्भूवषष्ठो यं ययातिर्नहुषा-
त्मजः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रावभूवुर्हि पंचराजर्षिसत्तमाः ॥ तेषां यदुर्महा ते जाज्येष्ठः समभवत्प्रभुः ॥ ४ ॥ पूरुर्यवीयांश्च ततो योस्माकं वंशवर्धनः ॥ शर्मिष्ठयासं प्रसूतो दु-
हित्रावृषपर्वणः ॥ ५ ॥ यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतो भवत् ॥ दौहित्रस्तातशुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः ॥ ६ ॥ यादवानां कुलकरां बलवान्वीर्यसंमतः ॥
अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमंदधीः ॥ ७ ॥ न चातिष्ठत्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ॥ अवमेने च पितरं भ्रातृश्चाप्यपराजितः ॥ ८ ॥ पृथिव्यां चतुरंतायां यदुरेवा-
भवद्बली ॥ वशेरुत्वास नृपती नयं वसन्नागसाङ्कये ॥ ९ ॥ तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः ॥ शशाप पुत्रं गांधारेराज्याच्चापिव्यरोपयत् ॥ १० ॥ ये चैनम-
न्ववर्तत भ्रातरो बलदर्पिताः ॥ शशाप तान भि क्रुद्धो ययातिस्त्वनयानय ॥ ११ ॥ यवीयां संततः पूरुपुत्रं स्ववशवर्तिनं ॥ राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२ ॥
एवं ज्येष्ठोऽप्ययोस्तिक्तो नराज्यमभिजायते ॥ यवीयां सोऽपि जायते राज्यं क्रुद्धोऽपि सेवया ॥ १३ ॥ तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ॥ प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु-
लोकेषु विश्रुतः ॥ १४ ॥ तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ॥ त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्याणशस्विनः ॥ १५ ॥ देवापिरभवच्छ्रेष्ठो वाह्मीकस्तदनंतरं ॥ तृती-
यः शांतनुस्तातवृतिमान्मे पितामहः ॥ १६ ॥ देवापि स्तुमहा ते जास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ॥ धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणरतः ॥ १७ ॥ पौरजानपदानां च सं-
मतः साधुसल्लतः ॥ सर्वेषां बालवृद्धानां देवापि र्हदयंगमः ॥ १८ ॥ वदान्यः सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ॥ वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९ ॥ वाह्मीक-
स्य प्रियो भ्राता शांतनोश्च महात्मनः ॥ सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनां ॥ २० ॥ अथ कालस्य पर्याये क्रुद्धो नृपतिः सत्तमः ॥ संभारानभिषेकार्थं कारयामा-
स शास्त्रतः ॥ २१ ॥ कारयामास सर्वाणि मंगलार्थानि वै विभुः ॥ तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ॥ २२ ॥ सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनं ॥ स तच्छु-
त्वा तु नृपतिरभिषेकं निवारणं ॥ अश्रुकंठो भवद्राजा पर्यशो च तचात्मजं ॥ २३ ॥ एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सो भवत् ॥ प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदू-
षितः ॥ २४ ॥ हीनां गंपृथिवीपालं नाभिनंदंति देवताः ॥ इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन् द्विजर्षभाः ॥ २५ ॥ ततः प्रव्यथितां गोसौपुत्रशोकसमन्वितः ॥ निवारितं
नृपं दृष्ट्वा देवापि संश्रितो वनं ॥ २६ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ आत्मजं देवापि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

राज्यं त्यक्त्वा मातुलकुलं समाश्रित इति संबंधः ॥ २७ ॥ अकारयत् अकरोत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आसमंतात् अनुकंपी दयावान् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति उद्योगपर्वे
लंकंठीये भारतभावदीपे एकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ७ ॥ एवमुक्ते इति ॥ १ ॥ २ ॥ पुप्योद्येति पुप्यनक्षत्रं द्विअश्विन्याः पौर्णमास्या उपरि अष्टम्या भवति पूर्वमपि सप्तमा द्वि

बाह्मीको मातुलकुलं त्यक्त्वा राज्यां समाश्रितः ॥ पितृभ्रातृन्परित्यज्य प्राप्तवान्परमार्थमन् ॥ २७ ॥ बाह्मीकेन त्वनुज्ञातः शांतनुर्लोकविश्रुतः ॥ पितर्युपरते राजनरा
जाराज्यमकारयत् ॥ २८ ॥ तथैवाहं मतिमता परिचिंत्य हपांडुना ॥ ज्येष्ठः प्रभंशितो राज्याद्धीनांग इति भारत ॥ २९ ॥ पांडुस्तुराज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नपः ॥
विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिंदम ॥ ३० ॥ मय्यभा गिनिराज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वहर्तुमिच्छसि ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरो रा
जपुत्रो महात्मान्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ॥ सकौरवस्यास्य कुलस्य भर्ता प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३२ ॥ ससत्यसंधः स तथाऽप्रमत्तः शास्त्रे स्थितां बंधुजनं
स्य साधुः ॥ प्रियः प्रजानां सुहृदनुकंपी जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३३ ॥ क्षमाति तिक्षा दमार्जवं च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ॥ भूतानुकंपा त्वनुशासनं च
युधिष्ठिरराजगुणाः समस्ताः ॥ ३४ ॥ अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तोलुब्धः सदा बंधुपुपापबुद्धिः ॥ क्रमागतं राज्यमिदं परे पाहर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनीत ॥ ३५ ॥ प्रयच्छ
राज्यार्थमपेतमोहः सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ॥ ततो वशे पंतवर्जा वितस्य सहानुजस्यैव भवेन्नरेंद्र ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि धृ
तराष्ट्रवाक्यकथने एकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ७ ॥ वासुदेव उवाच ॥ एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ गांधार्या धृतराष्ट्रे
ण न वै मंदो न्वबुध्यत ॥ १ ॥ अवधूयोत्थितो मंदः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ अन्वद्रवंतं तं पश्चाद्राजानस्य कर्तुं जीविताः ॥ २ ॥ आज्ञापय च राज्ञस्तान्पार्थिवान् पृचेतसः ॥
प्रयाध्वैव कुरुक्षेत्रं पुप्योद्येति पुनः पुनः ॥ ३ ॥ ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ॥ भीष्मसेनापतिरुत्वासंहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४ ॥ अक्षौहिण्यो दशैका
च कौरवाणां समागताः ॥ तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ॥ ५ ॥ यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशांपते ॥ उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ॥ ६ ॥
गांधार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ॥ एतत्ते कथितं राजन्यदृत्तं कुरुसंसदि ॥ ७ ॥ साम्यमादौ प्रयुक्तं मे राजन्सौ भ्रात्रमिच्छता ॥ अभेदायास्येवं शस्य प्रजानां
च विवृदये ॥ ८ ॥ पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा सामन गृह्यते ॥ कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितं ॥ ९ ॥

वसादूर्ध्वमवास्या भविष्यति संपादं योजयेत्तस्यामित्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ साम्यं सामोभावः सामेति यावत् ॥ ८ ॥ पुनर्भेदश्च कर्णेन सहोपसंवादेन ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पंचयाममात्रस्वीकारेण कृत्स्नराज्यसमर्पणरूपं दानमपि प्रयुक्तं ॥ १७ ॥ दंडं एवोपायो नान्य इत्याह दंडमिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति उ० नै०

यदा तत्राद्रियते वाक्यं सामपूर्वसु यो धनः ॥ तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः ॥ १० ॥ अद्रुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ॥ अमानुषाणि कर्माणि द
र्शितानि मया विभो ॥ ११ ॥ निर्भर्त्सयित्वा राज्ञस्तान् स्तृणीकृत्य सुयोधनं ॥ राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ द्यूततो धार्तराष्ट्राणां निंदां कृत्वा तथा पु
नः ॥ भेदयित्वा नृपान्सर्वान् वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥ १३ ॥ पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवं ॥ अभेदात् कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १४ ॥ तेशूरा द्यूत
राष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ॥ तिष्ठेयुः पांडवाः सर्वे हित्वा मानमथ श्वराः ॥ १५ ॥ प्रयच्छंतु च ते राज्यमनीशास्ते भवंतु च ॥ यथा हरा जागां गेयो विदुरश्च हितं तव ॥
॥ १६ ॥ सर्वे भवतु ते राज्यं पंचग्रामान्विसर्जय ॥ अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ १७ ॥ एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मानैव भागं व्यमुंचत ॥ दंडं चतुर्थं पश्यामि ते पु
पापेषु नम्यथा ॥ १८ ॥ निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ॥ एतत्ते कथितं राजन्यदृष्टं कुरुसंसदि ॥ १९ ॥ न ते राज्यं प्रयच्छंति विनाशुद्धेन पांडवं ॥ वि
नाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुवाक्ये पंचाशदधिकं शततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ समाप्तं
च भगवद्गीतानुवाक्ये ॥ ५३ ॥ अथ सैन्यनिर्याणपर्व वैशंपायन उवाच जनार्दन वचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ भ्रातृनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य
ह ॥ १ ॥ श्रुतं भवद्भिर्यदृष्टं सभायां कुरुसंसदि ॥ केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितं ॥ २ ॥ तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ॥ अक्षौहिण्यश्च सप्तैताः
समेता विजयाय वै ॥ ३ ॥ तासां ये पतयः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत ॥ द्रुपदश्च विराटश्च दृष्टद्युम्नश्च शिखंडिनौ ॥ ४ ॥ सात्यकिश्चैकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवा
न् ॥ एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुजजः ॥ ५ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ह्रीमंतो नीतिमंतश्च सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ६ ॥ इष्वस्तु कुशलाः सर्वे तथा
सर्वास्त्रयोधिनः ॥ समाना मपि योनेता सेनानां प्रविभागवित् ॥ ७ ॥ यः सहेतरणे भीष्मं शरार्चिः पावकोपमं ॥ तं तावत्सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनंदन ॥ स्वमतं पुरुष
व्याघ्रकोनः सेनापतिः क्षमः ॥ ८ ॥ सहदेव उवाच संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ॥ यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुज्महे ॥ ९ ॥ मत्स्यो विराटो व
लवान् कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ॥ प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारद ॥ न कुलो नंतरं तस्मां
दिदं वचनमाददे ॥ ११ ॥

भा० पंचाशदधिकं शततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ ५३ ॥ जनार्दनेति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ संयुक्तः संबंधी ॥ ९॥ १०॥ ११॥

कुलेनवंसेन अभिजनेनस्यजनसमूहेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अंगिरसोद्रोणस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वयसाशास्त्रतोषैर्यात्कुलेनाभिजनेनच ॥ श्रीमान्वलान्वितःश्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२ ॥ वेदचाम्भरद्वाजादुर्यर्षःसत्यसंगरः ॥ योनित्यंस्पर्धतेद्रोणं
भीष्मचैवमहाबलं ॥ १३ ॥ श्लाघ्यःपार्थिववंशस्यप्रमुखेवाहिनीपतिः ॥ पुत्रपौत्रैःपरिवृतःशतशाखइवद्रुमः ॥ १४ ॥ यस्ततापतपोघोरंसदारःपृथिवीपतिः ॥
रोषाद्रोणविनाशायवीरःसमितिशोभनः ॥ १५ ॥ पितेवास्मान्समाधत्तेयःसदापार्थिववर्षभः ॥ श्वशुरोद्गुपदोस्माकंसेनाग्रं सप्रकर्षतु ॥ १६ ॥ सद्रोणभीष्मा
वायातौसहेदितिमतिर्मम ॥ सहिदिव्यास्त्रविद्राजासखाचांगिरसोवृषः ॥ १७ ॥ माद्रीसुताभ्यामुक्तेतुस्वमतेकुरुनंदनः ॥ वासविर्वासवसमःसव्यसाच्यव्रवीह
चः ॥ १८ ॥ योयंतपःप्रभावेनक्रपिसंतोषणेनच ॥ दिव्यःपुरुषउत्पन्नोज्ज्वालावर्णोमहाभुजः ॥ १९ ॥ धनुष्मान्कवचीखड्गीरथमारुत्यदंशितः ॥ दिव्यैर्हयवरैर्युं
क्तमग्निकुंडात्समुत्थितः ॥ २० ॥ गर्जन्निवमहामेघोरथघोषेणवीर्यवान् ॥ सिंहसंहननोवीरःसिंहतुल्यपराक्रमः ॥ २१ ॥ सिंहोरस्कःसिंहभुजःसिंहवक्षामहाव
लः ॥ सिंहप्रगर्जनोवीरःसिंहस्कंधोमहाद्युतिः ॥ २२ ॥ सुभ्रूःसुदंष्ट्रःसुहनुःसुबाहुःसुमुखोऽरुशः ॥ सुजत्रुःसुविशालाक्षःसुपादःसुप्रतिष्ठितः ॥ २३ ॥ अभेद्यः
सर्वशस्त्राणांप्रभिन्नइववारणः ॥ जज्ञेद्रोणविनाशायसत्यवादोजितेंद्रियः ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नमहंमन्येसहेद्रीप्सस्यसायकान् ॥ वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्ता
स्यानुरगानिव ॥ २५ ॥ यमदूतसमान्वेगेनिपातेपावकोपमान् ॥ रामेणार्जोविपहितान्वज्रनिष्पेपदारुणान् ॥ २६ ॥ पुरुषंतनपश्यामियःसहेतमहाव्रतं ॥ धृ
ष्टद्युम्नमृतेराजन्नितिमेधीयतेमतिः ॥ २७ ॥ क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधीमतःसेनापतिर्मम ॥ अभेद्यकवचःश्रीमान्मातंगइवयूथपः ॥ २८ ॥ भीमसेनउवाच वधा
र्थयःसमुत्पन्नःशिखंडीद्रुपदात्मजः ॥ वदंतिसिद्धाराजेंद्रक्रपयश्चसमागताः ॥ २९ ॥ यस्यसंग्राममध्येतुदिव्यमखंप्रकुर्वतः ॥ रूपंद्रक्ष्यतिपुरुषारामस्येवमहा
त्मनः ॥ ३० ॥ नतंयुद्धेप्रपश्यामियोभिधात्तुशिखंडिनं ॥ शस्त्रेणसमरेराजन्सन्नद्धंस्यंदनेस्थितं ॥ ३१ ॥ द्वैरथेसमरेनान्योभीष्मंहन्यान्महाव्रतं ॥ शिखंडिनमृ
तेवीरंसमेसेनापतिर्मतः ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिरउवाच सर्वस्यजगंतस्तातसारासारंबलावलं ॥ सर्वजानातिधर्मात्मातमेपांचकेशवः ॥ ३३ ॥ यमाहकृष्णो
दाशार्हःसोस्तुसेनापतिर्मम ॥ कृतास्त्राप्यकृतास्त्रोवाटद्वोवायदिवायुवा ॥ ३४ ॥ एपनोविजयेमूलमेषतातविपर्यये ॥ अत्रप्राणाश्वराज्यंचभावाभावौसुखा
सुखे ॥ ३५ ॥ एषधाताविधाताचसिद्धिरत्रप्रतिष्ठिता ॥ यमाहकृष्णोदाशर्हःसोस्तुनोवाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ शस्त्राणामधिवासनं गंधाद्यैः पूजनं कौतुकं रक्षाबंधनं मंगलं स्वस्तिवाचनं ॥ ३८ ॥ धनं जयमवेक्ष्येत्यनेनार्जुनाभिमतो वृष्टद्युम्नः सेनापतिरिति स्वाशयं प्रदर्शयत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशासमभिवर्तते ॥ ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनः ॥ ३७ ॥ रात्रेः शेषे व्यतिक्रान्तिं प्रयास्यामोरणाजिरं ॥ अधिवासितशस्त्रांश्च कृतकौतुकमंगलाः ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ॥ अब्रवीत्पुंडरीकाक्षो धनं जयमवेक्ष्य ह ॥ ३९ ॥ ममाप्येते महासुजभवद्विर्य उदात्तताः ॥ नेतारस्तव सेनायामता विक्रान्तयोधिनः ॥ ४० ॥ सर्व एव समर्याहितवशत्रुं प्रवाधितुं ॥ इंद्रस्यापि भयं त्येते जनये युर्महाहवे ॥ ४१ ॥ किंपुनर्धातं राष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसां ॥ मयापि हि महाबाहो त्वत्स्वियार्थं महाहवे ॥ ४२ ॥ कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ॥ धर्मस्य गतमानृण्यं न स्मवाच्याविवक्षतां ॥ ४३ ॥ कृतास्त्रं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ धार्तराष्ट्रो बलस्य च पश्यत्यात्मानमातुरः ॥ ४४ ॥ युज्यतां वाहिनीसाधुवधसाध्या हि मेमताः ॥ न धार्तराष्ट्राः शक्यं तिस्थातुं दृष्ट्वा धनं जयं ॥ ४५ ॥ भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ चापियमोपमौ ॥ युयुधानद्वितीयं च वृष्टद्युम्नममर्षणं ॥ ४६ ॥ अभिमन्युं द्रौपदेयान् विराट्द्रुपदावपि ॥ अक्षौहिणीप्रतींश्चान्यान्नेरेंद्रान् भीमविक्रमान् ॥ ४७ ॥ सारवद्वलमस्माकं दुष्प्रधर्षदुरासदं ॥ धार्तराष्ट्रबलं संख्येह निप्यति न संशयः ॥ ४८ ॥ वृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिंदम ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्राहृष्यन्नरोत्तमाः ॥ ४९ ॥ तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ योगइत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावतां ॥ ५० ॥ हयवारणशब्दाश्च नेमिघोषाश्च सर्वतः ॥ शंखदुंदुभिघोषाश्च तुमुलाः सर्वतो भवन् ॥ ५१ ॥ तदुग्रं सागरनिभं क्षुब्धं बलसमागमं ॥ रथपत्तिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलं ॥ ५२ ॥ धावतामाङ्गयानानां तनुत्राणि च बध्नतां ॥ प्रयास्यतां पाण्डवानां स सैन्यानां समंततः ॥ ५३ ॥ गंगेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ॥ ५४ ॥ सौभद्रो द्रौपदेयाश्च वृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ प्रभद्रकाश्च पंचाला भीमसेनमुखा ययुः ॥ ५५ ॥ ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ॥ दृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ५६ ॥ प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ॥ तेषां मध्ये ययौ राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५७ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अस्माकं बलं कर्तुं धार्तराष्ट्रबलं कर्म ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ योगो युद्धाय सज्जीभवनं द्रव्योपायसन्नहनेष्वपि योग इति विश्वः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

शकटाअनांसि आपणोब्रणिग्वीथ्युपलक्षितविक्रेयद्रव्यं वेशोवेश्याजनाश्रयः ऋगृहाणि यानयुग्ययानेषुयुग्ययुगमर्हतीतिरथादि शकटमुपस्कंरादिभारवहंयुग्यं इदंतुकेवलंप्रयाणार्हंयुग्यं युग्यंचपत्रेइ
तिनिपातनात् कोशंधनचयं यंत्रायुधंगोलकप्रक्षेपणंजालइत्युच्यतेलोके चिकित्सकाःशस्त्रवैद्याः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ मूलप्रतीकारंधनदाररक्षां गुल्मैःस्थावरैःप्राकाररूपैःजंगमैःपरितःस्थानेस्थानेशूरसंचैः स्कं

शकटापणवेशाश्रयानयुग्यंचसर्वशः ॥ कोशंयंत्रायुधंचैवयेचवैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ५८ ॥ फल्गुयच्चवलंकिंचिद्यच्चापिकृशदुर्बलं ॥ तत्संगृह्यययौराजायेचा
पिपरिचारकाः ॥ ५९ ॥ उपप्लव्येतुपांचालीद्रौपदीसत्यवादिनी ॥ सहस्रीभिर्निवृत्तेदासोदाससमावृता ॥ ६० ॥ कृत्वामूलप्रतीकारंगुल्मैःस्थावरजंगमैः ॥
स्कंधावारेणमहताप्रययुःपांडुनंदनाः ॥ ६१ ॥ ददतोगांहिरण्यंचब्राह्मणैरभिसंवृताः ॥ स्तूयमानाययूराजनूरयैर्मणिविभूषितैः ॥ ६२ ॥ केकयाधृष्टकेतुश्वपु
त्रःकाश्यस्यचाभिभुः ॥ श्रेणिमान्वसुदानश्चशिखंडीचापराजितः ॥ ६३ ॥ लृष्टास्तुष्टाःकवचिनःसशस्त्राःसमलंकृताः ॥ राजानमन्वयुःसर्वपरिवार्ययुधिष्ठिरं ॥
॥ ६४ ॥ जघनार्धेविराटश्चयाज्ञसेनिश्चसौमकिः ॥ सुधर्माकुंतिभोजश्चधृष्टद्युम्नस्यचात्मजाः ॥ ६५ ॥ रथायुतानिचत्वारिहयाःपंचगुणास्तथा ॥ पत्तिसैन्यंदश
गुणंगजानामयुतानिपट् ॥ ६६ ॥ अनाधृष्टिश्चेकितानोधृष्टकेतुश्चसात्यकिः ॥ परिवार्यययुःसर्वेवासुदेवधनंजयौ ॥ ६७ ॥ आसाद्यतुकुरुक्षेत्रंव्यूढानीकाःप्र
हारिणः ॥ पांडवाःसमदृश्यंतनर्दतोदृषभाइव ॥ ६८ ॥ तेवगात्थकुरुक्षेत्रंशंखान्दध्मुररिंदमाः ॥ तथैवदध्मतुःशंखंवासुदेवधनंजयौ ॥ ६९ ॥ पांचजंन्यस्य
निर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ निशम्यसर्वसैन्यानिसमदृश्यंतसर्वशः ॥ ७० ॥ शंखदुंदुभिसंहृष्टःसिंहनादस्तरस्विनां ॥ पृथिवींचांतरिक्षंचसागरांश्चान्वना
दयत् ॥ ७१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्यो०सैन्यनिर्याणपर्वणिकुरुक्षेत्रप्रवेशेएकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच
ततोदेशेसमेस्त्रिगधेप्रभूतयवसंधने ॥ निवेशयामासतदासेनाराजायुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ परिहृत्यश्मशानानिदेवतायतनानिच ॥ आश्रमांश्चमहर्षीणांतीर्थान्या
यतनानिच ॥ २ ॥ मधुरानूपरेदेशेशुचौपुण्येमहामतिः ॥ निवेशंकारयामासकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ ततश्चपुनरुत्थायसुखीविश्रांतवाहनः ॥ प्रययौपृथि
वीपालैर्वृतःशतसहस्रशः ॥ ४ ॥ विद्राव्यशतशोगुल्मान्धार्तराष्ट्रस्यसैनिकान् ॥ पर्यक्रामत्समंताच्चपार्थेनसहकेशवः ॥ ५ ॥

धावारेणसैन्येन ॥ ६१ ॥ गांजूमिधेनुंवा ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ जघनार्द्धेपश्चिमाद्धे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ समदृश्यंतरोमांचितानि ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभार
तमावदीपेएकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ मधुरेमनोहरे ॥ ३ ॥ ४ ॥ गुल्मान्सैनिकसंघान् ॥ ५ ॥

॥६॥ सूपतीर्याशोभनोपकंठां ॥ ७॥ ८॥ तद्विधानिशिविराणि ॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ कंटकसन्नाहाः येषांस्पर्शमात्रादपि गजांतराणां कंटकवेधो भवति तादृशाः सन्नाहाः कवचाणि कंटकैः कव
 शिविरं मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ सात्यकिश्चरथोदारो युयुधानश्च वीर्यवान् ॥ ६॥ आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीं ॥ सूपतीर्यां शुचिं जलांशकैरा
 पंकवर्जितां ॥ ७॥ खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत ॥ गुप्त्यर्थं मपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ८॥ विधिर्यः शिविरं स्यासीत्यां डवानां महात्मनां ॥ तद्वि
 धानि नैरं द्राणां कारयामास केशवः ॥ ९॥ प्रभृततरकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च ॥ भक्ष्यभोज्यान् प्रपानानि शतशोथ सहस्रशः ॥ १०॥ शिविराणि महार्हाणि राज्ञां
 तत्र पृथक् पृथक् ॥ विमानानीव राजेन्द्रनिविष्टानि महीतले ॥ ११॥ तत्रासन् शिल्पिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः ॥ सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याः शास्त्रविशारदाः ॥
 १२॥ ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिणोः ॥ ससर्जरसपांसूनां राशयः पर्वतोपमाः ॥ १३॥ बहूदकं सुयवसंतुपांगारसमन्वितं ॥ शिविरे शिविरे राजासंच
 कार युधिष्ठिरः ॥ १४॥ महायंत्राणि नाराचास्तोमराणि परश्वधाः ॥ धनूपिकवचादीनि कृष्टयस्तूणसंयुताः ॥ १५॥ गजाः कंटकसन्नाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः ॥
 दृश्यंते तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ १६॥ निविष्टान्यां डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ॥ अभिससुर्यथा देशं सवलाः सहवाहनाः ॥ १७॥ चरितब्रह्मच
 र्यास्ते सोमपाभूरिदक्षिणाः ॥ जयाय पांडुपुत्राणां समाजमुर्महीक्षितः ॥ १८॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि शिविरादिनिर्माणे द्विपंचा
 शदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२॥ ॥ १९॥ जनमेजय उवाच युधिष्ठिरं महानीकमुपायांतं युयुत्सया ॥ सन्निविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितं ॥ १॥
 विराटद्रुपदाभ्यां च सपुत्राभ्यां समन्वितं ॥ केकयैर्दृष्टिभिश्चैव पार्थिवैः शतशो दृतं ॥ २॥ महेंद्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः ॥ श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्र
 त्यपद्यत ॥ ३॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते ॥ संभ्रमेतुमुले तस्मिन् यदासील्लुरुजांगले ॥ ४॥ व्यथयेयुरिमे देवान् संद्रानपि समागमे ॥ पांडवा वासुदे
 वश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५॥ धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः शिखंडी च महारथः ॥ युधामन्युश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरामदः ॥ ६॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ॥
 कुरूणां पांडवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितं ॥ ७॥ वैशंपायन उवाच प्रतियाते तु दाशार्हं राजा दुर्योधनस्तदा ॥ कर्णदुःशासनं चैव शकुनिं चाब्रवीद्विदं ॥ ८॥
 अरुते नैव कार्येण गंतः पार्थान् धोक्षजः ॥ स एनान्मन्युना विष्टो ध्रुवं धक्ष्यत्यसंशयं ॥ ९॥

चेः सन्नहनं येषां मिति प्रांचः ॥ १६॥ अभिससुरभ्याजग्मुः ॥ १७॥ १८॥ इति उ० नै० भा० द्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२॥ ॥ १९॥ युधिष्ठिरमिति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥

म.भा.टी.

॥१४५॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आसन्नजलाःकोष्ठाःकक्ष्यायेषुतानि तथा अच्छेद्यःशत्रुभिरनिर्वार्यआहारआहरणंवस्तूनांमार्गाश्चयेषुतानिअच्छेद्याहारमार्गाणि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इष्टोहिवासुदेवस्यपांडवैर्ममविग्रहः ॥ भीमसेनार्जुनौचैवदाशार्हस्यमतेस्थितौ ॥ १० ॥ अजातशत्रुरत्यर्थंभीमसेनवशानुगः ॥ निरुतश्चमयापूर्वसहसर्वैःस.
होदरैः ॥ ११ ॥ विराटद्रुपदौचैवकृतवैरौमयासह ॥ तौचसेनाप्रणेतारौवासुदेववशानुगौ ॥ १२ ॥ भविताविग्रहःसोयंतुमुलोलोमहर्षणः ॥ तस्मात्सांग्रामिकंस
र्वकारयध्वमतंद्रिताः ॥ १३ ॥ शिविराणिकुरुक्षेत्रेक्रियंतांवसुधाधिपाः ॥ स्वपर्याप्तावकाशानिदुरादेयानिशत्रुभिः ॥ १४ ॥ आसन्नजलकोष्ठानिशतशोथस
हस्रशः ॥ अच्छेद्याहारमार्गाणिवंधोच्छ्रयचितानिच ॥ १५ ॥ विविधायुधपूर्णानिपताकाध्वजवंतिच ॥ समाश्रुतेपांपंथानःक्रियंतांनगराद्वहिः ॥ १६ ॥ प्रया
णंघुष्यतामद्यश्वोभूतइतिमाचिरं ॥ तेतथेतिप्रतिज्ञायश्वोभूतेचक्रिरेतथा ॥ १७ ॥ लष्टरूपामहात्मानोनिवासायमहीक्षितां ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वतच्छ्रुत्वाराज
शासनं ॥ १८ ॥ आसनेभ्योमहार्हेभ्यउदतिष्ठन्नमर्षिताः ॥ बाहून्परिघसंकाशान्संस्पृशंतःशनैःशनैः ॥ १९ ॥ कांचनांगददीपांश्चचंदनागुरुभूपितान् ॥ उ
ष्णीषाणिनियच्छंतःपुंडरीकनिभैःकरैः ॥ अंतरीयोत्तरीयाणिभूषणानिचसर्वशः ॥ २० ॥ तेरथानूरथिनःश्रेष्ठाहयांश्चहयकोविदाः ॥ सज्जयंतिस्मनागांश्च
नागशिखास्वनुष्ठिताः ॥ २१ ॥ अथवर्माणिचित्राणिकांचनानिवहूनिच ॥ विविधानिचशस्त्राणिचक्रुःसर्वाणिसर्वशः ॥ २२ ॥ पदातयश्चपुरुषाःशस्त्राणि
विविधानिच ॥ उपाजहुःशरीरेषुहेमचित्राण्यनेकशः ॥ २३ ॥ तदुत्सवइवोदग्रंसंप्रलृष्टनरावृतं ॥ नगरंधार्तराष्ट्रस्यभारतासीत्समाकुलं ॥ २४ ॥ जनौघसल्लि
लावर्तोरथनागाश्चमीनवान् ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषःकोशसंचयरत्नवान् ॥ २५ ॥ चित्राभरणवर्मोर्मिःशस्त्रनिर्मलफेनवान् ॥ प्रासादमालाद्रिवतोरथ्यापणम
हाह्वदः ॥ २६ ॥ योधचंद्रोदयोद्भूतःकुरुराजमहार्णवः ॥ व्यदृश्यततदारार्जश्चंद्रोदयइवोदधिः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिदु
र्योधनसैन्यसज्जकरणेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच वासुदेवस्यतद्वाक्यमनुस्मृत्ययुधिष्ठिरः ॥ पुनःप्रच्छ
वार्णोयंकथंमंदोब्रवीदिदं ॥ १ ॥ अस्मिन्नभ्यागतेकालेकिंचनःक्षममच्युत ॥ कथंचवर्तमानावैस्वधर्मान्नच्यवेमहि ॥ २ ॥ दुर्योधनस्यकर्णस्यशकुनेःसौवल
स्यच ॥ वासुदेवमतज्ञोसिममसभ्रातृकस्यच ॥ ३ ॥

॥ १९ ॥ अंतरीयंपरिधानीयंउत्तरीयंप्रावरणवस्त्रं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ उपाजहुःपरिधानंकृतवंतः ॥ २३ ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतिउद्योगपर्वनैलकंठीयेभारतमावदीपेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ वासुदेवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

उद्योगपर्व

५

॥१४५॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ युक्तं सम्यक् ॥ १३ ॥ न कल्याणं अकल्याणं पापं अकल्याणं च त्वदीयेष्वविद्यमानं सर्वतस्मिन् दुर्योधने प्रतिष्ठितं ॥ १४ ॥ परित्यागेन राज्यस्यो
पेक्षया ॥ १५ ॥ १६ ॥ योगं युद्धोद्योगं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ यदर्थं यन्निरुत्त्यर्थं अनर्थः कुलक्षयः प्रयत्नतो बलात् ॥ २० ॥ तस्मिन्निति तस्मिन्नर्थे निमित्ते सति यत्नस्तत्परिहारार्थ उपायः सद्यः शत्रुव
विदुरस्यापित द्वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ॥ कुंत्याश्च विपुलप्रज्ञप्रज्ञाकारुर्येन ते श्रुता ॥ ४ ॥ सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ॥ क्षमं यन्नो महं ब्रूयाहोतद्व
वीत्यविचारयम् ५ ॥ श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थं सहितं वचः ॥ मेघदुंदुभिनिर्घोषः कृष्णो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ कृष्ण उवाच ॥ उक्तवानस्मिं द्वाक्यं धर्मा
र्थं सहितं हितं ॥ न तु तन्निरुतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतिष्ठिता ॥ ७ ॥ न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ॥ मम वा भाषितं किंचित्सर्वमेवातिवर्तते ॥ ८ ॥ नैष काम
यते धर्मं नैष कामयते यशः ॥ जितं समन्यते सर्वदुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९ ॥ बंधमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ॥ न च तं लब्धवान् कामं दुरात्मा पापनिश्चयः
॥ १० ॥ न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राह तुर्वचः ॥ सर्वतमनुवर्तते कृते विदुरमच्युत ॥ ११ ॥ शकुनिः सौबलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ॥ त्वय्युक्तान्यभाषत मू
ढामूढममर्षणं ॥ १२ ॥ किंच तेन मयोक्तेन यान्यभाषत कौरवः ॥ संक्षेपेण दुरात्मा सौनयुक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३ ॥ पार्थिवे पुन सर्वे पुण्ड्रमेतव सैनिकाः ॥ यत्पापं य
न्न कल्याणं सर्वतस्मिन् प्रतिष्ठितं ॥ १४ ॥ न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हि चिन्तितं ॥ कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनंतरं ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रु
त्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितं ॥ अब्रुवन्तो मुखं राज्ञः समुदैक्षन्त भारत ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमभिलक्ष्य महीक्षितां ॥ योगमाज्ञापयामास भीमार्जु
नयमैः सह ॥ १७ ॥ ततः किल किलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह ॥ आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८ ॥ अवध्यानां वधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ निः
श्वसन् भीमसेनं च विजयं च दमब्रवीत् ॥ १९ ॥ यदर्थं वनवासश्च प्राप्तुं दुःखं च यन्मया ॥ सोऽयमस्मानुपैत्येव परोनर्थः प्रयत्नतः ॥ २० ॥ तस्मिन् यत्नः कृतोऽस्मां
भिः स नो हीनः प्रयत्नतः ॥ अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१ ॥ कथं त्यवध्यैः संग्रामः कार्यः सह भविष्यति ॥ कथं हत्वा गुरुन् वृद्धान् विजयो नो भविष्य
ति ॥ २२ ॥ तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परंतपः ॥ यदुक्तं वारुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३ ॥ उक्तवान् देवकीपुत्रः कुंत्याश्च विदुरस्य च ॥ वचनं तत्त्वया
राजन्निखिलेनावधारितं ॥ २४ ॥

धर्मपो भीमस्य द्यूतकाले संमतः स नोऽस्माकं अस्माभिः क्षमां कुर्वद्भिः प्रयत्नतो बलाद्धीनो व्यर्थः कृतः अकृते तु अकृतेऽपि प्रयत्ने युद्धार्थमुद्योगे तथा
पि अस्मान्कलिः उपावृत्त आगतः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

तौकुंतीविदुरौ अधर्ममितिच्छेदः अयुध्यतस्तवनिवर्तितुमपिनयुक्तं ॥२५॥ २६॥ २७॥ इतिउद्योगपर्वनेलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५४॥ ॥२॥ व्युष्टायांव्यतीता
यां ॥ १ ॥ सारंगपुरोगामि मध्यमं मध्यमं फलगुपाश्चात्यं ॥ २ ॥ सानुकर्पाइत्यादीनिनामानि विभृषिताइत्यंतानिचित्रानीकानांविशेषणानि अनुकर्षः युद्धविमर्देयस्यकस्यचिद्रथावयवस्यनटस्यप्रतिसमा
धानार्थयद्रथस्याधोदास्वभ्यतेनतः अनुकर्षोऽर्थाधःस्थदास्वोतिमेदिनी तूर्णगिरथवाद्योवाणकोशः महान्निपंगइतियावत् वरुथोरथगुभिव्याघ्रादिचर्ममयी तोमराः हस्तक्षेप्याः सशल्यादंडाः उपामंगाः हय
गजवाद्यास्तूणाः निपंगः पत्तिवाद्यः सएव शक्तिर्लोहदंडः क्रष्टिर्गुस्तरः काष्ठदंडः ॥ ३ ॥ शरासनतोमराः धनुः प्रक्षेप्यास्तोमराः स्थूलवाणाः पाशाः सर्पापागनम्यगलेप्रक्षेपार्थं परिच्छेदास्तारणादीनि परि
स्तरा इतिपाठस्तारणमेव ॥ ४ ॥ कचग्रहविक्षेपः कचपुगृहः त्यायेनशत्रुर्विक्षिप्यतेतादृशः कलविक्रमहतुल्यश्चिक्कणद्रव्याजितायोदंडविशेषः करग्रहेतिपाठेअंकुशविशेषः तैलादयः प्रतमाः शत्रूणामुपरिक्षि

नचतौवश्यतोऽधर्ममितिमेनैपिकीमतिः ॥ नापियुक्तंचकौतेयनिवर्तितुमयुध्यतः ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वावासुदेवोपिसव्यमाचिवचस्तदा ॥ स्मयमानोब्रवीद्वाक्यं
पार्थमेवमितिब्रुवन् ॥ २६ ॥ ततस्तेधृतसंकल्पायुद्धायसहसैनिकाः ॥ पांडवेयामहाराजतारान्निमुखमावमन् ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्य
निर्याणपर्वणियुधिष्ठिरार्जुनसंवादेचतुःपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५४॥ ॥२॥ वैशंपायनउवाच व्युष्टायांवैरजन्यांहिराजद्रुर्योधनस्त
तः ॥ व्यभजत्तान्यनोकानिदशचैकंचभारत ॥ १ ॥ नरहस्तिरथाश्वानांसारंगमध्यंचफलगुच ॥ सर्वेष्वेतेष्वर्थाकेषुसंदिदेशनराधिपः ॥ २ ॥ सानुकर्पाः सतूणीराः
सवरुथाः सतोमराः ॥ सोपासंगाः सशर्त्तकाः सनिपंगाः सहर्षयः ॥ ३ ॥ सध्वजाः सपताकाश्चमगरासनतोमराः ॥ रज्जुभिश्चविचित्राभिः सपाशाः सपरिच्छ
दाः ॥ ४ ॥ सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ॥ साशीविषघटाः सर्वेसमर्जरमपांसवः ॥ ५ ॥ सघटफलकाः सर्वेसायोगुडजलोपलाः ॥ सशालभिदिपालाश्च
समधूच्छिष्टमुद्राः ॥ ६ ॥ सकांडदंडकाः सर्वेससीरविषतोमराः ॥ सशूर्पपिटकाः सर्वेमदात्रांकुशतोमराः ॥ ७ ॥

प्यते साशीविषघटाः संसर्पाः कुंभाः सर्जरसोरालद्रव्यमध्युद्दीपकं ॥ ५ ॥ सघटानिफलकानि शस्त्राणांणियेषांतेसघटफलकाः घटामहितंचर्मैत्यन्ये अयांसिखद्वपदिशच्छुरिकादीनि गुडजलंतमं उपलायंचक्षे
प्यागोलाः शालतेकथ्यते शब्दं करोतीति शालः सचासौभिदिपालो गोफलकः सशूलेनिगोडपाठः मधूच्छिष्टमयनंतदपिद्वीकृत्यगुडजलवत्क्षेप्यं मुद्गरः मुशलतुल्योदंडः ॥ ६ ॥ कांडवाणफलकंतुधुक्तोदंडः कां
डदंडः कंटकदंडइतियावत् दंडकंटकइतिपाठेसएवार्थः सीरलंगलं विषंप्रसिद्धं तेनयुक्तास्तोमराविषतोमराः शूर्पाणितमगुडादिप्रक्षेपार्थानिपिटकास्तदाश्रयामंजूपाः अम्वरोधनाथोवा दात्रंपस्थुप्रभृति
अंकुशतोमराः बदरीकंटकतुल्यलोहकंटकोपेतास्तोमराः येषामंतःप्रविष्टानांबहिर्निःसरणेअंत्राण्यपिबहिर्निःसरन्ति ॥ ७ ॥

कीलकवचवान्हिपरिणमुष्टियुद्धेजेतुमशक्यः सकीलककचाइतिपाठेसदंतंकरपत्रयेनतक्षाकाष्ठपाटयति वाशीकाष्ठप्रच्छन्नंशस्त्रं वास्येतिवासीतिवापाठेपिसएवार्थः दक्षादनाःलोहकंदूककीलादीन्युपकर
णानिव्याघ्रचर्मणाद्वीपीचित्रव्याघ्रस्तचर्मणाचपरिवृतारथाएव ॥८॥ ऋष्टिःद्रविष्ठेषुप्रसिद्धंहस्तक्षेप्यं वक्रंकाष्ठफलकंशृंगसाहचर्यात् शृंगगदाघातेननष्टस्यरक्तस्यमोक्षणार्थं विष्णुत्रोत्सर्जनस्थानंवा प्रासाःभ
ल्लाः तैलक्षौमानितैलाक्तवस्त्रविशेषायेषांभस्मप्रहारस्थलेदीयते सर्पिश्चपुरातनंतदर्थमेव॥९॥चित्राश्वतेअनीकाश्चचित्रानीकाःचित्राणिसैन्यानि अनीकोत्तीरणेसैन्येइतिमेदिनी॥१०॥विनिवेशितायेपुरथेष्वि
तिशेषः॥११॥बद्धानिअरिष्टानिअशुभहराणियंत्रौषधादीनियेषुतेबद्धारिष्टाः रिष्टक्षेमशुभाभावेइतिमेदिनी बद्धकक्षाःबद्धाःकक्षाःस्पर्धापदानितुरगादिशिरसिघंटामालामौक्तिकगुच्छादीन्यतिशौर्यावधोती

सकीलकवचाःसर्वेवाशीदक्षादनान्विताः॥व्याघ्रचर्मपरीवाराद्वीपिचर्मवृताश्वते॥८॥सहर्षयःसशृंगाश्चसप्रासविविधायुधाः॥सकुठाराःसकुदालाःसतै
लक्षौमसर्पिषः॥९॥रुक्मजालप्रतिच्छन्नानानामणिविभूषिताः॥चित्रानीकाःसुवपुषोज्वलिताइवपावकाः॥१०॥तथाक्वचिनःशूराःशस्त्रपुरुतनिश्च
याः॥कुलीनाहययोनिज्ञाःसारथ्येविनिवेशिताः॥११॥बद्धारिष्टावद्धकक्षावद्धध्वजपताकिनः॥बद्धाभरणनिर्यूहावद्धचर्मासिपट्टिशाः॥१२॥चतुर्युजोर
थाःसर्वेसर्वेचोत्तमवाजिनः॥सप्रासक्रष्टिकाःसर्वेसर्वेशतशरासनाः॥१३॥धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौपार्णिसारथी॥तौचापिरथिनाश्रेष्ठैरथीचहयवि
त्तथा॥१४॥नगराणीवगुमानिदुराधर्षाणिशत्रुभिः॥आसनरथसहस्राणिहेममालीनिसर्वशः॥१५॥यथारथास्तथानागावद्धकक्षाःस्वलंकृताः॥बभूवुः
सप्तपुरुषारत्नवंतइवाद्रयः॥१६॥द्वावंकुशधरौतत्रद्वावुत्तमधनुर्धरौ॥द्वौवरासिधरौराजन्नेकःशक्तिपिनाकधृत्॥१७॥गजैर्मतैःसमाकीर्णसंवर्मायुधकौश
कैः॥तद्बभूववलंराजन्कौरव्यस्यमहात्मनः॥१८॥आमुक्तकवचैर्युक्तैःसपताकैःस्वलंकृतैः॥सादिभिश्चोपपन्नास्तुतथाचायुतशोहयाः॥१९॥असंग्राहाः
सुसंपन्नाहेमभांडपरिच्छदाः॥अनेकशतसाहस्राःसर्वेसादिवशोस्थिताः॥२०॥नानारूपविकाराश्चनानाकवचशस्त्रिणः॥पदातिनोनरास्तत्रवभूवुर्हेममालि

नः॥२१॥रथस्यासनदशगजागजस्यदशवाजिनः॥नरादशहयस्यामनूपादरक्षाःसमंततः॥२२॥ निविरुद्धानियेषु कक्षास्यादंतरीयस्यपश्चादंचलपल्लवे स्पर्धापदेनादो
मूलेइतिमेदिनी बद्धानिआभरणानिक्षुद्रघंटिकादीनिनिर्यूहाःशिखराणिचयेषु निर्यूहःशिखरेद्वारेइतिमेदिनी॥१२॥१३॥चतुर्युजइत्येतद्व्याचष्टे धुर्ययोरिति धुर्ययोःधूःसन्निहितयोःपार्णिसारथीचकरक्षौ
॥१४॥१५॥१६॥अंकुशधरौगजनिधंतारौ उत्तमधनुर्धरौदूरस्थान्प्रहर्तुं असिधरौसमीपस्थान् शक्तिपिनाकधरोमध्यस्थान् पिनाकःत्रिशूलं पिनाकोस्त्रीरुद्रचापेषांशुवर्षत्रिशूलयोरितिमेदिनी॥१७॥
॥१८॥सादिभिःअश्वारोहैः॥१९॥संग्राहःबृहदुद्वेगःहेपणपूर्वकमपपादाभ्यामुत्प्लवनमितियावत् तद्रहिताःअसंग्राहाः संग्राहोबृहदुद्वेगइतिविश्वः यतःसुसंपन्नाःसम्यक्शिक्षिताः भांडंअश्वाभरणंतेनपरिच्छदः
परिष्कारोयेषांते भांडंभूषाश्चभूषण्योरितिविश्वः॥२०॥रूपविकाराःरक्तकृष्णहयमुखत्वादयः॥२१॥रथस्येति रक्तस्यरथस्ययथोक्तविभागेनदशमजाःशतंअश्वाःसहस्रंपदातयश्चपरिवारइत्यर्थः॥२२॥

पक्षांतरमाह रथस्येति एकस्यरथस्यपंचाशद्गजाःपंचसहस्रंअश्वाःपंचत्रिंशत्सहस्रंपदानयःपरिवारइत्यर्थः ॥२३॥ अत्ररथादीनांप्राधान्याप्राधान्याभिप्रायेणपरिवारात्पत्न्यबहुत्वेज्ञेये साधारणीतुसंख्याआदिपर्वण्युक्ता एकोरथोगजस्वेकोनराःपंचपदानयः त्रयश्चतुरगास्तुजैःपत्तिरित्यभिधीयतइत्यादिना तामेवानुसरति सेनेति तत्रगजानांरथानांचतुल्यसंख्योक्तिःपूर्वोक्तसंख्योपलक्षणार्था तेनपंचविंशतिशतानिमुप्याःपंचदशशतंतुरगाइत्यपिज्ञेयं पृतनायांतुपंचसहस्रनागास्तावंनोरथाःपंचविंशतिसहस्रंनराःपंचदशसहस्रंअश्वाः बाहिन्यांपंचाशत्सहस्रंनगास्तावंनोरथाःसार्धलक्षद्वयंनराःसार्धलक्षंअश्वाइतिज्ञे

रथस्यनागाःपंचाशन्नागस्यासन्शतंहयाः ॥ हयस्यपुरुषाःसप्तभिन्नसंधानकारिणः ॥ २३ ॥ सेनापंचशतंनगारथास्तावंतएवच ॥ दशसेनाचपृतनापृतना दशवाहिनी ॥ २४ ॥ सेनाचवाहिनीचैवपृतनाध्वजिनीचमूः ॥ अक्षौहिणीतिपर्यायैर्निरुक्ताचवरूथिनी ॥ २५ ॥ एवंव्यूढान्यनीकानिकौरवेयेणधीमता ॥ अक्षौहिण्योदशैकाचसंख्याताःसप्तचैवह ॥ २६ ॥ अक्षौहिण्यस्तुसप्तैवपांडवानामभूद्वलं ॥ अक्षौहिण्योदशैकाचकौरवाणामभूद्वलं ॥ २७ ॥ नराणांपंचपंचाशं देशापत्तिर्विधीयते ॥ सेनामुखंचतिसस्तागुल्मइत्यभिशब्दितं ॥ २८ ॥ त्रयोगुल्मागणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोभवन् ॥ दुर्योधनस्यसेनासुयोत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ २९ ॥ तत्रदुर्योधनोराजाशूरान्बुद्धिमतो नरान् ॥ प्रसमीक्ष्यमहाबाहुश्चक्रेसेनापतींस्तदा ॥ ३० ॥ पृथगक्षौहिणीनांचप्रणेतृन्नरस्तमान् ॥ विधिवत्पूर्वमानीयपार्थिवानभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ कृपंद्रोणंचशल्यंचसेंधवंचजयद्रथं ॥ सुदक्षिणंचकांबोजंरुतवर्माणमैवच ॥ ३२ ॥ द्रोणपुत्रंचकर्णंचभूरिश्रवसमेवच ॥ शकुनिंसौवलंचैवबाह्लीकंचमहाबलं ॥ ३३ ॥ दिवसेदिवसेतेषांप्रतिवेलंचभारत ॥ चक्रेसविविधाःपूजाःप्रत्यक्षंचपुनःपुनः ॥ ३४ ॥ तथाविनियताःसर्वेयेचतेषांपदानुगाः ॥ बभूवुःसैनिकाराज्ञांप्रियंराज्ञश्चिकीर्षवः ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिदुर्योधनसैन्यविभागेपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥७३॥ वैशंपायनउवाच ततःशांतनवंभीष्मंप्राजलिर्धृतराष्ट्रजः ॥ सहसर्वैर्महीपालैरिदंवंचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऋतेसेनाप्रणेतारंपृतनासुमहत्यपि ॥ दीर्यतेयुद्धमासाद्यपिपीलिकपुटंयथा ॥ २ ॥

यं ॥२४॥ एवमपिपूर्वोक्ताक्षौहिणीसंख्ययाविसंवादएवेत्याशंक्याह सेनेति सेनादयःशब्दाःपर्यायाःनतुसंख्येयानांसंख्याभेदमात्रेणनानार्थाः एकस्मिन्पिभीमसेनेदशनागसहस्रबलत्वस्मरणात् एवंचबलस्यैवेयंएकादशसप्तेतिसंख्यानसंख्येयस्येतिभावः पांडवानांहीनबलत्वेपिअसंख्येयंवासुदेवबलंतत्रसहायीभूतमितिजयोःभूदितिद्वष्टव्यं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नराणामितिअयुतशइत्यनेननसणामंतोनास्तीतिद्वर्शितं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥७३॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ उशनसाशुकेण असंहार्यः पितुर्वरदानात्कालेनापिसंहर्तुमशक्यः ॥ ११॥ १२॥ कुमारः कार्तिकेयः ॥ १३॥ १४॥ पावकिः कार्तिकेय एव ॥ १५॥

नहिजातुद्वयोर्बुद्धिः समाभवति कर्हिचित् ॥ शौर्यं च बलं नेतृणां स्पर्धते च परस्परं ॥ ३॥ श्रूयते च महाप्राज्ञैर्हयानमितौ जसः ॥ अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समु-
च्छितकुशध्वजाः ॥ ४॥ तानभ्ययुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ॥ एकतस्तु त्रयोवर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५॥ ततो युद्धेष्वभज्यंत त्रयोवर्णाः पुनः पुनः ॥ क्ष-
त्रियाश्च जयंत्येव बहुलं चैकतो बलं ॥ ६॥ ततस्ते क्षत्रियानेव प्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ॥ तेभ्यः शशं सुर्धर्मज्ञायाथातथ्यं पितामह ॥ ७॥ वयमेकस्य शृण्वानामहं बु-
द्धिमतोरणे ॥ भवंतस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ८॥ ततस्ते ब्राह्मणाश्च कुरेकं सेनापतिं द्विजं ॥ नयं सुकुशलं शूरमजयन् क्षत्रियांस्ततः ॥ ९॥ एवं ये कु-
शलं शूरं हितेप्सितमकल्मषं ॥ सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयंति रणेरिपून् ॥ १०॥ भवानुशनसा तु ल्योहितैर्षीच स दामम ॥ असंहार्यः स्थितो धर्मसनः सेनापतिर्भव ॥
॥ ११॥ रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधामिव चंद्रमाः ॥ कुबेर इव वक्ष्णाणां देवानामिव वासवः ॥ १२॥ पर्वतानां यथामेरुः सुपर्णः पक्षिणां यथा ॥ कुमार इव देवा-
नां वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १३॥ भवता हिव यंगुमाः शक्रेणैव दिवौकसः ॥ अनाधृष्या भविष्यामस्मिदशानामपि ध्रुवं ॥ १४॥ प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पा-
वकिः ॥ वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इव वर्षभं ॥ १५॥ भीष्म उवाच एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ॥ यथैव हि भवंतो मे तथैव मम पांडवाः ॥ १६॥
अपि चैव मया श्रेयोवाच्यं तेषां नराधिप ॥ संयोद्धव्यं तवार्थाय यथामे समयः कृतः ॥ १७॥ न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ॥ कृते तस्मान्न रव्याघ्रात्कुं-
तीपुत्राद्धनं जयात् ॥ १८॥ सहिवेदमहाबुद्धिर्दिव्या न्यस्त्राण्यनेकशः ॥ न तु मां विदतो युद्धे जातु युध्येत पांडवः ॥ १९॥ अहं चैव क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ॥
कुर्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसं ॥ २०॥ न त्वेवोत्सादनीयामे पांडोः पुत्राजनाधिप ॥ तस्माद्योधानहनिष्यामि प्रयोगेनायुतं सदा ॥ २१॥ एवमेवांकरिष्या-
मि निधनं कुरुनंदन ॥ न चेत्ते मां हनिष्यंति पूर्वमेव समागमे ॥ २२॥ सेनापतिस्त्वहं राजन् समयेनापरेण ते ॥ भविष्यामि यथाकामं तन्मेश्रोतुमिहार्हसि ॥ २३॥
कर्णोवां युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ॥ स्पर्धते हि सदा त्वर्थं सूतपुत्रो मयारणे ॥ २४॥ कर्ण उवाच नाहं जीवति गांगेये राजन् योत्स्ये कथंचन ॥ हते भीष्मे तु यो-
त्स्यामि सहगांडीवधन्वना ॥ २५॥ वैशंपायन उवाच ततः सेनापतिं च क्रेविधिवद्भूरिदक्षिणं ॥ धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६॥

॥ १६॥ १७॥ १८॥ विदतो विस्पष्टो भूत्वेत्यर्थः ॥ १९॥ २०॥ न मे ममा उत्सादनीयाः नाशयितुं शक्याः सदा प्रत्यहं ॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ पातयन्तःमूर्च्छितानिकुर्वन्तः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति उद्योगपर्वः नैलकण्ठीये भारतभाष्ये षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥३॥

ततोभेरीश्वशंखांश्चशतशोयसहस्रशः ॥ वादयामासुरव्यग्रावादकाराजशामनात् ॥ २७ ॥ सिंहनादाश्चविविधावाहनानांचनिःस्वनाः ॥ प्रादुरासन्ननभ्रेच
वर्षरुधिरकर्दमं ॥ २८ ॥ निर्घाताः पृथिवीकंपागजबृंहितनिःस्वनाः ॥ आसंश्चसर्वयोधानांपातयन्तंमनांस्युत ॥ २९ ॥ वाचश्चाप्यशरीरिण्योदिवश्चोक्ताः प्रपे
दिरे ॥ शिवाश्चभयवेदिन्योनेदुर्दीप्ततराभृशं ॥ ३० ॥ सैनापत्येयदाराजागांगेयमभिषिक्तवान् ॥ तदैतान्युग्ररूपाणिबभूवुःशतशोऽनृप ॥ ३१ ॥ ततःसेनापतिं
कृत्वाभीष्मंपरबलार्दनं ॥ वाचयित्वाह्निजश्रेष्ठान्गोभिर्निष्कैश्चभूरिशः ॥ ३२ ॥ वर्धमानोजयाशीभिर्निर्ययौसैनिकैर्वृतः ॥ आपगेयंपुरस्कृत्यभ्रातृभिः सहित
स्तदा ॥ ३३ ॥ स्कंधावारेणमहताकुरुक्षेत्रंजगामह ॥ ३४ ॥ परिक्रम्यकुरुक्षेत्रंकर्णेनसहकौरवः ॥ शिविरंमापयामाससमेदंशेजनाधिप ॥ ३५ ॥ मधुरानूपरेदेशेप्र
भूतयवसंधने ॥ यथैवहास्तिनपुरंतद्वच्छिविरमावभौ ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि भीष्मसैनापत्ये षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽ
ध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥३॥ जनमेजय उवाच आपगेयंमहात्मानंभीष्मंशस्त्रभृतांवरं ॥ पितामहंभारतानांध्वजंसर्वमहीक्षितां ॥ १ ॥ बृहस्पतिसमंबुद्ध्या
क्षमयापृथिवीसमं ॥ समुद्रमिवगांभीर्येहिमवंतमिवस्थिरं ॥ २ ॥ प्रजापतिमिवौदार्येतेजसाभास्करोपमं ॥ महेंद्रमिवशत्रूणांध्वंसनंशरवृष्टिभिः ॥ ३ ॥ रण
यज्ञेप्रविततेसुभीमेलोमहर्षणे ॥ दीक्षितंचिररात्रायश्रुत्वातत्रयुधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ किमब्रवीन्महाबाहुःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ भीमसेनार्जुनौवापिरुष्णोवाप्रत्यभा
षत ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच आपद्धर्मार्थकुशलोमहाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ सर्वान्भ्रातृन्समानीयवासुदेवंचशाश्वतं ॥ ६ ॥ उवाचवदतांश्रेष्ठःसांत्वपूर्वमिदं
वचः ॥ पर्याक्रामतसैन्यानियत्तास्तिष्ठतदंशिताः ॥ ७ ॥ पितामहेनवोयुद्धंपूर्वमेवभविष्यति ॥ तस्मात्सप्तसुसेनासुप्रणेतृन्ममपश्यत ॥ ८ ॥ कृष्ण उवाच
यथार्हतिभवान्वक्तुमस्मिन्कालेत्युपस्थिते ॥ तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तंतेभिरतर्षभ ॥ ९ ॥ रोचतेमेमहाबाहोक्रियतांयदनंतरं ॥ नायकास्तवसेनायांक्रियन्तामिहस
प्तवै ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच ततोद्गुपदमानाय्यविराटंशिनिपुंगवं ॥ दृष्ट्वुग्रं चपांचाल्यं दृष्ट्वुकेतुं चपार्थिव ॥ ११ ॥ शिखंडिनं चपांचाल्यं सहदेवं चमाग
धं ॥ एतान्सप्तमहाभागान्वीरान्युद्धाभिकांक्षिणः ॥ १२ ॥ सेनाप्रणेतृन्विधिवदभ्याषिंचयुधिष्ठिरः ॥ सर्वसेनापतिंचात्रं दृष्ट्वुग्रं चकारह ॥ १३ ॥ द्रोणांतहेतोरु
त्यन्नोयद्भ्राज्जातवेदसः ॥ सर्वेषामेवतेषांतुसमस्तानांमहात्मनां ॥ १४ ॥ आपगेयमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इत्यादिमात्रं ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ महात्ययं अत्यंतक्षयकरं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ रौहिणेयो बलरामः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ उपहरे एकांति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सेनापतिपतिचक्रे गुडाकेशं धनंजयं ॥ अर्जुनस्यापि नेता च संयंता चैव वाजिनां ॥ १५ ॥ संकर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ तद्वधोपस्थितं युद्धं समास
न्नमहात्ययं ॥ १६ ॥ प्राविशद्भवन्नराजन्पाण्डवानां हलायुधः ॥ सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसांबोद्धवादिभिः ॥ १७ ॥ रौक्मिणेयाद्रुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ व
ष्णिमुखैरधिगतैर्व्याघ्रैरिव बल्लोत्कटैः ॥ १८ ॥ अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ॥ १९ ॥ सिंहखेलगतिः श्री
मान्मदरक्तांतलोचनः ॥ तद्वध्वाधर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ॥ २० ॥ उदतिष्ठत्ततः पार्थो भीमकर्मा वक्रोदरः ॥ गांडीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ॥ २१ ॥
पूजयांचक्रिरे ते वै समायांतं हलायुधं ॥ ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ॥ २२ ॥ वासुदेवपुरोगास्तं सर्व एवाभ्यवादयन् ॥ विराट्द्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हला
युधः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः ॥ ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समंततः ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोभ्यभाषत ॥ २४ ॥ भवितायं महारौद्रो
दारुणः पुरुषक्षयः ॥ दिष्टमेतद्भुवं मन्येन शक्यमतिवर्तितुं ॥ २५ ॥ तस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः समुहजनान् ॥ अरोगानक्षतैर्देहैर्द्रष्टास्मीति मतिर्मम ॥ २६ ॥
समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्वमसंशयं ॥ विमर्दश्च महान्भावी मंसशोणितकर्दमः ॥ २७ ॥ उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपहरे ॥ संबन्धिषु समावृत्तिवर्तस्व मधुसू
दन ॥ २८ ॥ पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ॥ तस्यापि क्रियतां सात्यं सपर्येति पुनः पुनः ॥ २९ ॥ तच्च मेनाकरोद्वाक्यं त्वदर्थं मधुसूदनः ॥ निर्विष्टः सर्वभा
वेन धनंजयमवेक्ष्य ह ॥ ३० ॥ ध्रुवोजयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ तथा त्वभिनिवेशाय वासुदेवस्य भारत ॥ ३१ ॥ न चाहमुत्सहं कृष्ण मृतं लोकनुदीक्षि
तुं ॥ ततोहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितं ॥ ३२ ॥ उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ॥ तुल्यस्नेहोऽस्म्यतोर्भौ मे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ३३ ॥ तस्मांघ्रास्यामि
तीर्थानि सरस्वत्यानि पेवितुं ॥ न हि शक्यामि कौरव्यान् श्रममानानुपेक्षितुं ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पाण्डवैः ॥ तीर्थयात्राय यौरामो निवर्त्य मधुसूद
नं ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि बलरामतीर्थयात्रागमने सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ॥ हिरण्यरोम्णो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भावक्षीपे सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७३ ॥ एतस्मिन्नितिसाक्षात्पुत्रइतिसंबंधः ॥ १ ॥

आकूतीनांसंकल्पानांसत्यसंकल्पइत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मौरवान् आं व्रतं तिमयान् यैरिदानीं शार्ङ्गं धनुषि ज्याक्रियते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 आकूतीनामधिपतिर्भोजस्यातियशस्विनः ॥ दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षुरुक्मीति विश्रुतः ॥ २ ॥ यः किंपुरुषसिंहस्य गंधमादनवासिनः ॥ कृत्स्नं शिष्यो धनुर्वेदं
 चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३ ॥ यो माहेन्द्रं धनुर्लेभेतुल्यं गांडीवतेजसा ॥ शार्ङ्गेण च महाबाहुः सम्मितं दिव्यलक्षणं ॥ ४ ॥ त्रीण्येव तानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारि
 णां ॥ वारुणं गांडिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥ शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्रादुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ॥ ५ ॥ धारयामास तत्कृष्णः परसेनाभयावहं ॥ गांडीवं पावकाह्ने भेखांडवे
 पाकशासनिः ॥ ६ ॥ द्रुमाद्रुक्मीमहातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ संछिद्य मौरवान् पाशान्निहत्य मुरुमोजसा ॥ ७ ॥ निर्जित्य नरकं भौममाहत्य मणिकुंडले ॥ षोड
 शस्रो सहस्राणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८ ॥ प्रतिपदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुरुत्तमं ॥ रुक्मीतु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघनिभस्वनं ॥ ९ ॥ विभीषयन्निव जगत्यां डवानं
 भ्यवर्तत ॥ नामृष्यतपुरायो सौख्यबाहुवर्गवितः ॥ १० ॥ रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्ये जनार्दनं ॥ ११ ॥ ततो न्व
 धावद्वाण्यं सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ सेनया चतुरंगिण्यामहत्या दूरपातया ॥ १२ ॥ विचित्रायुधवर्मिण्या गंगये वप्रवृद्धया ॥ ससमासाद्य वार्ष्णेययोगानामाश्वरं
 प्रभुं ॥ १३ ॥ व्यंसितो ब्रीडितो राजन्नाजगाम सकुंडिनं ॥ यत्रैव कृष्णे नरणे निर्जितः परवीरहा ॥ १४ ॥ तत्र भोजकटं नाम कृतं नगरमुत्तमं ॥ सैन्येन महता तेन प्र
 भूतगजवाजिना ॥ १५ ॥ पुरंतद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥ स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ॥ १६ ॥ अक्षौहिण्या महावीर्यः पांडवान् क्षिप्रमागम
 त् ॥ ततः सकवचो धन्वी तलीखट्वा शरासनी ॥ १७ ॥ ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूं ॥ विदितः पांडवेयानां वासुदेवप्रिषेप्सया ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरस्तु तं रा
 जाप्रत्युद्रम्याभ्यपूजयत् ॥ स पूजितः पांडुपुत्रैर्यथान्यायं सुसंस्तुतः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्यतु तान्सर्वान्विश्रांतः सहसैनिकः ॥ उवाच मध्ये वीराणां कुंतीपुत्रं धनंजयं ॥
 ॥ २० ॥ सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पांडव ॥ करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ॥ २१ ॥ नहि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ हनिष्यामि र
 णे भागं यन्मे दास्यसि पांडव ॥ २२ ॥ अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथोपुनः ॥ अथ वा सर्वएवैते तिष्ठंतु वसुधाधिपाः ॥ २३ ॥ निहत्य समरेशं त्रूंस्तव दास्यामि
 मेदिनीं ॥ इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च संनिधौ ॥ २४ ॥ शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पांडवं ॥ २५ ॥ उवाच धी
 मान्कोतेयः प्रहस्य सखि पूर्वकं ॥ कौरवाणां कुले जातः पांडोः पुत्रो विशेषतः ॥ २६ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

द्रोणं अयं मम गुरु रिति व्यपदिशन् कथयन् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उपजीव्य आराध्य रणे युद्धनिमित्तं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति उद्योगपर्वणैककंठीये भारतभावादीपे

द्रोणं व्यपदिशन् शिष्यो वासुदेव सहायवान् ॥ भीतोस्मीतिकथं ब्रूयादधानो गांडिवं धनुः ॥ २७ ॥ युध्यमानस्य मे वोरगंधर्वैः सुमहाबलैः ॥ सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखामम ॥ २८ ॥ तथा प्रतिभयेतस्मिन् देवदानवसंकुले ॥ खांडवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदा भवत् ॥ २९ ॥ निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ॥ तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदा भवत् ॥ ३० ॥ तथा विराटनगरे कुरुभिः सह संगरे ॥ युध्यतो बहुभिस्तत्र कः सहायोऽभवन्मम ॥ ३१ ॥ उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमं ॥ वरुणं पावकं चैव रुपं द्रोणं च माधवं ॥ ३२ ॥ धारयन् गांडिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं हृदं ॥ अक्षय्यशरसं युक्तो दिव्यास्त्रपरिवृंहितः ॥ ३३ ॥ कथं मस्मद्विधो ब्रूयाद्भीतोस्मीति यशोहरं ॥ वचनं नरशार्दूलवज्रायुधमपि स्वयं ॥ ३४ ॥ नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थं श्वनास्ति मे ॥ यथाकामं यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा ॥ ३५ ॥ विनिवर्त्य त तोरुक्मीसेनां सागरसंनिभां ॥ दुर्योधनमुपागच्छ तथैव भरतर्षभ ॥ ३६ ॥ तथैव चाभिगम्यैनमुवाच वसुधाधिपः ॥ प्रत्याख्यातश्रुतेनापि स तदा शूरमानिना ॥ ३७ ॥ द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धादप्येतुः ॥ रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मीच वसुधाधिप ॥ ३८ ॥ गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ॥ उपाविशन् खांडवेयामंत्राय पुनरेव च ॥ ३९ ॥ समितिर्धर्मराजस्य सापार्थिव समाकुला ॥ शुश्रुभे तारकैश्चित्राद्यैश्च द्रेणे वभारव ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि रुक्मिप्रत्याख्याने अष्टपंचाशदधिकं शततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ५९ ॥ जनमेजय उवाच तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ॥ किमकुर्वंश्च कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ॥ धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ एहि संजय सर्वमेवाचक्ष्वानवशेषतः ॥ सेनानिवेशे यद्दत्तं कुरुपांडवसेनयोः ॥ ३ ॥ दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकं ॥ यदहं बुद्ध्या मानोपियुद्धदोषान्क्षयोदयान् ॥ ४ ॥ तथापि निरुतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्युतदेविनं ॥ न शक्नोमि नियंतुं वाकर्तुं वा हितमात्मनः ॥ ५ ॥ भवत्येव हि मे सूतबुद्धिर्दोषानुदर्शनी ॥ दुर्योधनं समासाद्य पुनः सापरिवर्तते ॥ ६ ॥ एवं गते वैयद्रगवितद्रविश्रुतिसंजय ॥ क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागो हि पूजितः ॥ ७ ॥ संजय उवाच त्वद्युक्तो यमनुप्रश्नो महाराज यथेच्छसि ॥ न तु दुर्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ॥ ८ ॥

अष्टपंचाशदधिकं शततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ५९ ॥ तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ क्षयस्यैव उदयो वेभ्यस्तान्क्षयोदयान् ॥ ४ ॥ निरुतिप्रज्ञं कपटविषयैव प्रज्ञानधर्मविषयाय स्य तं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

एनसादोषेणदेवान्कालंवागंतुंउपालब्धुनार्हतिदृष्टेसंभवत्यदृष्टकल्पनायाअन्याय्यत्वाद्दृष्टापराधाभावेदेवस्यकालस्यवाउपालंभःकर्तुमुचितोऽनंतस्मिन्सतीत्यर्थः नसकालंनवादेवंवक्तुमेतदिहार्हतीतिपाठेप्ययमेवार्थः॥ ९ ॥ १० ॥ निकाराःतिरस्काराः ॥ ११ ॥ वैशसंवैरंसमरेनिमित्ते ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥

शृणुष्वानवशेषेणवदतोममपार्थिव॥ यआत्मनोदुश्चरितांशुभंप्राप्नुयान्नरः॥ नसकालंनवादेवानेनसागंतुमर्हति॥ ९ ॥ महाराजमनुष्येषुनिर्घयःसर्वमाचरेत्॥ सवध्यःसर्वलोकस्यनिंदितानिसमाचरन्॥ १० ॥ निकारामनुजश्रेष्ठपांडवैस्त्वत्पतीक्षया॥ अनुभूताःसहामात्यैर्निरुतैरधिदेवने॥ ११ ॥ हयानांचगजानांचराज्ञांचामिततेजसां॥ वैशसंसमरेवृत्तंयत्तन्मेशृणुसर्वशः॥ १२ ॥ स्थिरोभूत्वामहाप्राज्ञसर्वलोकक्षयोदयं॥ यथाभूतंमहायुद्धेश्रुत्वाचैकमनाभव॥ १३ ॥ नत्येवकर्तापुरुषःकर्मणोःशुभपापयोः॥ अस्वतंत्रोहिपुरुषःकार्यतेदारुयंत्रवत्॥ १४ ॥ केचिदीश्वरनिर्दिष्टाःकेचिदेवयदृच्छया॥ पूर्वकर्मभिरप्यन्येत्रैधमेतत्प्रदृश्यते॥ तस्मादनर्थमापन्नःस्थिरोभूत्वानिशामय॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणिसंजयवाक्येऊनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः॥१५९॥ समाप्तंचसैन्यनिर्याणपर्व ॥७॥ अथउलूकदूतागमनपर्व संजयउवाच हिरण्वत्यानिविष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु॥ न्यविशंतमहाराजकौरवेयायथाविधि॥ १ ॥ तत्रदुर्योधनोराजानिवेश्यबलमोजसा॥ संमानयित्वानृपतीन्यस्यगुल्मांस्तथैवच॥ २ ॥ आरक्षस्यविधिंकृत्वायोधानांतत्रभारत॥ कर्णदुःशासनंचैवशकुनिंचापिसौवलं॥ ३ ॥ आनाय्यनृपतिस्तत्रमंत्रयामासभारत॥ तत्रदुर्योधनोराजाकर्णेनसहभारत॥ ४ ॥ संभाषित्वाचकर्णेनभ्रात्रादुःशासनेनच॥ सौबलेनचराजेंद्रमंत्रयित्वानरर्षभ॥ ५ ॥ आहूयोपद्वरेराजन्तुलूकमिदमब्रवीत्॥ उलूकगच्छकैतव्यपांडवान्सहसोमकान्॥ ६ ॥ गत्वाममवचोब्रूहिवासुदेवस्यशृण्वतः॥ इदंतत्समनुप्राप्तंवर्षपूर्णाभिचिंतितं॥ ७ ॥ पांडवानांकुरूणांचयुद्धंलोकभयंकरं॥ यदेतत्कथ्यनावाक्यंसंजयोमहदब्रवीत्॥ ८ ॥ वासुदेवसहायस्यगर्जतःसानुजस्यते॥ मध्येकुरूणांकौंतेयतस्यकालोयमागतः॥ ९ ॥ यथावःसंप्रतिज्ञातंतत्सर्वंकियतामिति॥ ज्येष्ठंतथैवकौंतेयंब्रूयास्त्वंवचनान्मम॥ १० ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैःसोमकेश्वसकेकयैः॥ कथंवाधार्मिकोभूत्वात्वमधर्मेमनःकृथाः॥ ११ ॥

हिरण्वत्यामिति ॥ १ ॥ गुल्मान्सैन्यान् ॥ २ ॥ आरक्षस्यरक्षणीयस्यद्रव्यादेःविधिरक्षाविधानं आरक्षरक्षणीयेस्यादिति विश्वः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कथ्यनावाक्यं आत्मप्रशंसनं ॥ ८ ॥ ९ ॥ संप्रतिज्ञातंदुःशासनरुधिरपानादि ॥ १० ॥ भ्रातृभिःसहितःकथमधर्मेमनःकृथाइतिसंबंधः ॥ ११ ॥

दातादास्यसिपारिवाज्यंकरीष्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ भोमुराइनिदेवान्प्रकादः संबोधयति यस्यव्रतस्य धर्मध्वजो धर्मचिह्नं दर्भपवित्रपाणित्वादि उच्छिन्नः सर्वलोकविदितः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

यइच्छसिजगत्सर्वं नश्यमानं नृशंसवत् ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दातात्वमिति मे मतिः ॥ १२ ॥ श्रूयते हि पुरागीतः श्लोको यं भरतर्षभ ॥ प्रहादेनाथ भद्रं ते त्वतेराज्यं
तुदैवतैः ॥ १३ ॥ यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ॥ प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्वत् ॥ १४ ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमं ॥ क
थितं नारदे नेह पितुर्मम नराधिप ॥ १५ ॥ मार्जारः किल दुष्टात्मानि श्रेष्ठः सर्वकर्मसु ॥ ऊर्ध्वबाहुः स्थितो राजनृगंगार्तरे कदाचन ॥ १६ ॥ स वै कृत्वा मनः शुद्धिं प्र
त्ययार्थं शरीरिणां ॥ करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिणः ॥ १७ ॥ तस्य कालेन महता विश्रंभं जम्बुरं दजाः ॥ समेत्य च प्रशंसंति मार्जारं विशांपते ॥ १८ ॥ पू
ज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ॥ आत्मकार्यं कृतं मेने चर्यायाश्च कृतं फलं ॥ १९ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य तं देशं मूपिकाययुः ॥ ददृशुस्तंच ते तत्र धार्मिकं
व्रतचारिणं ॥ २० ॥ कार्येण महता युक्तं दंभयुक्तेन भारत ॥ तेषां मतिरियं राजन्नासीत् तत्र विनिश्चयं ॥ २१ ॥ बहुमित्रावयं सर्वे ते पांनो मातुलोत्थयं ॥ रक्षां करो
तु सततं वृद्धबालस्य सर्वशः ॥ २२ ॥ उपगम्य तु ते सर्वे विडालमिदमब्रुवन् ॥ भवत्यसादादिच्छामश्च तुरुचैव यथा सुखं ॥ २३ ॥ भवान्नांगनिरव्यग्रा भवान्नः परमः
सुहृत् ॥ ते वयं सहिताः सर्वे भवंतं गणंगताः ॥ २४ ॥ भवान् धर्मपरो नित्यं भवान् धर्मे व्यवस्थितः ॥ स नो रक्ष महाप्रज्ञ त्रिदशानिव व्रज भृत् ॥ २५ ॥ एवमुक्त
स्तु तैः सर्वैर्मूपिकैः स विशांपते ॥ प्रत्युवाच ततः सर्वान्मूपिकान्मूपिकांतकृत् ॥ २६ ॥ द्वयो र्योगं न पश्यामि तपसोरक्षणस्य च ॥ अवश्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हि
तं ॥ २७ ॥ युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यशः ॥ तपसास्मि परिश्रान्तो दृढं नियममास्थितः ॥ २८ ॥ न चापि गमने शक्तिकांचित्यश्यामि चिंतयन् ॥ सोऽस्मिने
यः सदातीतानदीकूलमितः परं ॥ २९ ॥ तथेति तं प्रतिज्ञाय मूपिका भरतर्षभ ॥ वृद्धबालमथो सर्वं मार्जाराय न्यवेदयन् ॥ ३० ॥ ततः स पापो दुष्टात्मा मूपिकानथ भ
जयन् ॥ पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबंधश्च जायते ॥ ३१ ॥ मूपिकाणां गणश्चात्र भृशं संक्षीयतेऽथ सः ॥ मार्जारो वर्धते चापि ते जावल्समन्वितः ॥ ३२ ॥ ततस्ते मूपिकाः
सर्वे समेत्यान्योन्यमब्रुवन् ॥ मातुलो वर्धते नित्यं वयं क्षीयामहे भृशं ॥ ३३ ॥ ततः प्राज्ञतमः कश्चिद्विडिको नाम मूपिकः ॥ अब्रवीद्वचनं राजन्मूपिकाणां महागणं
॥ ३४ ॥ गच्छतां वो नदीतीरं सहितानां विशेषतः ॥ पृष्ठतो हंगमिष्यामि सहैव मातुलेन तु ॥ ३५ ॥

मनः शुद्धिर्हि सानो निवर्त्ति ॥ १७ ॥ विश्रंभं विश्वासं ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ बहवश्च नेमित्राणि चेति बहुमित्राः बहुमित्रा इत्यपि पाठः वृद्धाश्च बालाश्च तेषां समाहारो वृद्धबालंतस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥३६॥३७॥३८॥ शिखाशाखाअमित्रस्यापिमित्रभावहृषंपक्षांतरं कृतस्वीकृता शिखाशाखावर्हिचूडेतिशाखापक्षांतरेवाहावितिचमेदिनी ॥३९॥ गणश्चमूपिकाणां ॥४०॥४१॥४२॥४३॥ इदंच्छक
अजातशत्रुत्वरूपं धर्मिष्ठोसीत्युपहासः ॥४४॥४५॥ प्रमार्जप्रमार्जय ॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥ ५४ ॥ इंद्रजालप्रसिद्धं मायाछलं कुहकाकृत्याप्रतिगर्जनाःविपरीतकोपंवहंतिप्रा

साधुसाध्वितितेसर्वपूजयांचक्रिरेतदा॥ चक्रुश्चैवयथान्यायंडिंडिकस्यवचोर्थवत् ॥३६॥अविज्ञानात्ततःसोथडिंडिकंछुपभुक्तवान् ॥ ततस्तेसहिताःसर्वमंत्र
यामासुरंजमा ॥ ३७॥ तत्रवृद्धतमःकश्चिल्लोलिकोनाममूपिकः ॥ अत्रवीहचनंराजनूज्ञातिमध्येयथातथं ॥ ३८॥ नमातुलोधर्मकामश्छत्रमात्रंरुताशि
खा॥ नमूलफलभक्षस्यविष्ठाभवतिलोमगा ॥३९॥ अस्यगात्राणिवर्धतेगणश्चपरिहीयते ॥ अद्यसनाष्टदिवसान्डिंडिकोपिनदृश्यते ॥ ४०॥ एतच्छ्रुत्वावचः
सर्वभूपिकाविप्रदुद्रुवुः ॥ विडालोपिसदुष्टात्माजगामैवयथागतं ॥४१॥ तथात्वमपिदुष्टात्मनूडालंवनमास्थितः ॥ चरमिज्ञातिपुसदाविडालोमूपिकेष्टिव ॥
॥ ४२॥ अन्यथाकिलतेवाक्यमन्यथाकर्मदृश्यते ॥ दंभनार्थायलोकस्यवेदाश्चोपशमश्चते ॥ ४३॥ त्यक्त्वाछत्रंविदंराजनूक्षत्रधर्मसमाश्रितः ॥ कुरुकार्याणि
सर्वाणिधर्मिष्ठोसिनरर्पभ ॥ ४४॥ बाहुवीर्येणपृथिवीलब्ध्वाभरतसत्तम ॥ देहिदानंद्दिजातिभ्यःपितृभ्यश्चयथोचितं ॥ ४५॥ छिष्टायावर्षपूर्णांश्चमानुमति
हितेस्थितः ॥ प्रमार्जाश्रुरणेजित्वासंमानंपरमावह ॥४६॥ पंचग्रामावृतायत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः ॥ युध्यामहेकथंसंख्येकोपयेमचपांडवान् ॥ ४७॥ त्वत्कं
तेदुष्टभावस्यसंत्यागोविदुरस्यच ॥ जातुपंचगृहेदाहंस्मरतंपुरुषोभव ॥४८॥ यच्चकृण्णमवांचस्त्वमायांतंकुरुसंसदि ॥ अयमस्मिस्थितोराजन्शमायसमराय
च ॥ ४९॥ तस्यायमागतःकालःसमरस्यनराधिप ॥ एतदर्थमयासर्वकृतमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५०॥ किंनुयुद्धात्परंलाभंक्षत्रिषोवहुमन्यते ॥ किंचत्वंक्षत्रियकुले
जातःसंप्रथितोभुवि ॥ ५१॥ द्रोणादस्त्राणिसंप्राप्यकृपाच्चभरतर्पभ ॥ तुल्ययोनीसमबलेवासुदेवंसमाश्रितः ॥ ५२॥ ब्रूयास्त्वंवासुदेवंचपांडवानांसमीपतः ॥
आत्मार्यंपांडवार्यंचयत्तोमांप्रतियोधय ॥ ५३॥ सभामध्येचयद्रूपमाययाकृतवानसि ॥ तत्तथैवपुनःकृत्वासार्जुनोमामभिद्रव ॥ ५४॥ इंद्रजालंचमा
यांवैकुहकावापिभीषणा ॥ आत्तशस्त्रस्यसंग्रामेवहंतिप्रतिगर्जनाः ॥ ५५॥ वयमप्युत्सहेमद्यांखंचगच्छेममायया ॥ रसातलंविशामोपिऐंद्रवापुरमेवतु ॥
॥ ५६॥ दर्शयैमचरूपाणिस्वशरीरेवहून्यपि ॥ ननुपर्यायतःसिद्धिर्बुद्धिमाप्नोतिमानुषी ॥ ५७॥

पर्यंतिननुभयंजनयंतीत्यर्थः गर्जनंनिनदेकोपेइतिमेदिनी ॥ ५५॥ ५६॥ पर्यायतःपर्यायोभयप्रदर्शनादिरूपःप्रकारस्तेनसिद्धिःस्वस्यनेनुभवति तथापरोपितेनबुद्धिमानुषीभयात्मिकान्प्रामोति ॥ ५७॥

यतोमनसैव ईश्वरेणैव वयं वशे कर्तव्यान् त्वारुहोर्विभीषिकयेति भावः । पूर्वलोकेन त्वित्यत्र न चितिपाठे पर्यायतः क्रमतः भावस्तु स एव पर्यायः प्रकारेव सरेकमेव इति मेदिनी ॥ ५८ ॥ आचक्षे आख्यातवान् ॥ ५९ ॥
 ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ सशृंगकाः शृंगं पुंस्त्वचिङ्गं दम्भश्च लत्वलिगवच्चादिकं तन्महिताः पंढाः निर्वीर्याः सन्ति येषु न वशैर्यप्रख्यातमिति भावः ॥ ६३ ॥ तूवरं कं तूवरः प्रौढशृंगो भृशान्तुल्यं तूवर इति पाठेऽपि स एवार्थः अद्रुम
 श्रुपुत्पमित्यन्ये तूवरोऽद्रुमश्च पुरुषप्रौढशृंगानां दुर्गपतिमेदिनी तेषां भीमसेनो निःद्रुमश्च इति कल्पना भवति अश्वोऽजसूपरो गोमृग इति प्राजापत्या इति श्रुतौ अश्वोऽदि साहचर्यात्तूपरोऽपि पशुरेव अविद्यकं मृदे

मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे ॥ यद्वर्षा पिचवार्णो यथा तैराष्ट्रानहं गणे ॥ ५८ ॥ घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमं ॥ आचक्षे च मे सर्वं संजयस्त
 वभाषितं ॥ ५९ ॥ मद्दितीयनपार्थेन वैरेवः सव्यमाचिना ॥ समस्य मंगरो भूत्वा पाण्डवार्थं पराक्रमी ॥ ६० ॥ युद्धाश्वाघरणयत्तः पश्यामः पुरुषो भव ॥ यस्तु गंघ्रुम
 भिजाय शुद्धं पौरुषमास्थितः ॥ ६१ ॥ करेति द्विपतांशो कंसजीवति सुजीवितं ॥ अकस्माच्चैव ते रुग्णस्या तं लोके महद्यशः ॥ ६२ ॥ अघदानीं विजानीमः सन्ति
 पंढाः सशृंगकाः ॥ मद्दिधोनापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथंचन ॥ ६३ ॥ सन्नाहं मंथुगे कर्तुं कंसमृत्युविशेषतः ॥ तंच तूवरकं बालं बद्धाग्निमविद्यकं ॥ ६४ ॥ उत्तमं द्रु
 चो ब्रूहि असकृद्भीमसेनकं ॥ विराटनगरं पार्थयस्त्वं मृदोत्थभुःपुरा ॥ ६५ ॥ बलवानामविख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषं ॥ प्रतिज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्यं त्वया पुरा
 ॥ ६६ ॥ दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ यद्वर्षा पिचवार्णो यथा तैराष्ट्रानहं गणे ॥ ६७ ॥ निहनिष्यामि नरमातस्य कालो यमागतः ॥ त्वं हि भोज्यं पुरस्कार्यो
 भक्ष्ये पयश्च भारत ॥ ६८ ॥ कयुद्धं कचभोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव ॥ शयिष्य मे हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत ॥ ६९ ॥ तद्व्याचक्षे सभामध्ये वल्लिगंतं तव कोटरं ॥ उ
 लूकनकुलं ब्रूहि वचनाम्भमभारत ॥ ७० ॥ युद्धाश्वाघस्थिरं भूत्वा पश्यामस्तत्र पौरुषं ॥ युधिष्ठिरानुरागं च ह्येपंचमयि भारत ॥ रुग्णायाश्च परिक्लेशं स्मरेदानीं
 यथा तथं ॥ ७१ ॥ ब्रूयास्त्वं महदेवं च राजमध्ये वचो मम ॥ युद्धेदानीं रणे यत्तः क्लेशान् स्मर च पाण्डव ॥ ७२ ॥ विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनाम्भम ॥ न दृष्टपूर्वा
 भर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ॥ ७३ ॥ तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ अश्लाघ्या यं नरपतिर्युवयोरिति चागतं ॥ ७४ ॥ तयूयं मंहता भूत्वा तद्वार्थं ममा
 पित्र ॥ आत्मा र्थं पाण्डवार्थं च प्रयुज्यध्वं मया महे ॥ ७५ ॥ धृष्टद्युम्नं च पांचाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनाम्भम ॥ एतन्मम यः प्राप्तो लब्धव्यश्च त्वया पिसः ॥ ७६ ॥

॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ न दृष्टेति भर्तारः राजानः ॥ ७३ ॥ अर्थपतिभीराजभिः यतः कालान्तत आरंभेत्यर्थः मृदायूयं मयि गुणवति स्वामिनिन संतुष्टाः स्थमृदश्च युधि
 ष्ठिरो भवदादिपुनिगुणेष्वपि तुष्यतीति भावः ॥ ७४ ॥ तत्तस्माद्धेतोर्मम वधार्थं च प्रयुज्यध्वमिति संबंधः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

पार्थक्यकुरुवधारुणं स्वार्थमिति पाठे दुष्करपदादेवायमर्थो ज्ञेयः सकृद्वैतार्थमिति पाठे तु क्रियाविशेषणमिदं सुहृद्भिः पार्थैश्च सहितं यथा स्यात्तथा युत्थ्य स्वैत्यर्थः अयमेव मूलपाठ इति भाति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥
॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ राज्यमाक्रम्य मादृश इति शेषः ॥ ८५ ॥ अकर्मणा अयुद्धेन कथितेन स्वप्रशंसामात्रेण ॥ ८६ ॥ स्थानं स्थितिं तत्स्थानराज्ययोरुद्धरणं पौरुषं पुरुषकर्मकुरु

द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमं ॥ युद्धास्वसमुहत्यापंकुरु कर्म सुदुष्करं ॥ ७७ ॥ शिखंडिनमथो ब्रूहि उलूकवचनान्मम ॥ स्त्रीतिमत्वामहाबाहुर्नहनिष्य
तिकौरवः ॥ ७८ ॥ गांगेयो धन्विनां श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयः ॥ कुरु कर्मरणे यत्तः पश्यामः पौरुषं तव ॥ ८१ ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्यो लूकमब्रवीत् ॥ धनं ज
यं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ८० ॥ अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमां ॥ अथवा निर्जितोऽस्माभिरणे वीरशयिष्यसि ॥ ८१ ॥ राष्ट्रा निर्वीरान् क्लेशं
वनवासं च पांडव ॥ रुणायाश्च परिक्षेपं संस्मरन् पुरुषो भव ॥ ८२ ॥ यदर्थं क्षत्रियासूतं सर्वतदिदमागतं ॥ बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्रलाघवं ॥ ८३ ॥ पौरुषं
दर्शयन् युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिं ॥ परिक्षिप्तस्य दीनस्य दीर्घकालोपितस्य च ॥ हृदयं कस्य न स्फोटैश्चर्याद्वंशितस्य च ॥ ८४ ॥ कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेष्वगृ
ह्यतः ॥ आस्थितं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ८५ ॥ यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यतां ॥ अकर्मणा कथितेन सतः कुपुरुषं विदुः ॥ ८६ ॥ अमित्रा
णां वशे स्थानं राज्यं च पुनरुद्धर ॥ द्वावयौ युद्धकामस्य तस्मात्तत्कुरु पौरुषं ॥ ८७ ॥ पराजितो सिद्धूतेन रुणा चानायिता स भ्रां ॥ शक्योऽसौ मनुष्येण कर्तुं पुरुषमा
निनां ॥ ८८ ॥ द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्याद्विवासितः ॥ संवत्सरं विराटस्य दौस्यमास्थाय चोपितः ॥ ८९ ॥ राष्ट्रा निर्वीरान् क्लेशं वनवासं च पांडव ॥ रुणाया
श्च परिक्षेपं संस्मरन् पुरुषो भव ॥ ९० ॥ अप्रियाणां च वचनं प्रब्रुवन् पुनः पुनः ॥ अमर्षं दर्शयस्व त्वममर्षोऽप्येव पौरुषं ॥ ९१ ॥ क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽखला
युधं ॥ इह ते हस्यतां पार्थ युद्धास्व पुरुषो भव ॥ ९२ ॥ लोहाभिसारो निर्वृत्तः कुरु क्षेत्रमकर्दमं ॥ पुष्टास्तेऽश्वाभृता योधाः श्वो युद्धास्व स केशवः ॥ ९३ ॥ असमाग
म्यभीष्मेण संयुगे किं विकल्पसे ॥ आरुरुक्षु र्यथा मंदः पर्वतं गंधमादनं ॥ ९४ ॥ एवं कत्यसि कौंतेय अकल्पन् पुरुषो भव ॥ सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरं ॥
॥ ९५ ॥ द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ॥ अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ ९६ ॥ ब्राह्मेधनुषि चाचार्यं वेदयोरंतर्गदयोः ॥ युधि धुर्मम विक्षो

भयमनीकं वरमभ्युतं ॥ ९७ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ धिष्यात्तु गृहात् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ अप्रियाणां शत्रूणां वक्तुं योग्यं वचनं गौर्गोऽनसंति पतयो भद्रं पठति ला एते इत्यादिकं प्रब्रुवन्सुदुःशांसवादिषु अ

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ लोहाभिसारः शस्त्राणां नीरजिवादिभिर्जनेषु मंत्रेण वेदना बाहुनादिकं च अकर्ममिति युद्धे योग्यं त्वं भूमेरुक्तं ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ वेदयोः श्रुतिधनुर्वेदयोः अंतर्गपारगं ॥ ९७ ॥

॥ ९८ ॥ युगकालचक्रं ॥ ९९ ॥ १०० ॥ आभ्यांद्रोणभीष्माभ्यांअभिध्यातोहंतव्यत्वेननिश्चितः दारुणेनभयानकेनास्त्रादिना पदाभूमिमितिमर्त्यउक्तः ॥ १०१ ॥ ददुरोमंडूकः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ ना
गवलस्यहस्तिसैन्यस्य ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ पर्यायात्तुद्वप्रकारात् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ पर्यायधर्मेणउपधर्मेणमायादिना अन्येतुराजपुत्रोयंराज्याहंइतिकमधर्मस्तेननक्तिशौर्येणैवसिद्धिमामो
द्रोणमहाद्युतिपार्थजेतुमिच्छसितन्वृषा ॥ नहिशुश्रुमवातेनमेरुमुन्मथितंगिरिं ॥ ९८ ॥ अनिलोवावहेन्मेरुंघौर्वापिनिपतेन्महीं ॥ युगंवापरिवर्तेतयद्येवंस्या
द्यथात्यमां ॥ ९९ ॥ कोत्थस्तिर्जाविताकांक्षीप्राप्यममरिमर्दनं ॥ पार्थोवाइतरोवापिकोन्यःस्वस्तिगृहान्ब्रजेत् ॥ १०० ॥ कथमाभ्यामभिध्यातःसंस्पृष्टोदारु
णेनवा ॥ रणेजीवन्प्रमुच्येतपदाभूमिमुपस्पृशन् ॥ १०१ ॥ किंदर्दुरःकूपशोयोयथेमान्बुध्यसेराजचमूंसमेतां ॥ दुराधर्पादिवचमूप्रकाशांगुप्तानरेद्रैस्त्रिदशैरि
वघां ॥ १०२ ॥ प्राच्यैःप्रतीच्यैरथदाक्षिणात्यैरुदीच्यकांबोजशकैःखशैश्च ॥ शाल्वैःसमत्स्यैःकुरुमध्यदेशैर्मल्लैश्चैःपुलिंदैर्द्रविडांध्रकांच्यैः ॥ १०३ ॥ नानाजनौ
घंयुधिसंप्रवृद्धंगांगयथावेगमपारणीयं ॥ मांचस्थितंतागवलस्यमध्येयुयुत्ससेमंदकिमल्पबुद्धे ॥ १०४ ॥ अक्षय्याविपुधीचैवअग्निदत्तंचतेरथं ॥ जानीमो
हिरणेपार्थकेतुंदिव्यंचभारत ॥ १०५ ॥ अकथ्यमानोयुध्यस्वकथ्यसेर्जुनकिंवदु ॥ पर्यायात्सिद्धिरेतस्यनैतत्सिध्यतिकथ्यनात् ॥ १०६ ॥ यद्दीदंकथ्यनाहोकेसि
ध्येत्कर्मधनंजय ॥ सर्वेभवेयुःसिद्धार्थाःकथ्यनेकोहिदुर्गतः ॥ १०७ ॥ जानामितेवासुदेवंसहायंजानामितेगांडिवंतालमात्रं ॥ जानाम्यहंत्वादृशोनांस्तियोद्धा
जानानस्तेराज्यमेतद्धरामि ॥ १०८ ॥ नतुपर्यायधर्मेणसिद्धिप्राप्नोतिमानवः ॥ मनसैवानुकूलानिधातैवकुरुतेवशे ॥ १०९ ॥ त्रयोदशसमाभुक्तंराज्यंविलप
तस्तव ॥ भूयश्चैवप्रशसिष्येत्वांनिहत्यसवांधवं ॥ ११० ॥ कृतदागांडिवंतेभूयत्वंदासपणैर्जितः ॥ कृतदाभीमसेनस्यवलमासीच्चफाल्गुन ॥ १११ ॥ सगदा
द्रीमसेनाद्वाफाल्गुनाद्वासगांडिवात् ॥ नवैमोक्षस्तदायोभूद्विनारुणामनिदितां ॥ ११२ ॥ सावोदास्येसमापन्नान्मोचयामासपार्षती ॥ अमानुष्यंसमाप
न्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ११३ ॥ अवोचंयत्पंडतिलानहंवस्तथ्यमेवतत् ॥ धृताहिवेणीपार्थेनविराटनगरेतदा ॥ ११४ ॥ सृष्टकर्मणिचश्रांतंविराटस्यम
हानसे ॥ भीमसेनेनकोतिययत्तुतन्ममपौरुषं ॥ ११५ ॥ एवमेवसदादंडंक्षत्रियाःक्षत्रियेदधुः ॥ वेणींकृत्वापंडवेपःकन्यांनर्तितवानसि ॥ ११६ ॥

तौत्यर्थः मनसासंकल्पेनधातैवकुरुतेनतुमनुष्यः ॥ १०९ ॥ ११० ॥ हेदास वासवइतिपाठेहेइंद्रपुत्र ॥ १११ ॥ ११२ ॥ अमानुष्यंनचमनुष्यत्वं अलवणायवागूरितिबदल्यार्थोत्रनञ् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ वेणींकृत्वापंडवेपःकन्यांनर्तितवानसीत्येतस्मात्परंश्रोण्यांवेण्यांचक्ष्यांचसंयुगेयःपलायतइत्यर्थंदृश्यते तस्यार्थः यःपंडवेपःअस्त्रीअपिस्त्रीवेपभृत्श्रोणिकक्षावेण्युपलक्षितपुरत्यवमर्दशंनस्था
नेरुसंयुगेस्तरयुद्धेउपस्थितेसतिपलायते स्त्रीत्वस्मिन्संयुगेस्थिरीभवति अयंतुततोप्यधमइतिभावः कक्षायामित्यपेक्षितेआकारलोपआर्षः ॥ ११६ ॥

॥ ११७ ॥ नमायेद्विव्याख्यातएवश्लोकः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ भीष्मेणसहसंपामःगिरौशिरोभेदनादिवत्स्वनाशकरइत्यर्थः ॥ १२० ॥ उद्वेलोद्विद्धिः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ ओघःप्रवाहः पुरुमित्रोदुर्यो
धनभ्रातासएवगाधोगांभीर्यस्यपर्यंतोयस्मिन् गाढमितिपाठेतेनगाढंदुश्श्वेशं दुर्मर्षणोदं दुर्मर्षणोदकंसोपिदुर्योधनभ्रातैव ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ निवर्तितानिवर्तिष्यति प्रशाम्यशांतोभव प्रशास्येतिपाठेप्रशास्यंच

नभयांद्वासुदेवस्यनचापितवफाल्गुन ॥ राज्यं प्रतिप्रदास्याभियुद्धस्वसहकेशवः ॥ ११७ ॥ नमायाहीन्द्रजालंवाकुहकावापिभीषणा ॥ आत्तशस्त्रस्यसंत्रामे
वहंतिप्रतिगर्जनाः ॥ ११८ ॥ वासुदेवसहस्रंवाफाल्गुनानांशतानिवा ॥ आसाधमाममोघेपुंद्रविष्यंतिदिशोदश ॥ ११९ ॥ संयुगंगच्छभीष्मेणभिधियाशि
रसागिरिम् ॥ तरस्ववामहागाधंवाहुभ्यांपुरुषोदधिं ॥ १२० ॥ शारद्वतमहामीनंविंशतिमहोरगं ॥ बृहद्वलमहोद्वेलंसौमदत्तिनिर्मिलं ॥ १२१ ॥ भीष्मवेगम
पर्यंतद्रोणग्राहदुरासदं ॥ कर्णशल्यज्ञपावर्तकांजवडवामुखं ॥ १२२ ॥ दुःशासनौघंशलशल्यमत्स्यं सुपेणचित्रायुधनागनक्रं ॥ जयद्रथाद्रिपुरुभिन्नगाधं
दुर्मर्षणोदंशकुनिप्रपातं ॥ १२३ ॥ शस्त्रौघमक्षय्यमभिप्रवृद्धंयदावगात्यश्रमनष्टचेताः ॥ भविष्यसित्वंहनसर्वदांयवस्तदामनस्तेपरितापमेप्यति ॥ १२४ ॥
तदामनस्तेत्रिदिवादिवाशुचेर्निवर्तितापार्थमहीप्रशासनात् ॥ प्रशाम्यराज्यंहिमुदुर्लभंत्वयावुभूषितःस्वर्गइवातपस्विना ॥ १२५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्यो
गपर्वणिउलूकदूतागमनपर्वणिदुर्योधनवाक्येपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच सेनानिवेशंसंप्रामःकृत्यःपांडव
स्यह ॥ समागतःपांडवेयैर्युधिष्ठिरमभापत ॥ १ ॥ अभिज्ञोदूतवाक्यानांयथोक्तंब्रुवतोमम ॥ दुर्योधनसमादेशंश्रुत्वानक्रोदुमर्हसि ॥ २ ॥ युधिष्ठिरउवाच
उलूकनभयंतेस्तिब्रूहित्वंविगतज्वरः ॥ यन्मतंयार्तराष्ट्रस्यलुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३ ॥ ततोद्युतिमतांमध्येपांडवानांमहात्मनां ॥ संजयानांचमत्स्यानारुणस्य
चयशस्विनः ॥ ४ ॥ द्रुपदस्यसपुत्रस्यविराटस्यचसंनिधौ ॥ भूमिपानांचसर्वेषांमध्येवाक्यंजगादह ॥ ५ ॥ उलूकउवाच इदंत्वामब्रवीद्राजायार्तराष्ट्रोम
हामनाः ॥ शृण्वतांकुरुवीराणांतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ पराजितोसिद्यूतेनरुष्णाचानायितासभां ॥ शक्योमर्षोमनुष्येणकर्तुंपुरुषमानिना ॥ ७ ॥ द्वादशैवतु
वर्षाणिवनेधिण्याद्विवासितः ॥ संवत्सरंविराटस्यदास्यमास्थायचोषितः ॥ ८ ॥ अमर्षराज्यहरणंवनवासंचपांडव ॥ द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंसंस्मरन्पुरुषाभव ॥
॥ ९ ॥ अशक्तेनचयच्छसंभीमसेननंपांडव ॥ दुःशासनस्यरुधिरंपीयतांयदिशक्यते ॥ १० ॥

राज्यंदुर्लभंलब्धुमशक्यं ॥ १२५ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभावदीपेष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥ ७ ॥ सेनेति ॥ १॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८ ॥ ९॥ शमंशमथःकृतः ॥ १० ॥

व्याख्यातवायमध्यायः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

लोहाभिसारोनिर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्ममं ॥ समः पंथाभूतास्ते श्वाः श्वोयुध्यस्वसकेशवः ॥ ११ ॥ असमागम्यभीष्मेण संयुगे किं विकृत्यसे ॥ आरुरुक्षुर्ग्रथामदः पर्वतं गंधमादनं ॥ १२ ॥ एवं कथं सिकौंतेय अकथं न्युरुषो भव ॥ सूतपुत्रं सुदुर्धर्पं शल्यं च वलिनां वरं ॥ १३ ॥ द्रोणं च वलिनां श्रेष्ठं शचीपतिं समं युधि ॥ अजित्वा संयुगे पार्थ राज्ञं कथं मिहेच्छसि ॥ १४ ॥ ब्राह्मेधनुषि चाचार्यं वेदयोरंतर्गन्धयोः ॥ युधि धुर्यभो विक्षोभ्य मनीकचरमच्युतं ॥ १५ ॥ द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुं विच्छसितं नृपा ॥ न हि शुश्रुम वा ते न मे रुमुन्मथितं गिरिं ॥ १६ ॥ अनिलो वा वहेन्मे रुं यौर्वापि निपतेन्महीं ॥ युगं वा परिवर्तत यद्येवं स्याद्यथा त्यमां ॥ १७ ॥ कोऽयस्ति जीविताकांक्षी प्राप्ये मम रिमर्दनं ॥ गजो वा जीर्यो वा पि पुनः स्वस्ति गृहान्न जेत् ॥ १८ ॥ कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणे न वा ॥ रणे जीवन् विमुच्येन पदाभूमिभुपस्पृशन् ॥ १९ ॥ किं ददुरः कपशयोऽये मां न बुध्यसे राजचमूं समेतां ॥ दुराधर्पा दिवचमू प्रकाशां गुणानरे द्रैश्चिदंशैरिव द्यां ॥ २० ॥ प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दक्षिणात्यैरुदीच्यैकां वोजशकैः स्वगैश्च ॥ शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमुख्यैश्चैर्मल्लैश्चैः पुलिंदैर्द्रविडांश्चैः ॥ २१ ॥ नानाजनौघं युधिसं प्रवृद्धं गंगं यथा वेगमपा रणीयं ॥ मां च स्थितं नागवंलस्य मध्ये युयुत्सुसे मंदं किमल्पबुद्धे ॥ २२ ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुमुत्तूकः प्रत्यभाषत ॥ २३ ॥ अकथ्यमानो युध्यस्व कथ्यसेर्जुन किं बहु ॥ पर्यापास्ति द्विरेतस्य नैतत्सिध्यति कथ्यनात् ॥ २४ ॥ यदीदं कथ्यनाहो केसिध्येत्कर्म धनं जय ॥ सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कथ्यने को हि दुर्गतः ॥ २५ ॥ जानामिते वा सुदेवं सहायं जानामिते गां दिवं तालमात्रं ॥ जानाम्येतत्त्वाद्दृशो नास्तियो द्वा जानानस्ते राज्यमेतद्वरानि ॥ २६ ॥ न तु पर्यायधर्मेण राज्ञं प्राप्नोति मानुषः ॥ मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे ॥ २७ ॥ त्रयोदशसमाभुक्तं राज्यं विलपतस्तव ॥ भूयश्चैव प्रशामिष्ये निहत्य त्वां स बांधवं ॥ २८ ॥ कृतदा गां दिवं ते भूयस्त्वं दासपणैर्जितः ॥ कृतदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ॥ २९ ॥ सगदा द्भीमसेना द्वापार्था द्वापि गगां दिवात् ॥ न देमो क्षस्तदा वो भूद्विना रुष्णामनिदितां ॥ ३० ॥ सावो दास्ये समापन्नान् मोक्षयामामपार्पती ॥ अमानुष्यं समापन्ना द्दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३१ ॥ अवोचं यत्पृथुतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ॥ धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३२ ॥ सूदकर्मणि च श्रांतं विराटस्य महानसे ॥ भीमसेनेन कौंतेय यच्च तन्मम पौरुषं ॥ ३३ ॥ एवमेतत्सदा दंडं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ॥ वेणीं कृत्वा पृथुवेपः क्रन्यां नर्तितवानसि ॥ ३४ ॥

॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥ इतिउ०नै०भारतभावदीपेएकपष्ठ्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥१६१॥ ॥ ७७ ॥ उलूकमिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥

नभयाद्वासुदेवस्यनचापितवफाल्गुन ॥ राज्यंप्रतिप्रदास्यामियुद्धस्वसहकेशवः ॥ ३५ ॥ नमायाहींद्रजालंवाकुहकावापिभीषणा ॥ आत्तशस्त्रस्यमेयुद्धेवहं
तिप्रतिगर्जनाः ॥ ३६ ॥ वासुदेवसहस्रंवाफाल्गुनानांशतानिवा ॥ आसाद्यमाममोघेपुंद्रविष्यंतिदिशोदश ॥ ३७ ॥ संयुगंगच्छभीष्मेणभिधिवाशिरसागि
रिं ॥ तरेमंवामहागांधंवाहुभ्यांपुरुषोदधिं ॥ ३८ ॥ शारद्वतमहामीनंविंशतिमहोरगं ॥ बृहद्वलमहोद्वेलंसौमदत्तितिमिगिलं ॥ ३९ ॥ भीष्मवेगमपर्यंतद्रोण
ग्राहदुरासदं ॥ कर्णशल्यज्ञपावर्तकांजवडवामुखं ॥ ४० ॥ दुःशासनौघंशलशल्यमत्स्यंसुषेणचित्रायुधनागनक्रं ॥ जयद्रथाद्रिंपुरुमित्रगांधंदुर्मर्षणोदंश
कुनिप्रपातं ॥ ४१ ॥ शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धंयदावगाद्यश्रमनष्टचेताः ॥ भविष्यसित्वंहतसर्वबांधवस्तदामनस्तेपरितापमेप्यति ॥ ४२ ॥ तदामनस्तेत्रि
दिवादिवाभुचेर्निर्वर्तितापार्थमहीप्रशासनात् ॥ प्रशास्यराज्यंहिसुदुर्लभंत्वयाबुभूषितःस्वर्गइवातपस्विना ॥ ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिउलूक
दूतागमनंपर्वणिउलूकवाक्येएकपष्ठ्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥१६१॥ ॥ ७७ ॥ संजयउवाच उलूकस्त्वर्जुनंभूयोयथोक्तंवाक्यमब्रवीत् ॥ आशीविष
मिवक्रुद्धंतुदन्वाक्यशलाकया ॥ १ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारुपिताःपांडवाभृशं ॥ प्रागेवभृशसंकुष्टाःकैतव्येनापिधर्षिताः ॥ २ ॥ आसनेपूदतिष्ठंतवाहुंश्चैवप्रचि
क्षिपुः ॥ आशीविषावक्रुद्धावीक्षांचक्रुःपरस्परं ॥ ३ ॥ अवाक्शिराभीमसेनःसमुदैक्षतकेशवं ॥ नेत्राभ्यांलोहितांताभ्यामाशीविषइवश्वसन् ॥ ४ ॥ आर्तवा
तात्मजंदृष्ट्वाक्रोधेनाभिहतंभृशं ॥ उस्मयन्निवदाशार्हःकैतव्यंप्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ प्रयाहिशीघ्रंकैतव्यब्रूयाश्चैवसुयोधनं ॥ श्रुतंवाक्यंगृहीतोर्थोमतंयत्तेतयास्तु
तत् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुःकेशवोराजसत्तम ॥ पुनरेवमहाप्राज्ञंयुधिष्ठिरमुदैक्षत ॥ ७ ॥ संजयानांचसर्वेषांरुणस्यचयशस्विनः ॥ द्रुपदस्यंसपुत्रस्यविराट
स्यचसंनिधौ ॥ ८ ॥ भूमिपानांचसर्वेषांमध्येवाक्यंजगादह ॥ उलूकोप्यर्जुनंभूयोयथोक्तंवाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंतुदन्वाक्यशलाकया ॥
रुणादींश्चैवतान्सर्वान्यथोक्तंवाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥ उलूकस्यतुतद्वाक्यंपापंदारुणमीरितं ॥ श्रुत्वाविचुक्षुभेपार्थोल्लाटंचाप्यमार्जयत् ॥ ११ ॥ तदवस्थंत
दादृष्ट्वापार्थसासमितिर्नृप ॥ नामृष्यंतमहाराजपांडवानांमहारथाः ॥ १२ ॥ अधिक्षेपेणरुणस्यपार्थस्यचमहात्मनः ॥ श्रुत्वातेपुरुषव्याघ्राःक्रोधाज्ज्वलुर
च्युत ॥ १३ ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचसात्यकिश्चमहारथः ॥ केकयाभ्रातरःपंचराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ १४ ॥

॥११॥ समितिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

द्रौपदेयैः सहितोऽभिमन्युः द्रौपदेयाभिमन्युः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पारिहार्यैः परितो हारायेपांते परिहाराः मौक्तिकगुच्छाः मौक्तिकादिजालानि वा त एव पारिहार्याणि स्वार्थेऽप्यञ् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ यश्चेति इह दुःशासन रुधिरपानकाले मामां अभियास्यति ॥ २८ ॥ आत्मानं आलभेशपामि अंतरात्मानं ईश्वरं वा स्पृष्ट्वा ह आलभे इति ईश्वरशपथं क
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च घृष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥ भीमसेनश्च विक्रांतो यमजौ च महारथौ ॥ १५ ॥ उत्पेतुरासनात् सर्वक्रोधसंरक्तलोचनाः ॥ बाहून्प्रगृह्य रुचिरान् रक्तचं
 दनरूपितान् ॥ अंगदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् ॥ १६ ॥ दंतान् दंतैः पुनिष्पिष्य स्तक्किणीपरिलेलिहन् ॥ तेषामाकारभावज्ञः कुंतीपुत्रोऽहं कोदरः ॥ १७ ॥ उद
 तिष्ठत्सवेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ उदृत्य सहस्रानेत्रे दंतान् कटकटाय्य च ॥ १८ ॥ हस्तं हस्तेन निष्पिष्य उलूकं वाक्यमब्रवीत् ॥ अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साह
 ननिमित्तकं ॥ १९ ॥ श्रुतं ते वचनं मूर्ख्यत्वां दुर्व्योधनो ब्रवीत् ॥ तन्मे कथय तोमं दशृणु वाक्यं दुरासदं ॥ २० ॥ सर्वक्षत्रस्य मध्ये तं यद्वक्ष्यसि सुयोधनं ॥ शृण्वतः सू
 तपुत्रस्य पितुश्च त्वं दुरात्मनः ॥ २१ ॥ अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ मर्षितं ते दुराचारतत्त्वं न बहु मन्यसे ॥ २२ ॥ प्रेषितश्च त्वत्प्रीतिः शमाकां
 क्षीकुर्वन् प्रति ॥ कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता ॥ २३ ॥ त्वं कालचोदितो नूनं गंतुं कामो यमक्षयं ॥ गच्छ स्वाहव मस्माभिस्तच्च श्रो भवितां ध्रुवं ॥ २४ ॥ म
 यापि च प्रतिज्ञातो वधः स भ्रातृकस्य ते ॥ स तथा भविता पापनात्र कार्या विचारणा ॥ २५ ॥ वेलामतिक्रमेत्सद्यः सागरो वरुणा लयः ॥ पर्वताश्च विशीर्येयुर्मयो
 क्तं नमृपा भवेत् ॥ २६ ॥ सहायस्ते यदि यमः कुवेरो रुद्र एव वा ॥ यथा प्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकस्मिन्ति पांडवाः ॥ दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथेप्सितं ॥ २७ ॥ यश्चे
 ह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो माभियास्यति ॥ अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयं ॥ २८ ॥ यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि ॥ यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मान
 मालभे ॥ २९ ॥ भीमसेनवचः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः ॥ क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ३० ॥ शौटीरशूरसदृशमनीकजनसंसदि ॥ शृणु पापवचो म
 त्यं यद्वाच्यो हि पिता त्वया ॥ ३१ ॥ नास्माकं भविता भेदः कदाचि कुरुभिः सह ॥ धृतराष्ट्रस्य संबंधो यदि न स्यात् त्वया सह ॥ ३२ ॥ त्वं तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुल
 स्य च ॥ उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ॥ ३३ ॥ जन्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुषः ॥ अहितानि नृशंसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ॥ ३४ ॥

रोमीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ शौटीरैः सगर्वः शूरो विक्रांतः शौटूः कर्गवै शूरविक्रांतौ इति धातू अनीकजनः सैन्यवासी जनः हे पापमहं मम ॥ ३१ ॥ नास्माकमिति धृतराष्ट्रदोषादेव वैरं जातं अन्यथा तेन बाल्ये एव त्व
 यित्यक्ते सति तन्वस्यादिनिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तेन व पिता अस्माकं अहितानि कर्तुमिच्छतीति संबंधः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ भीमसेनस्येति प्राचीनपाठे श्रुत्वेत्यध्याहारः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पांडवेष्विति हेपाप
 तस्य वैरानुषंगस्य गंगतास्म्यंतं सुदुर्गमं ॥ अहमादौ निहत्य त्वां शकुनेः संप्रपश्यतः ॥ ३५ ॥ ततोऽस्मि शकुनिं हंतामि पंतां सर्वधन्विनां ॥ भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेव
 स्य चोभयोः ॥ ३६ ॥ उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव ॥ भीमसेनं ते संतियेषां वैरं त्वया सह ॥ ३७ ॥ मंदाग्रहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशंगताः ॥ उलूक
 श्वनते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ॥ ३८ ॥ दूताः किमपराध्यंते यथोक्तस्यानुभाषिणः ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्भीमं भीमपराक्रमं ॥ ३९ ॥ धृष्टद्युम्नमुखान् वीरान्सुहृदः
 समभाषत ॥ श्रुतं वस्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितं ॥ ४० ॥ कुन्सनं वासुदेवस्य ममैव विशेषतः ॥ श्रुत्वा भवंतः संख्या अस्माकं हितकाम्यया ॥ ४१ ॥ प्रभावा
 द्वासु देवस्य भवतां च प्रयत्नतः ॥ समग्रं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहं ॥ ४२ ॥ भवद्भिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरं ॥ उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यति सुयोधनं ॥
 ॥ ४३ ॥ श्वोभूते कथितस्यास्य प्रतिवाक्यं च मूमुखे ॥ गांडीवेनाभिधास्यामि क्लीबाहिवचनोत्तराः ॥ ४४ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रशशंसुर्धनं जयं ॥ तेन वाक्यो
 पचारेण विस्मिताराजसत्तमाः ॥ ४५ ॥ अनुनीय च तान्सर्वान्यथामान्यं यथावयः ॥ धर्मराजं तदा वाक्यं तत्प्राप्यं प्रत्यभाषत ॥ ४६ ॥ आत्मानमवमन्वानो न हि
 स्यात्पार्थिवोत्तमः ॥ तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूपणे रतः ॥ ४७ ॥ उलूकं भरतश्रेष्ठसामपूर्वमथोर्जितं ॥ दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ॥ ४८ ॥ अतिलो
 हितनेत्राभ्यामाशी विपद्भवश्च सन् ॥ स्मयमान इव क्रोधात् सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ४९ ॥ जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातृश्रेवेदमब्रवीत् ॥ अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य
 विपुलं भुजं ॥ ५० ॥ उलूकगच्छकैतव्यब्रूहि तात सुयोधनं ॥ कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिकुलवंसनं ॥ ५१ ॥ पांडवेषु सदा पापनित्यं जिह्मं प्रवर्तते ॥ स्ववीर्याद्यः पराक्र
 म्य पाप आद्वयते परान् ॥ अभीतः पूरयन्वाक्यमेवैक्षत्रियः पुमान् ॥ ५२ ॥ स पापः क्षत्रियो भूत्वा अस्मान्नाहूय संयुगे ॥ मान्यामान्यान् पुरस्कृत्य युद्धं मागाः कु
 लाधम ॥ ५३ ॥ आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव ॥ आद्वयस्त्रणे पार्थान्सर्वथा क्षत्रियो भव ॥ ५४ ॥ परवीर्यं समाश्रित्य यः समाद्वयते परान् ॥ अशक्तः
 स्वयमादातुं मेतदेव न पुंसकं ॥ ५५ ॥ सत्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बहु मन्यसे ॥ कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान्समभिगर्जसि ॥ ५६ ॥

पांडवेषु त्वयोक्तं वैहालव्रतरूपं जिह्मं प्रवर्तत इति तुष्यतु दुर्जनन्यायेनांगीकरोति प्रवर्तत इति पाठे तु स्पष्टोर्थः पूरयन्वाक्यं तदर्थानुष्ठानेन समर्थयन् ॥ ५२ ॥ मान्याः भीष्मद्रोणादयः अमान्याः पुत्राः लक्ष्मणादयः
 बालवृद्धनाशं माकर्षीरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ न पुंसकं न पुंसकत्वं तव ॥ ५५ ॥ परेषां कर्णादीनां ॥ ५६ ॥

॥५७॥५८॥ जघन्यकालंचरमकालेपितनभवेन्माभूत् एतदेवाह सर्वेत्यादिनाश्लोकशेषेण ॥५९॥६०॥६१॥६२॥ समीक्षतेगणयति ॥६३॥ इतिउ० नै० भा० द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६२॥

दुर्योधनस्येति समुदैक्षतगुडाकेशइतिसंबंधः ॥१॥२॥ पूरणात्पुरुषइतिपुरुषशब्दनिर्वचनंअन्यथात्वपुरुषएवेत्यर्थः ॥३॥ क्षत्रबंधुःक्षत्रजातिरेवनतुक्षत्रकर्मत्यर्थः ॥४॥५॥ वृद्धंवाङ्मिकंभीष्मंच ॥६॥७॥ मिषतां

ऋष्णउवाच मद्वचश्चापिभूयस्तेवक्तव्यःसमुयोधनः ॥ श्वइदानींप्रपद्येथाःपुरुषोभवदुर्मते ॥५७॥ मन्यसेयच्चमूढत्वंनयोत्स्यतिजनार्दनः ॥ सारथ्येनवृत्तः
प्रार्थैरितित्वंनविभेषिच ॥५८॥ जघन्यकालमप्येतन्नभवेत्सर्वपार्थिवान् ॥ निर्दहेयमहंक्रोधात्तृणानीवहुताशनः ॥५९॥ युधिष्ठिरनियोगात्तुफाल्गुनस्यम
हात्मनः ॥ करिष्येयुध्यमानस्यसारथ्यंविजितात्मनः ॥६०॥ यद्युत्पतसिलोकांस्त्रीन्यद्याविशसिभूतलं ॥ तत्रतत्रार्जुनरथंप्रभातेद्रक्ष्यमेपुनः ॥६१॥ यच्चापि
भीमसेनस्यमन्यसमोघभापितं ॥ दुःशासनस्यरुधिरंपीतमद्यावधारय ॥६२॥ नत्वांसमीक्षतेपार्थानापिराजायुधिष्ठिरः ॥ नभीमसेनोनयमौप्रतिकूलप्रभा
पिणं ॥६३॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिउलूकदूताभिगमनप०ऋणादिवाक्येद्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६२॥ ॥७॥ संजयउवाच दुर्यो
धनस्यतद्वाक्यंनिशम्यभरतर्षभ ॥ नेत्राभ्यामतिताप्राभ्यांकैतव्यंसमुदैक्षत ॥१॥ सकेशवमभिप्रेक्ष्यगुडाकेशोमहायशाः ॥ अभ्यभाषतकैतव्यंप्रगृह्यविपुलं
भुज ॥२॥ स्ववीर्ययःसमाश्रित्यसमाह्वयतिवैपराब् ॥ अभीतायुध्यतेशत्रून्सवैपुरुषउच्यते ॥३॥ परवीर्यसमाश्रित्ययःसमाह्वयतेपरान् ॥ क्षत्रबंधुरशक्त
त्वाल्लोकेसपुरुषाधमः ॥४॥ सत्वंपरेपांवीर्येणमन्यसेवीर्यमात्मनः ॥ स्वयंकापुरुषोमूढपरांश्वक्षेप्तुमिच्छसि ॥५॥ यस्त्वंवृद्धंसर्वराज्ञांहितबुद्धिजितेंद्रियं ॥ मर
णायमहाप्रज्ञंदीक्षयित्वाविकथसे ॥६॥ भावस्तेविदितोस्माभिर्दुर्बुद्धेकुलपांसन ॥ नहनिष्यंतिगांगेयंपांडवाघृणयेतिहि ॥७॥ यस्यवीर्यसमाश्रित्यधार्तरा
ष्ट्रविकथसे ॥ हंतास्मिप्रथमंभीष्मंमिषतांसर्वधन्विनां ॥८॥ कैतव्यगत्वाभरतान्समेत्यसुयोधनंधार्तराष्ट्रंवदस्व ॥ तथेत्युवाचार्जुनःसव्यसाचीनिशाव्यपाये
भविताविमर्दः ॥९॥ यद्वाव्रवीद्वाक्यमदीनसत्वोमध्येकुरुर्हर्षयन्सत्यसंधः ॥ अहंहंतासृजयानामनीकंशाल्वेयकांश्चेतिममैपभारः ॥ कैतव्यगत्वाभरतान्समेत्य
सुयोधनंधार्तराष्ट्रंवदस्व ॥१०॥ हन्यामहंद्रोणमृतेपिलोकंनतेभयंविद्यतेपांडवेभ्यः ॥ ततोहितेलज्यतमंचराज्यमापदृताःपांडवाश्चेतिभावः ॥११॥

पश्यतां ॥८॥

कैतव्येति समेत्यएकीकृत्य निशाव्यपायेश्वोभूते ॥१॥सत्यसंधोभीष्मः भीष्मवाक्यमेवाह अहंहंतेति हेकैतव्यअहंहंतेत्यादिमदीयंवाक्यंभरतान्पांडवान्प्रतिगत्वावदस्वकिंरुत्वासुयोधनंसमेत्य मदीयंसंदेशंदु
र्योधनायश्रावयित्वापांडवान्प्रतिकथयेत्यर्थः तेनदुर्योधनमुखंपांडवानांभयंचौदेप्यतीतिभावः ॥१०॥ द्रोणमृतेपिद्रोणंविनाप्यसहायएवाहंलोकंहन्यां ततोभीष्मवाक्यात्तेतवभावएवंभूतोजातइत्यर्थः ॥११॥

हंताहनिष्यामिकुरुद्वंभीष्मं ॥ १२ ॥ योयुक्तसेनोऽध्वजीरथीतरक्षतेतियोजना द्वीपमज्जतामाधारं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अभिमानः श्रेष्ठोऽस्मीतिबुद्धिः दर्पः पराभिभवसमर्थोऽस्मीतिधीः क्रोधो भिज्वलनं पारुष्यं निष्ठुरवाक्यत्वं नैर्घुर्यनिःस्नेहता अवलेपोन्येषामवज्ञा आत्मसंभावनं अहमेवज्ञाताशूरश्चास्मीतिबुद्धिः ॥ १७ ॥ नृशंसतानिर्दयत्वं तैर्दृश्यं तीक्ष्णताविषदानादिबीभत्सकर्मकारित्वं धर्म

सदर्पपूर्णो न समीक्षसे त्वमनर्थमात्मन्यपिवर्तमानं ॥ तस्माद्दहंते प्रथमं समूहे हंता समक्षं कुरुद्वमेव ॥ १२ ॥ सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य ध्वजीरथीरक्षतसत्यसं धं ॥ अहं हिवः पश्यतां द्वीपमेतं भीष्मं रथात्पातयिष्यामि वाणैः ॥ १३ ॥ श्वोभूते कथनावाक्यं विज्ञास्यति सुयोधनः ॥ आचितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहं ॥ १४ ॥ यदुक्तं श्वसभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः ॥ क्रुद्धेन भीमसेनेन भ्राता दुःशासनस्तव ॥ १५ ॥ अधर्मज्ञो नित्यवैरोपापबुद्धिर्नृशंसवत् ॥ सत्यां प्रतिज्ञामचिराद्वक्ष्यसे तां सुयोधन ॥ १६ ॥ अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा ॥ नैर्घुर्यस्यावलेपस्य आत्मसंभावनस्य च ॥ १७ ॥ नृशंसतायास्तैर्दृश्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च ॥ अधर्मस्यातिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८ ॥ दर्शनस्य च चक्रस्य रुत्स्य आपनयस्य च ॥ द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ॥ १९ ॥ वासुदेव द्वितीये हि मयि क्रुद्धेन राधम ॥ आशाते जीविते मूढराज्ये वां केन हेतुना ॥ २० ॥ शांते भीष्मे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते ॥ निराशो जीविते राज्ये पुत्रे पुत्रे भविष्यसि ॥ २१ ॥ भ्रातृणां निधनं श्रुत्वा पुत्राणां च सुयोधन ॥ भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२ ॥ न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिजानामि कैतव ॥ सत्यं ब्रवीम्यहं ॥ त्वे तत्सर्वं सत्यं भविष्यति ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ॥ उलूकमद्वचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधन ॥ २४ ॥ स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगंतुं त्वमर्हसि ॥ उभयोरंतरं वेदसूनुतानृतयोरपि ॥ २५ ॥ न चाहं कामये पापमपि कीटपि पीलयोः ॥ किंपुनर्ज्ञातिपुत्रं कामयेयं कथंचन ॥ २६ ॥ एतदर्थं मया तात पंचग्रामावृताः पुरा ॥ कथं तव सुदुर्बुद्धेन प्रेक्ष्ये व्यसनं महत् ॥ २७ ॥ सत्वं कामपरीतात्मा मूढभावाच्च कथसे ॥ तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासिंहितं वचः ॥ २८ ॥ किंचेदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सहवांधवैः ॥ मम विप्रियकर्तारं कैतव्यं ब्रूहि कौरवं ॥ २९ ॥ श्रुतं वाक्यं गृहीतोर्यो मयं तं ते तथा स्तुतत् ॥ भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह नृपात्मजं ॥ ३० ॥ उलूकमद्वचो ब्रूहि दुर्मतिपापपूरुषं ॥ शठं नैरुतिकं पापं दुराचारं सुयोधन ॥ ३१ ॥

विद्वेषणं कपटद्यूतादिना अधर्मो यथा प्रतिज्ञांतरा ज्याप्रदानं अतिवादो धर्मिष्ठेष्वधर्मिष्ठ त्वारोपो वैडालव्रतिको सीत्यादिवचनं वृद्धातिक्रमणं विदुरादीनामवमाननं ॥ १८ ॥ दर्शनं कर्णादिषु जयनिश्चयः चक्रं सेनाया आधिक्यं अपनयः अस्माकं दूरीकरणं एतेषां फलं द्रक्ष्यसि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वेदवेदि ॥ २५ ॥ २६ ॥ कथमिति हे सुदुर्बुद्धे तव व्यसनं मरणागमं कथमपि न प्रेक्ष्ये इति हेतोः पंचग्रामावृता इति संबंधः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥३९॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥ यत्तुमंक्षेत्रंश्रुत्वाहृष्टः सन्विकृत्यसेतततोहेतोः शोचिष्यसेइतिसंबंधः ॥ ४० ॥ अश्लाघ्योहंनरपतिर्युवयोरितिदुर्योधनवाक्यस्येत्तरं विराट्द्रुपदावा
 हतुरित्याह विराटेति साधोः दासभावंनियच्छेवनितरांयच्छेवप्रार्थयावहे इषुगमीतिछादेशेयमयतेविधिलिङिउत्तमस्यद्विवचनं इतिआवयोर्मतिरस्ति तौचआवांदासावदासौवेतियस्यतवधादृशंपौरुषंतत्तथै
 . गृध्रोदरेवात्रस्तव्यंपुरेवानागसांङ्कये ॥ प्रतिज्ञातंमयायच्चसभामध्येनराधम ॥ ३२ ॥ कर्ताहंतद्वचः सत्यंसत्येनैवशपामिते ॥ दुःशासनस्यरुधिरंहत्वापास्याम्य
 हंस्ये ॥ ३३ ॥ सक्थिनीतवभक्तैवहत्वाहितवसोदरान् ॥ सर्वेषांधार्तराष्ट्राणाम्हंस्युः सुयोधन ॥ ३४ ॥ सर्वेषांराजपुत्राणामभिमन्युरसंशयं ॥ कर्मणासोपयि
 प्यामिभूयश्चैववचःशृणु ॥ ३५ ॥ हत्वासुयोधनत्वांवैसहितंसर्वसोदरैः ॥ आक्रमिष्येपदामूर्ध्निधर्मराजस्यपश्यतः ॥ ३६ ॥ नकुलस्तुततोवाक्यमिदमाहमहीम्
 ते ॥ उलूकब्रूहिकौरव्यंधार्तराष्ट्रंसुयोधनं ॥ ३७ ॥ श्रुतंतेगदतोवाक्यंसर्वमेवयथातथं ॥ तथाकर्तास्मिकौरव्ययथात्वमनुशासिमां ॥ ३८ ॥ सहदेवोपिनृपतेइद
 माहवचोर्थवत् ॥ सुयोधनमतियतिवैषातेभविष्यति ॥ ३९ ॥ शोचिष्यसेमहाराजसपुत्रज्ञातिबांधवः ॥ इमंचक्षेत्रमस्माकंहृष्टोयत्त्वंविकृत्यसे ॥ ४० ॥ विरा
 ट्द्रुपदौवृद्धाबुलूकमिदमूचतुः ॥ दासभावंनियच्छेवसाधोरितिमतिःसदा ॥ तौचदासावदासौवापौरुषंयस्ययादृशं ॥ ४१ ॥ शिखंडीतुततोवाक्यमुलूकमि
 दमब्रवीत् ॥ वक्तव्योभवताराजापापेष्वभिरतःसदा ॥ ४२ ॥ पश्यत्वंमांरणेरान्कुर्वाणंकर्मदारुणं ॥ यस्यवीर्यंसमासाधमन्यसेविजयंयुधि ॥ ४३ ॥ तमहंपा
 तयिष्यामिरथात्तवपितामहं ॥ अहंभीष्मवधात्सृष्टोनूनंधात्रामहात्मना ॥ ४४ ॥ सोहंभीष्महनिष्यामिमिपतांसर्वधन्विनां ॥ धृष्टद्युम्नोपिकैतव्यमुलूकमिदमब्र
 वीत् ॥ ४५ ॥ सुयोधनोममवचोवक्तव्योनृपतेःसुतः ॥ अहंद्रोणंहनिष्यामिसगणंसहबांधवं ॥ ४६ ॥ अवश्यंचमयाकार्यंपूर्वेषांचरितंमहत् ॥ कर्ताचाहंतथाक
 र्मयथानान्यःकरिष्यति ॥ ४७ ॥ तमब्रवीद्धर्मराजःकारुण्यार्थंवचोमहत् ॥ नाहंज्ञातिवधंराजनूकामयेयंकथंचन ॥ ४८ ॥ तवैवदोषादुर्वृद्धेसर्वमेतत्त्वनादृतं ॥
 सुयोधनः ॥ उलूकस्ततआगम्यदुर्योधनममर्पणं ॥ ४९ ॥ अर्जुनस्यसमादेशंयथोक्तंसर्वमब्रवीत् ॥ वासुदेवस्यभीमस्यधर्मराजस्यपौरुषं ॥ ५० ॥ अमंच्यप्रययौतत्रयत्रराजा
 विराटस्यद्रुपदस्यचभारतं ॥ सहदेवस्यचवचोधृष्टद्युम्नशिखंडिनोः ॥ केशवार्जुनयोर्वाक्यंयथोक्तंसर्वमब्रवीत् ॥ ५१ ॥
 वश्वोद्रक्ष्यावदतिरोषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वधात्त्वधहेतोः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पूर्वेषांचरितंद्रोणवधेनपितृवैरप्रतियातनं सर्वेषामितिपाठेपिस्त्वर्थः ॥ ४७ ॥ अनादृतंविस्पष्टं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥५४॥५५॥५६॥५७॥ इतिउ०नै०भा०त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६३॥ ॥ ५४ ॥ उलूकस्येति ॥१॥२॥३॥४॥ रथिनःराजन्यान्धृष्टद्युम्नःसमुपादिशदितिसंबंधः त्वमनेनयुध्यस्वत्वमनेने
 कैतव्यस्यतुतद्वाक्यंनिशम्यभरतर्षभः॥ दुःशासनंचकर्णं चशकुनिंचापिभारत ॥५४॥ आज्ञापयतराज्ञश्चवलंमित्रवलंतथा ॥ यथाप्रागुदयात्सर्वेयुक्तास्तिष्ठं
 त्यनीकिनः ॥५५॥ ततःकर्णसमादिष्टादूताःसंत्वरितारथैः ॥ उष्ट्रवामीभिरप्यन्येसदश्वैश्चमहाजवैः ॥५६॥ तूर्णंपरिययुःसेनांकृत्स्नांकर्णस्यशासनात् ॥ आ
 ज्ञापयंतोराज्ञश्चयोगःप्रागुदयादिति ॥५७॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिउलूकदूतागमनप०उलूकापयानेत्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६३॥
 संजयउवाच उलूकस्यवचःश्रुत्वाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ सेनानिर्यापयामासधृष्टद्युम्नपुरोगमां ॥ १ ॥ पदातिनींनागवतीरथिनीमश्वदंदिनीं ॥ चतुर्विधव
 लांभीमामकंपांपृथिवीमिव ॥ २ ॥ भीमसेनादिभिर्गुप्तांसार्जुनैश्चमहारथैः ॥ धृष्टद्युम्नवशांदुर्गासागरस्तिमितोपमां ॥ ३ ॥ तस्यास्त्वग्रेमहेष्वासःपांचाल्योयु
 द्धदुर्मदः ॥ द्रोणप्रेप्सुरनीकानिधृष्टद्युम्नोव्यकर्षत ॥ ४ ॥ यथावलंतयोत्साहंरथिनःसमुपादिशत् ॥ अर्जुनंसूतपुत्रायभीमंदुर्योधनायच ॥ ५ ॥ धृष्टकेतुंचशल्य
 यगौतमायोत्तमौजसं ॥ अश्वत्थामेचनकुलंशैब्यंचरुतवर्मणे ॥ ६ ॥ सेंधवायचवार्णयंयुयुधानंसमादिशत् ॥ शिखंडिनंचभीष्मायप्रमुखेसमकल्पयत् ॥ ७ ॥
 सहदेवंशकुनयेचेकितानंशलायवै ॥ द्रौपदेयांस्तथापंचत्रिगर्तेभ्यःसमादिशत् ॥ ८ ॥ वृषसेनायसौभद्रंशेषाणांचमहीक्षितां ॥ ससमर्थंहितमेनेपार्थादभ्य
 धिकरणे ॥ ९ ॥ एवंविभज्ययोधांस्तान्पृथक्सहचैवह ॥ ज्वालावर्णोमहेष्वासोद्रोणमंशमकल्पयत् ॥ १० ॥ धृष्टद्युम्नोमहेष्वासःसेनापतिपतिस्ततः ॥ विधिव
 द्भूत्यर्मेधावीयुद्धायधृतमानसः ॥ ११ ॥ यथोद्दिष्टानिसैन्यानिपांडवानामयोजयत् ॥ जयायपांडुपुत्राणांयत्तस्तस्थौरणाजिरे ॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्यो
 गपर्वणिउलूकदूतागमनप०सेनापतिनियोगेचतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६४॥ ॥ ५५ ॥ समाप्तंचोल्कदूतागमनपर्व अथरथातिरथसंख्यानप्रर्व
 धृतराष्ट्रउवाच ॥ प्रतिज्ञातेफाल्गुनेनवधेभीष्मस्यसंयुगे ॥ किमकुर्वतमेमंदाःपुत्रादुर्योधनादयः ॥ १ ॥ इतमेवहिपश्यामिगांगेयंपितरंरणे ॥ वासुदेवसहायेन
 पार्थेनदृढधन्वना ॥ २ ॥ सचापरमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वापार्थभाषितं ॥ किमुक्तवान्महेष्वासोभीष्मःप्रहरतांवरः ॥ ३ ॥ सैनापत्यंचसंप्राप्यकौरवाणांधुरंधरः ॥ कि
 मचेष्टतगांगेयोमहाबुद्धिपराक्रमः ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तत्संजयस्तस्मैसर्वमेवव्यवेदयत् ॥ यथोक्तंकुरुवृद्धेनभीष्मेणामिततेजसा ॥ ५ ॥
 त्येवंतत्तदंशव्यवस्थांचकारेत्यर्थः ॥५॥६॥७॥८॥९॥ अंशंअकल्पयत्स्वकीयमितिशेषः ॥१०॥११॥१२॥ इ०उ०नै०भा०चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६४॥ ५५ ॥ प्रतिज्ञातेइति॥१॥२॥३॥४॥५॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ भृतान्वेनभक्षकान् अभृतान्मैत्र्यासमागतान् ॥ ८ ॥ यात्रार्थयानेप्रयाणे युद्धे प्रशमनेषुपरात्त्राणांप्रतीकारेषुविषयेषु वेदवेदि वेदवेत्ति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्त्वेनअकाषत्वेन ॥ १२ ॥ १३ ॥
 संजयउवाच सैनापत्यमनुप्राप्यभीष्मःशांतनवोवृष ॥ दुर्योधनमुवाचेदंवचनंहर्ययन्निव ॥ ६ ॥ नमस्कृत्यकुमाराग्रसेनान्येशक्तिपाणये ॥ अहंसेनापति-
 स्तेयभविष्यामिनसंशयः ॥ ७ ॥ सेनाकर्मण्यभिज्ञोस्मिब्यूहेषुवित्रिधेषुच ॥ कर्मकारयितुंचैवभृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८ ॥ यात्रायानेचयुद्धेचतथाप्रशमनेषु-
 च ॥ भृशंवेदमहाराजयथावेदबृहस्पतिः ॥ ९ ॥ व्यूहानांचसमारंभान्दैवगांधर्वमानुषान् ॥ तैरहंमोहयिष्यामिपांडवान्व्येतुवेज्वरः ॥ १० ॥ सोहंयोत्स्यामित-
 त्वेनपालयंस्तंववाहिनीं ॥ यथावच्छास्त्रतोराजन्व्येतुतेमानसोज्वरः ॥ ११ ॥ दुर्योधनउवाच विद्यंतेमेनगांगेयभयंदेवासुरेष्वपि ॥ समस्तेपुमहाबाहो
 सत्यमेतद्वीमिते ॥ १२ ॥ किंपुनस्त्वयिदुर्धर्पसैनापत्येव्यवस्थिते ॥ द्रोणेचपुरुषव्याघ्रेस्थितेयुद्धाभिनंदिनि ॥ १३ ॥ भवद्भ्यांपुरुषाभ्याभ्यांस्यिताभ्यांविजयो-
 मम ॥ नदुर्लभंकुरुश्रेष्ठदेवराज्यमपिध्रुवं ॥ १४ ॥ रथसंख्यांतुकार्त्तुर्येनपरेषामात्मनस्तथा ॥ तथैवातिरथानांचवेत्तुमिच्छामिकौरव ॥ १५ ॥ पितामहोहिकु-
 शलःपरेषामात्मनस्तथा ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहंसर्वैःसहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १६ ॥ भीष्मउवाच गांधारेष्टपुराजेंद्ररथसंख्यांस्वकेवले ॥ येरथाःस्मृथिंवीपाल-
 तथैवातिरथाश्रये ॥ १७ ॥ बहूनीहसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ रथानांतवसेनायांयथामुख्यंतुमेश्ठणु ॥ १८ ॥ भवानग्रेरथोदारःसहसर्वैःसहोदरैः ॥ दुःशा-
 सनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिःशतसंमितैः ॥ १९ ॥ सर्वैरुतप्रहरणाश्छेदभेदविशारदाः ॥ रथोपस्थेगजस्कंधेगदाप्रासासिचर्मणि ॥ २० ॥ संयंतारःप्रहर्तारःकृता-
 स्त्राभारसाधनाः ॥ इष्वस्त्रेद्रोणशिप्याश्चरुपस्यचशरद्वतः ॥ २१ ॥ एतेहनिप्यंतिरणेपंचालान्युद्धदुर्मदान् ॥ कृतकिल्विपाःपांडवेयैर्धार्तराष्ट्रामनस्विनः ॥ २२ ॥
 तथाहंभरतश्रेष्ठसर्वसेनापतिस्तव ॥ शत्रून्विध्वंसयिष्यामिकदर्थीकृत्यपांडवान् ॥ २३ ॥ नत्वात्मनोगुणान्वक्तुमर्हामिविदितोस्मिते ॥ कृतवर्मात्वितिरथोभो-
 जःशस्त्रभृतांवरः ॥ २४ ॥ अर्थसिद्धितवरणेकरिष्यतिनसंशयः ॥ शस्त्रविद्विरनाधृष्योदूरपातीदृढायुधः ॥ २५ ॥ हनिष्यतिचमूतेषांमहेंद्रोदानवानिव ॥ मद्ररा-
 जोमहेष्वासःशल्योमेतिरथोमतः ॥ २६ ॥ स्पर्धतेवासुदेवेननित्यंयोवैरणेरणे ॥ भागिनयान्निजांस्यक्ताशल्यस्तेतिरथोमतः ॥ एषयोत्स्यतिसंग्रामेपांडवांश्च
 महारथान् ॥ २७ ॥ सांगरोर्मिसमैर्बाणैःप्लावयन्निवशात्रवान् ॥ भूरिश्रवाःकृतास्त्रश्चतवचापिहितःसुहृत् ॥ २८ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ रथोदारःरथेष्वेवउदारोनुमहारथस्तादृशाएवदुःशासनादयइतिभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ नत्वात्मनइतिस्वस्यासंग्रामेयत्वंसूचितं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

रथयूथपामहारथाःतेषांयूथपोऽतिरथः ॥ २९ ॥ सिंधुराजोजयद्रथोद्विरथः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३१ ॥ ३३ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० पंचषड्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥३॥
 सौमदत्तिर्महेष्वासोरथयूथयूथपः ॥ वलक्षयममित्राणांसुमहांतंकरिष्यति ॥ २९ ॥ सिंधुराजोमहाराजमतोमेद्विगुणोरथः ॥ योत्स्यतेसमरेराजन्विक्रान्तो
 रथसत्तमः ॥ ३० ॥ द्रौपदीहरणैराजन्परिक्लिष्टश्चपांडवैः ॥ संस्मरंस्तंपरिक्लेशंयोत्स्यतेपरवीरहा ॥ ३१ ॥ एतेनहितदाराजंस्तपआस्थायदारुणं ॥ सुदुर्लभांव
 रौलब्धःपांडवान्पांडुमाहवे ॥ ३२ ॥ सएपरथशार्दूलस्तद्वैरसंस्मरन्रणे ॥ योत्स्यतेपांडवैस्तातप्राणांस्यक्वासुदुस्यजान् ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतउद्यो०
 रथातिरथसंख्यानपर्वणिपंचषड्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥५॥ भीष्मउवाच सुदक्षिणस्तुकांवांजोरथएकगुणोमतः ॥ तवार्थसिद्धिमा
 कांक्षन्योत्स्यतेसमरेपरैः ॥ १ ॥ एतस्यरथसिंहस्यतवार्थेराजसत्तम ॥ पराक्रमंयथेद्रस्यद्रक्ष्यंतिकुरवोयुधि ॥ २ ॥ एतस्यरथवंशंहितिग्मवेगप्रहारिणः ॥ कांवा
 जानांमहाराजशलभानामिवायतिः ॥ ३ ॥ नीलोमाहिष्मतीवासीनीलवर्मारथस्तव ॥ रथवंशेनकदनंशत्रूणांवैकरिष्यति ॥ ४ ॥ कृतवैरःपुराचैवसहदेवेन
 मारिष ॥ योत्स्यतेसततराजंस्तवार्थेकुरुनंदन ॥ ५ ॥ विदानुविदावावंत्यांसमतौरथसत्तमौ ॥ कृतिनौसमरेतातदृढवीर्यपराक्रमौ ॥ ६ ॥ एतौतौपुरुषव्या
 घ्नौरिपुसैन्यंप्रधक्ष्यतः ॥ गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्चकरच्युतैः ॥ ७ ॥ युद्धाभिकामौसमरेक्रीडंताविवयूथपौ ॥ यूथमध्येमहाराजविचरंतौकृतांतवत् ॥ ८ ॥
 त्रिगर्ताभ्रातरःपंचरथोदारामतामम ॥ कृतवैराश्चपार्थैस्तेविराटनगरेतदा ॥ ९ ॥ मकराड्वराजेंद्रसमुद्धततरंगिणीं ॥ गंगांविक्षोभयिष्यंतिपार्थानांयुधिवाहि
 नीं ॥ १० ॥ तेरथाःपंचराजेंद्रयेषांसत्यरथोमुखं ॥ एतेयोत्स्यंतिसंग्रामेसंस्मरंतःपुराकृतं ॥ ११ ॥ व्यलीकंपांडवेयेनभीमसेनानुजेनह ॥ दिशोविजयताराजन्
 श्वेतवाहेनभारत ॥ १२ ॥ तेहनिष्यंतिपार्थानांतानासाद्यमहारथान् ॥ वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणांधुरंधरान् ॥ १३ ॥ लक्ष्मणस्तवपुत्रश्चतथादुःशासन
 स्यच ॥ उभौतौपुरुषव्याघ्रौसंग्रामेष्वपलायिनौ ॥ १४ ॥ तरुणौसुकुमारौचराजपुत्रौतरस्विनौ ॥ युद्धानांचविशेषज्ञौप्रणेतारौचसर्वशः ॥ १५ ॥ रथौतौकुरु
 शार्दूलमतौमेरथसत्तमौ ॥ क्षत्रधर्मरतौवीरौमहत्कर्मकरिष्यतः ॥ १६ ॥ दंडधारांमहाराजरथएकोनरर्षभ ॥ योत्स्यतेतवसंग्रामेस्वेनसैन्येनपालितः ॥ १७ ॥

सुदक्षिणइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ रथवंशेनरथसंघेनसहितइतिशेषः वंशःपुंसिकुलेवेणौपृष्ठवयववर्गयोरितिमेदिनी ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ समुद्धततरंगिणीं उच्छ्रितपताकांसेनांउच्छ्रिततरंगव
 तीगंगांच ॥ १० ॥ सत्यरथोनाम पंचानांमुखंश्रेष्ठः ॥ ११ ॥ व्यलीकंअप्रियं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारतस्य द्रुपदोपाख्यानोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ ५ ॥ शकुनिरिति ॥ १ ॥ विद्वानिमान्प्रविधाः निभ्रायुषाणि

पुत्रस्य पांशां प्राकृत्यो रथसत्तमः ॥ रथो मम तस्तमहावेगपराक्रमः ॥ १८ ॥ एष योत्स्यतिसंग्रामे स्वान्वंधून्संप्रहर्षयन् ॥ उग्रायुधो महेष्वासो धार्मिकः ॥
 इति स्तः ॥ १९ ॥ एष शरद्वतो राजन रथयूयपयूथपः ॥ प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव ॥ २० ॥ गौतमस्य महर्षे रथ आचार्यस्य शरद्वतः ॥ कार्तिकेय
 इवाजीयः शरस्तीवात्सुतो भवत् ॥ २१ ॥ एष सेनाः सुबहुला विविधायुधकामुकाः ॥ अग्निवत्समरे तात चरिष्यति विनिर्दहन ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगो
 रथातिरथसंस्थानपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच शकुनिर्मातुलस्ते सौरथ एको नराधिप ॥ प्रयुज्य पांडवैर्वैरयो
 ल्यवेनात्र संशयः ॥ १ ॥ एतस्य सेना दुर्धर्षा समरे प्रतियायिनः ॥ विरुतायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमाजवे ॥ २ ॥ द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वानेवातिधन्विनः ॥ सम
 रे निप्रयोधी च दृढास्त्रश्रमहारथः ॥ ३ ॥ एतस्य हिमहाराज यथागांडीवधन्वनः ॥ शरासनविनिर्मुक्ताः संसक्ता यांतिसायकाः ॥ ४ ॥ नैष शक्यो मया वीरः संख्या
 तुरथ सत्तमः ॥ निर्देहदपिलोकां स्त्रीनिच्छन्नेषमहारथः ॥ ५ ॥ क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतो श्रमवासितां ॥ द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ६ ॥ दोषस्त्व
 स्य महानेको येनैव भरतर्षभ ॥ न मे रथो नातिरथो मत्तः पार्थिवसत्तम ॥ ७ ॥ जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ॥ न त्वस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोर
 वि ॥ ८ ॥ हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीं ॥ वपुष्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९ ॥ असंख्येयगुणो वीरः प्रहंता दारुणघृतिः ॥ दंडपाणिरिवासत्थः
 कालं च चरिष्यति ॥ १० ॥ युगांताग्निसमः क्रोधात्सिंहग्रीवो महाघृतिः ॥ एष भारतयुद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ ११ ॥ पिता त्वं स्य महातेजा वृद्धोऽपि युवभिर्ब
 रः ॥ शेषं कर्म महत्कर्ता अत्र मे नास्ति संशयः ॥ १२ ॥ अस्त्रवेगानिलोद्भूतः सेनाकक्षे धनोत्थितः ॥ पांडुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति शोघृतः ॥ १३ ॥ रथयूथपयूथा
 नां यूयपोयं न र्षभः ॥ भरद्वाजात्मजः कर्ता कर्मतीव्रं हितं तव ॥ १४ ॥ सर्वमूर्धाक्षिपित्ता नामाचार्यः स्थविरो गुरुः ॥ गच्छेदंतं स्तं जयानां प्रियस्त्वस्य धवं जयः ॥
 १५ ॥ नैष जन्तुमहेष्वासः पार्थमस्त्रिष्टंकारिणं ॥ हन्यादाचार्यं कंदोत्तं संस्मृत्य गुणनिर्जितं ॥ १६ ॥ श्लाघतेयं सदा वीरपार्थस्य गुणविस्तरैः ॥ पुत्रादभ्यधिकं नै
 नं भारद्वाजो नुपश्यति ॥ १७ ॥ हन्यादेकरथेनैव देवमंधर्वमानुषात् ॥ एकीभूता मपिरणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८ ॥

निर्मुषिष्ठा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ सत्यश्रवाः सत्यकीर्तिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ उत्स्यन्नुत्पत्यन् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ गजांकुशधरेषु गजयुद्धकुश
 पौरवो राजशार्दूलस्तवराजन्महारथः ॥ मतो मम रथोदारः परवीर रथारुजः ॥ १९ ॥ स्वेन सैन्येन महता प्रतपन् शत्रुवाहिनीं ॥ प्रधक्ष्यति सपंचालान् कक्षमग्निग
 तिर्यथा ॥ २० ॥ सत्यश्रवारथस्त्वेको राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ तव राजनूरिपुवले कालवत्प्रचरिष्यति ॥ २१ ॥ एतस्य यो धाराजेंद्रविचित्रकवचायुधाः ॥ विचरिष्यंति
 संग्रामे निघ्नंतः शात्रवांस्तव ॥ २२ ॥ वृषसेनो रथस्तेग्यः कर्णपुत्रो महारथः ॥ प्रधक्ष्यति रिपूणां ते बलं तु वलिनां वरः ॥ २३ ॥ जलसंधो महते जाराज नरथवरस्तव ॥
 त्यक्ष्यते समरे प्राणान् माधवः परवीरहा ॥ २४ ॥ एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कंधविशारदः ॥ रथेन वामहाबाहुः क्षपयन् शत्रुवाहिनीं ॥ २५ ॥ रथेषु महाराज म
 तो मेराज सत्तम ॥ त्वदर्थे त्यक्ष्यते प्राणान्सहसैन्यां महारणे ॥ २६ ॥ एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च संगरे ॥ वीतभीश्चापितराज न शत्रुभिः सहयोत्स्यते ॥ २७ ॥
 बाह्वीकोतिरथश्चैव समरे चानिवर्त्तनः ॥ मम राजन्म तो युद्धेशूरो वैवस्वतोपमः ॥ २८ ॥ न त्वेष समरं प्राप्य निवर्त्तत कथंचन ॥ यथा सततगोराजन्महिद्वन्यात्प
 रानरणे ॥ २९ ॥ सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः ॥ रणेऽप्यद्रुतकर्माचर्योपररथारुजः ॥ ३० ॥ एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथास्तिकथंचन ॥ उत्स्यन्नुत्पत्यतप्यप
 रानरथपथे स्थितान् ॥ ३१ ॥ एष चारिपु विक्रान्तः कर्मसत्पुरुषोचितं ॥ कर्त्ता विमर्दे सुमहत्त्वदर्थे पुरुषोत्तमः ॥ ३२ ॥ अलंबुपो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महारथः ॥ हनि
 ष्यति परान् राजान् पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३३ ॥ एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः ॥ मायावी दृढवैरश्च समरे विचरिष्यति ॥ ३४ ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगद
 त्तः प्रतापवान् ॥ गजांकुशधरश्चेष्टारथे चैव विशारदः ॥ ३५ ॥ एतेन युद्धमभवत्पुरा गांडीवधन्वनः ॥ दिवसान्सु बहून् राजान् भयार्जय गृह्णिनोः ॥ ३६ ॥ ततः स
 खायं गांधारे मानयन्पाकशासनं ॥ अकरोत्संविदं तेन पांडवेन महात्मना ॥ ३७ ॥ एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कंधविशारदः ॥ एरावतगतो राजा देवानामिव कास
 चः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच अचलो वृषक
 श्चैव सहितौ भ्रातरावुभौ ॥ रथौ तव दुराधर्षौ शत्रून् विध्वंसयिष्यतः ॥ १ ॥ बलवंतौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ॥ गांधारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥ २ ॥
 सखा ते दयितो नित्यं एष रणकर्कशः ॥ उत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पांडवैः सह ॥ ३ ॥

लेषु श्रेष्ठः सप्तमीशौ द्वैरिति समासः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ संविदं मेघ्रीं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७३ ॥ अचल इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥४॥ विचेतनःसर्वः ॥५॥ घृणीनिदकः ॥ ६ ॥ करणानांसहजकवचादीनां ॥७॥८॥ प्रमादीस्वीयंकल्पनावाक्यंविस्मरतिच ॥९॥१०॥११॥१२ ॥ भवान्कुर्णोऽर्धरथोमहंमममनइतिगांगेयोवदेत्तन्नमृषेति
 सर्वस्यजगतोमनइतिसंबन्धः त्वद्वाक्यात्सर्वेपिमावमस्यनइतिभावः ॥१३॥१४॥ विभेदयिषुभेदकर्तुमिच्छुः अपरागंद्वेषं ॥१५॥१६॥१७॥ प्रकुर्वतेप्रकारंभेदंकुर्वते प्रकारस्तुल्यभेदयोरिति विश्वः ॥१८॥
 परुषःकंथनोनीचःकर्णवैकर्त्तनस्तव ॥ मंत्रीनेताचबंधुश्चमानीचात्यंतमुच्छ्रितः ॥४॥ एपनैवरथःकर्णो नचाप्यनिरथोरणे ॥ वियुक्तःकवचेनैपसहजेनवि
 चेतनः ॥५॥ कुंडलाभ्यांचदिव्याभ्यांवियुक्तःसततंघृणी ॥ अभिशांपाच्चरामस्यब्राह्मणस्यचभाषणात् ॥६॥ करणानांवियोगाच्चतेनमेऽर्धरथोमतः ॥ नैपफा
 ल्गुनमासाद्यपुनर्जीवन्विमोक्ष्यते ॥७॥ ततोब्रवीत्युनर्द्रोणःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ एवमेतद्यथात्यत्वंनमिथ्यास्तिकदाचन ॥८॥ रणरणेभिमानोचविमुखश्चा
 पिदृश्यते ॥ घृणीकर्णःप्रमादीचेतनमेऽर्धरथोमतः ॥९॥ एतच्छ्रुत्वातुराधेयःक्रोधादुष्काल्यलोचने ॥ उवाचभीष्मराधेयस्तुदन्त्राग्निःप्रनोदवन् ॥१०॥ पिताम
 हयथेष्टंमांवाकशैरुपकृतसि ॥ अनागसंसदाद्वेपादेवमेवपदेपदे ॥११॥ मर्षयामिचतस्सर्वदुर्योधनकृतेनवै ॥ त्वंतुमांमन्यसेमंदंयथाकापुरुषंतथा ॥१२॥
 भवानर्धरथोमह्यंमतोवैनात्रसंशयः ॥ सर्वस्यजगतश्चैवगांगेयोनमृपावदेत् ॥१३॥ कुरुणामहितांनित्यंनचराजावबुध्यते ॥ कोहिनामसमानेपुराजसूदार
 कर्मसु ॥१४॥ तेजोवधमिमंकुर्याद्विभेदयिपुराहवे ॥ यथात्वंगुणविद्वेषादपरागंचिकीर्षमि ॥१५॥ नहायनैर्नपलितैर्नवित्तैर्नचबंधुभिः ॥ महारथत्वंसंख्या
 तुंशक्यंक्षत्रस्यकौरव ॥१६॥ बलज्येष्ठंस्मृतंक्षत्रंमंत्रज्येष्ठाद्विजातयः ॥ धनज्येष्ठाःस्मृतावैश्याःशूद्रास्तुवयसाधिकाः ॥१७॥ यथेच्छकंस्वयंवृषारथाननिरथां
 स्तथा ॥ कामद्वेषसमायुक्तोमोहात्प्रकुरुतेभवान् ॥१८॥ दुर्योधनमहाबाहोसाधुसम्यगवेक्ष्यतां ॥ त्यज्यतांदुष्टभावायंभीष्मःकिल्बिषरुत्तव ॥१९॥ भिन्नाहि
 सेनांनृपतेदुःसंधेयाभवत्युत ॥ मौलाहिपुरुषव्याघ्रकिमुनानासमुत्थिताः ॥२०॥ एपां द्वैधंसमुत्पन्नंयोधानांयुधिभारत ॥ तेजोवधोनःक्रियतेप्रत्यक्षेणविशे
 पतः ॥२१॥ रथानांकचविज्ञानंकचभीष्मोल्पचेतनः ॥ अहमावारयिष्यामिपांडवानामनीकिनीं ॥२२॥ आसाद्यमाममोघेपुंगमिष्यंतिदिशोदश ॥ पांडवाः
 सहपंचालाःशार्दूलंवपभाइव ॥२३॥ कचयुद्धंविमर्दोवामंत्रेसुव्याहतानिच ॥ कचभीष्मोगतवयामंदात्माकालचोदितः ॥२४॥ एकाकीस्पर्धतेनित्यंसर्वेण
 जगतांसह ॥ नचाम्यंपुरुषंकंचिन्मन्यतेमोघदर्शनः ॥२५॥ श्रोतव्यंखलुवृद्धानामितिशास्त्रनिदर्शनं ॥ नत्वेवत्यतिवृद्धानांपुनर्वालाहितेमताः ॥२६॥
 ॥१९॥मौलाःपारंपर्यागताःनेपिजिन्नाःसंतोदुःसंधेयाभवन्तिकिमुनानापृथक्कृताःसंतएककार्यार्थिसमुत्थिताइति ॥२०॥ २१ ॥ २२ ॥२३॥ कचेति युद्धेवृद्धोमंत्रेपुमृग्वैश्वअशक्तत्वान्नष्टबुद्धित्वाच्चायोग्यइ
 तिभावः ॥२४॥२५॥ येऽतिवृद्धास्तेपुनर्वालाएवमेमतास्तादृशश्चायंभीष्मइत्यर्थः ॥२६॥

॥ २७ ॥ स्वविहंतरीकुलोभीष्मंयशोगमिष्यतीत्याशंक्याह कृतवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नहिछिद्यामित्यन्वयः भेदभायादेवाहंत्वद्धर्मेनकुर्यामित्यर्थः आशंकायांलकारः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ रथादिसंख्यातात्पर्यंनुभीष्मद्रोणीसमर्थावपिपांडवान्नहनिष्यतः कर्णोपिकुंतीवरदानात्भीमादीन्हंतुंशक्तोपिनहनिष्यति अर्जुनस्त्वेनदुर्जयमेवेति
 अहमेकोहनिष्यामिपांडवानामनीकिनीं ॥ सुयुद्धराजशार्दूलयशोभीष्मंगमिष्यति ॥ २७ ॥ कृतः सेनापतिस्त्वेष्टत्वयाभीष्मो नराधिप ॥ सेनापतौयशोगंस्तानं
 तुयोधानंकथंचन ॥ २८ ॥ नाहंजीवतिगांगेयेयोत्स्येराजन्कथंचन ॥ हतेभीष्मेतुयोद्धास्मि सर्वैरेवमहारथैः ॥ २९ ॥ भीष्म उवाच समुद्यतोयंभारोमेसुम
 हान्सगरोपमः ॥ धार्तराष्ट्रस्यसंग्रामेवर्षपूगाभिचिंतितः ॥ ३० ॥ तस्मिन्नभ्यागतेकालेप्रतमेलोमहर्षणे ॥ मिथोभेदोनमेकार्यस्तेनजीवसिसूतज ॥ ३१ ॥ न
 त्वहंस्वयविक्रम्यस्थविरोपिशिशोस्तव ॥ युद्धश्रद्धामहंछिद्यंजीवितस्यचसूतज ॥ ३२ ॥ जामदग्न्येनरामेणमहास्त्राणिविमुंचता ॥ नमेव्यथारुताकांचित्त्वंतु
 मेकिंकरिष्यसि ॥ ३३ ॥ कामनैतत्प्रशंसंतिसंतःस्वबलसंस्तवं ॥ वक्ष्यामितुत्वांसंतमोनिहीनकुलपांसन ॥ ३४ ॥ समेतंपार्थिवंक्षत्रंकाशिराजस्वयंवरे ॥ निर्जि
 त्यैकरथेनैवयाःकन्यास्तरसादृताः ॥ ३५ ॥ ईदृशानांसहस्राणिविशिष्टानामथोपुनः ॥ मयैकेननिरस्तानिससैन्यानिरणाजिरे ॥ ३६ ॥ त्वांप्राप्यवैरपुरुषंकुरु
 णामनयोमहान् ॥ उपस्थितोविनाशाययतस्वपुरुषोभव ॥ ३७ ॥ युध्यस्वसमरेपार्थयेनविस्पर्धसेसह ॥ द्रक्ष्यामित्वांविनिर्मुक्तमस्माद्युद्धात्सुदुर्मते ॥ ३८ ॥
 तमुवाचततोराजाधार्तराष्ट्रःप्रतापवान् ॥ मांसमीक्षस्वगांगेयकार्यंहिमहदुद्यतं ॥ ३९ ॥ चित्यतामिदमेकाग्रंममनिःश्रेयसंपरं ॥ उभावपिभवंतौमेमहत्कर्मक
 र्णिष्यतः ॥ ४० ॥ भूयश्चश्रोतुमिच्छामिपरेषारथसत्तमान् ॥ येचैवातिरथास्तत्रयेचैवरथयूथपाः ॥ ४१ ॥ बलाबलममित्राणांश्रोतुमिच्छामिकौरव ॥ प्रभा
 तयोरजन्यांवैद्दंयुद्धंभविष्यति ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिरथातिरथसंख्यानप० भीष्मकर्णसंवादेअष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥
 भीष्म उवाच एतेरथास्तवाख्यातास्तथैवातिरथानृप ॥ येचाप्यर्द्धरथाराजन्पांडवानामतःशृणु ॥ १ ॥ यदिकौतूहलंतेयपांडवानांबलेनृप ॥ रथसंख्यांशृणु
 प्लवंसहेभिर्वसुधाधिपैः ॥ २ ॥ स्वयंराजारथोदारःपांडवःकुंतिनंदनः ॥ अग्निवत्समरेतातचरिष्यतिनसंशयः ॥ ३ ॥ भीमसेनस्तुराजेंद्ररथोष्टगुणसंमितः ॥ नत
 स्याजिसमोयुद्धेगदयासायकैरपि ॥ ४ ॥ नागायुतबलोमानीतेजसानसमानुषः ॥ माद्रोपुत्रौचरथिनौद्वावेवपुरुषर्षभौ ॥ ५ ॥

उद्यो. पर्व

५

॥ १६८ ॥

॥ १६८ ॥ इतिउद्योगप० वैदिकंभीष्मोऽष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ १७१ ॥ ॥ १७२ ॥ ॥ १७३ ॥ ॥ १७४ ॥ ॥ १७५ ॥ ॥ १७६ ॥ ॥ १७७ ॥ ॥ १७८ ॥ ॥ १७९ ॥ ॥ १८० ॥ ॥ १८१ ॥ ॥ १८२ ॥ ॥ १८३ ॥ ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥ ॥ १८६ ॥ ॥ १८७ ॥ ॥ १८८ ॥ ॥ १८९ ॥ ॥ १९० ॥ ॥ १९१ ॥ ॥ १९२ ॥ ॥ १९३ ॥ ॥ १९४ ॥ ॥ १९५ ॥ ॥ १९६ ॥ ॥ १९७ ॥ ॥ १९८ ॥ ॥ १९९ ॥ ॥ २०० ॥

॥६॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥ ॥११॥ उद्यतां उद्रच्छतां क्षिपतामितियावत् उद्यंतुमिति पाठांतरं भोज्ये कौटिल्ये मर्मपीडने इति यावत् भुजकौटिल्येऽस्य रूपं पांसुविकर्षणे पांसुविकर्षणे भूमौ मुष्टिमुद्धे इत्यर्थः ॥ १२॥

अश्विनाविवरूपेण तेजसा च समन्वितौ ॥ एते च मूमुखगताः स्मरंतः क्लेशमुत्तमं ॥ ६॥ रुद्रवत्प्रचरिष्यंतितत्र मेनास्ति संशयः ॥ सर्व एव महात्मानः शालस्तंभा इवोद्वताः ॥ ७॥ प्रादेशेनाधिकाः पुंभिरन्यैस्ते च प्रमाणतः ॥ सिंहसंहननाः सर्वपांडुपुत्रा महाबलाः ॥ ८॥ चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे ताततपस्विनः ॥ ऋमंतः पुरुषव्याघ्राव्याघ्रा इव वल्लोक्तटाः ॥ ९॥ जवे प्रहारे समर्दे सर्व एवातिमानुषाः ॥ सर्वैर्जिता महीपालादिग्जये भरतर्षभ ॥ १०॥ न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ॥ विपहंतिसदा कर्तुमधिज्यान्पिकौरव ॥ ११॥ उद्यतां वागदागुर्वीः शरान्वाक्षेभुमाहवे ॥ जवेलक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ॥ १२॥ बालैरपि भवंतस्तेः सर्व एव विशेषिताः ॥ एतस्सैन्यं समासांघ सर्व एव वल्लोक्तटाः ॥ १३॥ विध्वंसयिष्यंति रणे मां स्मृतैः सह संगमः ॥ एकैकशस्ते समर्दे हन्युः सवांन्महीक्षितः ॥ १४॥ प्रत्यक्षंतव राजेंद्र राजसूये यथा भवत् ॥ द्रौपद्याश्च परिक्लेशं द्यूते च परुषागिरः ॥ १५॥ ते स्मरंतश्च संग्रामे चरिष्यंति च रुद्रवत् ॥ लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायण सहायवान् ॥ १६॥ उभयोः सेनयोर्वीरो रथो नास्तीति तदृशः ॥ न हि देवेषु वा पूर्वमनुप्ये पूरगेषु च ॥ १७॥ राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ॥ भूतोथ वा भविष्यो वारथः कश्चिन्मया श्रुतः ॥ १८॥ समायुक्तो महाराजरथः पार्थस्य धीमतः ॥ वासुदेवश्च संयंता योद्धा चैव धनंजयः ॥ १९॥ गांडीवं च धनुर्दिव्यं तच्चाश्वावातरहंसः ॥ अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ॥ २०॥ अस्रग्रामश्च माहेंद्रोरौद्रः कौबेर एव ॥ याम्यंश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ २१॥ वज्रादीनि च मुस्यानि नाना प्रहरणानि च ॥ दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां ॥ २२॥ हतान्ये करयेनाजौ कस्तस्य सदृशोरथः ॥ एष हन्याद्वि संरंभी वलवान्सत्यविक्रमः ॥ २३॥ तव सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ॥ अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनंजय ॥ २४॥ न तृतीयोस्ति राजेंद्र सेनयोरुभयोरपि ॥ य एनं शरवर्षाणि वर्षत मुदिया द्रथी ॥ २५॥ जीमूत इव घर्मांते महावातसमीरितः ॥ समायुक्तस्तु कौंतियो वासुदेव सहायवान् ॥ तरुणश्च रुती चैव जीर्णावा वामुभावपि ॥ २६॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्नं सिरेतदा ॥ कांचनांगदिनः पीना भुजाश्चंदनरूपिताः ॥ २७॥ मनोभिः सह संवेगैः संस्मृत्य च पुरा तनं ॥ सामर्थ्यं पांडवेयानां यथा प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ २८॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंस्थानप० पांडवरथातिरथसंस्थानप० उन्नसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९॥ ॥ ७३॥

॥१३॥ ॥१४॥ ॥१५॥ ॥१६॥ ॥१७॥ ॥१८॥ ॥१९॥ ॥२०॥ ॥२१॥ ॥२२॥ ॥२३॥ प्रत्युदियां युद्धे संमुखः स्यात् ॥ २४॥ ॥२५॥ ॥२६॥ दध्नं सिरे विगलिताः ॥ २७॥ ॥२८॥ इ० उ० नै० भा० उन्नसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९॥

द्रौपदेयाइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ वीरगतेवीरैरनुमृते ॥ ९ ॥ सितौबद्धौ ॥ १० ॥ ११ ॥ एकायनगतौमरणैकशरणौ घटितारौघटनसंघटंकरिष्यतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ त्यक्तात्मानौ
 भीष्मउवाच द्रौपदेयामहाराजसर्वेपंचमहारथाः ॥ वैराटिरुत्तरश्वैवरथोदारोमतोमम ॥ १ ॥ अभिमन्युर्महाबाहूरथयूथपयूथपः ॥ समःपार्थेनसमरेवासु
 देवेनचारिहा ॥ २ ॥ लघ्वस्त्रश्चित्रयोर्धाचमनस्वीचदृढव्रतः ॥ संस्मरन्वैपरिक्लेशंस्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३ ॥ सात्यकिर्माधवःशूरोरथयूथपयूथपः ॥ एषवृष्णिप्र
 वीराणाममर्षीजितंसाध्वसः ॥ ४ ॥ उत्तमौजास्तथाराजनूरथोदारोमतोमम ॥ युयामन्युश्चविक्रांतोरथोदारोमतोमम ॥ ५ ॥ एतेषांबहुसाहस्रारथानागाहया
 स्तथा ॥ योत्स्यंतेतेतनूस्त्यक्त्वाकुंतीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ६ ॥ पांडवैःसहराजेंद्रतवसेनासुभारत ॥ अग्निमारुतवद्राजन्नाद्वयंतःपरस्परं ॥ ७ ॥ अजेयौसमरेवद्वौवि
 राटद्रुपदौतथा ॥ महारथौमहावीर्यौमतोमैपुरुषर्षभौ ॥ ८ ॥ वयोवृद्धावपिहितौक्षत्रधर्मपरायणौ ॥ यतिष्येतेपरंशक्त्यास्थितौवीरगतेपथि ॥ ९ ॥ संबंधकेनरा
 जेंद्रतौतुवीर्यचलान्वयात् ॥ आर्यवृत्तौमहेष्वासौस्नेहवीर्यसितावुभौ ॥ १० ॥ कारणंप्राप्यतुनराःसर्वेएवमहाभुजाः ॥ शूरावाकातरावापिभवंतिकुरुपुंगव ॥
 ॥ ११ ॥ एकायनगतावेतौप्रार्थिवौदृढधन्विनौ ॥ प्राणांस्यक्त्वापरंशक्त्याघटितारौपरंतप ॥ १२ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यांतावुभौसंयतिदारुणौ ॥ संबंधिभावंरक्षं
 तौमहत्कर्मकरिष्यतः ॥ १३ ॥ लोकवीरौमहेष्वासौत्यक्तात्मानौचभारत ॥ प्रत्ययंपरिरक्षंतौमहत्कर्मकरिष्यतः ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपः०रथाति
 रथसंस्थानपः०सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच पंचालराजस्यसुतोराजन्यरपुरंजयः ॥ शिखंडीरथमुख्योमेमतःपार्थस्य
 भारत ॥ १ ॥ एषयोत्स्यतिसंग्रामेनाशयन्पूर्वसंस्थितं ॥ परंयशोविप्रथयंस्तवसेनासुभारत ॥ २ ॥ एतस्यबहुलाःसेनाःपंचालाश्चप्रभद्रकाः ॥ तेनासौरथवंशेन
 महत्कर्मकरिष्यति ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नश्चसेनानीःसर्वसेनासुभारत ॥ मतोमेतिरथोराजन्द्रोणशिष्योमहारथः ॥ ४ ॥ एषयोत्स्यतिसंग्रामेसूदयन्वैपरानरणे ॥ भ
 गवानिवसंकुद्धःपिनाकीयुगसंक्षये ॥ ५ ॥ एतस्यतद्रथानीकंकथयंतिरणप्रियाः ॥ बहुत्वात्सागरप्रस्यंदेवानामिवसंयुगे ॥ ६ ॥ क्षत्रधर्मातुराजेंद्रमतोमेधर
 थोनृप ॥ धृष्टद्युम्नस्यतनयोबाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ७ ॥ शिशुपालसुतोवीरश्चेदिराजोमहारथः ॥ धृष्टकेतुर्महेष्वासःसंबंधीपांडवस्यह ॥ ८ ॥
 त्यक्तदेहौ ॥ १४ ॥ इतिउद्योगपः०नैलकंठीयेभारतभा०सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ ७३ ॥ पंचालेति ॥ १ ॥ नाशयन्पूर्वसंस्थितं प्राचीनंस्त्रीत्वेनावस्थानंअदर्शयन् पौरुषदर्शयन्नित्यं
 र्थः यद्वापूर्वसंस्थितंपूर्वव्यूहसंस्थानंनाशयन्सैन्यानिविद्रावयन्नित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्षयिष्यतःसामर्थ्यदर्शयिष्यतः ऐश्वर्यार्थोयंक्षयति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विदुषःविद्वांसः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 एषचेदिपतिःशूरःसहपुत्रेणभारत॥ महारथानांसुकरंमहत्कर्मकरिष्यति ॥ ९ ॥ क्षत्रधर्मरतोमह्यमतःपरपुरंजयः ॥ क्षत्रदेवस्तुराजेंद्रपांडवेषुरथोत्तमः ॥ १० ॥
 जयंतश्चामितौजाश्वसत्यजिच्चमहारथः ॥ महारथामहात्मानःसर्वेपांचालसत्तमाः ॥ ११ ॥ योत्स्यंतेसमरेतातसंख्याइवकुंजराः ॥ अजोभोजश्चविक्रांतौपांड
 वार्थेमहारथौ ॥ १२ ॥ योत्स्येतेवलिनौशूरौपरंशक्त्याक्षयिष्यतः ॥ शीघ्रास्त्राश्चित्रयोद्धारःकृतिनोदृढविक्रमाः ॥ १३ ॥ केकयाःपंचराजेंद्रभ्रांतरोदृढविक्रमाः ॥
 सर्वेचैवरथोदाराःसर्वेलोहितकध्वजाः ॥ १४ ॥ काशिकःसुकुमारश्चनीलोयश्चापरोनृप ॥ सूर्यदत्तश्चशंखश्चमदिराश्चश्चनामतः ॥ १५ ॥ सर्वएवरथोदाराःसर्वे
 चाहवलक्षणाः ॥ सर्वास्त्रविदुषःसर्वेमहात्मानोमतामम ॥ १६ ॥ वार्धक्षेमिर्महाराजंमतोमममहारथः ॥ चित्रायुधश्चनृपतिर्मतोमेरंथसत्तमः ॥ १७ ॥ सहिसं
 ग्रामशोभीचभक्तश्चापिकिरीटिनः ॥ चेकितानःसंत्यधृतिःपांडवानांमहारथौ ॥ द्वाविमौपुरुषव्याघ्रौरथोदारौमतौमम ॥ १८ ॥ व्याघ्रदत्तश्चराजेंद्रचंद्रसेनश्च
 भारत ॥ मतौममरथोदारौपांडवानांनसंशयः ॥ १९ ॥ सेनाविंदुश्चराजेंद्रक्रोधहंताचनामतः ॥ यःसमोवासुदेवेनभीमसेनेनवाविभो ॥ २० ॥ सप्रोत्स्यति
 हिविक्रम्यसमरेतवसैनिकैः ॥ मांचद्रोणंरुपंचैवयथासंमन्यतेभवान् ॥ २१ ॥ तथाससमरश्लाघीमंतव्योरथसत्तमः ॥ काश्यःपरमशीघ्रास्त्रःश्लाघनीयोन
 रोत्तमः ॥ २२ ॥ रथएकगुणोमह्यंज्ञेयःपरपुरंजयः ॥ अयंचयुधिविक्रांतोमंतव्योष्टगुणोरथः ॥ २३ ॥ सत्यजित्समरश्लाघीद्रुपदस्यात्मजोयुवा ॥ गतःसो
 तिरथत्वंहिदृष्टद्युमेनसंमितः ॥ २४ ॥ पांडवानांचशस्कामःपरंकर्मकरिष्यति ॥ अनुरक्तश्चशूरश्चरथोयमपरोमहान् ॥ २५ ॥ पांड्यराजोमहावीर्यःपांडवानांधु
 रंधरः ॥ दृढधन्वामहेष्वासःपांडवानांमहारथः ॥ २६ ॥ श्रेणिमान्कौरवश्रेष्ठवसुदानश्चपार्थिवः ॥ उभावेतावतिरथौमतौपरपुरंजयौ ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहा
 उद्योगपर्वणिरथातिरथसंख्यानपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच रोचमानोमहाराजपांडवानांमहारथः ॥ यो
 त्स्यतेऽमरवत्संख्येपरसैन्येषुभारत ॥ १ ॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्चमहेष्वासोमहावलः ॥ मातुलोभीमसेनस्यसचमेतिरथोमतः ॥ २ ॥ एषवीरोमहेष्वासःकृतीचनि
 पुणश्चह ॥ चित्रयोधीचशक्तश्चमतोमेरथपुंगवः ॥ ३ ॥ सयोत्स्यतिहिविक्रम्यमघवानिवदानवैः ॥ योधायेचास्यविख्याताःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ ४ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ इति० उद्योगपर्व० नै० भारत० एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ७३ ॥ रोचमानइति ॥ १ ॥ भीमसेनस्येतिक्रोधोद्धीपनार्थंभीमसेनसाम्यार्थंवाविशेषणं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रथोत्तमोऽत्तमोऽग्रित्तोरथोऽयथोऽस्तौ आहिताग्न्यादित्वादुत्तमपदस्यपरनिपातः यद्वारथेरथयुद्धेऽत्तमोऽत्तमोऽत्तमो ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाठांतरेऽध्या
मिशक्तिधारयामि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ देवव्रतत्वं ब्रह्मचारिव्रतवत्त्वं स्त्रीसंमुखेगमने हि दृष्टिर्मेथुनं स्यात् स्त्रीपूर्वदर्शनेऽपि मनसा तदीयस्त्रीभावस्मरणेन विकारः स्यादिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
भांगिनेयकृते वीरः सकरिष्यतिसंगरे ॥ सुमहत्कर्मपांडूनां स्थितः प्रियहितेरतः ॥ ५ ॥ भैमसेनिर्महाराजहृडिं वीराक्षसेश्वरः ॥ मतोमेवहुमायावीरययूथपयूथ
पः ॥ ६ ॥ योत्स्यतेसंमरेतातमायावीसमरप्रियः ॥ येचास्यराक्षसावीराः सचिवावशवर्तिनः ॥ ७ ॥ एतेचान्येचब्रह्मो नानाजनपदेश्वराः ॥ समेताः पांडवस्या
र्थेवासुदेवपुरोगमाः ॥ ८ ॥ एतेप्राधान्यतोराजन्पांडवस्यमहात्मनः ॥ रथाश्चातिरथाश्चैव येचान्येधरथानृप ॥ ९ ॥ नेप्यंतिसमरेसेनांभीमांयौधिष्ठिरीनृप ॥
महेन्द्रेणववीरेणपाल्यमानांकिरीटिना ॥ १० ॥ तैरहंसमरेवीरमायाविद्रिर्जयैपिभिः ॥ योत्स्यामिजयमाकांक्षन्नथवानिधनंरणे ॥ ११ ॥ वासुदेवंचपार्थंचच
क्रगांडीवधर्मिणौ ॥ संध्यागताविवाकैंदूसमेप्येतेरथोत्तमौ ॥ १२ ॥ येचैवतेरथोदाराः पांडुपुत्रस्यसैनिकाः ॥ सहसैन्यानहंतांश्चप्रतीयारणमूर्धनि ॥ १३ ॥ ए
तेरथाश्चातिरथाश्चतुभ्यंयथाप्रधानंनृपकीर्तितामया ॥ तथापरेयेधरथाश्चकेचित्तथैवतेषामपिकौरवेन्द्र ॥ १४ ॥ अर्जुनंवासुदेवंचयेचान्येतत्रपार्थिवाः ॥ स
र्वास्तान्वारयिष्यामियावद्रक्ष्यामिभारत ॥ १५ ॥ पांचाल्यंतुमहाबाहोनाहंहन्यांशिखंडिनं ॥ उद्यतेपुमथोदृष्ट्वाप्रतियुध्यंतमाहवे ॥ १६ ॥ लोकस्तंवेदयदहंपि
तुःप्रियचिकीर्षया ॥ प्राप्तंराज्यंपरित्यज्यब्रह्मचर्यव्रतेस्थितः ॥ १७ ॥ चित्रांगदंकौरवाणामाधिपत्येभ्यपेक्षयं ॥ विचित्रवीर्यंचशिशुंयौवराज्येभ्यपेक्षयं ॥ १८ ॥
देवव्रतत्वंविज्ञाप्यपृथिवींसर्वराजसु ॥ नैवहन्यांस्त्रियंजातुनस्त्रीपूर्वकदाचन ॥ १९ ॥ सहिस्त्रीपूर्वकोराजन्शिखंडीयदितेश्रुतः ॥ कन्याभूत्वापुमान्जाबोनयो
त्स्येतेनभारत ॥ २० ॥ सर्वास्त्वन्यांहनिष्यामिपार्थिवान्भरतर्षभ ॥ यान्समेप्यामिसंमरेनतुकुंतीसुतान्नृप ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिरथा
तिरथसंख्यानपु० द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ ॥ ७३ ॥ रथातिरथसंख्यानपर्वसमाप्तं अथांबोपाख्यानपर्व दुर्योधनउवाच कि
मर्थंभरतश्रेष्ठनैवहन्यांशिखंडिनं ॥ उद्यतेपुमथोदृष्ट्वासमरेष्वाततायिनं ॥ १ ॥ पूर्वमुक्त्वामहाबाहोपांचालान्सहसोमकैः ॥ हनिष्यामीतिगांगेयतन्मेब्रूहिपिता
मह ॥ २ ॥ भीष्मउवाच शृणुदुर्योधनकथांसहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ यदर्थंयुधिसंप्रेक्ष्यनाहंहन्यांशिखंडिनं ॥ ३ ॥ महाराजोममपिताशांतनुर्लोकविश्रुतः ॥
दिष्टांतमापधर्मात्मासमयेभरतर्षभ ॥ ४ ॥ इतिउद्योगप० नै० भारतभावादीपेद्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ ॥ ७३ ॥ किमर्थमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ दिष्टांतंमरणं ॥ ४ ॥

मह्यंमम ॥५॥६॥७॥८॥९॥ सत्यव्रतोनित्यं ब्रह्मचारी ॥ १० ॥ इति उ० नै० भारतभावदीपे चतुःसमत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥३॥ तत इति ॥ १ ॥ समनुज्ञासिर्पसमनुज्ञानवान् अट्टभावआर्षः
 भीष्मत्वमसिधर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ श्रुत्वा च वचनं धर्म्यमत्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५ ॥ यथाशाल्वपतिः पूर्वमनसा भित्तोवरः ॥ तेन चास्मि वृता पूर्वहस्य
 विदिने पितुः ॥ ६ ॥ कथं मामन्यकामां त्वं राजधर्ममतीत्य वै ॥ वासयेथागृहे भीष्मकौरवः सन्विशेपतः ॥ ७ ॥ एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ॥ यत्क्षमं ते महा
 वाहो तदिदं हारय्युमर्हसि ॥ ८ ॥ समां प्रतीक्षते व्यक्तं शास्त्रराजो विशांपते ॥ तस्मान्मां त्वंकुरु श्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥ कृपांकुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ॥
 त्वं हि सत्यव्रतो वीरपृथिव्यामिति नः श्रुतं ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्यो० अंवापाख्यानपर्वणि अंवावाक्ये चतुःसमत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥३॥
 भीष्म उवाच ततो हं समनुज्ञाप्य कर्त्ता गंधर्वी तदा ॥ मंत्रिणश्च त्विजश्चैव तथैव च पुरोहितान् ॥ १ ॥ समनुज्ञासिर्पकन्यामंवां ज्येष्ठां नराधिप ॥ अनुज्ञाता ययौ
 सातुकन्याशाल्वपतेः पुरं ॥ २ ॥ वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ताया चानुगतानदा ॥ अतीत्य त्रतमध्वानमासाद्य नृपतिं तथा ॥ ३ ॥ सातमासाद्य राजानं शास्त्रं वचनम
 ब्रवीत् ॥ आगता हं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महामते ॥ ४ ॥ तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निवविशांपते ॥ त्वयान्यपूर्वयानाहं भार्यार्यीवरवर्णिनि ॥ ५ ॥ गच्छ भद्रे पु
 नस्तत्र सकार्षा भीष्मकस्य वै ॥ नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसृत्य वै ॥ ६ ॥ त्वं हि भीष्मेण निजित्य नीता प्रीतिमतीतदा ॥ परामृश्य महायुद्धे निजित्य पृथिवी
 पतीन् ॥ ७ ॥ नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्यीवरवर्णिनि ॥ कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥ नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ॥ यथेष्टं गम्यतां
 भद्रे मात्वां कालोत्पगादयं ॥ ९ ॥ अंवातमब्रवीद्राजन्न नंगशरपीडिता ॥ नैवं वदमहीपाल नैतदेवं कथंचन ॥ १० ॥ नास्मि प्रीतिमतीनीता भीष्मेणामित्रकर्शन् ॥
 बलान्नीतास्मिरुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ ११ ॥ भजस्व मां शास्त्रपते भक्तां वालामनागसं ॥ भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १२ ॥ साहमामं च्य
 गांगेयं समरेष्वनिवर्त्तिनं ॥ अनुज्ञाता च ते नैव ततो हं भृगमागता ॥ १३ ॥ न स भीष्मो महाबाहुर्मां मिच्छति विशांपते ॥ भ्रातृहेतोः समारंभो भीष्मस्येति श्रुतं म
 या ॥ १४ ॥ भगिन्यौ मम ये नीते अंवि कांवालि केनृप ॥ प्रादाद्विचित्रवीर्याय गांगेयो हियवीर्यसे ॥ १५ ॥ यथाशाल्वपते नान्यं वरं ध्यामि कथंचन ॥ त्वामृते पुरु
 षव्याघ्रतथामूर्धानमालभे ॥ १६ ॥ न चान्यपूर्वाराजेंद्रत्वमहंसमुपस्थिता ॥ सत्यं ब्रवीमि शास्त्रैतत्सत्येनात्मानमालभे ॥ १७ ॥ भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं क
 न्यामुपस्थितां ॥ अनन्यपूर्वाराजेंद्रत्वस्य सादाभिकांक्षिणीं ॥ १८ ॥ ॥२॥३॥४॥५॥६॥ परामृश्य हस्ते धृत्वानीता ॥ ७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ संतःसाधवःगतयःरक्षितारःसंतु ॥ २२ ॥ करुणंदीनंयथास्यात्तथापरिदेवतींशोचंती ॥ २३ ॥ २४ ॥ अदीर्घदर्शनेतिशाल्वस्याधर्मःसूचितः ॥ २५ ॥ २६ ॥ वारणेनहस्ति
 तामेवंभापमाणांतुशाल्वःकाशिपतेःसुतां ॥ अत्यजद्भरतश्रेष्ठजीर्णात्वचमिवोरगः ॥ २७ ॥ एवंबहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानृपः ॥ नाश्रद्धच्छाल्वपतिः
 कन्यायांभरतर्षभ ॥ २८ ॥ ततःसामन्युनाविष्टाज्येष्ठाकाशिपतेःसुता ॥ अब्रवीत्साश्रुनयनावपविप्लुतयागिरा ॥ २९ ॥ त्वयात्यक्तागमिष्यामियत्रतत्रवि
 शांपते ॥ तत्रमेगतयःसंतुसंतःमत्यंयथाध्रुवं ॥ ३० ॥ एवंप्रभापमाणांतुकन्यांशाल्वपतिस्तदा ॥ परितंत्याजकौरव्यकरुणंपरिदेवतीं ॥ ३१ ॥ गच्छंगच्छेति
 तांशाल्वःपुनःपुनरभापत ॥ विभेमिभीष्मात्सुश्रोणित्वंचभीष्मपरिग्रहः ॥ ३२ ॥ एवमुक्तातुमानेनशाल्वेनादीर्घदर्शिना ॥ निश्चक्रामपुराहीनारुदतीकुररीयथा
 ॥ ३३ ॥ भीष्मउवाच निष्क्रामंतीतुनगराच्चितयामासदुःखिता ॥ पृथिव्यांनस्ति युवतिर्विपमस्यतरामया ॥ ३४ ॥ बंधुंभिविप्रहीणास्मिशाल्वेनचनि
 राकृता ॥ नचशक्यंपुनर्गंतुमयावारणसाद्वयं ॥ ३५ ॥ अनुज्ञातातुभीष्मेणशाल्वमुद्दिश्यकारणं ॥ किंतुगर्हाम्यथात्मानमथभीष्मंदुरासदं ॥ ३६ ॥ अथवापितरं
 मृदंयोमेकापींस्वयंवरं ॥ मयायंस्वकृतोदोषोयाहंभीष्मरथात्तदा ॥ ३७ ॥ प्रवृत्तेदारुणेषुद्देशाल्वार्थेनापतंपुरा ॥ तस्येयंफलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मिमृदवम् ॥
 ॥ ३८ ॥ धिग्भीष्मंधिक्कमेमंदंपितरंमृदचेतमं ॥ येनाहंवीर्यशुल्केनपण्यस्त्रीवप्रचोदिता ॥ ३९ ॥ धिक्कांधिक्शाल्वराजानंधिग्धातारमथापिवा ॥ येषांदुर्नीति
 भावेनप्राप्तास्म्यापदमुत्तमां ॥ ४० ॥ सर्वथाभागधेयानिस्वानिप्राप्नोतिमानंवः ॥ अनयस्यास्यतुमुखंभीष्मःशांतनवोमम ॥ ४१ ॥ साभीष्मंप्रतिकर्तव्यमहं
 पश्यामिसांप्रतं ॥ तपसावायुधावापिदुःखहेतुःममेमतः ॥ ४२ ॥ कोनुभीष्मंयुधाजेतुमुत्सहेतमहीपतिः ॥ एवंपारिनिश्चित्यजगामनगराद्वहिः ॥ ४३ ॥ आश्र
 मंपुण्यशीलानांतापमानांमहात्मनां ॥ ततस्तामवसद्रात्रिमापसैःपरिवारिता ॥ ४४ ॥ आचख्यौचयथावृत्तंमर्बमात्मनिभारत ॥ विस्तरेणमहाबाहोनिखिले
 नशुचिस्मिता ॥ हरणंचविसर्गंचशाल्वेनचविमर्जनं ॥ ४५ ॥ ततस्तत्रमहानासीद्वाह्मणःसंशितव्रतः ॥ शैखावत्यस्तपोवृद्धःशास्त्रेचारण्यकेगुरुः ॥ ४६ ॥ आर्ता
 तामहसमुनिःशैखावत्योमहातपाः ॥ निःश्वसंतींसतींवालादुःखशोकपरायणां ॥ ४७ ॥ एवंगतेतुकिंभद्रेशक्यंकर्तुतपस्विभिः ॥ आश्रमस्यैर्महाभागेतपोयुक्तै
 र्महात्मभिः ॥ ४८ ॥ नासंमानाह्वयंसंगानाख्यंहस्तिनापुरं ॥ ४९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 तस्मार्तकर्माणिशैखावतानि तेषुसाधुःशैखावत्यः कर्मणिनिष्णातः आरण्यकेउपनिषदिगुरुःब्रह्मविदित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्राजाज्यं प्रव्रज्यासंन्यासः तत्रोचितं कर्म प्राजाज्यं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तापस्यं तपसे हितं धर्मजातं ॥ ४४ ॥ दृष्टान्तो लौकिको दाहरणं आगमो वेदः हेतुर्युक्तिः स्तैः प्रारब्धकर्मभोगस्यापरिहार्यत्वं ज्ञात्वा समा
श्वस्ता भवेत्युक्तं तस्यार्थः ॥ ४५ ॥ इति उद्योगपर्वे नैलकंठीये भारतभाष्ये पंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ ७५ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ दोषा विद्यन्ते आश्रमे प्रव्रज्यायां ते दो
सांत्वेन मन्त्राणां राजानां क्रियतां मदनुग्रहः ॥ प्राजाज्यमहमिच्छामि तपस्तपस्यामि दुश्चरं ॥ ४१ ॥ मयैव यानि कर्माणि पूर्वदेहे तु मृदया ॥ कृतानि नृनं पापानि तेषां
मेतत्फलं ध्रुवं ॥ ४२ ॥ नोत्सहेतु पुनर्गंतुं स्वजनं प्रति तापसाः ॥ प्रत्याख्यातानि रानंदां शांत्वेन च निराकृता ॥ ४३ ॥ उपदिष्टमिहैच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः ॥ यु
ष्माभिर्देवसंकाशैः कृपा भवतु वो मयि ॥ ४४ ॥ सतामाश्वासयत्कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥ सांत्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभार
ते उद्योगपर्वणि अंबोपास्यानपर्वणि शौखावत्यां वासंवादे पंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ ७५ ॥ भीष्म उवाच ततस्ते तापसाः सर्वे कार्यं
तो भवंस्तदा ॥ तां कन्यां चिंतयंतस्ते किं कार्यमिति धर्मिणः ॥ १ ॥ केचिदाहुः पितुर्वैश्मनीयतामिति तापसाः ॥ केचिदस्मदुपांलंभे मतिं च कुर्वितापसाः ॥ २ ॥ केचि
च्छात्वा पतिं गत्वानियोज्यमिति मे निरे ॥ नेति केचिद्व्यवस्यंति प्रत्याख्याता हितेन सा ॥ ३ ॥ एवं गते तु किं शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ॥ पुनरुचुश्च तां सर्वे तापसाः संशि
तव्रताः ॥ ४ ॥ अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ॥ इतो गच्छ स्वभद्रं ते पितुरेव निवेशनं ॥ ५ ॥ प्रतिपत्स्यति राजा सपिता ते यदनंतरं ॥ तत्र वत्स्यसि कल्याणि सुखं
सर्वगुणान्विता ॥ ६ ॥ न च ते न्यागतिर्याय्या भवेद्भद्रे यथापिता ॥ पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि ॥ ७ ॥ गतिः पतिः समस्थाया विषमे च पिता गतिः ॥
प्रव्रज्या हि सुदुःखं सुकुमार्या विशेषतः ॥ ८ ॥ राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भामिनि ॥ भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ॥ ९ ॥ आश्रमे वैवसंत्यास्तेन
भवेयुः पितुर्गृहं ॥ ततस्त्वन्ये ब्रुवन्वाक्यं तापसास्तं तपस्विनीं ॥ १० ॥ त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निजने गहने वने ॥ प्रार्थयिष्यंति राजानस्तस्मात् नैवं मनः कृथाः ॥ ११ ॥
अंबोवाच न शक्यं काशिनगरं पुनर्गंतुं पितुर्गृहान् ॥ अवज्ञाता भविष्यामि बांधवानां न संशयः ॥ १२ ॥ उपितास्मि तथा बाल्ये पितुर्वैश्मनि तापसाः ॥ नाहंग
मिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ॥ तपस्तपुमभीप्सामि तापसैः परिरक्षिता ॥ १३ ॥ यथा परेपि मेलांकेन स्यादेवं महात्ययः ॥ दौर्भाग्यं तापसश्रेष्ठास्तस्मात्तपस्याम्यं
हंतपः ॥ १४ ॥ भीष्म उवाच इत्येवं तेषु विप्रेषु चिंतयत्सु यथा तथं ॥ राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥ १५ ॥
पाः पितुर्गृहे न भवेयुः सुंदरीतरुणी च त्वां दृष्ट्वा मुनयो वामो हंप्राप्स्यंति त्वं बाधमात्स्वलिप्यसीति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ महात्ययः दुःखनाशः महउद्धव उक्तवदिति कोशः ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 ततस्तेतापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपं ॥ पूजाभिः स्वागतायाभिरासनेनोदकेन च ॥ १६ ॥ तस्योपविष्टस्य सतो विश्रांतस्योपशृण्वतः ॥ पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां
 प्रतिवनौकसः ॥ १७ ॥ अंबायास्तींकयां श्रुत्वा काशिराज्ञं श्वभारत ॥ राजर्षिः समहाते जावभूवो द्विप्रमानसः ॥ १८ ॥ तां तथावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च समहातपाः ॥
 लर्येन व्यसनोत्पत्तिमादितः ॥ सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥ २१ ॥ ततः सराजर्षिरभूदुःखशोकसमन्वितः ॥ कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥
 ॥ २२ ॥ अब्रवीद्विप्रमानश्च कन्यामातां सुदुःखितः ॥ मागाः पितुर्गृहं भद्रे मातुस्ते जनकोत्थं हं ॥ २३ ॥ दुःखं छिद्यामहेते वै मयि वर्तस्व पुत्रिके ॥ पर्याप्तिं ते मनोवत्सेय
 च्छभार्गव श्रेष्ठं कालाग्निसमतेजसं ॥ २६ ॥ प्रतिष्ठापयिता सत्त्वां समं पथि महातपाः ॥ ततस्तु सुस्वरं वाष्पमुत्सृजन्ती पुनः पुनः ॥ २७ ॥ अब्रवीत्पितरं मातुः सा त
 तदिच्छाम्यहं ज्ञप्तुं यथायास्यामि तत्र वै ॥ २९ ॥ होत्रवाहन उवाच रामं द्रक्ष्यसि भद्रे त्वं जामदग्न्यं महावने ॥ उग्रेतपसि वर्तते सत्यसंधं महाबलं ॥ ३० ॥ महे
 ॥ ३२ ॥ ब्रूयाश्चैनं पुनर्भद्रे यत्ते कार्यं मनीषितं ॥ मयि संकीर्तिते रामः सर्वतत्ते करिष्यति ॥ ३३ ॥ मम रामः सखावत्से प्रीतियुक्तः सुहृच्च मे ॥ जमदग्निस्तोवीरः सर्व
 शस्त्रभृतां वरः ॥ ३४ ॥ एवं ब्रुवति कन्या तु पार्थिवे होत्रवाहने ॥ अरुतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ३५ ॥ ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्तस्युः सहस्रशः ॥ सचरा
 मनोरमाः ॥ धन्या दिव्याश्च रंजं प्रीतिर्हर्षमुदायुताः ॥ ३८ ॥ ततः कथं तिराजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः ॥ रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदरुतव्रणं ॥ ३९ ॥ कसं प्रति
 महावाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ अरुतव्रणशक्यो वै द्रुपुं वेदविदां वर ॥ ४० ॥

॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥ तंविचित्रवीर्यं वैवाहिकं विवाहार्थमुद्यतं समुपार्जितं अभ्यंगकौतुकबंधादिना संस्कृतं दृष्ट्वा इयंकन्यागांगेयमब्रवीदितियोजना ॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥
 ॥५४॥ ५५॥ उत्पत्तिकारणं ॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ इति उद्योगपर्वे नैलकंठीये भारताभाष्ये षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६॥ ॥५॥ दुःखद्वयं दुःखकरद्वयं भीष्मशाल्वाख्यं यद्वानिर्भर्तृक
 अकृतव्रण उवाच भवंतमेव सततं रामः कीर्त्तयति प्रभो ॥ संजयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ ४१ ॥ इहरामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ॥ द्रष्टास्येन
 मिहायार्ततवदर्शनकांक्षया ॥ ४२ ॥ इयंच कन्याराजर्षे किमर्थं वनमागता ॥ कंस्यचेयंतवचका भवतीच्छामिवेदितुं ॥ ४३ ॥ होत्रवाहन उवाच दौहित्री
 यं मम विभो काशिराज सुता प्रिया ॥ ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्यौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥ ४४ ॥ इयमं वति विख्याता ज्येष्ठा काशिपते सुता ॥ अं विकां बालिके कन्ये कनी
 यस्यौ तपोधन ॥ ४५ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यातनो भवत् ॥ कन्यानिमित्तं विप्रपेतत्रासीदुत्सवो महान् ॥ ४६ ॥ ततः किल महावीर्यो भीष्मः शांतनवो नृपा
 न् ॥ अधिक्षिप्य महातेजास्तिस्रः कन्याजहार ताः ॥ ४७ ॥ निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाद्वयं ॥ आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारतः ॥ ४८ ॥ सत्य
 वत्यै निवेद्याथ विवाहं समनंतरं ॥ भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत् प्रभुः ॥ ४९ ॥ तंतु वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितं ॥ अब्रवीत्तत्र गांगेयं मंत्रिमध्ये द्विजर्ष
 भ ॥ ५० ॥ मया शाल्वपतिर्वीरो मनसा भित्तः पतिः ॥ नमामर्हसि धर्मज्ञातुं भ्रात्रे न्यमानसां ॥ ५१ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमंत्र्य सह मंत्रिभिः ॥ निश्चित्य
 विसर्ज्य मां सत्यवत्यामते स्थितः ॥ ५२ ॥ अनुज्ञातुं भीष्मेण शाल्वं सौभपतिं ततः ॥ कन्येयं मुदिता तत्र काले वचनमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ विसर्जितास्मि भीष्मेण
 धर्ममां प्रतिपादय ॥ मनसा भित्तः पूर्वमया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ ५४ ॥ प्रत्याचस्यौ च शाल्वोऽस्याश्चारित्रस्याभिर्शंकितः ॥ सेयंत प्रो वनं प्राप्ता तापस्येभिरताभृशं ॥
 ॥ ५५ ॥ मया च प्रत्यभिज्ञातावंशस्य परिकीर्त्तनात् ॥ अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ॥ ५६ ॥ अं वो वाच भगवन्नेवमेवेह यथाहं पृथिवीपतिः ॥
 शरीरकर्ता मातुर्मे संजयो होत्रवाहनः ॥ ५७ ॥ नल्युत्सहेऽस्व नगरं प्रतियातुं तपोधन ॥ अपमानं भयाच्चैव ब्रीडया च महामुने ॥ ५८ ॥ यत्तु मां भगवान् रामो ब्रक्ष्यति
 द्विजसत्तम ॥ तन्मे कार्यं तमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अं वो पास्यानपर्वणि होत्रवाहनां वासंवादे षट्सप्तत्यधिकशतत
 मोऽध्यायः ॥ १७६॥ ॥५॥ ॥५॥ अकृतव्रण उवाच दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ॥ प्रतिकर्तव्यमथ लेतत्त्वं त्वं त्वेव दस्व मे ॥ १ ॥

त्वमेकं दुःखं त्वच्छत्रोर्वधश्चेति तापसानां दुःखद्वयं तथापि शत्रुद्वयमध्ये कतरस्य कं प्रतिप्रतिकर्तव्यं हंतुं यत्नं चिकीर्षसि यद्वा एकैकस्य गतिहानिर्मरणवेति दुःखद्वयं ज्ञेयं ॥ १ ॥

नियोक्तव्यस्तवपाणिग्रहणार्थमिति शेषः ॥२॥ भीष्मस्यनुसम्प्रतिज्ञस्यत्वत्सुखार्थं जयमात्रं कर्तव्यं न तु तावता तव हितमित्याशयेनाह अथेति ॥३॥४॥५॥ विधानं प्रतीकारं ॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मतस्तव ॥ नियोक्ष्यति महात्मा सरामस्त्वद्धितकाम्यया ॥ २ ॥ अथापगेयं भीष्मं त्वं रामेणेच्छसि धीमता ॥ रणे विनिर्जितं द्रुपदं कुर्यात्सदपि भार्गवः ॥ ३ ॥ संजयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ॥ यदत्र ते भृशं कार्यं तदद्यैव विज्ञित्य तां ॥ ४ ॥ अंबोवाच अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन् न विजानता ॥ नाभिजानाति मे भीष्मो ब्रह्मन् शाल्वगतं मनः ॥ ५ ॥ एतद्विचार्य मनसा भयाने तद्विनिश्चयं ॥ विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६ ॥ भीष्मे वा कुरुशार्दूलेशाल्वराजेथवा पुनः ॥ उभयोरेव वा ब्रह्मन् युक्तं यत्तत्समाचर ॥ ७ ॥ निवेदितं मया त्वे तदुःखमूलं यथा तथं ॥ विधानं तत्र भगवन् कर्तुं मर्हसि युक्तिः ॥ ८ ॥ अकृतव्रण उवाच उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ॥ धर्मं प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९ ॥ यद्विद्वामां पगेयो वै न नयेद्भजसाङ्ग्यं ॥ शाल्वस्त्वां शिरसा भीरुगृहीयाद्रामचोदितः ॥ १० ॥ तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीता सिभा विनिःसंशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११ ॥ भीष्मः पुरुषमानीच जितकाशी तथैव च ॥ तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं तव ॥ १२ ॥ अंबोवाच ममाप्येव सदा ब्रह्मन् हृदिकामो भिवर्त्तते ॥ घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ १३ ॥ भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं घादोपेण गच्छसि ॥ प्रशाधितं महाबाहो यत्कृते हंसुदुःखिता ॥ १४ ॥ भीष्म उवाच एवं कथयता मेव ते पांसदिवसो गतः ॥ रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुताः ॥ १५ ॥ ततो रामः प्रादुरासीत्प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ शिष्यैः परिवृतो राजन् जटाचीरधरो मुनिः ॥ १६ ॥ धनुष्पाणि रदीनात्मा खड्गं विभ्रत्परश्वधी ॥ विरजाराजशार्दूलसंजयसोभ्ययान्नृप ॥ १७ ॥ ततस्तं तापसा दृष्ट्वा स च राजामहातपाः ॥ तस्थुः प्रांजलयो राजन्सा चकन्था तपस्विनी ॥ १८ ॥ पूजयामासुरव्यग्रामधुपर्केण भार्गवं ॥ अर्चितश्च यथान्यायं निषसाद स हैव तैः ॥ १९ ॥ ततः पूर्वव्यतीतानि कथयंतौ स्म तावुभौ ॥ आसातां जामदग्न्यश्च संजयश्चैव भारत ॥ २० ॥ तथा कथां ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलं ॥ उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥ २१ ॥ रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ॥ अस्याः शृणु यथा तत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ॥ २२ ॥ परमं कथ्यतां चेति तौ रामः प्रत्यभाषत ॥ ततः सार्थ्य वदद्भामं ज्वलंतमिव पावकं ॥ २३ ॥ ततो भिवाद्यचरणौ रामस्य शिरसौ शुभौ ॥ स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता ॥ २४ ॥

॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ आसातां लङ्घिद्विचनं ॥२०॥२१॥२२॥ परमंतवविवक्षितं यत्तन्मेऽवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥२३॥ शिरसौ श्रेष्ठौ शिरःप्रधाने सेनापदिति मेदिनी पुंस्त्वमार्थः ॥२४॥

१५ ॥ अथ सत्यदीहिपीतिशेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ लुब्धोयतोमर्षास्तवाद् नीचोयतोमर्षोकास्त्वर्षेनकन
 लोदसाशोकवतीवाप्यव्याकुललोचना ॥ प्रपेदेशरणं चैव शरण्यं भृगुनन्दनं ॥ २५ ॥ राम उवाच यथा त्वं सृजयस्यास्य तथा मे त्वं नृपात्मजे ॥ ब्रूहि यत्ते म
 नो दुःस्वप्नं करिष्ये वचनं तव ॥ २६ ॥ अंबोवाच भगवन् शरणं त्वाद्यप्रपन्नस्मि महाव्रतं ॥ शोकपङ्ककार्णवान्मग्नां घोरादुद्धर मां विभो ॥ २७ ॥ भीष्म उ
 वाच तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वपुश्चाभिनवं पुनः ॥ सौकुमार्यं परं चैव रामश्चितापरोभवत् ॥ २८ ॥ किमियं वक्ष्यतीत्येवं विममर्शं भृगूदहः ॥ इति दध्यौ चिरं रामः रूप
 याग्निपरिप्लुतः ॥ २९ ॥ कथ्यतामिति साभूयो रामेणोक्ता श्रुचिस्मिता ॥ सर्वमेव यथा तत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३० ॥ तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तुराजपुत्र्यावचस्त
 दा ॥ उवाच तां वरारोहानि श्रित्यार्थं विनिश्चयं ॥ ३१ ॥ राम उवाच प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भाविनि ॥ करिष्यति वचो मत्संश्रुत्वा च सनराधि
 पः ॥ ३२ ॥ न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ॥ धक्ष्याम्यहं रणे भद्रे सामात्यं शलतेजसा ॥ ३३ ॥ अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रिनवर्तते ॥ यावच्छाल्वपति
 वीर्यं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४ ॥ अंबोवाच विसर्जिता हं भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन ॥ शाल्वराजगतं भावं मम पूर्वमनीषितं ॥ ३५ ॥ सौभराजमुपेत्याहम
 वोचं दुर्वचं वचः ॥ न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्र्यपरिशंकितः ॥ ३६ ॥ एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ॥ यदत्रौपचिकं कार्यं तच्चिंतयितुमर्हसि ॥ ३७ ॥ मम
 तुल्यमस्तस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ॥ येनाहं वशमानीता समुक्षिप्य बलात्तदा ॥ ३८ ॥ भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःस्वमीदृशं ॥ प्राप्तार्हं भृगुशार्दूलचराम्यप्रि
 त्तमुत्तमं ॥ ३९ ॥ सहिलुब्धश्च नीचश्च जितकारी च भार्गव ॥ तस्मात्प्रतिक्रियाकर्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ ॥ ४० ॥ एष मे क्रियमाणाया भारते न तदा विभो ॥ अत्र
 वदस्व संकल्पोपातमेयं महाव्रतं ॥ ४१ ॥ तस्मात्कामं ममाद्ये मं राम संपादयानघ ॥ जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगप
 र्वणि भीष्मोपाख्यानपर्वणि रामासंवादे सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्तस्त्वद्वरामो जहि भीष्ममिति प्रभो ॥
 उवाच कुरुदतीति चोदयती पुनः पुनः ॥ १ ॥ काशेन कामं गृह्णामि शलं वै वरवर्णिनि ॥ कृते मम विदहितोऽस्मि न्यत्करवाणिते ॥ २ ॥

उद्यो. पर्व

५

॥ १६८ ॥

॥ १८ ॥ किवचापायाः कलशकुरुषेन हि त्वयानायाः कृतितायां त्वादिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति उद्योगपर्वः नैककंठोपाख्यानपर्वो नाम सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ऋषिः अकृतव्रणः पाठांतरे तु स्पष्टमेव सः कीर्त्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

वाचाभीष्मश्च शाल्वश्च मम राज्ञिवशानुगौ ॥ भविष्यतो न वद्यां गित्करिष्यामि मा शुचः ॥ ३ ॥ न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भाविनि ॥ ऋते नियोगा द्विप्राणा
मेपमे समयः कृतः ॥ ४ ॥ अंबोवाच मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ॥ तच्च भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वरमाचिरं ॥ ५ ॥ राम उवाच काशिकन्ये पुन
ब्रूहि भीष्मस्ते च रणावुभौ ॥ शिरसा वंदनार्होऽपि ग्रहीष्यति गिरामम ॥ ६ ॥ अंबोवाच जहि भीष्मं रणे राम गर्जतमसुरं यथा ॥ समाहूतोरणेरामममंचेदि
च्छसिप्रियं ॥ प्रतिश्रुतं च यदपि तत्सत्यं कर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच तयोः संवदतो रेवं राजनूरा मां वयोस्तदा ॥ ऋषिः परमधर्मात्मा इदं वचनमब्रवीत् ॥
॥ ८ ॥ शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ॥ यदि भीष्मोरणेराम समाहूतस्त्वयामृधे ॥ ९ ॥ निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ॥ कृतमस्या भवे
त्कार्यं कन्याया भृगुनंदन ॥ १० ॥ वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ॥ इयं चापि प्रतिज्ञाते तदाराममहामुने ॥ ११ ॥ जित्वा वै क्षत्रियांस्सर्वान् ब्राह्मणेषु प्र
तिश्रुता ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ॥ १२ ॥ ब्रह्मद्विद्विता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ॥ शरणार्थं प्रपन्नानां भीतानां शरणार्थिनां ॥ १३ ॥ न शक्या
मिपरित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन ॥ यश्च कृन्त्रणे क्षत्रं विजेयति समागतं ॥ १४ ॥ दीप्तात्मानमहंतं च हनिष्यामीति भार्गव ॥ स एव विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्ब
हः ॥ तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनंदन ॥ १५ ॥ राम उवाच स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञां नृपि सत्तम ॥ तथैव च करिष्यामि यथा साधैवलप्स्यते ॥ १६ ॥ का
र्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिकन्यामनोगतं ॥ गमिष्यामि स्वयंतत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १७ ॥ यदि भीष्मोरणश्छाद्यो न करिष्यति मे वचः ॥ हनिष्याम्येन मुद्रित्कृमि
ति मे जिश्वितामतिः ॥ १८ ॥ न हि वाणामयोऽस्तृष्टाः सज्जंती ह शरीरिणां ॥ कायेषु विदितं तु भ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततोरामः सहैतैर्ब्रह्मवादिभिः ॥
प्रयाणाय मंतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महातपाः ॥ २० ॥ ततस्तेतामुपित्वा तुरजनीं तत्र तापसाः ॥ हुताग्नयोजनजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया ॥ २१ ॥ अभ्यगच्छततो
रामः सहैतैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ कुरुक्षेत्रं महा राजकन्यया सह भारन ॥ २२ ॥ न्यविशंत ततः सर्वे परिगृह्य सरस्वतीं ॥ तापसास्तं महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥ २३ ॥
भीष्म उवाच ततस्तृतीयं दिवसे संदिदेश व्यवस्थितः ॥ कुरुप्रियं समे राजन् प्राप्नोस्मीति महाव्रतः ॥ २४ ॥ तमागतमहं श्रुत्वा विषयांतं महाबलं ॥ अभ्यगच्छं
जवेनाशुप्रीत्याते जा निधिं प्रभुं ॥ २५ ॥ गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ॥ ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अवलिप्तस्य दमस्य ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 समामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ राम उवाच भीष्मकां बुद्धिमास्थाय काशिराज सुतानदा ॥
 अक्षमेन त्वयानीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ २८ ॥ विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मादास्ते यशस्विनी ॥ परावृष्टां त्वया हीमां कोहि गंतुमिहार्हति ॥ २९ ॥ प्रत्याख्याता हि
 शाल्वेन त्वयानीतेति भारत ॥ तस्मादिमां मन्त्रियोगात्पतिगृहीष्व भारत ॥ ३० ॥ स्वधर्मपुरुषव्याघ्रराज पुत्रीलभत्वियं ॥ न युक्तस्त्ववमानो यं राज्ञां कर्तुं त्वयान
 घ ॥ ३१ ॥ ततस्तं वै विमनसमुदीक्ष्याहमथाब्रुवं ॥ नाहमेनां पुनर्दद्यां ब्रह्मन् भ्रात्रे कथं चन ॥ ३२ ॥ शाल्वस्याहमिति प्राह पुरामामेव भार्गव ॥ मया चैवाभ्यनुज्ञा
 तागतेयं नगरं प्रति ॥ ३३ ॥ न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नाथं लोभान्न काम्यया ॥ क्षात्रं धर्ममहं जत्यामिति मेव तमाहितं ॥ ३४ ॥ अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुले
 क्षणः ॥ न करिष्यसि चेदं दत्ताक्ष्यं मे नरपुंगव ॥ ३५ ॥ हनिष्यामि सहामात्यं त्वामघेति पुनः पुनः ॥ संरंभादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३६ ॥ तमहं गीर्भिरि
 ष्टाभिः पुनः पुनररिंदम ॥ अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशंसः ॥ ३७ ॥ प्रणम्य नमहं मूर्धा भूयो ब्राह्मणसत्तमं ॥ अब्रुवं कारणं किं तद्यत्वं युद्धं मये दृष्टं सि ॥ ३८ ॥
 इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चंतुर्विधं ॥ उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मितव भार्गव ॥ ३९ ॥ ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ जानीषे मां गुरुं भीष्मगृह्णासी
 मां न चैव ह ॥ ४० ॥ सुतां काश्यपस्य कौरव्यमस्त्रियार्थं महामते ॥ नहि ते विद्यते शांतिरन्यथा कुरुनंदन ॥ ४१ ॥ गृहाणे मां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ॥ त्वया विभ्रं
 शिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति ॥ ४२ ॥ तथाब्रुवं तंतं महं रामं परपुरंजयं ॥ नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥ ४३ ॥ गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्यपुरातनं ॥ प्र
 सादयेत्वां भगवंस्य कृपा तु पुरामया ॥ ४४ ॥ को जातु परभावां हि नारी व्यालीमिव स्थितां ॥ वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दापो महात्ययः ॥ ४५ ॥ न भयाद्वा सवस्या
 पि धर्मजत्यां महाव्रत ॥ प्रसीद मावाय द्वाते कार्यं तत्कुरुमाचिरं ॥ ४६ ॥ अयंचापि विशुद्धात्मनुराणे श्रूयते विभो ॥ मरुत्तेन महाबुद्धेर्गीतः श्लोको महात्मना ॥
 ॥ ४७ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथ प्रतिपन्नस्य परित्यागां विधीयते ॥ ४८ ॥ सत्त्वं गुरुरिति प्रेम्णामया संमानितो भृशं ॥ गुरुवृत्तिं न जानी
 षेतस्माद्योत्स्यामि वै त्वया ॥ ४९ ॥ गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ॥ विशेषतस्तपो वृद्धमेवं क्षांतं मया तव ॥ ५० ॥ उद्यते पुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रवंधुवत् ॥
 यो हन्यात्स मरे कुद्वं युध्यंतमपलायिनं ॥ ५१ ॥ ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥ क्षत्रियाणां स्थितो धर्मो क्षत्रियोऽस्मितपो धन ॥ ५२ ॥

यः पुमान् यस्मिन् नरे यं धाप्रोत्याद्वेपेण वा वर्तते स नरस्तस्मिन् नरैव प्रीतिद्वेषं वा प्रवर्तयन् ॥ ५३ ॥ ननु त्वामर्थे प्रवर्तयन् न हं त्वयि प्रीतिमेव करोमीत्याशंक्या हार्थं वेति अर्थे गुरुवाक्याद्वारकरणे धर्मे पितृधीत्यर्थं स्वीकृतं
 ब्रह्मचर्ये विषये देशकालानुसारेण समर्थो विवेककुशलः तत्र धर्मलोपेन गुरुवाक्यान् प्राप्यमाणोऽर्थः श्रेयानुनेत्यर्थे संशयवानुन गुरुवाक्यविरोधेनापि पाल्यमानो धर्मः श्रेयानुनेति धर्मसंशयवान् एतयोर्मध्ये अ-
 र्था यथा वर्तते तस्मिन् स्मिन्नेव प्रवर्तयन् ॥ नाधर्मसमवाप्नोति न चाश्रेयश्च विंदति ॥ ५३ ॥ अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ॥ अर्थसंशयमापन्नः श्रे-
 यान्निःसंशयो नरः ॥ ५४ ॥ यस्मात्संशयितेऽप्यर्थेऽयथान्यायं प्रवर्तसे ॥ तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वयाराममहाहवे ॥ ५५ ॥ पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमा-
 नुषं ॥ एवं गते पितु मया यच्छक्यं भृगुनंदन ॥ ५६ ॥ तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योऽस्ये विप्रत्वया सह ॥ द्वंद्वरामयथेष्टं मे स जीभव महायुते ॥ ५७ ॥ तत्र त्वं निहतोराममया
 शरशतार्दितः ॥ प्राप्स्यसे निर्जितां लोकांश्चास्त्रपूतो महारणे ॥ ५८ ॥ स गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ॥ तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धात्पत्वांतपोधन ॥ ५९ ॥ अ-
 पियत्र त्वयारामकृतं शौचं पुरापितुः ॥ तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्तास्मि भार्गव ॥ ६० ॥ तत्र राम समागच्छ त्वरितं युद्धदुर्मद ॥ व्यपनेष्यामि ते दर्पपौराणं ब्राह्म-
 णब्रुवः ॥ ६१ ॥ यच्चापिकथसे राम बहुशः परिवत्सरे ॥ निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥ ६२ ॥ न न दाजातवान् भीष्मः क्षत्रियो वापि महिषः ॥ पश्चा-
 ज्जातानि ते जांसि तृणे पुज्वलितं त्वया ॥ ६३ ॥ यस्तं युद्धमयं दर्पकामं च व्यपनोशयेत् ॥ सोऽहं जातां महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ॥ व्यपनेष्यामि ते दर्पयुद्धे राम न सं-
 शयः ॥ ६४ ॥ भीष्म उवाच ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निवभारत ॥ दिष्ट्या भीष्ममया सार्धं योद्धुमिच्छसि संगरं ॥ ६५ ॥ अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं
 त्वया सह ॥ आपितं ते करिष्यामि तत्रागच्छ परंतप ॥ ६६ ॥ तत्र त्वां निहतं मातामया शरशतचित्तं ॥ जान्द्वीपस्य तां भीष्मगृध्रकंकवलाशनं ॥ ६७ ॥ रूपणं त्वाम-
 भिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ॥ मया विनिहतं देवीरोदतामघपार्थिव ॥ ६८ ॥ अतदर्हामहाभागा भगीरथ सुतानघा ॥ या त्वामजीजनन्मदं युद्धकामुकमातुरं ॥
 ॥ ६९ ॥ एहि गच्छ मया भीष्मयुद्धकामुकदुर्मद ॥ गृहाण सर्वकौरव्यरथादिभरतर्षभ ॥ ७० ॥ इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयं ॥ प्रणम्य शिरसाराममेवमस्त्वि-
 त्यथाब्रुवं ॥ ७१ ॥ एवमुक्त्वा ययौरामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ॥ प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयं ॥ ७२ ॥

र्थसंशयमापन्नोऽर्थमननुतिष्ठन्नश्रेयान् परिशेषात् धर्मे तु निःसंशयो धर्ममेवानुतिष्ठन्नश्रेयानित्यर्थः ॥ ५४ ॥ अयथान्यायमिति लेदः न्यायातिक्रमेण मां प्रवर्तयसे ॥ ५५ ॥ बाहुवीर्यबाणप्रक्षेपादौ एवं गवे एवं
 स्थिते त्वयि ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अपियत्रेति पितृवद्गुरुकरणेऽप्याशौचप्राप्तौ सत्यांतत्रैव तीर्थं शौचं संचेलस्नानादिना दशमे क्षिशुद्धिस्वम्य करिष्यामीत्यर्थः शौचं रुधिरांजलिदानमित्यर्वाचीनः ॥ ६० ॥
 पौराणं पुराकृतं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ बलाः काकाः तेषामशनं अन्नभूतं ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ सृपस्करंस्वंगं स्वधिष्ठानंमुचक्रं वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मतदेवपरिवारणं आच्छादनंयस्यनं ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ आर्गवस्यरामस्य ॥ ८५ ॥
ततःरुतस्वस्ययनोमात्रांचप्रतिनंदितः ॥ द्विजातीन्वाच्यपुण्याहंस्वस्तिचैवमहाद्युते ॥ ७३ ॥ रथमास्यायरुचिरंराजनंपांडुरैर्हयैः ॥ सृपस्करंस्वधिष्ठानंवैया
घ्रपरिवारणं ॥ ७४ ॥ उपपन्नमहाशस्त्रैःसर्वोपकरणान्वितं ॥ तत्कुलीनेनवीरेणहयशास्त्रविदारणे ॥ ७५ ॥ यत्तंमृतेनगिष्टेनबहुशोदृष्टकर्मणा ॥ दंशितःपांडुरे
गाहंकवचेनवपुष्मता ॥ ७६ ॥ पांडुरंकार्मुकंगृह्यप्रायांभरतसत्तम ॥ पांडुरेणातपत्रेणधियमाणेनमूर्धनि ॥ ७७ ॥ पांडुरैश्चापिव्यजनैर्वीज्यमानेनराधिप ॥
शुक्लवासाःसितोष्णीपःसर्वशुक्लविभूषणः ॥ ७८ ॥ स्तूयमानोजयाशीर्भिर्निष्क्रम्यगजसाङ्कयात् ॥ कुरुक्षेत्रंरणक्षेत्रमुपायांभरतर्षभ ॥ ७९ ॥ तेहयाश्चोदि
तास्तेनमृतेनपरमाहवे ॥ अवहन्मांभृशंराजन्मनोमारुतरंहसः ॥ ८० ॥ गत्वाहंतलुरुक्षेत्रंसचरामःप्रतापवान् ॥ युद्धायसहसाराजन्पराक्रांतापरस्परं ॥ ८१ ॥
ततःसंदर्शनेतिष्ठंरामस्यातितपस्विनः ॥ प्रगृह्यशंखप्रवरंततःप्राधममुत्तमं ॥ ८२ ॥ ततस्तत्रद्विजाराजंस्तापसाश्ववनौकसः ॥ अपश्यंतरणंदिव्यंदेवाःसेंद्रग
णास्तदा ॥ ८३ ॥ ततोदिव्यानिमाल्यानिप्रादुरासंस्ततस्ततः ॥ वादित्राणिचदिव्यानिमेघदंडानिचैवह ॥ ८४ ॥ ततस्तेतापसाःसर्वेभार्गवस्यानुयायिनः ॥ प्रे
क्षकाःसमपद्यंतपरिवार्यरणांजिरं ॥ ८५ ॥ ततोमामब्रवीद्देवीसर्वभूतहितैषिणी ॥ मातास्वरूपिणीराजन्किमिदंतेचिकीर्षितं ॥ ८६ ॥ गत्वाहंजामदश्यंनुप्रया
चिप्येकुरुद्वह ॥ भीष्मेणसहमायोत्सीःशिष्येणेतिपुनःपुनः ॥ ८७ ॥ मामैवंपुत्रनिर्वधंकुरुविप्रेणपार्थिव ॥ जामदग्न्येनसमरेयोद्धुमित्येवभर्त्सयत् ॥ ८८ ॥ कि
न्नवैक्षत्रियहणोहरतुल्यपराक्रमः ॥ विदितःपुत्ररामस्तेयतस्तंयोद्धुमिच्छसि ॥ ८९ ॥ ततोहमब्रुवंदेवीमभिवाद्यकृतांजलिः ॥ सर्वतद्भरतश्रेष्ठयथावृत्तंस्वयंवरे
॥ ९० ॥ यथाचरामोराजेंद्रमयापूर्वंप्रचोदितः ॥ काशिराजसुतायाश्चयथाकर्मपुरातनं ॥ ९१ ॥ ततःसाराममभ्येत्यजननीमेमहानदा ॥ मदर्थंनमृषिंवीक्ष्यक्ष
मयामासभार्गवं ॥ ९२ ॥ भीष्मेणसहमायोत्सीःशिष्येणेतिवचोब्रवीत् ॥ सचतामाहयाचंतींभीष्ममेवनिवर्तय ॥ नचमेकुरुतेकाममित्यहंतमुपागमं ॥ ९३ ॥
वैशंपायनउवाच ततोगंगासुतस्नेहाद्रीष्मंपुनरुपागमत् ॥ नचास्याश्वाकरोद्वाक्यंक्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ९४ ॥ अथादृश्यतधर्मात्माभृगुश्रेष्ठामहातपाः ॥ आ
द्वयामासचतदायुद्धायद्विजसत्तमः ॥ ९५ ॥ इतिश्री० उद्यो० अंबोपाख्यानप० परशुरामभीष्मयोःकुरुक्षेत्रावतरणेअष्टसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥
देवीगंगा ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ क्षत्रियहणःक्षत्रियहंता ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतंभा० अष्टसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥१॥

तमिति स्मयन्निवदप्यन्निव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वेदमानरोगायत्रीसावित्रीसरस्वत्यः ॥ ४ ॥ सव्यतिक्रमइतिपाठलंघितक्रमः ॥ ५ ॥ अद्भुतोपमंअद्भुतोपमंदर्शनंयस्यतस्मिन् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भीष्मउवाच तमहंस्मयन्निवरणेप्रतिभापंव्यवस्थितं ॥ भूमिपुंनोत्सहेयोद्धुंभवंतरथमास्थितः ॥ १ ॥ आरोहस्यंदनंवीरकवचंचमहाभुज ॥ वधानसमरेरा-
मयदियोद्धुमयेच्छसि ॥ २ ॥ ततोमामब्रवीद्रामःस्मयमानोरणाजिरे ॥ रथोममेदिनीभीष्मवाहावेदाःसदश्ववत् ॥ ३ ॥ सूतश्चमातरिश्वावैकवचंचवेदमातरः ॥
सुसंवीतारणताभिर्योस्येहंकुरुनंदन ॥ ४ ॥ एवंब्रुवाणोगांधारेरामोमांसत्यविक्रमः ॥ शरव्रानेनमहतासर्वतःप्रत्यवारयन् ॥ ५ ॥ ततोपश्यंजामदश्यंरथमध्ये
व्यवस्थितं ॥ सर्वायुधवरेश्रामत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ६ ॥ मनसाविहितेपुण्येविस्तीर्णेनगरोपमे ॥ दिव्याश्वयुजिसन्नद्धेकांचनेनविभूषिते ॥ ७ ॥ कवचेनमहावा-
होसोमार्ककृतलक्ष्मणा ॥ धनुर्धरेवद्धनूगोवद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ ८ ॥ सारथ्यंकृतंवांस्तत्रयुयुसोरकृतव्रणः ॥ सखावेदविदत्यंतंदयितोभार्गवस्यह ॥ ९ ॥ आ-
द्वयानःसमांयुद्धेमनोहर्षयतीवमे ॥ पुनःपुनरभिक्राशन्नभियाहीतिभार्गवः ॥ १० ॥ तमादित्यमिवोद्यंतमनाधृष्यमहाबलं ॥ क्षत्रियांतकरंराममेकमेकःसमा-
सदं ॥ ११ ॥ ततोहंवाणयानेषुत्रिपुवाहान्निगृह्यवै ॥ अवतीर्यधनुर्न्यस्यपदातिर्क्रपिसत्तमं ॥ १२ ॥ अभ्यागच्छंतदाराममर्चिष्यन्द्विजसत्तमं ॥ अभिवाद्यचै-
नंविधिवदब्रुवंवाक्यमुत्तमं ॥ १३ ॥ योस्येत्यवारणेरामसदृशेनाधिकेनवा ॥ गुरुणाधर्मशीलेनजयमाशास्यमेविभो ॥ १४ ॥ रामउवाच एवमेतत्कुरु
श्रेष्ठकर्तव्यंभूतिमिच्छता ॥ धर्मोत्थेपमहावाहोविशिष्टैःसहयुध्यतां ॥ १५ ॥ शोषयंत्वांनचदेवमागच्छथाविशोपते ॥ युध्यस्वत्वंरणेयतोर्धैर्यमालंब्यकौरव ॥
॥ १६ ॥ नतुतेजयमाशासेत्वांविजेतुमहंस्थितः ॥ गच्छयुध्यस्वधर्मेणप्रीतोस्मिचरितेनते ॥ १७ ॥ ततोहंतंनमस्कृत्यरथमारुह्यमत्वरः ॥ प्राध्मापयंरणेशंखंपु-
नर्हमपरिप्लुतं ॥ १८ ॥ ततोयुद्धंसमभवन्ममतस्यचभारत ॥ दिवसान्सुबहून्राजन्परस्परजिगीपया ॥ १९ ॥ समेतस्मिन्रणेपूर्वप्राहरत्कंकपत्रिभिः ॥ पष्ट्या
शतैश्चनवभिःशराणांनतपर्वणां ॥ २० ॥ चत्वारस्तेनमेवाहाःसूतश्चैवविशोपते ॥ प्रतिरुद्धास्तयैवाहंसमरेदंशितःस्थितः ॥ २१ ॥ नमस्कृत्यचदेवेभ्योब्राह्मणे
भ्योविशेषतः ॥ तमहंस्मयन्निवरणेप्रत्यभापंव्यवस्थितं ॥ २२ ॥ आचार्यतामानितामेनिर्मयादित्यपित्वयि ॥ भूयश्चष्टणुमेवह्यन्संपदंधर्मसंग्रहे ॥ २३ ॥ येन
वेदांशरीरस्यांब्राह्मण्ययच्चतेमहत् ॥ तपश्चतेमहत्तनंनतेभ्यःप्रहराम्यहं ॥ २४ ॥

तात्वयाप्रागेवमदंजिवंदनस्यजयहेतोःकृतत्वादिनिभावः तच्चैवमेतत्कुरुश्रेष्ठकर्तव्यंभूतिमिच्छतेत्यनेनसूचितं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मेमयामानिता ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ चिक्षेपेतिपारोक्ष्यार्थेलिट्प्रयोगोहेलयाकृतत्वसूत्रनार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिउद्योगपर्वणे० भा०
 प्रहारेक्षत्रधर्मस्ययत्नंरामसमाश्रितः ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियत्वंहियातिशस्त्रसमुद्यमात् ॥ २५ ॥ पश्यमेधनुषोवीर्यपश्यवाङ्मोर्वलमम ॥ एषतेकार्मुकंवीरछिनमि
 निशितेषुणा ॥ २६ ॥ तस्याहंनिशितंभलंचिक्षेपभरतर्षभ ॥ तेनास्यधनुषःकोटिंछित्वाभूमावपातयं ॥ २७ ॥ तथैवचपृपत्कानांशतानिनतपर्वणां ॥ चिक्षेपकं
 कपत्राणांजामदग्ध्यर्थंप्रति ॥ २८ ॥ कायेविपक्वास्तुतदावायुनासमुदीरिताः ॥ चेलुःक्षरंतरुधिरंनागाइवचनेशराः ॥ २९ ॥ क्षतजोक्षितसर्वांगःक्षरन्सरुधिरं
 णे ॥ बभौरामस्तदाराजन्मेरुर्धातुमिवोत्सृजन् ॥ ३० ॥ हेमन्तंतिशोकइवरक्तस्तवकमंडितः ॥ बभौरामस्तथाराजन्प्रफुल्लइवकिंशुकः ॥ ३१ ॥ ततोन्पद्मनुरा
 दाचरामःक्रोधसमन्वितः ॥ हेमपुंखान्मुनिशितान्शरांस्तान्हिववर्षसः ॥ ३२ ॥ तेसमासाद्यमारौद्रावदुधामर्मभेदिनः ॥ अकंपयन्महावेगाःसर्पानलंविपोप
 माः ॥ ३३ ॥ नमहंसमवष्टभ्यपुनरात्मानमाहवे ॥ शतसंख्यैःशरैःक्रुद्धस्तदाराममवाकिरं ॥ ३४ ॥ सत्तरम्यर्कसंकाशैःशरैराशीविपोपमैः ॥ शितैरभ्यदितोरा
 तः ॥ अहोवतकृतंपापंमेदंक्षत्रधर्मणा ॥ ३५ ॥ गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मायदेवंपीडितःशरैः ॥ ततोन्प्राहरंभूयोजामदग्धायभारत ॥ ३६ ॥ अथावताप्यष्टथिर्वीपूपा
 दिवससंक्षये ॥ जगामास्तंसहस्रांशुस्ततोयुद्धमुपारमत् ॥ ३७ ॥ इतिश्रीम० उद्योगपर्वणिअंवापाख्यानपर्वणिरामभीष्मयुद्धेऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्या
 यः ॥ १७९ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच आत्मनस्तुततःसूतोहयानांचविशांपते ॥ ममचापनयामासशल्यान्कुशलसंमतः ॥ १ ॥ स्नातापटुतैस्तुरगैर्लब्धतोयै
 रविद्वलैः ॥ प्रभातेचोदितसूर्येततोयुद्धमवर्तत ॥ २ ॥ दृष्ट्वामांतूर्णमायांतंदंशितंस्यंदनैस्थितं ॥ अकरोद्रयमत्यर्थंरामःसज्जंप्रतापवान् ॥ ३ ॥ ततोहंराममायां
 तंदृष्ट्वासमरकांक्षिणं ॥ धनुःश्रेष्ठंसमुत्सृज्यसहस्रावतरंरथात् ॥ ४ ॥ अभिवाद्यतथैवाहंरथमारुह्यभारत ॥ युयुत्सुर्जामदग्ध्यस्यप्रमुखेवीतभीःस्थितः ॥ ५ ॥ त
 तोहंशरवर्षणमहतासमवाकिरं ॥ सचमांशरवर्षणवर्षतंसमवाकिरन् ॥ ६ ॥ संक्रुद्धोजामदग्ध्यस्तुपुनरेवसुतेजितान् ॥ संप्रैपीन्मेशरान्घोरादीनास्यानुरगानि
 व ॥ ७ ॥ ततोहंनिशितैर्भलैःशतशोथंसहस्रशः ॥ अच्छिदंसहसाराजन्नंतरिक्षेपुनःपुनः ॥ ८ ॥

ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

आत्मनइति ॥ १ ॥ स्नातापटुतैःस्नातैःपराटुतैश्च ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुतेजितान्मुकुलीक्षणीकृतान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ मयि प्रयोजयामास तान्यहं प्रत्यपेक्षयं ॥ ९ ॥ अश्वैरेव महाबाहो चिकीर्षन् नृपदिकं क्रियां ॥ ततो दिवि महान्नादः प्रा-
दुरासीत् समंततः ॥ १० ॥ ततो ह मम वायव्यं जामदग्न्यं प्रयुक्तवान् ॥ प्रत्याजघ्रे च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥ ११ ॥ ततो ह मम माघेयमनुमंथ्य प्रयुक्तवान् ॥ वा-
रुणे नैव तद्रामो वारयामास मे विभुः ॥ १२ ॥ एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्य हि मवारयं ॥ रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिंदमः ॥ १३ ॥ ततो मांसव्यतोरं जनुरा-
मः कुर्वन् द्विजोत्तमः ॥ उरस्य विध्यन् संकुद्धो जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ १४ ॥ ततो हं भरत श्रेष्ठ संन्यर्षादं रथोत्तमे ॥ ततो मां कश्मला विष्टं मृतसूर्णमुदावहत् ॥ १५ ॥
ग्लायंतं भरत श्रेष्ठ रामवाणप्रपीडितं ॥ ततो मामपयातं वैभृशं विद्धमचेतसं ॥ १६ ॥ रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा विचुक्रुशुः ॥ अंकुतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या-
च भारत ॥ १७ ॥ ततस्तु लब्धसंज्ञो हं ज्ञात्वा मृतमथाब्रुवं ॥ या हि मृतय तो रामः सज्जो हंगतवेदनः ॥ १८ ॥ ततो मामवहन्सूताहयैः परमशोभितैः ॥ नृत्यद्विरिव कौ-
रव्यमारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ १९ ॥ ततो हं राममासाद्य वाणवर्षैश्च कौरव ॥ अवाकिरं मुसंरथ्यः संरथ्यं च जिगीषया ॥ २० ॥ तानापतत एवासौ रामो वाणान्नं जिह्मगा-
न् ॥ वाणैरेवाच्छिन्नतूर्णमैकैकं त्रिभिराहवे ॥ २१ ॥ ततस्ते सृदिताः सर्वे भमवाणाः सुसंशिताः ॥ रामवाणैर्द्विधाच्छिन्नाः शतशो यस्य सहस्रशः ॥ २२ ॥ ततः पुनः
शरंदीप्तं सुप्रभं कालसंमितं ॥ अस्तजं जामदग्न्याय रामांया हं जिघांसया ॥ २३ ॥ तेन त्वभिहतो गाढं वाणवेगवशंगतः ॥ मुमोह समरे रामो भूमौ च निपपातह ॥
॥ २४ ॥ ततो हा हा कृतं सर्वरामे भूतलमश्रिते ॥ जगद्भारतसंविग्रं यथार्कपतने भवेत् ॥ २५ ॥ तत एनं समुद्विग्नाः सर्वे एवाभिदुःखुः ॥ तपोधनास्ते सहसा काश्या-
च कुरुनंदन ॥ २६ ॥ तत एनं परिष्वज्य शनैराश्वासयंस्तदा ॥ पाणिभिर्जलशीतैश्च जयार्थाभिश्च कौरव ॥ २७ ॥ ततः स विद्वलं वाक्यं राम उवाच चाब्रवीत् ॥ ति-
ष्ठ भीष्महतो सीति वाणसंधाय कार्मुके ॥ २८ ॥ समुक्तो न्यपततूर्णसव्ये पार्श्वे महाहवे ॥ येनाहं भृगमुद्विग्नो व्याघूर्णित इव द्रुमः ॥ २९ ॥ हत्वा हयांस्त तो रामः शीघ्रा-
स्त्रेण महाहवे ॥ अवाकिरन्मां विस्रव्यां वाणैस्तैर्लोमवाहिभिः ॥ ३० ॥ ततो ह मपि शीघ्रास्त्रं समरप्रतिवारणं ॥ अवास्तजं महाबाहो तं तराधिष्ठिताः शराः ॥ ३१ ॥ रा-
मस्य मम चैवाश्रुव्योमावृत्य समंततः ॥ नस्मसूर्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ॥ ३२ ॥ मातरि श्वाततस्तस्मिन् मेघरुद्ध इवाभवत् ॥ ततो वायोः प्रकंपाच्च सूर्यस्य
च गभस्तिभिः ॥ ३३ ॥ अभिघातप्रभावाच्च पावकः समजायत ॥ तेशराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभाष्यदीपेअशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥३५॥ ॥३६॥ समागतस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
 भूमौसर्वतदाराजनभस्मभूताःप्रपेदिरे ॥ तदाशतसहस्राणिप्रयुतान्यवुदानिच ॥ ३५ ॥ अयुतान्यथस्वर्वाणिनिस्वर्वाणिचकौरव ॥ रामःशराणांसंकुद्धोमयि
 तूर्णेन्यपातयत् ॥ ३६ ॥ ततोहंतानपिरणेशैरराशीविपोषमैः ॥ संछिद्यभूमौनृपतेपातयेयन्नगानिव ॥ ३७ ॥ एवंपतदभवद्युद्धंतदाभरतसत्तम ॥ संध्याकालेव्य
 तीतेतुव्यपायास्सचमेगुरुः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंघ्रिपास्यानपर्वणिरामभीष्मयुद्धेअशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥३५॥
 भीष्मउवाच समागतस्यरामेणपुनरेवातिदारुणं ॥ अन्यद्युस्तुमुलंयुद्धंतदाभरतसत्तम ॥ १ ॥ ततोदिव्यास्त्रविन्दुरोदिव्यान्यस्त्राण्यनेकगः ॥ अयोजयत्सध
 र्मात्मादिवसेदिवसेविभुः ॥ २ ॥ तान्यहंसत्यतीघातैरस्त्रैरस्त्राणिभारत ॥ व्यधमंतुमुलंयुद्धेप्राणांस्यक्वासुदुस्यजान् ॥ ३ ॥ अस्त्रैरस्त्रपुत्रदुधाहतेष्वेवचभारत ॥ अ
 क्रुध्यतमहातेजास्यक्तप्राणःससंयुगे ॥ ४ ॥ ततःशक्तिप्राहिणोद्दोररूपामस्त्रैरुद्धेजामदग्न्योमहात्मा ॥ कालोत्सृष्टांप्रज्वलितामिवोल्कांसंदीपाग्रानिजसाव्या
 प्यलोकं ॥ ५ ॥ ततोहंतामिपुभिर्दीप्यमानांसमायांतीमंतकालार्कदीपां ॥ छित्वात्रिधापातयामासभूमौततोववौपवनःपुण्यगंधिः ॥ ६ ॥ तस्यंसंछिन्नायांक्रो
 धदीनोथरामःशक्तीर्घोराःप्राहिणोद्वादगान्याः ॥ तासांरूपंभारतनोतशक्यतेजस्वित्वाह्लाघवाच्चैववक्तुं ॥ ७ ॥ किंत्वेवाहंविह्वलःसंप्रदृश्यदिग्भ्यःसर्वास्ताम
 होल्कमइवाग्नेः ॥ नानारूपास्तेजसोग्रेणदीपायथादित्याद्वादशलोकसंक्षये ॥ ८ ॥ ततोजालंवाणमयंविवृत्तंसंदृश्यभित्वाशरजालेनराजन् ॥ द्वादशंपून्प्राहिण
 वंरणेहंततःशक्तीरप्यधमंघोररूपाः ॥ ९ ॥ ततोराजन्जामदग्न्योमहात्माशक्तीर्घोराव्याक्षिपद्धेमदंडाः ॥ विचित्रिताःकांचनप्रह्वजदायथामहोल्काज्वलितास्त
 थाताः ॥ १० ॥ ताश्चाप्युग्राश्चर्मणांवारयित्वास्त्रेणजौपातयित्वानरेन्द्र ॥ वाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्यसंख्येदिव्यानश्चानभ्यवपैसमृतान् ॥ ११ ॥ निर्मुक्तानांप
 न्नगानांसरूपाद्दृष्ट्वाशक्तीर्हमचित्रानिकृत्ताः ॥ प्रादुश्यक्रेदिव्यमस्त्रंमहात्माक्रोधाविष्टोहैह्येशप्रमार्थी ॥ १२ ॥ ततःश्रेष्ठ्यःशलभानामिवोग्राःसमापेतुर्विशि
 खानांप्रदीप्ताः ॥ समाचिनोच्चापिभृशंशरीरंहयान्सूनंसरथंचैवमत्स्यं ॥ १३ ॥ रथःशरैर्मेनिचितःसर्वतोभूतथावाहाःसारथिश्चैवराजन् ॥ युगंरथेपांचतथैवचक्र
 तथैवाक्षःशरकृत्तोयभग्नः ॥ १४ ॥ ततस्तस्मिन्वाणवर्षेव्यतीतेशरैर्घेणप्रत्यवर्षगुरुतं ॥ सविद्वतोमार्गणैर्ब्रह्मराशिर्देहादसक्तमुमुंचेभूरिरक्तं ॥ १५ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निकृत्ताःछिन्नाःहैह्येशप्रमार्थीकार्तवीर्यस्यहंता ॥ १२ ॥ १३ ॥ शरकृत्तःवाणैश्छिन्नः ॥ १४ ॥ १५ ॥

संज्ञादीनां अस्माकं ॥ १६ ॥ इति उद्योगपर्वे • भारता • एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ १८ ॥ तत इति ॥ १९ ॥ अर्धातिमेघमंडलसमीपे ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

वत्सलसौमित्राणां जालाभितप्तस्तथैवाहं सुष्ठु शंगाढविद्धः ॥ ततो युद्धं व्यरमचापरादेभानावस्तं प्रतियाते महीधं ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपा-
ख्यानपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ १८ ॥ श्रीष्म उवाच ततः प्रभाते राजेंद्रसूर्ये विमलतांगते ॥ भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्तत
॥ १९ ॥ ततोऽर्धातिरेथेतिष्ठ न रामः प्रहरतां वरः ॥ ववर्ष शरजालानि मयि मेघइवाचले ॥ २० ॥ ततः सूतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ॥ अपयातोरथोपस्थान्मनोमम-
विषादयन् ॥ २१ ॥ ततः सूतो ममात्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत् ॥ पृथिव्यां च शराघातान्निपपातमुमोह च ॥ २२ ॥ ततः सूतो जहात्प्राणान् रामबाणप्रपीडितः ॥ मुहूर्ता-
दिवराजेंद्रमां च भीराविशत्तदा ॥ २३ ॥ ततः सूते हते तस्मिन् क्षिपतस्तस्य मेशरान् ॥ प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणो नृत्युसंमितं ॥ २४ ॥ ततः सूतव्यसनितं विपुलं मांस-
भार्गवः ॥ शरेणाभ्यहनद्राहं विरुष्य बलवद्भुजः ॥ २५ ॥ समेभुजां तस्य राजन्निपत्य रुधिराशनः ॥ मयैव सुहृराजेंद्रजगाम वसुधातलं ॥ २६ ॥ मत्वा तु निहतं रामस्त-
तो मां भरतर्षभ ॥ मेघवद्दिननादोच्चैर्जहृषे च पुनः पुनः ॥ २७ ॥ तथा तु पतिते राजन्मयिरामो मुदा युतः ॥ उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः ॥ २८ ॥ मम तत्राभ-
वम्येतु कुरवः पार्श्वतः स्थिताः ॥ आगता अपि युद्धं तज्जनास्तत्र दिदृक्षुः ॥ आर्तिपरमिकां जग्मुस्ते तदा पतिते मयि ॥ २९ ॥ ततो पश्यं पतितो राजसिंह द्विजानष्टौ
सूर्यदुहाशनाभान् ॥ ते मांसमंतात्परिवार्य तस्युः स्वबाहुभिः परिधाय जिमध्ये ॥ ३० ॥ रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशं ॥ अंतरिक्षे घृतोऽस्य स्मितैर्विप्रै-
र्बाधवैरिव ॥ ३१ ॥ श्रसन्निवांतरिक्षे च जलबिंदुभिरुक्षितः ॥ ततस्ते ब्राह्मणाराजन्नुवन्परिगृह्य मां ॥ ३२ ॥ मा भैरितिसमं सर्वे स्वस्तितेस्त्विति चासकृत् ॥ तत-
स्तेषामहं वाग्निस्तर्पितः सहस्रोत्थितः ॥ मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थितां ॥ ३३ ॥ हयाश्वमेसंगृहीतास्तया सन्महानघासंयतिकौरवेन्द्र ॥ पादौ जनन्याः प्र-
तिपृथ्य चाहं तथा पितृणां रथमभ्यरोहं ॥ ३४ ॥ ररक्षं सामां सरथं हयांश्चोपस्कराणि च ॥ तामहं प्रांजलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्जयं ॥ ३५ ॥ ततो हं स्वयमुद्यम्य हयांस्ता-
न्वातरं हसः ॥ अयुध्यं जामदग्न्येन निदत्तैर्हनि भारत ॥ ३६ ॥ ततो हं भरतश्रेष्ठ वेगवंतं महाबलं ॥ अमुंचं समरे बाणं रामाय हृदयच्छिदं ॥ ३७ ॥ ततो जगाम वसुधां-
मम बाणप्रपीडितः ॥ जानुभ्यां धनुरुत्तज्य रामो मोहवशंगतः ॥ ३८ ॥ ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिसहस्रदे ॥ आवव्रुर्जलदाव्योमक्षरंतोरुधिरं वहु ॥ ३९ ॥

॥ १८१ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

सकंपनाःसविद्युतः ॥ २२ ॥ बलाःबलाकाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ विह्वलःव्याकुलः क्रोधावेशादेवद्विग्नः ॥ २६ ॥ बलसंनिभगंधकरसंवत् बलंगंधरसेरूपेतिमेदिनी मयिमुन्निमित्तं आददानंश
रमितिशेषः शरंमय्याददानमितिपाठांतरं ॥ २७ ॥ मेमयि अहरत्संततवान् मुनीनांवाक्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ मंत्रमयाःमरीचयोमंडलंचयस्यस्यनथा तथाचश्रुतिः सैषात्रय्येवविद्यातपनीति प्रत्यवहारयावः

उल्काश्चशतशःपेतुःसनिघाताःसकंपनाः ॥ अर्कचसहसादीमंस्वर्भानुरभिसंचणोत् ॥ २२ ॥ ववुश्चवाताःपरुषाश्चलिताचवसुंधरा ॥ गृध्रावलाश्चकंकाश्चपरि
पेतुर्मुदायुताः ॥ २३ ॥ दीप्तायांदिशिगोमायुर्दारुणंमुद्गुरुन्नदत् ॥ अनाहतादुंदुभयोविनेदुर्भृशानिःस्वनाः ॥ २४ ॥ एतदौत्पातिकंसर्वघोरमासीद्भयंकरं ॥ वि
संज्ञकल्पेधरणींगतेरामेमहात्मनि ॥ २५ ॥ ततोवैसहसोत्थायरामोमामभ्यवर्तत ॥ पुनर्युद्धायकौरव्यविह्वलःक्रोधमूर्छितः ॥ २६ ॥ आददानोमहाबाहुःकार्मु
कंबलसन्निभं ॥ ततोमय्याददानंतंराममेवव्यवारयन् ॥ २७ ॥ महर्षयःरुपायुक्ताःक्रोधाविष्टोयभार्गवः ॥ समेऽहरंदमेयात्मशरंकालानलोपमं ॥ २८ ॥ ततो
रविर्मंत्रमरीचिमंडलोजगामास्तंपांसुपुंजावगूढः ॥ निशाव्यगाहत्सुखशीतमारुताततोयुद्धंप्रत्यवहारयावः ॥ २९ ॥ एवंराजन्नवहारोवभूवततःपुनर्विमलंभूत्सु
घोरं ॥ कल्यंकल्यंविंशतिवैदिनानितथैवचान्यानिदिनानित्रीणि ॥ ३० ॥ इतिश्रीम० उद्यो० अंबोपाख्यानपर्वणिरामभाष्मयुद्धेद्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्या
यः ॥ १८२ ॥ ॥३॥ भीष्मउवाच ततोहंनिशिराजेंद्रप्रणम्यशिरसातदा ॥ ब्राह्मणानांपितृणांचदेवनानांचसर्वशः ॥ १ ॥ नक्तंचराणांभूतानांराजेन्यानां
विशांपते ॥ शयनंप्राप्यरहितेमनसासमचितयं ॥ २ ॥ जामदग्न्येनमेयुद्धमिदंपरमदारुणं ॥ अहानिचबहून्यद्यवर्ततेसुमहात्ययं ॥ ३ ॥ नचरामंमहावीर्यशक्रो
मिरणमूर्धनि ॥ विजेतुंसमरेविप्रंजामदग्न्यंमहाबलं ॥ ४ ॥ यदिशक्योमयाजेतुंजामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ दैवतानिप्रसन्नानिदर्शयंतुनिशांमम ॥ ५ ॥ ततोनिशि
चराजेंद्रप्रसुप्तःशरविक्षतः ॥ दक्षिणेनेहपार्श्वेनप्रभातसमयेतदा ॥ ६ ॥ ततोहंविप्रमुख्यैस्तैर्यैरस्मिपतितोरथात् ॥ उत्थापितोधृतश्चैवमाभैरितिचसांत्वितः ॥
॥ ७ ॥ तएवमामहाराजस्वप्नेदर्शनमेत्यवै ॥ परिवार्याब्रुवन्वाक्यंतन्निबोधकुरुद्वह ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठमाभैर्गमिेयनभयंतेस्तिकिंचन ॥ रक्षामहेत्वांकौरव्यस्वशरीरं
हिंनोभवान् ॥ ९ ॥ नत्वांरामोरणेजेताजामदग्न्यःकथंचन ॥ त्वमेवसमरेरामंविजेताभरतर्षभ ॥ १० ॥

समार्मकृतवन्ती आवामितिशेषः ॥ २९ ॥ विमलेदिवसेवितमसीत्यर्थः कल्यंकल्यंप्रातःप्रातः ॥ ३० ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० द्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥३॥ ॥३॥
ततोहमिति ॥१॥ रहितेएकान्ते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ निशानिशि दर्शयंतुआत्मानंप्रकाशयंतु ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रत्यभिज्ञापरिचयस्तंप्राप्त्यसे पूर्वस्मिन्वमुभावे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ ॥ तत इति ॥ १८२ ॥

इदमस्मिन्सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ॥ विदितं हितवाप्येतत्पूर्वस्मिन् देहधारणे ॥ ११ ॥ प्राजापत्यं विश्वरुतं प्रस्वापं नाम भारत ॥ नहीदं वेदरामोऽपि पृथिव्यां वा पु-
मान् क्वचित् ॥ १२ ॥ तस्मिन्स्वमहाबाहो भृशं संयोजयस्व च ॥ उपस्थास्यति राजेंद्र स्वयमेव तवानघ ॥ १३ ॥ येन सर्वान्महावीर्यान् प्रशासिष्यसि कौरव ॥ न च रा-
मः क्षयंगता तेनास्त्रेण नराधिप ॥ १४ ॥ एनसानतु संयोगं प्राप्स्यसे जातु मानद ॥ स्वप्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्वाणबलपीडितः ॥ १५ ॥ ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्था-
पयिष्यसि ॥ अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्मसंबोधनेन वै ॥ १६ ॥ एवं कुरुष्व कौरव्यप्रभाते रथमास्थितः ॥ प्रसुप्तं वामृतं वेतितुल्यं मन्यामहे वयं ॥ १७ ॥ न च रामेण
मर्तव्यं कदाचिदपि पार्थिव ॥ ततः संमुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वांति हि ताराजन्सर्व एव द्विजोत्तमाः ॥ अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भासुरमूर्तयः ॥
॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि भीष्मप्रस्वापनाखलाभे त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ ॥ भीष्म उवाच
ततो रात्रौ व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ॥ ततः संचिंत्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तमं ॥ १ ॥ ततः समभवद्युद्धं ममतस्य च भारत ॥ तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणं मद्भुतं
॥ २ ॥ ततो ब्राह्मणमयं वर्षं वर्षमधिभागवः ॥ न्यवारय महंतं च शरजालेन भारत ॥ ३ ॥ ततः परमसंकुद्धः पुनरेव महातपाः ॥ त्यस्तनेन च कोपेन शक्तिवैप्राहिणो
न्मयि ॥ ४ ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शां यमदंडसमप्रभां ॥ ज्वलंती मग्निवत्संख्येले लिहानां समंततः ॥ ५ ॥ ततो भरतशार्दूलधिष्यमाकाशगंयया ॥ सामामभ्यवधी
तूर्णजन्तुदेशं कुरुद्वह ॥ ६ ॥ अथास्त्रमस्त्रवद्दोरंगिरैर्गैरिकधातुवत् ॥ रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ७ ॥ ततो हं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ॥ चिक्षे
पन्मृत्युसंकाशं बाणं सर्पविषोपमं ॥ ८ ॥ स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ॥ अशोभत महाराज सभृंग इव पर्वतः ॥ ९ ॥ समं रव्यः समावृत्य शरं कालांतकोप-
मं ॥ संदधे बलवत्कृष्णघोरं शत्रुनिबर्हणं ॥ १० ॥ स वक्षसि पपातो ग्रः शरो व्याल इव श्वसन् ॥ महीं राजंस्ततश्चाहमगमं रुधिराविलः ॥ ११ ॥ संप्राप्य तु पुनः संज्ञां
जामदग्न्याय धीमते ॥ प्राहिण्वं विमलां शक्तिं ज्वलंती मशनीमिव ॥ १२ ॥ सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपातभुजांतरे ॥ विद्वलश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चैनमाविशत् ॥
॥ १३ ॥ तत एनं परिष्वज्य सर्वा विप्रो महातपाः ॥ अरुतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा ॥ १४ ॥

३॥ ४ ॥ ५ ॥ धिष्यं नक्षत्रं धिष्यं स्थानाग्निसद्यसु शक्तौ वक्षे चेति मेदिनी जन्तुदेशो कंठकक्षयो रंतराले ॥ ६ ॥ अस्त्रं रोषितं पाठांतरेऽसृगपितदेव ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कृष्य आकृष्य ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

1972 11

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति उद्योगपञ्चमोऽध्यायः ॥
समाश्वस्तस्ततो रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ प्रादुश्वक्रेतदाब्राह्मणपरमाख्यं महाव्रतः ॥ १५ ॥ ततस्तत्प्रतिघातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमं ॥ मया प्रयुक्तं जज्वाल युगांत
मिव दर्शयत् ॥ १६ ॥ तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदंतरात्रै समागमः ॥ असंप्राप्यैव रामं च मां च भारत सत्तम ॥ १७ ॥ ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि केवलं ॥ भूतानि चैव
सर्वाणि जग्मुरातिविशंपते ॥ १८ ॥ क्रंपयश्च संगंधर्वादिवताश्चैव भारत ॥ संतापं परमं जग्मुरस्त्रतेजोभिर्पीडिताः ॥ १९ ॥ ततश्च चाल पृथिवी संपर्वतवनद्रुमा ॥
संतप्तानि च भूतानि विषादं जग्मुरुत्तमं ॥ २० ॥ प्रज्ज्वालनभो राजन् धूमायं ते दिशो दश ॥ न स्थातुमंतरिक्षे च शोकुराकाशगास्तदा ॥ २१ ॥ ततो हाहाकृतलो
के स देवासुरराक्षसे ॥ इदमंतरमित्येवं मत्क्रुक्ता मोस्मि भारत ॥ २२ ॥ प्रस्वापमसं त्वरितो वचनाद्ब्रह्मवादिनां ॥ विचित्रं च तदसं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ २३ ॥ इ
ति श्रीमद्भगवद्गीता ॥ अंशोपाख्यानपर्वणि परस्परब्रह्मास्त्रप्रयोगे चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच ततो हलहलाशब्दो दिवि
राजन्महान्भूत् ॥ प्रस्वापं भीष्ममास्त्राक्षीरितिकौरवनंदन ॥ १ ॥ अयुं जमेव चैवाहं तदसं भृगुनंदन ॥ प्रस्वापं मां प्रयुं जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ एते वियति
कौरव्यदिविदेवगणाः स्थिताः ॥ तेषां निवारयंत्यद्य प्रस्वापं मा प्रयोजय ॥ ३ ॥ रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ॥ तस्यां वमानं कौरव्यमास्मकापीः कथं
चन ॥ ४ ॥ ततो पश्यं दिविष्ठान्वैतानष्टौ ब्रह्मवादिनः ॥ तेषां स्मयंतो राजेन्द्र शनैरिदमब्रुवन् ॥ ५ ॥ यथा ह भरत श्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ॥ एतद्भिर्परमं श्रेयो लोका
नां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ ततश्च प्रतिसंहत्य तदसं स्वापनं महत् ॥ ब्रह्मास्त्रं दीपयां च क्रेतस्मिन् युधियथाविधि ॥ ७ ॥ ततो रामो हृषितो राज्ञि सिंहदृष्ट्वा तदसं विनिवर्तितवै ॥
जितोस्मि भीष्मेण सुमंदबुद्धिरित्येवं वाक्यं सहसा व्यमुचत् ॥ ८ ॥ ततो पश्यत्पितरं जामदग्न्यः पितुस्तथा पितरं चास्यमान्यं ॥ ते तत्र चैनं परिवार्य तस्थुरुचुश्चैनं सां
त्वपूर्वतदानीं ॥ ९ ॥ पितर ऊचुः मास्मै वंसाहं संतात पुनः कार्पीः कथं चन ॥ भीष्मेण संयुगं गंतुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १० ॥ क्षत्रियस्य तु धर्मो यं यद्युद्धं भृगु
नंदन ॥ स्वाध्यायो व्रतचर्याथ ब्राह्मणानां परंधनं ॥ ११ ॥ इदं निमित्तं कस्मिंश्चिदस्माभिः प्रागुदाहृतं ॥ शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्चाकार्यं कृतं त्वया ॥ १२ ॥ वत्सपं यां
तमेतावद्भीष्मेण सह संयुगे ॥ विमर्दस्ते महाबाहो व्यपया हिरणादितः ॥ १३ ॥ पर्याप्तमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणं ॥ विसर्जयेत्तदुर्ध्वं तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ १४ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ चक्रेकृतवानहं ॥ ७ ॥ हेभोष्मसुमंदबुद्धिरहंजितोस्मीतिसंबंधः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

उद्यो.पर्व

3

॥ ७७२ ॥

देवैर्निवारितइत्येतदेवाहुः निवर्तयेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ शाम्यशांतोभव ॥ २९ ॥ ३० ॥ न्यासयांचक्रिरेत्याजिद्वंतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 एषभीष्मःशांतनवोदेवैःसर्वैर्निवारितः ॥ निवर्तस्वर्णादस्मादितिचैवप्रसादितः ॥ १५ ॥ रामेणसहमायोत्सीर्गुरुणेतिपुनःपुनः ॥ नहिरामोरणेजेतुंत्वयान्या-
 य्यःकुरुद्वह ॥ १६ ॥ मानंकुरुष्वगांगेयब्राह्मणस्यरणाजिरे ॥ वयंतुगुरवस्तुभ्यंतस्मात्त्वांवारयामहे ॥ १७ ॥ भीष्मोवसूनामन्यतमोदिष्ट्याजीवसिपुत्रक ॥ गां-
 गेयःशांतनोःपुत्रोवसुरेपमहायशाः ॥ १८ ॥ कथंशक्यस्त्वयाजेतुंनिवर्तस्वेहभार्गव ॥ अर्जुनःपांडवश्रेष्ठःपुरंदरसुतोवली ॥ १९ ॥ नरःत्रजापतिर्वीरःपूर्वदेवः
 सनातनः ॥ सव्यसाचीतिविख्यातस्त्रिपुलोकेषुवीर्यवान् ॥ भीष्ममृत्युर्यथाकालंविहितोवैस्वयंभुवा ॥ २० ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तःसपितृभिःपितृभ्रा-
 तृभ्योब्रवीदिदं ॥ नाहंयुधिनिवर्तयमितिमेवतमाहितं ॥ २१ ॥ ननिवर्तितपूर्वश्चकदाचिद्रणमूर्धनि ॥ निवर्त्यतामापगेयःकामंयुद्धात्पितामहाः ॥ २२ ॥ नत्वहंवि-
 निवर्तिष्येयुद्धादस्मात्कथंचन ॥ ततस्तेमुनयोराजनृचीकप्रमुखास्तदा ॥ २३ ॥ नारदनैवसहिताःसमागम्येदमब्रुवन् ॥ निवर्तस्वर्णात्तात्मानयस्वद्विजोत्त-
 मं ॥ २४ ॥ इत्यवाचमहंतांश्वक्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ ममव्रतमिदंलोकेनाहंयुद्धात्कदाचन ॥ २५ ॥ विमुखोविनिवर्तयंपृष्ठतोभ्याहतःशरैः ॥ नाहंलोभान्नकार्प-
 ण्यान्नभयान्नार्थकारणात् ॥ २६ ॥ त्यजेयंशाश्वतंथर्ममितिमेनिश्चितामतिः ॥ ततस्तेमुनयःसर्वेनारदप्रमुखानृप ॥ २७ ॥ भार्गीरथीचमेमात्तारणमध्यंप्रे-
 दिरे ॥ तथैवात्तशरोधन्वीतथैवदृढनिश्चयः ॥ स्थिरोहमाहंवेयोद्धुंततस्तेराममब्रुवन् ॥ २८ ॥ समेत्यसहिताभूयःसमरेभृगुनंदनं ॥ नावनीतंहित्दयंविप्राणांशा-
 म्यभार्गव ॥ २९ ॥ रामरामनिवर्तस्वयुद्धादस्माद्विजोत्तम ॥ अवध्योवैत्वयाभीष्मस्त्वंचभीष्मस्यभार्गव ॥ ३० ॥ एवंब्रुवंतस्तेसर्वेप्रतिरुध्यरणाजिरं ॥ न्यासयां-
 चक्रिरेशसंपितरोभृगुनंदनं ॥ ३१ ॥ ततोहंपुनरेवाथतानष्टौघ्नस्त्रिवादिनः ॥ अद्राक्षंदीप्यमानान्वैग्रहानष्टाविवंदिताम् ॥ ३२ ॥ तेषांसप्रणयंवाक्यमब्रुवन्समरे
 स्थितं ॥ प्रहिरामंमहाबाहोगुरुंलोकहितंकुरु ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वानिवर्तितंरामंसुहृद्वाक्येनतेनवै ॥ लोकानांचहितंकुर्वन्नहमप्याददेवचः ॥ ३४ ॥ ततोहंसममासाद्यववं
 देभृशविक्षतः ॥ रामश्चाभ्युत्समयन्प्रेम्णामामुवाचमहातपाः ॥ ३५ ॥ त्वत्समोनास्तिलोकेस्मिन्दक्षत्रियःपृथिवीचरः ॥ गम्यतांभीष्मयुद्धेस्मिस्तोपितोहंभृशंत्व-
 या ॥ ३६ ॥ ममचैवसमंक्षंतंकिन्यामाहूयभार्गवः ॥ उक्तवान्दोनयावाचामध्येतेषांमहात्मनां ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंशोपाख्यानपर्वणियुद्ध-
 निवृत्तौपंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ १८५ ॥ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिउद्योगपर्वणेलंकटीयेभारतभाष्येपंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ १८५ ॥

प्रत्यक्षमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अस्याः काशिराजकन्यायाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

राम उवाच प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भाविनि ॥ यथा शक्त्या मया युद्धं कृतं वै पौरुषं परं ॥ १ ॥ न चैवमपि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरं ॥ विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ २ ॥ एषामेपरमाशक्तिरेतन्मे परमं बलं ॥ यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ३ ॥ भीष्ममेव प्रपद्यस्वनतेन्याविद्यते गतिः ॥ निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ॥ तूष्णीमासीत्ततः कन्याप्रोवाच भृगुनन्दनं ॥ ५ ॥ भगवन्नेवमेवैतद्यथा ह भगवांस्तथा ॥ अजेयो युधिभीष्मो यमपि देवैरुदारधीः ॥ ६ ॥ यथा शक्तियथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ॥ अनिवार्यरणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ७ ॥ न चैव शक्यते युद्धे विशेषयितुमंततः ॥ न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ॥ ८ ॥ गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ॥ समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूदहं ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वा ययौ कन्यारोपव्याकुललोचना ॥ तापस्ये धृतसंकल्पा सामेक्षितयतीवधं ॥ १० ॥ ततो महेंद्रं सहितैर्मुनिभिर्भृगुसत्तमः ॥ यथागतं तथा सो गन्तामुपामंश्च भारत ॥ ११ ॥ ततो रथं समारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ॥ प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयं ॥ १२ ॥ यथावत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ॥ पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान् कन्यावृत्तांतकर्मणि ॥ १३ ॥ दिवसे दिवसे त्वस्या गतिं जल्पितचेष्टितं ॥ प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते सदा ॥ १४ ॥ यदैव हि वनं प्रायात्सा कन्या तपसे धृता ॥ तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवं ॥ १५ ॥ न हि मां क्षत्रियः कश्चिद्दीर्येण व्यजयद्युधि ॥ ऋते ब्रह्मविदस्तातपसां संशितव्रतात् ॥ १६ ॥ अपि चैतन्मया राजन्ना रदेपि निवेदितं ॥ व्यासे चैव तथा कार्यं तौ चोभौ मामवोचतां ॥ १७ ॥ न विषादस्त्वया कार्यो भीष्मकाश्चिमुतां प्रति ॥ दैवंपुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ १८ ॥ सा कन्या तु महाराज प्रविश्याश्रममंडलं ॥ यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेति मानुषं ॥ १९ ॥ निराहारा कृगारुक्षा जटिलामलपंकिनी ॥ षण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥ २० ॥ यमुनाजलमाश्रित्य संवत्सरमथापरं ॥ उदवासं निराहारा पारयामास भाविनी ॥ २१ ॥ शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास सा परं ॥ संवत्सरं तीव्रकोपापादां गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥ २२ ॥ एवं द्वादशवर्षाणि तापयामास रोदसी ॥ निवर्त्यमानापि च सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २३ ॥ ततो गमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेवितां ॥ आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनां ॥ २४ ॥ तत्र पुण्येषु तीर्थेषु सा पुतां गीदिवानिशं ॥ व्यचरत्काशिकन्यासा यथा कामविचारिणी ॥ २५ ॥ नन्दाश्रमे महाराज तथो लूकाश्रमेशुभे ॥ च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥ वार्षिकीवर्षास्वेववहतीतिवार्षिकी ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पतितागता परिधावन्तीपर्यटन्ती ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिउद्योगपर्वः नैः ० भारतभा ०

प्रयागेदेवयजनेदेवारण्येषुचैवह ॥ भोगवत्यांमहाराजकौशिकस्याश्रमेतथा ॥ २७ ॥ मांडव्यस्याश्रमेराजन्दिलीपस्याश्रमेतथा ॥ रामहृदेचकौरव्यपैलग-
र्गस्यचाश्रमे ॥ २८ ॥ एतेषुतीर्थेषुतदाकाशिकन्याविशांपते ॥ आप्लावयतगात्राणिब्रतमास्थायदुष्करं ॥ २९ ॥ तामब्रवीच्चकौरव्यमममाताजलेस्थिता ॥ कि-
मर्थंक्लिश्यसेभद्रेतथ्यमेववदस्वमे ॥ ३० ॥ सैनामथाब्रवीद्राजन्कृतांजलिरनिदिता ॥ भीष्मेणसमरेरामोनिर्जितश्चारुलोचने ॥ ३१ ॥ कोन्यस्तमुत्सहेजेतुमु-
द्यतेषुमहीपतिः ॥ साहंभीष्मविनाशायतपस्तप्स्येमुदारुणं ॥ ३२ ॥ विचशमिमहीदेवियथाहन्यामहंनृपं ॥ एतद्रतफलंदेविपरमस्मिन्यथाहिमे ॥ ३३ ॥ ततोब्र-
वीत्सागरगाजिह्वन्वरसिभाविनि ॥ नैषकामोनवधांगिशक्यःप्राप्तुंत्वयाऽबले ॥ ३४ ॥ यदिभीष्मविनाशायकाश्येवरसिवैव्रतं ॥ ब्रतस्याचशरीरंत्वंयदिनामवि-
मोक्ष्यसि ॥ ३५ ॥ नदीभविष्यसिभुभेकुटिलावार्षिकोदका ॥ दुस्तीर्थानितुविज्ञेयावार्षिकीनाष्टमासिकी ॥ ३६ ॥ भोगग्राहवतीघोरासर्वभूतभयंकरी ॥ एवमु-
क्त्वाततोराजन्काशिकन्यांन्यवर्तत ॥ ३७ ॥ मातामममहाभागास्मयमानेवभाविनी ॥ कदाचिदष्टमेमासिकदाचिदशमेतथा ॥ नप्राश्नीतोदकमषिषुनःसाव-
रवर्णिनी ॥ ३८ ॥ सावत्सभूमिकौरव्यतीर्थलोभात्ततस्ततः ॥ पतितापरिधावन्तीपुनःकाशिपतेःसुता ॥ ३९ ॥ सानदीवत्सभूम्यांतुप्रथितावेतिभारत ॥ वार्षिकी
ग्राहवद्बुलादुस्तीर्थाकुटिलातथा ॥ ४० ॥ साकन्यातपसांतनंदेहार्धेनव्यजायत ॥ नदीचराजन्वत्सेषुकन्याचैवाभवत्तदा ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमं० उद्योगपर्वणिअं
वोषास्यानपर्वणिअंवातपस्यायांपडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच ततस्तेतापमाःसर्वतपसेधृतनिश्चयां ॥ दृष्ट्वान्यवर्त-
यंस्तत्किंकार्यमितिचाब्रुवन् ॥ १ ॥ तानुवाचततःकन्यातपोवृद्धानृषींस्तदा ॥ निराकृतास्मिभीष्मेणभ्रंशितापतिधर्मतः ॥ २ ॥ वधार्थंनस्यदीक्षामेनलोका-
र्थतपोधनाः ॥ निहव्यभीष्मंगच्छेयंशांतिमित्येवनिश्चयः ॥ ३ ॥ यत्कृतेदुःखवसतिमिमांप्राप्तास्मिशाश्वतीं ॥ पतिलोकाद्विहीनाचनैवस्त्रीनपुमांनिह ॥ ४ ॥ ना-
हत्वायुधिगांगेर्यन्तिवर्तिष्येतपोधनाः ॥ एषमेहदिसंकल्पोयदिदंकथितंमया ॥ ५ ॥ स्त्रीभावेपरिनिर्विण्णापुंस्त्वार्थंरुतनिश्चया ॥ भीष्मप्रतिचिकीर्षामिनास्मिवा-
यंतिवैपुनः ॥ ६ ॥ तदिदंोदशीयामासशूलपाणिरुमापतिः ॥ मध्येतेषांमहर्षीणांस्वेनरूपेणतापसीं ॥ ७ ॥ छंद्यमानावरेणाथसावब्रेमत्पराजयं ॥ हनिष्यसीतितां
देवःप्रत्युवाचमनस्विनीं ॥ ८ ॥ षडशीत्यधिकंशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

१॥ शांतरीयेवमरहितं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यमुनामग्नितः यमुनाद्वीपे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति उद्योगपर्वः नैलकंठीये भारतमावदीपे समारोपितः ॥
 सापुनरेवायकन्यारुद्रमुवाचह ॥ उपवधैक्यदेवस्त्रियायुधिजयोममं ॥ ९ ॥ स्त्रीभावेनचमेगाढंमनःशांतमुमापते ॥ प्रतिश्रुतश्चभूतेशत्वयाभीष्मपराज
 यः ॥ १० ॥ यथाससत्योभवतितयाकुरुवध्वज ॥ यथाहन्यांसमागम्यभीष्मंशांतनवंयुधि ॥ ११ ॥ तामुवाचमहादेवःकन्यांकिलवध्वजः ॥ नमेवागच्छतंप्रा
 हसत्यंभद्रेभविष्यति ॥ १२ ॥ हनिष्यसिरणेभीष्मंपुरुषत्वंचलप्स्यसे ॥ स्मरिष्यसिचतस्सर्वदेहमन्यंगतासती ॥ १३ ॥ द्रुपदस्यकुलेजाताभविष्यसिमहारयः ॥
 शीघ्रास्त्रिभयोयीचभविष्यसिसुसंमतः ॥ १४ ॥ यथोक्तमेवकल्याणिसर्वमेतद्रविष्यति ॥ भविष्यसिपुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वाम
 हादेवःकपदीवध्वजः ॥ पश्यतामेवविप्राणांतत्रैवांतरधीयत ॥ १६ ॥ ततःसापश्यतांतेषांमहर्षीणामनिदिता ॥ समात्त्यवनात्तस्मात्काष्ठानिवरंवाणिनी
 ॥ १७ ॥ चित्कृत्वासुमहतींप्रदायचद्रुताशनं ॥ प्रदीपेग्नौमहाराजरोषदीपेनचेतसा ॥ १८ ॥ उक्त्वाभीष्मवधायेतिप्रविवेशद्रुताशनं ॥ ज्येष्ठाकाशिसुताराजन्
 यमुनामग्नितोनदी ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिअंबाद्रुताशनप्रवेशेसमारोपितःशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥७॥
 दुर्योधनउवाच कथंशिखंडीगांगेयकन्याभूत्वापुरातदा ॥ पुरुषोभूयुधिश्चेष्टतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच भार्यातुतस्यराजेंद्रद्रुपदस्यमहीपते ॥
 महिषादयितात्यासीदपुत्राचविशांपते ॥ २ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुद्रुपदोवैमहीपतिः ॥ अपंत्यार्थमहाराजतोषयामासशंकरं ॥ ३ ॥ अस्मद्व्यार्थंनिश्चित्यतपो
 धीरसमास्थितः ॥ क्रतेकन्यामहादेवपुत्रोमेस्यादितिब्रुवन् ॥ ४ ॥ भगवन्पुत्रमिच्छामिभीष्मंप्रतिचिकीर्षया ॥ इत्युक्तोदेवदेवेनस्त्रीपुमांस्तेभविष्यति ॥ ५ ॥ नि
 वत्समहीपालनैतज्जात्वन्यथाभवेत् ॥ सतुगत्वाचनगरंभार्यामिदमुवाचह ॥ ६ ॥ कृतोयत्नोमहादेवस्तपसाराधितोमया ॥ कन्याभूत्वापुमान्भावीइतिचोक्तो
 स्मिन्महीना ॥ ७ ॥ पुनःपुनर्याच्यमानोदिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ॥ नतदन्यच्चभविताभवितव्यंहितस्तथा ॥ ८ ॥ ततःसोनियतभूत्वाऋतुकालेमनस्विनी ॥ पत्नीद्रु
 पदराजस्यद्रुपदप्रविवेशह ॥ ९ ॥ लेभेगर्भयथाकालंविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ पार्षतस्यमहीपालयथामांनारदोब्रवीत् ॥ १० ॥

ततःशतः ॥ १८७ ॥ ॥७॥ कथंशिखंडीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्त्रीपुमान्पूर्वस्त्रीसैवपश्चात्पुमान् पूर्वकालेकसर्वेतिमासः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ द्रुपदंयतिमेवमेवमहर्षिपुत्रीभावेन
 ॥ १९ ॥ इतिउद्योगपर्वः नैलकंठीये भारतमावदीपे समारोपितः ॥ १९ ॥

॥ ११ ॥ अभिप्रायकृतान्वासनानिर्मितान्दोहदानीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्राजायतप्रसूतवती ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिउद्योगपर्वे नै० भास्तभा० अष्टाशीत्यधि
ततोदधारसादेवीगर्भराजीवलोचना ॥ तांसराजाप्रियांभार्याद्रुपदःकुरुनंदन ॥ ११ ॥ पुत्रस्नेहान्महाबाहुःसुखंपर्यचरत्तदा ॥ सर्वानभिप्रायकृतान्भात्यालभ
तकौरव ॥ १२ ॥ अपुत्रस्यसतोरज्ञोद्रुपदस्यमहीपतेः ॥ यथाकालंतुसादेवीमहिषीद्रुपदस्यह ॥ १३ ॥ कन्यांप्रवररूपांतुप्राजायतनराधिप ॥ अपुत्रस्यतुराज्ञः
साद्रुपदस्यमनंस्विनी ॥ १४ ॥ ख्यापयामासराजेंद्रपुत्रोत्प्रेषममेतिवै ॥ ततःसराजाद्रुपदःप्रच्छन्नायानराधिप ॥ १५ ॥ पुत्रवत्पुत्रकार्याणिसर्वाणिसमकारय
त् ॥ रक्षणंचैवमंत्रस्यमहिषीद्रुपदस्यसा ॥ १६ ॥ चकारसर्वयत्नेनब्रुवाणापुत्रइत्युत ॥ नचतांवेदनगरेकंश्चिदन्यत्रपार्षतात् ॥ १७ ॥ श्रद्धधानोहितद्वाक्यंदेव
स्याच्युततेजसः ॥ छादयामासतांकन्यांपुमानितिचसोब्रवीत् ॥ १८ ॥ जातकर्माणिसर्वाणिकारयामासपार्थिवः ॥ पुंवद्विधानयुक्तानिशिखंडीतिचतांविदुः
॥ १९ ॥ अहमेकस्तुचारेणवचनान्नारदस्यच ॥ ज्ञातवान्देववाक्येनअंवायास्तपसातथा ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिशिखंड्यु
त्पत्तौअष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच चकारयत्नंद्रुपदःसुतायाःसर्वकर्मसु ॥ ततोलेख्यादिपुतथाशिल्येषुच
परंतप ॥ १ ॥ इष्वस्त्रेचैवराजेंद्रद्रोणशिष्योवभूवह ॥ तस्यमातामहाराजराजानंवरवर्णिनी ॥ २ ॥ चोदयामासभार्यार्थंकन्यायाःपुत्रवत्तदा ॥ ततस्तांपार्षतोदृष्ट्वा
कन्यांसंप्राप्तयौवनां ॥ स्त्रियंमत्वाततश्चितांप्रपदेसहभार्यया ॥ ३ ॥ द्रुपदंउवाच कन्याममेयंसंप्राप्तयौवनंशोकवर्धिनी ॥ मयाप्रच्छादिताचेयंवचना
च्छूलपाणिनः ॥ ४ ॥ भार्यावाच नतन्मिथ्यामहाराजभविष्यतिकथंचन ॥ त्रैलोक्यकर्ताकस्माद्विप्रथावक्तुमिहार्हति ॥ ५ ॥ यदिंतरोचतेराजनवक्ष्या
मिशृणुमेवचः ॥ श्रुत्वेदानींप्रपद्येथाःस्वामतिंपृपतात्मज ॥ ६ ॥ क्रियतामस्ययत्नेनविधिवद्धारसंग्रहः ॥ भवितातद्वचःसत्यमितिमेनिश्चितामतिः ॥ ७ ॥ तत
स्तौनिश्चयंकृत्वानस्मिन्कार्येयदंपती ॥ वरयांचक्रतुःकन्यांदशार्णाधिपतेःसुतां ॥ ८ ॥ ततोराराद्रुपदोराजसिंहःसर्वानराज्ञःकुलतःसन्निशाम्य ॥ दाशार्णकस्य
नृपतेस्तनूजांशिखंडिनेवरयामासदारान् ॥ ९ ॥ हिरण्यवर्मेतिनृपोयोसौदाशार्णकःस्मृतः ॥ सचप्रादान्महीपालःकन्यांतस्मैशिखंडिने ॥ १० ॥ सचराजाद
शार्णेषुमहानासीत्सुदुर्जयः ॥ हिरण्यधर्मादुर्धर्पोमहासेनोमहामनाः ॥ ११ ॥

कशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ ७३ ॥ चकारेति ॥ १॥ २॥ ३॥ शूलयुक्तःपाणिःशूलपाणिःसोस्यास्तीतिशूलपाणीतस्यशूलपाणिनः व्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीयइतिः ॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ धात्रीणांपितृगृहादागतानांसखीनांच ॥ १४ ॥ तएवधन्यःस्वाःप्रेष्यादासीःप्रेषयामासुःदशार्णपतिमितिशेषः ॥ १५ ॥ विप्रलंभं वचनां ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ उत्सार्यनीत्वा
 कृतेविवाहेतुत्दासाकन्याराजसत्तम ॥ यौवनंसमनुप्राप्तासांचकन्याशिखंडिनी ॥ १२ ॥ कृतदारःशिखंडीचकांपिल्यंपुनरागमत् ॥ ततःसावेदतांकन्यांकं
 चित्कालंस्त्रियंकिल ॥ हिरण्यवर्मणःकन्याज्ञात्वातांतुशिखंडिनीं ॥ १३ ॥ धात्रीणांचसखीनांचब्रीडयानान्यवेदयत् ॥ कन्यांपंचालराजस्यसुतांतांवैशिखंडि
 नीं ॥ १४ ॥ ततस्ताराजशार्दूलंथात्र्योदाशार्णिकास्तदा ॥ जग्मुरार्तिपरांप्रेष्याःप्रेषयामासुरेवच ॥ १५ ॥ ततोदशार्णाधिपतेःप्रेष्याःसर्वान्यवेदयन् ॥ विप्रलं
 भंयथावृत्तंसचचुक्रोधपार्थिवः ॥ १६ ॥ शिखंड्यपिमहाराजपुंवद्राजकुलेतदा ॥ विजहारमुदायुक्तःस्त्रीत्वनैवातिरोचयन् ॥ १७ ॥ ततःकतिपयाहस्यतच्छ्रुत्वा
 भरतर्षभ ॥ हिरण्यवर्मराजेंद्ररोषादार्तिजगामह ॥ १८ ॥ ततोदशार्णकोराजातीव्रकोपसमन्वितः ॥ दूतंप्रस्थापयामासद्रुपदस्यनिवेशनं ॥ १९ ॥ ततोद्रुपदं
 मासाद्यदूतःकांचनवर्मणः ॥ एकएकान्तमुत्सार्यरहोवचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ दशार्णराजोराजंस्त्वामिदंवचनमब्रवीत् ॥ अभिपंगात्प्रकुपितोविप्रलब्धस्त्वयान
 घ ॥ २१ ॥ अवमन्यसेमान्द्रुपतेनूनुं दुर्मित्रितंतव ॥ यन्मेकन्यांस्वकन्यार्थेमोहाद्याचितवानसि ॥ २२ ॥ तस्याद्यविप्रलंभस्यफलंप्राप्नुहिदुर्मते ॥ एषत्वांसजना
 मात्यमुद्धरामिस्थिरोभव ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिहिरण्यवर्मदूतागमनेऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ १९० ॥
 भीष्मउवाच एवमुक्तस्यदूतेनद्रुपदस्यतदानृप ॥ चोरस्येवगृहीतस्यनप्रावर्ततभारती ॥ १ ॥ सयत्नमकरोत्तीव्रसंबन्धिन्नुमानने ॥ दूतैर्मधुरसंभाषैर्नतद
 स्तीतिसंदिशन् ॥ २ ॥ सराजाभूयएवाथज्ञात्वातत्त्वमथागमत् ॥ कन्येतिपांचालसुतांत्वरमाणोविनिर्ययौ ॥ ३ ॥ ततःसंप्रेषयामासमित्राणाममितौजसां ॥
 दुहितुर्विप्रलंभंतंधात्रीणांचवचनात्तदा ॥ ४ ॥ ततःसमुदयंकृत्वावलानाराजसत्तमः ॥ अभियानेमतिंचक्रेद्रुपदंप्रतिभारत ॥ ५ ॥ ततःसंमंत्रयामासमंत्रिभिः
 समहीपतिः ॥ हिरण्यवर्मराजेंद्रपांचाल्यंपार्थिवंप्रति ॥ ६ ॥ तत्रवैनिश्चितंतेषामभूद्राज्ञांमहात्मनां ॥ तथ्यंभवतिचेदेतत्कन्याराजन्शिखंडिनी ॥ ७ ॥ बध्वापं
 चालराजानिमानयिष्यामहेगृहं ॥ अन्यंराजानमाधायपंचालेषुनरेश्वरं ॥ ८ ॥ घातयिष्यामनृपतिंपांचालंसशिखंडिनं ॥ ९ ॥ तत्तदानृतमाज्ञायपुनर्दूतान्नराधि
 पः ॥ प्रास्थापयत्यार्षतायनिहन्मीतिस्थिरोभव ॥ १० ॥

गप० नै० भारतभा० ऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ १९० ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ अगमत्ज्ञातवान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ समुदयंसमुदायं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भार्या अदंष्ट्रत्वं जानन् स्वस्य निर्दोषतां ख्यापयितुं उभयकृतमप्यपराधं लोकमध्ये भार्यायामेवासंजयितुं तामाहं शिखंडिनीति यद्यप्यहं शिखंड्यर्थे त्वया शिखंडिन्या च वंचितस्तथापि त्वं मा भैः शिखंडिनि विषये विधास्ये युवयोर्धारणं पोषणं च करिष्ये न तु हिंसिष्ये इत्यर्थः यद्वा हे शिखंडिनि त्वं मा भैः हे बरारो हे भार्ये त्वं च मा भैरिति द्वयोरपि अभयं भूष्म उवाच सहिप्रकृत्या वै भीतः किल्बिषी च नराधिपः ॥ भयंती ब्रमनुप्राप्तोऽद्रुपदः पृथिवीपतिः ॥ ११ ॥ विस्तृज्य दूतान् दाशार्णं द्रुपदः शोकमूच्छितः ॥ समेत्य भार्यारहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥ १२ ॥ भयेन महता विष्टोऽहं दिशो केन चाहतः ॥ पांचालराजो दयितां मातरं वै शिखंडिनः ॥ १३ ॥ अभियास्यति मां कौपात्सं वंधी सुमहाबलः ॥ हिरण्यवर्मानुपतिः कर्षमाणो वरूथिनीं ॥ १४ ॥ किमिदानीं करिष्यावो मूढौ कन्यामिमां प्रति ॥ शिखंडो किल पुत्रस्ते कन्येति परिशंकितः ॥ १५ ॥ इति संचित्य यत्नेन समित्रः सवलानुगः ॥ वंचितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥ किमत्र तथ्यं सुश्रोणि मिथ्या किं ब्रूहि शोभने ॥ श्रुत्वा त्वत्तः शुभं वाक्यं संविधास्याम्यहं तथा ॥ १७ ॥ अहं हि संशयं प्राप्तो बालाचेयं शिखंडिनी ॥ त्वंच राज्ञि महत्कृच्छ्रं संप्राप्ता वरवर्णिनि ॥ १८ ॥ सा त्वंसर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्या हि पृच्छतः ॥ तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्य माशु शुचिस्मिते ॥ १९ ॥ शिखंडिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ॥ रूपया हं वरारोहे वंचितः पुत्रधर्मतः ॥ २० ॥ मया दाशार्णको राजा वंचितः समहीपतिः ॥ तदा चक्ष्वमहाभागे विधास्ये तत्र यद्वितं ॥ २१ ॥ जानता हि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ॥ प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपति ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि द्रुपदप्रश्नेन वत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ७३ ॥ भूष्म उवाच ततः शिखंडिनो माता यथा तत्त्वं नराधिप ॥ आचक्ष्वमहाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखंडिनीं ॥ १ ॥ अपुत्रयामयाराजन् सपत्नीनां भयादिदं ॥ कन्या शिखंडिनी जाता पुरुषे वै निवेदिता ॥ २ ॥ त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे प्रीत्यानुमोदितं ॥ पुत्रकर्मकृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ॥ ३ ॥ भार्या चोढा त्वयाराजन् दशार्णाधिपतेः सुता ॥ मया च प्रत्यभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ॥ कन्या भूत्वा पुमान् भावीत्येवं चैतदुपेक्षितं ॥ ४ ॥ एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः सर्वतत्त्वं मंत्रविज्ञो निवेद्य ॥ मंत्रं राजा मंत्रयामास राजन्यथा युक्तं रक्षणे वै प्रजानां ॥ ५ ॥ संबंधकं चैव समर्थ्य तस्मिन् दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ॥ स्वयंकृत्वा विप्रलभं यथा वन्मंत्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६ ॥

दत्त्वा जनमध्ये पृच्छति ॥ २० ॥ मयेति विधास्ये करिष्ये ॥ २१ ॥ परस्य शत्रोर्लोकस्य च ॥ २२ ॥ इति उद्योगपर्वणैलकंठीये भारतभावदीपेन वत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ७३ ॥ ७३ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संबंधकं समर्थ्य युक्तमेव सांबधिकं मया कृतं न प्रतारणाकृतेति उपपाद्य ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ देवीराज्ञी ॥ १० ॥ साधुमतांकल्याणवतापिदेवानांप्रतिपत्तिः पूजानित्यं कर्तव्येति शेषः किमुदुःखार्णवं प्राप्य कर्तव्येति तस्मात् भवान् गुरुं देवाराधनार्थं ब्राह्मणान् अर्चयतां पूजयतु ॥ ११ ॥
 स्वभावगुणनगरमापत्कालेतु भारत ॥ गोपयामास राजेंद्र सर्वतः समलंकृतं ॥ ७ ॥ आर्तिच परमां राजा जगाम सहभार्यया ॥ दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्ष
 भ ॥ ८ ॥ कथं संबन्धिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ॥ इति संवित्य मनसा देवतामर्चयत्तदा ॥ ९ ॥ तंतुद्ववात दारा जन् देवी देव परंतदा ॥ अर्चा प्रयुं जानमथोभा
 र्यावचनं मब्रवीत् ॥ १० ॥ देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्यं साधुमतासतां ॥ किमुदुःखार्णवं प्राप्य तस्मादर्चयतां गुरुन् ॥ ११ ॥ दैवतानि च सर्वाणि पूज्यं तां भूरिदक्षिणं ॥
 अग्नयश्चापि दूयं तां दशार्ण प्रतिषेधने ॥ १२ ॥ अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चितय प्रभो ॥ देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १३ ॥ मंत्रिभिर्मंत्रितं सार्धं त्वया
 पृथुललोचन ॥ पुरस्यास्या विनाशाय च राजंस्तथा कुरु ॥ १४ ॥ दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिध्यति पार्थिव ॥ परस्परविरोधाद्विद्विरस्ति न चैतयोः ॥ १५ ॥ तस्मा
 द्विधायनगरे विधानं सचिवैः सह ॥ अर्चयस्व यथाकामं दैवतानि विशांपते ॥ १६ ॥ एवं संभाषमाणौ तु दृष्ट्वा शोकपरायणौ ॥ शिखंडिनी तदा कन्या ब्रीडितेव तप
 स्विनी ॥ १७ ॥ ततः सार्चितयामास मल्लते दुःखितावुभौ ॥ इमाविति ततश्च क्रेमतिं प्राणविनाशने ॥ १८ ॥ एवं सानि श्रयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ॥ निर्जगा
 म गृहं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनं ॥ १९ ॥ यक्षेणार्द्धिमतारा जन्स्यूणाकर्णेन पालितं ॥ तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनं ॥ २० ॥ तत्र च स्थूण भवनं सुधा मृत्तिकले
 पनं ॥ लाजोल्लापिक धूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणं ॥ २१ ॥ तस्य विश्वशिखंडी साद्रुपदस्यात्मजानृप ॥ अनभाना बहुतिथं शरीरमुदशोपयत् ॥ २२ ॥ दर्शयामास
 तां यक्षः स्थूणो मार्दवसंयुतः ॥ किमर्थोयंत वारं भः करिष्ये ब्रूहि माचिरं ॥ २३ ॥ अशक्यमिति सायक्षं पुनः पुनरुवाच ह ॥ करिष्यामीति वैक्षिप्रं प्रत्युवाचाथ गुह्य
 कः ॥ २४ ॥ धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे ॥ अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितं ॥ २५ ॥ ततः शिखंडी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ॥ तस्मै यक्षप्रधानाय
 स्थूणाकर्णाय भारत ॥ २६ ॥ शिखंड्युवाच . अपुत्रो मे पिता यक्ष न चिरान्नाशमेप्यति ॥ अभियास्यति सक्रोधो दशार्णाधिपतिर्हितं ॥ २७ ॥ महाबलोमहो
 त्साहः सहेमकवचो नृपः ॥ तस्माद्रक्षस्व मां यक्षमातरं पितरं च मे ॥ २८ ॥ प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिशमो मम ॥ भवेयं पुरुषो यक्षत्वत्पसादादनिर्दितः ॥ २९ ॥
 भूरिदक्षिणं यथा स्यात्तथा प्रतिषेधने परावृत्त्यर्थं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ सुधामृत्तिकलेपनं सुधाचूर्णसैव मृत्तिका त्रया लेपनं यस्य लाजोल्लापिकः लाजानि उ
 शीराणि उल्लापयति सूचयतीति लाजोल्लापिकः उशीरपरिमलयुक्तधूमाढ्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ इति उ० नै० भारतभा० एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ ७ ॥ शिखंडीति चित्यचितयित्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विहंगमः आकाशगामी ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सम्यंशपथं संदेहेल्लिगे
यावदेवसराजावैनोपयातिपुरंमम ॥ तावदेवमहायक्षप्रसादंकुरुगुत्यक ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि स्थूणाकर्णसमागमे
एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच शिखंडिवाक्यं श्रुत्वा यस्य क्षोभरतर्षभ ॥ प्रोवाच मनसा चित्यदैवेनोपनिपीडितः
॥ १ ॥ भवितव्यं तथा तद्धिममदुःखाय कौरव ॥ भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ॥ २ ॥ किंचित्कालांतरे दास्ये पुष्टिं गंस्वमिदं तव ॥ आगतं व्यं त्वया काले
सत्यं चैव वदस्व मे ॥ ३ ॥ प्रभुः संकल्पसिद्धोऽस्मि कामचारी विहंगमः ॥ मत्प्रसादात्पुरं चैव त्राहि बंधूंश्च केवलं ॥ ४ ॥ स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि तवेदं पार्थिव आत्मजे ॥
सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियं तव ॥ ५ ॥ शिखंड्युवाच प्रतिदास्यामि भगवन् पुष्टिं गंतव सुव्रत ॥ किंचित्कालांतरे स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ६ ॥ प्र
तियाते दशार्णे तु पार्थिवे हेमवर्मणि ॥ कन्यैव हि भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावु भौ नृप ॥ अन्योन्यस्या
भिसंदेहे तौ संक्रामयतां ततः ॥ ८ ॥ स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणा यक्षो य भारत ॥ यक्षरूपं च तद्दीप्तं शिखंडी प्रत्यपद्यत ॥ ९ ॥ ततः शिखंडी पांचाल्यः पुंस्त्वमासाद्य
पार्थिव ॥ विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत् ॥ १० ॥ यथा वृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्ततः ॥ द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परं ॥ ११ ॥ सभार्यस्तच्च सस्मार म
हेश्वरवचस्तदा ॥ ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपते नृपः ॥ १२ ॥ पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धंतां मे भवानिति ॥ अथ दशार्णको राजा सहसाभ्याममत्तदा ॥ १३ ॥ पं
चालराजं द्रुपदं दुःखशोकसमन्वितः ॥ ततः कांपिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्ततः ॥ १४ ॥ प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरं ॥ ब्रूहि मद्बचनाद् दूतपांचाल्यं तं नृ
पाथमं ॥ १५ ॥ यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थे वृतवानसि दुर्मते ॥ फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्य घनसंशयः ॥ १६ ॥ एवमुक्तश्च तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम ॥ दूतः प्रयातो
नगरं दशार्णनृपचोदितः ॥ १७ ॥ तत आसादयामास पुरोधाद् द्रुपदं पुरे ॥ तस्मै पांचालको राजा गार्ह्यं च सुसत्कृतं ॥ १८ ॥ प्रापयामास राजेन्द्र सहतेन शिखंडि
ना ॥ तां पूजां न अभ्यनंदत्स वाक्यं चेदमुं वाचह ॥ १९ ॥ यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा कांचनवर्मणा ॥ यत्तेहमयमाचारदुहित्रास्म्यभिवंचितः ॥ २० ॥ तस्य पापस्य कर
णात्फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ देहियुद्धं नरपते ममाघरणमूर्धनि ॥ २१ ॥ उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यसुतबांधवं ॥ तदुपालं भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ॥ २२ ॥
सम्यग्दिसेते उपचीयेते रतिकाले प्रथेते इति व्युत्पत्तेः अभिसंदेहे इति पठेपि संदुसते प्रजा आभ्यामिति व्युत्पत्त्याते एव ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ उत्तरं उत्कृष्टतरं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आगमः परीक्षा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ लाज्यैः उशीरजैः पांठांतरे लाजैः कशीरैः अक्षयं लडुके क्षुद्रं बादिदंतव्यापारमाहं अ
दशार्णपतिनाचोक्तो मंत्रिमध्ये पुरोधसः ॥ अभवद्भरतश्चेष्टद्रुपदः प्रणयानतः ॥ २३ ॥ यदाहमांभवान्ब्रह्मन्संबंधिवचनाद्वचः ॥ अस्योत्तरं प्रतिवचोदूतोरान्ने
वदिष्यति ॥ २४ ॥ ततः संप्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने ॥ हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगं ॥ २५ ॥ तमागम्य तुराजानंदशार्णाधिपतिं नदा ॥ तद्वाक्यमाददेरा
जन्यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ २६ ॥ आगमः क्रियतां व्यक्तः कुमारोऽयं सुतो मम ॥ मिथ्यैतदुक्तं केनापि तदश्रदेयमित्युत ॥ २७ ॥ ततः सराजा द्रुपदस्य श्रुत्वा विमर्षयुक्तो
युवतीर्वरिष्ठाः ॥ संप्रेषयामास सुचारुरूपाः शिखंडिनं स्त्रीपुमान्वेति वेत्तुं ॥ २८ ॥ ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा प्रीत्या राज्ञे तच्छशंसुर्हिसर्वे ॥ शिखंडिनं पुरुषं कारवं
द्रुदशार्णराजाय महानुभावं ॥ २९ ॥ ततः कृत्वा तुराजा स आगमं प्रीतिमानय ॥ संबंधिना समागम्य दृष्ट्वा स मुवासे ह ॥ ३० ॥ शिखंडिने च मुदितः प्रादाद्वित्तं
जनेश्वरः ॥ हस्तिनोश्चांश्च गाश्चैव दास्योथ वहुलास्तथा ॥ ३१ ॥ पूजितश्च प्रतिययौ निर्भर्त्स्य तनयां किल ॥ विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ॥ ३२ ॥ प्र
तियाते दशार्णे तु दृष्टरूपा शिखंडिनी ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुवेरो न रवाहनः ॥ लोकयात्रां प्रकुर्वाणः स्थूणस्यागान्निवेशनं ॥ ३३ ॥ स तद्ब्रह्मस्योपरिवर्तमान
आलोकयामास धनाधिगोमा ॥ स्थूणस्य यक्षस्य विवेश वेदमस्वलंकृतं माल्यगुणैर्विचित्रैः ॥ ३४ ॥ लाज्यैश्च गंधैश्च तथा वितानैरभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ॥ ध्व
जैः पतकाभिरलंकृतं च भक्ष्यान्पेयामिषदंतहोमं ॥ ३५ ॥ तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलंकृतं ॥ मणिरत्नसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितं ॥ ३६ ॥ नानाकुसुम
गंधाद्यंसिक्तसंमृष्टशोभितं ॥ अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा ॥ ३७ ॥ स्वलंकृतमिदं वेदमस्थूणस्यामितविक्रमाः ॥ नोपसर्पति मां चैव कस्मादद्य समं
दधीः ॥ ३८ ॥ यस्माज्जानन्समं दत्तामामासौ नोपसर्पति ॥ तस्मात्तस्मै महादंडो धार्यः स्यादिति मे मतिः ॥ ३९ ॥ यक्षा ऊचुः द्रुपदस्य सुताराज न राज्ञो जा
ता शिखंडिनी ॥ तस्यानिमित्ते कस्मिंश्चित्पादात्पुरुषलक्षणं ॥ ४० ॥ अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतातिष्ठते गृहे ॥ नोपसर्पति तेनासौ स ब्रीडः स्त्रीसरूपवान् ॥ ४१ ॥ ए
तस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्यसर्पति ॥ श्रुत्वा कुरुयथा न्यायं विमानमिह तिष्ठतां ॥ ४२ ॥ आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपो ब्रवीत् ॥ कर्तास्मि निग्रहं तस्य
प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ ४३ ॥

नंददनीयं ओदनपायसखंडशर्करादिभोज्यलेह्यरूपं पेयंसुरासवादि आमिषमांसं अभ्यर्हितत्वादस्य भक्ष्यात्पृथक्करणं एतान्येव दंतहोमादौ नैर्ह्यंत इति
व्युत्पत्त्याऽभ्यवहार्याण्यस्मिन्तं भक्ष्यान्पेयामिषदंतहोमं आमिषमप्रमेयमिति पाठस्तु मूर्खकल्पितः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तिष्ठते गृहे एव स्थिरोऽस्ति ॥ ४१ ॥ त्वाद्यत्वा मद्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ चतुष्पादं पङ्कजं धारणप्रयोगप्रतीकारैश्चतुर्भिर्भ्यादैर्युक्तं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

सोभ्यगच्छतयक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ॥ स्त्रीसरूपो महाराजतस्यौ व्रीडासमन्वितः ॥ ४४ ॥ तं शशापाथसंक्रुद्धो धनदः कुरुनन्दन ॥ एवमेव भवत्वद्यस्त्रीत्वं पापस्य
गुह्यकाः ॥ ४५ ॥ ततो ब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा यस्माददास्त्ववमन्येह यक्षान् ॥ शिखंडिनो लक्षणं पापबुद्धेः स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४६ ॥ अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे
यस्मादेतत्त्वया कृतं ॥ तस्मादद्य प्रभृत्येव स्त्रीत्वं सापुरुषस्तथा ॥ ४७ ॥ ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ॥ स्थूणस्यार्थं कुरुष्वानं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ४८ ॥
ततो महत्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ॥ सर्वान्यक्षगणां स्तातशापस्यांतचिकीर्षया ॥ ४९ ॥ शिखंडिनि हते यक्षाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ॥ स्थूणो यक्षो निरुद्धगो
भवत्विति महामनाः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा भगवान् देवो यक्षराजः सुपूजितः ॥ प्रययौ सहितः सर्वैर्निमेषांतरचारिभिः ॥ ५१ ॥ स्थूणस्तुं शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा ॥
समये चामगमत्तूर्णं शिखंडी तं क्षपाचरं ॥ ५२ ॥ सो भिंगम्या ब्रवीद्वाक्यं प्राप्नोस्मि भगवन्निति ॥ तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतो स्मीति पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ आर्जवेनागतं
दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखंडिनं ॥ सर्वमेव यथावत्तमाचक्ष्वे शिखंडिने ॥ ५४ ॥ यक्ष उवाच शमो वैश्रवणेनाहं त्वत्कृते पार्थिवात्मज ॥ गच्छेदानीं यथाक्लामं चर
लोकान्यथा सुखं ॥ ५५ ॥ दिष्टमेतत्पुरामन्येन शक्यमतिवर्तितुं ॥ गमनं तव चेत्तो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनं ॥ ५६ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्तः शिखंडी तु स्थूणय
क्षेण भारत ॥ प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महता वृतः ॥ ५७ ॥ पूजयामास विविधैर्गन्धमाल्यैर्महाधनैः ॥ द्विजातीन् देवताश्चैव चैत्यानथ च तुष्पथान् ॥ ५८ ॥ द्रुपदः स
हपुत्रेण सिद्धार्थेन शिखंडिना ॥ मुदं च परमां लेभे पांचाल्यः सह बांधवैः ॥ ५९ ॥ शिष्यार्थं प्रददौ चाथ द्रोणाय कुरुपुंगव ॥ शिखंडिनं महाराजपुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥
॥ ६० ॥ प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ॥ शिखंडी सह युष्माभिर्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ६१ ॥ मम त्वेतच्च रास्तातया वसत्यवेदयन् ॥ जडांधवधिराकाराये मु
क्ताद्रुपदे मया ॥ ६२ ॥ एवमेष महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः ॥ स संभूतः कुरुश्रेष्ठ शिखंडी रथसत्तमः ॥ ६३ ॥ ज्येष्ठाकाशिपतेः कन्या अंबानामेति विश्रुता ॥ द्रुप
दस्य कुले जाता शिखंडी भरतर्षभ ॥ ६४ ॥ नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितं ॥ मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत ॥ ६५ ॥ व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि वि
श्रुतं ॥ स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चैव स्त्रीनां स्त्रिस्त्रीं सारूपिणि ॥ ६६ ॥ न मुंचेयमहं वाणमिति कौरव नन्दन ॥ न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखंडिनं ॥ ६७ ॥ एतत्तत्त्वमहं वेदजन्मं
तात शिखंडिनः ॥ ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनं ॥ ६८ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ युक्तंस्त्रीषुअयुद्धमितिशेषः ॥ ७० ॥ इतिउद्योग० नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ प्रभातायामिति ॥ १ ॥ २ ॥
 यदिभीष्मःस्त्रियंहन्यात्संतःकुर्युर्विगर्हणं ॥ नैनंतस्माद्वनिष्यामिदृष्ट्वापिसमरेस्थितं ॥ ६९ ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वातुकौरव्योराजादुर्योधनस्तदा ॥
 मुहूर्तमिवसध्यात्वाभीष्मेयुक्तममन्यत ॥ ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योग० अंबोपाख्यानप० शिखंडिपुंस्त्वप्राप्तौद्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥
 संजयउवाच प्रभातायांतुशर्वर्यापुनरेवसुतस्तव ॥ मध्येसर्वस्यसैन्यस्यपितामहमपृच्छत ॥ १ ॥ पांडवेयस्यगांगेययदेतसैन्यमुद्यतं ॥ प्रभूतनरनागाश्वं
 महारथसमाकुलं ॥ २ ॥ भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेश्वासैर्महाबलैः ॥ लोकपालसमैर्गुप्तधृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ३ ॥ अप्रधृष्यमनावार्यमुद्धूतमिवसागरं ॥ सेनासाग
 रमक्षोभ्यमपिदेवैर्महाहवे ॥ ४ ॥ केनकालेनगांगेयक्षपयेथामहाद्युते ॥ आचार्योवामहेष्वासःरूपोवासुमहाबलः ॥ ५ ॥ कर्णोवासमरश्लाघीद्रौणिर्वाहजसं
 त्तमः ॥ दिव्यास्त्रविदुपःसर्वेभवंतोहिवलेमम ॥ ६ ॥ एतदिच्छाम्यहंज्ञातुंपरंकौतूहलंहिमे ॥ हृदिनित्यंमहाबाहोवक्तुमर्हसितन्मम ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच अनुरू
 पंकुरुश्रेष्ठत्वय्येतत्पृथिवीपते ॥ बलावलममित्राणांतेषांयदिहपृच्छसि ॥ ८ ॥ शृणुराजन्ममरणेयाशक्तिःपरमाभवेत् ॥ शस्त्रवीर्यरणेयच्चभुजयोश्चमहाभुज
 ॥ ९ ॥ आर्जवेनैवयुद्धेनयोद्धव्यइतरोजनः ॥ मायायुद्धेनमायावीइत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १० ॥ हन्यामहंमहाभागपांडवानामनीकिनीं ॥ दिवसेदिवसेकृत्वाभा
 गंप्रागान्हिकंमम ॥ ११ ॥ योधानांदशसाहसंकृत्वाभागंमहाद्युते ॥ सहस्रंरथिनामेकमेषभागोमतोमम ॥ १२ ॥ अनेनाहंविधानेनसन्नद्धःसततोत्थितः ॥ क्ष
 पयेयंमहत्सैन्यंकालेनानेनभारत ॥ १३ ॥ मुंचेयंयदिवास्त्राणिमहांतिसमरेस्थितः ॥ शतसाहस्रघातीनिहन्यांमासेनभारत ॥ १४ ॥ संजयउवाच श्रुत्वा
 भीष्मस्यतद्वाक्यंराजादुर्योधनस्ततः ॥ पर्यपृच्छतराजेंद्रद्रोणमंगिरसांवरं ॥ १५ ॥ आचार्यकेनकालेनपांडुपुत्रस्यसैनिकानं ॥ निहन्याइतितंद्रोणःप्रत्युवाच
 हसन्निव ॥ १६ ॥ स्थविरोस्मिमहाबाहोमंदप्राणविचेष्टितः ॥ शस्त्राग्निनानिर्देहयंपांडवानामनीकिनीं ॥ १७ ॥ यथाभीष्मःशांतनवोमासेनेतिमतिर्मम ॥ ए
 षामेपरमाशक्तिरेतन्मेपरमंबलं ॥ १८ ॥ द्वाभ्यामेवतुमासाभ्यांरूपःशारद्वतोब्रवीत् ॥ द्रौणिस्तुदशरात्रेणप्रतिजज्ञेवलक्ष्यं ॥ १९ ॥ कर्णस्तुपंचरात्रेणप्रतिज
 ज्ञेमहास्त्रवित् ॥ तच्छ्रुत्वासूतपुत्रस्यवाक्यंसागरगास्तुतः ॥ २० ॥ जहाससस्वनंहासंवाक्यंचेदमुवाचह ॥ नहियावद्रणेपार्थबाणशंखधनुर्धरं ॥ २१ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रागान्हिकंअन्हःपूर्वभागकार्यं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ इति ० उ ० नै ० भारतभा ० त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७५ ॥ एतच्छ्रुत्वेति ॥ १ ॥ व्युषितां निशां प्रभातकाले ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भूतमुत्पन्नं भव्यं मुत्पाद्यमानं अनयोर्बी
वासुदेवसंमायुक्तं रथेनायांतमाहवे ॥ समागच्छसिराधेयतेनैवमभिमन्यसे ॥ शक्यमेवंच भूयश्च त्वया वक्तुं यत्नेष्टः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि
अंबोपाख्यानपर्वणि भीष्मादिशक्तिकथने त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तत्तु कौंतेयः सर्वान्भ्रातृनुपङ्करे ॥
आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धार्तराष्ट्रस्य सैन्ये पुये चारपुरुषामम ॥ तेष्वतिप्रयच्छंति ममेमां व्युषितां निशां ॥ २ ॥ दुर्योधनः
नः किलापृच्छदापगेयं महाव्रतं ॥ केन कालेन प्रांडूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ॥ ३ ॥ मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ॥ तावता चापिकालेन द्रोणोऽपि प्रति
जज्ञिवान् ॥ ४ ॥ गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतं ॥ द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्रवित् ॥ ५ ॥ तथा दिव्यास्त्रविक्रणः संप्रष्टः कुरुसंसदि ॥ पंचभिर्दि
वसैर्हतुं सैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ॥ ६ ॥ तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः ॥ कालेन कियता शत्रून् क्षपयेरिति फाल्गुन ॥ ७ ॥ एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन
धनं जयः ॥ वासुदेवं समीक्ष्य इदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयोधिनः ॥ असंशयं महाराज हन्युरेव न संशयः ॥ ९ ॥ अपैतु ते मनस्ता
पो यथासक्त्यं ब्रवीम्यहं ॥ हन्यामेकरथेनैव वासुदेव सहायवान् ॥ १० ॥ सामरानपिलोकां स्त्रीन्सर्वान्स्थावरजंगमान् ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च निमेपादिति मे मतिः
॥ ११ ॥ यत्तद्वोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महम्मम ॥ कैराते हं हयुद्धे तु तदिदं मयि वर्तते ॥ १२ ॥ यद्युगांते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् ॥ प्रयुक्ते पुरुषं व्याघ्रतदिदं मयि
वर्तते ॥ १३ ॥ तन्न जानाति गां गेयो न द्रोणो न च गौतमः ॥ न च द्रोण सुतो राजन्कुत एव तु सूतजः ॥ १४ ॥ न तु युक्तरणे हंतुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनं ॥ आर्जवेनैव युद्धेन
विजेष्यामो वयं परान् ॥ १५ ॥ तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव ॥ सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वयुद्धाभिकांक्षिणः ॥ १६ ॥ वेदां तावभृथस्त्राताः सर्व एते परा
जिताः ॥ निहन्युः समरे सेनां देवानामपि पांडव ॥ १७ ॥ शिखंडी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्थिव ॥ भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्युत्तमौ जसौ ॥ १८ ॥ विराट्द्रुपदौ
चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ॥ शंखश्चैव महाबाहुर्हैडिंश्च महाबलः ॥ १९ ॥ पुत्रोऽस्यां जनपर्वतु महाबलपराक्रमः ॥ शैलेयश्च महाबाहुः सहायोरणकाविदः ॥
॥ २० ॥ अभिमन्युश्च बलवान्द्रौपद्याः पंचचात्मजाः ॥ स्वयंचापि समर्थोऽसि त्रैलोक्यात्सादनं पि च ॥ २१ ॥

जं भूतयोर्नाशो बीजाभावाद्भव्यस्यापि नाशो मयैव कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वेदां तावभृथस्त्राताः वेदग्रहणांत एवदारक्रियया सहैव यागं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥२२॥ इतिउद्योगप० नै० भारतभा० चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९४॥ ॥७॥ ततःप्रभातेइति॥१॥ आप्लाव्यस्नात्वा॥२॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ उत्सृज्यउत्कर्षे
 क्रोधाधंपुरुषंपश्येस्तथाशक्रसमद्युते ॥ सक्षिप्रंनभवेद्वक्तमितित्वांवेद्यिकौरव ॥२२॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिअर्जुनवाक्येच
 तुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९४॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच ततःप्रभातेविमलेधार्तराष्ट्रेणचोदिताः ॥ दुर्योधनेनराजानःप्रययुःपांडवान्प्रति ॥
 ॥१॥ आप्लाव्यशुचयःसर्वेसग्विणःशुक्लवाससः ॥ गृहीतशस्त्राध्वजिनःस्वस्तिवाच्यहुताग्रयः ॥ २॥ सर्वेब्रह्मविदःशूरासर्वेसुचरितव्रताः ॥ सर्वेकामरुतश्चैव
 सर्वेचाहवलक्षणाः ॥ ३॥ अहवेषुपरोल्लोकान्जिगीषंतोमहाबलाः ॥ एकाग्रमनसःसर्वेश्रद्धधानाःपरस्परं ॥ ४॥ विद्वानुविंदावावंत्यौकैकयाबाह्विकैःसह ॥ प्र
 ययुःसर्वेएवैतेभारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५॥ अश्वत्थामाशांतनवःसैन्धवोयजयद्रथः ॥ दाक्षिणात्याःप्रतीच्याश्चपार्वतीयाश्चयेनृपाः ॥ ६॥ गांधारराजःशकुनिः
 प्राच्योदीच्याश्चसर्वशः ॥ शकाःकिरातायवनाःशिवयोथवसातयः ॥ ७॥ स्वैःस्वैरनीकैःसहिताःपरिवार्यमहारथं ॥ एतेमहारथाःसर्वेद्वितीयेनिर्ययुर्वले ॥ ८॥
 कृतवर्मासहानीकस्त्रिगर्तश्चमहारथः ॥ दुर्योधनश्चनृपतिर्भ्रातृभिःपरिवारितः ॥ ९॥ शलोभूरिश्रवाःशल्यःकौसल्योथबृहद्रथः ॥ एतेपश्चादनुगताधार्तराष्ट्रपु
 रोगमाः ॥१०॥ तेसमेत्ययथान्यायंधार्तराष्ट्रमहाबलाः ॥ कुरुक्षेत्रस्यपश्चार्धेव्यवातिष्ठंतदंशिताः ॥ ११॥ दुर्योधनस्तुशिविरंकारयामासभारत ॥ यथैवहास्ति
 नपुरंद्वितीयंसमलंकृतं ॥ १२॥ नविशेषंविजानंतिपुरस्यशिविरस्यवा ॥ कुशलाअपिराजेंद्रनरानगरवासिनः ॥ १३॥ तादृशान्येवदुर्गाणिराज्ञामपिमहीप
 तिः ॥ कारयामासकौरव्यःशतशोथसहस्रशः ॥ १४॥ पंचयोजनमुत्सृज्यमंडलंतद्रणाजिरं ॥ सेनानिवेशास्तेराजन्नाविशञ्छनसंघशः ॥१५॥ तत्रतेपृथि
 वीपालायथोत्साहंयथाबलं ॥ विविशुःशिविराण्यत्रद्रव्यवंतिसहस्रशः ॥ १६॥ तेषांदुर्योधनोराजाससैन्यानांमहात्मनां ॥ व्यादिदेशसबाह्यानांभक्ष्यभोज्य
 मनुत्तमं ॥ १७॥ सनागाश्चमनुष्याणांयेचशिल्पोपजीविनः ॥ येचान्येनुगतास्तत्रसूतमागधवंदिनः ॥ १८॥ वणिजोगणिकाश्चारायेचैवप्रेक्षकाजनाः ॥ स
 वांस्तान्कौरवोराजाविधिवत्प्रत्यवैक्षत ॥ १९॥ इतिश्रीम० उद्योग० अंबोपाख्यानपर्वणिकौरवसैन्यनिर्याणेपंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५॥ ॥७॥
 वैशंपायनउवाच तथैवराजाकौंतेयोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामासभारत ॥ १॥

पञ्चयोजनंवर्तुलंपरिधिर्कृत्वेत्यर्थः सेनानिवेशाःसैनिकाःवणिकशूराश्चादयः ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ इति० उ० नै० भा० पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९५॥ ॥७॥ तथैवेति॥१॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ बलस्कंधं सैन्यसमुदायं ॥ ९ ॥ भांडं युद्धोपकरणं ॥ १० ॥ ११ ॥ भीमधन्वानः अयं नेप्रचरन्त्यस्यामिति भीमधन्वायनी ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

चेदिकाशिकरूपाणां नेतारं दृढविक्रमं ॥ सेनापतिमभिघ्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥ २ ॥ विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखंडिनं ॥ पांचाल्यौ च महेश्वासौ युधामन्युत्तमौ जसौ ॥ ३ ॥ तेशूराश्चित्रवर्माणस्तमकुंडलधारिणः ॥ आज्यावसिक्ताज्वलिताधिष्ण्येष्विबहुताशनाः ॥ ४ ॥ अशोभन्त महेश्वासाग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ अथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ॥ ५ ॥ दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः ॥ तेषां युधिष्ठिरो राजा सैन्यानां महात्मनां ॥ ६ ॥ व्याददेश सवात्स्यानां भक्ष्यं भोज्यमनुत्तमं ॥ सगजाश्च मनुष्याणां च शिल्पोपजीविनः ॥ ७ ॥ अभिमन्युं बृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ॥ धृष्टद्युम्नमुखानेतान् प्राहिणोत्पांडुनंदनः ॥ ८ ॥ भीमं च युयुधानं च पांडवं च धनंजयं ॥ द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कंधं युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ भांडं समारोपयतां चरतां संप्रधावतां ॥ दृष्टानां तत्र यो धानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १० ॥ स्वयमेव ततः पश्चाद्विराट् द्रुपदान्वितः ॥ अथापरैर्महीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥ ११ ॥ भीमधन्वायनीं सेनां धृष्टद्युम्नेन पालितां ॥ गंगेव पूर्णां स्तिमितां स्यंदमानां व्यदृश्यत ॥ १२ ॥ ततः पुनरनीकानि न्ययोजयत् बुद्धिमान् ॥ मोहयन् धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिश्चयं ॥ १३ ॥ द्रौपदेयान् महेश्वासान् अभिमन्युं च पांडवः ॥ नेकुलं सहदेवं च सर्वांश्चैव प्रभद्रकान् ॥ १४ ॥ दशचाश्च सहस्राणि द्विसहस्राणि दंतिनां ॥ अयुतं च पदातीनां रथाः पंचशतं तथा ॥ १५ ॥ भीमसेनस्य दुर्धर्षप्रथमं प्रादिशद्वलं ॥ मध्यमे च विराटं च जयत्सेनं च पांडवः ॥ १६ ॥ महारथौ च पांचाल्यौ युधामन्युत्तमौ जसौ ॥ वीर्यवंतौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारिणौ ॥ १७ ॥ अन्वयातां तदामध्ये वासुदेवं धनंजयौ ॥ बभूवुरतिसंख्याः कृतप्रहरणानराः ॥ १८ ॥ तेषां विंशतिसाहस्राहयाः शूरैरधिष्ठिताः ॥ पंचनागसहस्राणि रथवंशाश्च सर्वशः ॥ १९ ॥ पदातयश्च येशूराः कार्मुकासिगदाधराः ॥ सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादग्रतश्च सहस्रशः ॥ २० ॥ युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलार्णवे ॥ तत्र ते पृथिवीपालाभूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥ २१ ॥ तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ॥ तथारथसहस्राणि पदातीनां च भारत ॥ २२ ॥ चेकितानः स्वसैन्येन महता पार्थिवर्षभ ॥ धृष्टकेतुश्च चेदीर्क्षप्रणेता पार्थिवो ययौ ॥ २३ ॥ सात्यकिश्च महेश्वासो दृष्णीनां प्रवरो रथः ॥ दतः शतसहस्रेण रथानां प्रणुदन्वली ॥ २४ ॥ क्षत्रदेव ब्रह्मदेवौ रथस्थौ पुरुषं र्षभौ ॥ जघनं पालयंतौ च पृष्ठतो नु प्रजग्मतुः ॥ २५ ॥

कृतप्रहरणाः कृतयुद्धाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

शकटाभांडवन्तिअनांसि आपणोवणिक्समुदायः वेशोवेश्याजनः यानयुद्धयोग्यंवाहनं युग्यंकेवलंवाहनं फल्गुबालादिकं कलत्रंरुयादिकं ॥२६॥ कोशोधनं कोष्ठोधान्यादिसामग्री संगृह्यएकीकृत्या ॥२७॥

शकटापणवेशाश्चयानयुग्यंचसर्वशः ॥ तत्रनागसहस्राणिहयानामयुतानिच ॥ फल्गुसर्वकलत्रंचयत्किंचित्कशदुर्वलं ॥ २६ ॥ कोशसंचयवाहांश्चकोष्ठा
गारंतथैवच ॥ गजानीकेनसंगृह्यशनैःप्रायाद्युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥ तमन्वयात्सत्यधृतिःसौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ॥ श्रेणिमान्वसुदानश्चपुत्रःकाश्यस्यवाविभुः ॥ २८ ॥
रथाविंशतिसाहस्रायेतेपामनुयायिनः ॥ हयानांदशकोट्यश्चमहतांकिकिणीकिनां ॥ २९ ॥ गजाविंशतिसाहस्राईपादंतप्रहारिणः ॥ कुलीनाभिन्नकरठामे
घडिवविसर्पिणः ॥ ३० ॥ पष्टिर्नागसहस्राणिदशान्यानिचभारत ॥ युधिष्ठिरस्ययान्यासन्युधिसेनामहात्मनः ॥ ३१ ॥ क्षरंतइवजीमूताःप्रभिन्नकरटामुखाः ॥
राजानमन्वर्युःपश्चाच्चलंतइवपर्वताः ॥ ३२ ॥ एवंतस्यबलंभीमंकुंतीपुत्रस्यधीमतः ॥ यदाश्रित्याथयुयुधेधार्तराष्ट्रंसुयोधनं ॥ ३३ ॥ ततोन्वेशतशःपश्चात्सहस्रा
युतशोनराः ॥ नर्दतःप्रययुस्तेपामनीकानिसहस्रशः ॥ ३४ ॥ तत्रभेरीसहस्राणिशंखानामयुतानिच ॥ न्यवादयंतसंल्लष्टाःसहस्रायुतशोनराः ॥ ३५ ॥ इति
श्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिपांडवसेनानिर्याणेपणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥७॥ ॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥ ॥७॥
अस्यानंतरंभीष्मपर्वभविष्यतितस्यायमाद्यःश्लोकः जनमेजयउवाच कथंयुयुधिरेवीराःकुरुपांडवसोमकाः ॥ पार्थिवाःसुमहात्मानोनानादेशसमा
गताः ॥ १ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ इतिश्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसंगोविंदसूरिसुतोःश्रीनीलकण्ठस्यकृतौभारतभावदीपेपणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥७॥

अत्रश्लोकाध्यायसंख्ययोरादिपर्वलिखितसंख्यान्यथात्वंचतल्लिपिकरप्रमादाद्बोध्यंमध्यवर्तिपर्वान्यथात्वमपि
॥ इदमुद्योगपर्वमुंबय्याख्यराजधान्यांगणपनरुणाजीत्यभिधानांमुद्रायंत्रालयेमुद्रितं शकाब्दाः ॥ १७८४ ॥

II A 54.

